



**Στα μυστικά του βάλτου**

**Πηνελόπη Δέλτα**



# ΣΤΑ ΜΥΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΒΑΛΤΟΥ

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΔΕΛΤΑ

# Περιεχόμενα

## Άρθρα

Πηνελόπη Δέλτα	1
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Α	2
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Β	8
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Γ	16
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Δ	23
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Ε	32
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΣΤ	39
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Ζ	49
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Η	55
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Θ	65
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Ι	74
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΑ	80
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΒ	87
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΓ	97
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΔ	107
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΕ	112
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΣΤ	118
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΖ	124
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΗ	128
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΘ	139
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Κ	154
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΑ	161
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΒ	169
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΓ	176
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΔ	183
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΕ	192
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΣΤ	201
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΖ	209
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΗ	214
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΘ	218
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο Λ	229
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΛΑ	235
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΛΒ	241
Στα μουσικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΛΓ	248

## Παραπομπές

Πηγές άρθρων και Συνεισφέροντες

253

## Άδειες Άρθρου

Άδεια

254

# Πηνελόπη Δέλτα

← Συγγραφείς:	<b>Πηνελόπη Δέλτα</b> (1874-1941)
---------------	------------------------------------------

Δείτε επίσης βιογραφία, αποφθέγματα. Ελληνίδα συγγραφέας.

## Έργα

- Για την πατρίδα (1909)
- Παραμύθι χωρίς όνομα (1910)
- Τον καιρό του Βουλγαροκτόνου (1911)
- Παραμύθια και άλλα (1915)
  - Ο φόρος της δόξας
  - Πρωτοχρονιάτικο παραμύθι
  - Εκεί π' ανθίζουν οι δάφνες
  - Τρεις βασιλοπούλες
  - Τα τρία κεράκια
  - Μεσολογίτικα Χριστούγεννα
  - Η καρδιά της βασιλοπούλας
- Η ζωή του Χριστού (1925)
- Τρελαντώνης (1932)
- Πρώτες ενθυμήσεις (1932)
- Μάγκας (1937)
- Στα μυστικά του βάλτου (1937)
- Ρωμοπούλες (1939)

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Α

Ο ήλιος, χαμηλώνοντας, ρόδιζε τις χιονισμένες κορυφές του Ολύμπου, χρύσιζε τους νερόλακκους που είχε αφήσει εδώ κι εκεί η χθεσινή βροχή στο λασπωμένο κάμπο, που απλώνονταν ως πέρα, σταχτής, άχαρος, έρημος. Πηδώντας από το ένα πόδι στο άλλο, σηκώνοντας κάθε φορά από ένα σβόλο λάσπη στο κάθε του τσαρούχι, γοργά προχωρούσε ένα νέο αγόρι, μόνο ζωντανό πλάσμα στην πλατιά αυτή ερημιά, άφοβα, αμέριμνα, περιφρονώντας τον κάματο του δρόμου, μέσα στο μαλακό λασπιασμένο χώμα. Κάπου κάπου σήκωνε το κεφάλι, και κάτω από το γουνίσιο του καλπάκι έριχνε μια διαπεραστική ματιά ολόγυρα. Και πάλι χαμήλωνε το μέτωπο, ξανάπιανε το γλοιώδη του δρόμο. Μα έξαφνα στάθηκε.

Λίγο παραπέρα, πλάγι σ' ένα τσουρουφλισμένο από τον άνεμο θάμνο, ένα κεφάλι παιδιού ξεκόβουνταν στη σταχτεράδα του κάμπου. Ήταν ξεσκουφότο, ισχνό, και τα μεγάλα αμυγδαλωτά του μάτια ξεχώριζαν κατάμαυρα στο γλωμό του πρόσωπο.

- Γιωβάν!... Το ήξερα πως θα σε βρω κάπου εδώ! είπε βουλγάρικα ο μεγάλος· μα τι περιμένεις;

Ο μικρός δεν αποκρίθηκε. Σιωπηλά, με κάτι σα σεβασμό σε όλο του το μουτράκι, κοίταζε το μεγαλύτερο του.

- Γιατί δεν απαντάς; ρώτησε πάλι ο μεγάλος. Τι κάνεις εδώ; Έχεις δουλειά;

Ο μικρός αργοκούννησε αρνητικά το κεφάλι. Ήταν ως επτά οκτώ χρόνων, αδύνατο κακοθρεμμένο παιδί, φτωχοντυμένο και ξιπόλητο. Τα μαλλιά του αχτένιστα και πυκνά, έπεφταν στο μέτωπο του, σκίαζαν ακόμα περισσότερο τα σκιερά του μάτια.

- Δεν έχεις δουλειά; Άκου δω, εγώ έχω να σου δώσω μια δουλειά. Θα μου την κάνεις;

Ο Γιωβάν πάλι δεν αποκρίθηκε. Ο άλλος άνοιξε το ρούχο του και τράβηξε από τον κόρφο του μια μακρόστενη σακούλα.

- Κοίτα δω!... Θεσ ψωμί; Θεσ τυρί; Έλα! Θα φας καλά!... είπε γελαστά.

Τα πεινασμένα μάτια του Γιωβάν πήγαιναν από το ψωμοτύρι στο πρόσωπο του άλλου, και πάλι στο ψωμοτύρι. Μα δεν αποκρίνονταν.

- Έλα, θα σου το δώσω όλο το τυρί μου. Έχω και τρία ζαχαράτα· τα θέλεις; έκανε δελεαστικά ο μεγάλος.

Ο Γιωβάν πέταξε μπρος, ακατάδεχτα, το κάτω του χέιλι.

- Δεν το κάνω για τα ζαχαράτα σου, ούτε για το άσπρο σου τυρί! αποκρίθηκε. Το κάνω για σένα, Αποστόλη.

- Γεια σου Γιωβάν! Το ήξερα πως είσαι χρυσό παιδί, είπε γελαστά ο Αποστόλης. Μα πάρε και το ψωμί και το τυρί. Εγώ έφαγα, δεν πεινώ. Να, πάρε και τα ζαχαράτα. Μα άκουσε: Έχεις κουράγιο να πας ως το Κλειδί;

- Πώς! έκανε ο Γιωβάν. Είναι μισή ώρα από δω, αν τρέξω.

- Μα θα πας απόψε!

- Θα πάγω αμέσως!

Ο Αποστόλης τον κοίταξε με οίκτο.

- Μοιάζεις πεινασμένος, του είπε. Γιατί δε σου δίνει να φας ο θεός σου;

Ο Γιωβάν σήκωσε τον ένα ώμο χωρίς ν' αποκριθεί.

- Τι θες από το Κλειδί; ρώτησε.

- Θα πας τρεχάτος εκεί.

Έριξε μια ματιά κατά τη δύση ο Αποστόλης και είπε:

- Δεν το κάνεις σε μισή ώρα' θέλεις ώρα γεμάτη. Μα έχεις καιρό πριν νυχτώσει. Μη σε δείρει όμως ο θεός σου, αν αργήσεις;

Ο Γιωβάν σήκωσε πάλι τον ώμο του.

- Τι θες από το Κλειδί; Ξαναρώτησε.

- Θα πας στο μπάριμπα - Θανάση... Ξέρεις... αυτουνού που έχει το μεγάλο αλέτρι. Και θα του πεις: «Ο Αποστόλης σου μηνά να του ετοιμάσεις στρωματσάδα». Κατάλαβες;

- Κατάλαβα, αποκρίθηκε ο Γιωβάν, κι έκανε να φύγει.

- Άκου δω! του φώναξε ο Αποστόλης. Πες του να σου δώσει καμιά φασουλάδα!...

Μα ο Γιωβάν ήταν κιόλας μακριά. Τον ακολούθησε ο Αποστόλης με τα μάτια, ένα τόσο δα πραγματάκι που πηδούσε τους νερόλακκους, δαγκάνοντας βούκες βιαστικές από το ψωμί και το τυρί που κρατούσε σε κάθε χέρι. «Το κακόμοιρο...», μουρμούρισε ο Αποστόλης ελληνικά. «Το κακόμοιρο το λιμασμένο... το φτωχό...». Και ξανάφυγε τρεχάτος, πηδώντας και αυτός πάνω από τους νερόλακκους, μέσα στην πηχτή λάσπη, τραβώντας κατά τη θάλασσα. Αργά κατέβαινε το σούρουπο στον κάμπο. Άνεμος λαφρύς είχε σηκωθεί και ολόένα πιο γρήγορα έτρεχε ο Αποστόλης κατά τις εκβολές του Αξιού. «Να 'πιανε βαρδάρης...», μουρμούρισε, «να ξέραινε λίγο το βάλτο... Θα ήταν πιο εύκολη η επιστροφή... γι' αυτούς...». Έριξε μια ματιά στο βούρκο πίσω του, όπου στο μούχρωμα γυάλιζαν οι νερόλακκοι και τα νερομαζώματα. «Παλιονοτιάς...», μουρμούρισε. «Δε φελάει και αν φουσήξει...». Ήταν νύχτα βαθιά σαν έφθασε σε μια καλύβα ψαράδων, όπου έκαιε μια πετρελένια λάμπα μπρος σ' ένα γυάλινο παράθυρο. Γύρω σε μια φωτιά, αναμμένη στη μέση του πατώματος, πέντε έξι ψαράδες, καθισμένοι ανακούρκουδα, ξέσταιναν τα χέρια τους στη φλόγα. Δυο γυναίκες, μάνα και κόρη, πηγαινόερχονταν, έριχναν κρεμμύδια σε μια χύτρα που κρέμουνταν από τη στέγη πάνω στη φωτιά, όπου έβραζε μια ορεκτική ψαρόσουπα.

- Καλώς το παιδί μας, είπε η μεγαλύτερη γυναίκα, με την κουλακιώτικη της προφορά που τρώγει τα φωνήεντα, και χαμογελώντας στο αγόρι που έφθανε.

- Σε περιμέναμ, του είπε ο ένας, ο γεροντότερος, με μακριές άσπρες μουστάκες, που έπεφταν ίσια κάτω και ανακατώνονταν με τα γένια του. Κοντεύν μεσάνυχτα.

- Μην άργησα; ρώτησε ο Αποστόλης. Δεν πρόφθασα να ξεκινήσω νωρίτερα, μπάριμπα - Λάμπρο. Περίμενα τον Δήμο. Μα δε φάνηκε.

- Ο Δημς ξεκίνησε με τς άλλς βαρκς, αποκρίθηκε ο μπάριμπα - Λάμπρος, βαριά προφέροντας το σ και καταπίνοντας κι εκείνος τις συλλαβές του. Ηρθ' νρις κι έφυγ με τα πδγιά μας.

- Έφυγαν μόλις βράδιασε, τάχα πως παν για ψάρια, πρόσθεσε η κόρη του μπάριμπα - Λάμπρου, ρίχνοντας μια φούχτα αλάτι στη χύτρα. Μου είπαν να πας - πως θα τους ανταμώσεις.

Οι ψαράδες είχαν σηκωθεί και φορούσαν τη ζιάκα και το καλπάκι τους.

- Παμ! είπε ο γερο - Λάμπρος. Κοίταξ γναικ ναν καλή η κακαβιά!

Και όλοι μαζί, αργοί στις κινήσεις τους, με ώμους σκυφτούς, τράβηξαν κατά τη θάλασσα. Δυο βάρκες, με πλατιές καρένες, περίμεναν στην ακρογιαλιά. Μπήκαν μέσα οι ψαράδες και τράβηξαν κατά το πέλαγος.

- Βλεπς τιπτ Αποστόλ; ρώτησε ο μπάριμπα - Λάμπρος. Σκυφτός στην πλώρη, ζητώντας με το βλέμμα να τρυπήσει τη μαυρίλα μπροστά του, ο Αποστόλης αποκρίθηκε:

- Τίποτα... Θα πάει χαμένη και τούτη η νύχτα.

Αλλα ψαράδκ δε βλεπς; ρώτησε ένας από τους άντρες στα κουπιά.

- Κανένα... Μόνος ακούγεται ο Μήτρος, εδώ κοντά μας... μα ουτ' αυτός δε φαίνεται. Σκοτάδι, μαθές...

- Ε, καμμέν, κριμς στα μάτια σ, που εχν κι όνομ πως βλεπν στο σκοτάδ!... κορόιδεψε ο μπάριμπα - Λάμπρος.

- Σα δεν έχει τίποτα, πώς να δουν κάτι; αποκρίθηκε ήσυχα ο Αποστόλης. Ο Δεσπότης θα γελάστηκε.

- Αμ δε γελιέτ ο Δεσπότης! έκανε ο μπάριμπα - Λάμπρος. Τραβάτ μπροστά πδγιά!...

Και σιωπηλά προχώρησε η βάρκα στο σκοτάδι. Και πέρασε η ώρα.

- Τα τρία μας ψαράδικα... ψιθύρισε ο Αποστόλης.

- Κατά πού; ρώτησε ο κοντινότερος, σηκώνοντας έξω από το νερό το κουπί του.



- Κατάπρωρα... και τα τρία... Και, κάνοντας χωνί τα χέρια του, ο Αποστόλης ρώτησε χαμηλόφωνα: Ρε Δήμο... βρήκατε ψάρι;

Από το σκοτάδι βγήκε μια φωνή, χαμηλή και αυτή.

- Τιπτ ακόμ...

Και απ' αλλού, μακρύτερα, άλλη φωνή σηκώθηκε:

- Μην 'σαι συ, ρε Λάμπρο;

- Εγώ ειμ, αποκρίθηκε ο ψαράς. Παμ αντάμ απ' δω κι εμπρός.

Και πάλι βούτηξαν τα κουπιά στο νερό, αργά, σιωπηλά. Λίγην ώρα πήγαιναν. Έξαφνα ο Αποστόλης ρίχθηκε πίσω και σήκωσε το πρώτο κουπί.

- Τσιμουδιά! μουρμούρισε.

Η διαταγή του πέρασε πίσω σαν αστραπή από στόμα σε στόμα, και σιωπή τέλεια χύθηκε στα νερά. Με το χέρι χωνί πίσω από το αυτί του, τα διαπεραστικά μάτια του καρφωμένα μπροστά του, ακροάζονταν ο Αποστόλης και κοίταζε.

Πέρασαν δευτερόλεπτα γεμάτα αγωνία. Και ξαφνικά, από τη μαυρίλα μπροστά τους, μια αντρίκια φωνή, κόβοντας το μυστήριο της σιωπής, άφοβα ρώτησε:

- Ποιοι είστε εκεί; Είστε ψαράδες Κουλακιώτες; Τρεις τέσσερις φωνές μεμιάς αποκρίθηκαν:

- Μεις είμαστε! Καλώς ορίστ!...

Ένας ψίθυρος χαρούμενος έτρεξε στη σκοτεινή επιφάνεια του νερού.

- Κουλακιώτικη προφορά! Δικοί μας είναι!...

Οι ψαράδες τώρα βουτούσαν με ορμή τα κουπιά τους, σίμωναν μια βάρκα που ξεπρόβαλε σαν φάντασμα από το σκοτάδι, και χέρια απλώθηκαν από τις δυο μεριές, πιάστηκαν, σφίχθηκαν. Κάνες γυάλισαν στη θαμπή αστροφεγγιά, και φυσίγγια, σειρές σταυρωτές, ξεχώρισαν στα στήθη. Αλλα τέσσερα ψαράδικα σίμωσαν την ξένη βάρκα.

- Καλώς ορίστ!

- Καλώς σας βρήκαμε!

- Σας περιμένι μερς τωρ...

- Μας καντ μαυρ μάτια...

Η αντρίκια φωνή ξανακούστηκε, άφοβη, προστακτική από την ξένη βάρκα.

- Πόσες είστε βάρκες;

- Πεντ ολς μαζί, αποκρίθηκε ο μπάρμπα - Λάμπρος.

- Πέντε; Μια λουπόν να μας οδηγήσει στην παραλία, και οι άλλες τέσσερις να παν στο καϊκι.

- Πού ν τ' καϊκ, Καπτάν μ; ρώτησε ο μπάρμπα - Λάμπρος.

- Ως ένα μίλι από δω, ίσια μπροστά σας. Θα ξεφορτώσετε άντρες, όπλα και πολεμοφόδια. Ζητήσετε τον Καπετάνιο του καϊκιού, τον καπετάν Τάσο...

Παραγγελίες χαμηλόφωνες ανταλλάχθηκαν, διατάγματα, εξηγήσεις. Και η ξένη βάρκα, ακολουθώντας από κοντά το μπάρμπα - Λάμπρο, βγήκε στην ξηρά. Τρεις άντρες, οπλισμένοι σαν αστακοί, ξεμπαρκάρησαν.

- Κλωσ μς ηρθτ, παλκάρ! είπε πάλι χαρούμενος ο μπάρμπα - Λάμπρος, ξανασφίγγοντας χέρια... Ποιος ειν' ο καπτα Νικφόρς;

- Εγώ είμαι, είπε ο ένας, ο ψηλότερος, με την άφοβη φωνή που είχε ακουστεί στο σκοτάδι. Κι εδώ, ο καπετάν Κάλας και ο υπαρχηγός του ο καπετάν Ζήκης! Θα περιμένομε δω τις βάρκες;

- Λατ στυ κλυβ μ, να ζστθειτ, να φατ, και θαρθν τ' πραμτ σς!...

- Λέγω καλύτερα να περιμένουμε δω τους άντρες μας, πρότεινε ο καπετάν Νικηφόρος στους συντρόφους του.

Συμφώνησαν και οι δύο. Ένας ναύτης του καϊκιού και δυο άλλοι οπλισμένοι άντρες που περίμεναν μες στην ξένη βάρκα, ξεφόρτωσαν λίγα τουφέκια και δυο τρεις βαριές κασούλες και ξαναμπήκαν στη βάρκα να πάνε να ξεφορτώσουν το καϊκι.

- Φηστ τα τρεκ σς, πρότεινε ένας ψαράς.

- Το ντουφέκι δεν το 'ποχωρίζεται ο Κρητικός, αποκρίθηκε ένας από τους αρματωμένους άντρες, με χαρακτηριστική κρητική προφορά.

- Κλα κανς, είπε ο μπάριμπα - Λάμπρος. Και πγαιντ βα, μ' σας παρ μρωδιά κανένς Τουρκς τσαούσς...

Ο ναύτης μπήκε στα κουπιά και η βάρκα χάθηκε πάλι στο σκοτάδι. Στο μεταξύ, οι τρεις καπεταναίοι ζητούσαν πληροφορίες από το μπάριμπα - Λάμπρο, χαμηλόφωνα, ενώ δυο ψαράδες έστηναν καραούλι μακρύτερα.

- Οδηγούς για τη λίμνη των Γιαννιτσών έχετε; ρώτησε ο καπετάν Κάλας.

- Αμ δν εχμ; έκανε ο μπάριμπα - Λάμπρος, σείοντας το κεφάλι του πλάγια, κατά τον καταφατικό τρόπο των χωρικών της Μακεδονίας. Εχμ δω τον Αποστόλ, κι εχμ και τον Δημ!

- Και αυτός ο μικρός ποιος είναι; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος με μια κίνηση του χεριού κατά τον Αποστόλη, που τον κοίταζε μαγεμένος.

Μα μεμιάς, ντροπιασμένο, υποχώρησε το αγόρι και χάθηκε στο σκοτάδι.

- Αυτός είν' ο Αποστόλς που σ' λέω.

- Αυτό το παιδί; αναφώνησε ο καπετάν Κάλας.

- Φτο τ' πδι; Δοκίμσ τ και βλεπς, αποκρίθηκε γελώντας ο ψαράς. Είν' ο καλύτερος δγος τουτς τς μριάς του Βρδαρ. Και ξερ' τ' Ρουμλούκ σπς κανένς!

Και χαμηλόφωνα τον κάλεσε:

- Αποστόλ, ελ δω!

Σίμωσε ο Αποστόλης, ντροπαλά, σκύβοντας το κεφάλι από το βάρος της χαράς και της υπερηφάνειας που θ' αποκρίνονταν στα ρωτήματα των καπεταναίων.

- Μη φοβάσαι, του είπε με καλοσύνη ο καπετάν Νικηφόρος, και πες μας: Ξέρεις να μας οδηγήσεις στη Λίμνη των Γιαννιτσών;

- Ξέρω, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

- Κι εκεί, στην περιφέρεια της, έχει χωριά ελληνικά;

- Έχει. Μα είναι φοβισμένα· σκοτώσανε πολλούς οι Βούλγαροι. Τώρα ήλθε ο καπετάν Αγρας στον Βάλτο.

- Ήλθε;... Πού; Πότε;

- Είναι κανένα δυο βδομάδες. Μπήκε στον Βάλτο...

- Στη Λίμνη των Γιαννιτσών;

- Ναι. Τη λέμε Βάλτο εδώ. Μπήκε ο καπετάν Αγρας και τώρα θα σηκώσομε κι εμείς κεφάλι!...

- Και σε ποιο μέρος του Βάλτου; Ξέρεις;

- Όχι, δεν ξέρω. Μα τ' άκουσα.

Σήκωσε το κεφάλι του, κοίταξε κατά τον Αξιό.

- Μα πρέπει να φεύγομε, πρόσθεσε. Έχει δρόμο πολύ, και πρέπει να φθάσομε στο χωριό πριν ξημερώσει.

- Σε ποιο χωριό;

- Στο Κλειδί. Έχω στείλει μήνυμα. Σας περιμένουν.

Οι πρώτες βάρκες έφθαναν. Άντρες και όπλα ξεφορτώθηκαν. Σε λιγότερο από μισή ώρα, όλα ήταν φορτωμένα στις πλάτες των αντρών. Ο μπάριμπα - Λάμπρος πήρε τους τρεις καπεταναίους στην καλύβα του. Κι ενώ βιαστικά και χαρούμενα οι δυο γυναίκες τους σεββίριζαν ψάρια και σουπιά σε γαβάθες, ζέσταιναν εκείνοι χέρια και πόδια στη φωτιά, που αναμμένη στη μέση της καλύβας σκορπούσε τον καπνό ολόγυρα. Ήταν και οι δυο καπεταναίοι πρωτόβγαλτοι, άπειροι. Ζητούσαν ολοένα πληροφορίες.

- Έννοια σας, Καπεταναίοι μου, είτε γελαστά η κόρη του ψαρά, Ξαναγεμίζοντας τις γαβάθες τους. Θα σας τα πει όλα ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός. Τα φρόντισε όλα ο Δεσπότης.

- Ποιος Δεσπότης; Δεν είδαμε κανένα Δεσπότη, είπε ο καπετάν Κάλας.

Το κορίτσι γέλασε.

- Έτσι τον λεν τα παλικάρια μας τον Αρχηγό, αποκρίθηκε. Ο μπάριμπα - Λάμπρος έγεννεψε με το κεφάλι κατά τον ποταμό κι έκλεισε το ένα μάτι.

- Δεσπότη λεν το Γενκό Προξεν, οι πολεμοστάδες, είπε.

- Ποιον; Τον Κορομηλιά; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος.

- Σσσ.. μη λες τ' όνομα! ψιθύρισε η κόρη του ψαρά. Ναι, αυτός είναι ο Δεσπότης.

Οι δυο οδηγοί, ο Δήμος και ο Αποστόλης, παρόντες σ' όλη αυτή την κουβέντα, τους βίαζαν να φύγουν.

- Έχουμε δρόμο. Πρέπει να φθάσουμε πριν ξημερώσει. Πήρε ο καθένας τον οπλισμό του, αποχαιρέτησαν τους φιλόξενους ψαράδες και ξεκίνησαν.

Το σώμα ολόκληρο πήγαινε στα σκοτεινά, μια μακρινή σειρά από άντρες οπλισμένους, ο ένας πίσω από τον άλλο. Πρώτος προπορεύονταν ο Αποστόλης. Του είχαν δώσει ένα βραχύκανο τουφέκι στο χέρι και σιωπηλά, πατώντας χωρίς κρότο, διαλέγοντας με έμφυτη διαίσθηση στο λασπιασμένο κάμπο τα πιο ξερά μονοπάτια, οδηγούσε ο μικρός, χωρίς δισταγμό ούτε αμφιβολία. Από κοντά ακολουθούσαν, ο ένας πίσω από τον άλλο, οι αρχηγοί και οι άντρες, με το δεύτερο οδηγό προς τη μέση, μην αποπλανηθεί κανένας και χαθεί στο βούρκο και στα νερομαζώματα.

Κανένας δε μιλούσε και κανένας δεν κάπνιζε. Στον έρημο εκείνον κάμπο, κάθε κρότος μεταδίδονταν, κάθε σπίθα πρόδιε την παρουσία ανθρώπου. Ο Αποστόλης με γενεψίματα ειδοποιούσε τον ακόλουθο του, αν ήταν να σταθεί ή να πέσει μπρούμυτα ή να γυρίσει πίσω. Και αυτός με τον ίδιο τρόπο μετέδιδε τη διαταγή στον τρίτο, ο τρίτος στον τέταρτο κι έτσι ως το τέλος της γραμμής. Πήγαιναν τα σώματα των δύο καπεταναίων, καμιά πενηνταριά άντρες όλοι μαζί, σε απόλυτη σιωπή και σκοτάδι. Δύο ώρες πορεύονταν. Και τότε σταμάτησαν να ξεκουραστούν λίγα λεπτά, και κάθισαν χάμω. Ο καθένας είχε κρεμασμένο στη ράχη του από ένα σάκο εκστρατείας, όπου φύλαγε τα χρειαζόμενα: τροφές, ρουχισμός κ.τ.λ. Πίσω από τις κάπες τους, μη φανεί φως, ο ένας άναβε το πρόχειρο καμινέτο του κι έψηνε στο μπρικόκι του - ποιος έναν καφέ, ποιος λίγο τσάι να ζεσταθεί - , άλλος κάπνιζε ένα τσιγάρο... Και πάλι σηκώθηκαν και τράβηξαν το δρόμο τους στο σκοτάδι, με την ίδια παράταξη, ακολουθώντας πάντα τον οδηγό. Από μακριά κάτι φάνηκε ν' ασπρίζει. Ο Αποστόλης σήκωσε το χέρι και όλη η γραμμή στάθηκε. Σάλιωσε το δάχτυλο του και το σήκωσε να βεβαιωθεί από που φυσά ο άνεμος. Ο καπετάν Νικηφόρος, που βρίσκονταν αμέσως πίσω του, έσκυψε στο αυτί του.

- Τι τρέχει; ρώτησε.

- Μπροστά μας τα Καλύβια. Μα δε θα σταθούμε. Έχει Τούρκους, ψιθύρισε ο μικρός.

- Και γιατί ψάχνεις τον άνεμο;

- Μη φέρει τη μυρωδιά μας στο χωριό και μας προδώσουν τα σκυλιά με τα γαβγίσματα τους. Θα περάσομε δεξιά. Ο άνεμος φυσά πουνέντης.

Ο Νικηφόρος χαμογέλασε.

- Σε καλό σου! ψιθύρισε. Ξέρεις και τους ανέμους, παλιόπαιδο; Αν βγούμε ζωντανό από δω, θα σε πάρω στο καράβι μου.

- Είσαι του ναυτικού, Καπετάνιε; ρώτησε μαγεμένος ο Αποστόλης.

Ο Νικηφόρος έγενεψε καταφατικά. Κι εξακολούθησαν το δρόμο τους. Έξαφνα, μια σκιά ορτσώθηκε μπροστά τους. Αυτόματα πρόβαλε ο καπετάν Νικηφόρος το τουφέκι του. Μα γελώντας το παραμέρισε ο Αποστόλης.

- Είναι δικοί μας, είπε· είναι οι βάρδιες που φυλάγουν το διάβα μας. Να και ο άλλος.

Δεύτερη σκιά σίμωνε την πρώτη. Βαστούσαν και οι δυο από ένα τουφέκι γκρα στο χέρι.

- Καλώς ορίσατε, ψιθύρισαν καταχαρούμενοι. Γιατί αργήσατε τόσο; Σας περιμένομε μέρες τώρα...

- Κι εμείς μέρες αρμενίζαμε απέξω, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Η μπουνάτσα κόντεψε να μας εξουδετερώσει.

Ανήσυχοι ατένιζαν οι σκοποί κατά το χωριό, όσο μαζεύουνταν περίεργοι οι άντρες γύρω τους.

- Έχετε ακόμα δρόμο για να φθάσετε στο Κλειδί, είπε ο πρώτος. Μη χασομερνάς, Καπετάνιε.

Με φιλικούς χαιρετισμούς αποχωρίστηκαν και παίρνοντας πάλι τη σειρά του, μπήκε ο καθένας στη γραμμή. Και στα σκοτεινά, σιωπηλά, ξανάρχισε να πορεύεται η ανθρώπινη αλυσίδα.

Άρχιζε ν' ασπρίζει η ανατολή, όταν τέλος έφθασαν στα πρώτα σπίτια του Κλειδιού. Κι εκεί σκοποί φύλαγαν. Σιωπηλά δόθηκε το σύνθημα πως σώμα Ελληνικό πλησιάζει, και βγήκαν δυο τρεις χωρικοί να τους υποδεχθούν και να τους οδηγήσουν. Ο πρώτος, που φαίνονταν αρχηγός τους, ένας γέρος, με λαμπερά μάτια και τρεμάμενα από τη συγκίνηση χείλια, έκανε να φιλήσει τα χέρια του καπετάν Νικηφόρου, που παρουσιάζονταν πρώτος μετά τον Αποστόλη.

- Ο κυρ Θανάσης, μουρμούρισε ο Αποστόλης, συστήνοντας τον. Σας έχει ετοιμάσει καταυλισμούς...

Σιωπηλά, με νοήματα, χώρισε ο γερο - Θανάσης τους άντρες, και τους παρέδωσε στους άλλους χωρικούς, να τους κρύψουν σε τρία σπίτια ελληνικά και να τους φιλέψουν. Ο ίδιος οδήγησε τους δυο αρχηγούς, Νικηφόρο και Κάλα, μαζί με τον υπαρχηγό Ζήκη, με άλλους δυο άντρες, στο δικό του σπίτι, όπου είχε στρώσει το σοφρά - χαμηλό, στρογγυλό τραπέζι των χωρικών της Μακεδονίας. Ήταν καταχαρούμενος· δονούνταν όλος από ενθουσιασμό.

- Μέρες σας περιμένομε, τους είπε. Γιατί αργήσατε έτσι;

- Μας έκοψε χέρια και πόδια η μπουνάτσα, αποκρίθηκε ο καπετάν Νικηφόρος. Αν δε σηκώνονταν ο πουνέντες απόψε, θα γυρίζαμε μπρος πίσω. Μας είχε σωθεί το φαγί και το νερό...

Ο γερο - Θανάσης έγενεψε χαμογελώντας κατά το μεγαλόσωμο καπετάν Κάλα, που είχε ακουμπήσει στον τοίχο και είχε μισοκοιμηθεί.

- Ναι, είπε ο Νικηφόρος, όλοι είμαστε κατάκοποι. Μόνο να κοιμηθούμε θέμε...

Ο γερο - Θανάσης χτύπησε τα χέρια, και αμέσως μπήκε μέσα μια γυναίκα μεσόκοπη, ντροπαλή, πρόθυμη.

- Σας στρώσαμε, Καπεταναίοι μου. Η Παναγιά να σας φυλάγει. Περάστε στον οντά!

Όταν βρέθηκε μόνος ο γερο - Θανάσης, άνοιξε μια πόρτα που έβγαινε στην αυλή, κι έμπασε μέσα τον Αποστόλη.

- Πεξ μου τα τώρα, του είπε.

- Εγώ να σε ρωτήσω, κυρ Θανάση, είπε ο Αποστόλης. Ήλθε ο Γιοβάν;

- Ήλθε, βέβαια. Ήλθε τσακισμένος από την κούραση και το τρεχικό. Πού τον βρήκες αυτόν το μικρό; Είναι πολύτιμος!

- Τι μήνυμα σου είπε;

- Μου είπε πως ο Αποστόλης μού μηνά να ετοιμάσω στρωματσάδα. Κατάλαβα. Μα πού το 'ξερες πως θα φτάσουν σήμερα;

- Είδα πως σηκώνεται νοτιάς. Είπα: «Η σήμερα ή ποτέ!» Και σου τον έστειλα. Του έδωσες να φάγει;

- Όχι!... Γιατί; Δε μου ζήτησε φαγί.

- Του είπα να σου ζητήσει. Μα είναι φιλότιμος. Και ήταν πεινασμένο το δύστυχο! Τι ώρα ήλθε;

- Κατά το σούρουπο.

- Τι λες! Πρέπει να 'κανε τρεχάτος όλο το δρόμο!
  - Μα πού τον βρήκες; Ποιος είναι;
  - Είναι βουλγαρόπαιδο. Κάθεται μ' ένα θειό του, σε μια στάνη, κάπου στα Καλύβια κοντά.
  - Και τον εμπιστεύεσαι;
  - Τον γλίτωσα μια μέρα από κάποιον Τούρκο, που ήθελε να τον δείρει, γιατί, λέει, έβοσκε τα πρόβατα του θείου του σε ξένη βοσκή. Τον γλίτωσα και από το θειό του, τον Άγγελ Πέιο, ένα κτήνος που τον έστειλε στη βοσκή και ύστερα το αρνήθηκε. Από τότε μου είναι σκυλί αφοσιωμένο. Και τον μεταχειρίζομαι. Αν του πω «Πέσε στο Βαρδάρη να πνιγείς!» θα πέσει στο Βαρδάρη να πνιγεί!
  - Καλά. Τώρα πήγαινε να πέσεις και συ να κοιμηθείς... Να, πλάγιασε δω στη βελέντζαβ, κοντά στο τζάκι. Γιατί αύριο πάλι θα κάνεις δρόμο πολύ ως το Βάλτο...
  - Ευχαριστώ, κυρ Θανάση, προτιμώ το στάβλο, όπου δε θα με ξυπνήσει η κυρά σου με τα συγυρίσματα της, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.
  - Το κέφι σου!... είπε καλόκαρδα ο γερο - Θανάσης.
- Και του άνοιξε την πόρτα της αυλής και βγήκε έξω ο οδηγός.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Β

---

- Αποστόλη! Αποστόλη!
- Ο Αποστόλης ανασηκώθηκε από τ' άχυρα όπου ήταν ξαπλωμένος κι έτριψε τα μάτια του. Ονειρεύονταν άραγε ακόμα, ή άκουσε αλήθεια τ' όνομα του;
- Αποστόλη!... Ξύπνα! Άκου!
- Αυτή τη φορά τ' άκουσε καθαρά τα βουλγάρικα λόγια, ψιθυριστά. Και αναγνώρισε την παιδική φωνή.
- Γιωβάν! φώναξε. Πού είσαι;
- Στο ψηλό, μακρόστενο, χωρίς γυαλί ή παντζούρια παράθυρο του στάβλου, δίπλα σ' ένα παχνί, είδε ένα παιδικό κεφάλι που ξεκόβουνταν στο φωτισμένο ουρανό πίσω του.
- Γιατί σκαρφάλωσες εκεί, Γιωβάν; Έλα μέσα!... του φώναξε.
- Ο μικρός κατρακύλησε από το έξω μέρος του παραθύρου, και τρεχάτος έκανε το γύρο του στάβλου και μπήκε από την πόρτα. Ήταν κατακόκκινος, λαχανιασμένος, και φαίνονταν πολύ εξημιμένος.
- Τι ώρα είναι; Και πώς βρίσκεσαι δω, μέρα μεσημέρι; ρώτησε βουλγάρικα ο Αποστόλης.
  - Πέρασε το μεσημέρι! Και βγήκανε στο καφενείο οι άντρες!... αποκρίθηκε βιαστικά ο Γιωβάν.
- Και πέφτοντας ανακούρκουδα, πλάγι στο αχυρένιο στρωσίδι, όπου καθιστός ξετεντώνουνταν ο Αποστόλης, πρόσθεσε:
- Άκουσε! Πες του κυρ Θανάση πως... αυτός που ήλθε χθες, γυρνά στο χωριό! Θα τον δει ο μπέης... και τότε...
- Ο Αποστόλης πετάχθηκε στα πόδια του κι έκανε κατά την πόρτα. Μα μια ξαφνική σκέψη τον γύρισε πίσω.
- Ποιος ήλθε χθες; ρώτησε υποψιάρικα. Τι ξέρεις; Τι σου είπαν;
- Ο Γιωβάν σήκωσε τον ένα του ώμο.
- Τίποτα δε μου είπαν. Κανένας δεν ξέρει. Εγώ ξέρω, αποκρίθηκε.
  - Τι ξέρεις;
- Ο Γιωβάν έριξε μια ματιά πίσω του, και πλησιάζοντας πιο κοντά ακόμα ψιθύρισε:
- Τον ψηλό αυτόν, με τα γαλανά μάτια... που στέκεται ίσιος σαν κολόνα...
  - Πού τον είδες; Τι ξέρεις; ρώτησε ανυπόμονα ο Αποστόλης.
-

- Χθες τη νύχτα... με πολλούς άλλους... Και τώρα στο δρόμο, μουρμούρισε δειλά ο μικρός.

- Χθες τη νύχτα;... Πού ήσουν; ρώτησε θυμωμένος ο Αποστόλης.

- Εδώ... σε περιμένα... Μη θυμώνεις... ήθελα να σου πω... να σου πω...

Ο θυμός του Αποστόλη έσβησε μεμιάς.

- Τι να μου πεις, μικρέ; ρώτησε.

- Να σου πω πως... πως θέλω να δουλέψω μαζί σου!

Τα μάτια του Γιωβάν είχαν γεμίσει δάκρυα.

- Τι δουλειά να κάνεις; ρώτησε με καλοσύνη ο Αποστόλης.

- Να δείχνω κι εγώ το δρόμο σ' αυτούς που σκοτώνουν τους κομιτατζήδες, αποκρίθηκε ο Γιωβάν.

Ο Αποστόλης τον ατένισε συλλογισμένος, ξύνοντας το κεφάλι του.

- Τι ξέρεις εσύ από κομιτατζήδες; ρώτησε.

Ο μικρός σήκωσε πάλι τον ένα του ώμο, μα δεν αποκρίθηκε.

- Ο θείος σου τι θα σε κάνει που δεν πήγες σπίτι σου τη νύχτα; ρώτησε ο Αποστόλης.

Ο μικρός σήκωσε πάλι τον ένα του ώμο.

- Δεν πονεί... το ξύλο;... ρώτησε κοροϊδευτικά ο Αποστόλης.

Ο Γιωβάν σκάλωσε το χέρι του στη ζώνη του άλλου.

- Πες του κυρ Θανάση... Αν τον δει ο μπέης, θα φωνάξει στρατό!... είπε.

Ο Αποστόλης έκανε τον αδιάφορο. Μέσα του η ανησυχία του φούντωνε.

- Ποιον να δει; έκανε τάχα αστόχαστα.

Ο Γιωβάν άρχισε ν' αδημονεί.

- Γιατί κάνεις πως δεν ξέρεις; είπε, κλαίγοντας σχεδόν. Αν τον δει ο μπέης, θα καταλάβει. Είναι και άλλοι Τούρκοι στο χωριό. Και αυτός δε σκύβει το κεφάλι σαν κι εμάς' περπατά... έτσι!

Έριξε πίσω κεφάλι και πλάτες κι έκανε μερικά βήματα αρεμιάνια. Και πάλι, σιμώνοντας τον Αποστόλη, είπε:

- Στείλε τον κυρ Θανάση.

Ο Αποστόλης δίστασε ακόμα μια στιγμή. Μα τέτοια αγωνία ανυπομονησίας μαρτυρούσε το λιγνό πρόσωπο του Γιωβάν, που πείστηκε μονομιάς.

- Καλά! του είπε. Κάθισε δω. Περίμενε με. Θα γυρίσω.

Βγήκε τάχα αμέριμνα από το στάβλο, μ' από κει τρεχάτος ανέβηκε στο σπίτι και μπήκε στη σάλα, που ήταν και κουζίνα.

- Ο κυρ Θανάσης; ρώτησε τη μεσόκοπη γυναίκα, που καθάριζε λάχανα πλάγι σ' έναν τέντζερε.

Η κερα - Θανάσαινα σήκωσε το κεφάλι:

- Καλώς το παιδί μας, είπε καλόβουλα.

- Τον κυρ Θανάση γυρεύω. Πού είναι, μπάμπω; ρώτησε πάλι, όλο και πιο επίμονα ο Αποστόλης.

- Αμ ξέρω 'γω, παιδί μου; Βγήκε έξω. Ίσως στο καφενείο; Ο Αποστόλης δεν άκουσε παρακάτω. Τρεχάτος βγήκε έξω κι έτρεξε ίσια στο καφενείο, που ήταν στο γύρισμα του δρόμου. Εκεί τώντι βρήκε το γερο - Θανάση, που έπαιζε τάβλι μ' έναν άλλο χωρικό. Έσκυψε στο αυτί του και κρύβοντας το στόμα του με το χέρι, κάτι του ψιθύρισε.

Μεμιάς πετάχθηκε πάνω ο γερο - Θανάσης, καταταραγμένος.

- Περίμενε με δω! είπε του συντρόφου του. Κάτι με θέλει η γριά μου!

Και βγήκε όσο γρήγορα τον πήγαιναν τα γέρικα πόδια του.

- Πού; ρώτησε σαν βρέθηκε με τον Αποστόλη στο δρόμο.

- Δεν ξέρω. Είναι στο χωριό, στους δρόμους!... Τράβα εσύ από δω, πάω εγώ από κει, και όποιος τον πρωτοβρεί!

Ανήσυχος, βιαστικός, τρέμοντας στα πόδια του, πήγαινε ο γερο - Θανάσης, ψάχνοντας με τα μάτια του παράθυρα, πόρτες, ρωγμές, σαρώνοντας τους παραδρόμους, γυρεύοντας ανάμεσα στους γνωστούς του χωριού την καινούρια, την άγνωστη στους συντοπίτες του μορφή. Ήταν οκτωβριάτικο απόγεμα και το κρύο έτσουζε. Και όμως ίδρωνε το μέτωπο του, κάτω από το φέσι του ραγιά, από την πολλή τη βία και από τη συγκίνηση. Ένας χωρικός τον σταμάτησε. Ήταν φοβισμένος, ανήσυχος.

- Κυρ Θανάση! του είπε. Ο μουσαφίρης σου γυρνά στην πλατεία! Δε φοβάται λέει. Μα εμάς τι μας κάνει; Τρέξε συμμαζεύει τον!...

- Πού είναι; ρώτησε ανήσυχος ο γερο - Θανάσης.

- Κατά τα περιβόλια! Πρόφτασε τον, πριν ξεσπάσει κεραυνός στο κεφάλι μας!

Και σταυροκοπήθηκε. Ο γερο - Θανάσης τον άφησε βιαστικά και τράβηξε κατά πού του 'δειχνε ο άλλος. Ξεπρόβαλε σ' ένα δρόμο πιο πλατύ, όπου η λιακάδα αποξέριανε κάτι απομεινάρια από τους χθεσινούς νερόλακκους, και μπρος σ' ένα παρεκκλήσι είδε έναν άντρα που κοίταζε αμέριμνος τον πέτρινο σταυρό πάνω από την πόρτα. Βιαστικά τον σίμωσε.

- Για το Θεό, καπετάν Νικηφόρο! Κρύψου! Έλα σπίτι, μη γυρνάς εδώ πέρα, μη σε δει κανένας Τούρκος!...

- Και αν με δει; ρώτησε γελαστά ο άλλος.

- Είσαι νεόβγαλτος, δεν τα ξέρεις αυτά! Θα μας πάρεις όλους στο λαιμό σου! είπε λαχανιασμένος ο γερο - Θανάσης.

Ο Νικηφόρος γέλασε πάλι.

- Καλά, είπε· πάμε πίσω. Ήταν τέτοια χαρά Θεού έξω και βαρέθηκα την κάμαρα...

Μια τσούρμα παιδιά, κυνηγώντας το ένα το άλλο, κατέβαιναν τρεχάτα τον κατήφορο.

- Σκύψε τους ώμους σου, Καπετάνιε μου, ψιθύρισε ο γερο - Θανάσης. Δεν κάνει να περπατάς σαν λεβέντης. Θα σε σημειώσει κανένας Τούρκος και θα το πει στον μπέη, και αλίμονο μας πια όλους!

- Έχετε μπέη εδώ;

- Βέβαια! Τον Ραχμήμπεη. Δικό του είναι το χωριό. Μα δε μας πειράζει. Είμαστε όλοι ορθόδοξοι Χριστιανοί και δε μας ζητά παρά να πληρώνομε τακτικά το φόρο. Αλίμονο μας όμως αν το μάθει - έριξε γύρω μια φοβισμένη ματιά - πως είσατε δω και σας κρύβομε μεις!...

Πήγαιναν τώρα βιαστικά οι δυο άντρες. Ο καπετάν Νικηφόρος ξεχνούσε κάθε λίγο και ορτσώνουνταν και ο άλλος του έγενεφε να σκύβει κεφάλι και ώμους.

- Τι κατάσταση!... μουρμούρισε ο νέος. Ν' ανήκετε σε μπέη... άνθρωποι λέει, σαν αγέλη!...

- Και δε λες καλά και του ανήκομε, Καπετάνιε μου, και μας γλιτώνει τουλάχιστον αυτός από τους κομτατζήδες!

Μπροστά τους ξεμύτισε ο Αποστόλης από ένα παράδρομο.

- Από δω, γρήγορα τους είπε! Έρχονται από δίπλα δυο Τούρκοι!...

Και όλοι μαζί τρύπωσαν στο στενούρι και τράβηξαν για το σπίτι του γερο - Θανάση. Στη σάλα, πλάγι στο τζάκι, κάθονταν ο ογκώδης καπετάν Κάλας και ο υπαρχηγός του Ζήκης με τους δυο τους άντρες, και κουβέντιαζαν με τη σπιτονοικοκυρά. Πάνω από ένα μεγάλο κούτσουρο αναμμένο κρέμουνταν μια χύτρα δεμένη μ' ένα σύρμα και σκορπούσε ορεκτική μυρωδιά λαχανόσουπας.

- Θα μας φιλέψεις πάλι, κερα - Θανάσαινα; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος, βγάζοντας με μια κίνηση των ώμων τη βαριά κάπα. Σου παραγίναμε φόρτωμα....

- Τιμή μας... τιμή μας, Καπεταναίοι μου... αποκρίθηκε ντροπαλά η κερα - Θανάσαινα.

Μα τη διέκοψε ο άντρας της:

- Ξεκουραστείτε, παλικάρια, γιατί θα κάνετε πάλι δρόμο απόψε, είπε.

Και ρώτησε:

- Πόση ώρα ως το Βάλτο, Αποστόλη; Μα ο Αποστόλης είχε φύγει.

- Θα ξανάρθει, είπε ο γερο - Θανάσης, κουνώντας πλάγια το ψαρό κεφάλι του. Αυτός θα σας οδηγήσει...

Ο Αποστόλης είχε βγει έξω και είχε πάγει ίσια στο στάβλο. Βρήκε τον Γιωβάν όπως τον είχε αφήσει, καθισμένο σταυροπόδι, στ' άχυρα. Κάθισε πλάγι του ο Αποστόλης και άρχισε να τον ξεμολογά. Δε βρήκε άλλωστε δυσκολία. Ο Γιωβάν απαντούσε σε όλα τα ρωτήματα του.

- Πού μας είδες χθες τη νύχτα; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Εδώ.

Έδειξε την πόρτα του στάβλου.

- Σας περίμενα, κρυμμένος εδώ, μη με δει η κυρά.

- Μας περίμενες; Ποιον περίμενες;

- Το ήξερα πως πας να φέρεις καπεταναίους. Δεν είναι πρώτη φορά.

- Πώς το ξέρεις;

Ο Γιωβάν σήκωσε τον ώμο του.

- Το ξέρω, είπε απλά.

Ο Αποστόλης έσπρωξε πίσω το καλπάκι του κι έξιωσε το κεφάλι του. Ήταν ανήσυχος.

- Άκου δω, είπε του μικρού. Αυτά τα λες και σ' άλλους;

- Σε ποιον να τα πω; ρώτησε ο Γιωβάν.

- Σα να πούμε, στο θείο σου!

Ο Γιωβάν τίναξε πίσω τους δυο του ώμους:

- Αυτός είναι κοιματζής! είπε και μίσος κουδούνισε τη φωνή του.

- Και συ τι είσαι; ρώτησε ο Αποστόλης. Ο Γιωβάν σήκωσε τα μεγάλα μαύρα μάτια του στον άλλο αντίκρυ του, μα δε μίλησε.

Διστακτικά είπε ο Αποστόλης:

- Αυτά... που είδες χθες τη νύχτα... δε θα τα πεις;

- Όχι!

- Σε κανένα;

- Δεν ξέρω κανένα.

- Φιλάς σταυρό πως δε θα τα πεις;

Ο Αποστόλης είχε σηκώσει σταυρωτά τους δυο δείχτες των χεριών του. Ο μικρός σταυροκοπήθηκε και σκύβοντας φίλησε το σταυρό που σχημάτιζαν τα δάχτυλα του μεγάλου. Ήταν και οι δυο συγκινημένοι.

- Άκου λοιπόν, Γιωβάν, είπε ο Αποστόλης. Θα σε βάλω να δουλέψεις μαζί μου.

- Θα κάνω ό,τι μου πεις.

- Πες μου πρώτα, πού ήσουν σήμερα και τι είδες;

- Ήμουν εδώ, στο δρόμο, στις γειτονιές. Οι καπεταναίοι κοιμούνταν. Η γριά έψηνε φαγί, σιγά μην τους ξυπνήσει. Ύστερα ξυπνήσανε. Τους στρώσανε το σουφρά και φάγανε...

- Πώς το ξέρεις;

- Τους είδα από το παράθυρο. Ανέβηκα στη στέγη αντίκρυ.



- Πώς ανέβηκες;

- Δεν είναι δύσκολο!... Δεν έχω τσαρούχια. Σκαρφαλώνω.

Ο Αποστόλης κοίταξε τα γυμνά πόδια του μικρού. Ήταν πρησμένα από το κρύο, και παλιά αίματα είχαν ξεραθεί σε άπλυτες πληγές.

- Ήρθε κανείς; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Ήρθαν πολλοί· όλοι οι τσορπατζήδες. Ζητούσαν ειδήσεις. Ήθελαν να μάθουν για τον πόλεμο.

- Ποιον πόλεμο;

- Εκείνον που κάνουν οι καπεταναίοι που σκοτώνουν τους κομτατζήδες. Τον λένε... τον λένε... - στάθηκε να θυμηθεί, και είπε ελληνικά, με ξενική προφορά, δυο λέξεις: «Αγώνα μας;». Και πρόσθεσε βουλγάρικα: Έτσι τον είπαν, πολλές φορές!

Σαστισμένος ρώτησε ο Αποστόλης:

- Πώς τα ξέρεις όλα αυτά;

- Τ' άκουσα. Είχαν κλείσει το παράθυρο. Μπήκα στον πλαγινό οντά, κρύφθηκα και άκουσα.

Υποψιάρικα τον κοίταζε ο Αποστόλης.

- Είσαι επικίνδυνος! του είπε ξαφνικά.

Ο Γιωβάν δεν ταραχθηκε. Τα μεγάλα μαύρα μάτια του, συλλογή γεμάτα και απορία, ήταν στυλωμένα στο πρόσωπο του μεγαλύτερου του. Μα δεν αποκρίθηκε. Τον ρώτησε ο Αποστόλης:

- Γιατί στάθηκες και τα είδες και τ' άκουσες όλα αυτά;

Του αποκρίθηκε ο μικρός:

- Για να σου τα πω. Ήσουν κουρασμένος και κοιμούσουν. Είπα πως θα θέλεις να ξέρεις. Και κοίταξα και άκουσα.

Αυθόρμητα άπλωσε ο Αποστόλης το χέρι του και αγκάλιασε τους λιγνούς ώμους του μικρού. Τα μάτια του Γιωβάν πλημμύρισαν δάκρυα. Έσκυψε πλάγια και φίλησε το χέρι του μεγάλου, που ακουμπούσε στον ώμο του.

- Άκου, Γιωβάν, είπε ο Αποστόλης· θα σου δώσω δουλειά... Θα κάνεις ό,τι σου πω - τ' ακούς;

Ο μικρός έγνεψε καταφατικά, κουνώντας δεξιά και αριστερά το κεφάλι.

- Λοιπόν πήγαινε πίσω... Πήγαινε στη στάνη του θείου σου. Θα φας ξύλο - σε πειράζει; Ο Γιωβάν έγνεψε «όχι».

- Πες του... πες του πως έχασες το δρόμο σου... Πες πως κοιμήθηκες στον γείτονα...

Ο Γιωβάν σήκωσε πάλι τον ένα του ώμο.

- Τι θέλεις να του πω; ρώτησε.

- Αυτουνού τίποτα. Απ' αυτόν να μάθεις.

- Τι να μάθω;

- Κατάφερε να μάθεις πού είναι ο κομτατζής ο Αποστόλ Πέτκωφ. Μάθε αν είναι στο Βάλτο... Τον ξέρεις τον Βάλτο; Αν σου πω, ξέρεις πού να 'ρθεις να με βρεις;

- Ξέρω!

- Έχεις ξαναπάγει;

- Πολλές φορές!

Ξαφνιασμένος ρώτησε ο Αποστόλης:

- Τι πήγες να κάνεις;

- Μ' έχει στείλει δυο φορές ο Άγγελ Πέιο... Κι εγώ βρήκα και την καλύβα του καπετάν Ματαπά.

- Τι λες; αναφώνησε ο Αποστόλης. Και το είπες του θείου σου;

Μίσος πάλι γέμισε τα μάτια του Γιωβάν. Περιφρονητικά πέταξε έξω τα χείλια του.

- Όχι! είπε. Μα θα σου τη δείξω σένα, αν θέλεις.
- Να μου τη δείξεις. Μα πες μου: Ξέρεις μια σκάλα που τη λεν Τσέκρι;
- Ξέρω!
- Ξέρεις να κάνεις το λύκο; Πώς φωνάζει;
- Ναι. Ξέρω!
- Λοιπόν πήγαινε στο θείο σου. Κάνε τις δουλειές του, βόσκει τα πρόβατα του. Μα μάθε πού κρύβεται ο Αποστόλ Πέτκωφ κι έλα στο Τσέκρι, κάνε το λύκο και θα 'ρθω να σε βρω.
- Θά 'ρθω!
- Φύγε τώρα. Σε λίγο θα φύγουμε κι εμείς.
- Στο καλό, Αποστόλη.
- Στο καλό, Γιωβάν.

Και τα δυο παιδιά χωρίστηκαν. Ο μικρός βγήκε κρυφά, ξεγλιστρώντας πλάγι στον τοίχο. Ο μεγάλος, συλλογισμένος, μπήκε στο σπίτι και χώθηκε σε μια γωνιά της σάλας, απαρατήρητος. Ο γερο - Θανάσης διηγούνταν ιστορίες της ζωής του και οι καπεταναίοι άκουαν. Λίγο παράμερα, συγυρίζοντας πιάτα και ποτήρια σ' ένα ντολάπι με ράφια, η κερα - Θανάσινα αργοκουνούσε το κεφάλι της και κάθε λίγο σταυροκοπιούνταν. Κι έλεγε ο γερο - Θανάσης:

- Φανταστείτε μας, εμάς τους ορθοδόξους, τους Έλληνες, να λιώνουμε τα πόδια μας για να φτιάνομε δρόμους, να περάσει, λέει, το τούρκικο πυροβολικό, να χτυπήσει, λέει, ποιους; Τον Ελληνικό Στρατό!
- Μα εσύ δεν ήσουνα πια νιος, κυρ Θανάση, στα '97. Πώς σ' αγγαρέψανε οι Τούρκοι; ρώτησε ένας από τους άντρες.
- Ναι, κοιτάζανε αυτοί νέους και γέρους! Δεν τους ξέρεις εσύ, που 'σαι από την Κρήτη; αποκρίθηκε ο γερο - Θανάσης. Αυτοί εργάτες θέλανε. Και σαν δεν πήγαινε αρκετά γρήγορα η δουλειά, δος του κοπανιές στη ράχη! Και ύστερα, σαν ήρθε η καταστροφή, σαν υποχωρούσε ο στρατός μας κι εμείς οι Έλληνες τ' ακούσαμε - τι απελπισία! Τι καημός!
- Πες στους άρχοντες πως μια φορά σου σπάσανε το κεφάλι γιατί έγνεψες να νερώσουν τη λάσπη!... τόλμησε να πει η κερα - Θανάσινα από τα βάθη της ντολάπας της. Μα ο γέρος τής έκοψε τη φόρα:
- Δεν τους νοιάζει τους καπεταναίους· κοίταζε συ τη δουλειά σου, της είπε χωρίς θυμό, μα με τρόπο που δε σήκωνε αντίρρηση... Ναι! Μας σκοτίζουν τώρα σπασμένα κεφάλια! Τώρα κοιτάμε ποιος θα φάγει ποιον!

Και γυρνώντας στον καπετάν Νικηφόρο, ρώτησε:

- Ξέρεις κανέναν από τους καπεταναίους του Βάλτου;
- Όχι... Εγώ είχα άλλη δουλειά... Είμαι στο ναυτικό, αποκρίθηκε επιφυλακτικά ο Νικηφόρος.
- Δούλεψες δηλαδή για τον αγώνα μας;
- Όχι. Εγώ ήμουν στο πολεμικό ναυτικό. Μα έμαθα πόση ανάγκη είχε η Μακεδονία από βοήθεια και ήλθα... Πρώτη φορά αναλαμβάνω αγώνα... Μα εσύ τους ξέρεις;
- Τους ξέρω. Όλοι πέρασαν από δω. Ο καπετάν Πετρίλιος, ο καπετάν Καψάλης, ο καπετάν Καβοντόρος, ο καπετάν Κλάπας... Όλοι κοιμήθηκαν εδώ, σαν πήγαν και σα φύγαν... Μόνος ο καπετάν Καψάλης, ο κακομοίρης, αυτός δε γύρισε. Αυτόν τον σκοτώσανε οι Βούλγαροι, στον Βάλτο μέσα. Παλικάρια όλοι! Αυτός ο καπετάν Καψάλης πιάστηκε μαζί τους..., τον σκοτώσανε στη συμπλοκή.
- Εσένα; Πώς σε ήξεραν αυτοί; ρώτησε ο καπετάν Κάλας.
- Εμένα;... πέταξε ο γέρος το χέρι του και το κατέβασε στο μερί του, ξεσπάζοντας στα γέλια. Εμένα, πώς με ξέρανε, το γερο - Θανάση; Αι εγώ είμαι από τους πρώτους που ορκίστηκαν στον Αγώνα! Αι, πριν ακόμα σκοτώσουν τον καπετάν Ζέζα, με είχε μυήσει εμένα το Ελληνικό Κομιτάτο. Και πολλές φορές πήγα στη Θεσσαλονίκη και είδα το Δεσπότη.

Έκλεισε το ένα του μάτι κι έγεννε κατά την ανατολή.

- Τον ξέρετε σεις το Δεσπότη; ρώτησε πονηρά τους αρχηγούς.

- Τον ξέρω, αποκρίθηκε ο καπετάν Νικηφόρος. Πριν έλθω εδώ, πέρασα από τη Θεσσαλονίκη. Ο καπετάν Νικηφόρος σηκώθηκε.

- Και τι σου είπε ο Δεσπότης; ρώτησε ο γερο - Θανάσης.

- Όλοι μας απ' αυτόν παίρνομε τις διαταγές μας, είπε καλόβουλα, μα δεν κάνει να τις ματαλέμε.

Έριξε γύρω μια ματιά:

- Δεν είναι ώρα να ξεκινήσομε; ρώτησε. Πού είναι ο Αποστόλης;

- Εδώ είμαι, Καπετάνιε! αποκρίθηκε ο οδηγός, βγαίνοντας από τη γωνιά του. Καλό είναι να ετοιμαστείτε. Βασίλεψε ο ήλιος, από δω και μιάμιση ώρα. Πριν από μισή ώρα όμως δεν πρέπει να ξεκινήσομε.

- Γιατί; Νύχτωσε πια.

- Ναι, μα μπορεί να λάχει να βρίσκεται ακόμα κανένας Τούρκος στα σοκάκια. Σαν βγούμε, θα βγούμε στα σίγουρα.

Χαμογέλασαν οι αρχηγοί για το αποφασιστικό ύφος του αγοριού. Τους είδε ο γερο - Θανάσης και μάντεψε κάποιο δισταγμό πίσω από το χαμόγελο τους. Τους έκανε νόημα να μη βιαστούν.

- Μπορείτε να πιστέψετε ό,τι σας λέει ο Αποστόλης, τους είπε καθησυχαστικά. Το δρόμο του Βάλτου δεν τον ξέρει κανένας σαν τον Αποστόλη. Έχετε πίστη σ' αυτόν, κι έννοια σας, Καπεταναίοι μου.

Η νύχτα ήταν σκοτεινή, και φυσούσε δυνατός βαρδάρης. Μπροστά, υπερήφανος, προπορεύονταν ο Αποστόλης, μ' ένα βραχύκαννο μάνλιχερ στο χέρι και σταυρωτές φυσίγγιοθήκες στο στήθος και ύστερα, ο ένας πίσω από τον άλλο, πήγαιναν οι αρχηγοί και οι άντρες, σειρά μακριά από σκιές που πορεύονταν σιωπηλά. Ο Αποστόλης οδηγούσε. Πήγαινε στα σίγουρα, πατώντας σιγανά, χωρίς κρότο, αποφεύγοντας τα κατοικημένα μέρη και τις κισλάδες, όπου προπάντων Αλβανοί, εχθρικά διατεθειμένοι για τους Έλληνες, έβοσκαν τα πρόβατα τους. Έτσι προχώρησαν για ώρες. Έξαφνα, σήκωσε ο Αποστόλης το χέρι, σταμάτησε ο Νικηφόρος επίσης ο δεύτερος, ο τρίτος, ο τέταρτος, κι έτσι ως το τέλος της γραμμής.

- Περνά εδώ ο σιδηρόδρομος, μουρμούρισε ο Αποστόλης στο αφτί του Νικηφόρου. Δώστε μου ένα από τα παιδιά σας, να πάμε να δούμε μη φυλάγει καραούλι τούρκικο. Εσείς κρυφθείτε, ξαπλωθείτε. Θα σας βρω πάλι εδώ.

Σαν γάτα, πότε στα τέσσερα, πότε σερνόμενος στην κοιλιά, προχωρούσε τώρα μόνος ο Αποστόλης, και πίσω του, σε μικρή απόσταση, με τις ίδιες κινήσεις, ακολουθούσε ένας από τους άντρες που του είχε δώσει ο καπετάν Νικηφόρος. Σε λίγο τον σταμάτησε κι εκείνον ο Αποστόλης.

- Περίμενε και φύλαγε, του είπε. Πάω μόνος ως εκεί. Ήταν αλήθεια επιτήδειος ο Αποστόλης. Σβέλτος και λαφρύς προχωρούσε στο σκοτάδι, μια σκιά, ένα με το χώμα, κι έφθασε στα σίδερα της γραμμής. Σαν τη γάτα προχωρούσε και σαν τη γάτα έβλεπε, διασχίζοντας το σκοτάδι με τα διαπεραστικά του μάτια, που έβλεπαν τη νύχτα όπως και τη μέρα, πάνω κάτω στη γραμμή, όπου μπορούσε να φαίνεται ανθρώπινη μορφή.

Τίποτα. Κανένας... Μοναξιά παντού... Πήδηξε στα πόδια του και γύρισε τρεχάτος.

- Ελεύθερα! Γρήγορα! Περνούμε!...

Και πέρασαν... Σκυφτή, σιγανά, ολόκληρη η ανθρώπινη αλυσίδα προχώρησε, διασταύρωσε τη σιδερένια γραμμή, πέρασε τον πρώτο σκόπελο.

- Θα περάσομε αλάργα από το Πλατύ, είπε ψιθυριστά στον Νικηφόρο ο Αποστόλης. Μα εκεί έχομε τη γέφυρα του Καρά - Αζμάκ. Και πάλι θα πάγω μπροστά, να δω μην είναι στρατός τούρκικος.

- Δεν έχει άλλο δρόμο; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος.

- Δεν έχει, Καπετάνιε μου. Έξω από το στενούρι όπου πατούμε, είναι όλο βάλτος, λάσπη, νερά. Από τη γέφυρα θα περάσομε. Μα θα τα καταφέρομε, έννοια σου! Και τα κατάφερε.

Ο Λουδίας, που βγαίνει από τη Λίμνη των Γιαννιτών και χύνεται στη θάλασσα, στον Θερμαϊκό, δεν έχει παρά δυο γέφυρες: μια όπου περνά ο σιδηρόδρομος και μια του αμαξωτού δρόμου, που από τη Θεσσαλονίκη πάγει στη Βέρροια. Αυτή τη δεύτερη προτίμησε ο Αποστόλης, γέφυρα πιο αφύλακτη και που τους έβγαζε πιο κοντά στη Λίμνη των Γιαννιτών. Με τις ίδιες προφυλάξεις που είχε πάρει για να περάσει τη σιδηροδρομική γραμμή, ξαναπήγε μπρος ο Αποστόλης, κατασκόπευσε τα τριγυρινά, και αφού βεβαιώθηκε πως άνθρωπος δε βρίσκονταν κοντά, πέρασε τα σώματα των δυο καπεταναίων από τον τελευταίο αυτόν σκόπελο και τους έβγαλε όλους, γερούς και ασφαλισμένους, κοντά πια στη Λίμνη.

Το Βάλτο τον σκέπαζε πυκνή καταχνιά. Ο αέρας ήταν βαρύς από αναθυμιάσεις και αποφορά σαπισμένων χόρτων. Το χώμα υγρό, λασπιασμένο, κολλούσε στα πόδια. Η υγρασία και το κρύο έπιανε στα κόκαλα. Οι άντρες προχωρούσαν αργά, κάπως αποθαρρημένοι. Φυτά χαμηλά και καλαμιές τους έκοβαν το δρόμο. Οι αρχηγοί σόπαιναν και πήγαιναν σφίγγοντας τα δόντια τους. Αυτή ήταν λοιπόν η Λίμνη των Γιαννιτών; Αυτός ο υγρός και σκοτεινός βάλτος, όπου θα κατοικούσαν, αμφίβια και αυτοί, για μέρες, κι εβδομάδες, και μήνες... ίσως και να πέθαιναν εκεί μέσα; Λυγρός και λαφροπάτητος ξεγλιστρούσε ο Αποστόλης μέσα σε φυτά και καλαμιές, πατώντας όπου ήταν μια σπιθαμή ξερή και τον ακολουθούσαν οι άντρες, σιωπηλοί και σκυθρωποί. Σκιές σηκώθηκαν μπροστά τους, ξεχώρισαν στο λυκόφως της αυγής. Ήταν αντάρτες, από τα Ελληνικά σώματα τα κλεισμένα στη Λίμνη. Ειδοποιημένοι είχαν βγει να παραλάβουν τους νεοφερμένους και να τους οδηγήσουν στην πιο κοντινή σκάλα του Βάλτου. Χαρούμενοι άπλωναν κι έσφιγγαν χέρια, αντάλλαζαν καλωσορίσματα, πρόσφερναν να ξεφορτώσουν τους κουρασμένους άντρες. Τους κοίταζαν οι αρχηγοί αμίλητοι. Αυτοί ήταν οι πολεμιστές του Βάλτου; Αυτές οι ισχνές, κιτρινάρικες ανθρώπινες σκιές; Με αυτούς θα πολεμούσαν τους Βουλγάρους; Έτσι θα γίνονταν σε λίγο και αυτοί; Ο Αποστόλης είχε πιάσει κιόλα κουβέντα μ' έναν από τους άντρες.

- Δεν ήλθε ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός;... Γιατί;

- Δεν είναι δω. Πήγε στο Ράμελ.

- Τι πήγε να κάνει; Έπρεπε να 'ναι δω!

- Πήγε για ανάκριση. Μα θα σας πάμε μεις. Μας περιμένουν παιδιά με τις πλάβες μας, στη σκάλα της Κρυφής. Πηγαίνοντας, ρωτούσαν οι αρχηγοί, ζητούσαν πληροφορίες. Έγινε κανένα έγκλημα αυτές τις μέρες;

- Για έγκλημα τώρα ρωτάτε, Καπεταναίοι μου;... έκανε γελαστός ο αντάρτης που φαίνονταν να διευθύνει τους άλλους, ένας ψηλός χλωμός τριαντάρης, λιωμένος από τους πυρετούς του Βάλτου... Αμ κάθε μέρα έχομε τέτοια! Γι' αυτό είμαστε δω.

- Εσύ από πού είσαι; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος. Πώς σε λεν;

- Με λεν Βλαντή Παναγιώτη, και είμαι από τη Ρούμελη.

- Πώς έγινες έτσι; Φαίνεσαι γερό σκαρί. Αρρώστησες εδώ; Ο Παναγιώτης χαμογέλασε.

- Ε, όλοι μας όσοι περάσαμε εδώ το καλοκαίρι, πάθαμε. Μας τινάζουν κάθε λίγο οι θέρμες. Κουνούπια, βλέπεις, μπόλικά, Καπετάνιε μου. Εσείς όμως έρχεστε σε καλή ώρα. Το χειμώνα δεν πιάνεις πυρετούς, χαμογέλασε εγκαρδιωτικά. Θα δεις! Θα βουλευθείτε, μισοί εδώ, μισοί εκεί... Θα ξεπαστρέψουμε τους Βουλγάρους.

Είχαν φθάσει στη σκάλα της Κρυφής. Οι σκάλες αυτές ήταν κρυφοί κολπίσκοι, ανοιγμένοι ανάμεσα στους πυκνούς καλαμιώνες της ακρολιμνιάς, με βυθό ανηφορικό προς την όχθη. Οι πλάβες ανέβαιναν την κλίση με την πλήρη εμπρός - οι μισές έξω στο χώμα, έτσι που να μπεινοβγαίνουν οι άντρες στα στεγνά. Χωρίς τα μυστικά αυτά ανοίγματα, τα μονόξυλα μπορούσαν να ταλαιπωρούνται για ώρες ανάμεσα στα πυκνά καλάμια, χωρίς να βρίσκουν την ακρολιμνιά. Η σκάλα της Κρυφής ήταν στο μέρος ακριβώς που βγαίνει ο Λουδίας από τη Λίμνη. Εκεί βρήκαν τις πλάβες, μονόξυλες βάρκες πλατιές από κάτω, για να κυκλοφορούν στα πιο ρηχά νερά, ανάμεσα στα καλάμια και άλλα νερόφυτα. Η καθεμιά είχε από ένα ή δυο «πλατσιά» - κουτιά χωρίς σκαμούς. Το πίσω πλατσιά, που χρησίμευε για τιμόνι, αρκούσε και για να σπρώχνει την πλάβα στα ρηχά νερά, όπου μπήγονταν σαν κοντάρι στον πάτο. Αχαμνές, χλωμές σκιές ανθρώπινες τους περίμεναν κι εκεί, με

βαθουλωμένα μάτια, μα με το χαμόγελο στο στόμα.

- Καλώς μας ήλθατε! Μείναμε πια λίγοι - χρειαζόμασταν ενίσχυση. Οι θέρμες, βλέπετε, μας μαράζωσαν με τις ζέστες!...

Ο καθένας προθυμοποιούνταν να καλοδεχθεί, να περιποιηθεί, να ξεφορτώσει το νεοφερμένο, να κουβαλήσει όπλα και πολεμοφόδια στις βάρκες. Μελαγχολικά τους ακολούθησαν οι άλλοι και όλοι μαζί, παλιοί και καινούριοι πολεμιστές, στοιβάχθηκαν σε είκοσι εικοσιπέντε πλάβες και μακριά σειρά ανέβηκαν το ρεύμα του Λουδία, που ξεχώριζε στ' ακίνητα νερά της Λίμνης και άνοιγε δρόμο πλωτό ανάμεσα στους πυκνούς καλαμιώνες. Και όλοι μαζί τράβηξαν για την Κρυφή, την καλύβα την κρυμμένη ανάμεσα στα ψηλά καλάμια, όπου υπερήφανη κυμάτιζε η κυανόλευκη.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Γ

Η λίμνη των Γιαννισών ήταν τέλειο κρυψόφυγο για κάθε καταδιωγμένο, αντάρτη, ανυπότακτο, κατατρεγμένο, δραπετή ή ληστή. Λίμνη μεγάλη, ξεχειλισμένη το χειμώνα σαν κατέβαιναν τα νερά από τα βουνά Βέρμιο, Νίτσε και Πάικο, βάλτος το καλοκαίρι που στέρευαν τα ποτάμια. Σκεπασμένη από πυκνή πράσινη φυτεία το καλοκαίρι, δάσος από ξερά καλάμια το χειμώνα, κλεισμένη πυκνοφυτεμένη, απρόσιτη, σχεδόν απόρθητη. Τούρκικος στρατός ποτέ δεν είχε μπει στη Λίμνη, που ήταν γνωστή ως καταφύγιο ληστών.

Όταν, με την πρόφαση να ελευθερώσουν τους Μακεδόνες από τον τουρκικό ζυγό, οι Βούλγαροι άρχισαν τον κατατρεγμό κάθε ελληνικού στοιχείου, με απόφαση να υπερισχύσουν, να επαναστατήσουν εναντίον των Τούρκων, και μ' αφηνδιασμό να κάνουν βουλγάρικη την ελληνική Μακεδονία, όπως το είχαν επιτύχει λίγα χρόνια πρωύτερα με την ελληνικότατη Ανατολική Ρωμυλία, οι κομιτατζήδες, κυνηγημένοι από τους Τούρκους, κρύφθηκαν στη Λίμνη. Εκεί κατέλαβαν ψαράδικες καλύβες, χτισμένες από καλάμια και στημένες μες τα νερά, έβγαιναν τη νύχτα, κρύβονταν μέσα τη μέρα και τρομοκρατούσαν με τα εγκλήματα τους τα ελληνικά χωριά της περιφέρειας και τους πληθυσμούς που έμεναν πιστοί στο Πατριαρχείο και στον Ελληνισμό. Ήταν ένα κράμα όλων των βαλκανικών εθνικοτήτων τότε η Μακεδονία. Έλληνες, Βούλγαροι, Ρουμούνιοι, Σέρβοι, Αλβανοί, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, ζούσαν φύρδη μίγδην κάτω από το βαρύ ζυγό των Τούρκων.

Η γλώσσα τους ήταν η ίδια, μακεδονίτικη, ένα κράμα και αυτή από σλαβικά κι ελληνικά, ανακατωμένα με λέξεις τούρκικες. Όπως και στα βυζαντινά χρόνια, οι πληθυσμοί ήταν ανακατωμένοι τόσο, που δύσκολα χωρίζες Έλληνα από Βούλγαρο - τις δυο φυλές που κυριαρχούσαν. Εθνική συνείδηση είχαν τη μακεδονική μονάχα. Όταν όμως οι Βούλγαροι κήρυξαν την εκκλησιαστική τους ανεξαρτησία, και ανεγνωρίστηκε στην Κωνσταντινούπολη αρχηγός της βουλγάρικης εκκλησίας ο Έξαρχος αντί του Πατριάρχη, και όταν η Σύνοδος του 1872 κήρυξε σχισματικούς τους Βουλγάρους, χωρίστηκε η Μακεδονία σε Πατριαρχικούς Έλληνες κι Εξαρχικούς Βουλγάρους, χωρίστηκαν και οι συντοπίτες, οι συγχωρίτες ακόμα και οι οικογένειες. Οι Βούλγαροι, πιο άγριοι και απολίτιστοι, οργάνωσαν κι έστειλαν συμμορίες με στρατιωτικούς αρχηγούς από τη Βουλγαρία. Και με την πρόφαση να ελευθερώσουν τη Μακεδονία από τους Τούρκους, τρομοκρατούσαν κάθε μη Εξαρχικό, έσφαζαν, βασάνιζαν, έκαιαν, κατέστρεφαν, και η τρομοκρατία αυτή επιβάλλονταν στα χωριά, που από τη μια μέρα στην άλλη γύριζαν από Πατριαρχικά και γίνονταν Εξαρχικά για να γλιτώσουν.

Οι Τούρκοι αδιαφορούσαν για το αλληλοφάγωμα των Χριστιανών, όχι όμως και για το επαναστατικό κήρυγμα των Βουλγάρων κομιτατζήδων. Φεύγοντας εμπρός στον τούρκικο στρατό, τα συγκροτημένα βουλγάρικα σώματα κατέφευγαν στους απόρθητους καλαμιώνες του Βάλτου. Και η Λίμνη των Γιαννισών είχε γίνει φωλιά κομιτατζήδων. Μερικά ελληνικά σώματα είχαν κατορθώσει να μπουν στη Λίμνη και να εγκατασταθούν και αυτά σε σκόρπιες καλύβες. Ήταν όμως ασήμαντα, χωρίς δύναμη. Επίσης, Έλληνες καπεταναίοι είχαν ζητήσει πολλές φορές να προστατεύσουν τα ελληνικά χωριά της περιφέρειας από τις κομιτατζήδικες επιδρομές, μα πάντα χωρίς αποτέλεσμα. Γιατί εκτός από τη δυτική όχθη της Λίμνης, που είχε δάση και που την κατείχαν οι Βούλγαροι, όλη η άλλη περιφέρεια έξω από τη Λίμνη ήταν κάμπος ανοιχτός, ακατάλληλος να κρυφθεί σώμα

ανταρτικό.

Με λύσσα αλληλοσπαράζονταν Έλληνες και Βούλγαροι, ποιος να εκτοπίσει τον άλλο από το τουρκοκρατημένο έδαφος, όπου έπρεπε ν' αλληλοπολεμούνται και συνάμα να φυλάγονται από τον κοινό εχθρό, τον τακτικό στρατό του Τούρκου, που αμείλικτα κατεδίωκε τ' ανταρτικά σώματα, είτε Έλληνες ήταν είτε Βούλγαροι. Όποιος λοιπόν κατείχε τη Λίμνη των Γιαννιτσών, τον απόρθητο αυτόν κρυψώνα, ήταν κύριος της καταστάσεως. Και όποιος ήθελε απέξω ν' αμυνθεί, ήταν καταδικασμένος εκ των προτέρων σ' αποτυχία. Έτσι, λίγον καιρό πρωύτερα, ένα σώμα ελληνικό, του καπετάν Γιωργάκη, καταστράφηκε ολόκληρο στο Πέτροβο, ελληνικότατο χωριό, βόρεια της Λίμνης, στην κοιλάδα του Αξιού. Ήταν οπλαρχηγός Μακεδονίας, γενναίο παλικάρι, ο καπετάν Γιωργάκης και γνώριζε καλά την περιφέρεια. Μα τον πρόδωσαν χωρικοί Βούλγαροι, και πήγε ο τούρκικος στρατός, τον περικύκλωσε στο Πέτροβο, κατέστρεψε ολόκληρο το σώμα του, τον σκότωσε και αυτόν και τιμώρησε το χωριό που τον είχε φιλοξενήσει, ρίχνοντας όλους τους προεστούς στα μπουντρούμια των τούρκικων φυλακών.

Πριν από τη θεομηνία της βουλγάρικης δράσεως, που ξεχαλίνωσε τα ελληνοβουλγαρικά μίση, η Λίμνη ήταν αρκετά κατοικημένη, όχι μόνιμα, αλλ' από χωρικούς, που από τα περίχωρα έμπαιναν στα νερά της για ψαρική, κυνήγι ή και για να κόψουν καλάμια και ιδίως ραγάζι, ένα χόρτο που φύτρωνε στον Βάλτο και με το οποίο σκέπαζαν τις στέγες των σπιτιών, γέμιζαν τα σαμάρια, έπλεκαν ψάθες για το πάτωμα, καλάθια και άλλα. Επίσης, η Λίμνη έβριθε από βδέλλες, και οι χωρικοί τις πουλούσαν στο εξωτερικό, προπάντων στην Αυστρία, που προμηθεύονταν μεγάλες ποσότητες από κει. Η βλάστηση της Λίμνης ήταν πλουσιότατη. Θάμνοι διάφοροι φούντωναν κατά τούφες πυκνές. Πλατύφυλλες νυμφαίες απλώνονταν, φούντωναν άφθονες όπου ήταν ακίνητα τα νερά, μυστηριώδεις και σιωπηλές. Λαπατιές χοντρόφυλλες, παχιές, με μεγάλα απλωτά σκληρά φύλλα, πλάγι σε ραγάζια που ψιθύριζαν στο κάθε αεράκι, δυο μέτρα και περισσότερο πάνω από τα νερά. Και καλάμια! Καλάμια παντού, που πετάγονταν ως τέσσερα μέτρα ψηλά, τοίχος πράσινος το καλοκαίρι, κίτρινος και ξερός το χειμώνα, σκεπάζοντας με το σφύριγμα και το μουρμούρισμά του κάθε ύποπτο ψίθυρο.

Εδώ κι εκεί δέντρα ατροφικά, ρακίτα όπως τα 'λεγαν οι ψαράδες, βλάστιζαν αραιά και πού. Κάπου κάπου καμιά ιτιά έγερνε το πένθιμο φύλλωμα της. Ακόμα και οξιές, που στο δυτικό μέρος της Λίμνης δάσωναν την ακρολιμνιά, ασφάλιζαν στους κομιτατζήδες που την είχαν καταλάβει άσυλο και βέβαιη ατιμωρησία. Επίσης, από ζωή έβριθε η Λίμνη. Ψάρια και χέλια, βατράχια και νερόφιδα κατά μυριάδες στα νερά της! Νερόκοτες (κουκλικές, όπως τις λένε οι ντόπιοι), αγριόπατιες, αγριόχηνες και άλλα πουλερικά, αγρίμια, αλεπούδες, κουνάβια, αγριόχοιροι, ακόμα και λύκοι που κατέβαιναν ως εκεί το χειμώνα, γέμιζαν τη Λίμνη ψίθυρα, κακαρίσματα, πιπίσματα, τσιρίγματα, ουρλιάσματα, σουσουρίσματα, μουρμούρες, κρότους γνωστούς και άγνωστους, που πολλαπλασιάζονταν στα σιωπηλά νερά της, της έδιναν όψη μυστηριώδικη και φαντασμαγορική.

Εδώ κι εκεί, στα βαθιά νερά, στην καθαυτό Λίμνη των Γιαννιτσών, σχηματίζονταν πλατείες ανοιχτές, χωρίς καλάμια και ραγάζι και τούφες. Εκεί κούρνιαζαν τη νύχτα τα νεροπούλια και ξανάφευγαν κάθε πρωί για τα χωράφια γύρω στη Λίμνη, όπου έβρισκαν τροφή. Εκτός από τα βαθιά αυτά νερά, όπου φυτό δεν ανέβαινε στην επιφάνεια, παντού αλλού βλάστηση και ζωή. Στην πυκνοκαλαμιά αυτή, ο Λουδίας, κυλώντας τα νερά του, άνοιγε δυο δρόμους φυσικούς, πέντε έξι μέτρα φάρδος ο καθένας. Επίσης, σχηματίζονταν και μερικά φυσικά δρομάκια, από μικρές διακλαδώσεις του Λουδία, που τις λέγανε οι χωρικοί «μάνες του νερού». Οι μάνες αυτές, με το ρεύμα τους, σχηματίζουν πλωτά περάσματα όπου χώνουνταν η πλάβα. Αλλά δεν ήταν αρκετά ορμητικό το ρεύμα τους ώστε να εμποδίζει τα καλάμια να παρουσιάζονται κάπου κάπου. Παντού αλλού, και για να επικοινωνούν οι ψαράδες μεταξύ τους και με τις ακρολιμνιές, αναγκάζονταν ν' ανοίγουν «μονοπάτια» ενός περίπου μέτρου, δηλαδή να κόβουν τα καλάμια όσο μπορούσαν βαθύτερα στο νερό, για να περνούν οι πλάβες τους. Μα τέτοια δύναμη είχε η βλάστηση της Λίμνης, που και αυτά τα μονοπάτια, «αν δεν τα εργάζονταν», όπως έλεγαν οι χωρικοί της, δηλαδή αν δεν εξακολουθούσαν να κόβουν βαθιά μες στο νερό τα καλάμια, σε λίγο έσβηναν και αυτά, σκεπάζονταν και πάλι με χόρτα, καλάμια και φύλλα, και τα ίχνη τους χάνονταν.

Τη Λίμνη λοιπόν, με τα ζωντανά της και τη φυτεία της, την εκμεταλλεύονταν οι χωρικοί της περιφέρειας. Από τότε όμως που κατόρθωσαν να μπουν στο Βάλτο τα μικρά ελληνικά σώματα, οι συχνές συγκρούσεις με τους Βουλγάρους, το τουφεκίδι, οι αγριότητες των Βουλγάρων, που σκότωναν όπου υποψιάζονταν συμπάθεια προς τους Έλληνες, φόβησαν τους χωρικούς, που ένας ένας εγκατέλειψε την καλύβα του και τη Λίμνη. Κι έτσι έμεινε η δασωμένη δυτική της μεριά στους Βουλγάρους, και η ξεγυμνωμένη, η εκτεθειμένη ανατολική, στους Έλληνες.

Οι κοιμητοί όμως, από τη Λίμνη όπου ήταν κύριοι ισχυροί, τρομοκρατούσαν ελεύθερα τον τόπο. Στην περιφέρεια των Γιαννιτών ήταν και φανατικά ελληνικά χωριά, και βουλγάρικα φανατικά· επίσης και ανακατωμένα. Αλλά κανένας δεν είχε τη δύναμη να εμποδίσει τα βουλγάρικα εγκλήματα, που πολλαπλασιάζονταν ολοένα. Τότε αποφάσισε το «Κέντρον» του Μακεδονικού Αγώνος, που έδρευε μυστικά στις Αθήνας, να ενεργήσει και να στείλει δυνατά σώματα να καταλάβουν τη Λίμνη. Είχε μπει στη Λίμνη, λίγες μέρες νωρίτερα ο καπετάν Άγρας, νεότατος ανθυπολοχαγός, μόλις βγαλμένος από τη Σχολή των Ευελπίδων. Διαμέρισμα του ήταν η Νάουσα. Μα μόλις πήγε κει και είδε από κοντά την κατάσταση, κατάλαβε πως καμιά δουλειά αποτελεσματική δεν μπορούσε να γίνει αν δεν ξετόπιζε πρώτα τους Βουλγάρους από τη φωλιά τους. Και δε δίστασε ν' αφήσει την ευκολότερη αποστολή του, και να χωθεί με το σώμα του από εκλεκτούς τσολιάδες στη Λίμνη των Γιαννιτών. Δεκαπέντε μέρες αργότερα έφθανε ο καπετάν Κάλας, υπολοχαγός πεζικού και ο καπετάν Νικηφόρος, νεότατος και αυτός αξιωματικός του ναυτικού. Πρώτη φορά τώρα έπαιρνε ο Νικηφόρος αρχηγία σώματος στην Ξηρά.

Ο καπετάν Κάλας, που ήταν γενικός αρχηγός της αποστολής, εγκαταστάθηκε με το σώμα του στην καλύβα Κρυφή, νοτιοανατολικά της Λίμνης, και δυο μέρες αργότερα, τον αποχωρίστηκε ο καπετάν Νικηφόρος και πήγε στο βόρειο μέρος της Λίμνης, σε άλλη καλύβα, το Τσέκρι. Οι καλύβες αυτές, χτισμένες με καλάμια και ξύλα κακής ποιότητας, των δέντρων της Λίμνης, δε διέφεραν πολύ από κείνες των αγρίων της Πολυνησίας. Ένας σκελετός από δοκάρια μπηγμένα στο βυθό, με σχήμα ορθογώνιο στενόμακρο, ήταν η βάση. Ανάμεσα στα δοκάρια, στοιβαγμένα καλάμια και ξύλα, που ακουμπούσαν στο βυθό και υψώνονταν πάνω από τα ρηχά νερά, σχημάτιζαν το «πάτωμα». Στη μέση, ή λίγο προς τη μian άκρη του πατώματος, άλλα δοκάρια υψώνονταν και γύρω τους, καλάμια πλεγμένα με ψαθί και με ραγάζι σχημάτιζαν τους τοίχους της καλύβας. Τα δοκάρια αυτά της καλύβας υποστήριζαν μια κωνική στέγη, σκεπασμένη και αυτή από καλάμια και ραγάζι, για να κυλά η βροχή και να μη πλημμυρίζει το εσωτερικό. Όπου τα νερά ήταν βαθιά, το «πάτωμα» αυτό θα έπρεπε να είναι πλωτό, δηλαδή πυκνό και λαφρύ, ώστε να επιπλέει και συνάμα αρκετά στερεό για να βαστάζει καλύβα και άντρες. Άπειροι όμως οι δικοί μας στην αρχή, ακουμπούσαν κι έχτιζαν, σαν τους ψαράδες, το πάτωμα στο βυθό. Τις μεταχειρίζονταν οι ψαράδες τις καλύβες αυτές για να φυλάγουν μέσα τα εργαλεία και τις τροφές τους· επίσης, και να κοιμούνται όταν έμεναν νύχτα στη Λίμνη. Γύρω σ' αυτό το πρωτόγονο στέγασμα, επεκτείνονταν λίγο το «πάτωμα» - δηλαδή το στρώμα από στοιβαγμένα ξύλα και καλάμια, χωρίς στέγη - ανοιχτό απ' όλες τις μεριές, όπου κάθονταν κι έπαιρναν τον αέρα τους, ή ψάρευαν, ή δούλευαν οι ψαράδες. Σ' αυτές τις τρώγλες στάθμευαν τα δυο νεοφερμένα σώματα με τους καπεταναίους τους. Στο Τσέκρι μόλις έφθασε ο καπετάν Νικηφόρος, ήλθε αμέσως σ' επαφή με τ' αγριότερα βουλγαρικά εγκλήματα.

Σ' ένα βουλγαρόφωνο χωριό της Κοιλιάδας του Αξιού, βόρεια της Λίμνης, το Ράμελ, όπου από καιρό το τρομοκρατούσαν οι Βούλγαροι, ένας Πατριαρχικός ορθόδοξος, Γιωβάννης, κατόρθωσε με τον πατριωτισμό του να ξυπνήσει την ελληνική συνείδηση των χωρικών, και μεγάλο μέρος του χωριού αποσπάστηκε από το Εξαρχικό και γύρισε στο Πατριαρχείο. Μ' από κείνη την ώρα, μέρα και νύχτα, ησυχία δεν έβρισκε πια ο Γιωβάννης. Κάθε μέρα του μνημούσαν πως θα τον σκοτώσουν· κάθε λίγο λάμβανε γράμματα, υπογραμμένα «Αποστόλ Πέτκωφ», πως θα τον σφάζουν.

Ο Αποστόλ Πέτκωφ ήταν ο τρομερότερος αρχικοιμητοίς, ο πανταχού παρών, ο ανακατωμένος σε όλες τις δολοφονίες. Μα κανένας δεν μπορούσε να τον πιάσει, ούτε καν να τον συναντήσει. Ήταν σαν αόρατος δαίμονας, που τον ένιωθες παντού και δεν τον έβλεπες πουθενά. Είχε καταντήσει σχεδόν μυθικό πρόσωπο, που σκορπούσε τον τρόμο ολόγυρα του. Φοβήθηκαν οι γείτονες του Γιωβάννη και του σύστησαν να κρυφθεί.

Ένας προπάντων, νέος, του είπε να φύγει. Και τόσο τον πίεσε, ώστε στο τέλος τον έπεισε. Κι ένα πρωί φόρτωσε ο Γιωβάννης την οικογένεια του σε δυο βοδάμαξες, γυναίκα, πέντε παιδιά, γέρους γονείς, κι έφυγε.

Μισή ώρα έξω από το χωριό του, τους περίμεναν οι κοιματζήδες και τους έσφαξαν όλους. Πάνω στο σώμα του Γιωβάννη βρέθηκε πάλι καρφισωμένο το κλασικό γράμμα του Αποστόλ Πέτκωφ, που έλεγε πως: «Έτσι θα σφάζει όλους όσους δεν υπακούουν στις διαταγές του!». Η προδοσία ήταν φανερή κι έπρεπε να βρεθεί ο προδότης. Κάποιος από μέσα από το χωριό είχε ειδοποιήσει τους κοιματζήδες πως φεύγει ο Γιωβάννης και πού θα τον βρουν να τον σφάζουν. Μα ποιος είχε προδώσει, κανένας δεν ήξερε.

Μεταξύ στους Έλληνες αντάρτες της Λίμνης, ήταν κι ένας Κρητικός, ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός όπως τον έλεγαν γιατί είχε πολύ σγουρά μαλλιά. Σαν άκουσε το έγκλημα κι έμαθε πως δε βρίσκονταν ο προδότης, είπε:

- Θα τον βρω εγώ!

Και βγήκε από τον Βάλτο, και πήγε στο Ράμελ, όπου έμεινε ρωτώντας, εξετάζοντας, ανακρίνοντας. Σαν έφτασε στο Τσέκρι, όπου είχαν προηγηθεί μερικοί άντρες του, ο καπετάν Νικηφόρος βρήκε τη καλύβα σε αναβρασμό. Οι άντρες, όλοι οπλισμένοι, έμπαιναν κι έβγαιναν από την καλύβα στο ξέσκεπο πάτωμα, όλοι μιλούσαν και χειρονομούσαν, μερικοί μπήκαν σε πλάβες να προαπαντήσουν τον αρχηγό, ο καθένας ήθελε πρώτος να του πει τα μαντάτα. Μα το κάπως ψυχρό ύφος, με το οποίο ο Νικηφόρος παρακολουθούσε όλη αυτή την ανησυχία, έκοψε τη φόρα και των πιο τολμηρών, και μόνο μουρμουρίσματα ακούονταν. Πλεύρισε η πλάβα του αρχηγού στο καλαμένιο πάτωμα. Με το συνηθισμένο ατάραχο ύφος του ανέβηκε ο Νικηφόρος, και τους άντρες, που πύκνωναν γύρω του, ρώτησε:

- Τι τρέχει παιδιά; Γιατί αυτή η φασαρία;

Λίγο παράμερα, όλος αντιά και μάτια, άγρυπνος, περίεργος, κοίταζε και άκουε ο Αποστόλης, που την παραμονή είχε οδηγήσει στο Τσέκρι τους άντρες του Νικηφόρου. Ένα παλικάρι, με σγουρά μαλλιά, που ξεχείλιζαν κάτω από το καλπάκι του, τον σίμωσε.

- Καλώς μας ήλθε, Καπετάνιε μου, του είπε. Είμαι ο Μανόλης ο Κρητικός. Σου 'φερα και μουσαφίρη.

Από την άλλη πλευρά άλλος του έτεινε ένα γράμμα. - Το 'φερε ένα παιδί. Είναι από το Γενικό Προξενείο. Είναι, λέει, για το έγκλημα. Και είναι βιαστικό.

- Ποιο έγκλημα, βρε παιδιά;

- Είναι για τον Γιωβάννη που σκότωσαν! - Είναι για το Ράμελ!

Ο καπετάν Νικηφόρος, που ήρχονταν από την Κρυφή και δεν είχε ακούσει τίποτα, δεν καταλάβαινε. Άνοιξε το γράμμα. Ήταν του κυρίου Ζώη, από το Κέντρο Θεσσαλονίκης. Όσο προχωρούσε στην ανάγνωση, φρίκη βαθιά ζωγραφίζονταν στο πρόσωπο του.

- Τι τρομερό... μουρμούρισε. Τι άγριο...

Και βλέποντας τους άντρες του που τον κοίταζαν ταραγμένοι, ανυπόμονοι, τους είπε:

- Έγινε ένα φρικτό έγκλημα εδώ κοντά... Μεμιάς ξέσπασαν δέκα φωνές, λύθηκαν οι γλώσσες:

- Στο Ράμελ!

- Σκότωσαν τον Γιωβάννη!

- Τους σκότωσαν όλους!

- Και τους γέρους του!

- Τους πρόδωσε ο άτιμος...

- Ποιος; ρώτησε ξαφνιασμένος ο καπετάν Νικηφόρος. Το γράμμα δεν το έλεγε.

- Αμ δε σου είπα πως σου έφερα μουσαφίρη; είπε ο καπετάν Μανόλης. Πήγα, έκανα ανάκριση, και σου τον βρήκα!



- Πού είναι;... ρώτησε όλο και πιο ταραγμένος ο αρχηγός. Δέκα άντρες χώθηκαν στην καλύβα και βγήκαν σέροντας μαζί τους ένα νέο, πισθάγκωνα δεμένο.

- Στον έφερε ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός, να τον δικάσεις εσύ, κύριε Αρχηγέ! του είπαν.

Και του διηγήθηκε ο καπετάν Μανόλης πώς πήγε στο Ράμελ, πώς εξέτασε έναν ένα τους χωρικούς, πώς τους όρκισε στο Ευαγγέλιο να του πουν την αλήθεια, πώς εξακρίβωσε ότι αυτός, ο γείτονας του Γιωβάννη, που τόσο τον έσπρωξε να φύγει, ήταν ο καταδότης του, πώς, χωρίς να του αποδείξει την ανακάλυψη του, τον κάλεσε ο Κατσαρός, με άλλους χωρικούς, στη σκάλα του Τσέκρι, τάχα να τον οδηγήσουν να βρει τους φονιάδες και πώς εκεί του αποκάλυψε την αλήθεια, τον έδεσε, τον έριξε σε μια πλάβα και τον μετέφερε, την παραμονή το βράδυ, στην καλύβα Τσέκρι. Όσο μιλούσε ο Μανόλης, κοίταζε ο αρχηγός τον αιχμάλωτο. Ήταν τύπος Σλάβου, με μικρά πονηρά μάτια που δεν αντάμωναν ποτέ το βλέμμα του άλλου, με σκληρό άπονο στόμα και κοντό στενό μέτωπο. Ο τρόμος είχε κόψει το χρώμα του. Φοβούνταν μην τον βασανίσουν οι Έλληνες, όπως συνήθιζαν να το κάνουν οι Βούλγαροι, όταν έπιαναν κανέναν αιχμάλωτο, και το βλέμμα του αεικίνητο γύριζε δω κι εκεί, γυρεύοντας πώς να ξεφύγει. Ο Αποστόλης δεν έχανε λέξη απ' όσα έλεγε ο καπετάν Μανόλης, ούτε έβγαζε τα μάτια του από το Βούλγαρο, και ολοένα πλησίαζε τον αιχμάλωτο. Ο καπετάν Νικηφόρος τον εξέταζε:

- Εσύ πρόδωσες τον Γιωβάννη;

Ο Βούλγαρος δεν αποκρίθηκε.

- Μήπως και είχες τίποτα προηγούμενα μαζί του; ρώτησε πάλι ο Νικηφόρος.

Και, βλέποντας πως ο άλλος δεν απαντούσε, ρώτησε:

- Δεν είναι κανένας που να μιλά βουλγάρικα εδώ;

- Εγώ, είπε σηκώνοντας το χέρι, όπως στο σχολείο, ο Αποστόλης.

- Ρώτησε τον λοιπόν: είχε τίποτα εναντίον του Γιωβάννη;... Κανένα καβγά;... Ή παράπονο;...

Ο Αποστόλης μετέφρασε. Μα ο άλλος γύρισε πάνω του ένα βλέμμα μίσος γεμάτο, και πάλι δε μίλησε.

- Ρώτησε τον: αυτός πρόδωσε τον Γιωβάννη πως θα 'φευγε το πρωί; πρόσταξε ο καπετάν Νικηφόρος.

Πάλι μετέφρασε ο Αποστόλης, και πάλι σόπαινε ο Βούλγαρος. Του είπε ο Αποστόλης:

- Πες τι έχεις να πεις! Εδώ σε δικάζουν.

Τα χείλια του Βουλγάρου τεντώθηκαν, ξεσκεπάσαν τα δόντια του, σφιγμένα τόσο που έτριζαν, και η όψη του σκλήρανε ακόμα.

- Ρώτησε τον: γιατί δε μιλά; Χειροτερεύει τη θέση του! είπε ο καπετάν Νικηφόρος.

Πάλι μετέφρασε ο Αποστόλης, μα χωρίς αποτέλεσμα.

- Πάρτε τον μες στην καλύβα, πρόσταξε ο αρχηγός. Θα εξετάσω μάρτυρες.

- Τι τους θες τους μάρτυρες, κύριε Αρχηγέ; είπε ο Κατσαρός, ενώ δυο άντρες έσερναν το Βούλγαρο πίσω στην καλύβα. Δέκα ορκίστηκαν στο Βαγγέλιο, πως κείνη τη νύχτα βγήκε κρυφά, και πήγε και πρόδωσε. Και μόνο αφού τους σκότωσαν όλους, γύρισε κείνος στο χωριό...

- Και δε βλέπεις την όψη του, κύριε Αρχηγέ; είπε ο καπετάν Παντελής, ένας από τους νεοφερμένους άντρες του Νικηφόρου, ο υπαρχηγός του, ένα από τα καλύτερα παλικάρια του. Το άτιμο μούτρο του μαρτυρεί όσα δε λέγει!

Κρότος, φωνές σηκώθηκαν από την καλύβα. Και, ξαφνικά, δεμένος όπως ήτανε, πετάχθηκε έξω ο Βούλγαρος, και τρέχοντας στην άκρη του πατώματος, ρίχθηκε στο νερό. Ένας πυροβολισμός ακούστηκε, το πάτωμα βάφηκε αίμα και τα νερά σκέπασαν το σώμα. Όλ' αυτά είχαν γίνει σε δυο τρία δευτερόλεπτα.

- Ποιος πυροβόλησε; φώναξε ο αρχηγός.

- Εγώ, Αρχηγέ μου! αποκρίθηκε ο Παντελής. Δεν έπρεπε να μας ξεφύγει. Ήταν επικίνδυνος κακούργος.

Άντρες είχαν κατεβεί σε πλάβες, ζητούσαν το σώμα. Το βρήκαν λίγο παρακάτω, μες στα καλάμια, μπρούμυτα, το κεφάλι μες στο νερό. Ήταν πεθαμένος. Τα δόντια του ήταν ακόμα σφιγμένα, τα χείλη τεντωμένα σε μια

έκφραση αγριάδας και μίσους. Ο αρχηγός αποπήρε τον Παντελή:

- Τον σκότωσες αδικαστο! του είπε.

Ο καπετάν Μανόλης, που βρέθηκε κοντά του, γέλασε:

- Είσαι νεοβγαλμένος και αμάθητος, Καπετάνιο μου, και ψυχοπονιέσαι ακόμα, του είπε. Σαν έχεις κόψει πέντε έξι κεφάλια με το χέρι σου, δε θα συχίζεσαι πια για τέτοια.

Ο καπετάν Νικηφόρος ανατρίχιασε.

- Αυτά δεν είναι πολιτισμένοι ανθρώπου λόγια, του αποκρίθηκε.

Ο Κατσαρός χαμογέλασε.

- Κι άμε ήλθαμε για πολιτισμό εδώ; ρώτησε.

- Ήλθαμε να τους νουθετήσουμε, να τους εκπολιτίσουμε, να τους διδάξουμε, είπε ο Νικηφόρος.

Λίγο ντροπιασμένος για το μάλωμα του αρχηγού, είπε ο Παντελής:

- Με το Ευαγγέλιο και το Σταυρό δεν πάμε μπροστά, Καπετάνιε!

- Δε θέλω να χύσω αίμα, είπε αυστηρά ο Νικηφόρος. Ο καπετάν Ζέζας δε σκότωσε κανένα και είναι το παράδειγμα μας.

- Με το χέρι του δε σκότωσε, κύριε Αρχηγέ, αποκρίθηκε ο Παντελής. Μα δε ρωτάς εδώ τους καπεταναίους αν δεν σκότωσαν και τα παιδιά του;

Ο Νικηφόρος δεν αποκρίθηκε. Και όλοι οι άντρες γύρω του σώπαιναν. Συλλογισμένος είπε ο καπετάν Μανόλης:

- Αγώνας είναι αυτός...

Πάλι δεν αποκρίθηκε ο αρχηγός. Με αργά, βαριά πατήματα, μπήκε στην καλαμοσκεπέαστη καλύβα.

- Και είναι σκληρός αγώνας... είπε χαμηλόφωνα ο Παντελής.

- Θα το δει και μόνος του ο Αρχηγός, πρόσθεσε ο Κατσαρός. Νομίζει πως έχει να κάνει με ανθρώπους. Αυτοί είναι θηρία!

- Και χειρότερα από θηρία! Βγάζουν μάτια, κόβουν γλώσσες, φρικτά βασανίζουν όποιον πέσει στα χέρια τους! είπε ο Κατσαρός.

Οι άντρες πλησίαζαν ν' ακούσουν. Κάθισαν ένα γύρο και ο καθένας έλεγε το λόγο του, διηγούνταν ό,τι είχε ακούσει για τα εγκλήματα των κομιτατζήδων.

- Είτε σε βουλγάρικα χέρια πέσεις, είτε σε τούρκικα, δε θα καλοπεράσεις, είπε ο Κατσαρός.

Οι άντρες το 'ριξαν στη συζήτηση.

- Χειρότεροι είναι οι Βούλγαροι. Οι Τούρκοι είναι πιο άνθρωποι, είπε ο καπετάν Παντελής.

- Έτσι λες; έκανε ο Κατσαρός. Αμέ δε με ρωτάς και μένα;

- Εσύ είσαι Κρητικός. Τα χνώτα του Κρητικού δεν παν με του Τούρκου - το ξέρομε δα! είπε ο Ευάγγελος Κουκουδέας, ένα νέο παλικάρι με σκιερά μάτια και μακριά μπουκλωτά μαλλιά, που θύμιζαν τον Θανάση Διάκο.

- Έτσι νομίζεις εσύ, αποκρίθηκε ο Κατσαρός. Αμέ το μαρτύριο του Μπουμπάρα, στην Κρήτη λες έγινε;

- Ποιος είναι ο Μπουμπάρας;

- Έτσι γειά σου! Πεξ πως δεν τα ξέρεις, πως είσαι νεόβγαλτος στο κλαρί!... Ο Μπουμπάρας ήταν μεγάλος πατριώτης, παλικάρι ατρόμητο, από την Μπάλτσα. Σα βγήκε ο καπετάν Ρούβας και ο καπετάν Βέργας στον αγώνα, τους οδήγησε αυτός στο Μουρίκι. Το Μουρίκι είναι απότομο και άγριο βουνό. Ήταν κάπου εκατό αντάρτες δικοί μας και τους κυνηγούσαν τριακόσιοι Τούρκοι νιζάμηδες. Μα τους είχε οδηγήσει καλά τους καπεταναίους ο Μπουμπάρας, και πιάσανε μια θέση γερή, τις Τρίπεζ, πάνω από την Μπάλτσα. Τις έφαγαν οι νιζάμηδες και όσοι δε σκοτώθηκαν το 'βαλαν στα πόδια. Μα βγήκε στρατός πολύς, χιλιάδες, και πιάσαν τους

δρόμους και τις πηγές, και φύγαν οι δικοί μας. Και στο βουνό πιάσανε τον Μπουμπάρα. Ήταν άοπλος. Αυτοί ήταν χιλιάδες.

- Και τον σκοτώσανε; ρώτησε ο Νικόλαος Ζαφειρίου από τη Χαλκιδική, ο ιδιαίτερος φύλακας του καπετάν Νικηφόρου, που τον ακολουθούσε παντού σαν το πιστό σκυλί. Πες! Τον σκοτώσανε;

- Μακάρι να τον είχαν σκοτώσει! Μπα! Ήθελαν να τον κάνουν να μαρτυρήσει πού πήγαν οι καπεταναίοι Ρούβας και Βέργας. Αυτός το ήξερε. Μα δεν έλεγε. Τον δέσανε σ' ένα δέντρο, του κόψανε τ' αυτιά, του σούβλισαν με ξιφολόγχη ένα πόδι, του ξεριζώσανε ένα μάτι!... Τίποτα αυτός! Του κάνανε πολτό τα δάχτυλα και τα χέρια. «Μαρτυράς;» του έλεγε ο αξιωματικός. «Δε μαρτυρώ!» αποκρίνονταν. Τον έλυσαν, τον ρίξανε χάμω και κομμάτι κομμάτι, με ξύλο και με τσεκούρι, του σπάσανε όλα του τα κόκαλα, σ' όλο του το σώμα.

- Και μαρτύρησε;

- Αυτός; Μπα!... Ούτε «Ωχ!» δεν έκανε. Τους έβριζε και τους έλεγε: «Το ήξερα πως έτσι θα με κάνετε, άτιμα σκυλιά! Μα Έλληνας γεννήθηκα κι Έλληνας πεθαίνω! Λέξη από μένα δε θα μάθετε!». Ξεψύχησε κάτω από τις κοπανιές και τις τσεκουριές. Και ως το τέλος τούς έλεγε: «Από μένα τίποτα δε θα μάθετε!». Και σαν πέθανε, θαύμασε ο άτιμος ο αξιωματικός και είπε: «Μεγάλος πατριώτης, το σκυλί! Χαρά στα κράτη που έχουν τέτοιους άντρες!».

- Τον σκότωσε όμως! είπε αγριεμένος ο Ζαφειρίου.

- Αμέ τι, θα τον άφηνε; έκανε ο Κατσαρός. Τούρκος σου λέει ο άλλος! Που τους νομίζει ο Παντελής πιο ανθρώπους!

- Γι' αυτό πρέπει ο καθένας μας στη μάχη να φυλάγει ένα φυσίγγι, είπε ο καπετάν Παντελής. Σαν δεις πως πληγώθηκες και χάθηκε η μάχη, σαν δεις πως οι δικοί σου φεύγουν και σ' αφήνουν στα χέρια τους, είτε Βούλγαροι είναι είτε Τούρκοι, τράβα μια πιστολιά στο μηνίγγι σου!

Καθισμένος παράμερα, σιωπηλά, άκουε ο Αποστόλης τα ξυπνά του μάτια, παρακολουθώντας έναν ένα τους άντρες και τις κουβέντες τους, ατάραχος, ασυγκίνητος, γαλήνιος, απαθής, σαν να είχε ζυμωθεί όλη του τη ζωή μέσα σε αυτές τις αγριότητες.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Δ

Το Τσέκρι, χτισμένο πλάγι σ' ένα από τα δύο παραποτάμια του Λουδία, που σχημάτιζε πλωτό δρόμο μπροστά του, ήταν από τις μεγαλύτερες καλύβες, και είχε στεγάσει άλλα σώματα, είτε που έμειναν, είτε που πέρασαν μόνο από τη Λίμνη. Εκεί είχε σταθεί ο Άγρας με το σώμα του, σαν πέρασε στη Μακεδονία από τα Γιουβάρια I και μπήκε στη Λίμνη από τη σκάλα της Κρυφής, πριν πάγει στη Νιάουσα, απ' όπου ξαναγύρισε στη Λίμνη για να την ξεκαθαρίσει από τους κομιτατζήδες. Στο Τσέκρι, εκτός από τη μεγάλη καλύβα, που το ξέσκεπο πάτωμα της ήταν περιτριγυρισμένο με πρόχωμα, για να φυλάγονται οι άντρες σε ώρα μάχης, είχε παράπλευρα και άλλη μικρότερη καλύβα, με αποθήκη για τρόφιμα και πολεμοφόδια, κι ένα φούρνο όπου ψήνονταν το ψωμί. Όλα αυτά όμως, σε πρωτόγονη κατάσταση, παραμελημένα, είχαν ανάγκη από επισκευή. Όλη μέρα με φούρια είχαν δουλέψει, άντρες και αρχηγός, να μπαλώσουν τη μεγάλη καλύβα, να κλείσουν τρύπες με ραγάζι και καλάμια, να ισοπεδώσουν το άνισο πάτωμα με χόμα και ραγάζι, να διορθώσουν τη στέγη που έχασκε εδώ κι εκεί, έτσι που να μπορέσουν να κοιμηθούν τη νύχτα πλαγιάζοντας χάμω, πλάγι ο ένας στον άλλο, τυλιγμένοι στις κάπες και στις κουβέρτες τους. Ήταν ψυχρή νύχτα, μέσα Οκτωβρίου. Άναψαν φωτιά οι άντρες στη μέση της καλύβας, στο κέντρο του πατώματος που ήταν αλειμμένο πηλό - μην πιάσουν φωτιά τα ξύλα και τα καλάμια - και αφού έψησαν λίγα όσπρια κι έφαγαν, πλάγιασαν να κοιμηθούν.

Ο αρχηγός είχε βάλει σκοπούς στα ρηγά μέρη, πάνω σε πυκνές φυτείες, μερικά μέτρα πέρα από τη μεγάλη καλύβα, για τη φύλαξη της, μη γίνει από τους Βουλγάρους κανένας αιφνιδιασμός. Και αφού διόρισε τους αναπληρωτές τους, που θα τους διαδέχονταν κάθε δυο ώρες, έπεσε κι εκείνος να κοιμηθεί. Από την είσοδο, που για πόρτα είχε μόνο ένα μουσαμά, τον κοίταζε ο Αποστόλης, που ηλιοκαμένος, κουρασμένος, αξύριστος, αληθινός ανάρτης, έστρωνε χάμω την κουβέρτα του, τυλίγονταν στην κάπα του, συγύριζε το σκούφο του, βολεύουνταν, αυτός, ο αξιωματικός του ναυτικού, μαθημένος, σαν που έλεγε η Κυρία Ηλέκτρα για τον πατέρα της «στην πάστρα και το συγύριο του карабиού του», ετοιμάζονταν να ξαπλωθεί και να κοιμηθεί στο καλαμένιο πάτωμα, στην υγρασία της Λίμνης. Κρεβάτια και στρώματα δεν υπήρχαν στις καλύβες. Ένα στρωσίδι άχυρα ήταν πολυτέλεια στην πρωτόγονη εγκατάσταση των ανταρτών του Βάλτου.

- Καλά εμείς που είμαστε ψημένοι στη σκληρή ζωή του αγώνα. Μ' αυτός; συλλογίζονταν κι έλεγε μέσα του ο μικρός.

Κι έσβησε ο αρχηγός την πετρελένια λάμπα, και όλοι βουτήχθηκαν στο πυκνό σκοτάδι.

Συλλογίζονταν... συλλογίζονταν... ο Αποστόλης. Και ο ύπνος δεν τον έπιανε. Είχε τελειώσει η δουλειά του, και αύριο θα έφευγε. Η αποστολή του ήταν να οδηγήσει τον καπετάν Νικηφόρο στο Τσέκρι. Και τώρα τον οδήγησε, τον πήγε στο σκοπό του. Η δουλειά του τελείωσε. Αύριο, μια πλάβα θα τον πήγαινε στη σκάλα και θα τον έβγαζε στην ακρολιμνιά. Και η ζωή του η περιπλανητική θα συνεχίζονταν. «Θα πάγω στο Ζορμπά... Και ύστερα;». Είδε μπροστά του το σχολείο του χωριού, τη δασκάλα, τα παιδιά καθισμένα στα θρανία, το μαύρο πίνακα... Άκουσε τη ζεστή φωνή της δασκάλας, που χαμηλόφωνα, (τα καστανά της μάτια, αστράφτοντας από ενθουσιασμό), τους έλεγε: «... Είστε Έλληνες!... να είστε υπερήφανοι!... Η φυλή μας είναι η πιο παλιά, η πιο ένδοξη, η πιο πολιτισμένη, η πιο ποιητική!...».

Η κυρία Ηλέκτρα... Ήταν όμορφη άραγε;... Δεν ήξερε να πει. Καλά καλά, τι θα πει όμορφη δεν ήξερε. Ήταν όλες μαύρες, ξερακιανές και ρουφηγμένες από τον ήλιο και τη δουλειά οι γυναίκες που ήξερε. Η κυρία Ηλέκτρα ήταν άσπρη και είχε μακριά λεπτά δάχτυλα. Δεν ήξερε αν ήταν όμορφη ή άσχημη. Ήξερε μόνο πως σαν πήγαινε μέσα στη ζεσταμένη τάξη και την άκουε να λέγει στα παιδιά, με τη θερμή χαμηλή φωνή της «...Είστε Έλληνες!... Να είστε υπερήφανοι!...», μαλάκωνε κάτι μέσα του, βούρκωναν τα μάτια του, κι ένιωθε βαθιά τον πόθο να δώσει και αυτός τη ζωή του, σαν τον Μίκη Ζέζα, σαν τον καπετάν Γιωργάκη, σαν τον καπετάν Καψάλη, σαν τόσους άλλους, γι' αυτούς τους Έλληνες, για την Ελλάδα, για τον Ελληνισμό. Θα πήγαινε στον Ζορμπά, θα έβλεπε την κυρία Ηλέκτρα. Ίσως εκείνη να είχε καμιά παραγγελία γι' αυτόν, καμιά άλλη αποστολή. Και ησυχασμένος αποκοιμήθηκε.

Ξημερώματα ήταν πάλι όλοι στο πόδι. Ο Αποστόλης πρότεινε να ψήσει καφέ για όλους. Κι ενώ οι άντρες μπαινόβγαιναν, φρόντιζαν ποιος την πλάβα, ποιος τα πυρομαχικά, ποιος τ' όπλο του που ήθελε καθάρισμα, ανακούρκουδα στη μέση του πατώματος, όπου ήταν αλειμμένος ο πηλός, ο Αποστόλης, άναβε κάτι χλωρά ξύλα, κομμένα κείνη την ώρα, και που σκορπούσαν σύννεφα τον καπνό ολόγυρα. Καπνοδόχο δεν είχαν οι καλύβες, ούτε παράθυρο. Και ο καπνός, όταν έκαιε φωτιά, ήταν αποπνικτικός. Έπρεπε οι άντρες να κάθονται ή να ξαπλώνονται, για ν' αναπνέουν χαμηλότερα από τον καπνό που υψώνονταν κατά τη στέγη.

- Ξερά ξύλα δεν έχει σε τούτο δω το λημέρι; ρώτησε βήχοντας ο καπετάν Παντελής.

- Φρόντισε συ να κόψουν τα παιδιά σήμερα και να τ' απλώσουν στον ήλιο να στεγνώσουν, αποκρίθηκε ο αρχηγός από την είσοδο της καλύβας, όπου χαίρουνταν την οκτωβριάτικη λιακάδα.

Ένας λύκος ούρλιασε μακριά και ύστερα, δεύτερη φορά, πιο κοντά. Και σόπασε!... Κανένας δεν τον πρόσεξε· καθένας καταγίνονταν με τη δουλειά του. Μόνος ο Αποστόλης, σα λαγωνικό, είχε ορτσώσει τ' αυτιά του στο πρώτο ούρλιασμα. Και πάλι ατάραχος, γύρισε στο μπρίκι του όπου έβραζε ο καφές. Ήταν ψηλά πια ο ήλιος, όταν μπήκε στην πλάβα με δύο νεοδίδακτους πλαβοδόρους, που ήθελαν να γυμναστούν στα πλαταιά πηγαίνοντας τον στη σκάλα του Τσέκρι.

- Στο καλό! Να μας ξανάρθεις! του είχε πει ο αρχηγός. Θέλησε να του δώσει ένα δώρο, «για τον κόπο του», λέγει. Με αγανάκτηση, κατακόκκινος, το αρνήθηκε ο Αποστόλης. Χρήματα, αυτός; Για να οδηγήσει σώμα ελληνικό;

Τότε έβγαλε και του έδωσε ένα ασημένιο σταυρουδάκι, ο καπετάν Νικηφόρος.

- Έτσι, για να με θυμάσαι... του είπε.

Και αυτό το δέχτηκε ο Αποστόλης. Αυτό ήταν ενθύμιο. Αυτό του έκανε χαρά όσο τίποτα. Όχι όμως χρήματα!... Στα ήσυχα νερά, χωρίς κρότο, κατασκοπεύοντας κάθε βάτο ή πυκνοκαλαμιά, μην κρύβει κανέναν εχθρό, πήγαιναν οι δυο άντρες και το αγόρι κατά την ακρολιμνιά. Τα κιτρινωμένα του φθινοπώρου φυλλώματα δεν είχαν πέσει ακόμα από τα δέντρα, τους βάτους και τα καλάμια, κι εδώ κι εκεί, λίγο παντού, πρασίνιζε, χλωρή ακόμα, η πυκνή φυτεία. Κάπου κάπου αντάλλαζαν οι άντρες μεταξύ τους καμιά χαμηλόφωνη παρατήρηση.

- Είμαστε καινούριοι εδώ· δεν ξέρομε τα κατατόπια, πασπατεύομε ακόμα, έλεγαν.

- Τούτο το μέρος του Βάλτου δεν έχει Βουλγάρους, αποκρίθηκε ο Αποστόλης...

- Μήπως ξέρεις ποτέ με δαύτους... μουρμούρισε ο πρώτος.

- Δεν ξέρεις βέβαια ποτέ, είπε ο Αποστόλης. Μα η φωλιά τους είναι πίσω μας, στη δυτική μεριά, όπου έχει δάση που τους κρύβουν. Στ' ανοιχτά, πολύ πολύ αυτοί δε βγαίνουν. Δε μετριούνται με μας. Στα σκοτεινά δουλεύουν, και στα σίγουρα.

Είχαν φθάσει στη νερόσκαλα, κι εκεί χωρίστηκαν. Ο Αποστόλης πήδηξε στο χώμα. Οι άντρες γύρισαν πίσω και ο Αποστόλης τράβηξε δεξιά, κατά τον κάμπο. Παντού μοναξιά. Άνθρωπος δε φαίνονται. Αργά πήγαινε ο Αποστόλης, ώσπου απομακρύνθηκε και χάθηκε η πλάβα πίσω από τα καλάμια. Τότε στάθηκε κείνος κι έβγαλε ένα σιγανό ούρλιασμα τσακαλιού. Και κάθισε μπρος σ' ένα βάτο από αγκαθωτά παλιούρια και περίμενε. Έξαφνα, στα πόδια του σχεδόν μπροστά, σηκώθηκε ένα παιδί, και μ' έναν πήδο βρέθηκε πλάγι του κι έπεσε ανακούρκουδα, μαδώντας με την κάπα του μερικά φύλλα της παλιουριάς πίσω του.

- Δεν ήξερα αν μ' άκουσες - άργησες να 'ρθεις!... είπε βουλγάρικα.

Ο Αποστόλης δεν είχε ξαφνιαστεί. Ατάραχα αποκρίθηκε:

- Έπρεπε να ξεκινήσει η πλάβα να με φέρει. Και δεν είναι στη διάθεση μου, Γιωβάν.

Ο Γιωβάν τον κοίταζε - τα μαύρα του μάτια ορθάνοιχτα - και δεν τολμούσε να βγάλει μιλιά. Ο μεγάλος είδε το θαυμασμό που ανακατώνονταν στο βλέμμα του μικρού, με κάτι σαν φόβο ή σεβασμό. Γέλασε και ρώτησε:

- Έμαθες τίποτα;

Το είχε ρωτήσει χωρίς να περιμένει πολύ πολύ απάντηση. Και ξιπάστηκε σαν του είπε ο μικρός:

- Ναι, έμαθα!

- Για τον Αποστόλ Πέτκωφ; έκανε ταραγμένος ο Αποστόλης.

- Ναι! Κρύβεται στο Ζερβοχώρι. Δεν ήταν στο Ράμελ! Ξαφνιάστηκε πάλι ο Αποστόλης;

- Τι ξέρεις εσύ για το Ράμελ; ρώτησε.

- Δε σκότωσαν εκεί έναν Πατριαρχικό με όλα του τα παιδιά; Και δε βρέθηκε πάλι απάνω του ένα γράμμα του Αποστόλ Πέτκωφ; αντιρώτησε ο Γιωβάν. Ε, το γράμμα ήταν του βοεβόδα Αποστόλ, μα ο βοεβόδας κρύβεται και ξεκουράζεται στο Ζερβοχώρι.

- Και πώς βρέθηκε το γράμμα καρφισωμένο στο νεκρό; Ο Γιωβάν σήκωσε τον ένα ώμο του, με τη συνηθισμένη του κίνηση.

- Μοιράζει πολλά τέτοια γράμματα στους κοιτατζήδες του, αποκρίθηκε, και αυτοί τ' αφήνουν με τους σκοτωμένους, έτσι που να φαίνεται παντού ο Αποστόλ και να τρομάζουν οι Πατριαρχικοί.

Τώρα ο Αποστόλης κοίταζε τον Γιωβάν με κάτι σα φόβο και θαναασμό.

- Πού τα 'μαθες εσύ όλα αυτά, βρε κουτάβι; ρώτησε.

Ο Γιωβάν κοκκίνισε από τη συγκίνηση και τη χαρά που του 'δωσαν τα λόγια του μεγάλου. Τον λοξοκοίταξε δειλά και είπε σιγά:

- Μου είπες να μάθω πού βρίσκεται ο Αποστόλ Πέτκωφ. Το έμαθα. Και ήλθα να σου το πω.

- Μα πώς το έμαθες;

Ο Γιωβάν αγκάλιασε τα γόνατα του με τα δυο του χέρια, και συλλογισμένος κοίταζε τον κάμπο μπροστά του.

- Πώς τα 'μαθες όλα αυτά; Ξαναρώτησε ο Αποστόλης.

- Στο Ζερβοχώρι τα 'μαθα. Μ' έστειλε ο Άγγελ Πέιο, αποκρίθηκε ο μικρός.

- Ο θεός σου; Τι σ' έστειλε να κάνεις;

- Του είπα ψέματα, σαν άρχισε να με δέρνει επειδή δεν πήγα δυο μέρες σπίτι. Του είπα πως γύρευα στο Βάλτο κάποιον καπετάν Γιάννη, Πατριαρχικό, που κρύβουνταν μ' ένα σώμα αντάρτες.

- Ποιον καπετάν Γιάννη, μπρε Ιούδα;

Ο Γιωβάν τον κοίταζε με μεγάλα μάτια γεμάτα απορία.

- Είπα πως το 'λεγαν ψαράδες από τα Κουφάλια, που είναι όλοι κοιτατζήδες... Το πίστεψε ο Άγγελ Πέιο, μου 'πε να τον βρω. «Χωρίς πλάβα», του είπα, «πώς να τον βρω;». Και μ' έστειλε στο Ζερβοχώρι.

- Στον Αποστόλ Πέτκωφ;

- Όχι! Σε κάποιον Τόμαν Παζαρέντζε. Είχα ένα γράμμα...

- Και τι έλεγε το γράμμα;

- Ήταν σφραγισμένο.

Ο Αποστόλης του έδωσε μια σπρωξιά.

- Είσαι βλάκας! Σε τέτοιες ώρες τ' ανοίγει κανείς τα γράμματα!

- Και ύστερα; έκανε σοβαρά ο μικρός.

- Να μου το 'φερνες!

- Και τι θα το 'κανες εσύ;

- Τι θα το 'κανα;... Πες πως φοβήθηκες το ξύλο!

Ο Γιωβάν τον κοίταζε όλο και με περισσότερη απορία.

- Δε μου είπες να μάθω πού είναι ο Αποστόλ; ρώτησε.

- Ίσως να το 'γραφε στο γράμμα, κουτούλιακα!

Ο Γιωβάν αγκάλιασε πιο σφιχτά τα γόνατα του.

- Εγώ είπα ν' ακούσω και να μάθω, και να πάρω πλάβα να βρω τον Αποστόλ στον Βάλτο. Ο Άγγελ Πέιο με ρώτησε: «Αν σου δώσω πλάβα, θα τον βρεις τον Πατριαρχικό;». Είπα ναι. Κι έγραψε του Τόμαν Παζαρέντζε να μου δώσουν πλάβα.

- Και σου 'δωσαν;

- Στου Τόμαν ήταν πολλοί μαζεμένοι. Ήταν όλοι άγριοι, με γένια. Ήταν κι ένας ξυρισμένος, που φορούσε χρυσό δαχτυλίδι στο μεσαίο δάχτυλο. Διάβασε ο Τόμαν το γράμμα και το έδωσε στον ξυρισμένο με το δαχτυλίδι. Μιλούσαν σιγά. Εγώ τους κοίταζα κρυφά, και με κοίταζε ο ξυρισμένος. Ήλθε κοντά μου, έβαλε το χέρι του στον ώμο μου και είπε: «Δεν άκουσες καλά τ' όνομα του Πατριαρχικού. Δεν τον λεν καπετάν Γιάννη. Τον λεν καπετάν Άγρα».

Ο Αποστόλης τινάχτηκε.

- Τι; αναφώνησε.

- ...Και μου είπε: «Αν σου δώσω πλάβα, τον βρίσκεις στον Βάλτο;». «Τον βρίσκω», του λέγω. Και είπε να μου δώσουν ρούχα και τσαρούχια.

Ο Αποστόλης αγρίεψε.

- Βρε γουρουνομύτη, για ποιον δουλεύεις; ρώτησε. Για το θεϊό σου ή για μένα;

Θλιμμένα είπε ο μικρός:

- Για σένα. Μα γιατί με λες γουρουνομύτη;

- Γιατί είσαι Βούλγαρος· και όλοι οι Βούλγαροι είναι χοντρομυτάδες, γουρουνομύτες!

Κοίταξε τον Γιωβάν, κι εμπρός στη θλιμμένη του όψη γλύκανε.

- Η δική σου μύτη είναι ίσια και λιγνή, είπε χαδιάρικα· δε σε βρίζω - έννοια σου. Μα ποιος ήταν ο ξυρισμένος με το δαχτυλίδι;

- Ήταν ο Αποστόλ Πέτκωφ.

- Τι λες; Τον είδες λοιπόν; Πώς το ξέρεις πως ήταν αυτός;

- Τον έλεγαν όλοι βοεβόδα. Και όταν με πήραν σε άλλον οντά, μια γυναίκα μού έφερε ρούχα και μ' έντυσε. Ήταν η γυναίκα του Παζαρέντζε. Έκανα πως ξέρω τον ξυρισμένο, πως είναι ο βοεβόδας Αποστόλ, και μου το βεβαίωσε κι εκείνη, πως αυτός ήταν.

- Τα ρούχα σου είναι δικά του; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Εκείνος είπε να μου τα δώσουν. Διστακτικά είπε ο Αποστόλης:

- Δεν έπρεπε να τα πάρεις, αν δε δουλεύεις γι' αυτόν. Ευθύς πετάχθηκε πάνω ο Γιωβάν και άρχισε να γδύνεται. Τον σταμάτησε ο Αποστόλης.

- Άφησε, του είπε· δεν έχω ακόμα άλλα να σου δώσω. Μα θα βρω, και θα τα στείλεις τούτα πίσω. Κάθισε δω, πρόσθεσε τραβώντας τον πάλι σιμά του. Και πες μου παρακάτω. Σου έδωσαν πλάβα;

- Μου έδωσαν.

- Και τι την έκανες;

- Την έφερα.

- Την έχεις εδώ;

- Ναι! Μεσ στα καλάμια... στους Αποστόλους... στη σκάλα κοντά.

Ο Αποστόλης συλλογίζονταν...

- Άκου, είπε σε λίγο. Φιλάς σταυρό να μη μιλήσεις;

Έβγαλε από τον κόρφο του το ασημένιο σταυρουδάκι του καπετάν Νικηφόρου, που κρέμουνταν στο λαιμό του μ' ένα σπάγκο, και του το έτεινε. Ο Γιωβάν σταυροκοπήθηκε τρεις φορές και το φίλησε.

- Άκου δω λοιπόν, είπε ο Αποστόλης. Θα 'ρθεις μαζί μου και θα βρούμε τον καπετάν Άγρα!

- Θα σε πάγω εγώ, διέκοψε ήσυχα ο Γιωβάν.
- Τι! Ξέρεις πού είναι;
- Ξέρω!
- Μπορείς να με πας;
- Μπορώ!

Ο Αποστόλης έτρεμε όλος από συγκίνηση.

- Μη μου πεις πως τον είδες;
- Τον είδα! Από κει έρχομαι! Από την καλύβα του! Ο Αποστόλης ανάσαινε βαριά.
- Πώς τον βρήκες; ρώτησε συγκρατώντας τη συγκίνηση του, που του έκοβε την αναπνοή.

Ο Γιωβάν στάθηκε μια στιγμή, να συγκεντρώσει τις ενθυμήσεις του με τη σειρά.

- Πώς τον βρήκες; επανέλαβε φωναχτά ο Αποστόλης. Φοβισμένα τον κοίταζε ο μικρός.
- Δεν... έπρεπε;... ρώτησε τρεμουλιαστά. Ο Αποστόλης κατέβασε τη γροθιά του, έτοιμη να χτυπήσει, κι έχωσε τα χέρια του κάτω από τα διπλωμένα του γόνατα.
- Πες μου, είτε πιο σιγά. Φίλησες σταυρό. Δεν πρέπει να μου πεις ψέματα.
- Δε θέλω να σου πω ψέματα, Αποστόλη. Γιατί είσαι θυμωμένος;

Σιγά, καθησυχαστικά, βαστώντας νεύρα και υποψίες, είπε ο Αποστόλης:

- Δεν είμαι θυμωμένος· μα δε σε ξέρω καλά. Και είσαι Βούλγαρος... Μην είπες του Αποστόλ πως τον είδες τον Άγρα;

Πάλι βούρκωσαν τα μάτια του μικρού και δυο δάκρυα ξεχείλισαν, χύθηκαν στα λιγνά του μάγουλα.

- Πώς θα του το 'λεγα, που ήλθα ίσια εδώ! μουρμούρισε.

Ο Αποστόλης συγκινήθηκε. Έριξε το χέρι του γύρω στο λαιμό του παιδιού και του είπε χαδιάρικα:

- Μην κλαις· άντε σε πιστεύω! Πες μου, γιατί πήγες να βρεις τον καπετάν Άγρα; Και πώς τον βρήκες;
- Μου είπε ο βοεβόδας πού να πάγω να τον βρω.
- Το ξέρει αυτός; Πώς το ξέρει;
- Γίνηκαν μάχες, όχι μεγάλες, μα οι κομτατζήδικες πλάβες δεν περνούν πια από τις μάννες που παν στο χωριό της Αγιας - Μαρίνας όπου έχουν αποθήκες.
- Ποιος σου το 'πε;
- Κουβέντιασα με τη γυναίκα του Τόμαν Παζαρέντζε, που μου 'φερε τα ρούχα. Εκείνη μου τα είπε όλα.
- Τι κουτή! Έτσι, τέτοιες κουβέντες κάνουν με κουτάβια σαν και σένα;
- Έκανα το Βούλγαρο. Είπα ψέματα. Είπα πως είμαι έμπιστο παιδί του Άγγελ Πέιο, που τον ξέρανε άγριο κομτατζή. Πως είμαι ανίψι του...
- Ε,... και είσαι! Δεν είσαι; διέκοψε ο Αποστόλης.

Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε. Καημός χύθηκε σε όλο του το χλωμό μουτράκι και τα χείλια του τρεμούλιασαν, έτοιμα να ξεσπάσουν στ' αναφιλητά. Τον ξεκούνησε γελαστά ο Αποστόλης και τον τράβηξε πιο κοντά του.

- Έλα, μην κάνεις έτσι· δε σε πειράζω πια,... του είπε. Το ξέρεις πως είναι κακός, κακούργος ο θειος σου, και πως δεν πρέπει να τον ακούς. Έλα, σε ξέρω δικό μου πιστό. Πες μου: πού σου είπε ο Αποστόλ πως βρίσκεται ο καπετάν Άγρα;
- Δεν ήξερε. Μου είπε κατά την Αγια - Μαρίνα πως έπεσε τουφέκι. Μα εγώ πήγα μες στα καλάμια κι έφαξα και βρήκα.
- Και τον είδες;
- Τον είδα!



- Του είπες πως ξέρει ο Αποστόλ το λημέρι του.
- Όχι! Ήθελα πρώτα εσένα να τα πω!
- Πώς είναι ο καπετάν Άγρας;... Μεγάλος; Μαύρος; Άγριος;
- Όχι! Όλο γελά! Δεν κατάλαβα καλά τι μου 'λεγε, γιατί μιλούσε γρήγορα...
- Βουλγάρικα;
- Όχι, ελληνικά!
- Και καταλαβαίνεις εσύ ελληνικά; Ντροπαλά είπε ο Γιωβάν:
- Δεν τα θυμούμαι καλά...

Ο Αποστόλης έσκυψε και τον κοίταξε στο πρόσωπο.

- Τα μιλούσες δηλαδή;
- Δεν ξέρω... Μα καταλαβαίνω σαν μου μιλούν σιγά.
- Και κατάλαβες τι σου είπε ο καπετάν Άγρας;
- Κατάλαβα πως είπε...

Κι επανέλαβε ο μικρός ελληνικά: «Αυτό το παιδί είναι άρρωστο».

Η προφορά του ήταν ξενική, μα το δ το πρόφερε μαλακά, όχι με το σλαβικό ντ.

- Και τι είπες εσύ;
- Είπα: «Όχι άρρωστο». Κι εκείνος γέλασε πάλι και μου τράβηξε τα μαλλιά. Και είπε κάτι σ' ένα χωρικό, που έκοβε καλάμια με το δρεπάνι για ν' ανοίξει δρόμο στα νερά, και με ρώτησε βουλγάρικα ο χωρικός από πού είμαι. Εγώ δεν ήθελα να πω. Και τότε είπε πάλι κάτι πολύ γρήγορα ο καπετάν Άγρας, κι εγώ δεν κατάλαβα. Κι επέμεινε να μου τα εξηγήσει ο χωρικός και μου τα εξήγησε αυτός.
- Ναι;... Και τι σου είπε;... έκανε ανυπόμονα ο Αποστόλης.
- Μου είπε να πάγω να πω στους κοιματζήδες που κρύβονται στα δάση τους, πως αυτός, ο καπετάν Άγρας, βρίσκεται στις Κάτω Καλύβες, και τους προκαλεί να έλθουν να μετρηθούν μαζί του.
- Σου τα είπε αυτά; Να παλικάρι μια φορά! αναφώνησε ο Αποστόλης.

Και ρώτησε μαγεμένος:

- Κι εσύ τι είπες;
- Δεν είπα τίποτα. Και αγρίεψε ο καπετάν Άγρας και είπε: «Ακούς; Να τους το πεις!» Κι εγώ είπα ελληνικά: «Δεν το λέω!» Κι εκείνος πάλι γέλασε. Και πήρε μια γαβάθα, κι έβαλε μονάχος μέσα ψητό κρέας, και μου το 'δωσε, και είπε: «Φάγε. Πεινάς».
- Κι έφαγες;
- Ναι! Δεν ήθελα να φύγω. Ήταν ωραία κοντά του. Όλο γελούσε και χωράτευε με τους άντρες του. Και σαν ήταν κουρασμένος κανένας χωρικός που έκοβε καλάμια, πηδούσε αυτός στο νερό, του έπαιρνε το δρεπάνι, κι έκοβε αγκαλιές ολόκληρες. Και είπα να 'ρθω να σου τα πω. Και ήλθα.

Ο Αποστόλης κοίταξε συλλογισμένος τη Λίμνη, που απλώνονταν ήρεμη μπροστά τους. Μεμιάς πήδηξε στα πόδια του.

- Πάμε! είπε αποφασιστικά. Ο Γιωβάν σηκώθηκε ευθύς.
- Στου καπετάν...
- Σουτ!... ψιθύρισε ο άλλος.

Και οι δυο μαζί πήραν βιαστικά το δρόμο τους, ακολουθώντας την ακρολιμνιά, όπου δυο ψαράδες τους διασταύρωσαν. Περνώντας τούς καλημέρισαν.

- Για πού, παιδιά; ρώτησαν οι χωρικοί στη μακεδονίτικη διάλεκτο.

- Για τον Ζορμπά, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Πάμε σχολειό.
- Σαν αργά δεν είναι; Θα 'χει αρχίσει.
- Γι' αυτό τρέχουμε, είπε ο Αποστόλης.

Μα σαν έφθασαν στην καμπύλη της λίμνης, αντί να τραβήξουν αριστερά, για να βρουν το δρόμο που περνά από το χωριό, έστριψαν δεξιά, κατά τους Αποστόλους. Δεν ήταν κανένας στη σκάλα σαν έφθασαν. Λίγο παράπλευρα, μες στα καλάμια, περίμενε η πλάβα του Γιωβάν. Τα δυο αγόρια μπήκαν μέσα, και κάνοντας κοντάρι το πλασί, βγήκαν από τα καλάμια, βρήκαν μια νερομάνα και τράβηξαν νοτιοδυτικά. Ο Γιωβάν οδηγούσε. Παρατήρησε ο Αποστόλης πως διεύθυνε την πλάβα προς τη νότια ακρολιμνιά.

- Γιατί δεν τραβάς πιο στη μέση; τον ρώτησε. Είναι πιο βαθιά τα νερά, και κόβομε δρόμο για να φθάσομε στις Κάτω Καλύβες.

- Έχει πατώματα μες στους καλαμιώνες· δεν ξέρω τίνος είναι, αποκρίθηκε ο Γιωβάν.

Ο Αποστόλης άφησε το πλασί του και ανασηκώθηκε να δει.

- Πού; ρώτησε.
- Είναι χαμηλές οι καλύβες τους, δε φαίνονται, αποκρίθηκε χαμηλόφωνα ο μικρός. Μα ξέρω ένα καινούριο μονοπάτι, που περνά πλάγι στην Τούμπα. Δε θα μας δουν ούτε οι Πατριαρχικοί, ούτε οι Βούλγαροι - αν τις βαστούν αυτοί.

Τραβούσε κουπί ο Αποστόλης με όλη του τη δύναμη, και με το πίσω πλασί, κάνοντας το τιμόνι, οδηγούσε ο Γιωβάν ανάμεσα από τα ψηλά καλάμια. Μα ήταν και τα δυο παιδιά, ο ήλιος ψηλά, η απόσταση μεγάλη... Κατάκοπος, βουτηγμένος στον ιδρώτα, σήκωσε ο Αποστόλης το κουπί του έξω από το νερό.

- Λέω να σταθούμε να μασήσομε κάτι, είπε.

Δεν καταδέχονταν να ομολογήσει πως κουράστηκε. Μα έριξε μια ματιά κατά την πλώρη της πλάβας, και ύστερα πίσω, και πάλι κατά τον ουρανό...

- Είμαστε ακόμα μακριά; ρώτησε.
- Ναι, αποκρίθηκε ο Γιωβάν. Δεν κάναμε ακόμα ούτε το μισό δρόμο.
- Πού είναι η πρώτη Τούμπα;
- Αριστερά μας.
- Την περάσαμε;
- Όχι ακόμα!

Ο Αποστόλης έβγαλε ένα χερούφαντο μαντίλι, όπου ένα πλατύ Α ήταν κεντημένο με κόκκινη κλωστή στη μια γωνιά, και σκούπισε το ιδρωμένο πρόσωπο του.

- Λέω να φάμε, είπε πάλι.

Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε. Καθισμένος στην πρύμη, με το βρεμένο πλασί στα γόνατα, κοίταζε τον Αποστόλη.

- Γιατί δε μιλάς; Δεν πεινάς εσύ; ρώτησε πάλι ο μεγάλος.
- Όχι, μουρμούρισε ο μικρός.

Ο Αποστόλης έσκυψε και τον κοίταξε πάλι στο πρόσωπο.

- Εγώ θα 'λεγα πως πεινάς πάντα, είπε. Είσαι πετσί και κόκαλο.

Πάλι δεν αποκρίθηκε ο Γιωβάν. Ο Αποστόλης κατάλαβε.

- Δεν έχεις τι να φας; του είπε. Αυτό είναι;

Ο μικρός τον κοίταζε με θλιμμένα μάτια πεινασμένου σκύλου.

- Έννοια σου, του είπε προστατευτικά ο Αποστόλης· θα μοιράσομε ό,τι έχω εγώ.

Δεν είχε μεγάλα πράματα. Μισό ψωμί, λίγα δράμια πρόβιο τυρί κι ένα δεματάκι σταφίδες στη μακρόστενη σακούλα του· το προσφάγι που του είχαν δώσει στην καλύβα Τσέκρι πριν τον αφήσουν να φύγει. Τα μοίρασε, προσέχοντας να είναι ίσες οι μερίδες, κι έδωσε τη μια του Γιωβάν. Έτρωγε λαίμαργα, πεινασμένος, ο μικρός, και τον έβλεπε ο Αποστόλης με οίκτο.

- Γιατί δε σε τρέφουν καλά οι δικοί σου; ρώτησε.

Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε.

- Γιατί μένεις στου θεiou σου και όχι στους γονείς σου; Ξαναρώτησε ο Αποστόλης.

Ήσυχα αποκρίθηκε ο Γιωβάν:

- Δεν έχω γονείς.

- Τι; δεν έχεις μητέρα;

- Όχι!

- Και σε πήρε σπίτι του ο θειος σου; Γιατί λοιπόν σου δίνει τόσο λίγο φαγί, αφού σε πήρε σπίτι του;

- Λέει πως δε δουλεύω αρκετά!

- Μα δε βόσκεις τα πρόβατα του;

- Τα βόσκω. Μα λέει πως αυτό δεν είναι δουλειά και πως δεν είμαι άξιος για τίποτα άλλο.

Ο Αποστόλης άναψε:

- Και θα γίνεις άξιος για βαριές δουλειές, αν σ' αφήνει χωρίς φαγί; αναφώνησε.

Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε. Και τα δυο αγόρια έφαγαν σιωπηλά το ψωμοτύρι τους. Πρώτος τελείωσε ο Γιωβάν. Με τα χέρια απλωμένα στο κουπί του, που είχε μείνει στα γόνατα του, θαύμαζε τον Αποστόλη που έτρωγε αργά και χαίρουνταν κάθε βούκα. Δειλά είπε τ' όνομα του:

- Αποστόλη...

- Ναι;

- Αποστόλη... εσύ έχεις μητέρα; Σοβαρά αποκρίθηκε ο μεγάλος:

- Όχι. Δεν έχω ούτε μητέρα ούτε πατέρα. Είμαι μονάχος.

- Ούτε θεió δεν έχεις;

- Όχι! Είμαι βρεσιμιό.

- Τι θα πει;

- Να, με βρήκαν!

- Ποιος σε βρήκε;... Πού;

- Αμ θυμούμαι νομίζεις; έκανε ο Αποστόλης, και γέλασε... Ήμουν μωρό. Τα μωρά δε θυμούνται. Και πάλι σόπασαν τ' αγόρια. Και πάλι ντροπαλά ρώτησε ο Γιωβάν:

- Αν δεν έχεις μάνα, ποιος σου κέντησε αυτό το ωραίο γράμμα;

Και με το δάχτυλο έδειξε το χοντροϋφασμένο μαντίλι, απλωμένο στα γόνατα του άλλου, με το κόκκινο Α κεντημένο σε μια γωνιά.

- Αυτό;... Το πήρε και το κοίταξε, ίσως πρώτη φορά με προσοχή ο Αποστόλης...

- ...Αυτό μου το κέντησε και μου το χάρισε η κυρία Ηλέκτρα... αποκρίθηκε.

- Ποια είναι;

- Η δασκάλα του σχολειού, στο Ζορμπά.

- Είναι καλή;

- Πολύ καλή. Εκείνη μου έμαθε να διαβάζω.

Είχε τελειώσει το ψωμοτύρι του κι έχωσε τις σταφίδες πίσω στο μακρόστενο σακούλι, στον κόρφο του. Κοίταξε πάλι κατά τον ήλιο, που έλαμπε κατακόρυφα, και είπε:

- Άιντε, Γιωβάν, κουράγιο τώρα! Πού θα μας βγάλει τούτο το καινούριο μονοπάτι;
- Σε μια μάνα, πέρα από τις καινούριες καλύβες.
- Πέρα από το Νησί;
- Βέβαια· πέρα και από τη δεύτερη Τούμπα.

- Μα ποιος το άνοιξε τούτο το στενό μονοπάτι που κόβει τόσο δρόμο;

Ο Γιωβάν δεν ήξερε. Και τα δυο αγόρια κωπηλάτησαν κάμποση ώρα σιωπηλά. Πάλι έκοψε τη σιωπή ο Γιωβάν:

- Αποστόλη...

- Λέγε!

- Αφού είσαι βρεσιμιό, πού έβρισκες φαγί;

- Αμ ξέρω 'γω καημένε; Πότε δω, πότε κει... Οι ψαράδες, στη θάλασσα, είναι όλοι καλοί άνθρωποι... Όσο θυμούμαι, μου δίνανε πάντα από το φαγί τους. Έπειτα, δούλευα κιόλα.

- Τι δούλευες;

- Να, σαν ψάρευαν με βόλτες, τους έβαζα δόλωμα στ' αγκίστρια, τους βοηθούσα να τραβούν την τράτα, ξεδιάλεγα τα ψάρια σαν έβγαζαν τα δίχτυα... Πάντα βρίσκεις δουλειά, σα θέλεις.

Τον έβλεπε ο Γιωβάν, με μάτια συλλογή γεμάτα.

- Και τα τσαρούχια σου... και την κάπα σου... σου τα 'δωσαν οι ψαράδες; ρώτησε.

Ο Αποστόλης ξαφνίστηκε.

- Ποια; Τούτα που φορώ; Όχι δα, καημένε! Τούτα τ' αγόρασα.

- Με γρόσια; ρώτησε ο Γιωβάν.

- Βέβαια με γρόσια! Αμ με τι; Με βότσαλα;... Εγώ δουλεύω! Είναι χρόνια που δουλεύω!

Ο Γιωβάν δεν τόλμησε να ρωτήσει άλλο. Και σιωπηλά κυλούσε η πλάβα στ' ακίνητα νερά του μονοπατιού, ανάμεσα από τους ψηλούς τοίχους των καλαμιών, που τους έκλειαν τη Λίμνη δεξιά και αριστερά. Συλλογίζονταν όμως και ο Αποστόλης. Και ρώτησε, αυτός πρώτος, κόβοντας τη σιωπή:

- Μήπως θα ήθελες να δουλέψεις μαζί μου και συ Γιωβάν; Τα μεγάλα μάτια του Γιωβάν πλημμύρισαν χαρούμενα δάκρυα, τα χείλια του έτρεμαν, η ανάσα του κόπηκε.

- Θα μπορούσα;... μουρμούρισε τρέμοντας όλος.

- Και βέβαια θα μπορούσες. Είσαι ξυπνός... και δεν είσαι τεμπέλης... Κόβει το κεφάλι σου!... Μα θα πρέπει να φύγεις από του θείου σου.

Η μιλιά του Γιωβάν είχε κοπεί από τη συγκίνηση.

- Και πρέπει να μάθεις ελληνικά... Πρέπει να μην είσαι πια Βούλγαρος, πρόσθεσε ο Αποστόλης.

Ο Γιωβάν έβγαλε έναν αναστεναγμό, που φούσκωσε το στενό του στήθος. Ο Αποστόλης το παρεξήγησε.

- Δε δουλεύω με Βούλγαρο εγώ, είπε απότομα. Σιγά, χαμηλόφωνα, μουρμούρισε ο μικρός:

- Ούτ' εγώ...

- Μπα; Λοιπόν δέχεσαι;

Τα βασταγμένα δάκρυα του Γιωβάν ξέσπασαν, ξεχείλισαν, πλημμύρισαν.

- Αχ, πάρε με! Πάρε με μαζί σου για πάντα, Αποστόλη!... μουρμούρισε μες στ' αναφιλητά του.

Συγκινήθηκε και ο Αποστόλης. Προστατευτικά άπλωσε το χέρι του, και χάιδεψε το σκυμμένο κεφάλι του μικρού.

- Έννοια σου, του είπε. Αν έρθεις μαζί μου, δε θα σου λείψει ούτε ψωμί ούτε κάπα ούτε τσαρούχια. Και θα στείλεις πίσω του Αποστόλ Πέτκωφ αυτά που φορείς. Βρωμούν βουλγαρίλα!

- Θα κάνω ό,τι μου πεις, αποκρίθηκε ευάγωγα ο Γιωβάν.

- Τούτη η δουλειά... που κάνομε σήμερα... και που έκανες χθες, δεν πληρώνεται - να το ξέρεις! Αυτή τη δουλειά την κάνομε για τον Ελληνισμό της Μακεδονίας. Μα κάνω και άλλες δουλειές - όλες τις δουλειές!... Και είμαι μαραγκός. Θα σε πάρω παραγιό.

Μαγεμένος ρώτησε ο μικρός:

- Κι έχεις σφυρί;

- Και σφυρί, και πριόνι, και ροκάνι, και κατσαβίδι, και καρφιά!

- Και πού τα έχεις; θαύμασε ο Γιωβάν.

- Μου τα φυλάγει, σαν έχω άλλη δουλειά, η κυρία Ηλέκτρα.

- Η δασκάλα;

- Ναι. Εγώ διορθώνω όλα τα θρανία του σχολειού της.

Τραβούσαν, τραβούσαν κουπί τα δυο αγόρια και κάποτε στέκουνταν λίγα λεπτά να ξεκουραστούν, και πάλι ξανάπιαναν τα πλατιά... Είχαν βγει από το στενό μονοπάτι, σε μια μάνα του νερού, όπου τα νερά κυλούσαν πιο βαθιά, και τραβούσαν, όλο τραβούσαν κουπί τα δυο αγόρια - δυνατά, γερά ο Αποστόλης, μαλακά και πιο κουρασμένα ο Γιωβάν. Ώσπου χαμήλωσε ο ήλιος μπροστά τους, και κρύφθηκε πίσω από τα βουνά, και κατέβηκε το σούρουπο, και σκοτείνιασε λίγο λίγο, και νύχτωσε ολότελα.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Ε

- Τις ει;...

Γλυκοχάραζε... Η αντρίκια δυνατή φωνή αντιλάληλε πάνω στο νερό. Κροτάλισμα σκανδάλης όπλου ακούστηκε καθαρά, και, παρακάτω, το νεροβούτημα κάποιου κουπιού σίγησε μεμιάς. Μα κανένας δε φαίνονταν. Καλάμια παντού, σκιές, βάτοι. Και το τρομαγμένο πέταγμα νερόκοτας κάπου κοντά... Μια αγορίστικη άγουρη φωνή σηκώθηκε από μέσα από τα καλάμια.

- Μην τραβάς, κυρ εύζωνα! Ρωμός εδώ!... Είμαι ο Αποστόλης ο οδηγός!

- Έβγα από τα καλάμια!... Πού είσαι;...

Μια πλάβα ξεπρόβαλε από πυκνά φυλλώματα, βγήκε στη νερομάνα που κυλούσε αργά, ανατολικά. Όρθιος μες στην πλάβα στέκουνταν ένας άντρας αρματωμένος ως τα δόντια, και άλλος, με κάπα, κάθονταν στο κουπί. Συνάμα, από το αντικρινό μέρος του νερού, άλλη πλάβα χώρισε και τσάκισε μερικά καλάμια και βγήκε και αυτή στ' ανοιχτά. Μέσα ήταν μόνο δυο παιδιά. Το μικρότερο χλωμό, λιγνό, ξαγρυπνισμένο, μόλις κρατιούνταν με τα δυο του χέρια στην κουπαστή της πλάβας.

- Ποιος είναι ο Αποστόλης ο οδηγός, από τους δυο σας; ρώτησε ο άντρας.

- Εγώ, αποκρίθηκε ο πιο μεγάλος. Ερχόμαστε από τους Αποστόλους. Μας βρήκε η νύχτα στα νερά.

- Και ποιον ζητάτε;

- Τον καπετάν Άγρα.

- Έχεις κανένα συστατικό;

- Όχι. Μα οδήγησα τον καπετάν Νικηφόρο στο Τσέκρι· ήμουν μαζί του τρία μερόνυχτα...

- Και πού το ξέρω πως εσύ οδήγησες τον καπετάν Νικηφόρο;

- Μου χάρισε τούτο το σταυρό, αποκρίθηκε ο Αποστόλης, τραβώντας τον από τον κόρφο του. Να, δες τον!

- Και πώς το ξέρω πως είναι δικός του αυτός ο σταυρός;... Πες το σύνθημα!

Ο Αποστόλης δεν το ήξερε. Μα και δεν τα 'χασε.

- Δεν ξέρω το σύνθημα, αποκρίθηκε, γιατί ήλθα χωρίς να το πω στο Τσέκρι. Μα πήγαινε με στον αρχηγό σου. Έχω σπουδαία να του πω.

- Και ποιος μου λέει πως είσαι αξιόπιστος;... άρχισε ο αρματωλός.

Μα τον διέκοψε ο άλλος με την κάπα.

- Έλα, ντροπή, Νάσο! του είπε. Δε βλέπεις πως είναι βυζανιάρικα; Αν σ' άκουε ο Αρχηγός, θα σου λιάνιζε τ' αφτιά!

Ο πρώτος δίστασε ακόμα μια στιγμή, και αποφασίζοντας είπε:

- Καλά· ακολουθώ με την πλάβα σου!

Έβγαλε ένα φώναγμα, και άλλο του αποκρίθηκε από πέρα από τα καλάμια.

- Επίσκεψη εδώ!... φώναξε ο Νάσος.

Αργά κωπηλατώντας ανέβαινε ο πλαβαδόρος το νεκρό σχεδόν ρεύμα του νερού, και ακολουθούσε ο Αποστόλης, πηγαυοφέροντας το πλασί του. Άλλη πλάβα ξεπρόβαλε μπροστά τους, μ' έναν πλαβαδόρο που ήταν και αυτός οπλισμένος, και ο Νάσος και ο σύντροφος του παραμέρισαν τη δική τους πλάβα, να περάσουν τα δυο αγόρια.

- Τον αρχηγό γυρεύουν, εξήγησε ο Νάσος. Έρχονται, λέει, από το Τσέκρι. Οδήγησε τους εσύ, Μιχάλη· εμείς είμαστε βάρδια...

Με περιέργεια κοίταζε ο Μιχάλης τα δυο παιδιά.

- Δεν είσαι συ ο Αποστόλης ο οδηγός; ρώτησε. Χαρούμενος αποκρίθηκε ο Αποστόλης:

- Εγώ είμαι! Πώς με ξέρεις;

- Ε! Δε μας οδήγησες εσύ από τη θάλασσα στο Βάλτο; Δε θυμάσαι τον καπετάν Καψάλη; Ήμουν με το μακαρίτη.

- Και ήσουν μαζί του στη μάχη; ρώτησε αναμμένος ο Αποστόλης...

- Έτυχε να μ' έχει στείλει για μήνυμα, σαν τον χάλασαν. Άλλιώς θα ήμουν κι εγώ μακαρίτης. Τώρα είμαι με τον καπετάν Άγρα. Έλα να σε μπάσω στο πάτωμα.

Θριαμβευτικά χαιρέτισε ο Αποστόλης τον Νάσο, βγάζοντας το καλπάκι του και σκύβοντας ως κάτω. Ο άλλος γέλασε.

- Εγώ κάνω το καθήκον μου να ρωτώ. Βάρδια είμαι, είπε. Να που σε ξέρει ο Μιχάλης, πως είσαι ο οδηγός. Στο καλό!...

Όλη αυτή τη σκηνή την είχε ακολουθήσει σιωπηλά ο Γιωβάν, βαστώντας δεξιά και αριστερά την κουπαστή να στηριχθεί, τρέμοντας μην του απευθύνει κανένας το λόγο και δεν ξέρει ν' αποκριθεί.

Του έγνεψε γελαστά ο Αποστόλης να ησυχάσει, κι έπιασε το πλασί.

Εμπρός οδηγούσε ο Μιχάλης την πλάβα του, από στενούρια, μονοπάτια κυρτά, στραβοδίβολα, όπου τα καλάμια έκοβαν τη θέα σε κάθε γύρισμα, και πίσω ακολουθούσαν τ' αγόρια, κουρασμένα, αποκαμωμένα από την αγρυπνία και την αφαγιά. Σ' ένα γύρισμα, ξαφνικά, ξεσκεπάστηκε μια καλύβα μεγάλη, καλοχτισμένη, με πρόχωμα ψηλό ολόγυρα στο άσκεπο πάτωμα, που το 'κανε ταμπούρι αληθινό. Πλάβες πολλές ήταν αραγμένες ολόγυρα, και άντρες μπαινόβγαιναν στην καλύβα, ετοιμάζαν σακίδια, όπλα, φυσίγγια, ψωμιά. Η καλύβα όλη ήταν σ' εξέγερση, οι άντρες ανυπόμονοι, βιαστικοί. Ένας ανάμεσα τους, ξεχώριζε ήσυχος, γελαστός. Ήταν μάλλον κοντός, φορούσε κοντοβράκι και μπότες, και πάνω από το ανταρτικό του αμπέχονο ήταν ζωσμένος φυσίγγια σε αράδα από πέτσινες τσέπες. Ένα ζευγάρι κιάλια κρέμουνταν στο στήθος του, και τα μαλλιά του, πυκνά και σγουρά, ήταν ξεσκούφωτα. Στέκονταν στο πάτωμα, στην άκρη, και ακουμπούσε το χέρι σ' ένα βραχύκανο τουφέκι. Μισοσφάλησε τα μάτια του, ν' αντικρίσει την αντηλιά του νερού καθώς πλησίαζαν οι δυο πλάβες με τον Μιχάλη και τ' αγόρια, και αναγνωρίζοντας τον Γιωβάν ανορθώθηκε.

- Το Βουλγαράκι! αναφώνησε. Βρε μικρέ, πού βρέθηκες πάλι;

Ταραγμένος έσκυψε ο Γιωβάν στο αυτί του Αποστόλη:

- Αυτός είναι ο καπετάν Άγρας! του ψιθύρισε βουλγάρικα. Αμίλητος θαύμαζε ο Αποστόλης.

Πλεύρισαν οι πλάβες, και Μιχάλης και αγόρια ανέβηκαν στο πάτωμα. Ο Άγρας τους σίμωσε.

- Τι μου φέρνεις τέτοια κλωσόπουλα σε ώρα εκστρατείας, βρε Μιχάλη; ρώτησε πρόσχαρα. Ο Μιχάλης δικαιολογήθηκε.

- Το μικρό δεν το ξέρω, αποκρίθηκε. Μα ο μεγάλος δεν είναι κλωσόπουλο. Είναι ο Αποστόλης ο οδηγός, που ξέρει το δρόμο του Βάλτου απέξω και ανακατωτά.

- Εσύ είσαι οδηγός; ρώτησε ο Άγρας μετρώντας με τη ματιά το μπόι του αγοριού.

- Εγώ είμαι! αποκρίθηκε υπερήφανα ο Αποστόλης. Έρχομαι από το Τσέκρι, όπου οδήγησα τον καπετάν Νικηφόρο με το σώμα του.

- Τι μου λες; αναφώνησε ο Άγρας. Όστε έφθασε επικουρία; Και τούτο το Βουλγαρόπουλο, τι σου είναι; πρόσθεσε δείχνοντας τον Γιωβάν, που μόλις στέκονταν στα πόδια του.

- Είναι παραγιός μου' είναι βουλγαρόφωνος, μα αφοσιωμένος σε μένα, αποκρίθηκε πάλι ο Αποστόλης. Αυτός ανακάλυψε πως βρίσκεσαι εδώ, στις Κάτω Καλύβες, και ήλθε και μου το είπε, και με οδήγησε εδώ για να σου πω μαντάτα που θα σ' ενδιαφέρουν, καπετάν Άγρα. Ο Αποστόλ Πέτκωφ, που τον νομίζουν στα Κουρφάλια και στο Μπόζετς, κρύβεται στο Ζερβοχώρι.

- Στο Ζερβοχώρι; Εδώ; Κάτω από τη μύτη μας; Κοντοστάθηκε ο Άγρας και ρώτησε:

- Ποιος σου το 'πε;

Ο Αποστόλης με το δάχτυλο έδειξε το γλωμό παιδί πλάγι του.

- Τούτος! αποκρίθηκε. Πήγε και τον ανακάλυψε. Και τον είδε! Και τον έστειλε ο Πέτκωφ να σε βρει εσένα, καπετάν Άγρα, να σε κατασκοπεύσει. Ξέρει πως είσαι στο Βάλτο, και του είπε να του πάγει πληροφορίες.

Ο Αποστόλης κορδώθηκε:

- Μα είναι δικός μου, πρόσθεσε. Ήλθε και μου το είπε μένα, και με οδήγησε στην καλύβα σου. Από το πρωί χθες, κωπηλατούμε. Μας βρήκε η νύχτα στα νερά.

- Γι' αυτό έχει τέτοια χάλια ο μικρός; Με το χέρι έγνεψε ο Άγρας του Γιωβάν:

- Κάτσε μικρέ, του είπε σπρώχνοντας του ένα μάτσο ραγάζι, Καλέ, αυτό μοιάζει ξεψυχισμένο!

- Πεινούμε κιόλα, είπε λίγο ντροπαλά ο Αποστόλης, είμαστε νηστικοί από χθες το μεσημέρι...

Ο Άγρας έκανε νόημα σ' έναν από τους άντρες που είχαν μαζευτεί γύρω του ν' ακούσουν.

- Καφέ ζεστό, και ψωμί, και τυρί, και... και ό,τι άλλο έχετε! πρόσταξε.

Πρόθυμα έτρεξαν δυο τρεις άντρες να φέρουν φαγί. Κι ενόσω καταβρόχιζαν τα δυο πεινασμένα αγόρια το ψωμοτύρι τους, εξακολουθούσε ο Άγρας την ανάκριση:

- Πού και πώς έμαθε αυτό το νήπιο πως κρύβεται ο Αποστόλ Πέτκωφ στο Ζερβοχώρι; ρώτησε.

Σύντομα του διηγήθηκε ο Αποστόλης όσα ήξερε περί Γιωβάν, και πως τον έστειλε ο θειος του να βρει έναν ανύπαρκτο καπετάν Γιάννη, πως του είπε ο Αποστόλ Πέτκωφ ότι σύγχιζε τα ονόματα Γιάννη με Άγρα, και πως ο καπετάν Άγρας ήταν στο Βάλτο κι έκοβε το δρόμο της Αγια - Μαρίνας, του χωριού όπου είχαν αποθήκες. Ο Άγρας γέλασε καλόκαρδα.

- Όστε μας πήραν μυρωδιά, παιδιά!... είπε στους άντρες του. Και γυρνώντας πάλι στον Αποστόλη:

- Ξέρει ο μικρός αν γνωρίζει ο Πέτκωφ και τις δυνάμεις μας, και πως πιάσαμε τις καλύβες Αγια - Μαρίνα και Βαγγέλη; ρώτησε. Ο Αποστόλης μετέφρασε το ρώτημα.

- Όχι, αποκρίθηκε ο Γιωβάν, δεν ήξερε καλά. Μου είπε μόνο πως είναι από το μέρος του χωριού.

- Καλά! είπε ο Άγρας σαν άκουσε την απάντηση. Μα πες εσύ, Αποστόλη, μην ξέρεις πού πέφτει ένα πάτωμα που το λεν Κούγκα;

- Ξέρω, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Πέφτει κοντά στο Ζερβοχώρι. Μα το παράτησαν οι ψαράδες που το είχαν, γιατί ήταν πια χάλι...

Ο Άγρας καταχαρούμενος σήκωσε το χέρι κι έγνεψε σ' ένα γέρο που κάθονταν στο πρόχωμα, πλάγι στην καλύβα.

- Μπάρμπα Πασκάλ, του φώναξε, τελείωσαν τα βάσανα μας! Ξέρει τούτος πού είναι η Κούγκα.

Ο γερο Πασκάλ σηκώθηκε αργά, και σίμωσε χωρίς βία τον αρχηγό. Φορούσε ένα σκούφο που του σκέπαζε όλο το κεφάλι και τ' αυτιά, ως κάτω στο σβέρκο.

- Τι λες; ρώτησε βουλγάρικα.

Ένας νέος λεβέντης, σπλισμένος σαν αστακός, είχε πλησιάσει και αυτός ν' ακούσει.

- Καπετάν Γκόννο, του φώναξε ο Άγρας, πες του εσύ του μπάρμπα πως ξέρει τούτος ο μικρός πού είναι η Κούγκα.

Ο καπετάν Γκόννος κοίταξε τον Αποστόλη χωρίς πολλή πίστη.

- Ξέρεις εσύ πού είναι το Κούγκα; ρώτησε με ξένη προφορά και δυσκολοβρίσκοντας τις λέξεις του.

Λίγο σαστισμένος για τόσα βουλγάρικα που άκουε γύρω του, σώπαινε ο Αποστόλης. Ο Μιχάλης, που έστεκε πλάγι του, του έδωσε μια στην πλάτη.

- Ε, κουτέ, του είπε γελαστά, δεν ξέρεις τον καπετάν Γκόννο, που έχει δώσει τόσες μάχες και που βαστά την καλύβα Πρίσνα; Πως είναι βουλγαρόφωνος δε θα πει και πως είναι Βούλγαρος! Κανένας Βούλγαρος δε σιμώνει εδώ.

Σιωπηλά σήκωσε ο Αποστόλης το βλέμμα του στο γερο - Πασκάλ.

- Και αυτός δικός μας έγινε! είπε χαρωπά ο καπετάν Άγρας, χαϊδεύοντας τον ώμο του γέρου. Εμείς δεν κακομεταχειριζόμαστε κανένα, ε, μπάρμπα - Πασκάλ; Κάτι ξέρεις εσύ από ξύλο και μαχαίρι βουλγάρικο!

Μα ο γέρος δεν είχε καταλάβει. Κοίταζε μια τον αρχηγό, μια τον Αποστόλη. Βουλγάρικα του είπε ο καπετάν Γκόννος, με δυο λόγια, πως αυτό το αγόρι, κι έδειξε τον Αποστόλη, ήξερε πού έπεφτε το πάτωμα Κούγκα. Με δυσπιστία τον κοίταξε και ο γέρος.

- Πού είναι; ρώτησε.

- Κοντά στο Ζερβοχώρι, αποκρίθηκε βουλγάρικα ο Αποστόλης.

- Το ξέρω κι εγώ, χαχάνισε ο γέρος, μα δε βρίσκεται πια.

- Τι λέγει; ρώτησε ο Άγρας.

- Λέγει πως ξέρει πού είναι, μα δε βρίσκεται πια, μετέφρασε κουτσά στραβά ο Γκόννος.

- Δε βρίσκεται πια, γιατί τα καλάμια και τα νούφαρα σκέπασαν τα μονοπάτια, είπε ο Αποστόλης ήσυχα.

Ο Άγρας τον μέτρησε πάλι με το βλέμμα από πάνω ως κάτω, και χαμογέλασε.

- Αν σου 'λεγα να τη βρεις, θα την έβρισκες; ρώτησε.

- Την Κούγκα; Θα τη βρω, Καπετάνιε. Μα πρέπει να ξαναοίξεις μονοπάτια για να φθάσεις στο Γρουνάντερο.

- Τι είναι αυτό;

- Είναι μια μάνα που στριφογυρίζει σαν φίδι, σαν το έντερο, να πούμε, του γουρουνιού, και πηγαίνει στις βουλγάρικες καλύβες. Πέφτει κοντά στην Κούγκα. Μ' αν ανοίξεις από δω μονοπάτια, τα παλιά τα μονοπάτια των ψαράδων, πας πιο γρήγορα.

- Και ξέρεις να τα ξαναβρεις αυτά τα μονοπάτια;

- Θα τα βρω. Τα καλάμια θα είναι χαμηλότερα και πιο χλωρά.

Ο Άγρας του έδωσε χαϊδευτικά ένα μπάτσο.



- Σε παίρνω οδηγό! είπε γελαστά. Μα κοίταξε, μην παινεθείς του μπάριμπα, γιατί θα σε βάλει μπρος και δε συμφέρει. Είναι και αυτός καλός άνθρωπος και ξέρει πού βρίσκονται οι βουλγάρικες καλύβες. Ξέρει και όλα τα κατατόπια του Βάλτου.

Γύρισε κατά την καλύβα και φώναξε:

- Καπετάν Τυλιγάδη! Έλα δω.

Από την καλύβα βγήκε ένα γερό παιδί ως είκοσι εικοσιπέντε χρόνων. Ήταν οπλισμένος και αυτός σαν όλους.

- Ειδοποίησε, Τυλιγάδη, και την καλύβα Αγια - Μαρίνα, να μας στείλει όλους τους στρατολογημένους μας χωρικούς, πρόσταξε. Θα πάμε ν' ανοίξομε μονοπάτια.

Εκείνη η ημέρα χαράχθηκε στη ζωή του Αποστόλη με χρώματα ανεξίτηλα. Του φάνηκε πως μεγάλωσε μια πήχη. Όλη μέρα ήταν κοντά στον καπετάν Άγρα, στον υπαρχηγό του τον καπετάν Τυλιγάδη, στους διαλεχτούς ευζώνους του Άγρα, που είχε μάθει και τα ονόματα τους: Αντώνης, Νίκος, Παυλής, Γιώργος, Δήμος, Κώστας και άλλους. Είχε μιλήσει με το γερο - Πασκάλ, που αλήθεια ήξερε το Βάλτο σα να 'ταν σπίτι του, και είχε μάθει από τον Μιχάλη το ιστορικό του' πως ήταν Βούλγαρος, μα πως ένα βουλγάρικο κόμμα, που μάλλον με άλλο, τον είχε πιάσει και δέρι, και πως τους μισούσε όλους, και ήλθε στον καπετάν Άγρα και του πρότεινε να γίνει οδηγός του στο λαβύρινθο της Λίμνης.

Είχε δει όλη μέρα τους χωρικούς, που ποτέ δεν είχαν στρατολογηθεί, και πρώτη φορά πείθονταν από τον καπετάν Άγρα να δουλέψουν με μεροκάματο, ν' ανοίξουν μονοπάτια που θα χρησιμοποιούν στα ελληνικά σώματα. Τους είδε, καμιά εικοσαριά, να δουλεύουν όλη μέρα στο πηχτό μπερδεμένο δάσος από καλάμια. Είδε τον ίδιο τον καπετάν Άγρα να πηδά στα ρηγά νερά, και αμιάθητος από δρεπάνι, να κόβει όμως αγκαλιές καλάμια, με βία και θέληση και κέφι που ξανάδινε κουράγιο στους κουρασμένους χωρικούς. Είδε και ανέπνευσε ατμόσφαιρα ελληνική, ανάμεσα στα παλικάρια του καπετάν Άγρα, ατμόσφαιρα άφοβη, ελεύθερη, υπερήφανη, που τον έκανε και αυτόν να σηκώνει το κεφάλι, να ρίχνει πίσω τους ώμους, να στέκει σαν λεβέντης. Και όταν το βράδυ γύρισαν όλοι στις Κάτω Καλύβες, και χωρίστηκαν οι μισοί στου Βαγγέλη, και οι άλλοι μισοί στην Αγια - Μαρίνα, όταν κάθισαν οι κουρασμένοι δουλευτάδες να φαν τη φασουλάδα που τους είχαν έτοιμη οι άντρες, όσοι είχαν μείνει να φυλάγουν τις καλύβες, χαρούμενος αποδέχθηκε ο Αποστόλης τα ντροπαλά χάδια του Γιωβάν και άκουσε τα φοβισμένα ψίθυρά του.

- Είπα πως δε θα γυρίσεις ποτέ, πως θα σε σκοτώσει ο Αποστόλ Πέτκωφ...

Και του αποκρίθηκε υπερήφανα:

- Ας δοκιμάσει τώρα! Μου χάρισε ο Αρχηγός ένα πιστόλι.

Και με καμάρι το έδειξε, χωμένο στη ζώνη του, όπως το είχαν οι άντρες του καπετάν Άγρα. Και όταν έπεσαν όλοι να κοιμηθούν, και τα δυο αγόρια βρέθηκαν πλάγι πλάγι στη γωνιά τους, ο Γιωβάν διηγήθηκε ψιθυριστά στο μεγαλύτερο του όλα όσα είχε ακούσει στην καλύβα να λεν οι αντάρτες και οι χωρικοί του καπετάν Άγρα: Ήταν Βούλγαρος ο μπάριμπα - Πασκάλ, αληθινός Βούλγαρος, και ήταν με τους κομιτατζήδες πρώτα. Μα σ' έναν καβγά, τον έδεσαν, τον τρύπησαν με μαχαίρια στα μπράτσα και στις γάμπες, και του έκοψαν τ' αυτιά του. Γι' αυτό φορούσε αυτό τον τσόχινο σκούφο που του σκέπαζε το κεφάλι όλο. Και τότε αυτός έφυγε από τους κομιτατζήδες και πήγε με τους Έλληνες που δε βασάνιζαν, λέει, ποτέ, κι εκείνος θα οδηγούσε, λέει, το σώμα του καπετάν Άγρα, στα πιο κρυφά του Βάλτου. Και ο καπετάν Γκόνος ήταν Μακεδόνας από τα Γιαννιτσία. Τον έλεγαν Γκόνο Ζιώτα. Και όταν είπαν, στην αρχή του Αγώνος, οι Βούλγαροι, πως ήθελαν να ελευθερώσουν τη Μακεδονία από τους Τούρκους, είχε πάγει μαζί τους και είχε πολεμήσει. Μα σαν κατάλαβε πως ήθελαν αυτοί να την υποδουλώσουν και να την κάνουν βουλγάρική, χωρίστηκε απ' αυτούς, έκανε δικό του σώμα, και όταν πήγε ο καπετάν Άγρας στη Νιάουσα με τους μετρημένους του ευζώνους, πήγε και τον έσμιξε. Και σαν μπήκε ο καπετάν Άγρας στο Βάλτο, μπήκε και αυτός. Κι εγκαταστάθηκε στην Πρίσνα, καλύβα κοντά στους κομιτατζήδες, με μια και μόνη θέληση: να ξετοπίσει τους Βουλγάρους από το Ζερβοχώρι και από ένα σύμπλεγμα καλύβες που τις είχαν χτίσει αυτοί κοντά του, μες στο δασωμένο μέρος της Λίμνης και στην ακρολιμνιά.

- Και σαν φύγατε σεις σήμερα, έφυγε και αυτός και γύρισε στην Πρίσνα, πρόσθεσε ο Γιωβάν.

- Και τα ξέρει όλα αυτά ο καπετάν Άγρας; ρώτησε ο Αποστόλης.

Ναι, τα ήξερε όλα, του είπε ο μικρός. Τα ήξεραν και άλλοι καπεταναίοι. Μα δεν ήξεραν να βρουν τις βουλγάρικες καλύβες. Και οι ψαράδες φοβούνταν να τους οδηγήσουν. Μόνος ο γερο - Πασκάλ, που τον πλήρωναν κιόλας γερά, δέχτηκε να τις δείξει. Τα ήξερε όλα αυτά και ο καπετάν Ματαπάς, όσο ήταν στο Βάλτο. Και πριν φύγει...

- Έφυγε; διέκοψε ο Αποστόλης. Πότε;

- Είναι κανένα δυο μήνες, ίσως και περισσότερο· ήταν καλοκαίρι σαν τον είδα εγώ. Μα έσπασε, λέει, το πόδι του...

- Πώς το 'σπασε;

- Έτσι, περπατώντας. Παραπάτησε κι έσπασε το πόδι του στο καλάμι. Τον πήραν σηκωτό από το Βάλτο...

- Και πού τον πήγαν;

Ο Γιωβάν σήκωσε τα φρύδια του κι έσπρωξε μπρος τα χείλια του.

- Κανένας δεν ξέρει. Σε κάποιου γιατρού κτήμα, λένε. Μα τον ζήτησαν οι Τούρκοι και δεν τον βρήκαν. Τον καπετάν Ματαπά κανένας δεν τον βρίσκει ποτέ. Είναι σαν τον Αποστόλ Πέτκωφ - φάντασμα...

- Και τώρα πού είναι;

- Δεν ξέρω. Λεν πως τώρα πολεμάει στον Όλυμπο.

- Λοιπόν; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Λοιπόν, έκαναν αυτοί οι καπεταναίοι - Ματαπάς, Κλάπας, και άλλοι - πολλά γιουρούσια, αποκρίθηκε ο Γιωβάν.

Και διηγήθηκε όσα έλεγαν οι άντρες, πως όλα αυτά ήταν, λέει, λάθη.

- Και μόνος ο καπετάν Άγρας...

Κόλλησε ο μικρός τα χείλια του στο αυτί του μεγάλου και ψιθύρισε, σκεπάζοντας το στόμα του με το χέρι:

- Ξέρεις; Είναι αξιωματικός Έλληνας ο καπετάν Άγρας... Από τον Ελληνικό Στρατό... Μην το λες!

- Όχι. Μα ποιος σου το είπε σένα;

- Είπε ένας από τους άντρες: «Εγώ δεν είμαι μαθημένος να σκύβω τους ώμους· είμαι ελεύθερος πολίτης Έλληνας. Και μόνο από αγάπη για τον αξιωματικό μου...» να δεις, είπε μια δύσκολη λέξη...

Στάθηκε ο μικρός να θυμηθεί και πρόφερε ελληνικά: «Για τον ανθυπολοχαγό μου ήλθα εδώ». Και ύστερα ρώτησα έναν από τους χωρικούς, τον λένε Χρήστο και ήταν, λέει, και αυτός αντάρτης στα βουνά, μ' έναν καπετάν Μπούα<sup>2</sup>, που πληγώθηκε και αναγκάστηκε να γυρίσει στην Ελλάδα και ξέρει βουλγάρικά. Λοιπόν τον ρώτησα τι θα πει ανθυπολοχαγός, και μου είπε: «Τίποτα. Γιατί ρωτάς;». Μα εγώ δεν του είπα πως τ' άκουσα και το κατάλαβα. Σου το λέω μόνο σένα. Μα με στραβοκοίταξε κείνος και είπε: «Να την ξεχάσεις αυτή τη λέξη. Δε θα πει τίποτα!». Και ύστερα, σαν νόμιζε πως δεν ακούω, είπε στον άλλο, ελληνικά: «Να προσέχεις σαν μιλάς μπρος στο Βουλγαράκι. Δεν πρέπει να ξέρει ποιος είναι ο Αρχηγός μας, ούτε πως είμαστε από τον Ελληνικό Στρατό». Μα εγώ τον άκουσα, και ξέρω πως ο Αρχηγός είναι αξιωματικός. Αυστηρά του είπε ο Αποστόλης:

- Δεν κάνει να κρυφακούεις. Ποτέ!

- Όχι; έκανε ανήσυχα ο Γιωβάν.

- Όχι, ποτέ! Μου το είπε η κυρία Ηλέκτρα. Λέγει πως είναι πολύ κακό.

Ο Γιωβάν έσκυψε πάλι στο αυτί του άλλου.

- Αν δεν είχα κρυφακούσει, πώς θα ήξερα πως ο Αποστόλ κρύβεται στο Ζερβοχώρι; ρώτησε.

Τα λόγια αυτά στενοχώρησαν τον Αποστόλη.

- Η κυρία Ηλέκτρα λέγει πως ποτέ δεν πρέπει να κρυφακούς. Μα εγώ νομίζω πως για τους κοιμητοζήδες δεν πειράζει, του είπε. Για τους δικούς μας όμως δεν πρέπει.

Και πρόσθεσε:

- Άλλωστε μπορεί και να μην κατάλαβες καλά. Και δεν πρέπει να το μεταπείς.

Ο Γιωβάν σώπασε, μουνδιασμένος. Του είπε ο Αποστόλης:

- Τι σου λέγανε οι άντρες; Πώς ήταν ανοησίες τα γιουρούσια; Γιατί;

- Δε μου τα λέγανε μένα' τα λέγαν μεταξύ τους. Είπαν πως πρώτος ο καπετάν Άγρας κατάλαβε πως με γιουρούσια δε γίνεται τίποτα. Πως όσο βαστούν οι κοιμητοζήδες το Βάλτο, του κάκου τους χτυπούν απέξω. Και τότε μπήκε κείνος στο Βάλτο, έπιασε τούτες τις δυο καλύβες, και θέλει τώρα να βρει ένα πάτωμα που το λεν Κούγκα, για να είναι πιο κοντά στο Ζερβοχώρι. Το βρήκες Αποστόλη;

- Όχι ακόμα. Πρέπει ν' ανοίξουμε δρόμους. Είναι όλοι σβησμένοι από κείνο το μέρος. Μα ξέρω πού είναι.

Και ρώτησε:

- Έκανε μάχες ο καπετάν Άγρας;

- Δεν καταλάβαινα όλα όσα είπαν, αποκρίθηκε ο Γιωβάν. Μιλούσαν τόσο γρήγορα! Μα φαίνονταν ν' αγαπούν πολύ τον Καπετάνιο τους. Κι ένας ενθουσιάστηκε και είπε: «Είναι ο πρώτος αξιωματικός του Ελληνικού στρατού!». Και ο Χρήστος πάλι με στραβοκοίταξε και τους είπε κάτι σιγά σιγά.

Ο Αποστόλης έστριψε στο πλάγι προς το μικρό. Ήταν στενοχωρημένος.

- Άκου δω, Γιωβάν, είπε χαμηλόφωνα, αλλ' αυστηρά· εμένα δεν πειράζει που μου τα είπες όλα αυτά. Αλλά, καημένε μου, αν τα μεταπείς!...

Δάκρυα έτρεμαν πάλι στη φωνή του Γιωβάν, που ρώτησε:

- Θες να φιλήσω σταυρό;

- Όχι, είπε σοβαρά ο Αποστόλης. Τον φίλησες χθες και μου υποσχέθηκες να μη μιλήσεις. Κοίταξε να βαστάξεις τον όρκο σου...

Τα δυο παιδιά σώπασαν. Λίγη ώρα ακόμα άκουσε ο Αποστόλης τον Γιωβάν που μουσούνιζε καταπίνοντας τα δάκρυα του. Μα δεν του μίλησε πια. Ο ίδιος ήταν σκοτισμένος με όσα άκουσε, ήταν θυμωμένος με τους άντρες του καπετάν Άγρα, που πετούσαν έτσι αστόχαστα τέτοια λόγια. Μπορούσε να 'ναι και Βούλγαρος απ' έξω και να τ' ακούσει... Όσπου τον πήρε ο ύπνος, πλάγι στον ήδη κοιμισμένο Γιωβάν.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΣΤ

Κάθε μέρα, από τις Κάτω Καλύβες ξεκινούσαν οι κατραμωμένες μαύρες πλάβες, με τους εργάτες χωρικούς και τους σπλισμένους αντάρτες, ν' ανοίξουν δρόμους κυρτούς, στριφτούς, μυστικούς, μες στη φουντωτή δεντροπυκνάδα της Λίμνης, κατά τις βουλγάρικες καλύβες. Κάθε μέρα, μες στα νερά ως τα γόνατα, φύλαγαν οι εύζωνοι του καπετάν Άγρα τους στρατολογημένους χωρικούς, που έκοβαν στοίβες καλάμια, ξερίζωναν μάτσους από πλατύφυλλα χαμόδεντρα, σκέπαζαν με ψεύτικες τούφες από κλαριά και φύλλα την είσοδο του μονοπατιού, μην την βρουν οι Βούλγαροι σε καμιά τους περιπολία και στήσουν καμιάν ενέδρα. Μα ήταν αργή η δουλειά, λίγοι οι εργάτες, πολύδουλο το κόψιμο των καλαμιών, σκληρό το ξερίζωμα των θάμνων. Και όλο κατασκοπέυαν κατά τις βουλγάρικες καλύβες. Και την Κούγκα δεν την έβρισκαν.

- Θα την κατέστρεψαν καμιάν ώρα, έλεγαν οι άντρες. Μα ο γερο - Πασκάλ κουνούσε αρνητικά το κεφάλι, και όλο τραβούσαν βόρεια, και όλοι άνοιγαν μονοπάτια.

- Είναι πιο προς τ' αριστερά, καπετάν Άγρα, επέμενε κι έλεγε ο Αποστόλης. Είναι πέρα από το Γρουνάντερο. Το ξέρω καλά πού είναι. Δε φθάσαμε ακόμα.

Μα στο μεταξύ είχαν απομακρυνθεί από τις Κάτω Καλύβες, και με τις επτά του μόνο πλάβες και τους δώδεκα ευζώνους κινδύνευε ο καπετάν Άγρας να πέσει σε βουλγάρικη παγίδα, να ματαιώσει το σκοπό του και να ρίξει τους χωρικούς του στην εκδίκηση των κομιτατζήδων. Ένα βράδυ, στου Βαγγέλη την καλύβα, μάζεψε τους υπαρχηγούς του, το γερο - Πασκάλ, τους ευζώνους του, κι έκανε συμβούλιο. Ο καθένας είπε τη γνώμη του, και όλους τους άκουσε ο Αρχηγός. Τελευταίος μίλησε εκείνος. Ήταν, λέγει, πολύ μικρό το σώμα του, πολύ λίγες οι πλάβες για να επιχειρήσει μ' επιτυχία επίθεση στις βουλγάρικες καλύβες. Ήταν και πολύ μακριά τώρα τα έργα τους, έχαναν πολλή ώρα να φθάσουν το πρωί και να γυρίσουν το βράδυ. Καλό ήταν να χτίσουν μια μικρή καλύβα στο μισό δρόμο και να την οχυρώσουν, έτσι που να έχουν αποκούμπι. Μα και αυτό δεν έφθανε. Σ' ένα δυο τολμηρές περιπολίες, που είχε κάμει με λίγους άντρες του κατά τα βουλγάρικα λημέρια, είχε αντιληφθεί πως οι κομιτατζήδες ήταν πολλοί, καλά οχυρωμένοι, σε σύμπλεγμα σημαντικό από καλύβες, και πως είχαν στόλο ολόκληρο από πλάβες.

- Εμείς είμαστε λίγοι, με ασήμαντες πλάβες, μακριά από κάθε βοήθεια. Έχομε ανάγκη από ενίσχυση... Έριξε γύρω μια ματιά, που σταμάτησε στον Αποστόλη. Πας εσύ στου καπετάν Νικηφόρου, να του πεις να μας βοηθήσει; ρώτησε.

Ο Αποστόλης, που είχε παρακολουθήσει από την αρχή τη συζήτηση, έτρεμε όλος.

- Θα πάγω, αν με στείλεις, κύριε Αρχηγέ, αποκρίθηκε με συγκίνηση. Μα κοντεύομε πια στην Κούγκα. Μη με βγάλεις τώρα από κει. Λίγη πια δουλειά μας μένει και θα βρούμε το πάτωμα.

Ο Άγρας τον κοίταζε συλλογισμένος.

- Αν δεν πας εσύ, ποιος θα του το πει; Έχομε πολύ λίγους πολεμιστές για να στερηθούμε έστω κι έναν, μουρμούρισε.

Με το δάχτυλο έδειξε ο Αποστόλης τον Γιωβάν, που σταυροπόδι, παράμερα, κοίταζε και άκουε.

- Στείλε τον αυτόν, κύριε Αρχηγέ, είπε πνιχτά. Αυτός είναι άξιος να το κάνει.

- Αυτός ο πιτσιρικός; έκανε ξαφνισμένος ο Άγρας.

- Αυτός ο πιτσιρικός πήγε και ανακάλυψε τον Αποστόλ Πέτκωφ στο Ζερβοχώρι, κι έμαθε γι' αυτόν όσες πληροφορίες σου έδωσα, είπε ταραγμένος ο Αποστόλης. Και πριν, και ύστερα, μου έκανε ένα σωρό δουλειές, και αυτός με οδήγησε εδώ. Στείλε τον Γιωβάν, κύριε Αρχηγέ. Δε θα το μετανιώσεις. Ξέρει και βουλγάρικα, και μικρός και πιτσιρικός όπως είναι, θα περάσει εκεί που θα σκάλωνε άλλος.

Ο Άγρας δεν αποκρίθηκε. Συλλογισμένος κοίταζε τον Γιωβάν, που τον κοίταζε κι εκείνος - τα μαύρα του μεγάλα μάτια πλατιά ανοιγμένα. Γύρω οι άντρες συζητούσαν, μουρμούριζαν, αμφέβαλλαν.

- Τι ξέρει αυτό το μουρέλι;

- Θα χρειάζεται και παραμύθια μαζί του.

- Θα μας πάρει όλους στο λαιμό του...

Ο Νάσος, που ήταν βάρδια και είχε παραλάβει την πλάβα με τα δυο αγόρια, την αυγή που έφθασαν στις Κάτω Καλύβες, είπε, αργοκουνώντας με δυσπιστία το κεφάλι:

- Ούτε θα πιστέψει ποτέ ο καπετάν Νικηφόρος, πως το πίστικο αυτό έρχεται από μέρους σου, κυρ Αρχηγέ.

Ο Αποστόλης πετάχθηκε πάνω.

- Θα του δώσω ένα σημάδι, αναφώνησε. Και ξεκουμπώνοντας βιαστικά το αντερί του, έβγαλε σπάγκο και σταυρό και τα έτεινε στον Άγρα.

- Κοίταξε, κύριε Αρχηγέ, το σταυρό αυτό μου τον έδωσε ο καπετάν Νικηφόρος. Αν του τον δείξει ο Γιωβάν, θα τον αναγνωρίσει και θα πιστέψει ευθύς. Πίστεψε και συ, κύριε Αρχηγέ, στείλε τον Γιωβάν, το ξέρω πως θα κάνει καλά τη δουλειά!...

Ο Άγρας κοίταζε τον Γιωβάν, τρίβοντας συλλογισμένα το σαγόνι του. Τα μαύρα μάτια του παιδιού δεν άφηναν τα δικά του. Μεμιάς αποφάσισε ο Αρχηγός. Ανορθώθηκε, πήρε το σταυρό από τα χέρια του Αποστόλη και σιμώνοντας το μικρό, του πέρασε το σπάγκο στο λαιμό.

- Καταλαβαίνεις ελληνικά; τον ρώτησε.

Ο μικρός κοκκίνισε.

- Καταλαβαίνω, αποκρίθηκε.

- Ξέρεις πού πέφτει το Τσέκρι, μια σκάλα...

- Το ξέρω, διέκοψε ο Γιωβάν.

- Είναι μακριά πολύ... και δεν μπορώ να σου δώσω πλάβα... Ο Γιωβάν σήκωσε τον ώμο του, μα δε μίλησε.

- Μπορεί όμως να σε συνοδεύσει... (γύρισε κατά ένα χωρικό μεσόκοπο και ηλιοκαμένο, τον μόνο έξω από το σώμα του που κράτησε στη σύσκεψη)... Μπορεί να σε συνοδεύσει ο Θεόδωρος, που είναι από το Πλατύ... Τον διέκοψε ο Γιωβάν:

- Δεν έχω ανάγκη, είπε αργά, γυρεύοντας τις ελληνικές του λέξεις. Ξέρω το δρόμο, θα πάγω πιο γρήγορα μόνος. Βγάλε με μόνο στην ξηρά...

Οι υπαρχηγοί πλησίασαν τον Άγρα.

- Δεν είναι φρόνιμο, του είπαν. Δεν είναι σοβαρά καμώματα...

Μα ο αρχηγός είχε αποφασίσει. Καλόκαρδα χαμογέλασε του Γιωβάν.

- Αύριο ξημερώματα, του είπε. Θα σε πάγει η πλάβα στην ακρολιμνιά. Θα σου πω αύριο τι έχεις να μεταπείς.

Κοιμήθηκε λίγο και ταραγμένα εκείνη τη νύχτα ο Γιωβάν. Η σκέψη της δουλειάς και της ευθύνης, η υπερηφάνεια που τον φούσκωνε, τον κρατούσαν σε αδιάκοπη διέγερση. Πριν ξημερώσει ήταν στο πόδι. Πλύθηκε, χτενίστηκε, διόρθωσε τη ζώνη του, ήθελε να είναι παρουσιάσιμος και καθαρός. Όταν τον άφησε η πλάβα σ' ένα έρημο μέρος της νότιας ακρολιμνιάς, ένωσε τον εαυτό του μεγάλο και ελεύθερο. Ήταν μαθημένος στη μοναξιά. Όχι όμως στην ελευθερία. Πήγαινε συχνά όπου ήθελε. Μα πάντα με τη γνώση πως θα το πληρώσει με ξύλο, με νηστεία, συχνά με χειρότερες αγριότητες.

Τώρα ήταν πάλι μόνος, μα χωρίς πια την έννοια πως θα 'χει ν' αντιμετωπίσει το θυμό του Άγγελ Πέιο. Έπειτα, εργάζονταν τώρα για τον Αποστόλη. Είχε αρχίσει να τον μεταχειρίζεται ο Αποστόλης. Και η δουλειά τον γέμιζε υπερηφάνεια. Ήταν εμπιστευτική. Μέρες κι εβδομάδες τώρα, που ζούσε μ' Έλληνες και άκουε ελληνικά, τα είχε μάθει, τα καταλάβαινε όλα. Μα για πιο ασφάλεια, του είχε μεταφράσει βουλγάρικα ο Αποστόλης κάθε φράση του καπετάν Άγρα, του είχε εξηγήσει κάθε παραγγελιά. Και όταν θέλησε ο καπετάν Άγρας να του δώσει χρήματα για το δρόμο, καλά του είχε πει ο Αποστόλης: «Δεν κάνει, κύριε Αρχηγέ, είναι μικρός, και δεν μπορεί να έχει κερδίσει γρόσια. Αν τον πιάσει κανένας, θα βάλει υποψίες πως τα 'κλεψε ή πως τον στέλνουν πληρωμένο για ανταρτική δουλειά». Κι έτσι του είχαν δώσει μόνο τροφή στο σακίδι, που

κρέμουνταν στο πλευρό του. Του είχε συμπληρώσει και τις οδηγίες ο Αποστόλης, που ήξερε τα κατατόπια ολόγυρα στο Βάλτο, πού να σταθεί για ξεκούραση, πού να κοιμηθεί, τι να πει αν τον ρωτήσουν.

Και πήγαινε τώρα μόνος, ελεύθερος, μεγάλος άντρας πια. Είχαν σχολάσει τα παιδιά, και γύρω στη δασκάλα μαζεμένα, σαν σπουργίτια, τσίριζαν, μιλούσαν όλα μαζί, ποιο να δώσει μια δικαιολογία για το ξύλο που έπεσε, ποιο να ζητήσει μια πληροφορία ή μια συμβουλή, ποιο να κλαυθεί για το άδικο που του έγινε, και ποιο να πάρει ένα τελευταίο χάδι. Και η δασκάλα όλα τ' άκουε, σ' όλα απαντούσε, παρηγορούσε, χάραινε, όλα τα πρόφθαινε, όλα τα καληνύχιζε.

- Άιντε, πάτε τώρα, τους είπε.

Και με μια ματιά κατά τα σύννεφα που κατρακυλούσαν λαφριά και ρόδινα στη δύση, πρόσθεσε:

- Δε θα βρέξει πια απόψε, θα 'χομε αστροφεγγιά· θα στεγνώσει ο δρόμος. Και αύριο...

Ένα αγόρι που είχε βγει έξω, με τη στέκα που του έδερνε το γόφο, ξαναμπήκε τρεχάτο στην αυλή, τη διέκοψε.

- Κυρία Ηλέκτρα! Κυρία Ηλέκτρα! Σε ζητάει απ' έξω κάποιος.

- Με ζητάει; Τι με θέλει; Ας έλθει μέσα.

- Μοιάζει ζητιάνος. Είναι μικρός. Μοιάζει πολύ φτωχός...

- Φέρ' τον μέσα. Στάσου· έρχομαι εγώ...

Ακουμπισμένος στο κούφωμα της αυλόπορτας, στέκονταν ένας μικρός. Φορούσε ζιάκα<sup>2</sup>, κάπα και τσαρούχια, μα ήταν τόσο λασπωμένος, που έμοιαζε να είχε βουτήξει στο βούρκο. Με τα δυο χέρια απλωμένα, στηρίζονταν πίσω στον τοίχο, και τα γόνατα του έτρεμαν, έτοιμα να λυγίσουν. Γύρισε ο μικρός το βλέμμα απάνω της.

- Η Κυρία Ηλέκτρα; μουμούρισε με κόπο.

- Εγώ είμαι... Έλα μέσα να καθίσεις...

Έκανε ο μικρός να ορθωθεί, μα λύγισαν τα πόδια του κι έπεσε στο υγρό από τη βροχή χόμα. Σμήνος μαζεύτηκαν τα παιδιά γύρω του, ποιος να τον τραβήξει, ποιος να τον σηκώσει, ποιος να τον ξεκουμπώσει. Τα παραμέρισε η δασκάλισσα, και με τη βοήθεια μόνο του μεγαλύτερου κοριτσιού σήκωσε το ξένο παιδί στην αγκαλιά της και το πήγε μέσα στο σχολείο. Κανένα παιδί δεν ήθελε πια να φύγει. Περίεργα μαζεύτηκαν όλα στην τάξη, τα μεγαλύτερα πρόθυμα να βοηθήσουν, τα μικρότερα όλο μάτια και αυτιά, στριμωγμένα στις πόρτες όπου τα είχαν εξορίσει οι μεγάλοι. Το ξένο γύρευε κάτι να πει. Μα μόνο που σάλευαν τα χείλη του, φωνή καμιά δεν έβγαине. Ήταν κλειστά τα μάτια του, και κάτω από τις λάσπες, που είχαν στεγνώσει στο πρόσωπο και στο κεφάλι του, το χρώμα του ήταν λεμονιού χρώμα.

- Λίγο τσάι, Ευαγγελία!... Ζεστό!... Γρήγορα!... Βάλε μέσα και μια κουταλιά τσίπουρο, να συνεφέρει! μουμούρισε η δασκάλα, που είχε πιάσει το σφυγμό του παιδιού. Τρεχάτη βγήκε η Ευαγγελία, ενόσω άλλα πρόθυμα χέρια έβγαζαν τα τσαρούχια και την κάπα, έτριβαν τα παγωμένα πόδια του ξένου.

Ξαναγύρισε η Ευαγγελία μ' ένα κουπάκι, και, γονατιστή πλάγι στο παιδί, κουταλιά κουταλιά, του έχυνε η δασκάλα το ζεστό τσάι ανάμεσα στ' άχρωμα χείλια του. Γύρισε ο μικρός, άνοιξε τα μάτια του και είδε το γυναικείο κεφάλι γερμένο απάνω του.

- Η Κυρία Ηλέκτρα; ξαναρώτησε.

- Ναι, παιδί μου, εγώ είμαι... Τι θες; Τι ζητάς;

Μα ο μικρός είχε κλείσει πάλι τα μάτια, σα να είχε αποκοιμηθεί. Η δασκάλισσα σηκώθηκε στα πόδια της και ξαπέστειλε όλα τα παιδιά, μικρά και μεγάλα, εκτός της Ευαγγελίας.

- Πάτε, παιδιά μου. Βλέπετε πως κοιμάται. Σαν ξεκουραστεί θα μπορέσει να μας πει τι θέλει. Αύριο πάλι στις οκτώ το μάθημα. Καληνύχτα σας.

Μα σαν έβγαλε και το τελευταίο, κι έκλεισε την αυλόπορτα, η δασκάλισσα γύρισε στην τάξη όπου είχαν ξαπλώσει χάμω το ξένο παιδί και όπου την περίμενε η Ευαγγελία. - Βάλε το μαγκάλι στην κάμαρα μου, άνοιξε

το κρεβάτι μου, και βάλε να ζεσταθεί νερό στο τζάκι. Πρώτα πρώτα να το πλύνουμε, της είπε. Κι ενόσω πρόθυμη πήγαινε η μεγάλη να ετοιμάσει όσα ζητούσε η δασκάλα, γονάτισε πάλι εκείνη και μαλακά, τρυφερά, χάιδεψε το μέτωπο του άγνωστου παιδιού. Γύρισε κείνο, την είδε και ξαναείπε:

- Η Κυρία Ηλέκτρα;

- Ναι, παιδί μου, εγώ είμαι. Τι με θέλεις;

Ο μικρός έκανε ν' ανασηκωθεί στον αγκώνα κι έριξε ολόγυρα μια ματιά.

- Είσαι μόνη, κυρία Ηλέκτρα; ρώτησε.

- Ναι, μικρέ μου, ολόμονη... Έριξε κι εκείνη μια ματιά κατά την πόρτα, να βεβαιωθεί πως η Ευαγγελία είχε φύγει, και σκύβοντας πιο κοντά μουρμούρισε:

- Κάποιος σ' έστειλε; Ποιος;

- Ο Αποστόλης... ψιθύρισε ο μικρός.

Η Κυρία Ηλέκτρα έσκυψε ακόμα πιο κοντά.

- Από πού σ' έστειλε; ρώτησε.

- Από τις Κάτω Καλύβες... από τον καπετάν... Η δασκάλα του σκέπασε το στόμα με το χέρι. Η Ευαγγελία επέστρεψε.

Με φυσική ήσυχη φωνή είπε η δασκάλα στη μαθήτριά της.

- Βοήθησε με, Ευαγγελία, να τον πάμε στη σκάφη. Σαν τον καθαρίσαμε, τον πηγαίνομε στην κάμαρα μου, και τότε φεύγεις, παιδί μου, μην ανησυχήσει η μητέρα σου...

- Μπα, κυρία Ηλέκτρα, θα μείνω μαζί σου, δε σ' αφήνω μόνη με τόση δουλειά, διαμαρτυρήθηκε η Ευαγγελία.

Και τέτοια ήταν η προθυμία της, που είδε κι έπαθε η κυρία Ηλέκτρα να την ξαποστείλει. Και μόνο σαν ήλθε ανήσυχη η μητέρα της, να δει γιατί αργεί το κορίτσι της, και βεβαιώθηκε πως καθαρός πια, τυλιγμένος σε μια ζεστή γυναικεία ρόμπα και ξαπλωμένος ανάμεσα σε μαξιλάρια ο μικρός ξένος δεν είχε την ανάγκη της, αποφάσισε η Ευαγγελία ν' ακολουθήσει τη μητέρα της. Είχε νυχτώσει. Έκλεισε η κυρία Ηλέκτρα πόρτες και παράθυρα, και γύρισε στην κάμαρα της, όπου το ξένο παιδί αποτελείωνε ένα πιάτο σούπα, το γεύμα της δασκάλας. Πήρε το πιάτο και κάθησε κοντά του.

- Πώς σε λένε; τον ρώτησε βουλγάρικα.

- Με λεν Γιωβάν, αποκρίθηκε ελληνικά ο μικρός.

- Μα δεν είσαι Έλληνας; έκανε η δασκάλα, ελληνικά κι εκείνη. Η προφορά σου είναι ξενική.

Ο μικρός δεν αποκρίθηκε. Τα μεγάλα αμυγδαλωτά του μάτια περιφέρονταν στο πρόσωπο της με περιέργεια και θαυμασμό. Ήταν ως είκοσι χρονών κορίτσι, ψηλή, λυγρή σαν καλαμιά, με πυκνά μαύρα μαλλιά, πλεξούδα κυκλική, σα διάδημα πάνω από το μέτωπο της, και μάτια καστανά, σχεδόν χρυσά, που άστραφταν ζωηρά, επιβλητικά, από μέσα από τα μαύρα της ματόκλαδα. Η κυρία Ηλέκτρα ήταν μαθημένη να την υπακούουν. Και τα μάτια της πρόσταζαν, ακόμα και όταν σώπαιναν τα χείλη της, ακόμα και όταν χαμογελούσαν μητρικά, όπως τώρα. Άπλωσε το χέρι της - ένα άσπρο λιγνό χέρι, με μακριά, λεπτά δάχτυλα - και χάιδεψε το μέτωπο του μικρού.

- Είμαστε μόνοι εδώ, Γιωβάν, είπε γλυκά. Μίλησε μου... Πες μου.

Ο Γιωβάν ανασηκώθηκε, έτοιμος να πηδήξει χάμω.

- Κυρία Ηλέκτρα, πρέπει να με πας αμέσως στο Τσέκρι, είπε τρέμοντας από συγκίνηση.

Τον συγκράτησε με τα δυο της χέρια και τον ξαναπλάγιασε στο κρεβάτι.

- Πες μου πρώτα, είπε. Γιατί σε στέλνει ο Αποστόλης στον καπετάν Νικηφόρο;

Ο Γιωβάν ξαφνίστηκε.

- Ξέρεις... ξέρεις τον καπετάν Νικηφόρο; ρώτησε λαφιασμένος.

- Εγώ σε ρωτώ τώρα, είτε με τον ήσυχο επιβλητικό της τρόπο, που δεν ανέχονταν αντίρρηση, η δασκάλισσα. Πες μου γιατί σε στέλνει ο Αποστόλης στον καπετάν Νικηφόρου;

- Για βοήθεια, αποκρίθηκε υποταγμένος ο Γιωβάν.

- Ποιος σε ζητά; Ο καπετάν Κάλας;

- Όχι. Ο καπετάν Άγρας.

- Είναι στερεωμένος στις Κάτω Καλύβες;

- Ναι, μα έχει λίγους άντρες.

- Πόσους;

- Δώδεκα.

- Μόνο;

- Δώδεκα αντάρτες. Πήρε και χωρικούς - μα δεν ξέρουν, λέει, ακόμα από πόλεμο. Θέλει και άλλους.

- Πολεμάει;

- Όχι ακόμα. Μα θέλει να πολεμήσει.

Όλα της τα ρωτήματα τα είχε θέσει η δασκάλα ήσυχα, όπως θα ρωτούσε ένα μαθητή της πόσα κάνουν πέντε και πέντε, ή ο μέλλον του λείπω. Συλλογισμένη κοίταζε τον Γιωβάν, που την αντίκρυζε με το βλέμμα του φορτωμένο απορία, ρωτήματα και λαχτάρα.

- Αφού δεν πολεμάει, θα σε πάγω αύριο, του είπε στοργικά.

Ο Γιωβάν αναστατώθηκε.

- Δεν κάνει, κυρία Ηλέκτρα, αναφώνησε.

Και στην ταραχή του, παρατώντας τα ελληνικά, που του ήταν πιο δύσκολα, εξακολούθησε βουλγάρικα, κουτροβαλώντας τις φράσεις του:

- Να πάμε πρέπει αμέσως. Έπρεπε να είμαι κει τώρα. Είμαι ανάξιος. Γύρισα εμπρός πίσω, γιατί δεν είχα πλάβα...

Δάκρυα πλημμύρισαν τα μαύρα μάτια του, κύλησαν στ' αχνά μάγουλα του.

- Από πού γύρισες πίσω; ρώτησε η δασκάλα.

- Από το Τσέκρι. Πήγα ίσια εκεί. Ήταν έρημη η σκάλα. Περίμενα. Δεν ήλθε κανείς. Είδα πως χάνω ώρα. Μου είπε ο Αποστόλης: «Αν δεν τα καταφέρεις, πήγαινε στις κυρίας Ηλέκτρας· θα σε πάει εκείνη». Και ήλθα.

Ξαφνισμένη ρώτησε η δασκάλα.

- Πότε ξεκίνησες;

- Προχθές.

- Από πού ξεκίνησες;

- Από την ακρολιμνιά... κοντά στις Κάτω Καλύβες. Η δασκάλισσα ταραχθηκε.

- Έκανες μονάχος όλον αυτό το δρόμο; αναφώνησε.

- Είναι πολύς; ρώτησε ο μικρός.

- Τι λες, παιδί μου! Βρήκες τουλάχιστον αραμπά;

- Δεν πήγαινα από δρόμο... Μου είπε ο Αποστόλης να μη μιλώ καλύτερα με κανένα, και πήγαινα από τον κάμπο.

- Και πήγες στο Τσέκρι; Και πίσω;

Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε. Η απορία της τον ξένιζε. Έσκυψε κείνη και τον κοίταξε από κοντά. Τα μάτια της ήταν γλυκά, χάιδευαν, τον τάραζαν.

- Πόσω χρονώ είσαι; ρώτησε.



- Δεν ξέρω.
- Δεν έχεις μητέρα;
- Όχι.
- Ούτε πατέρα;
- Ούτε.
- Δεν έχεις κανένα; Θεία; Θείο; Αδέλφια;
- Έφυγα από το σπίτι του... του θείου μου, αποκρίθηκε επιφυλακτικά ο Γιωβάν.
- Γιατί;
- Γιατί ήθελα να δουλέψω με τον Αποστόλη.
- Πώς τον λεν το θείο σου;
- Άγγελ Πέιο.
- Ο κοιματζής ο Πέιος; Είναι θείος σου; αναφώνησε η κυρία Ηλέκτρα.

Ο Γιωβάν ντράπηκε. Δάκρυα πήδηξαν πάλι στα μάτια του. Όπως συνήθιζε σαν δεν ήθελε ν' απαντήσει, σήκωσε τον ένα του ώμο.

- Πώς βρέθηκες με τον Αποστόλη; ρώτησε η δασκάλισσα.
- Ήθελα να δουλέψω μαζί του, αποκρίθηκε πάλι ο Γιωβάν.
- Εσύ; Βουλγαρόπαιδο;

Ξανάσκυψε η δασκάλισσα και τον κοίταξε στα μάτια. Ήταν πλατιά ανοιχτά και δεν απέφυγαν τα δικά της. Άπλωσε πάλι το χέρι της κι έσπρωξε πίσω τα μαλλιά της.

- Κουράστηκες πολύ, Γιωβάν; τον ρώτησε τρυφερά.

Τα λόγια της, σαν καμτσικιά, τον ξύπνησαν, του θύμισαν τη δουλειά του.

- Να φύγομε, κυρία Ηλέκτρα, να πάμε στο Τσέκρι, αμέσως, παρακάλεσε πετώντας πίσω τις κουβέρτες.

Στοργικά τον ξανασκέπασε κείνη.

- Σου είπε ο Αποστόλης να 'ρθεις σε μένα, του είπε. Θα κάνεις όπως σου πω. Τέτοια ώρα δε θα βρούμε πλάβα. Αύριο... αύριο ίσως βρούμε. Κοιμήσου απόψε. Είσαι πολύ κουρασμένος, μικρό μου.

Του έτριψε χαϊδευτικά τα μαλλιά, και ξαφνικά, σκύβοντας, τον φίλησε στο μέτωπο.

- Κοιμήσου, επανέλαβε. Κι εγώ εδώ κοντά σου θα έλθω να πέσω. Βγήκε έξω, πήγε στην τάξη και κάθησε στο γραφείο της, ένα σανιδένιο τραπέζι μ' ένα συρτάρι. Στο φως ενός κεριού, έγραψε με σταθερό μεγάλο και ευανάγνωστο γράψιμο:

Ευαγγελία μου, χρειάστηκε να βγω νωρίς, να συνοδεύσω το ξένο παιδί που έχασε το δρόμο του και δε βρήκε το χωριό του. Κάνε συ το μάθημα στα μικρά, σχόλασε τα μεγάλα, κι ελάτε πάλι αύριο στις οκτώ. Σε φιλώ, Ηλέκτρα.

Άφησε το χαρτί απλωμένο στο τραπέζι, πήρε το κερί και πήγε στο μαγειριό. Εκεί, από το πατάρι, έβγαλε ένα στρώμα, το τύλιξε, το φόρτωσε στον ώμο της και ξαναπαίρνοντας το αναμμένο κερί γύρισε στην κάμαρα της. Σιγανά ακούμπησε χάμω το στρώμα, κι έγειρε πάνω στον Γιωβάν. Ήταν ξυπνητός, και με το βλέμμα ακολουθούσε κάθε της κίνηση.

- Δεν κοιμάσαι; του είπε. Θεξ τίποτα;

Κάθησε κοντά του, και χωρίς να περιμένει απάντηση, ακολουθώντας τη δική της σκέψη, ρώτησε:

- Τους χωρικούς αυτούς που στρατολόγησε ο καπετάν Άγρας, τους όπλισε κιόλα;
- Λίγους, αποκρίθηκε ο Γιωβάν.
- Πόσους;

- Έξι μόνο.
- Γιατί δεν όπλισε τους άλλους; Ξέρεις;
- Λεν πως δεν έχει τουφέκια.
- Και πηγαίνεις εσύ να ζητήσεις τουφέκια του καπετάν Νικηφόρου;
- Και τουφέκια και άντρες.

Πάλι έμεινε συλλογισμένη η δασκάλισσα. Και πάλι ξαφνικά σηκώθηκε.

- Κοιμήσου τώρα, του είπε, αύριο θα σε ξυπνήσω εγώ. Έσβησε το κερί και πλάγιασε όπως ήταν, ντυμένη, στο στρώμα.

Ήταν νύχτα ακόμα, μόλις χάραζε, όταν ξύπνησε ο Γιωβάν με το χάδι κάποιου άγνωστου χεριού στο κεφάλι. Ξιπάστηκε στην αρχή. Ήταν αμάθητος από χάδια και ζεστά κρεβάτια. Μα στο φως του αναμμένου κεριού είδε το γυναικείο πρόσωπο σκυμμένο πάνω του και θυμήθηκε. Πετάχθηκε πάνω.

- Είναι ώρα; αναφώνησε.
- Ναι! Ντύσου γρήγορα. Σου έφερα καφέ. Πιες τον. Και τρως το ψωμί σου στο δρόμο.

Φορούσε ένα μπλου σκούφο επανωφόρι, από αδρύ μάλλινο ύφασμα, που την πάχαινε, την έδειχνε διπλή, και το κεφάλι της ήταν δεμένο σ' ένα μπλου πάλι μαντίλι, που φούσκωνε και αυτό, από το χόντρος φαίνεται της πλεξούδας της. Ντύθηκε ο Γιωβάν βιαστικά τα καθαρισμένα ρούχα του, φόρεσε τα τσαρούχια του, και βγήκε με τη δασκάλα στο δρόμο. Σε κάθε της χέρι βαστούσε από μια μακριά χοντρή λαμπάδα, τυλιγμένη σε τριανταφυλλί χαρτί.

- Κλείσε την πόρτα, σιγά, χωρίς κρότο, του είπε χαμηλόφωνα, μην ξυπνήσομε τη γειτονιά.

Πήγαιναν στον πατημένο δρόμο, έρημο εκείνη την ώρα, και σαν βγήκαν από τα σπίτια, έριξε κείνη τις δυο λαμπάδες στο δεξί της ώμο και είπε του Γιωβάν:

- Πες μου τώρα: Πώς έφυγες από τις Κάτω Καλύβες; Και πώς με βρήκες;

Δειλά σήκωσε κείνος το βλέμμα προς τις δυο λαμπάδες.

- Δώσ' μου να βαστώ εγώ τουλάχιστον τη μια, την παρακάλεσε.

Μα του το αρνήθηκε.

- Δεν κάνει, του αποκρίθηκε, θα τη στραβώσεις. Και μεθαύριο, του Μιχαήλ και Γαβριήλ, πώς θα τους εορτάσουν τα παλικάρια μας;

Το ταχύ της μάτι αντιλήφθηκε τη σκιά πριν δει τον Τούρκο ζαπτιέ, που ξεπρόβαλε από μια τούφα ρέζες. Χωρίς βία, μα μεμιάς, κατέβασε τις λαμπάδες και πέρασε τα δάχτυλα της μες στα φυτίλια τους, κρατώντας από μια, κρεμασμένη σε κάθε χέρι.

- Καλημέρα, κυρ Λοχία, φώναξε του αστυνόμου τούρκικα.
- Καλή σου μέρα, κυρα - δασκάλα, της αποκρίθηκε, βάζοντας το χέρι, με μια υπόκλιση, στην καρδιά και στο μέτωπο. Για πού τόσο νωρίς με τ' αγιοκέρια σου;
- Για το Αλάκιλισέ. Είναι φτωχό το εκκλησιδάκι μας, κι έχομε εορτή μεθαύριο...
- Κι έχεις κουράγιο να πας τόσο μακριά;
- Ε, τι είναι για μας, κυρ Λοχία, αυτός ο δρόμος; Είμαστε μαθημένοι, και συ κι εγώ...

Κολακεύτηκε ο ζαπτιές, χαμογέλασε, αντάλλαξαν ακόμα μερικές φιλοφρονήσεις, και τράβηξαν, αυτός για το χωριό, εκείνη με το σύντροφο της κατά τον κάμπο.

- Είναι φίλος σου, αυτός ο Τούρκος, κυρία Ηλέκτρα; ρώτησε, σαν βρέθηκαν πάλι μακριά, ο Γιωβάν.

Τα μάτια της δασκάλας άστραψαν.

- Κανένας Τούρκος δεν είναι φίλος μου, αποκρίθηκε. Μα ζούμε στην Τουρκιά... Κι έχομε κοινό εχθρό το Βούλγαρο.

Σήκωσε πάλι τις λαμπάδες της στον ώμο και πρόσθεσε:

- Πες μου τώρα πώς ήλθες.

Και πηγαίνοντας της διηγήθηκε ο Γιωβάν πώς τον άφησε η πλάβα του καπετάν Άγρα στην ακρολιμιά και τράβηξε κείνος ίσια καταπού ξεπρόβαλε ο ήλιος. Στην αρχή ήταν εύκολα και ωραία. Ήταν ξερός ο κάμπος, μοναξιά. Έφαγε και κοιμήθηκε μες στους βάλτους. Και πάλι πήρε το δρόμο του, τρέχοντας τον περισσότερο καιρό, και ακολουθώντας τη σκιά του, με τον ήλιο πίσω του.

Μα βασίλειπε ο ήλιος νωρίς, πίσω από μαύρα σύννεφα, και άρχισε η βροχή. Και ακόμα έτρεχε. Και σαν λαχάνιαζε πολύ και κουράζονταν τα πόδια του, κάθονταν λίγο, και πάλι ξανάφευγε. Μα έβρεχε, έβρεχε, και βάραινε η κάπα του, και δύσκολα πήγαινε στα σκοτεινά. Τότε βρήκε έναν αχερώνα, μπήκε μέσα κρυφά, κοιμήθηκε μες στ' άχυρα, και πάλι σαν έφεξε, ξανάφευγε, τρέχοντας όσο μπορούσε, και σταματώντας ν' ανασάνει όταν δεν τον πήγαιναν πια τα πόδια του. Και πήγαινε, πήγαινε.

Τα ήξερε αυτά τα μέρη, μα όχι και τόσο καλά. Και όλο έβρεχε, όλη τη μέρα έβρεχε, και ήταν βαριά η κάπα. Και σα νύχτωσε, έχασε το δρόμο του και δεν ήξερε πούθε να πάγει. Δεν ήξερε πως ήταν κοντά η γέφυρα του Καρά - Αζμάκ, όπου περνά ο μεγάλος δρόμος. Μα άκουσε ομιλίες τούρκικες και βήματα βαριά. Ήταν καραούλι τούρκικο, που πήγαινε να περάσει τη γέφυρα. Ακολούθησε σε απόσταση, και σα βρήκε τη γέφυρα, κατέβηκε σε κάτι πέτρες και ξαπλώθηκε κάτω από τη γέφυρα όπου δεν τον έπιανε η βροχή. Και τα ξημερώματα βρήκε εύκολα το δρόμο του, και παίρνοντας την ακρολιμιά έφθασε στη σκάλα του Τσέκρι. Κανένας δεν ήταν εκεί. Έκανε το λύκο, όπως το είχε κάνει για να ειδοποιήσει τον Αποστόλη μιαν άλλη μέρα. Μα κανένας δεν ήλθε. Και τότε απελπίστηκε και γύρισε πίσω στο Ζορμπά...

- Και σε πήγαιναν ακόμα τα πόδια σου; έκανε πονόψυχα η δασκάλα.

- Όχι καλά, είπε ντροπιασμένος ο Γιωβάν. Είχε τελειώσει και το ψωμί μου... πεινούσα πολύ τη μέρα πριν... δε λογάριασα καλά...

- Και είχε πολλές λάσπες; ρώτησε η δασκάλα. Θα κολλούσαν τα πόδια σου.

- Ναι, κολλούσαν... Μα είμαι ανάξιος· έπεσα δυο φορές...

- Και χτύπησες; ρώτησε πάλι η κυρία Ηλέκτρα.

- Δεν ξέρω... δε θυμούμαι...

- Πώς δε θυμάσαι; Δεν ξέρεις αν χτύπησες;

- Δε θυμούμαι... Δεν ξέρω πώς έπεσα. Μόνο σαν ξύπνησα ήμουν μούσκεμα... Και τις δυο φορές είχα βουλιάξει στη λάσπη.

Η δασκάλα τον κοίταξε με μάτια θολά.

- Το καημένο... μουρμούρισε. Ο Γιωβάν απόρησε.

- Δε θα με μαλώσει ο Αποστόλης, κυρία Ηλέκτρα, που άργησα τόσο; ρώτησε δειλά.

- Όχι, όχι, παιδί μου! Πώς τον έκανες τόσο γρήγορα τόσο δρόμο με τόσα δα ποδαράκια; είπε η δασκάλα.

Ήταν τόσο γλυκιά η φωνή της, σαν το χάδι των χεριών της. Τον περιέλουσε μια γλυκιά συγκίνηση, άγνωστη του ως τώρα. Αχ... τι ωραία, τι καλή που ήταν η κυρία Ηλέκτρα... Αμάθητος από χάδια και συμπάθεια και γλυκά λόγια, του φαίνονταν από χθες πως ζούσε σε όνειρο· κάποιο όνειρο όπου η Παναγιά κατέβαινε από κάποιο εικόνισμα να του μιλήσει, και να σπρώξει πίσω τα μαλλιά του με τα μακριά κονδυλωτά της δάχτυλα... Τον ξύπνησε από τ' όνειρο η φωνή της δασκάλας.

- Αριστερά, γρήγορα, μες στους θάμνους...

Κατέβηκαν βιαστικά σ' ένα χαντάκι, πίσω από πυκνά παλιούρια, όπου κάθισαν ανακούρκουδα. Σε λίγο ακούστηκαν κουβέντες στο δρόμο πίσω τους. Από μέσα από τα κλαδιά κοίταζε η δασκάλα.

- Χωρικοί είναι... μουρμούρισε. Μα καλύτερα να μη μας δουν. Σαν περάσουν, τραβούμε κατευθείαν για το Βάλτο.

Άφησαν τον πατημένο δρόμο κι έκοψαν κατά τη Λίμνη. Εκεί, μοναξιά και ησυχία· ερημιά. Βουτούσαν στη λάσπη ως τον αστράγαλο. Πέρασαν βόρεια από τη σκάλα των Αγίων Αποστόλων, κι έφθασαν στο Τσέκρι. Λάσπη παντού, νερά, καλάμια κι ερημιά. Κανένας δε φαίνονταν. Η δασκάλισσα εξέτασε το μέρος ολόγυρα, και, βρίσκοντας μια χαράδρα, κατέβηκε στο βάθος της με τον Γιωβάν. Έξαφνα, δυο πυροβολισμοί απανωτοί τράνταξαν το μικρό. Τρομαγμένος γύρισε ο Γιωβάν κατά τη δασκάλισσα, που ήσυχα του χαμογέλασε. Στο χέρι κρατούσε ακόμα ένα πιστολάκι που κάπνιζε, και χωρίς βία το έβαλε στην τσέπη του επανωφοριού της.

- Θα 'ρθουν τώρα... μουρμούρισε.

Και σιωπηλά περίμεναν. Πέρασε λίγη ώρα. Σιωπή, μοναξιά παντού. Κι έξαφνα, μια φωνή από τα καλάμια της Λίμνης, και λόγια ελληνικά:

- Κανένας αυτού;

Η δασκάλισσα βγήκε από τη χαράδρα.

- Γεράκι λευκό!... φώναξε, και προχώρησε στη σκάλα.

Ο Γιωβάν την ακολούθησε. Από τα καλάμια ξεπρόβαλε μια πλάβα, με δυο πλαβαδόρους οπλισμένους, και ρίχθηκε στη λασπιασμένη ακρολιμνιά.

- Όρα καλή, είπαν. Μπείτε γρήγορα. Σας περιμένει ο Αρχηγός πριν ξεκινήσει.

- Για πού; ρώτησε η δασκάλισσα.

- Έμπα μέσα, κυρία Ηλέκτρα, και δώσ' μου τις λαμπάδες σου, αποκρίθηκε ο πρώτος αρματωλός.

Τις πήρε, και χαμογελώντας τις ζύγισε στο χέρι. Μπήκε στην πλάβα η δασκάλισσα και κάθισε μαζεύοντας προσεκτικά γύρω της το επανωφόρι της. Με περιέργεια παρακολουθούσε ο Γιωβάν όλες τις κινήσεις της, άκουε τα λόγια της, που αντάλλαζε με τους άντρες σα να ήταν σταυραδέλφια. Του έκανε κείνη νόημα να καθίσει κοντά της, και ρώτησε πάλι:

- Για πού είναι ο Αρχηγός;

- Για μια περιοδεία κατά το Νιχώρι, το Νησί, κι εγώ δεν ξέρω. Τα γυρνά όλα τα χωριά, αποκρίθηκε ο πλαβαδόρος, μπήγοντας το πλασί του στο χώμα και σπρώχνοντας την πλάβα στο νερό.

Η δασκάλα σήκωσε αρνητικά το κεφάλι.

- Δεν κάνει να φύγει... Όχι σήμερα, μουρμούρισε.

Η πλάβα είχε ξαναμπεί στα καλάμια, ακολουθώντας ένα μονοπάτι φιδωτό. Ένας πλαβαδόρος καθιστός τραβούσε το πλασί του, και όρθιος πίσω στην πρύμη οδηγούσε με το δικό του ο άλλος. Η καλύβα ήταν κοντά, δεν άργησαν να φθάσουν. Ένα στενό μονοπάτι τους έβγαλε στην πλατιά μάνα, μπρος στο πάτωμα. Ένας άντρας νέος, ψηλός, ξυρισμένος, τους περίμενε όρθιος, ακουμπώντας το τουφέκι του χάμω. Εδώ κι εκεί κάθονταν σταυροπόδι πέντε έξι άλλοι άντρες, όλοι οπλισμένοι. Ο νέος άπλωσε το χέρι να βοηθήσει τη δασκάλα ν' ανέβει στο πάτωμα.

- Καλά και ήλθατε νωρίς, της είπε. Σε μιαν ώρα δε θα με βρίσκατε. Περιμένω τα παιδιά από τις παράπλευρες καλύβες, και φεύγω πάλι για περιοδεία.

- Θα τα πούμε, καπετάν Νικηφόρο, του αποκρίθηκε κείνη γελαστά. Έχω να σας μιλήσω.

Μπήκε μαζί του στην καλύβα. Απ' έξω στέκονταν ο Γιωβάν. Την είδε που έβγαλε το επανωφόρι της και ξεκαρφίτωσε από τη ζώνη της πέντε κορδόνια που κρέμουνταν από ένα πιστόλι. Τότερα άνοιξε εσωτερικές τσέπες του επανωφοριού της, ραμμένες στη φόδρα, κι έχυσε από μέσα πλήθος φυσίγγια. Και ύστερα πάλι έλυσε το μαντίλι του κεφαλιού της, και από μέσα από την πλεξούδα έβγαλε άλλη λουρίδα φυσίγγια. Στο μεταξύ, ο ένας πλαβαδόρος είχε φέρει τις δυο λαμπάδες, κι έσχισε τα χαρτιά, τα πέταξε σε μια γωνιά με τα φιτίλια, και ακούμπησε δυο τουφέκια στο τοίχωμα της καλύβας. Κοίταζε ο Γιωβάν - τα μαύρα του μάτια διάπλατα ανοιγμένα. Την είδε πάλι την κυρία Ηλέκτρα, λεπτή, λυγερή, όπως την είχε δει την παραμονή το βράδυ, που κάτι διηγούνταν βιαστικά του καπετάν Νικηφόρου, και με το κεφάλι έγνεψε κατά το μέρος όπου στέκονταν αυτός, και εξακολουθούσε να λέγει, με κοντές σπάνιες χειρονομίες. Κάτι της είπε ο Νικηφόρος κι

έσκυψε κείνη κατά την πόρτα και τον φώναξε.

- Γιωβάν, έλα μέσα.

Δειλά σίμωσε κείνος και στάθηκε μπρος στον Αρχηγό, τα μάτια του σηκωμένα και τυλίγοντας και ξετυλίγοντας νευρικά τα δάχτυλα του το ένα μες στ' άλλο. Ο Αρχηγός τον κοίταξε, τρίβοντας το ξυρισμένο του σαγόνι.

- Ήσουν στις Κάτω Καλύβες; Με τον καπετάν Άγρα; Από πότε είσαι κει; ρώτησε.

- Είναι δυο εβδομάδες... Ίσως και περισσότερο, αποκρίθηκε ο Γιωβάν.

- Πες τού καπετάν Νικηφόρου τι σου παρήγγειλε ο καπετάν Άγρας, πρόσταξε η δασκάλισσα.

Και του χαμογέλασε εγκαρδιωτικά.

- Θέλει να κάνει γιουρούσι στους κοιτατζήδες, είτε σιγά γυρεύοντας τις λέξεις του ο Γιωβάν, και δεν έχει ούτε παλικάρια, ούτε τουφέκια, ούτε πλάβες.

Αντάμωσε το βλέμμα της δασκάλισσας, και με περισσότερο θάρρος πρόσθεσε:

- Ζητά να του πας εσύ βοήθεια, καπετάν Νικηφόρο... Και να πας γρήγορα.

Συλλογισμένος, διστακτικός, τον κοίταζε ο Νικηφόρος.

- Καλά, είπε. Μα ποιος είσαι συ; Η κυρία Ηλέκτρα δε σε ξέρει, και δεν ξέρεις καν τα ελληνικά. Πώς να σε πιστέψω;...

Ορμητικά βούτηξε ο Γιωβάν το χέρι του στο λαϊμό του ρούχου του και τράβηξε έξω ένα σπάγκο μ' ένα ασημένιο σταυρουδάκι.

- Μου είπε... μου είπε ο Αποστόλης να σου δείξω αυτό.

- Αυτό;

Το πήρε στα χέρια του ο Νικηφόρος και είπε σαστισμένος:

- Αυτό το έδωσα εγώ του οδηγού μου του Αποστόλη!

- Ναι, είτε τρέμοντας από συγκίνηση ο Γιωβάν. Και ο Αποστόλης είπε: «Αν δεν πιστέψει ο καπετάν Νικηφόρος πως σ' έστειλα εγώ, δείξε του αυτό και θα πιστέψει». Μου το είπε ο Αποστόλης, κύριε Αρχηγέ, να σου το δείξω.

Ο Νικηφόρος γύρισε στη δασκάλισσα:

- Μ' έπεισε ο σταυρός, είπε αποφασιστικά. Θα φύγω αμέσως για τις Κάτω Καλύβες.

Και φώναξε στους έξω άντρες:

- Κανένας οδηγός αυτού για τις Κάτω Καλύβες; Ο Γιωβάν σήκωσε το χέρι.

- Ξέρω πού είναι, είπε δειλά. Εγώ πήγα τον Αποστόλη...

- Ξέρεις να βρεις τις μάνες; Και τα μονοπάτια;

- Ξέρω κι ένα καινούριο μονοπάτι, που κόβει δρόμο.

Ο καπετάν Νικηφόρος δεν αργούσε να εκτελέσει μια παρμένη απόφαση. Άψε σβήσε έδωσε τις διαταγές του, οι άντρες του ετοιμάστηκαν.

- Θα σας πάγει μια πλάβα στη σκάλα, στους Αγίους Αποστόλους, είπε της κυρίας Ηλέκτρας. Είναι πιο κοντά στο Ζορμπά.

Ο Γιωβάν κοίταζε και άκουε. Έδωσε η κυρία Ηλέκτρα το μαντίλι στο κεφάλι της, και φόρεσε το επανωφόρι της και τον αποχαιρέτησε.

- Αν ξανάρθεις από δω, έλα στο σχολειό μου, του είπε. Θα σου μάθω να διαβάζεις.

Από το πάτωμα, ανάμεσα στη φασαρία της ετοιμασίας, την είδε ο Γιωβάν που απομακρύνονταν με την πλάβα. Κάτι μέσα του σχίζονταν. Μαζί με την κυρία Ηλέκτρα, έσβηνε τ' όνειρο του της Παναγίας, που κατέβηκε από το εικόνισμα της να χαϊδέψει τα μαλλιά του με τα κονδυλωτά της δάχτυλα.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Z

---

- Καπετάνιε, μ' αυτά που κάνεις θα πέσεις στα χέρια τους, και τότε δε γλιτώνεις.

- Γι' αυτή τη δουλειά ήλθαμε δω. Το ξέραμε πως δεν πάμε σε πανηγύρι.

- Εγώ κακόπαθα στα χέρια τους, και ξέρω τι σε περιμένει.

- Ήταν ή επί τας! αποκρίθηκε ζωηρά.

Και δρασκελίζοντας την κουπαστή της πλάβας, ανέβηκε στο πάτωμα. Πίσω του, πιο αργά, πιο βαριά, τον ακολούθησε ο γερο - Πασκάλ, αργοκουνώντας το κεφάλι του.

- Οδηγώ, οδηγώ... μουρμούριζε μες στα δόντια του, μα να ξαναπέσω στα χέρια τους πάλι... δεν το θέλει και ο Θεός...

Ο καπετάν Άγρας του έστειλε ένα ζωηρό χαμόγελο, που ξεσκέπασε τα καλοφυτεμένα άσπρα του δόντια.

- Έννοια σου, γερο - Πασκάλ, του είπε. Αν στις κατασκοπίεις αυτές μας τσακίσουν αυτοί, ή αν πέσομε σε καμιά τους μπρουσκάδα, σου υπόσχομαι να σου αμοιάρω μια πιστολιά στο κεφάλι, πριν φυτέψω ένα βόλι στο δικό μου. Φθάνει να το θέλεις!

Ο Πασκάλ δεν αποκρίθηκε. Βαριά, με πλάτες κυρτές, ακολουθούσε το νέον αρχηγό. Ο Άγρας τίναξε τους ώμους του.

- Ο θάνατος δεν πρέπει να μας απασχολεί, αν θέλομε να κάνομε σωστά τη δουλειά μας, είτε σοβαρά.

Από την πλάβα, όρθιος, με το πλασί ακόμα στο χέρι, ο Αποστόλης ρουφούσε τα λόγια του, με μάτια, στόμα, αυτιά ορθάνοιχτα. Τέτοιος που ήταν ο καπετάν Άγρας, πώς να μη ριχθείς στη φωτιά γι' αυτόν; Ένας από τους άντρες είχε βγει από την καλύβα, και ακούοντας τα λόγια του Αρχηγού, χαμογελούσε τρυφερά. Τον ρώτησε ο Άγρας:

- Καμιά είδηση, Αντώνη;

- Δυο, Αρχηγέ μου! Ένας εδώ σε γυρεύει από ώρα, και άλλος σε περιμένει στις Κάτω Καλύβες.

- Εδώ; Ποιος μας βρήκε στην κρυφή μας καλυβούλα; έκανε ο Άγρας.

Και βλέποντας ένα νέο χωρικό που πλησίαζε, ρώτησε:

- Πού με ανακάλυψες εδώ, παιδί μου!

Τον χαιρέτησε με βαθύ σεβασμό ο χωρικός, σκύβοντας ως κάτω.

- Είμαι Μακεδόνας, είτε· έμαθα τ' ανδραγαθήματα σου και ήλθα να καταταχθώ στο σώμα σου.

- Γεια σου, παιδί μου! Αμέσως να έλθεις, έχω ανάγκη από παλικάρια. Πώς σε λένε;

- Στέλιο.

- Οπλισμό έχεις;

- Όχι! Είπα πως θα με οπλίσεις εσύ.

- Πολλά πράγματα δεν έχω, μα θα βρεθεί κάτι και για σένα. Καρδιά μόνο να 'χεις. Μα ξέρεις τι θα πει να καταταχθείς στο σώμα μου;

- Ξέρω πως χτυπάς τους Βουλγάρους. Κι έχω παράπονα με δαύτους.

- Καλά! Μα το να 'ρθεις σε μένα, θα πει ολόκληρες μέρες να μην τρως και νύχτες να μην κοιμάσαι. Θα πει να τραβάς κρύο και κόπο και κακοπάθεια, και να πηγαίνεις εκεί που κινδυνεύεις ν' αφήσεις το τομάρι σου. Σαν έχει δουλειά, ύπνος και φαγί για μένα δε μετράνε.

Ο χωρικός αργοκουνούσε δεξιά αριστερά το κεφάλι του.

- Όλα αυτά τα ξέρω και τα δέχομαι, αποκρίθηκε. Έξι μήνες δεν είναι και τόσο πολύ.

Ο Άγρας σοβάρεψε.

---

- Έξι μήνες; Τι θα πει έξι μήνες; ρώτησε.

- Λέω να με κατατάξεις για έξι μήνες, Καπετάνιε μου. Όσοτα θα είμαι ελεύθερος να φύγω, αν θέλω.

- Αχούχα! έκανε ο Άγρας. Μα λοιπόν σκέπτεσαι να ζήσεις; Μπα, παιδί μου, δεν είσαι για το δικό μου ασκέρι. Εμείς λογαριάζομε κάθε μέρα να πεθάνομε, όχι να ζήσομε! Άμε στο καλό. Δεν είσαι για μας.

Και γυρνώντας στους άντρες του:

- Ε, παιδιά! ρώτησε. Είναι κανένας από σας, που λογαριάζει να ξημερωθεί αύριο;

Ήταν όλοι εύζωνοι, ένας κι ένας, παλικάρια ψημένα στις τολμηρές ανιχνεύσεις του Αρχηγού τους, που δε δίσταζε και νύχτα ακόμα να πλησιάζει κρυφά τις βουλγάρικες καλύβες, και μαθημένοι στο τουφέκι, στην άγρια πάλη σώμα με σώμα, μες στο νερό κάποτε, συχνά πληγωμένοι, πάντα νικητές. Αυτοί γέλασαν. Ο καπετάν Τυλιγάδης, υπαρχηγός, είπε:

- Τη ζωή μας, μια φορά, σου την παραδώσαμε, κύριε Αρχηγέ. Όπου θες ρίξε μας. Αρκεί να μας διευθύνεις εσύ. Το έλεγε με αγάπη και υπερηφάνεια συνάμα. Χαϊδευτικά τού χτύπησε ο Άγρας το χέρι στον ώμο.

- Γεια σου, τσολιά μου, έτσι σας νιώθω όλους, είπε με καμάρι.

Και γυρνώντας στον Αντώνη, που υπερήφανος, κορδωμένος, στεκόταν κοντά του:

- Ποιος, είπες, με περιμένει στις Κάτω Καλύβες; ρώτησε.

- Ο καπετάν Νικηφόρος.

- Διάβολε! αναφώνησε ο Άγρας. Και δεν το 'λεγες πρωτύτερα;

Πήρε το μάτι του τον Αποστόλη, που στέκουνταν και αυτός τεντωμένος, γυρεύοντας να μακρύνει το δεκαπέντε χρόνων μπόι του, να φθάσει τους άντρες.

- Βρε Αποστόλη, του φώναξε, δε μας γέλασε το Βουλγαράκι. Το βρήκε το Τσέκρι. Γρήγορα τώρα, παιδιά, δρόμο όλοι. Δεν αφήνω κανέναν πίσω στη Μικρή. Τις πλάβες, γρήγορα. Σουρούτωσε κιόλα, κι έχομε μιάμιση ώρα δρόμο!

Ο χωρικός στέκουνταν περίλυπος.

- Πάρε με κοντά σου, καπετάνιε μου, παρακάλεσε.

- Σε παίρνω αγγαριά, ν' ανοίγεις μονοπάτια, θέλεις; ρώτησε ο Άγρας.

- Πάρε με στο σώμα σου, είπε ο άλλος δειλά.

- Αυτό, θα το δείξεις εσύ, Στέλιο, αν είσαι άξιος να καταταχθείς, του αποκρίθηκε σοβαρά ο Άγρας. Έλα, έμπα στην πλάβα σου, και ακολούθα μας. Παιδιά, όλοι στα κουπιά!

Σε λίγα λεπτά είχε ερημωθεί η Μικρή Καλύβα. Μια πλάβα προπορεύουνταν, ξεγλιστρώντας σιωπηλά στ' ακίνητα νερά, με δυο τρεις άντρες οπλισμένους, που κρυφάκουαν τους κρότους της Λίμνης, τα μάτια ανοιχτά, η προσοχή τους όλη εντατικά στραμμένη στις σκιές των καλαμιών, σε κανένα φώναγμα νερόκοτας ή τρίξιμο κουπιού. Και πίσω, αράδα, κοντά η μια στην άλλη, ακολουθούσαν, μαύρη σειρά, οι κατραμωμένες πλάβες, με τους οπλισμένους άντρες σιωπηλά βουτώντας τα πλαταιά, χωρίς μιλιά ούτε ψίθυρο, σκοτεινά, κρυφά, σα φαντάσματα σκιερά. Κάθε θάμνος μπορούσε να κρύβει καρτέρι κομιτατζήδων, κάθε φώναγμα πουλιού ή αγριμιού να είναι σύνθημα, κάθε στροφή παγάνα. Κανένας δεν κάπνιζε. Ο καθένας, με το χέρι στη σκανδάλη, παραμόνευε.

Βγήκε ο στολίσκος σε μια μάνα, και στα πιο βαθιά νερά δούλεψαν τα πλαταιά γρηγορότερα. Άλλωστε, όσο πλησιάζαν τις Κάτω Καλύβες, τόσο λιγότευε ο κίνδυνος της ενέδρας. Οι Βούλγαροι, φοβισμένοι, δεν αποτολούσαν να ζυγώσουν τα λημέρια του γνωστού τους πια καπετάν Άγρα. Μια σκιά πρόβαλε, μια κানা γυάλισε. Από την πρώτη πλάβα γελαστά δόθηκε το σύνθημα:

- Μιχαήλ, Γαβριήλ, Αρχάγγελοι. Εμείς είμαστε, βρε Δήμο.

- Καλώς μας γυρίσατε. Περιμένουν μουσαφिरαίοι, αποκρίθηκε ο Δήμος.

Σε δυο λεπτά πλεύρισαν οι πλάβες στις καλύβες, και οι άντρες ξεμπαρκάρησαν. Χέρια απλώθηκαν, σφίχθηκαν, χαιρετισμοί ανταλλάχθηκαν. Οι δυο αρχηγοί κοιτάχθηκαν, μετρήθηκαν. Ο ένας ψηλός, λιγνός, λιγλόλογος, αργομίλητος. Ο άλλος μικρόσωμος, ταχύς, όλο νεύρο και κίνηση. Και οι δυο λεοντόκαρδοι, και οι δυο ατρόμητοι, ενωμένοι στην ίδια ιδεολογία.

- Με ζήτησες, ήλθα, είπε ο καπετάν Νικηφόρος απλά. Με οδήγησε το παιδί...

- Αλήθεια, πού είναι; αναφώνησε ο Άγρας.

Ντροπαλά, παράμερα στέκουνταν ο Γιωβάν, κολλημένος στο πλευρό του Αποστόλη.

- Φέρ' τον εδώ, βρε Αποστόλη, φώναξε ο Άγρας. Χλωμούλης και φοβισμένος, πλησίασε ο Γιωβάν.

- Πώς άργησες τόσο; Σε νομίζαμε χαμένο, είπε ο Άγρας. Με λίγα λόγια ξαναδιηγήθηκε ο Αποστόλης όσα πρόφθασε να του εμπιστευθεί ο Γιωβάν, στα λίγα λεπτά που βρέθηκαν κοντά.

Ο μικρός δεν τολμούσε ούτε να σηκώσει τα μάτια. Ο Νικηφόρος ακούμπησε το χέρι του στο μελαχρινό κεφαλάκι.

- Είναι καλό παιδί... είπε, και μας οδήγησε ως εδώ, χωρίς να γελαστεί στο δαίδαλο των μονοπατιών... Ε, Γιωβάν;... Και ξέρει ένα κρυφό μονοπάτι... που κόβει δρόμο...

Αρχηγοί, υπαρχηγοί και άντρες είχαν μαζευθεί γύρω, άκουαν, απορούσαν και θαύμαζαν. Τα λόγια του καπετάν Νικηφόρου έσπησαν ολονών την προσοχή στο ασήμαντο ως τότε παιδί, που σα Βουλγαρόπουλο που το ήξεραν, μόνο αδιαφορία, ακόμα και περιφρόνηση, υποκινούσε ανάμεσα στους ευζώνους και Ελληνομακεδόνες από τις Κάτω Καλύβες. Και ξαφνικά, αυτός ο μικρός γίνονταν ήρωας. Τους έφερνε βοήθεια τον καπετάν Νικηφόρο, με μέρος του σώματος του, τουφέκια, περίστροφα, φυσίγγια και χεροβομβίδες.

- Ποιος μας σταματά πια, ε, κυρ Αρχηγέ; έκανε ο καπετάν Τυλιγάδης, χαϊδεύοντας και αυτός το κεφάλι του αγοριού.

- Από αύριο... οι βουλγάρικες καλύβες!... είπε φοβερίζοντας με τη γροθιά του ο Νάσος.

- Και το Ζερβοχώρι, ας ετοιμάζεται, πρόσθεσε ο καπετάν Τυλιγάδης. Τον καπετάν Γκόνο να ειδοποιήσουμε!

- Γεια σου, Γιωβάν. Σ' εσένα το χρωστούμε. Ζήτη ο Γιωβάν, φώναξαν μερικοί άντρες, μισσοσβαρά, μισογελαστά.

Ντροπαλός, συγκινημένος, βούλιαζε κάτω από τόσους επαίνους το αμάθητο από καλά λόγια Βουλγαρόπαιδο. Τρύπωσε πλάγι στον Αποστόλη, γυρεύοντας να κρύψει το μικρό του μπόι από τις επιδοκιμαστικές και κολακευτικές ματιές των πολεμιστών.

- Πάμε παρέκει, παρακάλεσε ψιθυριστά. Έχω να σου πω για την κυρία Ηλέκτρα...

Στο μεταξύ, οι δυο αρχηγοί είχαν μπει στην καλύβα, και καθισμένοι σταυροπόδι κατάστρωναν μαζί ένα σχέδιο συνεργασίας, για να εκμηδενίσουν το ταχύτερο τη βουλγάρικη δράση της Λίμνης.

- Η κατάληψη της κεντρικής τους καλύβας είναι στρατιωτική επιχείρηση που θέλει προετοιμασία σοβαρή και αγώνα σκληρό, είπε ο Άγρας. Κατασκόπευσα μέρα και νύχτα, και είδα. Αν δεν εγκατασταθούμε και αν δεν οχυρωθούμε κοντά τους, δε θα το επιτύχομε. Και δεν έχω ούτε άντρες ούτε πλάβες.

Ο Νικηφόρος, άπλωσε τα μακριά πόδια του να τα ζεστάνει στη φωτιά, που έκαιε στο πασσαλειμμένο πηλό κέντρο της καλύβας. Αργά αποκρίθηκε:

- Καλά... Και άντρες θα σου φέρω και πλάβες... Μα πρέπει πρώτα να γυρίσω στο Τσέκρι... να οργανώσω την εκεί δουλειά μου... Και πριν πάγω εκεί, θέλω να δω κι εγώ τις καλύβες τους από κοντά...

- Να πάμε αύριο κιόλα, πρωί, θέλεις; διέκοψε ο Άγρας.

Κι ευθύς καταστρώθηκε το πρόγραμμα, αποφασίστηκε, διαλέχθηκαν οι άντρες που θα συνόδευαν τους αρχηγούς στην ανίχνευση, κι εκείνοι που θα 'μεναν στις Κάτω Καλύβες μ' έναν υπαρχηγό. Και πρωί πρωί ξεκίνησαν, με οδηγό το γερο - Πασκάλ, αφήνοντας πίσω τον Αποστόλη, που έκλαιγε σχεδόν από τη λύσσα του



γιατί δε θα παραβρίσκονταν και αυτός στην επιχείρηση των αρχηγών.

Οι κατασκοπίες αυτές γίνονταν με τις αυστηρότερες προφυλάξεις. Δυο πλαβαδόροι όρθιοι, ένας στην πλώρη και άλλος στην πρύμη, κωπηλατούσαν σιωπηλά, προσέχοντας μην πλαταγίσει το πλασί στο νερό, ή μη σκοντάψει σε καμιά ρίζα ή φυτό και ακουστεί κρότος. Στο βάθος της πλάβας, στριμωγμένοι, μισοπλαγιασμένοι οι αντάρτες, με το τουφέκι στο χέρι και το δάχτυλο στη σκανδάλη, αγρυπνούσαν, έτοιμοι για κάθε ενδεχόμενη επίθεση. Έπρεπε κάθε κίνηση τους να γίνεται προσεκτικά και σιγανά, γιατί οι πλάβες αναποδογυρίζονταν πολύ εύκολα. Η Λίμνη ήταν γεμάτη ήχους ζωντανούς, όσο και μυστηριώδεις. Συρίγματα του ανέμου στα καλάμια, σουσούρισμα κλαδιών και φύλλων, κακαρίσματα και πιπίσματα πουλιών, φτερουγίσματα από πάπιες, πλατσαρίσματα βατράχων, ξεγλιστρήματα χελιών στους νεροθάμνους, κρότοι ζώων και φυτών σκέπαζαν εύκολα την παρουσία ανθρώπων. Ήταν εύκολο μες στα καλάμια να κρυφθεί ολόκληρη σειρά από πλάβες, με κοιματζήδες οπλισμένους, κι έπρεπε οι άντρες που περιπολούσαν να είναι πάντα έτοιμοι για σύγκρουση. Πέρασαν τη Μικρή χωρίς να σταματήσουν οι αρχηγοί, και ανέβηκαν βόρεια, κατά τις βουλγαρικές καλύβες. Έξαφνα, ο καπετάν Νικηφόρος άπλωσε το χέρι.

- Κοίτα... ψιθύρισε.

Περνούσαν από τη στενή μάνα, τη στριφογυρισμένη, τη στραβοδίβολη, γνωστή από τους ψαράδες της Λίμνης με τ' όνομα Γρουνάντερο. Τα νερά της μάνας ήταν βαθουλά. Μα δεξιά και αριστερά, στα ρηγά, θάμνοι από λαπατιές, σχημάτιζαν με τα πλατιά, σα με λέπια σκεπασμένα, παχιά τους φύλλα, πατώματα στερεά που μπορούσαν να βαστάξουν βαρύ φορτίο. Εκεί, τσακισμένα καλάμια και κλαδιά, πατημένα και ξεζουπιασμένα φύλλα, πρόσφατα τσαλαπατημένα φυτά, μαρτυρούσαν το πέρασμα αντρών που είχαν μείνει εκεί. Σημάδια από σερμένες πλάβες και από σώματα πλαγιασμένα, πατημασιές αντρίκιες, ακόμα και απορρίμματα από φαγώσιμα, έδειχναν πως όχι μόνο είχαν κρυφθεί εκεί άντρες, πως είχαν σύρει τις πλάβες τους απάνω στους θάμνους, αλλά και πως ήταν πολλοί, και πως έμειναν ώρες, ίσως και μέρες.

- Το ξέρανε πως περνούσα συχνά από δω, και μου στήσανε καρτέρι, είπε. Μα άδικα, οι κακόμοιροι χάσανε τον καιρό τους. Δεν πέρασα ούτε χθες ούτε προχθές.

- Αυτοί πρέπει να 'μειναν καιρό εδώ περιμένοντας, είπε ο Νικηφόρος. Είναι πολύ πατημένα τα μέρη.

- Μπα, έκανε ο Άγρας, μόλις δυο μέρες. Την παραμονή, αντίπροχθες, πέρασα και δεν ήταν κανένας. Με το κρύο όμως θα κακοπέρασαν χθες βράδυ, οι καημένοι. Τι κρίμα.

Και γέλασε αμέριμνα.

Με περισσότερη όμως ακόμα προσοχή πήγαιναν τώρα οι πλαβαδόροι. Πλαγιασμένος στην πλάβα, το κεφάλι στο ύψος της κουπαστής, κοίταζε ο γερο - Πασκάλ εμπρός, πλάγια, μέσα στα καλάμια, πίσω από τους θάμνους, ακίνητος, σιωπηλός, εντατικά προσηλωμένος στην κατασκοπεία του νερού, και μόνο τα μάτια του, αεικίνητα αυτά, σκάλιζαν κάθε κρυφή γωνιά, σκιά ή τρύπα. Σήκωσε σιγά το χέρι, και οι πλαβαδόροι σταμάτησαν τα πλατσιά τους. Δεύτερη κίνηση του χεριού του, και οι πλαβαδόροι γονάτισαν και πλάγιασαν. Σιγά, σιωπηλά, προχώρησε η πλάβα δυο τρία μέτρα. Άπλωσε ο Πασκάλ το χέρι, άδραξε ένα καλάμι, τράβηξε πλάγια τη βάρκα, που χώθηκε ανάμεσα σε χλωρά φυτά. Και σήκωσε μερικά κλαριά ο γέρος, και σκέπασε την πλάβα. Και σιγανά, μια μεγάλη εχθρική πλάβα ξεμπουκάρησε από τα καλάμια αριστερά, γλίστρησε αργά μπρος στην πλώρη της κρυμμένης πλάβας και ξαναχώθηκε στα καλάμια δεξιά. Μέσα ήταν τέσσερις Βούλγαροι οπλισμένοι. Κανένας δεν είχε πυροβολήσει. Οι πλαβαδόροι, με το δάχτυλο στη σκανδάλη, τα μάτια καρφωμένα στον καπετάν Άγρα, περίμεναν το σύνθημα. Μα το σύνθημα δε δόθηκε. Πέρασαν λίγα λεπτά. Η πλάβα δε γύρισε.

Τότε βγήκε πάλι από τον κρυψώνα του ο γερο - Πασκάλ.

- Αριστερά, ψιθύρισε, στο μονοπάτι απ' όπου ήλθαν αυτοί.

- Γιατί δεν πυροβολήσαμε μεις; ρώτησε περίεργος ο καπετάν Νικηφόρος.

- Γιατί θα μας άκουαν από τις καλύβες τους... Είμαστε πια κοντά, αποκρίθηκε ο Άγρας. Και θέλεις να τις δεις;

Συγκατάνευσε ο Νικηφόρος, και το σιωπηλό ξεγλίστρημα της πλάβας εξακολούθησε στο στενό μονοπάτι, μεταξύ στα καλάμια, σα φράχτες από τα δυο πλάγια. Ως ένα βαθμό προχώρησαν. Και πάλι χώρισε ο Πασκάλ τα καλάμια και χώθηκε με την πλάβα πίσω από το τοίχωμα τους. Ομιλίες απομακρυσμένες διακρίνονταν. Μα δε φαίνονταν τίποτα από πίσω από τα καλάμια. Ο Άγρας έσκυψε στο αυτί του Νικηφόρου.

- Θέλεις να τους δεις; ρώτησε.

- Είναι Βούλγαροι; Βέβαια. Γι' αυτό ήλθαμε.

Πέρασε σιγανά ο Άγρας τα πόδια του πάνω από την κουπαστή, και προσέχοντας μην ταράξει και πιτσιλήσει και κάνει κρότο, κατέβηκε στο νερό. Ήταν ριχό το μέρος, το νερό δεν ανέβαινε ούτε στα γόνατα. Έγνεψε του Νικηφόρου να τον μιμηθεί, και οι δυο αρχηγοί, ακροπατώντας, στα κλεφτά, χωρίζοντας τα καλάμια με προσοχή μην τσακίσει κανένα και τους προδώσει, προχώρησαν σπιθαμή προς σπιθαμή κατά τις ομιλίες. Οι άντρες είχαν μείνει στην πλάβα με το γερο - Πασκάλ, έτοιμοι να ριχθούν και αυτοί στο νερό με το πρώτο νόημα. Ήταν μαθημένοι στις κατασκοπείες του Αρχηγού τους, που προχωρούσε πάντα μόνος, ή μ' ένα μόνο σύντροφο, κατά τις βουλγάρικες καλύβες.

Ο Άγρας πήγαινε μπρος, ο Νικηφόρος μια σπιθαμή πίσω του, πατώντας στα πατήματα του, συγκρατώντας τα καλάμια που άφηνε ο σύντροφος του. Στάθηκε ο Άγρας. Στάθηκε και ο Νικηφόρος. Βούλιαξε στο νερό ο Άγρας. Βούλιαξε και ο Νικηφόρος. Μόνο το κεφάλι τους περνούσε τώρα ανάμεσα στα πυκνά καλάμια. Μπροστά τους, λίγα βήματα προς τα δεξιά, μια κάνα γυάλιζε. Ήταν η βουλγάρικη βίγλα. Αργά, σιγαλόκρυφα, απόκουφα, ως το λαϊμό μες στο νερό, οι δυο άντρες έκαναν προς τ' αριστερά, απομακρύνθηκαν από τη βίγλα, την προσπέρασαν και πλησίασαν κατά τις ομιλίες.

Από μέσα από τα καλάμια είδαν τέλος την κρυμμένη καλύβα. Στο περιφραγμένο πάτωμα πέντε έξι άντρες κάπνιζαν και κουβέντιαζαν. Ήταν ζεστά ντυμένοι· φορούσαν γουνίσια καλπάκια, και ήταν οπλισμένοι σαν αστακοί. Πλάγι πλάγι, μες στο νερό, κοίταζαν οι δυο Έλληνες οπλαρχηγοί. Με το δάχτυλο, χωρίς μιλιά, έδειχνε ο Άγρας του Νικηφόρου ότι ήθελε να κρατήσει την προσοχή του. Οι Βούλγαροι κουβέντιαζαν αμέριμοι. Μα ούτε ο ένας ούτε ο άλλος από τους Έλληνες δεν ήξεραν βουλγάρικα. Μόνο ένα όνομα ήρχονταν και ξανάρχονταν στις κουβέντες τους: «Αποστόλ», και αυτό το σημάδεψαν.

Λίγη ώρα έμειναν εκεί, παραμονεύοντας. Και με την ίδια προσοχή, πισωπηγαίνοντας, τα μάτια πάντα στην καλύβα και στο φρουρό, που προδίνονταν με το γυάλισμα της κάνας του στον ήλιο, γύρισαν οι δυο αρχηγοί στην κρυμμένη τους πλάβα. Όταν, μουσκεμένοι, ξαναβρέθηκαν στη Μικρή, την κρυφή τους καλύβα, και άναψαν φωτιά στο κέντρο του πατώματος της και κάθισαν να στεγνώσουν, οι δυο αρχηγοί, με τους άντρες τους γύρω τους, αντάλλαξαν τις παρατηρήσεις που είχαν κάνει.

- Αυτούς τους διευθύνει βέβαια ο Αποστόλ, είπε ο καπετάν Νικηφόρος. Είπαν και ξανάπαν τ' όνομα του...

- Είδες την καλύβα τους; ρώτησε ο καπετάν Άγρας. Είδες το πάτωμα τους; Είναι καλύτερα χτισμένο από τα δικά μας. Είναι πλωτό. Δεν ακουμπά στον πάτο. Σαν κατέβουν τα ποτάμια και πλημμυρίσει η Λίμνη και ανέβουν τα νερά, μαζί με αυτά θα πλεύσουν και τα πατώματα τους. Ενώ εμάς...

- Εμείς θα πνιγούμε μες στις καλύβες μας σαν τα ποντίκια, κύριε Αρχηγέ, είπε γελώντας ένας από τους ευζώνους, ο Μιχάλης, που τους είχε συνοδεύσει μες στην πλάβα. Μα μη σκοτίζεσαι. Ας πνιγούμε. Φθάνει που 'μαστε κοντά σου.

- Το πρόχωμα τους επίσης είναι καλύτερο από τα δικά μας, παρατήρησε ο Νικηφόρος.

- Και η σκεπή της καλύβας τους, πρόσθεσε ο Άγρας. Το ξέρω πως οι δικές μας είναι ελλιπείς. Μα πού άντρες και καιρός!...

- Έχεις στρατολογήσει χωρικούς. Δεν παίρνεις και άλλους;

- Χρειάζονται ολόκληρη διδαχή, αποκρίθηκε ο Άγρας. Και δεν έχω καιρό... Αν δε βρούμε την Κούγκα, που να πατήσομε και να την κάνομε βάση...

- Πάρ' το απόφαση πως δεν έχει Κούγκα, κύριε Αρχηγέ, είπε υψώνοντας τη φωνή του ο καπετάν Τυλιγάδης.

Μα ο γερο - Πασκάλ είχε ακούσει τη λέξη και μάντεψε. Αργοκούνησε πλάγια το κεφάλι και είπε βουλγάρικα:

- Έχει Κούγκα, και θα τη βρούμε.

- Τι λέγει; ρώτησε ο Νικηφόρος. Ο Μιχάλης μετέφρασε.

- Πρέπει να τη βρούμε, είπε ο Άγρας. Χωρίς την Κούγκα, καμιά επιχείρηση σοβαρή δεν μπορούμε να καταπιαστούμε. Για να χτίσουμε καινούρια καλύβα κοντά τους, δε θα μας αφήσουν αυτοί. Και χωρίς αποκούμπι, γιουρούσι δε γίνεται. Και όσο έχουν τις καλύβες τους εδώ μέσα, σώμα ελληνικό δε στέκεται, ούτε στη Νιάουσα, ούτε σε κανένα από τα χωριά μας. Και χωρίς σώματα ελληνικά, η βουλγάρικη προπαγάντα, με την τρομοκρατία της, θα ξεπαστρέψει Πατριαρχισμό κι Ελληνισμό απ' όλη την Κεντρική Μακεδονία.

- Μα πού πέφτει αυτή η Κούγκα; Δεν ξέρει κανείς; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Ξέρει ο γερο - Πασκάλ. Ε, γέρο;... Πες του το! πρόσταξε ο Άγρας τον Μιχάλη.

Και όσο μετέφραζε ο Μιχάλης, είπε χαμηλόφωνα του Νικηφόρου.

- Θα πάρω αύριο το αγόρι μας. Αυτό επιμένει πως είναι πιο ανατολικά από το μέρος όπου τη γυρεύουμε...

Την επαύριο έφυγε ο καπετάν Νικηφόρος με το σώμα του από τις Κάτω Καλύβες. Είχε αφήσει το Τσέκρι χωρίς να ειδοποιήσει το Κέντρο Θεσσαλονίκης. Έπρεπε να επιστρέψει το ταχύτερο.

- Μα πριν αποπειραθείς στρατιωτική επιχείρηση, ειδοποίησε με και θα έλθω ευθύς με τους άντρες μου, είπε του Άγρα.

Μελαγχολικά κοίταζαν, αυτοί που έμεναν, την προετοιμασία και την αναχώρηση των καινούριων φίλων τους.

Στη ζωή της Λίμνης, την ξεμοναχιασμένη, την άχαρη μονότονη σκληρή ζωή, γεμάτη κινδύνους, στερήσεις και κακοπάθειες, χωρίς καμιά απόλαυση ούτε καν ανάπαυση, για τους άντρες αυτούς, τους κακοθρεμμένους, που σχεδόν δε γνώριζαν ύπνο, μια επίσκεψη φίλου, μια κουβέντα καινούρια ήταν χαρά μεγάλη όσο και σπάνια. Αντιλήφθηκε ο Άγρας τον κατσουφιασμό των αντρών του, και αμέσως, ως αντιπερισπασμό, τους έβαλε όλους σε βιαστική δουλειά. Μια πλάβα έστειλε να κατασκοπεύσει κατά τη νότια ακρολιμνιά. Άλλη, με χωρικούς κι έναν αρματωλό, έβαλε ν' ανοίξουν καινούριο μονοπάτι κατά την Τούμπα. Και με τις υπόλοιπες πλάβες, τους ευζώνους του και όσους χωρικούς χωρούσαν στις βάρκες, τράβηξε βόρεια κατά τη Μικρή, την κρυφή του καλυβούλα. Μαζί έπαιρνε αυτή τη φορά και τον Αποστόλη, υπερήφανο, φουσκωμένο, ασυνέπιαστο στην ορμή του να ριχθεί στις μεγαλύτερες θυσίες, να καταπιαστεί τα πιο επικίνδυνα κατορθώματα.

Πρωί πρωί είχαν χωριστεί τα δυο αγόρια, με δυσφορία από το μέρος του Αποστόλη, με δάκρυα πύρινα του Γιωβάν. Τον έπαιρνε ο καπετάν Νικηφόρος μαζί του.

- Τι να το κάνω αυτό το νήπιο σε τούτη την ερημιά; είχε πει του καπετάν Νικηφόρου ο καπετάν Άγρας. Θα το ρημάξουν οι πυρετοί, που και μας κάθε λίγο μας τινάζουν. Πάρ' το και στείλε το σε καμιά καλή ψυχή που θα το παραλάβει στην Ορθοδοξία...

- Θα πας στο Τσέκρι, ορμήνεψε ο Αποστόλης τον Γιωβάν. Από κει θα πας μόνος σου στο Ζορμπά. Ξέρεις πια το δρόμο, ε; Εκεί θα βρεις την κυρία Ηλέκτρα, και θα της πεις πως σε στέλνω εγώ. Και μη σε μέλει. Στα χέρια της μόνο καλό θα δεις. Θα σε μάθει να διαβάζεις, θα σου δείξει τι δουλειές μπορείς να κάνεις, να κερδίσεις γρόσια... Και άκου δω, κοίταξε πώς μπορείς, το γρηγορότερο, να στείλεις πίσω στο Παζαρέντζε, τα ρούχα που φορείς. Ρώτα την κυρία Ηλέκτρα. Κάτι θα βρει εκείνη. Το κεφάλι της κατεβάζει πολλές ιδέες. Και καταλαβαίνει από τέτοια.

Έπαιξε μαριόλικα τα δυο του μάτια για να διασκεδάσει τα δάκρυα του μικρού και του έδωσε μια χαδιάρικη στο σβέρκο.

- Άντε, στο καλό Γιωβανάκο. Ή θα 'ρθεις ή θα 'ρθω. Και θα ξαναβρεθούμε πάλι μαζί. Στο καλό.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Η

Ο καπετάν Άγρας είχε χωρίσει σε δυο ομάδες τους εργάτες του. Τους μισούς τους οδηγούσε ο γερο - Πασκάλ και τους άλλους μισούς ο Αποστόλης, που βιαστικά έκοβε καλάμια και χώνουνταν στο νερό, αφηφώντας κρύο και υγρασία, αφηφώντας και αυτόν ακόμα τον κρότο των τσακισμένων κλαριών, που μπορούσε να τον προδώσει σε καμιά βίγλα βουλγάρικη.

Το βαρύ χέρι του Μιχάλη έπεφτε πότε πότε στον ώμο του.

- Σιγά, ορέ βρέφος, του ψιθύριζε. Θα μας πάρεις όλους στο λαμιό σου...

Με σφιγμένα δόντια του αποκρίνονταν ο Αποστόλης.

- Τη μυρίζω, σου λέγω, εδώ είναι, στο πλάγι! Ν' απλώσομε το χέρι μας την πιάνουμε την Κούγκα.

Και προχωρούσε μόνος, ανάμεσα στα καλάμια, αφήνοντας τους εργάτες να πλαταίνουν το μονοπάτι για τις πλάβες.

- Τι μυρίζεις και τι βλέπεις; ρωτούσε πάλι ο Μιχάλης. Γύρισαν τα νεροπούλια στο Βάλτο. Κοντεύει να βασιλέψει ο ήλιος. Και πάτωμα δε φαίνεται.

- Δε βλέπεις όμως τα καλάμια πως είναι πιο φτενά, άρα καινούρια; Και δε βλέπεις τους θάμνους πως αραιώνουν, άρα πως κοντεύομε στα βαθιά νερά; Εδώ κοντά είναι η μάνα...

Έκοψε ακόμα λίγα καλάμια, προχώρησε καμιά δεκαριά μέτρα, έχωσε το κεφάλι του ανάμεσα στις βέργες και θριαμβευτικά, άφρονος από χαρά, γυρνώντας στον Μιχάλη, του έδειξε με το δάχτυλο. Έσκυψε και αυτός το κεφάλι προς τα καλάμια μπροστά του, και είδε την ανοιχτή μάνα, που κυλούσε αργά τα νερά της ανάμεσα στους καλαμένιους τοίχους.

- Φώναξε τον Αρχηγό... ψέλλισε μπουρδουμιστά από τη συγκίνηση του ο Αποστόλης.

Κι ενώ βιαστικά γυρνούσε πίσω ο Μιχάλης, τράβηξε μπροστά εκείνος, βγήκε στα τελευταία καλάμια και κοίταξε στ' απάνω και στα κάτω της μάνας του νερού. Εκεί, λίγο αριστερά, μαυρισμένο από τον καιρό και τις βροχές και την εγκατάλειψη, σάπιζε ένα πάτωμα χωρίς καλύβα ούτε πρόχωμα. Πίσω, αγκαλιές αγκαλιές έπεφταν τώρα βιαστικά τα καλάμια. Όσπου ξεμύτισε η πλήρη μιας πλάβας στη μάνα, πλάγι στον Αποστόλη. Μέσα ήταν ο καπετάν Άγρας με δυο άντρες, όλοι με το τουφέκι στο χέρι, το δάχτυλο στη σκανδάλη.

- Έμπα μέσα, γρήγορα, μουρμούρισε ο Αρχηγός.

Και πιάνοντας τον Αποστόλη από το μπράτσο, τον τράβηξε κοντά του:

- Γεια σου, του είπε, με το αγορίστικό του καλόκαρδο χαμόγελο.

Και είδε ο Αποστόλης πως είχε δάκρυα στα μάτια. Την ίδια στιγμή, από άλλο πλάγιο μονοπάτι, ξεπρόβαλε άλλη πλάβα, με το γερο - Πασκάλ και τους πλαβαδόρους του. Με το δάχτυλο έδειξε ο γέρος το μισοσαπισμένο πάτωμα και ξεσκέπασε το κουτσοδόντικο στόμα του σ' ένα χαμόγελο που έκοβε το μούτρο του σε δυο.

- Δε σου το 'πα: μουρμούρισε βουλγάρικα, σα σίμωσε τον Άγρα και μπήκε στην πλάβα του. Το ήξερα καλά πού είναι η Κούγκα...

Ο καπετάν Άγρας λοξοκοίταξε τον Αποστόλη. Μα δε μίλησε. Όλοι μαζί ανέβηκαν στο πάτωμα. Ήταν παλιό, εγκαταλειμμένο, σε κακά χάλια. Τα νερά ανέβαιναν, ξεχειλούσαν από χαλάσματα ανάμεσα στα ξύλα, μούσκευαν ολόκληρο το πάτωμα, μαύρο και μουχλιασμένο ερείπιο. Ο Άγρας, σαν κατακτητής, βηματίζει με μεγάλα πατήματα από τη μιαν άκρη στην άλλη, σταυρωτά και αντίθετα. Είχε καταλάβει το μόνο έδαφος που τον πλησίαζε στις βουλγάρικες εγκαταστάσεις, και χαμογελούσε, χαίρουνταν, κατάστρωνε στο νου του το πρόγραμμα του, πώς τώρα να τους εκτοπίσει.

- Τώρα μπορείς εδώ να χτίσεις μια καλύβα, του είπε ο γερο - Πασκάλ. Σου είπα πως θα σε πάγω στο πάτωμα κοντά τους. Για κοίτα;

Μετέφρασε ο Μιχάλης, και σήκωσε ο Άγρας το κεφάλι και από μέσα από τ' αραιωμένα Ξερά φύλλα των καλαμιών, ξεχώρισε την κεντρική βουλγάρικη καλύβα, χαμηλή, καλοχτισμένη, κρυμμένη μες στην πυκνότερη βλάστηση της Λίμνης.

- Θα μου δώσεις κανένα πεσκέσι, Καπετάνιε μου, ε; ρώτησε πάλι ο γέρος, τα πονηρά μάτια του στενεμένα από τις ρυτίδες που βάθαιναν με το χαμόγελο του.

Το βλέμμα του Άγρα διασταυρώθηκε με του Αποστόλη.

- Πες του πως θα του δώσω και πεσκέσι, είπε του Μιχάλη που μετέφραζε.

Και περνώντας πλάγι στον Αποστόλη:

- Άφησε του τη δόξα που ζητά και πληρωμή, μουρμούρισε. Αρκεί να ξέρεις εσύ πως, αν σε είχαμε ακούσει, θα κερδίζαμε έξι επτά μερών δουλειά...

Ποιος χωρούσε τον Αποστόλη από καμάρι και χαρά για τα λόγια του Αρχηγού! Δεν πήγαινε να πάρει τη δόξα ο άλλος; Την Κούγκα την είχε βρει αυτός, εκεί που ήξερε πως ήταν, αριστερά, κατά τη δύση, πλάγι στις βουλγάρικες καλύβες. Και με τους άντρες, γοργά στούμπωνε τις τρύπες, με καλάμια, φύλλα και ρίζες, κατά τις οδηγίες του Αρχηγού.

- Γιατί εδώ θα μείνομε απόψε, παιδιά, τους είπε ο καπετάν Άγρας. Μιας και το πατήσαμε το πάτωμα, δεν έχει να τ' αφήσομε.

Και τους εξήγησε.

- Είναι πάνω σε μια μάνα, δηλαδή σε πέραςμα βουλγάρικο. Κάθε στιγμή μπορεί να περάσει καμιά περιπολία τους. Δε θα μας γλιτώσουν όμως πια. Θα τους πιάσομε, αν έλθουν, σαν ποντίκια!

Ανατρίχιασε και τράβηξε την κάπα του να σκεπαστεί.

- Κάνει κρύο, είπε, και δεν έχουμε να στεγαστούμε. Μα είναι κανένας σας, παιδιά, που να θέλει να φύγει;

Όχι, δεν ήταν κανένας, του αποκρίθηκαν. Μόνος ο γερο - Πασκάλ ζήτησε να γυρίσει στη Μικρή.

- Κάνει κρύο, και είναι όλο νερά το πάτωμα, και με πονούν τα ρευματικά μου, εξήγησε του Μιχάλη.

Δυνατό ρίγος τίναξε τον Άγρα. Μάζεψε γύρω του την κάπα του και είπε:

- Καλά, να φύγεις! Μα θα πάρεις μια πλάβα, και δεν τις έχουμε περισσές! Ποιος θα μας τη φέρει πίσω;

Ο Αποστόλης πετάχθηκε.

- Εγώ, κύριε Αρχηγέ! είπε. Ξέρω βουλγάρικα, περνώ για Βούλγαρος όπου θέλω. Και αν μας πιάσουν...

- Κυρ Αρχηγέ, να φύγεις και συ, διέκοψε ο καπετάν Τυλιγάδης που προσεκτικά κοίταζε τον Άγρα όσο μιλούσε. Σε τινάζει πάλι η θέρμη. Δεν κάνει να μείνεις εδώ. Τα δόντια του Άγρα χτυπούσαν, έτρεμε όλος. Μα το χαμόγελο δεν άφησε τα χείλη του.

- Αστειεύεσαι; έκανε. Θα τους αφήσω πια το πάτωμα, μιας και το βρήκαμε;

- Θα το φυλάξω εγώ με τα παιδιά, μη νοιάζεσαι, αποκρίθηκε ο Τυλιγάδης. Θυμήσου τι τράβηξες, τις προάλλες που σου ξανάρθε...

- Και θα σας αφήσω, νομίζεις, στον κίνδυνο, και θα πάγω στην πίσω γραμμή, για λίγη θέρμη, τώρα; διέκοψε ο Άγρας.

Γέλασε, χτύπησε χαδιάρικα τον ώμο του Τυλιγάδη, και τρυφερά του είπε:

- Ας τα αυτά, σύντροφε! Και η θέρμη είναι εχθρός. Μα το ξανάπαμε, ή αυτοί ή εμείς. Ή θα μας φάνε ή θα τους φάμε. Να φύγω όμως από δω, δε γίνεται. Κάνε μου ένα τσάι κι έννοια σου.

Και γυρνώντας στον Αποστόλη:

- Πήγαινε το γέρο και γύρισε, παρήγγειλε. Σ' έχουμε ανάγκη και σένα και την πλάβα σου. Άιντε! Βιάσου!

Με καρδιά αναστατωμένη πήρε ο Αποστόλης το ένα πλατσί, ενώ ο γερο - Πασκάλ δούλευε το δεύτερο, και τράβηξε με όση βία μπορούσε κατά τη Μικρή. Ήταν αναστατωμένη η καρδιά του από θαυμασμό και αγάπη

για τον Αρχηγό, από φούρκα για τον Πασκάλ, από βία να γυρίσει στο πάτωμα, από λαχτάρα να θυσιάσει ό,τι είχε, όλο τον εαυτό του, τη ζωή του, για την Ιδέα που έφτιανε τέτοια παλικάρια...

Γιατί ήταν όλοι παλικάρια, γύρω στον Άγρα, άφησε πια τον ίδιο, τον ηρωικό τον Τέλο Άγρα, μα και ο Τυλιγάδης, και ο Νίκος από την Καρδίτσα, που φύλαγε τις Κάτω Καλύβες όσο έλειπε ο Αρχηγός, και ο Μιχάλης, και ο Νάσος, και ο Αντώνης, όλοι οι δώδεκα εύζωνοι, που είχαν έλθει με τον καπετάν Άγρα, και οι ντόπιοι, οι χωριανοί, που τους είχε φανατίσει και αυτούς ο Αρχηγός, και που τους είχε οπλίσει και ενθαρρύνει και διδάξει να βαστούν τουφέκι, να μη φοβούνται, να μην περιμένουν την επίθεση του Βουλγάρου παρά να του ρίχνονται αυτοί. Του είχαν διηγηθεί ένα δυο περιστάσεις, που, στις τολμηρές του ανιχνεύσεις, είχε συναντηθεί ο Άγρας με περιπολίες βουλγάρικες, πως είχαν ρίξει κι από δω κι από κει, πως πάντα είχαν υποχωρήσει οι Βούλγαροι και είχε μείνει νικητής ο Άγρας. Το ψιθύρο του γερο - Πασκάλ διέκοψε τη σειρά των συλλογισμών του.

- Θα πας πίσω; Αλήθεια; τον ρώτησε.

- Και βέβαια θα πάγω πίσω! Αμ έτσι θ' αφήσω τον Αρχηγό; αποκρίθηκε με κάποια περιφρόνηση ο Αποστόλης. Ο γέρος αργοκούνησε το κεφάλι.

- Μεγάλο παλικάρι, ο Καπετάνιος, μουρμούρισε, μα όχι φρόνιμος. Κεφάλι δεν έχει. Θα πέσει στα χέρια τους. Θα τελειώσει άσχημα. Αυτά που κάνει, δεν είναι φρόνιμα! Πάει κάτω από τη μύτη τους! Πάει γυρεύοντας!

- Μα αν ήταν φρόνιμος, κυρ Πασκάλ, αποκρίθηκε ο Αποστόλης, δε θα ήταν πια καπετάν Άγρας, θα ήταν γερο - Πασκάλ!

Ο γέρος δε θύμωσε. Αργοκούνησε πάλι το κεφάλι του με το σκουφί που του κατέβαινε ως το σβέρκο.

- Αυτός δεν ξέρει. Εγώ ξέρω... ψιθύρισε. Και το πλήρωσα. Εγώ ξέρω τι διάβολοι είναι αυτοί...

Ο Αποστόλης δεν αποκρίθηκε. Και σιωπηλά κυλούσε η πλάβα στο μυχρωμένο μονοπάτι. Ήταν νύχτα, αργά, σα γύρισε ο Αποστόλης, μόνος στην Κούγκα, κι έδωσε το σύνθημα στις βίγλες. Οι άντρες τυλιγμένοι στις κάπες τους, είχαν πλαγιάσει στο υγρό πάτωμα και είχαν αποκοιμηθεί. Λίγο παράμερα ο καπετάν Τυλιγάδης είχε ανάψει το καμινέτο του πίσω από την κάπα του, μη φανεί η φλόγα, κι έβραζε νερό. Πλάγι του, ξαπλωμένος, τυλιγμένος ως το λαιμό, σιγοβογγούσε ο Αρχηγός. Έδωσε ο Αποστόλης την πλάβα του και ανέβηκε στο πάτωμα.

- Είναι καλύτερα, αποκρίθηκε ο Τυλιγάδης στο ανήσυχο ρώτημα του, τού πέρασε το ρίγος. Θα του δώσω άλλο ένα ζεστό και θα κοιμηθεί. Είναι δεύτερη φορά που τον πιάνει όμως έτσι, σε λίγες μέρες μέσα, δυνατά η θέρμη. Θα τον φάγει και αυτόν ο Βάλτος...

Και σάλεψε θλιμμένα το κεφάλι του.

Ήταν ώρα ν' αλλάξει η φρουρά. Ο Τυλιγάδης ξύπνησε τέσσερις άντρες και τους έστειλε ν' αναπληρώσουν εκείνους που από νωρίς φύλαγαν το πάτωμα. Και σα γύρισαν αυτοί και πλάγιασαν, σιωπή τέλεια σκέπασε το πάτωμα. Μόνο ο Τυλιγάδης με τον Αποστόλη φύλαγαν τον άρρωστο Αρχηγό, ώσπου τον πήρε ο ύπνος, και πλάγιασαν και αυτοί και κοιμήθηκαν. Η νύχτα πέρασε χωρίς επεισόδιο. Το πρωί, από τους πρώτους, ζωηρός, γεμάτος δράση και θέληση, σηκώθηκε ο Άγρας, έτοιμος για τις πιο τολμηρές επιχειρήσεις, σα να μην είχε πάθει τίποτα τη νύχτα.

- Ε, καλά, θέρμη ήταν και πέρασε, αποκρίθηκε σε όσους ανήσυχα τον ρωτούσαν. Τώρα να δούμε πώς πρέπει να ενεργήσουμε.

Έκανε συμβούλιο, με τον υπαρχηγό Τυλιγάδη και τους άντρες, και συζήτησαν αν πρέπει να προσβάλουν τις βουλγάρικες καλύβες, αν ήταν πιο χρήσιμο να περιμένουν σιωπηλοί, μήπως περάσει καμιά περιπολία και την καταστρέψουν και αδυνατίσουν έτσι την αντίσταση των Βουλγάρων, πριν τους επιτεθεί ο Άγρας στις καλύβες τους, με τις λιγοστές του δυνάμεις. Η τελευταία γνώμη υπερίσχυσε. Ο Άγρας κάλεσε τον Αποστόλη και τον Μιχάλη.

- Είμαστε λίγοι, είτε, και δεν έχουμε πλάβες. Αν χρειαστεί να επιτεθούμε ή να καταδιώξουμε, δεν έχουμε δύναμη. Να φύγετε οι δυο μαζί, να πάτε στους καπεταναίους Κάλα και Νικηφόρο και να τους πείτε να είναι έτοιμοι. Κάθε στιγμή μπορεί να τους καλέσω να με βοηθήσουν, και να έλθουν.

Λιγόλογες και ορισμένες ήταν οι παραγγελίες του Άγρα για τους καπεταναίους, αλλά επείγουσες.

- Να φύγετε αμέσως, επανέλαβε του Μιχάλη, πεταχθείτε και γυρίστε. Δεν μπορούμε ούτε ένα τουφέκι, ούτε μια πλάβα να στερηθούμε.

Ο λόγος του Άγρα ήταν νόμος. Η επίδραση του άμεση. Η θέληση του μεταδίδουνταν στους άντρες του αυτοστιγμεί. Για να εκτελέσουν μια παραγγελία του, ήταν όλοι έτοιμοι να ριχθούν στη φωτιά.

- Δε θ' αργήσουμε... Ξέρω ένα κρυφό μονοπάτι... είπε λαχανιασμένος, από το βιαστικό κωπηλάτισμα, ο Αποστόλης στο σύντροφο του, που τραβούσε και αυτός κουπί με όλη του τη δύναμη. Περνά πίσω από την Τούμπα... Πέφτει σε τούτη τη μάνα εδώ...

Τα γοργά του μάτια σκάλιζαν τα καλαμμένα τοιχώματα δεξιά, γυρεύοντας το σημάδι που είχε αφήσει, όταν πέρασε πρώτη φορά μα τον Γιωβάν.

- Να το! αναφώνησε χαρούμενα.

Οδήγησε την πλάβα στα καλάμια, όπου δυο βέργες έγερναν λίγο η μια προς την άλλη, με μπλεγμένα, σαν από τον άνεμο, τα ξερά φύλλα τους, της μιας μες στις άλλης. Δυο τρεις σειρές κιτρινωμένα πια καλάμια έκρυβαν την αρχή του μονοπατιού. Οι δυο άντρες τα παραμέρισαν χωρίς να τα σπάσουν, πέρασαν την πλάβα ανάμεσα τους, και βρέθηκαν στο κρυφό μονοπάτι.

- Και τώρα, δρόμο, κουράγιο και σφόρτσο! Θα φθάσουμε γρήγορα, είπε ο Αποστόλης.

Μα όσο και αν κόπιασαν, ήταν νύχτα σαν έφθασαν στο Τσέκρι. Ο καπετάν Νικηφόρος είχε συμβούλιο με δυο προεστούς από το Μπόζετς. Το χωριό τους, λέει, ήταν φωλιά βουλγάρικη. Οι χειρότεροι κομιτατζήδες έβρισκαν άσυλο εκεί. Οι βουλγαρίζοντες χωρικοί τους έκρυβαν, τους χρηματοδοτούσαν, τους έτρεφαν, και οι λίγοι Έλληνες του χωριού ήταν σε αδιάκοπο κίνδυνο. Η κυρία Ευθαλία, η δασκάλα, ένα ηρωικό κορίτσι, ριψοκινδύνευε τη ζωή της κάθε μέρα, επίσης και ο πάτερ Χρυσόστομος, ο πατριαρχικός παπάς του χωριού. Αυτοί δε θα υποχωρούσαν. Μα έπρεπε να ξέρει ο καπετάν Νικηφόρος, τι φωλιά από οχιές ήταν το Μπόζετς, επίσης και τα Κουρφάλια, το Ράμελ, το... Ένα παλικάρι μπήκε μέσα κι έκοψε το λόγο του προεστού, που κομπολόγι αράδιαζε ονόματα εξαρχικών χωριών, όπου κάθε τόσο γίνονταν και από ένα έγκλημα. Ο καπετάν Νικηφόρος, σκοτισμένος, σήκωσε το κεφάλι.

- Τι θέλεις, παιδί μου; ρώτησε.

- Κάποιος σε γυρεύει, κύριε Αρχηγέ... μουρμούρισε το παλικάρι. Κι είναι, λέει, βία...

- Ποιος είναι; Τι με θέλει;

Ο νέος έσκυψε και κάτι του ψιθύρισε στο αυτί. Ο καπετάν Νικηφόρος γύρισε στους προεστούς.

- Αφήστε με να τα συλλογιστώ όλα αυτά, τους είπε. Θα δούμε τι μπορούμε να κάνουμε. Ωστόσο... Έχω τώρα κάποια βιαστική δουλειά. Στείλτε μου το γιατρό τον Αντωνάκη, που τα ξέρει και που βρίσκεται στο Μπόζετς, και θα σας μεταπεί εκείνος τι θ' αποφασίσω και τι θα γίνει. Το σύνθημα, μια πιστολιά. Και σαν πλησιάσει η πλάβα, σταυρός, αστέρι. Πηγαίνετε τώρα.

Έξω στο πάτωμα, λίγο παράμερα, δυο άντρες στέκονταν, τυλιγμένοι στις κάπες τους, ο ένας ψηλός άνδρακλας, ο άλλος κοντούλης. Αφησε ο Νικηφόρος τους τσορμπατζήδες να μπαρκαριστούν, και σαν απομακρύνθηκε η πλάβα, σίμωσε τους δυο νεοφερμένους και τους οδήγησε στην καλύβα. Στο φως της πετρελένιας λάμπας αναγνώρισε τον Αποστόλη.

- Μπρες, εσύ είσαι πάλι; έκανε ζωηρά. Και γυρνώντας στον Μιχάλη:

- Φέρνεις γράμμα του καπετάν Άγρα; ρώτησε.

Όχι, γράμμα δεν είχε ο Μιχάλης. Μα είπε προφορικά το μήνυμα του Αρχηγού του, την παραγγελία του να είναι έτοιμοι οι άλλοι καπεταναίοι, και να καταφθάσουν σε βοήθεια μόλις τους καλέσει. Είχαν βρει την Κούγκα

επιτέλους, μα ήταν άθλιο πάτωμα, χωρίς οχύρωμα, ούτε καν σκεπή. Αν πρόσβαλλαν οι Βούλγαροι, θα την είχε άσχημα ο καπετάν Άγρας. Είχε ανάγκη από βοήθεια, από άντρες, από όπλα, από πλάβες. Έπρεπε αυτός να επιτεθεί πρώτος στις βουλγάρικες καλύβες που ήταν ένα πλάγι, να μην αφήσει τους Βουλγάρους να τον προλάβουν. Και ήταν άρρωστος. Χθες βράδυ είχε πάλι θέρμη...

Ο καπετάν Νικηφόρος ορτσώθηκε.

- Θα πάγω εγώ, είπε, δε θα περιμένω να με καλέσει... Στάθηκε να σκεφθεί και, αποφασίζοντας, είπε:

- Έχω κι εδώ δουλειά, στα φοβισμένα χωριά. Μα εκείνη είναι πιο βιαστική...

Στάθηκε πάλι μια στιγμή. Και πάλι διέταξε:

- Φύγε τα ξημερώματα, Μιχάλη. Θα πας στην καλύβα Κούγκα, θα πεις του καπετάν Άγρα πως θα έλθω χωρίς να μου ξαναμηνύσει. Θα ειδοποιήσω εγώ τον καπετάν Κάλα. Ως προς εσένα, Αποστόλη, έχω δουλειά για σένα. Πάτε τώρα να φάτε κάτι στο πόδι και να κοιμηθείτε. Εγώ έχω να γράψω. Και πρωί, ξημερώματα, θα ξεκινήσετε, ο καθένας σε άλλη κατεύθυνση.

Πρώτος απ' όλους ήταν ο Αποστόλης στο πόδι, πρωί πρωί, ξεκουρασμένος, πλυμένος, συγυρισμένος, και περίμενε στο πάτωμα, έξω από την καλύβα, να τον καλέσει ο Αρχηγός.

Γύρω του, σμήνος αεικίνητο, πηλαινοέρχουνταν οι άντρες. Όλοι είχαν δουλειά. Ένας καθάριζε το όπλο του, άλλος κουβαλούσε φυσίγγια σε μια πλάβα, άλλος έφερνε ψωμά από τον πλαγινό φούρνο, άλλος παραπέρα, μακριά, μη λερώσει τα νερά της καλύβας, έπλενε ρούχα. Η καλύβα ήταν μελίσι από τα ξημερώματα, όταν δεν είχε γίνει νυχτερινή περιοδεία. Κοίταζε ο Αποστόλης, χαϊδεύοντας το πιστόλι που του είχε χαρίσει ο καπετάν Άγρας και που έμενε πάντα μπηγμένο στη ζώνη του. Να ήταν και αυτός μεγάλος, άξιος να καταταχθεί σε σπλαρχηγού σώμα, να κάνει πορείες, συμπλοκές, μάχες!...

- Αποστόλη! φώναξε ο Αρχηγός.

Μ' ένα πήδο βρέθηκε ο μικρός μες στην καλύβα, ίσιος, τεντωμένος, μάτια και αυτιά ανοιχτά. Ο καπετάν Νικηφόρος κρατούσε ένα γράμμα στο χέρι.

- Θα πας αμέσως στη σκάλα, του είπε. Εκεί θ' αφήσεις την πλάβα και θα πας πεζή στο Ζορμπά. Θα ξεμοναχιάσεις την κυρία Ηλέκτρα και θα της δώσεις τούτο. Δεν έγραψα διεύθυνση...

Έριξε μια ματιά κατά την πόρτα και χαμηλόφωνα πρόσθεσε:

- Θα της πεις εσύ... πως είναι για το Δεσπότη... Κατάλαβες; Με τα μάτια έκανε ο Αποστόλης νόημα «ναι». Και πρόσθεσε με την άκρη των χειλιών:

- Για το Κέντρο.

Ο Νικηφόρος χαμογέλασε.

- Άιντε, είσαι ξυπνός, του είπε. Κοίταξε όμως να φθάσει το γράμμα στα χέρια της.

- Αν με ρωτήσει τίποτα, έχεις καμιά παραγγελία να της πω;

- Αν σε ρωτήσει... Μα δε θα σε ρωτήσει... Πες της μονάχα πως ήταν εδώ χθες βράδυ δυο τσορμπατζήδες από το Μπόζετς, και θα καταλάβει εκείνη... είναι συνηθισμένη. «Πως ήταν συνηθισμένη» η κυρία Ηλέκτρα, το ήξερε ο Αποστόλης καλύτερα από κάθε άλλον. Και ούτε και ο καπετάν Νικηφόρος δεν ήξερε ίσως πόσες φορές τον είχε μεταχειριστεί αυτόν, τον Αποστόλη, η κυρία Ηλέκτρα, για να φέρει, νύχτα, τουφέκια, πιστόλια, φυσίγγια και χειροβομβίδες, στον κρυψώνα του σχολείου, απ' όπου ύστερα, με χίλια μέσα, τα φενγάτιζε κείνη για τις καλύβες. Και τώρα τάχα, για το γράμμα...

Με μεγάλα βήματα, ακολουθώντας την ακρολιμνιά και αποφεύγοντας τον πατημένο δρόμο, μισοκρυμμένος μες στα αραιά καλάμια της ξηράς, τραβούσε ο Αποστόλης κατά το Ζορμπά, και σχεδίαζε ολόκληρο πρόγραμμα. Γιατί το ήξερε πως θα τον μεταχειριστεί η κυρία Ηλέκτρα. Εκείνη τον γνώριζε καλά. Το ήξερε πως όλα μπορεί να του τα εμπιστευθεί, κι εκείνος όλα να τα βγάλει πέρα. Ένα παιδί, βλέπεις, περνά παντού, ακόμα κι εκεί που σκαλώνει ο μεγάλος. Σαν ξέρεi μάλιστα και βουλγάρικα και τούρκικα... Και αυτός τα ήξερε και τα δυο... Ήταν ήσυχο το σχολείο και σιωπηλό σαν έφθασε ο Αποστόλης. Τα παιδιά είχαν σκορπίσει, το



καθένα στο σπίτι του, για το μεσημεριανό πρόγευμα. Στην κουζίνα, εμπρός στο σανιδένιο ολοκάθαρο τραπέζι, κάθονταν η κυρία Ηλέκτρα με τον Γιωβάν. Ο μικρός έβγαλε μια φωνή σαν είδε τον Αποστόλη και πήδηξε χάρω. Μα πάλι στάθηκε ντροπαλά, φοβισμένος, κοιτάζοντας μια τη δασκάλισσα, μια το φίλο του.

- Καλώς μας ήλθες, Αποστόλη, είπε χαρούμενα η κυρία Ηλέκτρα, απλώνοντας του το χέρι.

Και, με μια ματιά κατά τους ανεπίπλωτους ασπρισμένους τοίχους, πρόσθεσε:

- Δεν έχει καρέκλα! Ξεπετάξου, φέρε ένα σκαμνί από την κάμαρα μου, κι έλα να σε φιλέψουμε από το πιλάφι μας. Μόλις που καθίσαμε κι εμείς.

Κάθισαν οι τρεις μαζί και τα έλεγαν. Ο Γιωβάν ξεχνούσε να φάγει, τα μάτια του αδιάκοπα σηκωμένα στον Αποστόλη. Και κάθε λίγο τον ξυπνούσε με μια σπρωξιά η κυρία Ηλέκτρα, από την έκσταση του.

- Τρώγε, μπρε παιδί μου! Θα παγώσει το πιλάφι σου!

Μα πού ν' αποσπάσει την προσοχή του ο Γιωβάν από τον Αποστόλη, που διηγούνταν πώς είχαν βρει την Κούγκα, ένα σαπισμένο πάτωμα, εντελώς απροστάτευτο, απάνω σε μια νερομάνα, πέρασμα των Βουλγάρων, που δε δίστασε να το καταλάβει ο Άγρας, άρρωστος, με μια φούχτα άντρες και πλάβες, και σχεδόν χωρίς πολεμοφόδια, τόσο κοντά στις βουλγάρικες καλύβες, ώστε φαίνονταν από μέσα από τ' αραιωμένα φυλλώματα, η κεντρική, η μεγαλύτερη τους καλύβα.

- Και θα μείνει εκεί, έτσι απροστάτευτος; ρώτησε αναστατωμένη η κυρία Ηλέκτρα.

- Θα του πήγαν τώρα φυσίγγια από τις Κάτω Καλύβες. Και θα πάγει γρήγορα, ίσως και αύριο, με ολόκληρο το σώμα του, ο καπετάν Νικηφόρος, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Έριξε μια ματιά του Γιωβάν και πρόσθεσε χαμηλόφωνα, στο αυτί της δασκάλισσας:

- Έχω να σου μιλήσω ιδιαιτέρως, κυρία Ηλέκτρα...

- Τρέχα, Γιωβάν, στην κάμαρα μου, θα βρεις, στο πεζούλι του παραθύρου, το πανέρι με τα μήλα που έφερε η Ευαγγελία. Διάλεξε έξι, τα πιο ώριμα, και φέρε τα. Να, πάρε ένα πιάτο, πρόσταξε η κυρία Ηλέκτρα.

Ευάγωγα, κατέβηκε από το σκαμνί του ο μικρός, πήρε ένα πιάτο από το τραπέζι, και με σκυφτό κεφάλι βγήκε από την κουζίνα.

- Πες γρήγορα, είπε η δασκάλισσα.

Ο Αποστόλης έχωσε το χέρι του στον κόρφο του κι έβγαλε το γράμμα του Νικηφόρου.

- Για το Δεσπότη, είπε λακωνικά.

Το πήρε κείνη και το εξέτασε από το μπρος και το πίσω μέρος.

- Δεν έχει διεύθυνση ο φάκελος, είπε. Θα είναι σπουδαίο... Δε σου έδωσε καμιά παραγγελία για μένα ο καπετάν Νικηφόρος;

- Όχι, είπε πως εσύ ξέρεις, πως είσαι συνηθισμένη. Μόνο να σου πω, λέγει, πως αποβραδής, χθες δηλαδή, πήγαν και τον βρήκαν δυο τσορμπατζήδες από το Μπόζετς.

- Ξέρω! Κατάλαβα, είπε η κυρία Ηλέκτρα. Είναι για τους φόνους του Οκτωβρίου και του Νοεμβρίου. Επτά στο Κοσίνοβο, και τώρα σκότωσαν τον Βόζελι, τον προύχοντα, στο Ράμελ. Το παράκαναν οι κομιτατζήδες.

- Πάλι στο Ράμελ; αναφώνησε ο Αποστόλης.

- Ναι! Αυτό το Ράμελ έχει αμαρτίες, το κακόμοιρο! Σκότωσαν όχι μόνο τον Βόζελι<sup>2</sup>, αλλά και τη γριά μητέρα του και τα τέσσερα κορίτσια του, το μικρότερο έξι μηνών, το δύστυχο. Κι έγραψαν στη δασκάλισσα του Μπόζετς...

- Στην κυρία Ευθαλία;

- Ναι, στην κυρία Ευθαλία, πως αν δεν παύσει να φανατίζει παιδιά και γονείς, θα της κάνουν τα ίδια, πως θα την κάψουν ζωντανή μες στο σχολειό της. Βρήκαν όμως άνθρωπο να φοβερίσουν!...

Ο Αποστόλης βούρκωσε.

- Αυτή είναι σαν και σένα, κυρία Ηλέκτρα! Είναι ηρωική, λένε!

- Αυτή, ναι, είναι ηρωική, όχι εγώ. Αυτή ζει σε φωλιά βουλγάρικη, μες στους κοιμητοζήδες. Εγώ... εγώ έχω δικούς μου πολλούς, και τη Λίμνη κοντά, και τους καπεταναίους ένα βήμα. Μα αυτή... Και φαντάζομαι γιατί πήγαν χθες οι προύχοντες. Θα ζητούσαν τον καπετάν Νικηφόρο να βγει στα χωριά, να ξαναθαρρέψουν οι Ορθόδοξοι, ε; Αυτό ζήτησαν;

- Δεν ξέρω. Δε μου είπε. Είπε πως εσύ θα καταλάβεις.

Η κυρία Ηλέκτρα δεν αποκρίθηκε. Συλλογισμένη γύριζε το γράμμα στα μακριά δάχτυλα της.

- Θα το στείλεις, κυρία Ηλέκτρα; ρώτησε ο Αποστόλης. Η δασκάλισσα σήκωσε τα μάτια.

- Βέβαια, μουρμούρισε. Μα πώς;

- Με τον ίδιο τρόπο... το τραίνο... ξέρεις...

- Όχι... δεν κάνει να ξαναπάς εσύ... θα σε σημαδέψουν... Σκέπτομαι... Σήκωσε το κεφάλι και κοίταξε ολόγυρα κατά την πόρτα.

- Μα τι γίνηκε ο μικρός; Χάθηκε; έκανε. Γιωβάν! φώναξε. Κανένας δεν αποκρίθηκε.

Η δασκάλισσα χαμογέλασε.

- Θα κλαίει... είπε τρυφερά. Το καημένο...

- Θα κλαίει; Γιατί;

- Κάθε φορά κλαίει, όταν νομίζει πως τον διώχνω...

Και με το γράμμα στο χέρι βγήκε από την κουζίνα. Σε λίγο γύρισε σπρώχνοντας τον Γιωβάν μπροστά της. Τα μάτια του μικρού ήταν πρησμένα και κόκκινα.

- Ακούς, λέγει, αγόρι να κλαίγει! είπε η δασκάλισσα χαϊδεύοντας τα πυκνά, καστανά του μαλλιά. Και αυτό, την ώρα που του ετοιμάζω κρυφή, εμπιστευτική δουλειά...

Τα φρύδια του Αποστόλη ανέβηκαν ως τη μέση του μετώπου του. Σιωπηλά το βλέμμα του ρωτούσε:

- Ναι, είπε η κυρία Ηλέκτρα. Ο Γιωβάν θα πάγει το γράμμα που μου έφερες, Αποστόλη. Μα θα βοηθήσεις και συ.

Έβγαλε το ασημένιο της ωρολόγι από την πέτσινη ζώνη της.

- Έχουμε μια ώρα ώσπου να έλθουν τα παιδιά στο μάθημα, είπε. Έλα, Αποστόλη, να καταστρώσουμε το πρόγραμμα. Και συ, Γιωβάν, άκου και πρόσεχε. Σήμερα θα μας δείξεις αν είσαι άξιος να πάρεις τα καινούρια ρούχα που σου έφτιασα και να στείλω πίσω τα βουλγάρικα που φορείς.

Νωρίς ξεκίνησαν τα δυο αγόρια με το χλωμό νοεμβριάτικο ήλιο ακόμα ψηλά, πάνω από το κεφάλι τους.

Ο Γιωβάν ήταν νευρικός, συμμαζεμένος. Ο Αποστόλης τον εγκάρδια) νε.

- Γιατί αμφιβάλεις; Το άλλο που έκανες ήταν πολύ πιο δύσκολο, να πας από τις Κάτω Καλύβες στο Τσέκρι. Τούτο είναι εύκολο. Φθάνει να 'χεις ανοιχτά τα μάτια σου.

Ο Γιωβάν σιωπούσε. Ο μεγάλος του έδωσε μια σπρωξιά.

- Μην είσαι χαζός, του είπε. Δεν τρως άχυρα! Λοιπόν τι φοβάσαι;

Πάλι δεν αποκρίθηκε ο μικρός. Με βεβαιότητα είπε ο Αποστόλης:

- Το ξέρω πως θα τα καταφέρεις καλά. Έπειτα είσαι μικρούλης, και τα μωρά δεν τα υποψιάζεται κανένας... Μα και αν σε πιάσουν, όνομα δε γράφει στο φάκελο. Για το Δεσπότη! Τι θα πει, για το Δεσπότη; Ποιο Δεσπότη; Εσύ μονάχα μην ξεχάσεις πως, αν σε ρωτήσουν, είσαι ανεπιώς του Δεσπότη Καστοριάς. Θυμάσαι; Πώς τον λένε;

- Καραβαγγέλη. Γερμανό Καραβαγγέλη.

- Καλά. Και συ πού πηγαίνεις;

- Στο Μοναστήρι, να βρω τη μάνα μου.

- Καλά! Όλα αυτά όμως αν σε ρωτήσουν. Αλλιώς...

- Ξέρω...

- Λοιπόν μη φοβάσαι. Ούτε είναι κουτός ο καπετάν Νικηφόρος να λέγει τη σκάφη - σκάφη και τα σύκα - σύκα, όπως σου έλεγε η κυρία Ηλέκτρα. Όλα είναι κρυφά γραμμένα, έτσι που να μην καταλάβει κανείς, αν πέσει το γράμμα σε ξένα χέρια...

Πήγαιναν τ' αγόρια βιαστικά, ανταλλάζοντας αργά και πού κανένα λόγο. Πέρασαν την αμαξωτή γέφυρα του Λουδία, και, αφήνοντας το μεγάλο δρόμο που πάγει στη Βέρροια, τράβηξαν νότια. Λίγο διάστημα έκαναν, και ο Αποστόλης σταμάτησε.

- Πήγαινε από δω και πέρα μόνος, είπε του Γιωβάν. Φαίνεται πια το Πλατύ. Με ξέρουν εκεί. Καλύτερα να μη με δουν. Θα σε περιμένω κάτω από τη γέφυρα. Είδες πώς θα κατέβεις, ε; Ή σφύριξε μου, αν είναι μοναξιά, και ανεβαίνω εγώ. Γεια σου, τώρα. Κοίταξε μόνο να κάνεις τον κουτό. Πηγαίνεις τάχα δεξιά, και γυρεύεις να πάρεις το τραίνο που πάγει αριστερά. Α! και μην ξεχνάς! Το δεξί μάγουλο πρώτα, ύστερα το αριστερό, και τελευταίο το μέτωπο. Ε;

- Έννοια σου... μουρμούρισε ο Γιωβάν.

Κι έφυγε με σκυφτό το κεφάλι. Πήγαινε ο μικρός βιαστικός, σχεδόν τρεχάτος, απλώνοντας όσο μπορούσε τα λιγνά του ποδαράκια. Τώρα που δεν είχε πια τον Αποστόλη κοντά του, ξεθάρρευε. Από μικρός, μες στο ξύλο και τις τιμωρίες μεγαλωμένος, είχε εξασκήσει το μυαλό του σε όλες τις πονηριές και τις μαλαγανιές, ήταν μαθημένος σε όλα τα τεχνάσματα για να γλιτώνει από τα χέρια του Άγγελ Πέιο. Όσο ήταν κοντά στην κυρία Ηλέκτρα και τον Αποστόλη, κι ένιωθε ασφάλεια, έχανε τις ιδιότητες του, ξαναγίνονταν μικρός, διψούσε να μάθει καινούρια πράγματα.

- Εσένα, δε σου λέγω ποτέ ψέματα, είχε πει της κυρίας Ηλέκτρας, χθες, που σκουπίζοντας την τάξη, είχε σπάσει με τη σκούπα του ένα τζάμι. Και να με δείρεις, δε θα σου πω ψέματα, εσένα.

Όπως και τον Αποστόλη, θα ντρέπονταν να τη γελάσει. Μα τώρα, μόνος στον κάμπο, ένιωθε όλα του τα παλιά εφόδια να ξαναζωντανεύουν, γύρευε κι έβρισκε στο μυαλό του χίλια μέσα να βγάλει πέρα την αποστολή του. Χαμήλωνε ο ήλιος κατά τα βουνά, στη δύση, σαν μπήκε στο σταθμό. Το τραίνο δεν είχε φθάσει. Από το άλλο μέρος της γραμμής τρία παιδιά έπαιζαν αμάδες. Στάθηκε ο Γιωβάν και τα κοίταζε, το μάτι του και το αντί του προσηλωμένο κατά τη δύση.

Από μακριά άκουσε το λαχάνιασμα της μηχανής, πήρε μια πλατιά πέτρα και άρχισε κι αυτός να πηδά και να την κλωτσά με το ένα πόδι κατά τη γραμμή. Ο Τούρκος υπάλληλος, με μια κόκκινη και μια πράσινη σημαία στο χέρι, τον είδε και τον φώναξε.

- Φύγε από κει, μικρέ! Και σεις, παιδιά, ξεκουμπιστείτε! Έρχεται το τραίνο...

Ο Γιωβάν μάζεψε την πέτρα του, πέρασε τρεχάτος τη γραμμή και στάθηκε στο σταθμό, με μάτια και στόμα ανοιχτά, σα χωριατόπαιδο που πρωτοβλέπει το σιδερένιο θηρίο. Κατάφθανε το τραίνο, τρίζοντας και καπνίζοντας. Λιγόστεψε την ταχύτητα του, πέρασε η μηχανή τον Γιωβάν και στάθηκε πέρα. Δυο τρεις χωρικοί σίμωσαν με τα μπογαλάκια τους, άλλοι τόσοι κατέβηκαν στο σταθμό και μες στο πήγαινε κι έλα, χώθηκε ανάμεσα τους, ο Γιωβάν και βρέθηκε μπρος στη σκευοφόρο. Σα χαζό παιδί έκανε να σκαρφαλώσει στο σκαλοπάτι. Ένας χαμάλης τον έπιασε από το μπράτσο και τον κατέβασε κάτω.

- Πού πας; τον ρώτησε τούρκικα.

Με μεγάλα τρομαγμένα μάτια τον κοίταζε ο Γιωβάν, ξύνοντας το δεξί του μάγουλο, ύστερα το αριστερό, και με τον καρπό του χεριού του το μέτωπο του.

- Πού πας και σκαρφαλώνεις έτσι, παλιόπαιδο; τον ξαναρώτησε θυμωμένος ο Τούρκος.

Αμίλητος, σα σαστισμένος, τον κοίταζε ο Γιωβάν, ξύνοντας μια το δεξί του μάγουλο, μια τ' αριστερό και μια το μέτωπο.

- Δεν ξέρεις τούρκικα; ρώτησε άγρια ο χαμάλης. Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε.

Ο καποτραίνος περνούσε αμέριμνα παρακάτω. Τον φώναξε ο Τούρκος.

- Κοίταξε δω, του είπε, ένα ανήλικο που δεν καταλαβαίνει γλώσσα. Εσύ ξέρεις βουλγάρικα... μήπως σε καταλάβει εσένα...

Ο Γιωβάν κοίταζε τον καποτραίνο με τα ίδια τρομαγμένα μάτια. Με καλοσύνη ρώτησε αυτός βουλγάρικα:

- Είσαι Βούλγαρος;

- Ναι... μουρμούρισε στην ίδια γλώσσα ο Γιωβάν.

Και αργά έξιψε το δεξί του μάγουλο, ύστερα το αριστερό και πάλι το μέτωπο. Τα μάτια του καποτραίνου άστραψαν. Γύρισε στο χαμάλη και του είπε τούρκικα.

- Μοιάζει κουτός και τον τρόμαξες. Άφησε να του μιλήσω στη γλώσσα του.

- Κάλλιο εσύ παρά εγώ, του είπε αγαθά, σείοντας το κεφάλι του ο Τούρκος.

Και τράβηξε στη δουλειά του. Ο καποτραίνος είπε βουλγάρικα, εξακολουθώντας τάχα αμέριμνα την εξέταση του μικρού:

- Πού θες να πας;... Τι γυρεύεις εδώ;

Ο Γιωβάν τον κοίταζε, και φοβισμένα έτριψε πάλι το δεξί και το αριστερό μάγουλο του, και ύστερα το μέτωπο, σα χαζό ξαφνισμένο παιδί. Βιαστικά, κρυφά, με το δείκτη του χεριού του, έκανε και ο καποτραίνος τις ίδιες κινήσεις. Κι ελληνικά είπε χαμηλόφωνα του Γιωβάν:

- Τρέχα πέρα από τη γραμμή, πίσω από τη σκευοφόρο...

- Ποια; ρώτησε επίσης ελληνικά ο Γιωβάν.

- Τούτο δω το βαγόνι που έχει τα σεντούκια... και περίμενε με...

Τρεχάτος έφυγε ο Γιωβάν. Σε λίγα δευτερόλεπτα, από ένα άλλο βαγόνι πήδηξε χάμω, στο άλλο μέρος της γραμμής ο καποτραίνος, βρήκε τον Γιωβάν, που είχε τρυπώσει πλάγι στη σκευοφόρο, και αφού βεβαιώθηκε πως ήταν μόνοι, τον πλησίασε βιαστικά.

- Από πού έρχεσαι; ρώτησε χαμηλόφωνα:

- Από το Ζορμπά, αποκρίθηκε ο μικρός.

- Η κυρία Ηλέκτρα; έκανε ο καποτραίνος.

- Ναι!

- Γράμμα;

- Ναι!

- Δώσε, γρήγορα... Κρύψου στις ρόδες... Βγάλ' το κρυφά...

Άψε σβήσε, ο Γιωβάν είχε βγάλει το φάκελο από τον κόρφο του και τον έριξε χάμω. Έσκυψε ο καποτραίνος, τάχα πως κάτι βλέπει στη ρόδα, το μάζεψε, το έχωσε μέσα στο μανίκι του και ξανασηκώθηκε.

- Γενικό Προξενείο; μουρμούρισε.

- Δεσπότης... αποκρίθηκε ο Γιωβάν.

- Καλά. Μείνε δω. Φεύγει το τραίνο. Ύστερα τραβάς το δρόμο σου. Χαιρετίσματα στην κυρία Ηλέκτρα, πες, από τον Χρήστο... ξέρει...

Και με γρήγορα βήματα ξαναέβηκε σ' ένα βαγόνι, και σχεδόν αμέσως έφυγε το τραίνο. Από το χώμα όπου είχε καθίσει ο Γιωβάν, κοίταζε το πήγαινε κι έλα του σταθμού. Σε λίγο όλοι είχαν σκορπίσει, ταξιδιώτες και υπάλληλοι. Τότε σηκώθηκε κι εκείνος, πέρασε πέρα από το σταθμό και βγήκε στον πατημένο δρόμο. Τρεχάτος έφθασε στην αμαξωτή γέφυρα. Ο ήλιος βασίλευε. Ο Αποστόλης τον περίμενε στο δρόμο. Ήταν μόνος.

- Τα κατάφερες; ρώτησε.

- Ναι!

- Σε ποιον το έδωσες;
  - Είπε να πω της κυρίας Ηλέκτρας χαιρετίσματα από τον Χρήστο.
  - Καλά! Έπεσες στον πιο ξυπνό. Αυτός πάντα τα βγάξει πέρα και τις πιο δύσκολες δουλειές τις καταπιάνεται και όλα τα καταφέρνει.
- Χαρούμενα έδωσε μια σβερκιά του Γιωβάν.
- Είδες που φοβούνται, κουτούκι; Εγώ το ήξερα πως θα τα καταφέρεις, είπε. Και τώρα, δρόμο.
- Βιαστικά πήγαιναν τα δυο παιδιά στον ερημικό κάμπο κατά το Ζορμπά. Έφθασαν νύχτα. Η πόρτα του σχολείου ήταν ξεκλείδωτη, η κυρία Ηλέκτρα τους περίμενε. Στο τραπέζι της κουζίνας, δυο κουπάκια, πιάτα και ψωμοτύρι ήταν στρωμένα, και στη φουβού άχνιζε ένα μπρίκι καφές. Καθίσετε ν' ανασάνετε, ξεκουραστείτε, πιέτε ένα γάλα, να, πήγα μόνη μου και το πήρα από το χωριό. Και ύστερα μου τα λες, Γιωβάν, είπε στ' αγόρια. Ήταν συγκινημένη και χαρούμενη. Είχε ξανάρθει η καρδιά της στη θέση της σαν τους άκουσε να φθάνουν και της είπε ο Αποστόλης: «Ο Χρήστος σε χαιρετάει». Γιατί ήταν ριψοκίνδυνο να εμπιστευθεί τέτοια σπουδαία δουλειά σε τόσο μικρό παιδί, το ήξερε. Μα στις δουλειές που καταπιάνονταν αυτή, αν δε ριψοκινδύνευε κιόλα, θα γίνονταν ποτέ τίποτα;
- Άκουσε τη διήγηση του Γιωβάν, που έβγαινε πάλι το δεξί του μάγουλο, ύστερα το αριστερό, και τελευταίο το μέτωπο του, αναπαραστώντας τη σκηνή με τον Τούρκο, τάχα πως δεν καταλάβαινε τούρκικα και ήταν τρομαγμένος.
- Δεν ήξερα αν ήταν αλήθεια Τούρκος, της εξήγησε. Μα αυτός δεν απαντούσε στο σημάδι μου. Και σαν ήλθε ο άλλος, και, με το δάχτυλο, γρήγορα έκανε σαν και μένα... χάρηκα πολύ, κυρία Ηλέκτρα... Γιατί φοβόμουν μη φύγει το τραίνο πριν με καταλάβει κανένας. Τώρα ξέρω. Άλλη φορά θα τα καταφέρνω καλύτερα.
  - Και τώρα τα κατάφερες καλά, είπε τρυφερά η δασκάλισσα. Και σκύβοντας, έριξε ένα φιλί στ' αχτένιστα μαλλιά του.
  - Και τα ρούχα σου τα κέρδισες, πρόσθεσε γελαστά. Ξετύλιξε ένα στρώμα, που είχε κατεβάσει από το πατάρι, και έστρωσε σεντόνια και κουβέρτες.
  - Γδυθείτε και κοιμηθείτε εδώ και οι δυο, τους είπε. Θα κλειδώσω και θα πλαγιάσω κι εγώ, και αύριο τα ξαναλέμε.
-

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Θ

Μα την αυριανή, ενώ «τα έλεγαν», τουφεκίδι απόμακρο, υπόκωφο, ακούστηκε ως το Ζορμπά. Ο Αποστόλης και η δασκάλισσα πετάχθηκαν έξω.

- Ο κρότος έρχεται από κει, είπε η κυρία Ηλέκτρα, δείχνοντας κατά τη δύση.

- Θεέ μου! Είναι ο καπετάν Άγρας! Άραγε ξεκίνησε ο καπετάν Νικηφόρος; Θα προφθάσει ο καπετάν Γκόνος από την Πρίσα; Και μηνύθηκε άραγε ο καπετάν Κάλας; έκανε ο Αποστόλης.

Ο Γιωβάν τους είχε ακολουθήσει. Με τα δυο χέρια σφιγμένα στα χείλη του, κοίταζε μια την κυρία Ηλέκτρα, μια τον Αποστόλη. Ήταν χλωμός και τρομαγμένος.

- Τον σκότωσαν; μουμούρισε. Μα δεν του αποκρίθηκαν.

Οι τουφεκίες είχαν παύσει. Η κυρία Ηλέκτρα ανησύχησε ακόμα περισσότερο.

- Είναι με λίγους άντρες... και το πάτωμα Κούγκα βρίσκεται, λες, σε πέρασμα... Ένας αιφνιδιασμός... Και ο εχθρός κοντά... Άκου, Αποστόλη, είπε αποφασιστικά, τρέχα στο Νιχώρι, θα έχουν ακούσει κι εκεί το τουφεκίδι και θα είναι στο πόδι. Έχει παιδιά με καρδιά στο Νιχώρι, μάζεψε όσα τουφέκια είναι, πες τους πως σ' έστειλα εγώ... και τρέχα στις Κάτω Καλύβες. Εκεί θα έχουν μάθει. Και συ πια... βλέποντας και κάνοντας. Μα μη χάνεις στιγμή. Ίσως να έχει βιαστική ανάγκη από βοήθεια ο καπετάν Άγρας...

Ο Αποστόλης δεν περίμενε δεύτερη διαταγή. Είχε φύγει τρεχάτος, ίσια στη σκάλα της Κρυφής. Εκεί τράβηξε μια πιστολιά και περίμενε. Αργούσε να έλθει απάντηση. Τράβηξε δεύτερη πιστολιά. Σε λίγο ακούστηκε μια φωνή από μέσα από τα καλάμια.

- Εεε!... Ποιος;

- Ο οδηγός ο Αποστόλης. Έλα! Γρήγορα! Μια πλάβα παρουσιάστηκε. Μέσα ήταν μόνος ένας πλαβαδόρος οπλισμένος με τουφέκι και πιστόλια.

- Έπεσε τουφεκίδι στο Ζερβοχώρι, είπε του Αποστόλη πλησιάζοντας την πλάβα του, και ανησύχησε ο καπετάν Κάλας. Ήθελε και καλά ο καπετάν Παρασκευάς, ο υπαρχηγός του, να φύγουν. Μα δεν τον άφησε ο Αρχηγός. Και είχε δίκαιο, δε θα ήταν τίποτα, σώπασε το τουφεκίδι. Τι θέλεις εσύ τώρα;

- Πήγαινε με αντίκρυ, στο Νιχώρι. Έχω δουλειά εκεί... διαταγή της κυρίας Ηλέκτρας, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Πήδηξε στην πλάβα και άρπαξε το δεύτερο πλασί.

- Θα οδηγήσω από κει όσα παλικάρια βρω...

- Πας στο Ζερβοχώρι;

- Στις Κάτω Καλύβες πρώτα. Και βλέπομε.

- Μα ησύχασε το τουφέκι!

- Δεν ξέρεις ποτέ τι γίνεται...

Σαν επικύρωση στα λόγια του Αποστόλη, πυροβολισμοί πυκνοί διέσχισαν ξαφνικά τους ήρεμους κρότους της Λίμνης. Ομοβροντίες απανωτές, βουβαμένες από την απόσταση, μα αδιάκοπες, μαρτυρούσαν λυσσασμένη μάχη κατά το Ζερβοχώρι.

- Γρήγορα! Γρήγορα! έλεγε ο Αποστόλης. Ο καπετάν Άγρας πολεμά στην Κούγκα...

Ο πλαβαδόρος κωπηλατούσε με ορμή. Πολεμιστής ο ίδιος, ήξερε τι σημασία είχε η γρήγορη αποστολή ενισχύσεων.

- Δώσ' μου το τουφέκι σου, παρακάλεσε ο Αποστόλης. Στο Νιχώρι δε θα βρω άλλο...

Στο Νιχώρι, η κίνηση ήταν μεγάλη. Πλάβες ήταν ανασυρμένες στη σκάλα, άντρες οπλισμένοι δρασκελίζαν τις κουπαστές, πηδούσαν στο χώμα, άλλοι, επίσης οπλισμένοι, κατάφθαναν από το χωριό. Ανάμεσα τους, ψηλός και ίσιος στέκονταν ο καπετάν Νικηφόρος. Βιαστικά τακτοποιούσε τους άντρες στη σειρά για πορεία. Οι

ομοβροντίες εξακολουθούσαν να πέφτουν σα βροντή μακρινή. Ο Αποστόλης πήδηξε και αυτός στην ακρολιμνιά. Βαστούσε το τουφέκι του πλαβαδόρου και φορούσε ζώνη τη φυσιγγιοθήκη του.

- Κύριε Αρχηγέ... άρχισε.

Ο Νικηφόρος γύρισε, τον είδε, είδε και τον πλαβαδόρο όρθιο στην πλάβα του και τον αναγνώρισε.

- Είσαι από την Κρυφή, Ανάσταση; του φώναξε.

- Μάλιστα!

- Τράβα πίσω, πες τού καπετάν Κάλα πως με είδες, πως πάγω από την ξηρά, στα σίγουρα, πως τραβώ για τη σκάλα της Τερχοβίστας και πως παίρνω μαζί το σώμα του Νιχωριού. Πες του να έλθει κι εκείνος με τον καπετάν Παρασκευά. Είναι βία!

Και ξαναγυρνώντας στους άντρες του:

- Εμπρός, βήμα ταχύ, μαρς! πρόσταξε.

Ο Αποστόλης χώθηκε στη γραμμή και ακολούθησε. Στο Νιχώρι δεν είχε πια δουλειά, αφού τον πρόλαβε ο καπετάν Νικηφόρος και είχε μαζέψει το σώμα του χωριού. Πέρα η μάχη εξακολουθούσε άγρια. Οι μπαταρίες ακολουθούσαν η μια την άλλη, ο κρότος έφθανε ως την ακρολιμνιά, πάνω από τα καλάμια και τις φυτείες, πνίγοντας τους άλλους κρότους της Λίμνης. Η καρδιά του Αποστόλη χτυπούσε σκεπαρνιές. Τι να γίνονταν άραγε στο μισοσάπιο πάτωμα της Κούγκας, χωρίς καμιά σκεπή, κανένα οχύρωμα που να προστατεύει τον Άγρα και τους άντρες του: Αχ, και να προφθάσουν! Να μη φθάσουν αργά! Όπλο και φυσίγγια είχε. Ήταν και αυτός ένα τουφέκι παραπάνω. Και τη δουλειά του θα την έκανε, τ' ορκίζονταν. Φθάνει να πρόφθαινε τη μάχη. Εμπρός, πρώτος προχωρούσε ο καπετάν Νικηφόρος. Ακολουθούσε την ακρολιμνιά, κατέβαινε στα λασπωμένα χαντάκια, συχνά μες στα νερά, δεν τον σταματούσε ούτε κούραση, ούτε δυσκολία, μόνο να φθάσουν, να φθάσουν, να φθάσουν...

- Αν παίρναμε τον πατημένο δρόμο, θα κοπιάζαμε λιγότερο και θα πηγαίναμε γρηγορότερα, είτε ένας άντρας χαμηλόφωνα στον Αποστόλη. Κοίταξε λάσπες και καλάμια και σκοντάματα...

- Είναι στοχαστικός ο Αρχηγός, αποκρίθηκε επίσης σιγά ο Αποστόλης. Μέρα μεσημέρι, τόσοι άντρες, να περνούμε από τα χωριά, να μας δουν οι Τούρκοι... το συλλογίστηκες; Κι έτσι που πάμε, από την ξηρά, χρειάζεται κουράγιο, ξέρεις, να το καταπιαστεί...

- Καλά λες... Να μας πάρουν μυρωδιά, μας χαλάνε όλους...

Το τουφεκίδι εξακολουθούσε άγριο. Η αγωνία ζωγραφίζονταν σε όλα τα πρόσωπα, και όλο και πιο γρήγορα προχωρούσε ο Νικηφόρος, παράσερνε την ανθρώπινη αλυσίδα. Όσπου έπαυσαν οι ομοβροντίες, αραιώσε το τουφεκίδι και σώπασε ολότελα. Μερικοί άντρες, κρυφά, έκαναν το σταυρό τους. Η μάχη είχε βαστάξει πάνω από ώρα. Τι προμηνούσε η τωρινή σιωπή; Τρεις ώρες ολόκληρες βάσταξε η πορεία. Όταν έφθασαν στη σκάλα της Τερχοβίστας, ο νοεμβριάτικος ήλιος κρύβονταν πίσω από τις κορυφές του Βέρμιου. Μια πιστολιά έφερε μια πλάβα στην ακτή. Μα ήταν πολλοί οι άντρες. Μπήκε ο Νικηφόρος στην πλάβα με όσους χωρούσε, και τράβηξε για τις Κάτω Καλύβες, απ' όπου έστειλε άλλες να πάρουν το σώμα ολόκληρο.

Στις Κάτω Καλύβες λίγοι άντρες είχαν μείνει, όσοι χρειάζονταν μόνο για να τις φυλάγουν από κανένα αιφνιδιασμό. Η αγωνία τους ήταν μεγάλη, σαν ακούστηκαν οι πρώτες πρωινές τουφεκιές. Την παραμονή είχαν φύγει οι περισσότεροι, με οδηγό το γερο - Πασκάλ, για την Κούγκα. Κι εκείνοι που έμειναν πίσω είχαν ακούσει τη μεγάλη μάχη, μα δεν ήξεραν τίποτα. Πώς είχε τελειώσει; Είχε νικήσει ο Άγρας; Ή μην τον είχαν καταστρέψει οι Βούλγαροι; Είχε νυχτώσει ολότελα όταν έφθασαν οι τελευταίοι αντάρτες στην καλύβα του Βαγγέλη. Χωρίς να χάσει ώρα, ο Νικηφόρος όπλισε δυο μεγάλες πλάβες, πήρε όσους άντρες χωρούσαν, και στα σκοτεινά τράβηξε για την Κούγκα, με μόνο οδηγό τον Αποστόλη.

- Είσαι βέβαιος πως ξέρεις το δρόμο; τον είχε ρωτήσει ανήσυχα.

Μα όλοι οι άντρες αποκρίθηκαν για κείνον, πως και από το γερο - Πασκάλ καλύτερα ήξερε τα μονοπάτια ο Αποστόλης. Μόνος ο Αποστόλης δε μιλούσε. Πρώτη φορά δείλιαζε. Τα μονοπάτια τα ήξερε, είναι αλήθεια, και

από το γερο - Πασκάλ καλύτερα. Μα στα σκοτεινά, ανάμεσα στην πυκνή αυτή μυστηριώδικη φυτεία, θα τα ξανάβρισκε; Κι έπαιρνε στο λαιμό του τόσα παλικάρια, μόνος οδηγός αυτός... Αν έχανε το δρόμο του; Αν τους έριχνε σε καμιά μπρουσκάδα;

Όρθιος στην πλώρη της πρώτης πλάβας, τα γατίσια του μάτια σκαλίζοντας το σκοτάδι, οδηγούσε σιωπηλά, με νοήματα, μέσα στο δαίδαλο από στραβοδίβλους στενούς δρόμους ανοιγμένους μες στους καλαμιώνες. Και μ' ευπείθεια κι εμπιστοσύνη υπάκουαν οι πλαβαδόροι, έστρεφαν μια γωνιά όταν τους άπλωνε το χέρι, σταματούσαν όταν το σήκωνε, ξαναβουτούσαν το πλασί σαν τους το έγνεφε. Δυο ώρες πήγαιναν έτσι, αμίλητοι, αρχηγός και άντρες, μες στα δυο μονόξυλα. Σ' ένα γύρισμα, αμυδρό φως άσπριζε τα νερά. Χαρούμενος άπλωσε ο Αποστόλης το χέρι.

- Η Μικρή! ψιθύρισε.

Ήταν η καλύβα που είχε χτίσει ο Άγρας για να διευκολύνει τις περιπολίες του, ν' ασφαλίσει τις συγκοινωνίες του με τις Κάτω Καλύβες.

- Να σταθούμε, να ρωτήσουμε, διέταξε ο καπετάν Νικηφόρος. Δυο άντρες φύλαγαν στα σκοτεινά, από κάθε μέρος της καλύβας.

Είδε ο Νικηφόρος τη λάμψη της κάνας που χαμήλωσε.

- Φίλοι εδώ. Μην τραβάτε! είπε.

- Το σύνθημα! του φώναξαν από τα σκοτεινά.

- «Σταυρός, αστέρι!» αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Οι κάνες ορθώθηκαν.

- Καλώς ορίσετε! του αποκρίθηκαν.

Οι πλάβες πλεύρισαν το πάτωμα. Οι δυο σκιές σίμωσαν. Μα κανένας δε βγήκε από τις πλάβες.

- Τι έγινε στην Κούγκα; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Δεν ξέρομε. Λέγαμε πως μας φέρνετε ειδήσεις...

- Ερχόμαστε από το Τσέκρι, πάμε να βοηθήσουμε, είπε ο Νικηφόρος. Αν είναι κακά τα μαντάτα θα ξαναγυρίσουμε. Αλλιώς, αν δε μας δείτε, θα πει πως όλα παν καλά.

Κι έδωσε το σημείο να ξεκινήσουν. Μα τώρα στα σίγουρα πήγαινε ο Αποστόλης. Μιας και βρήκε τη Μικρή, ήξερε κάθε λύγισμα μονοπατιού, κάθε ανοιγμένο καινούριο δρόμο. Όσο όμως πλησίαζαν την Κούγκα, τόσο πιο σιγανά, προσεκτικά δούλευαν τα πλασιά, τόσο πιο ακίνητοι κάθονταν οι άνδρες. Πήρε ο Αποστόλης το τελευταίο κρυφό μονοπάτι και βγήκε σιωπηλά στη μάννα. Οι άντρες, σκυφτοί, γερμένοι στο τουφέκι, με το δάχτυλο στη σκανδάλη, ήταν έτοιμοι να πυροβολήσουν στην πρώτη διαταγή. Κάτω από το χλωμό φως των άστρων, γυάλισε πάλι μια κάνα ανάμεσα στα καλάμια.

- Τις ει; ακούστηκε μια φωνή.

Από τα συγκρατημένα στήθη, ένας αναστεναγμός βγήκε, κύλησε στα νερά, βαθύς, σα λυγμός χαρούμενος.

- Δικοί μας! Γλίτωσαν!

Τ' άκουσε ο σκοπός και βγήκε μες στα νερά να τους ανταμώσει.

- Ποιο είστε, αδέλφια; ρώτησε.

- Από το Τσέκρι... Καπετάν Νικηφόρος... Τι μαντάτα εδώ; Ο σκοπός είχε πλησιάσει. Χαρούμενα έσφιξε τ' απλωμένα χέρια.

- Καλά, είπε. Τις φάγανε, οι άτμοι. Μα έχομε δυο λαβωμένους.

Ανυπόμονα είχε πάρει ένα πλασί ο Αποστόλης και τραβούσε κατά το πάτωμα που μαύριζε πάρα πέρα. Ο καπετάν Νικηφόρος, όρθιος τώρα, γύρευε κι εκείνος να σχίσει το σκοτάδι με το βλέμμα του. Πλεύρισαν οι πλάβες, και σκιές σκόρπιες σηκώθηκαν και σίμωσαν. Εμπρός, γελαστός, χαρούμενος στέκονταν ο Άγρας, περιτριγυρισμένος από τους άντρες του. Πρώτος πήδηξε ο Νικηφόρος στο πάτωμα. Πήρε το απλωμένο χέρι του Άγρα και το έσφιξε με συγκίνηση που του έκοβε τη φωνή.



- Ακούσαμε τις ομοβροντίες... ήλθαμε βιαστικά... δεν ξέραμε τι τρέχει... αν θα σε βρούμε ζωντανό!... μπουρδούμπισε.

Ο Άγρας τον αγκάλιασε.

- Τα είχαμε σκούρα μια στιγμή, είπε γελαστά. Ήταν πολλοί αυτοί. Μα τα βγάλαμε πέρα. Ε, παιδιά;

Καθισμένοι όλοι σταυροπόδι στο πάτωμα, κουβέντιαζαν τώρα στα σκοτεινά. Ήταν κρύα και υγρή νύχτα, μα δεν μπορούσαν ν' ανάψουν φωτιά, που, χωρίς σκεπή, θα φαίνονταν από μακριά, θα τους πρόδιδε. Οι άντρες πίσω από μια κάπα είχαν βράσει νερό και είχαν ετοιμάσει τσάι. Και πίνοντας το ζεστό, τυλιγμένοι ως το λαιμό στις κάπες τους, άκουαν οι νεοφερμένοι τη διήγηση του Άγρα.

- Ναι, έλεγε ο Αρχηγός, τη γλιτώσαμε φθηνά. Και ήμασταν κουρασμένοι, γιατί τη νύχτα είχαμε ξαγρυπνήσει. Ε, Γκόνος; Καλά και βρέθηκες εδώ! Για πες τα! Μα ο Γκόνος, χαμογελώντας, αργοκούνησε το κεφάλι.

- Πες τα συ, κάλλιο, κυρ Αρχηγέ, είπε με την ξενική του προφορά. Θα τα πεις καλύτερα...

Βουλγαρόφωνος, από τα Γιαννιτσία, παλιός συμπολεμιστής των κομιτατζήδων, όταν νόμιζε πως σήκωναν επανάσταση για να ελευθερώσουν από τη σκλαβιά τη Μακεδονία, μα φανατισμένος τώρα Έλληνας Ορθόδοξος, είχε μάθει να μιλά ελληνικά, όχι όμως πολύ ελεύθερα, και τον πείραζε ότι τα πρόφερε ξενικά. Το ήξερε ο Άγρας, και τον εγκαρδίωνε να μιλά και να διηγείται. Τον βεβαίωνε πως όχι μόνο είχαν γούστο τα λάθη που έκαμε, αλλά και πως ήταν χρήσιμη η προφορά του η ξενική, γιατί έτσι τον αναγνώριζε και στα σκοτεινά, και όταν δεν τον έβλεπε ακόμα, και ήξερε πως είχε πλάγι του ένα ατρόμητο παλικάρι.

- ...Κι έτσι, πήγαμε χθες τη νύχτα, με τον καπετάν Γκόνος, δεκαοχτώ όλοι μαζί, διηγούνταν ο Άγρας, περάσαμε από τους κρυφούς δρόμους, που τους ξέρει καλά ο γερο - Πασκάλ, και βγήκαμε στο Ζερβοχώρι. Φυσούσε βαρδάρης. Πήγαμε από το νότιο μέρος, μη μας μυριστούν τα σκυλιά, και κυκλώσαμε το σπίτι του Τόμαν Παζαρέντζε, όπου κρύβονταν ο Αποστόλ Πέτκωφ. Έτσι δε μου είχες πει, μπρε Αποστόλη;

Βαστώντας την ανάσα του άκουε, καθισμένος στον κύκλο, ο οδηγός.

- Ναι! αποκρίθηκε. Εκεί τον είχε δει ο μικρός ο Γιωβάν. Και τον πιάσατε;

- Ναι! Να τον πιάσομε! Πού πιάνεται αυτός ο παμπόνηρος! Δεν κοιμάται, φαίνεται, ποτέ δυο νύχτες στο ίδιο σπίτι. Τρέμει! Το σπίτι του Παζαρέντζε το κάψαμε, καθώς και δυο τρία άλλα, για παραδειγματισμό και τιμωρία των φονιάδων, που σκότωσαν τις προάλλες επτά αγωγιάτες της Νιάουσας. Μα τον Αποστόλ δεν τον πιάσαμε. Το πουλί είχε πετάξει...

- Και τον Παζαρέντζε; Τι τον κάνατε; Ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Τον στείλαμε, όμηρο με άλλους μερικούς, στην Αγια - Μαρίνα, να τους φυλάξουν εκεί. Ας τολμήσουν τώρα να σκοτώσουν κανένα δικό μας!

- Έπρεπε να τους ξεπαστρέψεις, Καπετάνιε, είπε μουρμουριάρικα ο Γκόνος.

Ο Άγρας πέταξε πίσω το κεφάλι του, που, με τα σγουρά μαλλιά, ξεκόβονταν σα στεφάνι στον αστερωτό ουρανό.

- Μπα, είπε, γιατί; Και αυτοί νομίζουν πως κάνουν το καθήκον τους όταν μας σκοτώνουν. Αν είναι πιο άγριοι από μας, το 'χουν κατάρα στο αίμα τους. Ίσως και να μη φταίν, αν τους έκανε ο Θεός αιμοβόρους...

Μουρμούριζαν οι άντρες στο γύρο αποδοκιμαστικά:

- Έτσι που τα πας, κυρ Αρχηγέ...

- Δε ρωτάς και το γερο - Πασκάλ...

Άκουσε τ' όνομα του ο Βούλγαρος κι έσκυψε να ρωτήσει τι είπαν. Του μετέφρασε ο καπετάν Γκόνος. Ο γέρος κουνούσε το κεφάλι του απάνω κάτω με δυσφορία.

- Του το λέγω κάθε μέρα! Μας παίρνεις όλους στο λαιμό σου, Καπετάνιε... είπε στη γλώσσα του.

- Τι λέγει; ρώτησε ένας εύζωνος. Μα διέκοψε ο Νικηφόρος:

- Νωρίς το πρωί ακούσαμε τουφεκιές, είπε.

- Άλλη δουλειά αυτή, αποκρίθηκε ζωηρά ο Άγρας. Η μέρα μας σήμερα, αρχίζοντας από τη χθεσινή νύχτα, ήταν περιπέτειες γεμάτη. Αυτές οι τουφεκίες που άκουσες, ήταν συμπλοκή μιας δικής μας περιπολίας με μια δική τους. Ήλθαν στα χέρια, τράπηκαν αυτοί σε φυγή, και μου έφεραν τα παιδιά έναν κομιτατζή από το Ζερβοχώρι. Τον έστειλα και αυτόν στις Κάτω Καλύβες.

- Και η μάχη;

- Αυτή ήταν η σπουδαία! είπε ο Άγρας. Είχαν ακούσει στις καλύβες τους το τουφεκίδι, οι Βούλγαροι. Μα δεν ήξεραν τι γίνονταν. Τρεις μέρες τους περιμέναμε εδώ, στο πάτωμα, και δεν έτυχε να περάσουν. Όσοπου βαρεθήκαμε την απραξία, μήνυσα του καπετάν Γκόνο να έλθει και πήγαμε μεις νύχτα, στο Ζερβοχώρι. Μα είδαν, φαίνεται, τις φλόγες από τις καλύβες, και το πρωί έβγαλαν περιπολίες. Πιάσαν τα παιδιά μας τον κομιτατζή που σας είπα, και χτύπησαν ένα δυο άλλους. Όστε φρένιασαν, εννοείς, στις καλύβες τους. Μα δεν ήξεραν πού κρυβόμαστε μεις. Δε φαντάζονταν πως είχαμε καταλάβει την Κούγκα. Έβγαλαν λοιπόν δυνατό σώμα σε πλάβες, και το έστειλαν να περιπολήσει. Αυτό περιμέναμε κι εμείς τόσες μέρες! Μπήκαν σε τούτη δω τη μάνα, τους αφήσαμε να πλησιάσουν και ήλθαν κι έπεσαν πάνω στα τουφέκια μας, αράδα οι πλάβες, αλυσίδα! Τους είχαν δει οι σκοποί μας, και σιωπηλά επέστρεψαν και μας ειδοποίησαν. Και μόλις μπήκαν αυτοί για καλά στη μάνα, τους ρίξαμε μια μπαταρία. Στην αρχή έκαναν να υποχωρήσουν τρομαγμένοι. Μα ήταν αυτοί πολλοί κι εμείς μετρημένοι. Το αντιλήφθηκαν και άρχισαν και αυτοί άγριο τουφεκίδι...

- Και σεις, έτσι ξεσκεπάστοι; διέκοψε ο καπετάν Νικηφόρος.

- Είχαμε μαζέψει μερικά καλάμια για πρόχωμα, μα δε μας χρησίμευσαν και πολύ. Και αυτοί όμως ήταν ξεσκεπάστοι στις βάρκες τους, καθώς κατάφθαναν η μια πίσω από την άλλη, στα στενά νερά. Ε, τι να γίνει; Πολεμήσαμε. Ήταν όμως πολλοί αυτοί, σου το είπα, κι εμείς λίγοι. Μου έλειπαν και δυο πλάβες που είχαν πάγει τους αιχμαλώτους. Σαν είδαμε και αποείδαμε, έστειλα τις πλάβες μας με τον Γκόνο και τα παιδιά από μέσα από τα καλάμια, και τους πήραν από πίσω. Και όπου φύγει φύγει τότε! Το 'βαλαν στα κουπιά, και δρόμο! Να είχαμε μεις άλλες πέντε πλάβες! Δε μας ξέφευγε κανένας! Μα δεν έχουμε! Είμαστε φτωχοί, πρόσθεσε ο Άγρας.

Και γέλασε.

- Είσαι αδιάσπαστος βράχος θελήσεως και τόλμης, Άγρα, είπε με βαθιά συγκίνηση ο Νικηφόρος.

Ο Άγρας έκανε να γελάσει. Μα πάλι σοβάρεψε.

- Δυο μας παιδιά πληγώθηκαν, είπε. Τους έστειλα στις Κάτω Καλύβες, να τους δει γιατρός και να τους νοσηλεύσει. Εγώ δεν έπαθα τίποτα. Αυτοί οι δυο πλήρωσαν, οι κακόμοιροι...

Παράμερα καθισμένος, άκουε και κοίταζε ο Αποστόλης, σιωπηλός, όλος προσοχή και σκέψη. Από μικρός είχε παρακολουθήσει τον αγώνα, είχε δει και ακούσει πολλά, είχε μετρήσει πτώματα σφαγμένων, βασανισμένων, κομματιασμένων χωρικών, ακολουθήσει κηδείες, ακούσει μοιρολόγια και κατάρες. Μα πρώτη φορά, αφότου είχε μπει στον αγώνα της Λίμνης, άκουε σκέψεις σαν αυτές του Άγρα, που δικαιολογούσε τους εχθρούς του, έβλεπε τη συγκίνηση του Νικηφόρου που παραμέριζε τη δική του περιφρόνηση του θανάτου, για ν' ανυψώσει το συνάδελφο του αρχηγό. Είχε δει οπλαρχηγούς γενναίους, ριψοκίνδυνους, καλούς. Μα πρώτη φορά έβλεπε από κοντά, ήρχονταν σ' επαφή με πολιτισμένους ανθρώπους, μέσα στον αγριότερο αγώνα. Και δεν ήταν προετοιμασμένος γι' αυτά. Είχε δει πολλές ζούλιες και συνορισιά μεταξύ στους πολεμιστές. Και είχε μάθει να πιστεύει και να λέγει, πως κάθε Έλληνας είναι καλός και κάθε Βούλγαρος κακός. Και τα λόγια του Άγρα, πως και οι Βούλγαροι νομίζουν καθήκον τους να σκοτώνουν Έλληνες, τον ξένιζαν, αλλά και του άνοιγαν καινούριους κόσμους από σκέψη, από δικαιοσύνη, από συγχώρεση.

Τυλιγμένος στην κάπα του, πλαγιασμένος πλάγι στον καπετάν Γκόνο, ανάμεσα στους κοιμισμένους άντρες και αρχηγούς, γυρνούσε μια στο πλάγι, μια στο άλλο, και ύπνο δεν έβρισκε. Έπειτα και ο καπετάν Νικηφόρος... Του έφερναν δάκρυα στα μάτια τα λόγια του καπετάν Νικηφόρου κάθε φορά που τα θυμούνταν. Βράχος θελήσεως και τόλμης, ναι, ήταν ο καπετάν Άγρας! Μα και αυτός δεν ήταν τάχα βράχος θελήσεως και τόλμης, που είχε περάσει, μέρα μεσημέρι, με όλο του το σώμα, τρέχοντας σχεδόν, κάτω από τη μύτη των Τούρκων, για

να πάγει γρηγορότερα και ασφαλέστερα βοήθεια στον Άγρα; Και όχι μόνον δεν παινιούνταν γι' αυτό, αλλά και δε φαίνονταν να το αντιλαμβάνεται καν πως ήταν τολμηρό, ριψοκίνδυνο, κατόρθωμα.

Ως τώρα, μόνο την κυρία Ηλέκτρα είχε λατρεύσει ο Αποστόλης, σαν κάτι ανώτερο. Και αυτό τώρα τον μπέρδευε ακόμα περισσότερο. Γιατί η κυρία Ηλέκτρα δεν παραδέχονταν, ούτε για το Βούλγαρο ούτε για τον Τούρκο, πως ίσως να νομίζουν πως κάνουν το καθήκον τους όταν σκοτώνουν Έλληνες. Αυτή ήταν μονοκόμματη. Μισούσε και Τούρκους και Βούλγαρους, σα θηρία άξια μόνο για εξόντωση. Σα θυμούνταν το σκοτωμένο πατέρα της, που τον είχαν σκοτώσει οι Τούρκοι στην Αικατερίνη, στα '97, άναβαν τα μάτια της, αγρίευε, γίνονταν τίγρη... Και μαζί της τους μισούσε και ο Αποστόλης, ίσα με τους Βούλγαρους... Και το πρωί, σαν ξημέρωσε, όταν ζωή και κίνηση σκέπασαν πάλι το πάτωμα, ψήνοντας καφέδες και κόβοντας ψωμιά, κοίταζε ο Αποστόλης μια τον ένα αρχηγό και μια τον άλλο. Και διερωτούνταν ποιον από τους δυο αγαπούσε περισσότερο: τον υψηλό γαλανομάτη παστρικοντυμένο και καλοχτενισμένο καπετάν Νικηφόρο, ή το μικρόσωμο, αξύριστο, ατημέλητο, σγουροκέφαλο, πάντα γελαστόν καπετάν Άγρα;

Το αδυνατισμένο πρόσωπο του δευτέρου, τα βαθουλωμένα περικομμένα καστανά του μάτια, μαρτυρούσαν μέρες και νύχτες άγρυπνες, κόπους, αρρώστια, φροντίδα. Και όμως τα κέφια του έμεναν ανάλλαχτα, ποτέ δεν ανυπομονούσε, ούτε δυσφορούσε, ούτε παραπονούνταν για την άθλια, στερήσεις και κακοπάθειες γεμάτη, ζωή στο πάτωμα Κούγκα. Παρατήρησε και ο Νικηφόρος την κακή του όψη.

- Δε θα βαστάξεις πολύν καιρό έτσι, του είπε. Καλό είναι, αν θες να κάνεις γερή δουλειά, να πας λίγο στις Κάτω Καλύβες, ν' αναπαυθείς και ν' αναλάβεις... Μα τον διέκοψε ο Άγρας.

- Να φύγομε, δηλαδή, μετά τη χθεσινή μας επιτυχία; Να έλθουν αυτοί να μας πάρουν το πάτωμα;

Με τον αγορίστικο αυθόρμητο τρόπο του αγκάλιασε τους ώμους του:

- Μη μου το ξαναπείς, φίλε μου! Αναφώνησε.

- Τουλάχιστον στήσε μια καλύβα, είπε ο Νικηφόρος.

- Αυτό, μάλιστα, το παραδέχομαι, αποκρίθηκε καλόκαρδα ο Άγρας. Και σήμερα, που είναι και οι άντρες σου εδώ, μπορούμε να το κάνομε, σιωπηλά και γρήγορα, μη μας ακούσουν και μας δουν αυτοί οι θεοκατάρατοι. Για δεξ! Η κεντρική τους καλύβα φαίνεται λίγο μες στα καλάμια, πέρα...

Ως το βράδυ, η καλύβα με σκεπή ήταν στημένη, και οι άντρες είχαν κατασκευάσει, με καλάμια, ρίζες και λάσπη, ένα πλατύ οχύρωμα ολόγυρα στο πάτωμα. Η Κούγκα, από ανοιχτή κι επικίνδυνα εκτεθειμένη σχεδία, είχε μετατραπεί σε οχυρωμένο καταφύγιο ανταρτών.

- Και τώρα, είπε ο Άγρας του Νικηφόρου, δε σου ζητώ πια να μείνεις. Ούτε συ, καπετάν Γκόννο. Για συντροφιά, θα σας ήθελα και τους δυο, αλλά δεν έχουμε πια ανάγκη από επικουρία. Ας είστε καλά, που μας βοηθήσατε να φτιάσομε το άσυλο μας. Θα καταφέρομε τώρα να το υπερασπίσομε.

Είχε φύγει βιαστικά από το Τσέκρι ο καπετάν Νικηφόρος. Κι εκεί χρειάζονταν οργάνωση για άμυνα, αν επιτίθονταν οι Βούλγαροι, όσο και για υπεράσπιση των πατριαρχικών χωριών.

- Και περιμένω απάντηση του Δεσπότη, είπε του Άγρα. Τον ειδοποίησα πως θα έφευγα να έλθω σε βοήθεια σου, μα έφυγα χωρίς εντολή του.

Έμειναν σύμφωνοι οι δυο αρχηγοί, πώς να συνεννοηθούν γρηγορότερα, σε ώρα ανάγκης. Και την άλλη μέρα το πρωί, ο Νικηφόρος έφυγε με οδηγό το γερο - Πασκάλ και με όλο το σώμα, αφήνοντας τον Άγρα εφοδιασμένο πολεμοφόδια, φυσίγγια και χειροβομβίδες, και με όσους άντρες τού είχαν στείλει οι Κάτω Καλύβες και τα νότια χωριά της ακρολιμνιάς. Την ίδια ώρα έφυγε και ο Γκόννος. Ο Αποστόλης έμεινε στην Κούγκα με άλλους δυο οδηγούς, άλλοτε ψαράδες, που ήξεραν τους παλιούς δρόμους, όχι όμως και τους καινούριους. Κι έτσι έβγαине δυο τρεις φορές την ημέρα μαζί τους, σε έρευνες και περιπολίες, να τους δείξει τα νέα ανοιγμένα μονοπάτια, που μπέρδευαν ακόμα περισσότερο τον ήδη τόσο μπερδεμένο λαβύρινθο των δρόμων της Λίμνης.

Τη δεύτερη μέρα, γυρίζοντας από μian ανίχνευση κοντά στις βουλγάρικες καλύβες, με τον καπετάν Τυλιγάδη, άκουσε ο Αποστόλης τούρκικες ομιλίες μέσα στην Κούγκα. Ξιπάστηκε και γύρισε στον Τυλιγάδη. Αυτός γέλασε ξένοιαστα.

- Είναι ο Χαλίμππεης, ο φίλος του Αρχηγού, του είπε. Ήρχονταν και τον έβλεπε, κάπου κάπου, στις Κάτω Καλύβες και τώρα θα έμαθε το κατόρθωμα του στο Ζερβοχώρι και ήλθε να τον συγχαρεί.

- Μα πού έμαθε τα τούρκικα ο Αρχηγός; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Μπα, ούτε λέξη τούρκικη δεν ξέρει! αποκρίθηκε ο Τυλιγάδης. Δεν ακούς τον Μιχάλη που τα ξέρει και που κάνει το δραγομάνο; Ο Χαλίμππεης δεν ξέρει λέξη ελληνική, ούτε ο Αρχηγός λέξη τούρκικη. Μα ο Τούρκος θαυμάζει την τόλμη και την αφοβία του Αρχηγού, και τους ενώνει η έχθρα τους για τους κομιτατζήδες. Ο μπέης είναι από την Καβάσιλα, και ξέρει, έχει δει μερικά κακούργα κατώματα τους. Μας έστειλε και καπνό κάποτε...

Έβγαιναν από την καλύβα εκείνην την ώρα, ο μεγαλόσωμος πλουσιοντυμένος Τούρκος μπέης, με το μακρύ του σακάκι, το κομψοκομμένο πανταλόνι και τις γυαλιστές του μπότες, και ο ξερακιανός, λιγνεμένος, κακοθρεμμένος Έλληνας αντάρτης, με τα τριμμένα του ρούχα, το πάντα ξέσκεπο κεφάλι και τ' ανυπότακτα μαλλιά, με τα ζωηρά γελαστά μάτια του στις βαθουλωμένες τους κόγχες, λιωμένος από τους πυρετούς και τις κακοπάθειες, μα ολόσιος, κεφάλτος πάντα, αδάμαστος, «βράχος αδιάσπαστος θελήσεως και τόλμης». Πίσω τους, κοντά, ακολουθούσε ο Μιχάλης, έτοιμος να κάνει το διερμηνέα. Και είπε ο Τούρκος, γυρνώντας στον Μιχάλη:

- Πες του Αρχηγού σου, πως οπότεν θέλει βοήθεια, ένα σημάδι μόνο να κάνει, και άντρες και όπλα ακόμα είμαι έτοιμος να του στείλω.

Ο Μιχάλης μετέφρασε. Ευχαριστώ τον μπέη, αποκρίθηκε ο Άγρας, μα τις δουλειές μας είμαστε συνηθισμένοι να τις βγάζομε πέρα μόνοι μας... Προπάντων σαν πρόκειται να χύσουμε το αίμα μας... Ο Μιχάλης πάλι μετέφρασε. Ο Τούρκος χαμογέλασε και υποκλίθηκε ευγενικά.

- Είναι υπερήφανος ο Αρχηγός σου, είπε. Μα μπορεί να τύχει να έχει ανάγκη και από τίποτε άλλο... Γιατρό λόγου χάρη. Δε φαίνεται και τόσο καλά...

- Έχομε και γιατρό, ευχαριστούμε, αποκρίθηκε ο Άγρας. Μα αν μου παρουσιαστεί καμιά ανάγκη, θα προστρέξω στην καλή θέληση του μπέη.

Και χωρίστηκαν με χειραψίες και φιλοφρονήσεις. Σαν απομακρύνθηκε και χάθηκε η πλάβα του Τούρκου μέσα στα καλάμια, ο Άγρας έριξε πίσω τους ώμους του, τεντώθηκε, γέλασε και είπε:

- Τις δουλειές μας τις κάνομε καλύτερα μόνοι, ας είναι και καλός, ας είναι και πιστός φίλος ο μπέης. Και τώρα παιδιά, ο καθένας στο έργο του. Εσύ, Μιχάλη, που ξαναπήγες εκεί, δρόμο για το Τσέκρι και την Κρυφή. Την άλλη φορά δεν πρόφθασε να 'ρθει ο καπετάν Κάλας. Αυτή τη φορά όμως πρέπει να προφθάσει. Μεθαύριο θα χτυπήσομε την κεντρική καλύβα τους, και θέλομε και άντρες και πλάβες και φυσίγγια.

Και στον καπετάν Τυλιγάδη είπε:

- Εσύ θα κάνεις έφοδο στο πίσω μέρος της καλύβας, εγώ από μπρος. Πήγαινε με τον Αποστόλη, πριν βραδιάσει, πλησίασε όσο μπορείς, δεξ την κατάσταση από κοντά κι έλα να μου πεις. Εγώ, ωστόσο, θα ετοιμάσω τα εδώ.

Μα δεν μπόρεσε ο Αποστόλης να πλησιάσει την κεντρική καλύβα. Από μακριά ο Τυλιγάδης αντιλήφθηκε κίνηση ασυνήθιστη, πήγαινε κι έλα από πλάβες, άντρες και κάσες.

- Κάτι ετοιμάζουν αυτοί, είπε στους άντρες του. Πάμε στο Ζερβοχώρι να δούμε.

Μα και στο Ζερβοχώρι δεν μπόρεσαν να πλησιάσουν. Βίγλες φύλαγαν και πλάβες πολλές πήγαιναν κι έρχονταν. Από μέσα από τα καλάμια και τα δέντρα, κοίταζαν οι Έλληνες χωρίς να μπορούν να βγάλουν νόημα. Ο Αποστόλης πρότεινε να φύγουν, να κατέβουν πιο νότια, να βγει μόνος σ' έρημο μέρος της Λίμνης και να κατοπτεύσει. Οι άλλοι το δέχθηκαν. Καν σιωπηλά γύρισαν νότια, κατέβηκαν στην έρημη όχθη πάνω από τη

Γιάντσιστα, όπου ξεμπαρκάρησε ο Αποστόλης μόνος. Με τα χέρια στη τσέπη, σφυρίζοντας ένα βουλγάρικο πολεμικό τραγούδι, ανέβηκε βόρεια, κατά το Ζερβοχώρι.

Πηγαίνοντας αντάμωσε ψαράδες και χωρικούς, χωρίς να ξυπνήσει υποψίες και περιέργεια. Στο Ζερβοχώρι βρήκε κίνηση ασυνήθιστη. Ένα σώμα κοιμητατζήδων είχε φθάσει και του ετοίμαζαν λημέρια. Ήταν πολλοί και μοιράζονταν σε διάφορα σπίτια. Αποφεύγοντας τους άντρες ο Αποστόλης σίμωσε κάτι γυναίκες που, με τα χέρια στους γόφους, ανάμεσα στους μαυρισμένους τοίχους ενός καμένου σπιτιού, μελαγχολικά κοίταζαν το πήγαινε κι έλα της πλατείας πέρα.

- Μπα! έκανε τάχα ξαφνισμένος ο Αποστόλης. Ποιος το έκαψε τ' ωραίο αυτό σπίτι; Το θυμούμαι, πέρσι που πέρασα...

Μιλούσε βουλγάρικά σα Βούλγαρος, και με την ντόπια προφορά. Μια γυναίκα τον κοίταξε από πάνω ως κάτω και ρώτησε:

- Από πού είσαι συ;

- Από το Βέρτεκολ, είπε στο βρόντο ο Αποστόλης. Πάγω στα Κουρφάλια και...

Η γυναίκα σήκωσε αρνητικά το κεφάλι.

- Μην πας από το Βάλτο, διέκοψε κατσούφιασμένη.

- Να μην πάγω από το Βάλτο; Αμέ από πού να πάγω;

- Κάνε κάλλιο όλο το γύρο της Λίμνης, μα μην πας μέσα. Θα σε σκοτώσουν και σένα.

- Γιατί; Ποιος θα με σκοτώσει; Ο βοεβόδας Αποστόλ; Αυτός σκοτώνει μονάχα Γρεκομάνους.

- Ο βοεβόδας δεν είναι δω, γι' αυτό κάνουν τα δικά τους αυτοί.

- Ποιος κάνει τα δικά του;

- Να, οι καταραμένοι Γρεκομάνοι, που λες, οι Ρωμοί.

Ο Αποστόλης άνοιξε μάτια και στόμα, και σήκωσε τα φρύδια του ως τα πυκνά μαλλιά του.

- Οι Ρωμοί; Εδώ; Στη δική μας φωλιά; έκανε.

Η γυναίκα του έδειξε μια μισόκοπη συντρόφισσα της, καθισμένη παραπέρα, σε πεσμένες μαυρισμένες πέτρες. Στα γόνατα της κρατούσε ένα μπογαλάκι ρούχα.

- Να, ρώτα την κερα - Παζαρέντζε. Δικό της ήταν το σπίτι. Το κάψανε και πήραν τον Τόμαν, τον άντρα της, είπε η γυναίκα.

Την άκουσε η κερα - Παζαρέντζε και άρχισε ένα σιγανό μοιρολόγι, αργοσειώντας το κεφάλι της. Ο Αποστόλης την πλησίασε.

- Πότε σου το κάψανε, κερά μου; ρώτησε συμπονετικά.

- Είναι λίγες μέρες... τρεις, τέσσερις... δεν ξέρω πια... μουρμούρισε κείνη.

Διέκοψε το μοιρολόγι της και άρχισε να κλαίει:

- Ας μη μου είχαν πάρει τον Τόμαν, και ας έκαϊαν το σπίτι... είπε με αναφιλητά.

Ο Αποστόλης τη λυπήθηκε με τα σωστά του. Συμπονετικά της είπε:

- Ίσως δεν του κάνουν κακό... Μερικοί απ' αυτούς δε σκοτώνουν, λένε...

Η Σόνια Παζαρέντζε, με το πηγούνι έγνεψε κατά τη Λίμνη.

- Μπήκε μέσα ένας διάβολος από δαύτους, είπε. Και διακόβοντας τα λόγια της, με βογγητά πρόσθεσε:

- Δεν μπορούν να τον πιάσουν, αλίμονο μας! Δεν ξέρουν πού κρύβεται. Τον βρίσκουν οι δικοί μας πάντα μπροστά τους! Τους κόβει όλους τους δρόμους! Τους έχει τρομοκρατήσει! Τον λένε Άγρα. Και τρέμουν τα παιδιά μας σαν ακούν τ' όνομα του. Να, δεσ! Έκαψε το σπίτι μας και τρία άλλα. Και δε φθάνει αυτό! Δες, σήμερα, εδώ, μες στα χαλάσματα βρήκα τούτα τα ρουχαλάκια...

Ένα ένα τα ξεδίπλωσε και τα έδειξε του Αποστόλη. Και αναγνώρισε κείνος τα ρούχα του Γιωβάν.

- Αυτά τα ρούχα τα έδωσα εγώ, με τα χέρια μου, στο ανίψι του Άγγελ Πέιο, εξακολούθησε η Παζαρέντζαινα. Το έντυσα με τα χέρια μου. Το σκότωσαν το παιδί και ρίξαν τα ρούχα του στα χαλάσματα του σπιτιού μου. Αχ! Αχ! Τι κακό μας βρήκε, τους άμοιρους!...

- Έννοια σου, Σόνια μου, είπε μια από τις άλλες γυναίκες, σουρώνοντας τα μαύρα φρύδια της. Ήλθαν τώρα τα παλικάρια μας! Λίγος καιρός πια τους μένει...

- Θα τους χτυπήσουν, ε; Θα τους χτυπήσουν; ρώτησε τάχα με λαχτάρα ο Αποστόλης.

- Και βέβαια θα τους χτυπήσουν! είπε θυμωμένα η γυναίκα. Αύριο μόνο να ξεκουραστούν τα παιδιά μας, και μεθαύριο θα τους ριχθούν και θα τους βολέψουν. Κι αυτό το δαίμονα θα τον φέρουν ζωντανό. Εμείς οι γυναίκες θα του βγάλουμε τα μάτια, θα τον γδάρομε...

- Λοιπόν ξέρουν πού κρύβεται; ρώτησε όλο και πιο λαχταριστά ο Αποστόλης.

- Θα τον βρουν, είπε η γυναίκα. Τις προάλλες ήταν σε κάποιο σάπιο πάτωμα που το λένε Κούγκα, που κακό χρόνο να 'χει, να βουλιάξει και να τον καταπιεί το ποτάμι! Κάπου εκεί κοντά θα κρύβεται. Θα τον βρουν, σου λέγω. Και τώρα έχουμε και κομιτατζήδες πολλούς, και τουφέκια φέρανε, και πλάβες βρήκαμε... Κομμάτια θα τους κάνομε. Και με τα χέρια μας, τον κακούργο Άγρα θα τον σχίσομε!

Ο Αποστόλης ήξερε τώρα όσα ήθελε να μάθει. Ζήτησε ακόμα μερικές πληροφορίες, μα δεν ήξεραν οι γυναίκες, εκτός μόνο πως θα έφθαναν και άλλοι κομιτατζήδες να ενισχύσουν τις καλύβες κοντά στο Ζερβοχώρι, πριν ερευνηθούν κι επιτεθούν του διαβόλου που τους είχε γίνει καρφί στο μάτι. Κάνοντας το χασομέρη, πήγε παρακάτω ο Αποστόλης, γύρισε πίσω, αντάλλαξε ακόμα μερικά λόγια με τις γυναίκες. Και όταν σκόρπισαν αυτές να παν η κάθε μια στη δουλειά της, απομακρύνθηκε κι εκείνος, τράβηξε νότια, και μόλις βρέθηκε στη μοναξιά, τρεχάτος κατέβηκε στην ακρολιμνιά όπου τον περίμενε ο Τυλιγάδης και οι σύντροφοι του, με την πλάβια κρυμμένη μες στα καλάμια. Και κάνοντας αλλόγυρο, ν' αποφύγουν συνάντηση με τους Βουλγάρους, γύρισαν στην Κούγκα.

Είχε νυχτώσει σαν έφθασαν. Πίσω από το μουσαμά της πόρτας, στο φως της πετρελένιας λάμπας, ξαπλωμένος χάρω, τυλιγμένος σε κάπα και κουβέρτες, ο Άγρας συζητούσε με μερικούς άντρες του. Τα μάτια του γυάλιζαν, αναμμένα από τον πυρετό. Μα ο νους του δούλευε ακούραστος, κατέστρωνε σχέδια, προσδιόριζε στους υπαρχηγούς και άντρες του, τη θέση που θα καταλάμβανε ο καθένας στη μεθαιριανή επίθεση. Ο καπετάν Τυλιγάδης σήκωσε το μουσαμά και μπήκε μέσα.

- Είσαι άρρωστος, κυρ Αρχηγέ, του είπε συμπονετικά. Κι εγώ σου φέρνω κακά μαντάτα.

Ο Άγρας ανασηκώθηκε, και τυλίγοντας την κουβέρτα πιο σφιχτά γύρω του, ακούμπησε τη ράχη του στο τοίχωμα της καλύβας.

- Λέγε, πρόσταξε. Σε δυο ώρες θα 'μαι καλά. Τι έμαθες; Του είπε ο Τυλιγάδης με λίγα λόγια όσα είχε ακούσει από τον Αποστόλη.

Προσεκτικά τον άκουσε ο Άγρας ως το τέλος. Και γυρνώντας στον Αντώνη, που όρθιος στέκουνταν πλάγι του:

- Φώναξε τον οδηγό, πρόσταξε.

Μπήκε μέσα ο Αποστόλης, και στάθηκε με σεβασμό, συγκινημένος, εμπρός στον άρρωστο Αρχηγό.

- Ξαναπές μου εσύ, τι άκουσες και τι είδες, είπε.

Ο Αποστόλης του διηγήθηκε τη συνομιλία του με τις θλιμμένες γυναίκες που είχε δει στα ερείπια του Ζερβοχωριού, χωρίς να παραλείψει ν' αναφέρει και την ερμηνεία που έδωσαν στα ριγμένα εκεί ρούχα του Γιωβάν. Ο Άγρας δε διέκοψε ούτε μια φορά. Σαν τελείωσε ο Αποστόλης την αφήγηση του, πάλι ο Άγρας δεν αποκρίθηκε, ούτε ρώτησε τίποτα. Συλλογίζονταν, ακουμπισμένος στο καλαμένιο τοίχωμα - τα θερμιασμένα μάτια του στυλωμένα στη θρακιά που χρύσιζε στο κέντρο του πατώματος. Και αποφασίζοντας, ξαφνικά είπε:

- Τυλιγάδη, ετοίμασε τους άντρες και τις πλάβες. Θα επιτεθούμε αύριο πρωί πρωί. Δε θα περιμένομε να μας χτυπήσουν αυτοί οπότεν θέλουν. Ή του ύψους ή του βάθους. Ή αυτοί ή εμείς.

Και τρέμοντας από τον πυρετό, ξαπλώθηκε πάλι χάρω, πλησιάζοντας όσο μπορούσε τη θρακιά, να ζεσταθεί.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο I

Ξημέρωσε η 14η Νοεμβρίου. Πρώτος στο πόδι, ζωηρός, ευδιάθετος, ήταν ο Άγρας. Τον είχε αφήσει η θέρμη και, περιφρονώντας την αρρώστια, ετοίμαζε την επίθεση. Σε μια μεγάλη πλάβα, μ' ένα πλατοί στο χέρι, αμίλητος από υπερηφάνεια και συγκίνηση, περίμενε ο Αποστόλης τον Αρχηγό. Ο γερο - Πασκάλ δεν είχε επιστρέψει. Οι χωρικοί δεν γνώριζαν τα νεοανοιγμένα μονοπάτια. Μόνος οδηγός είχε μείνει αυτός. Και ο Αρχηγός του έκανε την τιμή να τον πάρει στη δική του πλάβα, πρώτον, εμπρός εμπρός. Θα πρόσβαλλε πρώτος αυτός την καλύβα Ζερβοχώρι, που ήταν η κεντρική μεγαλύτερη βουλγάρικη καλύβα. Δεκαοκτώ ήταν όλοι οι άντρες, ένας κι ένας όμως, τσολιάδες και Στενημαχίτες, που είχαν έλθει στη Μακεδονία με απόφαση να χτυπήσουν τους Βουλγάρους, παλικάρια αφοσιωμένα ως το θάνατο στον Αρχηγό τους. Κι επτά ήταν μόνο οι πλάβες.

- Τολμηρή επιχείρηση, χωρίς καν ελπίδα να μας φθάσει βοήθεια, είπε ζωηρά ο καπετάν Τυλιγάδης, ζώνοντας τη φυσιγγιοθήκη του και τοποθετώντας αράδα χεροβομβίδες στο βάθος του μονόξυλου του. Μα πότε μέτρησε ο Αρχηγός τον κίνδυνο;

Ο Αντώνης πήδηξε στην πρώτη πλάβα πλάι στον Αποστόλη. Βαστούσε ένα μάνλιχερ και είχε δυο πιστόλια περασμένα στη ζώνη του.

- Αμέ; Δεν ήρθαμε δω να ζήσουμε! είπε χαρούμενα. Δεν το 'πε του Στέλιου σαν τον πήρε στο σώμα ο Αρχηγός; «Εμείς» είπε, «λογαριάζομε πώς θα πεθάνομε σήμερα». Και σήμερα αλήθεια μπορεί ν' αληθίψει ο λόγος του...

- Δε βαριέσαι! είπε από την διπλανή πλάβα ο Χρήστος ο Κρητικός. Αν είναι τση τύχης μας, θ' αποθάνομε. Αν δεν είναι τση τύχης μας, βόλι δε μας πιάνει...

Οι άντρες κατάφθαναν οπλισμένοι, μοιράζονταν στις πλάβες, από δυο στις πιο μικρές, από τρεις στις μεγαλύτερες. Ο Άγρας έδινε τις τελευταίες οδηγίες στους στρατολογημένους χωρικούς, μαθημένους πια στο τουφέκι, που θα φύλαγαν και θα υπεράσπιζαν την Κούγκα, αν γίνονταν επίθεση από κανένα βουλγάρικο σώμα. Τελευταίος πήδηξε στην πλάβα του.

- Και αν φανεί ο καπετάν Γκόνοζ ή ο καπετάν Κάλας, στείλτε μας τους... πρόσταξε.

Οι πλάβες ξεκίνησαν με απόσταση τρία μέτρα μεταξύ τους. Πρώτη πήγαινε του Άγρα με τον Αντώνη, και οδηγό τον Αποστόλη. Μιλιά δεν ακούονταν. Σιωπηλά δούλευαν τα πλατοιά στο νερό, προσέχοντας μην πιτσιλίσουν, μη σκοντάψουν σε τίποτα σκληρό, μη σηκώσουν κανένα νεροπούλι, που ο κρότος ή το πέταγμα θα τους πρόδιδε.

Πλησίασαν τις καλύβες και μπήκαν στα καλάμια. Εμπρός, ανακούρκουδα στην πλώρη, σιγά, μαλακά, χώριζε ο Αποστόλης τα ξερά καλάμια, προσέχοντας μην τα τσακίσει, και αργά, σιωπηλά προχωρούσε η πλάβα. Καθιστός, στη μέση του μονόξυλου, με γνεψίματα, οδηγούσε ο Άγρας τις πλάβες που τον ακολουθούσαν. Αμέσως πίσω του ήταν ο καπετάν Τυλιγάδης με άλλους δυο άντρες. Με μια πλατιά κίνηση του χεριού, του έγνεψε ο Άγρας να στρίψει από το πλάγι, να χτυπήσει την καλύβα από το πίσω μέρος. Αμέσως χωρίστηκε ο Τυλιγάδης, και με άλλες τρεις πλάβες χώθηκε στα καλάμια, για να κυκλώσει την κεντρική καλύβα, ενώ με τις τρεις τελευταίες προχώρησε ο Άγρας προς την είσοδο της. Ήταν πια τόσο κοντά, που ακούονταν οι κουβέντες των Βουλγάρων, και οι Έλληνες έβλεπαν τον καπνό του τσιγάρου που ανέβαινε ίσια στην ήρεμη ατμόσφαιρα. Ο Άγρας έσκυψε στο αντί του Αποστόλη.

- Τι λεν; ρώτησε.

- Μελετούν την αυριανή επίθεση στην καλύβα Κούγκα, αποκρίθηκε επίσης χαμηλόφωνα ο οδηγός.

Με το κεφάλι έκανε ο Άγρας «Καλά», και κοίταξε κατά την πίσω μεριά της καλύβας. Ο Τυλιγάδης δε φαίνονταν πια. Οι πλάβες είχαν χαθεί μες στα καλάμια. Ο Αποστόλης, μ' ένα νόημα του Αρχηγού στάθηκε. Περίμεναν, κρατώντας την ανάσα τους. Έξαφνα, μια ομοβροντία από πίσω από το πάτωμα τράνταξε την ατμόσφαιρα. Την ίδια στιγμή, άλλη ομοβροντία της αποκρίθηκε από τις πλάβες του Άγρα. Και η κεντρική

βουλγάρικη καλύβα γέμισε κρότους, σύγχυση, τρομάρα, φωνές.

- Ολελέ μάικου! ολόλυζαν οι Βούλγαροι.

- Εμπρός! Εμπρός! Πυρ ταχύ! Τις χεροβομβίδες, Τυλιγάδη! απαντούσε φωναχτά ο Άγρας.

Με όλη του τη δύναμη έσπρωχνε τώρα την πλάβα του μπροστά ο Αποστόλης, μπήγοντας το πλασί του στον πάτο. Μα ήταν ριχά τα νερά, πυκνές οι πλατύφυλλες λαπατιές, το μονόξυλο σκάλωνε σε κάθε βήμα.

- Εμπρός! Εμπρός! φώναζε ο Άγρας. Τυλιγάδη! Τις χεροβομβίδες ρίξε...

Τρομαγμένοι, σαστισμένοι έριχναν και οι Βούλγαροι. Από τα δύο μέρη ξεκούφαινε το τουφεκίδι. Μα οι Έλληνες σημάδευαν, ενώ οι Βούλγαροι, ξαφνιασμένοι, γύρευαν να σκεπαστούν πίσω από το πρόχωμα τους, τραβούσαν στο βρόντο, σχεδόν χωρίς να βλέπουν. Σπιθαμή σπιθαμή, κοπιαστικά προχωρούσαν οι πλάβες του Άγρα μες στην πυκνή φυτεία, και θυμωμένη υψώνουνταν ολοένα η φωνή του.

- Τις μπόμπες, βρε! Ρίξτε τις! Τι περιμένετε; Η φωνή του Τυλιγάδη ακούστηκε ήρεμη, μες στο ξεκουφαντικό τουφεκίδι:

- Τις ρίξαμε, δεν έσκασαν...

Πήδηξε ο Άγρας στ' άβαθα νερά και τον ακολούθησαν τα παλικάρια του, μαζί και ο Αποστόλης, και ρίχθηκαν στην είσοδο της καλύβας. Το μέρος εκείνο ήταν βούρκος πηχτός και γλιστερός, γεμάτος φυτά που μπερδεύονταν στα πόδια. Μα τίποτα δε σταματούσε τον Άγρα. Πρώτος αυτός προχωρούσε, παλεύοντας με τα εμπόδια του βάλτου, άδειαζε αδιάκοπα το τουφέκι του, εγκαρδίωνε τους άντρες του.

- Εμπρός! Εμπρός, παιδιά! φώναζε. Μας χρειάζεται καλύτερη καλύβα για να κοιμηθούμε απόψε. Πάρετε τους την...

Και ο Τυλιγάδης φαίνονταν τώρα, όλος αίματα γεμάτος, μα αδάμαστος, στο πίσω μέρος της καλύβας, με τους άντρες του, που τουφεκούσαν από μέσα από τις πλάβες. Τόσο κοντά είχαν φθάσει, που ο Χρήστος ο Κρητικός προκαλούσε τους Βουλγάρους φωναχτά:

- Τέτοιες γυναίκες λαγόκαρδες! Ίντα κρύβεστε πίσω απ' τα ταμπούρια σας; Προβάλετε να μετρηθούμε, αν είσατε άντρες!

Οι Βούλγαροι, αναγνωρίζοντας την κρητική του προφορά, του αποκρίνονταν:

- Ζωντανό θα σε στείλω στο Ζερβοχώρι, να σε γδάρουν οι γυναίκες!

- Την κεφαλή σας μονάχα θα στείλω γω στο χωριό μου, να δουν έτσι οι κοπελιές μας την ασκημιά σας! φώναζε ο Χρήστος, πετώντας μια τελευταία χεροβομβίδα.

Μα δεν έσκασε και αυτή. Οι Βούλγαροι, πολλοί και καλά οπλισμένοι, βλέποντας τις χεροβομβίδες να κυλούν σαν τόπια, χωρίς να παίρνουν φωτιά, ανασυντάχθηκαν, έπιασαν θέσεις, έριχναν αδιάκοπα. Και, συνάμα, από τις πλαγινές καλύβες πύκνωσε το τουφέκι.

Από το Γκολοσέλο, ένα τέταρτο απόσταση, είχαν προφθάσει, τους είχαν έλθει επικουρίες. Χάλαζα έπεφταν τώρα οι σφαίρες από τα σκεπά. Οι άντρες του Άγρα ήταν μες στο νερό, εκτεθειμένοι, ξέσκεποι. Ένας ένας έπεφτε. Η πάλι ήταν άνιση όσο και άγρια. Μια σφαίρα πήρε το ένα χέρι του Άγρα. Άλλη του τρύπησε το δεξί του ώμο. Με μια ματιά μέτρησε ο Αρχηγός τα παλικάρια του. Του έμεναν οι μισοί. Η επιχείρηση είχε αποτύχει. Διέταξε υποχώρηση.

- Τους νεκρούς, παιδιά! Τίποτα μην τους αφήσομε! φώναξε.

Και αφηφώντας τις πληγές του, κάτω από χαλάζι σφαίρες, μαζεύει τους σκοτωμένους, και με τους άντρες του σηκώνει στα χέρια και βγάζει μια πλάβα που είχε βουλιάξει, τους πλαγιάζει μέσα, και, τελευταίος αυτός, ακολουθεί γερούς, πληγωμένους και νεκρούς, στραμμένος προς τη βουλγάρικη καλύβα, τ' όπλο στο γερό του χέρι, αποφασισμένος ν' αντισταθεί ως το θάνατο. Μα πτοημένοι οι Βούλγαροι κρύφθηκαν. Πολλοί είχαν πέσει. Και τόσο είχαν τρομάξει, τόσο είχαν σαστίσει με την τόλμη του εχθρού τους, που δεν τον καταδίωξαν. Σαν έφθασαν στην Κούγκα, οι Έλληνες μετρήθηκαν. Από τους δεκαοχτώ άντρες του Άγρα, εννιά μόνο του έμεναν. Η μέρα εκείνη άφησε βαθιά εντύπωση στους πολεμιστές της Κούγκας. Εννιά είχαν πέσει, οι μισοί σκοτωμένοι



και οι άλλοι βαριά πληγωμένοι.

Ο ίδιος ο Άγρας είχε το δεξί ώμο τρυπημένο πέρα πέρα, και από το αριστερό του χέρι μια σφαίρα του είχε κόψει ένα δάχτυλο. Αδάμαστος όμως, αρνήθηκε να πάει να νοσηλευθεί στις Κάτω Καλύβες. Όλη μέρα έμεινε με τους άντρες του, τους μιλούσε, τους παρηγορούσε, τους εγκαρδιώνει. Η αποτυχία τους είχε κλονίσει. Οι χεροβομβίδες δεν είχαν σκάσει. Το υλικό που τους έστειλαν ήταν, λέει, βλαμμένο. Και σε άλλα μέρη, σε άλλους καπεταναίους, τα φυσίγγια είχαν πάθει, λέει, αφλογισιά. Το «γκουβέρνο» τους παραμελούσε, τους άφηνε στην τύχη τους, τους είχε εγκαταλείψει. Τι να περιμένουν λοιπόν; Από πού θα τους έλθει βοήθεια; Εννιά πια μείνανε...

- Κι εννιά άντρες δεν αρκούμε να βαστάξουμε καλύβα οχυρωμένη σαν την Κούγκα μας; διέκοψε ορμητικά ο Άγρας. Ποιος αμφιβάλλει; Να σηκώσει το χέρι όποιος δειλιάσει και να φύγει ευθύς για τις Κάτω Καλύβες, όπου θα βρει ασφάλεια. Ο καπετάν Τυλιγάδης κι εγώ αρκούμε να βαστάξουμε την Κούγκα.

- Κι εγώ! φώναξε ο Αποστόλης, που με δεμένο κεφάλι και το μάνλιχερ στο χέρι πετάχθηκε και στάθηκε κοντά στον Τυλιγάδη.

- Κι εγώ! αναφώνησε ο Μιχάλης.

- Κι εγώ!

- Κι εγώ!

- Κι εγώ!

- Κι εγώ!

Εύζωνοι από την παλιά Ελλάδα, Κρητικοί, Στενημαχίτες παλικάρια, ντόπιοι που είχαν ασκηθεί στο τουφέκι, όλοι, σαν ένας άντρας, πετάχθηκαν ηλεκτρισμένοι, μαζεύτηκαν γύρω στον Αρχηγό τους.

- Μαζί σου, Καπετάνιε! Όλοι θα μείνομε. Τους χαμογέλασε ο Άγρας, και είχε πολλή τρυφερότητα το χαμόγελο του.

- Το ήξερα, παιδιά μου, πως κανένας σας δε θα φύγει, είπε με αγάπη. Όλα αυτά που λέγατε ήταν θυμός, που δεν πετύχαμε και δεν πήραμε τη μεγάλη καλύβα τους. Ε, τι να γίνει; Δε σκάσανε οι μπόμπες! Την ερχόμενη φορά θα μας στείλει καλύτερες ο Δεσπότης. Και ωστόσο, να ετοιμάσουμε την άμυνα για αύριο. Οι πιο γεροί να βγουν कारαούλια, να πιάσουν τα μονοπάτια...

Μα όσο περνούσε η μέρα, η κούραση γίνονταν πιο αισθητή, οι πληγές, κακοδεμένες, πονούσαν, το σκοτάδι χαλάρωνε το ηθικό των αντρών, η μελαγχολία κατέβαινε με το σούρουπο.

Καίοντας από πυρετό, τα μάγουλα κόκκινα, τα μάτια γυαλιστά, ανασηκώθηκε ο Άγρας, ακούμπησε τη ράχη του στο καλαμένιο τοίχωμα, και ζωηρά, γελαστά, διηγήθηκε στους άντρες του πώς, τον Απρίλιο του 1905, ο καπετάν Μπούας<sup>3</sup> με τον καπετάν Ακρίτα<sup>4</sup>, για να περάσουν τον Αλιάκμονα στο πέρασμα της Κόκοβας, πήγαν και χτύπησαν την πόρτα μιας μπαράκας που ήταν φυλάκιο των Τούρκων, και με ολόκληρο το σώμα τους φώναξαν, Τεσλήμ, δηλαδή παραδοθείτε. Μ' από μέσα καμιά απάντηση δεν έρχονταν, και μόνο ένας λαφρύς κρότος ακούονταν. Και τότε έσπασαν την πόρτα και βρήκαν... ένα αρνάκι. Ύστερα όμως, λίγο αργότερα, ο ίδιος ο καπετάν Μπούας, με μια φούχτα άντρες, βάσταξε δυο σώματα κοιμητατζήδων στο Σαρακίνοβο της Καρατζόβας. Και θα τους κατέστρεφε όλους, αν δεν πληγώνονταν βαριά στο πόδι και δεν αναγκάζονταν να υποχωρήσει, πολεμώντας πάντα, ώσπου έπεσε. Και τότε, σηκωτό τον πήγαν στο Βλάδοβο.

- Μα σακατεύτηκε και γύρισε στην Ελλάδα, και δεν μπόρεσε να ξαναβγεί στο κλαρί, παρατήρησε μελαγχολικά ένας από τους άντρες που είχε φάγει και αυτός μια σφαίρα στο πόδι.

Ήρεμα αποκρίθηκε ο Άγρας:

- Αγώνας είναι αυτός. Και θα μας χτυπήσουν, και θα τους χτυπήσομε.

- Μα αυτοί είναι θεριά! είπε ο Χρήστος ο Κρητικός. Δεν κάψανε τσι καλύβες ούλες τσι ανατολικές, την Πρίονα, του Αλήμπεη τη Λάκκα, το Τσέκρι, πρι τσι πάρουνε και τσι ξαναφκιάξουνε οι δικοί μας;...

Ο Άγρας γέλασε.

- Αμέ να 'ταν οι αμαρτίες τους αυτές μονάχα! είπε καλόβουλα. Τάχα εμείς τι κάνομε; Ακόμα προχθές δεν κάψαμε το Ζερβοχώρι; Και ψυχή δεν έχει η Παζαρέντζαινα η κακομοίρα, που την είδε ο Αποστόλης να κλαίει και να δέρνεται στα χαλάσματα του σπιτιού της, αφού της πήραμε και τον άντρα της; Και οι άλλες γυναίκες που μας δώσανε κατάρες με την πήχη...

- Τι θα τον κάνεις τον Παζαρέντζε, κύριε Αρχηγέ; ρώτησε ο Αντώνης.

Ο Άγρας, με το πληγωμένο χέρι του, έσπρωξε πίσω τα κατσαρά μαλλιά του. Πονούσαν οι πληγές του και τα μηνίγγια του χτυπούσαν από τον πυρετό. Μα δεν ήθελε να το δείξει.

- Θα τον στείλω πίσω στη γυναίκα του, είπε καλόκαρδα. Χθες και σήμερα δεν πρόφθασα να τον συλλογιστώ.

- Αυτός, Αρχηγέ, είναι επικίνδυνος, διαμαρτυρήθηκε ο Μιχάλης.

- Το ξέρω, αποκρίθηκε ξένοιαστα ο Άγρας, γι' αυτό και τον κρατούμε ακόμα. Μα ας στερεωθούμε δω μια φορά, και ύστερα...

- Δώσ' του Χρήστου την κεφαλή του, να τήνε μπέψει σσι Λάκκους, στη μπατρίδα του, να δουν οι πατριώτισσες του τι θα πει γουρουνομύτης, είπε ο Αντώνης που δεν έχανε ποτέ τα κέφια του, προφέροντας και αυτός σαν τον Χρήστο.

Όλοι γύρω γέλασαν.

- Ναι, δώσε μου τηνε! είπε ο Χρήστος.

- Κοίτα συ καλύτερα μη στείλουν πρώτα αυτοί το δικό σου κεφάλι στις κοπέλες στο Ζερβοχώρι, που είσαι και ομορφονιός, χωράτεψε ο Άγρας.

Και σοβαρεμένος πρόσθεσε:

- Εμείς δεν κάνομε αγριότητες. Πολεμούμε παλικαρίσια, μην το ξεχνάτε, παιδιά.

- Έτσι, που τα πας εσύ, κυρ Αρχηγέ, δε θα τους κάνεις ποτέ ζάφτι, είπε ένας εύζωνος, ο Θωμάς.

- Γιατί; ρώτησε ο Άγρας.

- Γιατί τους λυπάσαι και δεν τους ξεπαστρεύεις. Και αυτοί είναι πολλοί.

- Και δεν πα' να 'ναι; είπε αμέριμνα ο Αρχηγός.

- Ε! Και σα μας πνίξουνε;

Ο Άγρας σήκωσε τους ώμους του.

- Τα παλικάρια δεν τα πνίγουν, είπε ήσυχα. Ένας που δε φοβάται, βάζει μπρος πενήντα φοβισμένους. Θυμηθείτε τι σας έλεγα για τον Κανάρη, τι έκανε στη Σάμο, στα 1824, στην περίφημη ναυμαχία, στον Άσπρο Κάβο, όπου μ' ένα караβάκι έβαλε μπρος και κυνήγησε ολόκληρη την τούρκικη αρμάδα, σύννεφο από μεγάλα πλοία, που έφευγαν μπροστά του σα λαγοί πανικόβλητοι. Αυτό το παράδειγμα να 'χετε στο νου σας!...

Σούσουρο, γέλια, πατήματα ακούστηκαν στο πάτωμα. Κάθε άντρας άρπαξε τ' όπλο του. Στο φως της λαμπίτσας που τρεμόσβηνε, ένα ψηλό αντρίκιο σώμα φάνηκε στην πόρτα, τη γέμισε όλη.

- Γεια σου, Γιάννη! φώναξε, χαρούμενα ο Άγρας. Λάλησε το τουφέκι και σ' έκραξε!

Συγκινημένος, άφωνος σίμωσε ο καπετάν Νικηφόρος και άρπαξε κι έσφιξε το χέρι του Άγρα. Πίσω του, ένας ένας έμπαιναν στην καλύβα, τη γέμιζαν οι άντρες του σώματος του.

- Πόσους μας φέρνεις; ρώτησε ο Άγρας, συγκινημένος και αυτός.

- Εικοσιδυό, κι εγώ ένας, εικοσιτρείς, αποκρίθηκε βραχνά ο Νικηφόρος.

Γελώντας για να μη δείξει τη συγκίνηση του είπε ο Άγρας:

- Πάλι πρώτος έφθασες, Γιάννη! Μα πώς πρόφθασες έτσι γρήγορα;

Ο Νικηφόρος βούρτσισε το μουστάκι του με την ξανάστροφη του χεριού του, για να κερδίσει καιρό. Μα η φωνή του έτρεμε ακόμα.

- Είχα λάβει το μήνυμα σου, αποκρίθηκε. Μα ήταν να επιτεθείς αύριο. Λογάριαζα πως πρόφθαινα. Ακούσαμε το τουφεκίδι κοντά πια στην Πέτρα. Λέγω του γερο - Πασκάλ: «Μας πας από το βάλτο;». «Σας πάγω», μου λέει. Και τραβήξαμε βόρεια από τις Τούμπες. Τι δρόμους και μονοπάτια πήρε ο οδηγός, μη με ρωτάς. Σα φίδια γυρνούν οι δρόμοι! Τραβήξαμε για δω και φθάσαμε. Είχαμε όμως το φόβο πως θα φθάναμε αργά...

Σώπασε ο Νικηφόρος, γιατί η φωνή του χαλάρωνε πάλι. Χαμογελώντας σκέπασε ο Άγρας με το δεμένο του χέρι το χέρι του Νικηφόρου, που κρατούσε ακόμα το δικό του το γερό.

- Δεν είναι αργά, είπε. Αύριο θα μας επιτεθούν αυτοί, και βλέπεις, είμεθα λιγάκι τσακισμένοι...

- Και ο καπετάν Τυλιγάδης... και ο Θωμάς... Ήταν σκληρή η μάχη, ε; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Δε σκάσανε οι μπόμπες, αποκρίθηκε ο Τυλιγάδης, σιάζοντας τον επίδεσμο του μετώπου του, αλλιώς δε γλίτωνε κανένας. Ο Αρχηγός από μπρος κι εγώ από πίσω τους παίρναμε την καλύβα μια χαρά. Μα δε σκάσανε οι άτιμες...

- Και πρόφθασαν οι επικουρίες από το Γκολοσέλο, πρόσθεσε ο Άγρας.

Γέλασε πάλι και είπε:

- Μου το είχε μηνύσει ο καπετάν Παναγιώτης ο κακομοίρης, πως θα μας πέσουν στη ράχη από το Γκολοσέλο, αν δεν τους διώξουμε από κει. Μα έλεγα πως θα προφθαίναμε να πάρουμε την καλύβα τους πριν ξεκινήσουν από πάνω. Έπειτα, δεν είχα καιρό να περιμένω. Θα μας επιτεθούν αυτοί αύριο. Έπρεπε να προκόνομε μεις να τους πάρουμε την καλύβα τους... Και ο καπετάν Γκόνος δεν ήλθε... Θα του 'κοψαν το δρόμο...

Ο καθένας έλεγε το λόγο του, εξηγούσε κατά τον τρόπο του την αποτυχία.

- Αν είχε έλθει ο καπετάν Κάλας...

- Γιατί δεν ήλθε ο Κάλας από την Τούμπα της Τερχοβίστας; ρώτησε ο Άγρας.

Μα ο Νικηφόρος δεν ήξερε. Είχε έλθει ολοταχώς, χωρίς ν' αγγίξει στην Τούμπα. Ο Άγρας αργοκούνησε το κεφάλι.

- Ήλθες όμως στην ώρα σου. Πάλι εσύ κι εγώ, Γιάννη, θα τα βγάλομε πέρα αύριο, στη μεγάλη τους επίθεση, είτε με αγάπη.

Μα ξημέρωσε η αυριανή, ανέβηκε ψηλά ο ήλιος, ήλθε το μεσημέρι, κι εχθρός δε φάνηκε. Νύχτωσε, σκοτείνιασε ο βάλτος, βίγλες μπήκαν παντού, μα κανένας Βούλγαρος δεν πλησίασε. Η τολμηρή επιχείρηση του Άγρα, και αποτυχημένη ακόμα, τους είχε τρομοκρατήσει. Μια περιπολία, που βγήκε με το γερο - Πασκάλ και πλησίασε ως κάτω από τις καλύβες τους, έφερε την πληροφορία πως είχαν χάσει και κόσμο πολύ και το ηθικό τους οι Βούλγαροι. Για λίγες μέρες τουλάχιστον θα έμεναν ήσυχοι. Τότε έπεισε ο Νικηφόρος τον Άγρα να κατέβει με τους άλλους πληγωμένους στις Κάτω Καλύβες, να νοσηλευθούν από γιατρό. Άφησε ο Νικηφόρος τον Καπετάν Παντελή με ολόκληρο σχεδόν το σώμα του, με τον Νίκο, έναν από τους υπαρχηγούς του Άγρα, και με όσους άντρες έμεναν γεροί, να προστατεύουν την Κούγκα και τις διάμεσες καλύβες. Κι εκείνος με τον Άγρα κατέβηκε στην καλύβα του Βαγγέλη, όπου νοσηλεύονταν ήδη οι πρώτοι φθασμένοι βαριά πληγωμένοι.

Ήταν κουρασμένος ο Άγρας και πιασμένος από την ακινησία της πλάβας. Τον δέχθηκαν οι άντρες με συγκίνηση. Μεσ στην καλύβα, τέσσερις χωρικοί ζεσταίνονταν γύρω στη φωτιά. Δε σηκώθηκαν σαν μπήκε ο Άγρας, ούτε χαιρέτησαν. Με απορία είδε ο Άγρας πως ήταν δεμένα τα χέρια τους. Αναγνώρισε τους χωρικούς που είχε συλλάβει στο Ζερβοχώρι.

- Γιατί τους έχετε δεμένα τα χέρια; ρώτησε θυμωμένος.

- Γιατί γυρεύουν να μας φύγουν, αποκρίθηκε ένας από τους άντρες. Αυτός εδώ, δείχνοντας τον πιο χοντρό, πήδηξε στο νερό, και είδαμε και πάθαμε να τον ξαναβρούμε μες στα καλάμια. Τους δέσαμε και ησυχάσαμε.

Ο Άγρας σίμωσε τους αιχμαλώτους.

- Γιατί γυρεύετε να φύγετε; ρώτησε. Δε σας καλομεταχειρίζονται εδώ;

Κανένας δεν αποκρίθηκε.

- Κάποιος να μεταφράσει... φώναξε ο Άγρας.

- Μπα, Καπετάνιε, όλοι ξέρουν ελληνικά, είπε ο Μιχάλης, που πληγωμένος στο στήθος είχε έλθει από την πρώτη ώρα στις Κάτω Καλύβες.

- Γιατί δεν απαντάς; ρώτησε ο Άγρας το χοντρό, που με γεμμένο το κεφάλι τον κοίταζε κάτω από τα βαριά του βλέφαρα.

Πάλι αυτός δε μίλησε. Ένας, νέο παιδί ακόμα, κάθονταν παράπλευρα. Είχε κλάψει πολύ και ήταν ακόμα κόκκινα τα μάτια του. Τον ρώτησε ο Άγρας:

- Γιατί κλαις; Σου έκαναν κανένα κακό; Χαμηλόφωνα αποκρίθηκε αυτός:

- Εσείς θα μας βασανίσετε και θα μας σκοτώσετε!

- Ποιος σου είπε πως θα σας σκοτώσουμε; ρώτησε ο Άγρας.

- Ο Τόμαν Παζαρέντζε, αποκρίθηκε ο νέος δείχνοντας με το πηγούνι του το χοντρό κοντά του.

- Εσύ είσαι ο Παζαρέντζε; ρώτησε ο Άγρας. Έχεις γυναίκα μια Σόνια;

Ο Παζαρέντζε δεν αποκρίθηκε. Από κάτω από τα βλέφαρα του κοίταζε με μίσος τον Άγρα.

- Εμείς δε βασανίζομε και δε σκοτώνομε, είπε γλυκά ο Αρχηγός. Και όχι μόνο δε σκοτώνομε, μα κι ελεύθερους θα σας αφήσομε. Αρκεί να μας υποσχεθείτε πως δε θα σηκώσετε πια τουφέκι εναντίον μας.

Ταράχτηκαν οι αιχμάλωτοι. Ένα δυο θαύμασαν, οι τρεις υποσχέθηκαν, ο νεότερος άρχισε πάλι να κλαίει. Μόνος ο Παζαρέντζε δε μίλησε. Ο Άγρας φώναξε ένα χωρικό, τον Στέλιο.

- Πάρε τους και τους τέσσερις, με μια μεγάλη πλάβα, πρόσταξε. Θα τους βγάλεις στην ξηρά. Λύσετε τους τα χέρια... Και παίρνοντας χώρια τον Τυλιγάδη:

- Πήγαινε μαζί τους, του είπε χαμηλόφωνα, μη συμβεί τίποτα στο δρόμο. Σου τους εμπιστεύομαι σένα... Και πιο σιγά πρόσθεσε: Δέσε τους τα μάτια, πέρασε τους από τον κρυφό δρόμο του καπετάν Παναγιώτη και βγάλε τους στην Γιάντισστα. Είσαι υπεύθυνος εσύ, αν πάθουν τίποτα.

Στάθηκε όρθιος πλάι στον Νικηφόρο και περίμενε να μπουν οι άνδρες στην πλάβα. Και σαν είδε όλους τους αιχμαλώτους στις βάρκες, είπε του Παζαρέντζε:

- Πες της Σόνιας πως εμείς οι Έλληνες της στέλνομε πίσω τον άντρα της. Να μην το ξεχάσει, αν πέσουν δικοί μας στα χέρια της.

Και πρόσταξε να τους δέσουν τα μάτια. Σιωπηλά κοίταζε τις βάρκες που έφευγαν. Τον πλησίασαν ένα δυο άντρες του. Ήταν συγκινημένοι.

- Κάνε, λέει, το καλό, και ρίξ' το στο γιαλό, είπε ο Μιχάλης.

- Ξεχνάς όμως, Καπετάνιε, πως έχεις να κάνεις με αρκούδες που θα σε σχίσουν, πρόσθεσε άλλος.

Συλλογισμένος είπε ο Άγρας:

- Ο νέος που έκλαιγε δε θα μας ξαναχτυπήσει. Αν κερδίσαμε μια ψυχή, λίγο το 'χεις;

- Και ο Παζαρέντζε;

- Αυτός λέω κι εγώ πως είναι διάβολος.

- Γιατί τον άφησες να φύγει; Ο Άγρας σήκωσε τους ώμους.

- Έτσι, είπε. Γέλασε και πρόσθεσε:

- Ας πάει στα χαμένα μια συγχώρηση. Μπήκε στην καλύβα.

- Πού είναι ο γιατρός; ρώτησε. Πονεί το άτιμο το χέρι μου. Ήταν εκεί εγκατεστημένος κιόλα ο γιατρός.

Ήταν εμπειρικός, φερμένος από τα νότια ελληνικά χωριά του Βάλτου, γεμάτος καλή θέληση, αλλά με πρωτόγονες γιατρικές γνώσεις. Μπήκε στην καλύβα, έγδυσε τον Άγρα, κι εξέτασε τον ώμο και το χέρι του. Μια σφαίρα του είχε πάρει ένα δάχτυλο του αριστερού χεριού και άλλη είχε περάσει το δεξί του ώμο και είχε βγει από τη ράχη. Αυτή ήταν η σοβαρότερη πληγή, και ο κομπογιαννίτης γιατρός άρχισε να του περνά φιλίλια

μες στην πληγή, χωρίς ν' αφήσει και το τσιγάρο που κάπνιζε.

- Πες του να το πετάξει, και να καθαρίσει πρώτα τα χέρια του, είτε αγανακτισμένος ο Νικηφόρος χαμηλόφωνα του Άγρα.

Μ' αυτός χαμογέλασε.

- Δε βαριέσαι, του αποκρίθηκε αδιάφορα. Εμείς είμαστε αντάρτες. Και ο καπνός δεν πείραξε ποτέ κανένα.

Και άφησε το γιατρό να τον γιατροπορέψει όπως ήξερε.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΑ

Ήταν αργά πια όταν πλάγιασαν όλοι στα καλάμια να κοιμηθούν. Ο Άγρας όμως δεν ησύχαζε. Ο νους του ήταν στην Κούγκα. Στο φως της πετρελένιας λάμπας, έκοψε ένα φύλλο από το σημειωματάριο του κι έγραψε: «Αγαπητέ Μανιάτη, μόλις λάβεις τούτο, φύγε κι έλα τάχιστα. Άγρας.» Πρωί πρωί φώναξε τον Βαγγέλη το Μακεδόνα, ένα έμπιστο παιδί από τη Νιάουσα, γίγα στο μπόι, ατρόμητο στην ψυχή.

- Παλικάρι είσαι, του είπε. Χεροδύναμος επίσης, μου το 'δειξες στη μάχη. Δείξε μου τώρα αν ξέρεις να πετάξεις και σαν πουλί.

Ήσυχα πήρε το χαρτί ο Βαγγέλης και το έκρυψε στον κόρφο του.

- Πού θες να πάγει, Καπετάνιο; ρώτησε.

- Στη Νιάουσα, στα χέρια του καπετάν Παναγιώτη.

Ο Μακεδόνας δεν περίμενε άλλο. Μπήκε σε μια πλάβα μ' ένα πλαβαδόρο κι έφυγε. Όλη τη μέρα ο Άγρας έμεινε ξαπλωμένος. Του είχαν κόψει από το Βάλτο ραγάζι και ψαθί, και τα είχαν στρώσει πάνω στα καλάμια του πατώματος, για να μην τα νιώθει τόσο σκληρά. Μα όλη μέρα τον έκαιε ο πυρετός, και οι πληγές του, κακοφομισμένες, πονούσαν. Τη νύχτα, αργά, περασμένα μεσάνυχτα, ξύπνιος ακόμα, άκουσε ομιλίες. Ανασηκώθηκε και είδε τον καπετάν Νικηφόρο και τον καπετάν Τυλιγάδη, που συνομιλούσαν με κάποιον στην πόρτα της καλύβας.

- Ποιος είναι, Γιάννη; φώναξε.

Ο Νικηφόρος γύρισε, παραμέρισε, κι ένας ξερακιανός μικρόσωμος ηλιοκαμένος, χωρικά ντυμένος άντρας, μπήκε μέσα και ήλθε κι έσκυψε πάνω στον πληγωμένο.

- Παναγιώτη! Το 'ξερα πως θα 'ρθεις αμέσως! φώναξε συγκινημένος ο Άγρας.

Και πρόσθεσε:

- Κινδυνεύει όλη η δουλειά σου!

- Δεν κινδυνεύει τίποτα, έννοια σου, αποκρίθηκε ήρεμα ο καπετάν Παναγιώτης, χαϊδεύοντας το χέρι του Άγρα που έσφιγγε το δικό του. Θα τους βάλουμε σε τάξη από αύριο. Μα δε σου μήνυσα να μη χτυπήσεις τις βουλγάρικες καλύβες, αν δε ζητήσεις πρώτα ενισχύσεις απ' όλα τ' ανατολικά διαμερίσματα;

- Το κρύο με ανάγκασε, αποκρίθηκε ο Άγρας. Υποφέραμε πολύ στην Κούγκα. Αλλά και δεν ήθελα ν' αφήσω να μας χτυπήσουν οι γουρουνομούτες την ώρα που ήθελαν αυτοί...

- Και οι άλλοι καπεταναίοι; ρώτησε ο καπετάν Παναγιώτης.

- Ήλθε ο καπετάν Νικηφόρος, είπε ο Άγρας με το αγορίστικο χαρούμενο χαμόγελο του, και μπορέσαμε να μεταφερθούμε εδώ, οι λαβωμένοι...

Και σοβαρεμένος πάλι πρόσθεσε:

- Κάνε τώρα εσύ ό,τι θέλεις, καπετάν Παναγιώτη, εκεί κάτω στο Ζερβοχώρι.

Κι έφυγε ο καπετάν Παναγιώτης την άλλη μέρα μ' ένα Νιαουσιώτη ψαρά οδηγό, που ήξερε τις βουλγάρικες καλύβες. Και με την καρδιά στο στόμα περίμενε ο Άγρας, καρφωμένος στις Κάτω Καλύβες, ενόσω ο καπετάν

Νικηφόρος ανίχνευε μες στο δαίδαλο των μονοπατιών της Λίμνης. Μα τίποτα δεν ακούστηκε όλη μέρα και όλη νύχτα. Κι έξαφνα, το πρωί, στις έξι, ένα τουφέκι έπεσε, και ομοβροντίες ακολούθησαν, που μαρτυρούσαν μάχη. Και πάλι σιωπή και πάλι ομοβροντίες, από την ξηρά και από το βόρειο μέρος της Λίμνης. Ο Άγρας έτριζε τα δόντια του.

- Και να 'μαι καρφωμένος εδώ! μούγκριζε με λύσσα.

Μα οι πυροβολισμοί έπαυσαν. Και πέρασαν ώρες. Αργά το βράδι ακούστηκε φασαρία. Κατάφθανε ο καπετάν Παναγιώτης με τους άντρες του, κατάκοπος, μούσκεμα, με καμένα όλα του τα φυσίγγια και τα φυσίγγια των αντρών του.

- Δεν παίρνονται έτσι οι καλύβες τους, είπε κατσουφιασμένος του Άγρα. Είναι καλά οχυρωμένες. Κι έχουν όπλα καλύτερα από μας. Κι έχουν σύμπλεγμα αυτοί από καλύβες, που υποστηρίζουν η μια την άλλη. Το ίδιο πρέπει να κάνομε κι εμείς.

- Μα πώς είσαι έτσι βρεμένος, μπρε Μανιάτη; ρώτησε ο Άγρας.

- Αμ έπεσα στο νερό!

- Πώς έπεσες, καλέ;

- Είχαμε αρχίσει την επίθεση. Τουφεκούσαμε, τουφεκούσαν κι αυτοί. Εκεί βλέπω ένα Βούλγαρο σε μια πλάβα, που κάνει να φύγει γοργά. Ήμουν όρθιος. Κάνω έτσι το τουφέκι, τραβώ, γυρνά το μονόξυλο, πάρε μας και τους τρεις στο νερό. Βούλιαξε και η πλάβα. Μην τα ρωτάς. Τη βγάλαμε έξω. Μα τουφεκούσαμε και τουφεκούσαν. Μας πήραν μυρωδιά οι Τούρκοι από τη δυτική ακρολιμνιά, και μας παίρνουν κι εκείνοι με το τουφέκι. Είχαν τελειώσει τα φυσίγγια μας. Φύγανε οι άντρες μου από το μονοπάτι, υποχωρούσανε. Μείναμε μεις οι τρεις με το μονόξυλο. Ήταν εκεί μια πλατεία, μες στο Βάλτο, μα πού να περάσομε που θα μας έβλεπαν οι Τούρκοι! Σηκώσαμε την πλάβα στα χέρια μας και την περάσαμε πίσω από τα ψαθιά, τσακίζοντας τα καλάμια. Ακουαν τον κρότο οι Τούρκοι και όλο τουφεκούσαν. Τυχερό μας ήταν να μη μας πάρει καμιά σφαίρα. Εμείς, σου το είπα, τις είχαμε κάψει όλες. Δε φθάσαμε ούτε ως τις καλύβες τους. Μας σταμάτησαν έξω απ' το Ζερβοχώρι, στη σκάλα κοντά.

- Την Κούγκα! Την Κούγκα να βαστάξετε! είπε ο Άγρας.

Και αγριεμένος από τον πυρετό και τη διήγηση, έλεγε και ξανάλεγε:

- Την Κούγκα μη χάσομε! Αλλιώς, θα μας φαν αυτοί!

Την άλλη μέρα, ο καπετάν Παναγιώτης, που καταλάβαινε τη σημασία της καλύβας αυτής, μόλις επέστρεψε ο Νικηφόρος από τις περιπολίες του, έφυγε αμέσως, πήρε από τα ελληνικά χωριά άντρες στρατολογημένους, που είχαν μάθει από τουφέκι, και πήγε στην Κούγκα. Όλη μέρα με πυρετό δυνατό, παραμιλούσε ο Άγρας και όλο την Κούγκα μελετούσε.

- Αν δε φύγει, θα πεθάνει, έλεγε ο καπετάν Τυλιγάδης. Θα τον φάγει η θέρμη.

Ανησύχησε και ο καπετάν Νικηφόρος κι έγραψε στο Κέντρο Θεσσαλονίκης.

- Αν δε φύγεις από δω, αν δεν πας να δεις γιατρό, νίβω τα χέρια μου και σ' αφήνω, έλεγε του Άγρα.

Μα αυτός γελούσε και δεν απαντούσε.

Τέλος έφθασε η διαταγή από το Κέντρο Θεσσαλονίκης, να φύγει ευθύς ο καπετάν Άγρας, να πάγει στο Γενικό Προξενείο, και θέλοντας και μη αναγκάστηκε να υπακούσει. Τότε κάλεσε τον Αποστόλη που, λαφριά πληγωμένος στο κεφάλι, νοσηλεύονταν και αυτός στου Βαγγέλη την καλύβα.

- Ξέρεις πού είναι το κτήμα του Χαλίμπεη; τον ρώτησε.

- Η Καβάσιλα; Ξέρω, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Είναι κοντά στο Σταυρό, πέρα λίγο από την Τερχοβίστα.

- Σωστά. Μπορείς να πας να τον βρεις;

- Πάγω, κύριε Αρχηγέ.

- Θα σου δώσω ένα γράμμα. Προφθαίνεις να πας σήμερα;

- Αμέσως! αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

Έβγαλε από το κεφάλι του τον επίδεσμο, του κόλλησε ο γιατρός ένα τσιρότο, έβαλε το καλπάκι του, να κρύψει τη μισογιατρεμένη του πληγή, κι έφυγε με μια πλάβα που τον έβγαλε στη σκάλα της Τερχοβίστας. Ήταν ακόμα μέρα σαν έφθασε στην Καβάσιλα. Ακολουθώντας τις οδηγίες του καπετάν Άγρα, είπε στα υπηρετικά που του άνοιξαν πως τον έστειλε ο Ραζμήμπεης από τη Βέρροια, κάτι να πει στον Χαλίμπεη. Χωρίς δυσκολία τον έμπασαν στο γραφείο του μπέη. Ήταν μόνος.

Σιωπηλά έβγαλε ο Αποστόλης το γράμμα του καπετάν Άγρα και του το έδωσε. Ο Χαλίμπεης δεν ήξερε να διαβάσει ελληνικά, ο Άγρας δεν ήξερε να γράψει τούρκικα. Έκανε ο Χαλίλ να χτυπήσει τα παλαμάκια του, μα μια κίνηση του Αποστόλη τον σταμάτησε.

- Καλύτερα μη φωνάζεις άλλον, Μπέη μου, του είπε. Το γράμμα είναι του καπετάν Άγρα και ζητά τη βοήθεια σου.

- Αυτό μου γράφει; Πώς το ξέρεις; ρώτησε ο Χαλίλ.

- Έρχομαι από το Βάλτο. Είναι άρρωστος ο Αρχηγός...

- Διάβασε μου το γράμμα! πρόσταξε ο Μπέης.

Και ο Αποστόλης το διάβασε και μετέφρασε όσα δεν καταλάβαινε ο Χαλίλ. «Φίλε μου», έγραφε ο Άγρας, «μου πρόσφερε τις προάλλες τη βοήθεια σου. Είμαι πληγωμένος και άρρωστος. Έχω ανάγκη να πάω στη Θεσσαλονίκη να δω γιατρό. Σου ζητώ τώρα να βρεις εσύ τρόπο να μεταφερθώ εκεί χωρίς να με συλλάβουν οι ζαπτιέδες...».

- Μα τον Προφήτη! αναφώνησε ο Χαλίμπεης. Αυτός ήταν που έκανε τέτοιο ταβατούρι τις προάλλες στο Βάλτο; Το τουφέκι δε σταματούσε, είπαμε πως καιγότανε η Λίμνη ολόκληρη! Και πες μου, είναι βαριά πληγωμένος;

- Ε, είναι, αποκρίθηκε ο Αποστόλης, στο χέρι και στον ώμο... Κι έχει πολλή θέρμη...

- Μα τον Προφήτη, έπρεπε να το μαντέψω, σαν άκουσα τις μπαταρίες... μουρμούρισε το μπέης.

Πήγε και ήλθε μια δυο φορές στην κάμαρα, και πάλι κάθισε στο τραπέζι του.

- Άκου δω, μικρέ, είπε του Αποστόλη. Θα σου δώσω χωριάτικα τούρκικα ρούχα. Να πεις στον αφέντη σου αυτά να φορέσει, και να βγει στη σκάλα της Τερχοβίστας. Εκεί θα τον περιμένει ένας δικός μου, και να μη νοιαστεί πια τίποτα. Αύριο το πρωί στις δέκα να είναι στη σκάλα.

Την άλλη μέρα στις δέκα, ντυμένος τα χωριάτικα ρούχα του Χαλίμπεη, το πληγωμένο του χέρι κρεμασμένο, το πρόσωπο αναμμένο από πυρετό, με μια κάπα ριχμένη στο δεξί του ώμο, για να σκεπάσει τον επίδεσμο, ξεμπαρκάρει ο Άγρας στις λάσπες της Τερχοβίστας. Τον συνόδευε μόνο ένας πλαβαδόρος και ο Αποστόλης. Είχε αρνηθεί κάθε άλλη συνοδεία. Ποτέ δεν έβαζε κακό με το νου του ο Άγρας. Πίστευε πάντα πως του λεν την αλήθεια, όπως την έλεγε πάντα αυτός. Ανήσυχα τον παρακολουθούσε με το βλέμμα ο πλαβαδόρος, παίζοντας το πλασί του στο νερό, δισταζοντας αν πρέπει ή δεν πρέπει να τον αφήσει, τον Αρχηγό του, με μόνο τον Αποστόλη, ένα παιδί. Είδε έναν Τούρκο που τον πλησίαζε, τον χαιρετούσε, και μαζί του απομακρύνονταν. Και, κάνοντας κρυφά το σταυρό του, έφυγε ο πλαβαδόρος με την πλάβα του. Ο Άγρας δεν ήξερε λέξη τούρκικα. Μα με γενεψίματα συνεννοήθηκε κουτσά στραβά με τον Τούρκο, χωρίς τη βοήθεια του Αποστόλη, και πεζή τον ακολούθησε ως τον αμαξωτό δρόμο, ήσυχος, αμέριμος, βασιζόμενος στο λόγο του Χαλίμπεη. Και είχε δίκαιο.

Στο δρόμο, μπροστά του, στέκονταν δυο άλογα μ' ένα σταβλίτη. Καβαλίκεψε το ένα ο Άγρας, ο Τούρκος πήρε το άλλο, και πεζή ακολούθησε ο Αποστόλης με το σταβλίτη. Αργά πήγαιναν ο άρρωστος οπλαρχηγός και ο Τούρκος συνοδός του. Σαν έφθασαν στο κτήμα του Χαλίμπεη, διάπλατα άνοιξαν οι πόρτες, και ο ίδιος ο Χαλίμπεης βγήκε να υποδεχθεί τον ανάρτη φίλο του, με χείμαρρο από τούρκικες φιλοφρονήσεις, που δεν ξεχώριζε απ' αυτές λέξη ο Άγρας.

- Τι λέγει; ρώτησε λίγο διστακτικά τον Αποστόλη.

- Λέει να καθίσεις, να ξεκουραστείς, και πως σ' ευχαριστεί που εμπιστεύθηκες την τύχη σου σ' αυτόν, κύριε Αρχηγέ. Λέγει πως θα φύγετε μαζί σήμερα και πως να μη σκοτιστείς πια για τίποτα, πως θα σε πάγει ο ίδιος στη Θεσσαλονίκη, στο Ελληνικό Προξενείο.

- Πες του πως τον ευχαριστώ κι εγώ, αποκρίθηκε ο Άγρας, και πως ξέρω ότι Τούρκος, σα δώσει μπέσα, δεν καταπατά το λόγο του.

Καθισμένος σ' ένα βαγόνι τρίτης θέσεως, τρέχοντας κατά τη Θεσσαλονίκη, συλλογίζονταν ο Αποστόλης και γύρευε να ξεμπερδέψει το μπερδεμένο κουβάρι των σκέψεων του. Στην πρώτη θέση είχε μπει ο καπετάν Άγρας με τον Χαλίμπη, ανύποπτος σαν πάντα, άφοβος, όλος εμπιστοσύνη και πίστη στο καλό. Μα αν πρόδιδε ο Χαλίλ; Αν τον σκότωνε εκεί που κάθονταν πλάι του; «Σα δώσει μπέσα», λέει, ο Τούρκος, δεν καταπατά το λόγο του. Το είχε πει ο Αρχηγός, και ο Αρχηγός θα ήξερε. Μα και η κυρία Ηλέκτρα ήξερε. Και η κυρία Ηλέκτρα έλεγε πάντα: Μη βάζεις πίστη ποτέ σε Τούρκου λόγο!

Η κυρία Ηλέκτρα μισούσε τους Τούρκους όσο και τους Βουλγάρους. Είναι αλήθεια πως οι Τούρκοι της είχαν σκοτώσει τον πατέρα της, στα '97, στην Αικατερίνη. Μα μπέσα δεν είχαν δώσει. Ήταν πόλεμος. Ο πατέρας της κυρίας Ηλέκτρας ήταν αξιωματικός του Ναυτικού. Από ενθουσιασμό είχε καταταχθεί και ξεμπαρκάει μ' ένα σώμα εθελοντών και με αρχηγό τον πλοίαρχο Μανόλη Αντωνιάδη, στην Αικατερίνη της Μακεδονίας, για να χτυπήσουν τους Τούρκους στη ράχη και να τους βάλουν μεταξύ δύο πυρών. Πολλές φορές του το είχε διηγηθεί η κυρία Ηλέκτρα, και πολλές φορές του είχε πει πως οι ανόητες αθηναϊκές εφημερίδες είχαν προαναγγείλει την επιχείρηση, και όλος ο κόσμος την έμαθε, και οι Τούρκοι, ειδοποιημένοι, περίμεναν ν' αποβιβαστεί το σώμα, και μόλις προχώρησε λίγο, του επετέθηκαν με δυνάμεις πολύ μεγαλύτερες και το κατέστρεψαν, σφάζοντας τους άντρες όλους, ως τον τελευταίο, μαζί και τον αρχηγό της αποστολής, τον πλοίαρχο Αντωνιάδη. Πάντα έτρεμαν τα χείλη της και άστραφταν τα μάτια της, όταν διηγούνταν η κυρία Ηλέκτρα την τραγική αυτή ιστορία, κι έλεγε με πάθος, που έκανε και τη φωνή της να τρέμει:

- Τούρκοι! Τούρκοι! Όσους ξέρω, τόσοι να μείνουν!

Και αυτό, γιατί δεν ήξερε κανένα, δηλαδή δεν είχε σχέσεις με κανένα, απέφευγε ακόμα και ν' αποτίνει το λόγο σε Τούρκο. Άρα λοιπόν ήταν κακοί οι Τούρκοι, αφού τόσο τους μισούσε η κυρία Ηλέκτρα. Και ό,τι έλεγε η κυρία Ηλέκτρα ήταν Ευαγγέλιο για τον Αποστόλη. Μα να τώρα που ο καπετάν Άγρας εμπιστεύονταν τη ζωή του στον Χαλίμπη, έναν Τούρκο! Κι έλεγε κιόλα, πως σα δώσει μπέσα ο Τούρκος, δεν καταπατά το λόγο του... Μήπως λοιπόν έπρεπε κανείς πάντα να τον κρατεί με την μπέσα τον Τούρκο; Οι Τούρκοι που σκότωσαν τον πατέρα της κυρίας Ηλέκτρας, δεν είχαν δώσει βέβαια μπέσα, αφού είχαν πόλεμο και ήταν εχθροί...».

Με πολύ μπερδεμένες σκέψεις και εντυπώσεις κατέβηκε ο Αποστόλης από το τραίνο στο σταθμό της Θεσσαλονίκης, και ακολούθησε τον Αρχηγό του, που με τον Χαλίμπη μπήκαν σ' ένα αμάξι και τράβηξαν κατά την πόλη. Καθισμένος πλάι στον αμαξιά, κάθε λίγο έβαζε το χέρι στη ζώνη του και πασπάτευε το κρυμμένο πιστόλι του, δώρο του καπετάν Άγρα, έτοιμος να πυροβολήσει να δώσει το αίμα του για να διαφεντέψει τον Αρχηγό του, αν έβλεπε κανένα κίνδυνο, καμιάν επίθεση. Μα τίποτε δε συνέβηκε. Ήταν νύχτα βαθιά όταν σταμάτησε ο αμαξιάς μπρος σ' ένα μεγάλο άσπρο χτίριο, το Ελληνικό Προξενείο.

Το Προξενείο έκαμνε γωνιά σε δυο δρόμους. Ένας μεσότοιχος χώριζε τη στενόμακρη αυλή του από το Μητροπολιτικό Μέγαρο, που υψώνονταν στο βάθος του κήπου με μια μεγαλόπρεπη μαρμαρένια σκάλα. Πίσω από το Προξενείο χτίζονταν τότε μια εκκλησία, που προορίζονταν για Μητρόπολη, μα που ήταν ακόμα γιαπί.

Μια πορτίτσα, στο μεσότοιχο του κήπου, διευκόλυνε το κρυφό πήγαινε κι έλα γενικώς των Ελλήνων, και ειδικώς των Μακεδονομάχων, από το Μητροπολιτικό Μέγαρο στο Προξενείο. Εμπρός στη μακρόστενη αυλή του Προξενείου στάθηκε το αμάξι. Κατέβηκε ο Χαλίμπη με τον Άγρα και τον Αποστόλη, κι ένας καβάσης Αλβανός, με χρυσομάνικο γιαταγάνι στο πλευρό, τους έμπασε στην αυλή. Χαιρέτησε βαθιά τον Χαλίμπη σα γνωστό του, αλλά τον Άγρα, με τα χωριάτικα τούρκικα ρούχα, τον στραβοκοίταξε και δίστασε να τον αφήσει να περάσει. Χρειάστηκε να του πει ο Χαλίλ-μπής. «Δικός μου άνθρωπος είναι», για να τους ανεβάσει και τους τρεις, από μιαν εξωτερική σκάλα, στο πρώτο πάτωμα όπου ήταν το Προξενείο. Ένας κύριος με πολιτικά βγήκε



στην είσοδο από μια φωτισμένη κάμαρα, κοίταξε τον Άγρα με ξαφνισμένα μάτια και χαιρέτησε τον Χαλίμπη. Λίγα λόγια αντάλλαξαν, με πολλές υποκλίσεις κι ευγένειες, λόγια όμως που δεν άκουσε ο Αποστόλης, γιατί τον κρατούσε ο καβάσης στην πόρτα. Ο μπέης διαμαρτυρήθηκε πως δε θέλει ν' ανέβει στο πάνω πάτωμα, στου κυρίου Γενικού Προξένου, όπου τον καλούσε ο κύριος με τα πολιτικά, πως δεν έχει καιρό, πως θα ξαναέλθει πάλι αύριο. Και με καινούριες χειραψίες και φιλοφρονήσεις, συνοδευμένος από τον κύριο, βγήκε έξω και μπήκε στο αμάξι του. Τρεχάτος ξανανέβηκε ο κύριος με τα πολιτικά, έκλεισε την πόρτα, και, τρέχοντας στον Άγρα, τον αγκάλιασε και του είπε με κοιμμένη φωνή:

- Με τούρκικα ρούχα ήλθες! Είχες γνώση! Εσύ που δεν ξέρεις μια λέξη τούρκικη! Αμ αν σου απέτεινε κανείς το λόγο, τι θα 'κάνες;

Ο Άγρας γέλασε σαν πάντα αμέριμνα.

- Μα αν ήταν όλα αυτά να τα συλλογιζόμαστε, αγαπητέ μου Θεόδωρε, αποκρίθηκε, δε θα 'ξιζε και να ζούμε...

- Έλα πάνω να ξεκουραστείς, είτε ο κύριος Θεόδωρος, θα θέλει να σε δει ο κύριος Γενικός.

Και αγκαλιασμένοι ανέβηκαν την εσωτερική σκάλα. Ο καβάσης είχε μείνει κάτω, στην είσοδο του Προξενείου, με τον Αποστόλη. Τον κοίταζε με περιέργεια από πάνω ως κάτω, το χέρι ακουμπισμένο στη λαβή του γιαταγανιού του.

- Είναι Γραικός ο Αφέντης σου; ρώτησε. Γιατί φορεί τούρκικα;

- Και συ τι είσαι; αντιρώτησε υποψιάρικα ο Αποστόλης.

Ο καβάσης γέλασε.

- Για να μ' έχει εδώ ο κύριος Πρόξενος, κάτι καλός θα 'μαι, αποκρίθηκε.

Και πρόσθεσε:

- Οπλαρχηγός είναι ο αφέντης σου;

Μα τον ξένιζε τον Αποστόλη το άγνωστο περιβάλλον όπου πρώτη φορά έμπαινε, τον συγκινούσε η ιδέα πως μπορούσε ο Γενικός Πρόξενος να είναι κάπου κοντά, «ο Δεσπότης», όπως τον ήξεραν όλοι οι πολεμιστές. Και, πάντα επιφυλακτικός με άγνωστους, σόπαινε.

Ο καβάσης του έδωσε μια χαδιάρικη σβερκιά.

- Εσύ, κουτάβι, μου κάνεις εμένα το μυστικό; έκανε καλόβουλα. Δεν ξέρεις πως με στέλνει εμένα ο κύριος Πρόξενος στις πιο μυστικές δουλειές;

- Τι δουλειές; ρώτησε ο Αποστόλης, που λαχταρούσε ν' ακούσει και να μάθει τι γίνονταν στο Προξενείο.

- Α, βρήκες τη γλώσσα σου; έκανε κοροϊδευτικά ο καβάσης. Βήματα ακούστηκαν στο πάνω πάτωμα και ομιλίες. Ο καβάσης στάθηκε σε προσοχή, κοιτάζοντας κατά τη σκάλα. Μα κανένας δε φάνηκε, και οι ομιλίες απομακρύνθηκαν.

- Ο κύριος Πρόξενος, είτε χαμηλόφωνα ο καβάσης, ξαναπιάνοντας μηχανικά τη λαβή του γιαταγανιού του.

- Τόσο αργά μένει; ρώτησε με λαχτάρα ο Αποστόλης.

- Τόσο αργά; Σαν έχει δουλειά, κοίταξε ποτέ ο Πρόξενος ώρα; είπε περήφανα ο Αλβανός. Μα τώρα είναι σπίτι του. Το Προξενείο είναι δω κάτω και το σπίτι του απάνω.

- Και συ, τι δουλειά κάνεις; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Είμαι καβάσης. Είμαστε τρεις. Φυλάγομε το Προξενείο, πηγαίνομε μαζί με τον κύριο Πρόξενο σα βγαίνει έξω... Κι εγώ κάνω και άλλες δουλειές, πρόσθεσε ο καβάσης, κι έκανε το μάτι μαριόλικα.

Ο Αποστόλης δεν τόλμησε πια να ρωτήσει. Μα τέτοια ήταν η λαχτάρα του, που έμεινε με στόμα ανοιχτό κοιτάζοντας τον Αλβανό. Ο καβάσης άλλο που δε ζητούσε παρά να κουβεντιάσει.

- Σήμερα, σα να πούμε, έκανε, πήγα να ξεμπαρκάρω δυο κοπέλες...

Γέλασε, και πάλι έκανε το μάτι.

- Είχαν μπαούλα για του κουμέρκι... που δεν έπρεπε να περάσουν από το κουμέρκι... Ήταν βαριά... Είπα στον κομισσέρη6: «Δυο μετζίτια, και τα βγάζω εγώ!». Κοίταξε αλλού ο κομισσέρης, και πήρα εγώ τα μπαούλα. Μα βαστούσα κι ένα μαντίλι μεγάλο, με πράματα μέσα. Μου φεύγει μιαγωνιά... σκορπίσανε τα πράματα!... Μολύβι, βλέπεις... πέσανε, κάναν κρότο...

- Ήταν σφαίρες; έκανε ο Αποστόλης λαφιασμένος.

- Ήταν φυσέκια, αποκρίθηκε κρυφογελώντας ο καβάσης. Κι εξακολούθησε:

- Γύρισε ο κομισσέρης... βγάζω την πιστόλα μου. «Τίποτα», του λέω, «ελιές είναι, ελιές...». Και με την πιστόλα στο χέρι, μαζεύω τα σκόρπια και βγαίνω έξω. Χάμω, στη θέση όπου έπεσαν οι ελιές, άφησα άλλα δυο μετζίτια...

Κρυφογέλασε πάλι ο Αλβανός κι έκανε το μάτι:

- Έτσι κάνομε μεις τις δουλειές μας, πρόσθεσε κορδωμένος και χτυπώντας με καμάρι το στήθος του. Όταν πει ο κύριος Πρόξενος: «Κοίταξε, Αλή, να βγουν τα μπαούλα χωρίς να περάσουν τελωνείο!» περνούν τα μπαούλα χωρίς τελωνείο.

- Τι είχαν μέσα τα μπαούλα; ρώτησε λαχανιασμένος από τη συγκίνηση ο Αποστόλης.

Ο Αλβανός στένεψε τα μάτια του σ' ένα πονηρό χαμόγελο.

- Είχαν βαριά πράματα... κάνουν μπουμι! είτε καμαρωτά.

- Τουφέκια; Και πού τα βάλατε; ρώτησε όλο και πιο ταραγμένος ο Αποστόλης.

Βήματα πάλι ακούστηκαν στο πάνω πάτωμα. Αυτή τη φορά πήγαιναν κατά τη σκάλα, κατέβαιναν. Ο καβάσης στάθηκε πάλι σε προσοχή, και ο Αποστόλης έβγαλε το καλπάκι του, τέντωσε το σώμα του, να το ψηλώσει όσο μπορούσε, και στάθηκε πλάι στον Αλβανό, όλος μάτια και αυτιά, στραμμένος κατά τη σκάλα. Τρεις άντρες κατέβαιναν. Εμπρός, πλάι στον καπετάν Άγρα, ντυμένος τώρα πολιτικά, πήγαινε ένας ψηλός, ασπρομάλλης και ασπρογένης, με νεανικό όμως πρόσωπο και κυπαρισσένια κορμοστασιά, με υπερήφανο χαμόγελο και στάση άκαμπτη. Ο Αποστόλης μάντεψε το Γενικό Πρόξενο7, το Δεσπότη, τον Αρχηγό, την ψυχή του Μακεδονικού Αγώνος, και τον έπιασε τέτοια συγκίνηση, που βαστάχθηκε για να μην πέσει στα γόνατα. Πίσω του, ένα δυο σκαλοπάτια, κατέβαινε ο κύριος Θεόδωρος με το καπέλο στο χέρι, όλος σεβασμό και υποταγή εμπρός στον αρχηγό του. Ο καβάσης πήρε από την κρεμάστρα της εισόδου ένα σταχτί μαλακό της ώρας καπέλο και το έτεινε του Προξένου. Το πήρε κείνος, κι εξακολουθώντας την κουβέντα του με τον Άγρα, του είπε:

- Θα σας αφήσω στου γιατρού, κι εκείνος θα σας φιλοξενήσει...

Ο Άγρας όμως είχε δει τον Αποστόλη, και του έβαλε το χέρι στον ώμο.

- Είναι και τούτος μαζί μου, είπε' θα ήθελα να τον δει κι αυτόν ο γιατρός.

Ο Πρόξενος σίμωσε, και με το χέρι έσπρωξε πίσω το κεφάλι του Αποστόλη.

- Είναι πληγωμένος κι αυτός; ρώτησε. Και αποτεινόντας το λόγο στο αγόρι:

- Πώς βρέθηκες στη μάχη εσύ, μικρέ; ρώτησε.

Μ' από τη συγκίνηση είχε κοπεί η φωνή του Αποστόλη. Ο Άγρας αποκρίθηκε γι' αυτόν.

- Είναι ο οδηγός μου. Εδώ, κύριε Πρόξενε, στον αγώνα μας, δεν έχει παιδιά, ούτε και γυναίκες. Όλοι είναι πολεμιστές και παλικάρια. Και, το ξέρετε καλύτερα από μένα, οι γυναίκες και τα παιδιά καταφέρνουν και περνούν εκεί που σκαλώνουμε και σταματούμε μεις...

- Το ξέρω, το ξέρω, είτε γελαστά ο Πρόξενος, και σήμερα ακόμα δυο κοπέλες έφεραν φορτία... ε, Αλή; Τα καταφέραμε και βγήκαν χωρίς να περάσουμε τελωνείο. Ο καβάσης είχε υποκλιθεί βαθιά, μ' ένα χαμόγελο που ξεσκέπαζε όλα τ' άσπρα του δόντια.

Μα ο Πρόξενος δε συνήθιζε να χάνει πολλά λόγια σ' επαίνους και φιλοφρονήσεις.

- Το αμάξι, Αλή, και γρήγορα, πρόσταξε.

- Σας περιμένει, Αφέντη, αποκρίθηκε ο καβάσης, με άλλη μιαν υπόκλιση.

Τwόντι, περίμενε έξω το αμάξι, και ο Πρόξενος βοήθησε τον Άγρα ν' ανέβει και φώναξε τον ντροπαλό και κατασυγκινημένο Αποστόλη.

- Έμπα μέσα, πρόσταξε· θα πας με τον αρχηγό σου στο γιατρό.

Και αποχαιρετώντας τον κύριο Θεόδωρο, πήδηξε σαν παλικάρι στο αμάξι και κάθισε πλάι στον Άγρα.

«Αν ζήσω εκατό χρόνια ακόμα, δε θα ξεχάσω αυτή τη διαδρομή!», είπε κείνη την ίδια νύχτα ο Αποστόλης στα παιδιά του γιατρού, που τον είχαν παραλάβει και τον πήγαν να κοιμηθεί σε μια από τις κάμαρες του σπιτιού, που ήταν πάντα έτοιμες να φιλοξενήσουν πολεμιστές και Ρωμιούς κατατρεγμένους. Και τους διηγήθηκε:

- Φανταστείτε, να κάθομαι εγώ, ο Αποστόλης ο οδηγός, αντίκρυ στο Δεσπότη και τον καπετάν Άγρα! Και κάθε φορά που περνούσαμε ένα φανάρι, να βλέπω του Δεσπότη τ' άσπρα μαλλιά και γένηια, το ευγενικό του πρόσωπο... Αχ, τι ωραίος που είναι! Και πλάι του, το γενναιότερο παλικάρι του Βάλτου, τον καπετάν Άγρα! Ξέρετε τι θα πει; Ναι, ήξεραν τα παιδιά του γιατρού, μια σειρά από γυμνασιόπαιδα, μαθημένα σε όλες τις αγριότητες και τις παλικαριές του Αγώνος, συνηθισμένα ν' ακούν και να κρατούν μυστικά, να ξεπροβοδίζουν και να κρύβουν αξιωματικούς και αγωνιστές, να μεταφέρουν γράμματα, όπλα, φυσίγγια στις σχολικές τους στέκες. Ναι, τα ήξεραν όλα αυτά. Και ήξεραν και την κυρία Ηλέκτρα από το Ζορμπά, και την κυρία Ευθαλία από το Μπόζετς, και τον Πάτερ Χρυσόστομο...

- Τον παπά του Μπόζετς; ρώτησε ξαφνισμένος ο Αποστόλης. Τ' αγόρια κοιτάχθηκαν και γέλασαν.

- Ναι, τον ψευτόπαπα, είπε ο Κώστας, ένας από τους μεγάλους. Όλοι που έχουν γένηια, δεν είναι παπάδες, πρόσθεσε.

Κι έκανε το μάτι στ' αδέρφια του. Ο μεγαλύτερος, ο Χαρίλαος, σήκωσε τους ώμους του.

- Αυτά δεν τα λεν, είπε αυστηρά στον αδελφό του. Μα ο Κώστας δεν άκουε τίποτα. Εκείνο που ήξερε, ήθελε να το πει.

Και όλα τα ξέρανε αυτά τα παιδιά του γιατρού, και όλους, και τον καπετάν Νικηφόρο, και τον καπετάν Ματαπά, που τον έκρυβε και τον νοσήλευε ο γιατρός στο κτήμα του, στην εξοχή, σαν είχε σπάσει το πόδι του στη Λίμνη, περπατώντας. Και τον καπετάν Καψάλη ήξεραν, που είχε σκοτωθεί σε μιαν άγρια μάχη με τους κομιτατζήδες στη Λίμνη, τον περασμένο Απρίλιο. Και τον καπετάν Καβοντόρο, και τον καπετάν Πετρίλο, και άλλους, και άλλους...

- Τον καπετάν Αμβρακιώτηδ, τον ξέρεις εσύ; Που τον έπιασαν οι Τούρκοι σε μια συμπλοκή, και τον έβαλαν φυλακή; ρώτησε ο Κώστας.

Μα όχι, δεν τον ήξερε ο Αποστόλης. Πότε έγινε αυτό; Στο Βάλτο;

- Όχι, είπε μελαγχολικά ο Αλέκος, ένας από τους μεσαίους. Κοντά στο Κιλκίς τον έπιασαν, στο Σαρί - Γκιολ. Κάνει το γιατρό στη φυλακή και πάμε και τον βλέπομε κάποτε...

- Και θα τον γλιτώσωμε, είπε χαμηλόφωνα, εμπιστευτικά, του Αποστόλη, ο Κώστας, όπως γλιτώσαμε τον Αριστείδη...

- Ποιον Αριστείδη;

- Το πρωτοπαλικάρο του. Ξέρεις πώς γλίτωσε αυτός; Ο Αποστόλης δεν είχε ιδέα. Και του διηγήθηκε ο Αλέκος:

- Οι βαρυποινίτες, που κοντεύουν πια να τελειώσουν την ποινή τους, είναι επιφορτισμένοι να βγάζουν τα σκουπίδια της φυλακής σε κόφες μεγάλες. Εμπρός στην πόρτα, ένας φύλακας τρυπά πέρα πέρα την κόφα μ' ένα σίδερο, να βεβαιωθεί πως δεν έχει τίποτα άλλο μέσα. Δυο Ρωμιοί βαρυποινίτες λοιπόν, έκρυσαν μια μέρα το σίδερο, έβαλαν τον Αριστείδη μες στην κόφα, τον σκέπασαν με μια κουβέρτα, και από πάνω στοίβαξαν σκουπίδια, και τον πήγαν στην πόρτα. Γύρεψε μα δε βρήκε ο φύλακας το κρυμμένο σίδερο, βαρέθηκε να το γυρέψει και τους είπε: «Αιντε, περάσετε!». Και πήγαν αυτοί στον έξω τοίχο και άδειασαν σκουπίδια και Αριστείδη χάμω. Κι έφυγε αυτός. Μα δεν ήξερε τη Θεσσαλονίκη. Μπήκε σ' ένα σπίτι, έτυχε να είναι ελληνικό. Τον ρώτησαν ποιος είναι! Τους αποκρίθηκε: «Πάτε με στο Προξενείο κι εκεί θα πω ποιος είμαι». Τον πήγαν

λοιπόν στο Προξενείο, τον έκρυψαν στα υπόγεια και τον φυγάδεψαν...

- Έτσι θα φυγαδέψομε και τον καπετάν Αμβρακιώτη. Μόνο μην το λες, πρόσθεσε ο Κώστας.

Δεν είχε καμιάν όρεξη να το μεταπεί ο Αποστόλης. Από μυστικά ήξερε και αυτός. Μα τόσες γνώσεις που είχαν όλα αυτά τα παιδιά του γιατρού, τον είχαν ζαλίσει και θαμπώσει.

Μόνο σαν τον ρώτησαν για τη μάχη, όπου είχε φάγει τη σφαίρα στο μέτωπο και όπου είχε πληγωθεί ο καπετάν Άγρας, εκεί πια ξαναβρήκε την υπεροχή του. Αυτή την είχε δει αυτός, την είχε ζήσει. Και μια στα γόνατα και μια όρθιος, και μια πηδώντας σε υποθετικά νερά και βουλιάζοντας φανταστικές πλάβες, τους τη διηγήθηκε τόσο ζωηρά, με τόσα μπαμ και μπουμ, και προσταγές, και «Εμπρός, παιδιά!» και «Τους σκοτωμένους μας πάρετε! Τίποτε μην τους αφήσουμε!», που μπήκε μέσα η μητέρα, και μ' ένα χάδι στον καθένα κι ένα γλυκό χαμόγελο σε όλους, τα έστειλε όλα τα παιδιά, δικά της και ξένο, να κοιμηθούν και να ονειρευθούν καινούριες μάχες, νίκες και δόξες.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΒ

Οι ειδήσεις ήταν κακές. Ο Αποστόλ Πέτκωφ γυρνούσε, λέει, στα χωριά της Λίμνης και άφηνε πίσω του την αιματομένη του αλέτρια. Και όπου δεν πρόφθαινε αυτός, τον συμπλήρωνε ο διψασμένος αίμα κομτατζής Χατζή - Τράιο. Πέντε ψαράδες του Βάλτου και δύο χωρικοί των Αγίων Αποστόλων είχαν πληρώσει με τη ζωή τους το αμάρτημα πως ήταν Έλληνες Πατριαρχικοί. Και σε όλη την ύπαιθρο χώρα, κομτατζήδες φοβέριζαν, φορολογούσαν τους χωρικούς, έκαιαν, σκότωναν, βασάνιζαν, τρομοκρατούσαν.

- Μην το μάθει ο Άγρας και γυρέψει να φύγει, είπε ο γιατρός της γυναίκας του. Πες των παιδιών να μην του πουν τίποτα, γιατί δεν επουλώθηκαν ολότελα οι κακοφορμισμένες του πληγές, και φοβούμαι προπάντων την ελονοσία, που θα τον καταστήσει ανίκανο για τη δουλειά του, αν δεν προσέξει...

Δεν είπαν τίποτα τα παιδιά, και ας τους έτρωγε η γλώσσα να τα μιλήσουν με τον καπετάν Άγρα, να πάρουν τη γνώμη του, και να τα συζητήσουν ύστερα αναμεταξύ τους. Μα την τετάρτη μέρα, τ' απόγεμα αργά, χτύπησε η πόρτα και μια κοπέλα χαιρέτησε φιλικά την παλιά πιστή υπηρέτρια του σπιτιού που της άνοιξε, και ζήτησε το γιατρό. Κανένας δεν ήταν στο σπίτι. Ο γιατρός ήταν σε κάποιον άρρωστο, η γυναίκα του έλειπε, τα παιδιά δεν είχαν γυρίσει από το σχολείο. Τότε ζήτησε η κοπέλα τον «άρρωστο μουσαφίρη». Και η πιστή κυρα - Μόρφω την ανέβασε στην κάμαρα του ξένου. Ο καπετάν Άγρας διάβαζε, καθισμένος κοντά στο παράθυρο, σε μια κουνιστή πολυθρόνα, και χαίρουνταν τις τελευταίες αχτίδες του ηλίου που βασίλευε πίσω από τις θαμπές κορυφές του Βέρμιου. Άκουσε την πόρτα που άνοιξε και είδε μπροστά του μια νέα γυναίκα ως είκοσι χρόνων, ντυμένη μπλου σκούρα με γούνα αλεπούς στο λαιμό.

- Ο καπετάν Άγρας; ρώτησε η νέα με κάποια συγκίνηση.

Ο Άγρας σηκώθηκε. Είχε κρεμασμένο ακόμα το χέρι του, μα ο ώμος του είχε σχεδόν γιατρευθεί και φορούσε το σακάκι του χωρίς να περάσει το μανίκι του.

- Εγώ είμαι, αποκρίθηκε με κάποια απορία. Η κυρία;

- Ηλέκτρα Δράκου.

- Η ηρωική δασκάλισσα του Ζορμπά; διέκοψε ξαφνισμένος ο Άγρας.

- Δασκάλισσα, ναι. Ηρωική όμως, όχι. Δεν έκανα ποτέ κανέναν ηρωισμό, αποκρίθηκε χαμογελώντας η κυρία Ηλέκτρα.

- Αυτό το κρίνομε μεις, είπε όλο και πιο συγκινημένος ο Άγρας.

Και τείνοντας το γερό του χέρι:

- Δώστε μου το χέρι σας να το σφίξω, πρόσθεσε.

Την έβαλε να καθίσει στην κουνιστή πολυθρόνα του παραθύρου κι έσπρωξε μια καρέκλα κοντά της.

- Λέτε μου γρήγορα, έκανε ανυπόμονα. Για ν' αφήσετε το σχολειό σας και να 'ρθετε να με βρείτε, κάτι σπουδαίο έχετε να μου πείτε.

Ναι, είχε σπουδαία να του πει η κυρία Ηλέκτρα. Και είχε περάσει από το Προξενείο, και είχε δει τον κύριο Κατσανό, που εργαζούνταν με τον κύριο Ζώη. Την πήγε ίσια στο Γενικό Πρόξενο, και την είχε ακούσει εκείνος με προσοχή, και της είπε να έλθει η ίδια στο σπίτι του γιατρού, να δει η ίδια τον Άγρα, να του τα πει όλα αυτά, κι εκείνος, που ήξερε καλά το Βάλτο, θα μπορούσε να της πει τι σύμφερε να γίνει. Γιατί οι καπεταναίοι είχαν διαφωνήσει.

Στο μεταξύ είχαν γίνει και μερικές περιέργες αντεκδικήσεις. Στη Νιάουσα, στη Βέρροια, και προπάντων στη βόρεια μεριά του Βάλτου, βρέθηκαν σκοτωμένοι, πάντα με τον ίδιο τρόπο, μια μαχαιριά στην καρδιά, τέσσερις πέντε δολοφόνοι κομιτατζήδες. Σώμα ανταρτικό δεν είχε περάσει από κει. Ο καπετάν Νικηφόρος δεν είχε ανέβει βέβαια ως εκεί, γιατί ήταν πολύ μακριά τα χωριά Ραδομίρ, Κασίνοβο, Γουμένιτσα, για να προφθάσει να πάγει, να τιμωρήσει, και να γυρίσει στο Βάλτο. Άλλωστε έτσι, με μοναδικούς φόνους, δε θα ενεργούσε ένα σώμα ανταρτικό. Θα έκαιε το χωριό ως τιμωρία των κομιτατζήδων. Και ο κοσμάκης, σ' όλη την ύπαιθρο, άρχισε να μουρμουρίζει πάλι τ' όνομα του καπετάν Γαρέφη, του ηρωικού Γαρέφη, που σκότωσε τον Λούκα και τον Καρατάσο, δυο από τους χειρότερους αρχικομιτατζήδες, μόνος του, με το χέρι του, μέσα στην καλύβα τους, και πλήγωσε έναν τρίτο, τον Τσότσο. Μα ο Γαρέφης πέθανε δυο τρεις μέρες αργότερα από μια σφαίρα στην κοιλιά, που την είχε φάγει από τους έξω κομιτατζήδες ή από τους δικούς μας που χτυπιούνταν. Αδιάφορο, σου λένε. Αναστήθηκε ο Γαρέφης. Και τα κρυφόλεγαν στα ελληνικά χωριά και χαίρονταν. Ζητούσαν όμως βοήθεια και δράση των σωμάτων.

Τα είχε πει όλα αυτά η κυρία Ηλέκτρα στον κύριο Αντωνίου και στον κύριο Ιωαννίδη, που διεύθυναν τις δυτικές περιφέρειες και την Καρατζόβα και την Κατερίνη. Και την άκουσαν και οι δυο, σοβαροί, σιωπηλοί, ο κύριος Ιωαννίδης μισοκρύβοντας ένα μυστηριώδικο χαμόγελο μες στο ξανθό του μουστάκι, ο κύριος Αντωνίου πιο σοβαρός ακόμα και πιο μυστηριώδης. Και αφού την άκουσαν ως το τέλος, της είπε ο κύριος Αντωνίου:

- Δεν αναστήθηκε βέβαια ο Γαρέφης. Μα έπρεπε να εξουδετερωθούν αυτοί, γιατί ήταν ένας κι ένας, αρχικομιτατζήδες δολοφόνοι, που τρομοκρατούσαν χωριά και χώρες. Ως προς τα χωριά της Λίμνης, φώναξαν τον κύριο Ζώη και τον κύριο Κατσανό, και τους είπε πάλι εκείνη την κατάσταση και πως διαφώνησαν οι καπεταναίοι.

Ο καπετάν Ρουπακιάς είχε μαλώσει με τον αρχηγό του, τον καπετάν Κάλα, που κατέκρινε τις τολμηρές επιθέσεις του καπετάν Άγρα, κι έφευγε, λέει, με τον καπετάν Παναγιώτη, που, άρρωστος, ελεεινός, κατέβαινε στην Ελλάδα. Ο καπετάν Τυλιγάδης με τον καπετάν Ζήκη βαστούσαν ακόμα την Κούγκα, μα ζητούσαν ενισχύσεις. Τρεις χιλιάδες Τούρκοι είχαν κυκλώσει τη Λίμνη. Ζητούσαν συνεννόηση με τον καπετάν Άγρα, να χτυπήσουν τους Βουλγάρους. Ο καπετάν Νικηφόρος με τον καπετάν Κάλα είχαν πάει στο δυτικό διαμέρισμα, στις Κάτω Καλύβες, για τις διαπραγματεύσεις. Μα ο καπετάν Κάλας δεν ήθελε σύμπραξη με τους Τούρκους.

- Γιατί! Γιατί! διέκοψε ο Άγρας. Ας διώξομε τώρα τους Βουλγάρους από τη Λίμνη, και ύστερα βλέπομε τι θα κάνομε με τους Τούρκους.

Έτσι έλεγαν και οι άλλοι καπεταναίοι, του είπε η κυρία Ηλέκτρα, αλλά ο καπετάν Κάλας δυσπιστούσε, δεν ήθελε. Ο καπετάν Νικηφόρος ζητούσε να μετατεθεί αυτός στην Κούγκα με το σώμα του, για να συγκρατεί και να χτυπά τους Βουλγάρους στη φωλιά τους. Μα ο καπετάν Κάλας, γενικός αρχηγός όλης της Λίμνης, διαφωνούσε με όλους τους άλλους καπεταναίους, δεν ήθελε βίαιη δράση, δεν αποφάσιζε να πάρει, λέει, στο λαμό του τόσους άντρες, ακολουθώντας την επιθετική δράση του Άγρα. Είχε κατέβει από τον Όλυμπο και ο καπετάν Ματαπάς, είχε έλθει στη Λίμνη και ο καπετάν Κολιός, για να τον μεταπέισουν. Τίποτα! Ο Κάλας δεν ήθελε, λέει, τρέλες. Αμυντική στάση ήθελε και τίποτε άλλο. Ο Άγρας πετάχθηκε στα πόδια του.

- Πότε φεύγετε; ρώτησε.

- Αύριο πρωί.

- Θα φύγομε μαζί. Ο φίλος μου ο Χαλίμπτης βιάζεται και αυτός. Θα μας πάγει ασφαλώς στο Βάλτο.

Μάταια προσπάθησε ο γιατρός να τον αποτρέψει να φύγει πριν επουλωθούν οι πληγές του, πριν δυναμώσει και συνέλθει από τους ελώδεις. Ο Άγρας έφυγε πρωί πρωί με την κυρία Ηλέκτρα, και πριν νυχτώσει ήταν στην καλύβα Τσέκρι. Εκεί είχαν μαζευθεί όλοι οι καπεταναίοι. Έστησαν συμβούλιο. Πλειοψήφησαν για την πολεμική δράση του Άγρα, έκαναν ανακρίσεις και καταδίκασαν όσους πολεμιστές δεν πειθαρχούσαν ή δεν είχαν άμεμπτη διαγωγή, έστειλαν τις αποφάσεις τους στο Κέντρο Θεσσαλονίκης για να επικυρωθούν, και πρωί πρωί πάλι έφυγε ο Άγρας για την Κούγκα. Μαζί του πήγαινε και ο Αποστόλης. Είχαν αφήσει την κυρία Ηλέκτρα στο δρόμο του Ζορμπά, πριν μπουν στη Λίμνη, και παίρνοντας από το κρυφό μονοπάτι, πίσω από τις δυο Τούμπες, Νησί και Τερχοβίστα, έφθασαν στην καλύβα Κόρακα και από κει στην Κούγκα.

Στο παλιό πάτωμα της Κούγκας υψώνουνταν τώρα, χτίριο αληθινό, μια καινούρια καλύβα, που περνούσε και τα ψηλότερα καλάμια, υπερήφανη και προκλητική. Πάνω από τριάντα χωρικοί δούλεψαν όλες αυτές τις μέρες που έλειπε ο Άγρας, μετέφεραν καδρόνια, καλάμια, ραγάζι και χώμα από τη νότια ακρολιμνιά, για να κατασκευάσουν τη μεγάλην αυτή καλύβα, να έλθει και να τη βρει έτοιμη ο Αρχηγός.

- Τι είναι, καλέ, τούτο το θηρίο; ρώτησε ξαφνισμένος ο Άγρας.

Οι υπαρχηγοί του κοιτάχθηκαν χαρούμενοι.

- Δε σου άξιζε τέτοια μεγάλη καλύβα, κύριε Αρχηγέ; έκανε ο Τυλιγάδης. Ύστερα από την επίθεση που έκανες στις 14 Νοεμβρίου, σου χρειάζονταν παλάτι εσένα. Οι άντρες γύρω καμάρωναν. Το πάτωμα ήταν στερεωμένο με καδρόνια μπηγμένα στο βυθό, και ανάμεσα τους στρώμα παχύ από καλάμια και ραγάζι στοιβάζονταν στις φυτείες, στα ρηχά νερά. Οι τοίχοι της καλύβας, καλοφτιαγμένοι, με πλεγμένα καλάμια και ψαθί, ήταν, καθώς και η στέγη, προφυλαγμένοι από τη βροχή με παχύ στρώμα ραγάζι. Είχαν φτιάσει, αλήθεια, καλύβα που να τη ζουλεύει η γειτονιά.

Καμάρωνε και ο Άγρας, για να μην απογοητεύσει τους άντρες του που είχαν δουλέψει με τόση καλή θέληση. Μα άθελα μετρούσε με το μάτι το ύψος της στέγης που ξεπερνούσε προκλητικά τα ξερά καλάμια, επίσης και το χαμηλό πρόχωμα που, ένεκα της δυσκολίας να μεταφερθεί τόσο χώμα από τη σκάλα της Τερχοβίστας, είχε περιοριστεί σε τρεις τέσσερις σπιθαμές, που μόνο σώματα «πρηνηδόν» μπορούσε να προστατεύσει. Κι έλεγε ο γίγας ο Βαγγέλης από τη Νιάουσα, «ο Μακεδόνας», όπως τον έλεγε χαϊδευτικά ο Άγρας, που είχε δουλέψει σα δέκα εργάτες:

- Σου άξιζε, κυρ Αρχηγέ, μια τέτοια καλύβα. Εσύ με δεκαοχτώ ανομάτες τρομοκράτησες τους Βουλγάρους στις καλύβες του Ζερβοχωριού. Προχθές, διακόσιοι Τούρκοι προσπάθησαν να τις πάρουν και τις έφαγαν.

- Διακόσιοι Τούρκοι; Πώς αυτό; αναφώνησε ο Άγρας.

- Βέβαια! Περικύκλωσαν οι Τούρκοι τη Λίμνη από το βορειοδυτικό μέρος. Δεν το ξέρεις, κύριε Αρχηγέ; ρώτησε ο Τυλιγάδης. Και διακόσιοι από δαύτους θέλησαν να κάνουν γιουρούσι στις βουλγάρικες καλύβες, και δεν έκαναν τίποτα. Τους χτύπησαν οι Βούλγαροι και φύγανε αυτοί...

- Τους απέκρουσαν οι Βούλγαροι; έκανε συλλογισμένος ο Άγρας. Μην το χαίρεστε, παιδιά· θα πει πως έλαβαν αυτοί ενισχύσεις και πως θα 'ρθει και μας η σειρά μας.

- Και δεν πάει να 'ρθει; είπε καυχισιάρικα ο Βαγγέλης. Εδώ είμαστε.

Και σηκώνοντας το μανίκι του, έδειξε υπερήφανα τους φοβερούς μυς του χεριού του. Μα ο Άγρας έμενε συλλογισμένος. Μετρούσε με το μάτι τους άντρες του, και υπολόγιζε αν θα ήταν δυνατή η άμυνα μέσα στην καινούρια θεόρατη καλύβα του, πίσω από το χαμηλό της πρόχωμα.

- Αποστόλη! φώναξε.

Και σαν παρουσιάστηκε ο μικρός, καλόκαρδα του είπε:

- Πάλι εσένα θα λάχει, Αποστόλη, να μου κάνεις τον ταχυδρόμο.

Να πάει, λέει, στην Τούμπα Τερχοβίστας, όπου ήταν ο καπετάν Παναγιώτης, στο Τσέκρι του καπετάν Νικηφόρου, και από κει στην Κρυφή του καπετάν Κάλα, και να τους πει σε όλους να στείλουν ενισχύσεις. Τροφές και πολεμοφόδια θα φρόντιζε η Τερχοβίστα να του στείλει με τους συνηθισμένους χωρικούς και

ταχυδρόμους. Μα χρειάζονταν άντρες. Η θέση της Κούγκας, σα σφήνα χωμένη μες στο σύμπλεγμα από βουλγάρικες καλύβες, ήταν πρόκληση για τους Βουλγάρους, που δεν μπορούσαν να το ανεχθούν. Ούτε όμως και ο Άγρας ανέχονταν να φύγει. Την τύχη του την είχε συνδέσει με την τύχη της Κούγκας. Αν χάνονταν αυτή, ας χάνονταν και αυτός... Ανήσυχος, βιαστικός πήγαινε ο Αποστόλης μ' έναν πλαβαδόρο χωρικό κατά την Κρυφή. Στην Τούμπα της Τερχοβίστας δεν είχε βρει πια τον καπετάν Παναγιώτη. Του είχαν πει τα παιδιά που τη φύλαγαν:

- Δυνάμεις εμείς εδώ δεν έχουμε. Μόλις που φυλαγόμαστε. Και μας έφυγε άρρωστος ο καπετάν Παναγιώτης. Τι να σου κάνομε μεις, που ο αρχηγός μας έφυγε και άλλος αρχηγός δε μας ήλθε;

Στο Τσέκρι, ο καπετάν Νικηφόρος τον είχε δεχθεί και ακούσει με το στοχαστικό του σιωπηλό ύφος, τρίβοντας το ξυρισμένο του πηγούνι, κι έμεινε συλλογισμένος κάμποση ώρα. Ύστερα κάθισε κι έγραψε ένα μακρύ γράμμα και του το εμπιστεύθηκε να το πάγει ο ίδιος στη Θεσσαλονίκη, στο Γενικό Προξενείο.

- Μα έχω μήνυμα και για την Κρυφή, είπε ο Αποστόλης.

- Θα πας και στην Κρυφή, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Δες τι μπορείς να κάνεις κι εκεί. Και σα βγεις στην ακρολιμνιά, τραβάς για τη Θεσσαλονίκη, με τη βοήθεια της κυρίας Ηλέκτρας ή μόνος, όπως μπορέσεις. Εγώ όμως δε θα περιμένω απάντηση, το ξέρω πως θα με εγκρίνουν να πάγω στην Κούγκα αμέσως, και δεν μπορώ ν' αφήσω τον καπετάν Άγρα να χαθεί. Αν σου δώσουν απάντηση από το Κέντρο, θα μου τη φέρεις κατευθείαν στην Κούγκα.

Κι έφυγε νότια ο Αποστόλης με τον πλαβαδόρο του, κι έφθασε μεσημέρι. Ήταν δυο μέρες που έλειπε από την Κούγκα, κι εκείνο το πρωί, φεύγοντας από το Τσέκρι, όπου είχε κοιμηθεί, άκουσε μερικές τουφεκιές, που γρήγορα άλλωστε σόπασαν και που είχαν πέσει κατά το δυτικό μέρος. Είχαν πιαστεί άραγε εχθρικές περιπολίες; Ή, δυναμωμένοι, οι Βούλγαροι είχαν επιτεθεί της Κούγκας; Όσο καθαρή, συγυρισμένη και πειθαρχική είχε αφήσει την καλύβα Τσέκρι ο Αποστόλης, τόσο άνω κάτω βρήκε την Κρυφή. Οι καπεταναίοι ήταν όλοι σε διάσταση. Ο καπετάν Ρουπακιάς είχε διαφωνήσει με τον καπετάν Κάλα, και τον άφησε, θυμωμένος. Ήταν έτοιμος να ξεκινήσει με τον καπετάν Παναγιώτη, που από την αδυναμία και τους ρευματισμούς ούτε να σταθεί πια σχεδόν δεν μπορούσε. Είχε πάθει αιμορραγίες, και οι βδέλλες της Λίμνης του είχαν ρουφήξει το λίγο αίμα που του έμενε από την αρρώστια και την κούραση. Και ήταν ψειριασμένος τόσο, που ούτε να κοιμηθεί δεν μπορούσε. Χλωμός, αδύνατος, αποκαμωμένος, είπε του Αποστόλη:

- Θα πάμε από την Κάτω Λίμνη... Πάμε και να παστρευθούμε... Τέτοια ψείρα δεν την ξαναείδα. Ψείρα με μαύρη ουρά την είδες εσύ ποτέ; Ε, τέτοιες είναι οι ψείρες εδώ, στη βρώμικη Κρυφή!...

Και τόσο κουρασμένο, τόσο άρρωστο τον είδε ο Αποστόλης, ώστε δεν του είπε:

- Μ' έστειλε ο καπετάν Άγρας να ζητήσω επικουρία.

Και μόνο σαν έφυγε ο καπετάν Παναγιώτης με τον καπετάν Ρουπακιά, μετέδωσε το μήνυμα του Άγρα στον καπετάν Κάλα, που είχε έλθει να παραλάβει την Κρυφή, γιατί έμενε και αυτή χωρίς αρχηγό. Τον άκουσε ο καπετάν Κάλας σιωπηλά, χτυπώντας ένα τσιγάρο στο νύχι του πριν το ανάψει. Βοήθεια και αυτός, λέει, δεν είχε να στείλει. Είχε πολύ λίγους άντρες μαζί του. Μα θα κοίταζε... θα φρόντιζε... «Θα πάγει άραγε;» διερωτήθηκε ανήσυχος ο Αποστόλης. Με βαριά καρδιά έφυγε από την καλύβα, βγήκε στη σκάλα της Κρυφής, αποχαιρέτησε τον πλαβαδόρο και τράβηξε για το Πλατύ, όπου πήρε το βραδινό τραίνο που τον έβγαλε στη Θεσσαλονίκη, βράδυ πάλι, κατά τις επτά. Ήταν πρώτες μέρες του Δεκεμβρίου. Έκανε κρύο γερό. Ίσια στο Μητροπολιτικό Μέγαρο πήγε, τάχα πως θα δει το Μητροπολίτη, και από την κρυφή πορτίτσα, ανοιγμένη στο μεσότοιχο του κήπου, μπήκε στο Προξενείο. Ο Γενικός Πρόξενος είχε βγει. Μα παρέλαβε ο Αλής το γράμμα του καπετάν Νικηφόρου, και μαζί με τον Αποστόλη ξεκίνησε να το πάγει ευθύς στο Γενικόν Πρόξενον, που δειπνούσε σε φιλικό σπίτι.

Άφησε στου γιατρού τον Αποστόλη, που ήθελε να του δώσει νέα του Άγρα. Μα σαν έφθασε κει ο Αποστόλης, βρήκε την τσούρμα των αγοριών σε μεγάλη έξαψη. Όχι, δεν ήταν ο πατέρας τους στο σπίτι, αποκρίθηκαν του Αποστόλη που τον ζήτησε.

- Και ξέρεις γιατί δεν είναι στο σπίτι; ρώτησε ο Αλέκος. Μα του έκοψε ο Κώστας το λόγο.

Ο πατέρας του βγήκε έξω. Ο πατέρας του είχε δουλειά. Ο πατέρας του...

Τον πήραν παράμερα τ' αγόρια για να μην ακούν τα μικρά, και του είπε ο Κώστας:

- Δε σου είπα πως θα γλιτώσουμε τον καπετάν Αμβρακιώτη; Ε, τον γλιτώσαμε! Τον βγάλαμε από τη φυλακή.

- Μεσ στα σκουπίδια; ρώτησε ο Αποστόλης, που είχε κολλήσει από την έξαψη των αγοριών.

- Όχι δα, καημένε! Όλο με τον ίδιο τρόπο, νομίζεις, γίνονται αυτά; Βγήκε ελεύθερα - πρόσθεσε ο Κώστας με μια πλατιά κίνηση του χεριού - χθες, ανήμερα του Αγίου Νικολάου.

Τρέμοντας από συγκίνηση άκουσε ο Αποστόλης τη διήγηση των αγοριών, που ο ένας έκοβε το λόγο του άλλου, για να προσθέσει μια ξεχασμένη λεπτομέρεια.

- Ήταν ετοιμασμένα τα πράματα από εβδομάδες. Τον είχαν κλείσει στο Επταπύργιο, φοβερή φυλακή, απαίσια μπουντρούμια! Ένας φύλακας Αλβανός, Αμπεντίν, μοίρασε λουκούμια...

- Και είχαν ναρκωτικό μέσα τα λουκούμια...

- Ήταν δυο κουτιά, ένα με ναρκωτικό και άλλο χωρίς...

- Γιατί; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Έτσι, για να προσφέρει και σ' εκείνους που δεν έπρεπε να κοιμηθούν.

- Εσείς του πήγατε τα λουκούμια;

- Όχι, όχι! Ο φαρμακοποιός τα ετοίμασε όλα. Είναι δικός μας άνθρωπος! Τρατάρησε λοιπόν ο Αμπεντίν όλους τους φύλακες, κι έναν ένα, πάρ' τον κάτω, κοιμήθηκαν όλοι. Τότε άνοιξαν μια μια όλες τις πόρτες ο Αμπεντίν κι έβγαλε τον καπετάν Αμβρακιώτη με το πρωτοπαλίκαρα του. Ύστερα έφαγε κι αυτός λουκούμι με ναρκωτικό...

- Γιατί; ρώτησε πάλι ο Αποστόλης.

- Για να κάνει τάχα πως τον κοίμησε κι αυτόν ο Αμβρακιώτης. Κι έπεσε και κοιμήθηκε. Έφαγε ξύλο διαβολεμένο σήμερα, σαν ανακάλυψαν πως είχαν φύγει δυο. Μα δε μαρτύρησε, ο φουκαράς.

- Από πατριωτισμό; ρώτησε συγκινημένος ο Αποστόλης.

- Πατριωτισμό; Μα αυτός είναι Τούρκος! αναφώνησε ο Κώστας.

- Από αγορασμένο πατριωτισμό, είπε ο Χαρίλαος, τρίβοντας το δείχτη του με τον αντίχειρα.

- Και πού πήγαν οι φυλακισμένοι; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Τσια εδώ, αποκρίθηκε ο Κώστας. Ήλθαν μιάμιση δυο το πρωί. Σκοτάδι έξω, δεν τους είδε κανένας.

- Εμείς όλοι τους περιμέναμε... άρχισε ο Αλέκος.

Μα ο Κώστας του έκοψε πάλι το λόγο.

- Αμέσως τους πήγαμε... σ' ένα άλλο σπίτι. Και καλά κάναμε! Μας υποψιάστηκε η αστυνομία και ήλθε σήμερα κι έκανε έρευνα.

- Τι θα πει «έκανε έρευνα»;

- Να, σκάλισαν όλο το σπίτι, μην τους κρύβουμε μεις. Ναι! Τώρα πια! Είχαν πετάξει τα πουλιά!

Νόμιζε ο Αποστόλης πως ξέρει πολλά μυστικά του Αγώνος. Μα τι ήξερε αυτός εμπρός σ' όλα αυτά που ήξεραν τα παιδιά του γιατρού!... Κι εκείνο το βράδυ, σα γύρισε στο Προξενείο και τον φιλοξένησαν στο υπόγειο, άργησε πολύ να κοιμηθεί. Τόσο ήθελε και αυτός να κάνει κάτι μεγάλο, πατριωτικό, σημαντικό... Ήλπιζε ο Αποστόλης πως θα του 'δινε αμέσως ο Γενικός Πρόξενος την απάντηση για τον καπετάν Νικηφόρο. Μα το πρωί, σαν τον ανέβασε ο Αλής στο Προξενείο, τον παρέλαβε ένας ανώτερος υπάλληλος με ύφος στρατιωτικό, ο κύριος Ζώης, και του είπε:

- Άλλη αποστολή σου προορίζομε εσένα. Είσαι ο Αποστόλης ο οδηγός - όχι; Τον κάμπο, λέει, τον ξέρεις απ' έξω και ανακατωτά - όχι;



- Μάλιστα!

- Εσύ οδήγησες τους καπεταναίους, Κάλα και Νικηφόρο;

- Μάλιστα, εγώ!

- Λοιπόν κατέβη στην Κουλακιά... Θα βρεις κανέναν αραμπιά;

- Δεν είναι ανάγκη. Θα πάγω με τα πόδια.

- Όπως θες. Πήγαινε ίσια στο σχολείο και ζήτησε τη δασκάλισσα, την κυρία...

Πήρε ο κύριος Ζώης ένα κατάστιχο. Μα ο Αποστόλης τον πρόλαβε:

- ...Την κυρία Ασπασία, είπε.

Ο κύριος Ζώης σήκωσε το κεφάλι.

- Την ξέρεις; ρώτησε.

- Την ξέρω!

- Καλά. Πες της πως σε στέλνω εγώ, ο Ζώης. Θα μείνεις στο σχολείο, ώπου να σου έλθει μήνυμα. Θα πας τότε στο Κλειδί, και από κει στις εκβολές του Λουδία ή όπου σου πουν...

- Ξέρω.

- Και θα οδηγήσεις τους άντρες που στέλνει το Κέντρο...

- Ξέρω. Στο Κλειδί, στου μπάρμπα - Θανάση. Και από κει στην Κρυφή του Βάλτου.

- Καλά. Θα φύγεις αμέσως. Μάθε για τον καπετάν Παναγιώτη και τον καπετάν Ρουπακιά, αν κατάφεραν να φύγουν για το Τσάγεζι. Και να μας ειδοποιήσει ο μπάρμπα - Θανάσης. Κατάλαβες;

Για τον Αποστόλη, μαθημένο να πηγαίνει στο βούρκο του κάμπου, ήταν παιχνίδι να πάρει τον άθλιο αλλά πατημένο δρόμο μεταξύ Θεσσαλονίκης και Κουλακιάς. Ακούραστος, φρέσκος φρέσκος, έφθασε στην Κουλακιά και πήγε ίσια στο σχολείο. Μόνο ελληνικό σχολείο είχε στην Κουλακιά. Όπως σε όλα εκείνα τα νότια χωριά, στις εκβολές του Αξιού, στο Ρουμιλούκι, τον κάμπο νότια της Λίμνης, σε όλο το διαμέρισμα Βέρροιας, Νάουσας, Κοζάνης κ.λ., ως τα ελληνικά σύνορα, οι Βούλγαροι δεν μπόρεσαν να πιάσουν πόδι. Σκόρπιες στάνες είχαν εδώ κι εκεί, μύλους, ξυλοκόπους, χωρικούς, που σ' ένα πρόσταγμα του Κέντρου της Σόφιας σηκώνονταν και σχηματίζαν σώματα κομιτατζήδικα, έπεφταν στα χωριά, φορολογούσαν, έκαιαν, έσφαζαν, και ξαναγύριζαν στη δουλειά τους, όπου τους έβρισκε ο τουρκικός στρατός σαν ήσυχους χωρικούς. Κοινότητες όμως, από τη Λίμνη και κάτω, δεν μπόρεσαν να σχηματίσουν, ούτε σχολεία ν' ανοίξουν. Στο σχολείο της Κουλακιάς σαν έφθασε ο Αποστόλης, βρήκε τα παιδιά όλα μαζεμένα στην τάξη, και την κυρία Ασπασία στην έδρα της. Τον χαιρέτησε κείνη με το κεφάλι και του είπε σύντομα:

- Κάθισε, περίμενε.

Ήταν κρύα δεκεμβριάτικη μέρα, και ξεστασιά στην τάξη δεν είχε. Τα παιδιά, με κόκκινες μύτες, φουσούσαν στα πρησμένα από το κρύο χέρια τους και κοίταζαν με περιέργεια τον ξένο, που φρόνιμα στάθηκε σε μια γωνιά και περίμενε να τελειώσει το μάθημα. Όσο περίμενε, τον κρυφοκοίταζε η δασκάλισσα, και μόλις τελείωσε το μάθημα και σκόρπισαν τα παιδιά, τον πλησίασε και ρώτησε:

- Ποιον ζητάς, Αποστόλη;

- Εσένα, κυρία Ασπασία. Μ' έστειλε ο κύριος Ζώης του Προξενείου. Εσύ, λέει, θα με οδηγήσεις.

Η κυρία Ασπασία δεν ήξερε όμως τίποτα. Μπερδεμένη, αμφίβολη, τον κοίταζε.

Με λίγα λόγια της είπε ο Αποστόλης γιατί πήγε στη Θεσσαλονίκη, και πως από το Προξενείο τον έστειλαν στην Κουλακιά.

- Δεν ξέρω τίποτα, του είπε η δασκάλισσα. Μη μείνεις όμως εδώ. Πήγαινε στο σπίτι μου καλύτερα, θα σε φιλέψει η μάνα μου, και θα έλθω κι εγώ μόλις σχολάσουν τα παιδιά.

Μα έγειρε ο χειμωνιάτικος ήλιος, νύχτωσε, και η δασκάλισσα δεν είχε πάει σπίτι της. Υπομονετικά την περίμενε ο Αποστόλης, καθισμένος πλάι στο τζάκι, όπου η μητέρα της κυρίας Ασπασίας μια γερόντισσα με φακίολι, έψηνε λαδερούς ντολμάδες μέσα σ' ένα μαυρισμένο από τη χρήση τέντζερε, και του μετρούσε τις αρετές της κόρης της.

- Αν δεν ήταν η Ασπασία μου, ποιος θα κτούσε να λέγται Πατριαρχικός; Από τος που καψν οι Βούλγαροι το Νοι, κανένς, σ' λέω, πδι μου, δε θα λεγόντ πια Ρωμιός. Η Ασπασία μου τους βαστάει όλους σ' λέω...

- Την είδες εσύ τη φωτιά, κερα - Βασίλω; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Αμ δεν την ειδ, λέει; Βέβαια την ειδ! Όλα τα καψν τα σπίτια, να, ετς, στάχτη τα κανν, κι ήταν όλα Πατριαρχικά! Και φύγαμε τος και ηρθι δω. Η Ασπασία μου σπούδξε στην Αθήνα. Τη στείλν δω, νήπιο πράμα δεκάξ χρονώ κορτσούδ, κι έπιασ το χωριό, και είπε στους άντρες «Μη φοβάστ». Και μούφευγ νύχτα... Μην τα ρτας... γεμάτς οι τσεπς της...

Με το χέρι έκανε νόημα σκοποβολής και ύστερα χτύπησε τα μεριά της κι έκανε το μάτι:

- Κρεμασμέν κατ απ' τις φουστς της...

Σώπασε τρομαγμένη. Κάποιος χτυπούσε την πόρτα.

- Αμέσς! Αμέσς! φώναξε τάχα γελαστά.

Μα φοβισμένα, βιαστικά έκανε το σταυρό της:

- Αμέσς! επανέλαβε.

Και με τρεμάμενα βήματα πήγε και άνοιξε την πόρτα.

- Εσύ σουν, μπρε Τάκη; Με τρόμξες! έκανε με ανακούφιση.

Ήταν ένα αγοράκι οκτώ δέκα χρονών. Έχωσε το κεφάλι του μεταξύ της μισανοιγμένης πόρτας και της γερόντισσας, είδε τον Αποστόλη καθισμένο πλάι στο τζάκι και του έγνεψε.

- Έλα αμέσως, του είπε μισοφιθουριστά. Σε θέλει η κυρία Ασπασία.

Ο Αποστόλης πετάχθηκε πάνω και, περνώντας την κερα - Βασίλω που έτρεμε ακόμα, βγήκε στο δρόμο.

- Πού είναι; ρώτησε χαμηλόφωνα.

- Στο σχολειό. Καθάριζα την τάξη και ήρθε και μου είπε να τρέξω να σε φέρω. Κι έτρεξα, αποκρίθηκε το παιδί.

Μαζί μπήκαν στην αυλή του σχολείου. Στην πόρτα παρουσιάστηκε η κυρία Ασπασία και κράτησε μισόκλειστο το πορτόφυλλο.

- Ευχαριστώ, Τάκη, δε σε θέλω πια, τρέχα σπίτι, είπε στο αγοράκι.

Κι έμπασε τον Αποστόλη μόνο, κι έκλεισε την πόρτα. Η κάμαρα φωτίζονταν από ένα κερι που έκαιε στο μοναδικό τραπέζι, εμπρός σε μια ψάθινη καρέκλα που ήταν η έδρα της δασκάλισσας. Στο κούφωμα του παραθύρου κάθονταν ένας παπάς με πυκνή μαύρη γενειάδα. Το καλυμμαύκι του κατέβαινε ως τα φρύδια του, μαύρα και δασιά, που σκίαζαν τα μάτια του, μεγάλα, γεμάτα φωτιές και φοβέρες. Κάθονταν ακίνητος στο βαθούλωμα του παραθύρου, μα το βλέμμα του από την πόρτα γύριζε στο παράθυρο και από το παράθυρο στην πόρτα.

- Είναι ο Αποστόλης ο οδηγός, είπε η κυρία Ασπασία σιμώνοντας.

Με το δάχτυλο έδειξε ο παπάς το παράθυρο.

- Και ο μικρούλης ποιος ήταν; ρώτησε.

- Ο Τάκης; Μην τα ρωτάτε! Είναι ορφανό. Δεν έχει κανένα στον κόσμο. Τον πήρα στο σπίτι μου και τρώγει ό,τι τρώμε μεις, η μάνα μου κι εγώ, αποκρίθηκε η κυρία Ασπασία.

- Είναι Κουλακιώτης;

- Τον κάναμε Κουλακιώτη. Από πού είναι, καλά - καλά δεν ξέρω. Ήταν με βουλγάρους αρκουδαραίους, ξυλοκόπους, καρβουνιάρηδες, κι εγώ δεν ξέρω τι. Σαν πέρασε πέρσι τον Απρίλιο ο καπετάν Μπούας με τον καπετάν Ακρίτα τον Αλιάκμονα, στο πέρασμα της Κόκοβας, εκεί κοντά στο μοναστήρι του Προδρόμου, βρέθηκε ο μικρός με τους Βουλγάρους που πιάσανε οι καπεταναίοι. Έγινε ένα δυστύχημα, βούλιαξε το καράβι, μια σχεδιά δηλαδή, στο πέρασμα της Κόκοβας...

- Ξέρω, διέκοψε ο παπάς σουφρώνοντας τα φρύδια του.

- Και πνίγηκε ολόκληρη η βαρκαδιά. Ήταν όλοι Βούλγαροι. Γλίτωσε μόνο ο μικρός, που δεν ήταν στο καράβι απάνω, και τον πήγαν τότε στη Μονή του Προδρόμου, κάπου νότια, εκεί κοντά...

- Όστε είναι Βουλγαράκι;

- Όχι, είναι δικός μας. Τον κλέψανε, φαίνεται, οι Βούλγαροι, σε κάποια σφαγή...

- Ποια σφαγή; αναφώνησε ο παπάς. Και σηκώθηκε ξαφνικά ταραγμένος.

Ήταν πολύ ψηλός, λιγνός, ξερακιανός. Τα γένεια του φαίνονταν πολύ βαριά για το λιγνό του πρόσωπο, όπου γυάλιζαν όλο φωτιές τα μάτια του.

- Μη με πολυρωτάτε, αποκρίθηκε η δασκάλισσα. Μου το 'φεραν μια μέρα, το λυπήθηκα και το πήρα σπίτι μου. Μα το γνωρίζετε; Γιατί ρωτάτε;

- Γιατί γυρεύω το χαμένο παιδί του... κάποιου φίλου μου, αποκρίθηκε ο παπάς - μια στιγμή κοντοστάθηκε.

Και παραμερίζοντας τον αέρα με μια γοργή κίνηση του χεριού του, εξακολούθησε:

- Μα θα τα ξαναπούμε. Τη δουλειά μας πρώτα. Αποστόλη, ξέρεις, να με πας νύχτα στην Κάλιανη;

- Στο χωριό;

- Στην εκκλησία.

- Ξέρω. Είναι πάνω από το δρόμο, λίγο απόμερα, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

- Πώς θα περάσουμε το Λουδία;

- Με μονόξυλο.

- Θα βρούμε κει;

- Βρίσκομε, είπε ο Αποστόλης.

Κοίταζε τον παπά και δίσταζε. Ποιος ήταν και τι γύρευε; Και ποιος τον πρόσταζε να πάγει μαζί του; Η κυρία Ασπασία είδε και κατάλαβε τη δυσπιστία του. Χαμηλόφωνα του είπε:

- Διαταγή του Κέντρου. Θα πας.

Σήκωσε πάλι τα μάτια ο Αποστόλης και αντάμωσε τα μεγάλα μαύρα μάτια του παπά. Χαμογέλασε ο ιερωμένος και τα γένεια του κούνησαν παράξενα μονοκόμματα. Σιγά είπε:

- Το μήνυμα του κυρίου Ζώη, του Προξενείου. Κλειδί... Κρυφή... Κατάλαβες;

- Κατάλαβα, είπε ο Αποστόλης.

Σύντομα και βιαστικά αποχαιρέτησε την κυρία Ασπασία κι έφυγαν. Ήταν νύχτα σκοτεινή. Ο κακοπατημένος, για πεζούς μόνο και μουλάρια, δρόμος, λασπωμένος, όλο λάκκους, γλιστρούσε κάτω από τα πόδια, που συχνά βουτούσαν στο βούρκο ως τον αστράγαλο.

Πήγαιναν σιωπηλοί, παπάς και Αποστόλης, ο πρώτος βαστώντας ψηλά το ράσο του, ο δεύτερος λαφρύς κι ευλύγιστος, με την ακούμπωτη κάπα του ριχμένη στους ώμους. Ήταν σκοτεινή νύχτα. Μα τα γατίσια μάτια του Αποστόλη έβλεπαν τη νύχτα όσο και την ημέρα. Με περιέργεια παρατήρησε τις αρβύλες του παπά, χοντρές, γερές, από την πόλη αγορασμένες, που δεν ταίριαζαν με τα τουζλούκια και το μακεδονίτικο μπενιβρέκι που φαίνονταν κάτω από το ανασηκωμένο του ράσο. Ήταν μεγαλόσωμος και ξερακιανός. Πρέπει να ήταν χεροδύναμος πολύ. Περνούσε μες στις λάσπες με μεγάλα αποφασιστικά βήματα, που δε θα ήταν εύκολο να τα διακόψεις αν δεν ήθελε ο ίδιος.

Ποιος ήταν και από πού; Ούτε τ' όνομα του δεν ήξερε. Αν ήθελε να του αποτείνει το λόγο, πώς θα τον έλεγε; «Δάσκαλε»; «Πάτερ»; Το ανήσυχο μυαλό του Αποστόλη δεν ικανοποιούνταν με αόριστους υπολογισμούς και μαντείες. Ήθελε να ξέρει. Τα μάτια του, τ' αυτιά του, τα ρουθούνια του, ήταν ανοιχτά, γρηγορούσαν, έτοιμα ν' αρπάξουν κάθε σημείο που θα τον έβαζε στα ίχνη του μυστηριώδικου παπά. Δουλειά του το είχε κάνει από μικρός να μαντεύει τα πιο κρυφά, να καταλαβαίνει τα πιο ακατάληπτα, να λύνει σκοτεινά προβλήματα. Και τούτος ο παπάς του ήταν πρόβλημα. Σα φθάσουν στο Λουδία και τον ρωτήσουν πού θέλει να περάσει, ίσως ακούσει τίποτα... Μα φθάσανε στον ποταμό περασμένα μεσάνυχτα, και ψυχή δε βρίσκονταν εκεί. Άρχισε να χιονίζει ψιλά. Στάθηκε μια στιγμή ο Αποστόλης, τάχα σε αμηχανία, προκαλώντας κάποια κουβέντα και κάποιες ερωταποκρίσεις. Στάθηκε και ο παπάς και περίμενε. Έκανε ο Αποστόλης πως ψάχνει στ' απάνω και στα κάτω του ποταμού. Και πάλι γύρισε κοντά στον παπά, ξύνοντας το κεφάλι του.

- Δεν έχει βάρκα, μουρμούρισε. Ούτε στιγμή δε δίστασε ο παπάς.

- Ξέρεις κολύμπι; ρώτησε.

Ο Αποστόλης ήξερε. Μα δεν ήθελε να τ' ομολογήσει και να διευκολύνει τη δουλειά του παπά.

- Τα νερά είναι βαθιά χειμώνα καιρό... Και κάνει κρύο, χιονίζει... είπε τάχα φοβισμένα.

- Ξέρεις κολύμπι; επανέλαβε με τόνο που δε σήκωνε αντίρρηση ο παπάς. Σα φθάσομε αντίκρυ, σε ζεσταίνω εγώ, πρόσθεσε, σηκώνοντας δυο μεγάλα δυνατά χέρια, έτοιμα να δείρουν.

Ο Αποστόλης υποχώρησε.

- Αν δεν είσαι κουρασμένος, δάσκαλε, πρότεινε, πάμε λίγο παρακάτω... εκεί που χωρίζει το Καρά - Αζμάκ από τον παραπόταμο. Εκεί έχει βάρκα και είναι πιο ρηγά τα νερά.

- Πάμε στον παραπόταμο, αποκρίθηκε ο παπάς πιο γλυκά.

Και ξαναπήραν το δρόμο τους, ακολουθώντας την ακροποταμιά, κατά τις εκβολές του Λουδία. Δεν είχε αστεία με το διαβολόπαπα αυτόν! Θα πήγαινε ως τη θάλασσα ο οδηγός, θα πήγαινε ως την κόλαση αν το ήθελε. Δεν έπαιρνε από συζήτηση ο γέροντας... Και με την άκρη του ματιού του τον έβλεπε ο Αποστόλης που προχωρούσε στο βούρκο, με τ' αποφασιστικά μεγάλα του βήματα, που εμπόδια δε δέχονταν. Έφθασαν στο μέρος όπου ενώνονταν οι δυο βραχίονες, και λίγο παράμερα στέκονταν μια ξύλινη φτωχοκαλύβα, σκεπασμένη με ραγάκι. Χτύπησε την πόρτα ο Αποστόλης μια δυο φορές, και από μέσα του αποκρίθηκε μια νυσταγμένη φωνή:

- Κιμ ντιρ;

- Άνοιξε, Τράικο! Εγώ είμαι, ο Αποστόλης... αποκρίθηκε ο οδηγός.

Η πόρτα άνοιξε κι ένας ψαράς με φέσι παρουσιάστηκε, μισοκοιμισμένος ακόμα.

- Έλα μέσα, του είπε φιλόξενα· κάνει κρύο...

- Εσύ έλα έξω, του αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Θέλει να περάσει αντίκρυ ο πάτερ... ο πάτερ...;

Γύρισε στο σύντροφο του, περιμένοντας να πει τ' όνομα του. Μα ο παπάς δεν τάράχθηκε.

- Έχεις βάρκα; ρώτησε τον ψαρά με το προστακτικό του ύφος, πλιότερο στρατιωτικού ύφος παρά κληρικού, και που δε σήκωνε αντιλογία.

Ο ψαράς είδε το μακρύ μαύρο ράσο και τάράχθηκε

- Έχω, έκανε, και υποκλίθηκε, σταυρώνοντας τα χέρια του στο στήθος.

- Λοιπόν πέρασε μας αντίκρυ, πρόσταξε ο παπάς. Και δε θα μας βγάλεις εδώ. Θα μας πας παραπάνω, εκεί που περνά ο δρόμος.

Πάλι υποκλίθηκε ο ψαράς, και, μαζεύοντας μια παλιά λιωμένη κάπα από το αχυρένιο στρώμα του, κατέβηκε με τον παπά και τον Αποστόλη στο ποτάμι. Το χιόνι είχε παύσει, μα το κρύο έτσουζε. Στο χώμα τραβηγμένη, κοίτονταν μια φαρδιά βάρκα με πλατιά καρένα. Έκανε να τη σπρώξει ο ψαράς, μα είχε κολλήσει στη λάσπη.

- Τράβα εσύ να σπρώξω εγώ, είπε του Αποστόλη.

Μα με μια κίνηση του χεριού τον παραμέρισε ο παπάς, και, πιάνοντας τη βάρκα από το κάθισμα, τη σήκωσε και την έσπρωξε στο νερό. Τρομαγμένος, κοίταζε ο ψαράς. Και ο Αποστόλης μια στιγμή έμεινε μαγεμένος. Μα σηκώνοντας το ράσο του μπήκε ο παπάς στη βάρκα και τους έγνεψε να τον ακολουθήσουν.

- Εμπρός, τους είπε, δεν έχουμε καιρό για χάσιμο.

Υποταγμένος, κατέβηκε ο ψαράς στα πιο ρηχά νερά, πέρασε στην απέναντι μεριά, και ακολουθώντας την όχθη, ανέβηκε πάλι το ποτάμι, και ύστερα στα βαθιά νερά, κατά το δρόμο. Η κίνηση της βάρκας λίγο λίγο νάρκωνε τον Αποστόλη, που άρχιζε να αισθάνεται την κούραση ολόκληρης της μέρας, και αποκοιμήθηκε εκεί που κάθονταν. Μα το βαρύ χέρι του παπά τον έσπρωξε από τον ώμο.

- Σβέλτα, του είπε. Ο βαρκάρης δε βρίσκει το δρόμο. Πού είναι;

- Δε βλέπω, είναι σκοτάδι, απολογήθηκε ο ψαράς.

Μα ο Αποστόλης έβλεπε. Είχαν περάσει πέρα από τη σκοτεινή γραμμή του δρόμου, που ξεχώριζε αμυδρά στο μουσκεμένο κάμφο, και γύρισαν πίσω. Έτσουζε το κρύο και ο ψαράς ολοένα τυλίγονταν στην τρυπημένη του κάπα. Σίμωσαν την όχθη, και ο παπάς βγήκε πατώντας στο νερό. Γύρισε κι έβαλε στο χέρι του ψαρά κάτι που κράτησε.

- Ν' αγοράσεις καινούρια κάπα, είπε.

Σαστισμένος είδε ο Αποστόλης στο σκοτάδι δυο χρυσά νομίσματα.

- Άναψε ένα σπίρτο, Τράικο, και βλέπε, του ψιθύρισε. Άναψε ο ψαράς και είδε. Και άπλωσε τα δυο του χέρια, το πρόσωπο σηκωμένο σε δέηση.

- Ο Θεός... ο Θεός... μουμούρισε. Μα ο παπάς ήταν κιόλα μακριά. Έτρεξε και τον πρόφθασε ο Αποστόλης.

- Δάσκαλε, σ' ευχαριστεί ο Τράικος... άρχισε ο Αποστόλης. Μα ο παπάς εξακολούθησε το δρόμο του σα να μην άκουσε, και ο Αποστόλης δεν τόλμησε να πει άλλο τίποτα.

Συλλογίζονταν όμως και διερωτούνταν πώς αυτός, παπάς, βρήκε στις τσέπες του δυο λίρες; Οι παπάδες στη Μακεδονία δεν είχαν λίρες να δίνουν, ούτε καν μετζίτια, και ήταν ζήτημα αν είχαν κάποτε και γρόσια.

Και πήγαινε ο Αποστόλης στο λασπωμένο δρόμο πλάγι στον παπά, και στο νου του γυρνούσε και δούλευε το πρόβλημα. Ήταν οι πρώτες πρωινές ώρες, σαν είδαν ν' ασπρίζουν στο σκοτάδι ένα δύο χαμόσπιτα. Ο παπάς στάθηκε.

- Πού είναι η εκκλησία; ρώτησε.

Ο Αποστόλης άπλωσε το χέρι.

- Εκεί, είπε, δείχνοντας αόριστα. Μα πρέπει να μπούμε στο χωριό, να πάμε στου παπα - Ηλία, να πάρουμε τα κλειδιά... Τον διέκοψε ο παπάς.

- Πήγαινε με στην εκκλησία, πρόσταξε.

Δε σήκωνε συζήτηση η προσταγή. Γύρισε ο Αποστόλης δεξιά, έξω από το χωριό, και σε λίγο έφθασαν σ' ένα ύψωμα όπου μισοφέγγιζε το εκκλησιδάκι. Μπρος στην πόρτα στάθηκε ο παπάς, έβγαλε ένα κλειδί και άνοιξε.

- Έμπα μέσα, πρόσταξε τον Αποστόλη. Ήταν σκοτεινά. Ούτε καντήλα έκαιε, ούτε κεράκι. Και το κρύο έπιανε στο κόκκαλο.

Ο παπάς μπήκε μέσα κι έκλεισε την πόρτα.

- Είναι μακριά το Κλειδί; ρώτησε.

- Όχι. Μα είναι άσχημος ο δρόμος, αποκρίθηκε ο οδηγός.

- Λοιπόν πέσε να κοιμηθείς. Δεν έχω στρώμα να σου δώσω, μα ένας πολεμιστής πρέπει να ξέρει να κοιμάται και στις πλάκες, είπε ο παπάς.

Και γέλασε. Και το γέλιο του, βαθύ, γλυκό, αντήχησε ζεστό στην έρημη εκκλησία. Στα σκοτεινά τυλίχθηκε ο Αποστόλης στην κάπα του και μαζεύθηκε στον τοίχο πλάγι. Άκουσε και τον παπά που πήγαινε στην πόρτα μπροστά, και πλάγιαζε και αυτός. Ο Αποστόλης δεν ήθελε να κοιμηθεί. Η σκέψη του άγνωστου παπά τον

απασχολούσε. Μα είχε περπατήσει όλη μέρα, ήταν τσακισμένος. Τα βαριά του μάτια έκλεισαν μονάχα τους και τον πήρε ο ύπνος. Ξύπνησε ξαφνισμένος. Μια αχτίδα ηλιακή είχε μπει από το παράθυρο κι έπεφτε στο πρόσωπο του. Ανασηκώθηκε, κοίταξε γύρω του την ξένη εκκλησία και θυμήθηκε. Γύρεψε τον παπά. Μα ο παπάς είχε φύγει. Η πόρτα ήταν κλειστή και ήταν μόνος. Πετάχθηκε πάνω. Τι ώρα ήταν; Και πού ήταν ο παπάς; Έτρεξε στην πόρτα. Δεν ήταν κλειδωμένη. Μα το κλειδί έλειπε. Καρφωμένο στην κάπα του βρήκε ένα χαρτάκι σχισμένο από σημειωματάριο. Λίγα λόγια ήταν γραμμένα με μολύβι:

«Πήγαινε στο Κλειδί, σε περιμένουν. Εκεί θα λάβεις οδηγίες».

Καμιά υπογραφή. Περίεργος γύρισε ο Αποστόλης όλη την εκκλησία. Κάτω από το γωνιακό στασίδι βρήκε ένα καλοδιπλωμένο μαύρο δέμα. Το άνοιξε. Ήταν ένα ράσο, και μέσα τυλιγμένο ένα καλυμμαύκι και μια μακριά μαύρη γενειάδα. Τα ξαναδίπλωσε αργά, τα έβαλε όπου τα βρήκε και βγήκε έξω.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΓ

Είχε όσο κοιμόνταν ο Αποστόλης. Όλα ήταν άσπρα, και ο ήλιος φεγγοβλούσε ίσια πάνω από το κεφάλι του. Όστε είχε κοιμηθεί πολύ βαριά. Και ο παπάς πρόφθασε κι έφυγε χωρίς να τον πάρει μυρωδιά.

Ήταν λίγο ντροπιασμένος ο Αποστόλης, που τον άφησε να χαθεί χωρίς να μάθει ποιος κρύβονταν κάτω από το ράσο του, και η πρώτη του σκέψη ήταν ν' ακολουθήσει τα ίχνη του στα χιόνια, να τον βρει, και ύστερα να πάγει στο Κλειδί, όπως τον πρόσταζε το χαρτί του παπά και όπως του το είχε πει ο κύριος Ζώης. Μα ίχνη δε βρήκε. Έκανε το γύρο της εκκλησίας απ' έξω. Κανένα πάτημα δε φαίνονταν στα φρεσκοστρωμένα χιόνια. Πρέπει να κοιμήθηκε πολύ λίγο ο παπάς, ή και να μην κοιμήθηκε καθόλου. Και τα χιόνια, σαν έπεσαν, σκέπασαν τα ίχνη του περάσματος του. Πεινούσε ο Αποστόλης, μα χρήματα δεν είχε ν' αγοράσει ψωμί στο χωριό. Μόνο στο Κλειδί, στου μπάριμπα - Θανάση, θα 'βρισκε φαγί. Μα δεν τα 'χανε για τόσο λίγο ο Αποστόλης. Γοργά πήρε το χιονοσκέπαστο μονοπάτι και τράβηξε για το Κλειδί. «Το διαβολόπαπα!». Λοιπόν δεν ήταν παπάς καθόλου, αφού άφησε πίσω και γενειάδα και ράσο και καλυμμαύκι. Άραγε το ήξερε η κυρία Ασπασία; Θυμήθηκε το χαμόγελο του, που κουνούσε μονοκόμματα τη γενειάδα του. Χτύπησε με τη γροθιά του το κεφάλι του. «Κουτέ, θεόκουτε! Σα να μη φαίνονταν πως δεν ήταν παπάς!» σκέφθηκε. Στου μπάριμπα - Θανάση, τον περίμεναν. Είχε φθάσει μήνυμα. Να φάγει, να ξεκουραστεί, λέει, και «αύριο», νύχτα, να είναι στην καλύβα του μπάριμπα - Λάμπρου, στα Γιουβάρια.

- Ποιος έφερε το μήνυμα; ρώτησε ο Αποστόλης.

Δεν ήξερε ο κυρ Θανάσης τ' όνομα του. Ήταν ένας άγνωστος χωρικός, ντυμένος Τούρκος, «μα μιλούσε ρωμαίικα σα Ρωμιός» και είχε αφήσει αυτό το χαρτί... Από έναν κόμπο, δεμένο στο μαντίλι του, έβγαλε ο κυρ Θανάσης ένα διπλωμένο χαρτί και το έδειξε του Αποστόλη. Ήταν φύλλο σχισμένο από σημειωματάριο, όμοιο με το χαρτί που είχε καρφώσει ο παπάς στην κάπα του Αποστόλη. Έβγαλε ο οδηγός το δικό του χαρτί και τα παρομοίασε. Ήταν, όμοιο, όμοιο και το μεγάλο ευανάγνωστο γράψιμο, και τα δυο χαρτιά ήταν γραμμένα με μολύβι. Κι έλεγε το δεύτερο χαρτί: «Διαταγή Κέντρου, να βρίσκεται αύριο βράδυ στου μπάριμπα - Λάμπρου ο οδηγός Αποστόλης». Και πάλι καμιά υπογραφή.

- Κι έτσι σε περιμέναμε, συμπλήρωσε ο κυρ Θανάσης.

Μα βλέποντας τον Αποστόλη, που συλλογισμένος δίπλωνε τα δυο χαρτιά για να τα βάλει στην τσέπη του, βιαστικά του τ' άρπαξε.

- Δεν κάνει, του είπε. Ο ταχυδρόμος... αυτός που μου έφερε το χαρτί, είπε να το κάψω!

Τα έσχισε και τα δυο και τα 'ριξε στ' αναμμένα κάρβουνα του τζακιού. Στην καλύβα του μπάριμπα - Λάμπρου, σαν έφθασε την άλλη μέρα ο Αποστόλης, βράδυ, σούρουπο, βρήκε φευγάτους τους ψαράδες.

- Φυσά βαρδάρης, του εξήγησε η κόρη του μπάριμπα - Λάμπρου· βγήκαν οι βάρκες τάχα για ψάρι, μα στ' αλήθεια για ν' ανταμώσουν κάποιο καΐκι που θα φέρει αντάρτες και θα πάρει τους καπεταναίους που

φεύγουνε.

- Ποιους καπεταναίους; ρώτησε ο Αποστόλης. Μήπως δυο, από το Βάλτο;

- Δεν ξέρω, αποκρίθηκε το κορίτσι. Πήγαν πλάβες να τους πάρουν από τον Κάτω Βάλτο. Εσύ, λέει, θα περιμένεις εδώ. Σου ετοιμάσαμε και φαγί.

Νύχτα, αργά, έφθασαν οι βάρκες. Έφερναν μερικά παιδιά, Κρητικόπουλα τα περισσότερα, ν' αναπληρώσουν τους άρρωστους του Βάλτου που είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα. Στο πέλαγος τους είχαν ανταμώσει τα ψαράδικα που μετέφεραν και δυο άρρωστους καπεταναίους, τον καπετάν Παναγιώτη και τον καπετάν Ρουπακιά. Τους μάζεψε το καΐκι και τους πήγαινε στο Τσάγεζι. Όστε τα είχαν καταφέρει και είχαν φύγει οι δυο. Θα ειδοποιούσε ο κυρ Θανάσης το Κέντρο.

- Και τώρα δρόμο για το Κλειδί, είπε ο Αποστόλης.

Και η ανθρώπινη αλυσίδα μπήκε στη σειρά και τράβηξε μες στα χιόνια, για το Κλειδί, και από κει, την άλλη νύχτα, για την Κρυφή, όπου ξημερώματα τους υποδέχθηκε ο καπετάν Κάλας.

Τέλειωσε η αποστολή του Αποστόλη. Τράβηξε πεζή για το Ζορμπά, όπου θα έβλεπε την κυρία Ηλέκτρα και θα μάθαινε αν του έστειλαν καμιά άλλη διαταγή. Η κυρία Ηλέκτρα ήταν το «αρχηγείο» του. Εκεί πήγαιναν όλες οι οδηγίες που δεν του δίνονταν κατευθείαν. Λογάριασε να φθάσει μεσημέρι. Θα τον φίλευε η κυρία Ηλέκτρα. Σαν πάντα θα του έλεγε: «Κάθισε να μοιραστούμε το γιαχνί ή τη φασουλάδα». Μα σαν μπήκε στο μαγειριά, βρήκε μονάχα τον Γιωβάν, που έστρωνε το τραπέζι με τρία πιάτα, σα να ήξερε πως θα 'ρθει. Καθώς είδε τον Αποστόλη, έβγαλε μια φωνή, και, κατακόκκινος, χαρούμενος, έσμιξε τα χέρια του και τον κοίταζε χαζά. Και ο Αποστόλης χάρηκε. Μα δεν ήθελε να το δείξει. Του έδωσε μια χαδιάρικη σπρωξιά.

- Το ήξερες πως θα 'ρθω κι έβαλες τρία πιάτα; ρώτησε βουλγάρικα.

- Όχι, αποκρίθηκε ελληνικά ο Γιωβάν' δε σε περιμέναμε, δεν ξέραμε πού βρίσκεσαι, μέρες τώρα. Και η κυρία Ηλέκτρα σε θέλει...

Την ίδια ώρα, η κυρία Ηλέκτρα έμπαινε στην κουζίνα μ' έναν παπά. Ήταν κοντός, λιγνός, μικρούλης στο ράσο του, με λιγοστά γένεια, όπου πολλές άσπρες τρίχες ανακατώνονταν με τις μαύρες. Τα μάτια του όμως, ζωηρά, νεανικά, έμοιαζαν να διαμαρτύρονται για τις άσπρες τρίχες της γενειάδας του.

- Μπα, Αποστόλη! Πού βρέθηκες; είπε η κυρία Ηλέκτρα. Ισα ίσα που σε θέλω. Τρία θρανία είναι ετοιμόρροπα και ένα έχασε το τέταρτο πόδι του. Δάσκαλε, είναι τούτος ο Αποστόλης, ο μαραγκός μας, πρόσθεσε αποτεινόντας το λόγο στον ιερωμένο. Μας έλειψε καιρό...

Μιλούσε, μιλούσε η κυρία Ηλέκτρα, μα του Αποστόλη, που την ήξερε καλά, του φάνηκε αφηρημένη. Είχε φιλήσει ο οδηγός το χέρι του παπά, και όλοι είχαν καθίσει στο τραπέζι, αφού πρώτα είχε πει την ευχή ο ιερωμένος.

Μιλούσε η κυρία Ηλέκτρα του παπά για τα τούτα κείνα του χωριού, για τα παιδιά, για τους γονείς, για τα μαθήματα, μα ο νους της ήταν φανερά αλλού. Και ο παπάς απαντούσε με μονοσύλλαβα. Μόλις τελείωσαν το φαγί, είπε η κυρία Ηλέκτρα:

- Τρέχα, Γιωβάν, στου μπακάλη, να πάρεις λουκούμια, να τρατάρουμε το μουσαφίρη μας. Άφησε! Ψήνω εγώ τον καφέ!

Του έβαλε στο χέρι μερικά γρόσια, και συνάμα πήρε το μπρίκι από το ράφι. Μα μόλις έκλεισε η πόρτα, ξέχασε και μπρίκι και καφέ.

- Πότε έφυγες από την Κούγκα; ρώτησε τον Αποστόλη.

- Είναι μέρες, αποκρίθηκε κείνος. Γιατί;

- Ξέρουν άραγε εκεί τη σφαγή του Τέχοβου;

- Ούτ' εγώ δεν την ξέρω. Πότε έγινε;

- Του Αγίου Νικολάου, είπε η κυρία Ηλέκτρα.

- Όχι· την επαύριο! διόρθωσε ο παπάς. Ήταν επτά του Δεκέμβρη. Τους έσφαξε ο Αποστόλ Πέτρωφ.

- Ποιους; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Οκτώ χωρικούς. Τους δέσανε στα δέντρα και τους κομμάτιασαν ζωντανούς, με βασανιστήρια ανήκουστα... Βήματα τρεχάτα ακούστηκαν.

- Σουτ! έκανε η κυρία Ηλέκτρα. Μην τα λέτε 'μπρος στον Γιωβάν. Σαν ακούσει για σφαγές, τρομάζει...

Η πόρτα άνοιξε με ορμή και ο Γιωβάν χώθηκε μέσα και την ξανάκλεισε.

- Κομιτατζήδες!... ψιθύρισε.

Ήταν πολύ γλωμός και τα χείλια του έτρεμαν. Στο απλωμένο του χέρι βαστούσε ακόμα τα γρόσια που του είχε δώσει η κυρία Ηλέκτρα, κι έτρεμε και αυτό.

- Κομιτατζήδες; Πού; ρώτησε χωρίς να τα χάσει η κυρία Ηλέκτρα.

Εμπρός στου Πέτρωφ, του καρβουνιάρη. Ζητούν έναν παπά...

- Αποστόλη... είπε η κυρία Ηλέκτρα, μ' ένα λαφρύ νεύμα των φρυδιών της.

Και παίρνοντας τον Γιωβάν από το χέρι τον πήγε στην κάμαρα της.

- Πες μου, τι άκουσες; ρώτησε. Κουτρουβαλιαστά της είπε ο μικρός:

- Ήταν πολλοί, έξι, οκτώ, δεν πρόφθασα να μετρήσω. Γυρεύουν τον παπά, λέγει, από το Μπόζετς. Πήγαν, λέγει, να τον πιάσουν, μα δεν τον βρήκαν...

Βιαστικά άρχισε η κυρία Ηλέκτρα να γδύνει το παιδί.

- Σε είδαν; ρώτησε.

- Όχι! Είδα πως είχαν μαχαίρια στη ζώνη και βαστούσαν μπαλτάδες, και κρύφθηκα.

- Καλά. Θα σε βάλω στο κρεβάτι και θα κάνεις τον άρρωστο. Αν έλθουν, θα τους μιλήσεις βουλγάρικα. Είσαι γιος ψαρά κι έχεις θέρμες. Και παπά εδώ, θα πεις, δεν είδες. Μη φοβάσαι τίποτα. Τι άλλο είπαν;

- Πήγαν στο σχολειό μιας κυρίας Ευθαλίας στο Μπόζετς, και γύρευαν κι εκεί τον παπά. Τους είπε κείνη πως δεν ήταν στο Μπόζετς. Τη φοβέρισαν. Είπε κείνη πως δεν ξέρει πού είναι. Της είπαν πως θα τη σκοτώσουν. Δεν άκουσα άλλο. Ήλθα πίσω...

Στο πλαγινό δωμάτιο ακούστηκαν σκερπανίσματα. Η κυρία Ηλέκτρα άνοιξε την πόρτα και είδε τον Αποστόλη που, καθισμένος χάμω, με τα εργαλεία πλάγι του, στο στόμα βαστώντας καρφιά, κάρφωνε ένα ξεπατωμένο θρανίο.

- Έμπα γρήγορα στο κρεβάτι, Γιωβάν, είπε η δασκάλισσα. Πάγω να σου βράσω ένα ζεστό.

Έκλεισε την πόρτα, και, σκύβοντας πάνω στον Αποστόλη, ρώτησε χαμηλόφωνα:

- Έτοιμα;

Της έγνεψε κείνος καταφατικά, και πήγε η δασκάλισσα στην κουζίνα. Τα κάρβουνα μισόκαιαν ακόμα στο τζάκι. Πήρε από το ράφι ένα σάκο άμμο και το σκόρπισε βιαστικά, εμπρός στο τζάκι ως στην πόρτα, απλώνοντας τον μ' ένα σκουπάκι. Ύστερα μάζεψε τα πιάτα, έβγαλε από ένα σερτάρι μια πρέζα φλασκόμηλο, το έβαλε σ' ένα κουπάκι, γέμισε νερό το μπρίκι του καφέ και το έβαλε στα κάρβουνα. Όλα αυτά γοργά, σιωπηλά, χωρίς κρότους. Η προσοχή της ήταν όλη στην πόρτα, το αυτί της τεντωμένο δυνατά κατά το δρόμο. Βήματα πλησίαζαν. Κάποιος χτύπησε δυνατά την πόρτα.

- Μπουγιουρούν! είπε ήσυχα η δασκάλισσα.

Η πόρτα άνοιξε πριν προφθάσουν οι απ' έξω ν' ακούσουν, και δυο ξένοι μπήκαν μέσα, μαζί κι ένας χωρικός του χωριού. Η κυρία Ηλέκτρα σήκωσε τα φρύδια της με απορία.

- Καλημέρα, Πέτρωφ, είπε ήσυχα, βουλγάρικα, με την ξένη της προφορά. Τι τρέχει; Τι ζητούν οι κύριοι;

Το γοργό της βλέμμα είχε αντιληφθεί από την ανοιχτή πόρτα δυο άντρες στη μια γωνιά του σχολείου και άλλες δυο σκιές στην άλλη. Είχαν κυκλώσει το σχολείο οι κομιτατζήδες. Τα σκερπανίσματα στην τάξη μέσα είχαν



σταματήσει. Η κυρία Ηλέκτρα έριξε δυο τρία καινούρια κάρβουνα στο τζάκι και τίναξε τα χέρια της, ατενίζοντας ήσυχα τους τρεις άντρες.

- Κυρία Ηλέκτρα, είπε λίγο μαγκωμένος ο Πέτρωφ, οι κύριοι τούτοι ρωτούν, μήπως είδες κανέναν παπά...

- Κανέναν παπά; επανέλαβε η δασκάλισσα. Δεν ξέρεις πως ο παπα - Ηλίας δεν έρχεται ποτέ σε μας;

- Όχι ο παπα - Ηλίας... Άλλος παπάς...

- Από το Μπόζετς. Για τον Πατριαρχικό ρωτούμε, είπε κοφτά ένας από τους ξένους.

- Από το Μπόζετς; Και τον γυρεύετε δω; ρώτησε ατάραχα η κυρία Ηλέκτρα.

- Τον είδες; ρώτησε απότομα ο Βούλγαρος.

- Δεν τον είδα, όχι, μα γιατί τον γυρεύετε δω; Τα σκερπανίσματα ξανάρχισαν.

Οι δυο ξένοι έτρεξαν κατά την τάξη. Η κυρία Ηλέκτρα γέλασε.

- Διορθώνουν τα θρανία, είπε του Πέτρωφ. Γιατί έφερες εδώ τους κυρίους αυτούς; Και ποιοι είναι;

- Ο ένας, ο κοντός... να τον φοβάσαι. Μην τον θυμώσεις, είπε χαμηλόφωνα ο Πέτρωφ.

- Τι ζητούν από μένα; ρώτησε περιφρονητικά η κυρία Ηλέκτρα.

Ο Πέτρωφ έριξε μια φοβισμένη ματιά κατά την πόρτα και δε μίλησε. Αφήνοντας το μπρίκι στα κάρβουνα, με τον Πέτρωφ μπήκε η κυρία Ηλέκτρα στην τάξη. Οι δυο Βούλγαροι εξέταζαν τον Αποστόλη, που είχε βγάλει τα καρφιά από το στόμα του και τους απαντούσε ψύχραιμα. Από πού ήταν; Ου! Από μακριά, από το Βέρτεκοπ. Πατέρα; Όχι, δεν είχε. Ούτε μητέρα. Ήταν βρεσιμιό. Αμέ αν είχε πατέρα ή μητέρα, θα δούλευε έτσι, σαν το σκυλί; Θα 'τρεχε από χωριό σε χωριό να βγάλει μερικά γρόσια; Θα 'κανε τέτοιους δρόμους;... Παρόνομα; Όχι, δεν είχε. Τον έλεγαν Αποστόλ, ο Αποστόλ ο μαραγκός.

- Γιατί δούλευε σε ρωμαίικο σχολειό, τον ρώτησαν.

Ο Αποστόλης γέλασε. Αμέ δούλευε, ο κακομοίρης, όπου έβρισκε δουλειά... Ε, μπάρμπα - Πέτρωφ;

Ο καρβουνιάρης κούνησε καταφατικά το κεφάλι, δεξιά και αριστερά. Έτσι ήταν, ναι, δούλευε και σ' αυτόν και σ' όλο το χωριό, διόρθωνε όλα τα σπασμένα. Και ήταν καλός τεχνίτης.

- Δικό μας παιδί, είπε χαμηλόφωνα, πίσω από το χέρι του, στον πλαγινό του, τον κοντό Βούλγαρο.

- Κανένα παπά μην είδες; ρώτησε ο άλλος Βούλγαρος.

- Όχι, δεν πρόφθασα ακόμα να πάγω στο παπα - Ηλία, αποκρίθηκε τάχα απολογητικά ο Αποστόλης. Μα θα πάγω το βραδάκι...

- Δε ρωτώ για τον παπα - Ηλία. Ρωτώ για ξένο, για Πατριαρχικό παπά.

- Όχι, δεν είδα.

- Τάξετε το σπίτι, είπε ο κοντός Βούλγαρος. Ψάξτε μαζί Πέτρωφ, και συ Ράγκο.

Κι ενώ έφευγαν αυτοί, ρώτησε την κυρία Ηλέκτρα που ατάραχη έμενε όρθια κοντά του:

- Δεν έχεις άλλον στο σχολειό;

- Έχω, του αποκρίθηκε κείνη. έχω ένα άρρωστο παιδάκι... Αχ! Ξέχασα το ζεστό του!

Τρεχάτη πήγε στην κουζίνα όπου είχε βράσει το μπρίκι, και το νερό ξεχειλούσε και χύνονταν στα κάρβουνα.

Ο Βούλγαρος την ακολούθησε.

- Είσαι Ρωμιά; ρώτησε απότομα.

- Ναι, είπε η κυρία Ηλέκτρα χαμογελώντας.

Ήρεμα περέχυσε το φλασκόμηλο με το ζεστό νερό. Ο Βούλγαρος την κοίταζε με σουρωμένα τα φρύδια.

- Κάνεις δηλαδή προπαγάντα εδώ; ρώτησε.

Πάλι σήκωσε τα μάτια της ερωτηματικά η δασκάλισσα.

- Τι προπαγάντα; ρώτησε.

- Μαζεύεις παιδιά εδώ και τους μαθαίνεις ρωμαίικα;...
- Μα αυτή είναι η δουλειά μου! Έκανε γελαστά η δασκάλισσα. Γι' αυτό με πληρώνουν. Εσύ τι δουλειά κάνεις;
- Θα σε κάψομε ζωντανή εδώ μέσα! Δεν παραδεχόμαστε Ρωμικούς.

Ήσυχά είπε η κυρία Ηλέκτρα:

- Αφού έχει, τι να κάνομε; Με πληρώνουν. Οι Τούρκοι παραδέχονται το σχολειό μας· βγάλανε τεσκερέ, είμαστε εντάξει...

- Μαθαίνεις στα παιδιά να μισούν τους Βουλγάρους!

- Εγώ; Πήγαινε στην κάμαρα μου να βρεις ένα Βουλγαράκι, που το πήρα από πονοψυχιά και το τρέφω κιόλας! Έχομε μεις διαταγή να βοηθούμε όλους που υποφέρουν. Αυτό είναι άρρωστο, θερμιάζεται. Το έχω στο κρεβάτι μου. Έλα να το δεις. Γι' αυτό ετοιμάζω το ζεστό...

Μαζί πήγαν στην κάμαρα της, όπου κατάχλωμος κείτονταν ο Γιωβάν, τα μεγάλα του μάτια παρακολουθώντας τον Πέτρωφ και τον άλλο Βούλγαρο, που έψαχναν παντού, κάτω από το κρεβάτι, από το στρώμα, μες στο ντολάπι, ακόμα και στα σερτάρια. Η δασκάλισσα γέλασε.

- Χωρεί άνθρωπος στο σερτάρη; ρώτησε.

Χωρίς να της αποκριθεί, είπε ο δεύτερος Βούλγαρος στον πρώτο:

- Όχι, είπε χαμηλόφωνα ο Πέτρωφ· σας είπα είναι ήσυχη γυναίκα. Μόνο που είναι Ρωμιά...

Από την ανοιχτή πόρτα παρακολουθούσε ο Αποστόλης όλη την έρευνα, βάζοντας κάπου κάπου από ένα καρφί στο θρανίο. Έσκυψε η κυρία Ηλέκτρα στο κρεβάτι κι έδωσε του Γιωβάν να πει το φλασκόμηλο. Με τα μάτια του έκανε νόημα: «Μη φοβάσαι». Και αφήνοντας τους ξένους με τον Γιωβάν στο κρεβάτι, και τον Αποστόλη στην πλαγινή κάμαρα, γύρισε στο μαγειριά με το άδειο κουπάκι. Από το παράθυρο έβλεπε σκιές που πηγαυοέρχονταν. Το σχολείο ήταν περικυκλωμένο. Ως τότε άραγε; Βήματα τρεχάτα ακούστηκαν, το πορτόφυλλο πέταξε προς τα μέσα, ένας τρίτος άγνωστος μπήκε φωνάζοντας:

- Ο ζαπτιές!

Τρεχάτοι κατάφθασαν οι δυο Βούλγαροι με τον Πέτρωφ, και βγήκαν χωρίς λέξη να πουν της δασκάλισσας, μουρμουρίζοντας οδηγίες αναμεταξύ τους. Μόνος ο Πέτρωφ έμεινε πίσω. Έτρεμε όλος. Πήρε μια καρέκλα και κάθισε.

- Να με συμπαθήσεις, κυρία Ηλέκτρα, της είπε, δεν ήθελα να σου τους φέρω... μα με φοβέρισαν... Βαστούν μαχαίρια και μπαλτάδες... Είναι, λέει, ξυλοκόποι... Μα ξέρει κανείς τι είναι; Να με συμπαθήσεις, κυρία Ηλέκτρα...

Βαστώντας το θυμό της του είπε:

- Καλά, καλά, μπάρμπα - Πέτρωφ. Γείτονες είμαστε. Μα είπα πως θα ήξερες εσύ πως το σχολειό μας δεν κρύβει όπλα.

- Το ξέρω, μαθές, μα ακούν μήπως αυτοί; Να ζήσεις, κυρία Ηλέκτρα, αν έλθει ο ζαπτιές, μην πεις πως ήμουν μαζί τους...

- Στείλε μου αύριο ένα σακί κάρβουνο καλό, διέκοψε η δασκάλισσα.

- Και δε θα με μαρτυρήσεις; ρώτησε αυτός ανοίγοντας την πόρτα.

- Δεν είμαστε μεις καταδότες, είπε περιφρονητικά η δασκάλισσα.

Κι έκλεισε την πόρτα πίσω του. Με μιας άλλαξε η όψη της, τα μάτια της πέταξαν φωτιές, τα χέρια της σφίχθηκαν, σηκώθηκαν σε δυο άσπρες, απειλητικές γροθιές.

- Ποιον να καταδώσεις, και σε ποιον!... μούγκρισε μες στα σφιγμένα δόντια της. Σκυλιά βουλγάρικα! Σκυλιά τούρκικα!

Οι σκεπαρνιές είχαν ξαναρχίσει. Έσπρωξε πίσω τα μαλλιά της με τα δυο της χέρια, πήρε βαθιά την αναπνοή της και μπήκε στην τάξη.

- Έφυγαν, είτε ήσυχα.

Ο Αποστόλης της έκανε νόημα ερωτηματικό. Του έγνεψε όχι και μπήκε στην κάμαρα της.

- Μη σηκωθείς, είπε του Γιωβάν, που ανήσυχος την κοιτάζε. Θα 'ρθουν όπου και να 'ναι τα παιδιά. Ας μεταπούν στα σπίτια τους πως είσαι άρρωστος...

Το χρώμα του δεν είχε συνέλθει. Χαμηλόφωνα τη ρώτησε:

- Σε χτύπησαν, κυρία Ηλέκτρα;

- Όχι, όχι, παιδί μου.

- Και ο παπάς;

- Τώρα!... Πού!... Είναι τόση ώρα που έφυγε! του αποκρίθηκε κείνη.

Ο Γιωβάν δε ρώτησε άλλο. Δυσκολεύονταν να ρωτήσει, όταν νόμιζε πως κάτι του κρύβουν. Μα με το νου του γύρευε να μαντέψει πότε και από πού είχε φύγει ο παπάς, χωρίς να τον δουν οι Βούλγαροι που ήταν στο δρόμο. Αυτός είχε σκαρφλώσει από τον αχυρώνα για να μπει στο σχολείο. Μα ο παπάς μπορούσε άραγε να βγει από κει; Και ίσα το δικό του μικρό κορμί, που χώνουνταν παντού, και του παπά το μαύρο ράσο, το μακρύ, και το καλυμμαύκι; Ήλθαν τα παιδιά, έκαναν το μάθημα, και σαν τελείωσε, άρχισε το λογοντιό. Είχαν έλθει, λέει, ξυλοκόποι στο χωριό. Το ήξερε όμως ο Θανάσης πως ήταν κομιτατζήδες... Και η Ευαγγελία το 'ξερε, και ο Πασχάλης, και η Μαλαματή, και η Μόρφω, και ο Λάζαρος... Τους διέκοψε η κυρία Ηλέκτρα:

- Και αν το ξέρετε, καλύτερα να το ξεχάσετε, παιδιά μου, τους είπε. Οι Βούλγαροι στο χωριό μας είναι πολλοί κι εμείς λίγοι. Το μάθημά σας, τη δουλειά μας, και λίγα λόγια.

- Γύρευαν ένα παπά... της ψιθύρισε η Μαλαματή.

- Καλά, ας πήγαιναν στον παπα - Ηλία. Εμείς εκκλησία δεν έχουμε, ούτε παπά δικό μας, είπε η δασκάλισσα.

Και με το χαμόγελο ξαπέστειλε τα παιδιά κι έκλεισε την εξώπορτα. Ησυχία πάλι χύθηκε στο σχολείο. Μόνο τα σκεπαρνίσματα του Αποστόλη ακούονταν στο μαγειριά, όπου είχε μεταφέρει τα χαλασμένα θρανία, για να μην ενοχλεί το μάθημα. Είχε νυχτώσει. Η κυρία Ηλέκτρα έβαλε στο τραπέζι τρεις κεσέδες λαχανόσουπα και κάθησε να φάγει με τα δυο αγόρια. Ήταν ζωηρή και ξένοιαστη και τους είπε ιστορίες του Εικοσιένα. Μα τ' αγόρια ήθελαν πιο καινούρια πράγματα. Να τους πει τα κατορθώματα του καπετάν Ακρίτα, του καπετάν Βάρδα, του καπετάν Ρούβα και του καπετάν Μακρή, που για κείνον τώρα τελευταία όλοι μιλούσαν.

- Αυτοί όλοι δουλεύουν σε άλλους καζάδες, αποκρίθηκε η κυρία Ηλέκτρα.

- Τι έλεγε σήμερα η Ευαγγελία, πως αναστήθηκε ο καπετάν Γαρέφης; ρώτησε δειλά ο Γιωβάν.

- Έλεγε παραμύθια, αποκρίθηκε η κυρία Ηλέκτρα. Δυστυχώς οι πεθαμένοι δεν αναστήνονται. Και ο Γαρέφης πέθανε.

- Μα έλεγε πως σκότωσε ο καπετάν Γαρέφης έναν Αντών Χατζηδημήτρωφ, στο Γευγελί... μουρμούρισε ο Γιωβάν.

- Είναι μακριά το Γευγελί, δε μαθαίνομε καλά τι γίνεται κει, μας λεν πολλά λόγια, είπε η κυρία Ηλέκτρα.

Και πρόσθεσε:

- Για μάς εδώ ρωτάτε, που πήγε και ήλθε ο Βάλτος από τουφεκίδι, όλες αυτές τις μέρες, και δε μάθαμε τι συμβαίνει, και αν πολεμούν οι καπεταναίοι μας ή αν τους πήραν τις καλύβες. Πολλή δύναμη, λέγει, έφεραν οι Βούλγαροι στο δυτικό μέρος...

- Να πάγω εγώ να ρωτήσω, κυρία Ηλέκτρα; ρώτησε ντροπαλά ο Γιωβάν. Ξέρω να πάγω μόνος...

- Όχι, παιδί μου, δεν κάνει, αποκρίθηκε η δασκάλισσα. Για όλο το χωριό είσαι άρρωστος, μην ξεχάσεις. Μα εσύ Αποστόλη... μπορείς ίσως να πας; Αντάλλαξαν ένα μυστικό γνέψιμο και είπε ο Αποστόλης:

- Αύριο πάγω.

- Ναι. Απόψε να κοιμηθείτε νωρίς, αποκρίθηκε η κυρία Ηλέκτρα. Θα πέσεις στο κρεβάτι μου, Γιωβάν, γιατί αν έλθουν πάλι οι κομιτατζήδες, πρέπει να σε βρουν εκεί, τάχα πως είσαι άρρωστος. Ακούς; Πλάγιασε από τώρα.

Καληνύχτισε κι έφυγε ο μικρός χωρίς αντιλογία. Πήρε και η κυρία Ηλέκτρα ένα στρώμα, και το 'στρωσε χάμω, πλάγι στο κρεβάτι της, και του είπε:

- Κοιμήσου τώρα, Γιωβάν. Πάγω να διορθώσω τις εκθέσεις των παιδιών, και θα πέσω κι εγώ.

Και βγήκε, παίρνοντας το κερύ μαζί της, κι έκλεισε την πόρτα. Η τάξη ήταν άδεια. Ο Αποστόλης δεν ήταν εκεί. Η κυρία Ηλέκτρα κάθισε σ' ένα θρανίο, τα χέρια ενωμένα μπροστά της, και άκουε. Κάθε τόσο κοίταζε τ' ωρολόγι της. Πέρασε ένα τέταρτο. Πέρασε μισή ώρα. Τότε έσβησε το κερύ της και σίμωσε το κλειστό παράθυρο. Τίποτα δεν ακούονταν. Ψηλαφητά, ακολουθώντας τον τοίχο, βρήκε την πόρτα, βγήκε από την τάξη και μπήκε στο σκοτεινό μαγειριά.

- Αποστόλη... ψιθύρισε.

- Εδώ είμαι, της αποκρίθηκε επίσης σιγά εκείνος. Όλα καλά... έξω ερημιά... Κι εκείνος έτοιμος...

- Του έδωσες τροφή;

- Ναι! Και καθώς μου είπες, ψωμί και τυρί για το δρόμο. Δε θέλει άλλο. Έχει, λέγει, χρήματα.

- Έλα λοιπόν. Ν' ανάψω; Δε βλέπω τίποτα.

- Εγώ βλέπω. Μην ανάψεις, κυρία Ηλέκτρα. Μόνο βοήθα. Μάζεψα την άμμο.

Ψάχνοντας χάμω μπρος στο τζάκι βρήκε ο Αποστόλης ένα τραχύ ξύλο μες στο σανίδι του πατώματος. Το έβγαλε χωρίς κρότο και ξεσκέπασε ένα χαλκά. Ελάτε τώρα... σιγά... μην τρίξει... ψιθύρισε. Μαζί έπιασαν το χαλκά και σήκωσαν μια καταπακτή. - Καλά... είπε χαμηλόφωνα μια φωνή από την τρύπα. Έρχομαι.

- Τύλιξε το ράσο σου στη σκάλα, μην τρίξει... παρήγγειλε ο Αποστόλης.

Και πιάνοντας τις άκρες της ανεμόσκαλας που ανέβαινε από την τρύπα, τις ακούμπησε αθόρυβα στο άνοιγμα της καταπακτής. Ανέβηκε ο παπάς, και στα σκοτεινά τράβηξαν τη σκάλα και ξανάκλεισαν την καταπακτή. Και πάλι δεν άναψαν φως. Ψάχνοντας, πήρε ο παπάς τα χέρια της δασκάλισσας και τα φίλησε. Συγκινημένη του είπε κείνη:

- Φορείτε το φέσι;

- Το φορώ. Και το αντερί φορώ, και τη ζιάκα και τις κουντούρες<sup>9</sup>. Μόνο ένα σάκο δώσ' μου, να βάλω το ράσο και το καλυμμαύκι μου μέσα.

- Θα σου τα ετοιμάσω εγώ, είπε ο Αποστόλης. Έχω και το ραγάζι που θα τα σκεπάσει. Δώσε μου τα.

Στα σκοτεινά, όσο στην τάξη μέσα ετοιμάζε ο Αποστόλης, χωρίς φως και αυτός, το σάκο με τα ρούχα, η κυρία Ηλέκτρα άκουε τις τελευταίες οδηγίες του παπά.

- Τα τουφέκια να τα στείλει το Κέντρο από τα Γιαννιτσά. Πιότερος κίνδυνος είναι τα Βουλγαροχώρια παρά τα τούρκικα καρακόλια. Πονηρεύονται περισσότερο οι Βούλγαροι. Έπειτα, ξέρουν καλά τη δουλειά τους οι αγωγιάτες μας. Να είναι μονάχα μεγάλα τα δέματα τους από ραγάζι. Χρειάζεται άλλωστε πολύ χόρτο για τη σκεπή του σπιτιού μου και για άλλα σπίτια της ενορίας μου. Και ξέρουν αυτοί να τα τυλίγουν και να τα κρύβουν καλά τα όπλα μες στο χόρτο.

- Και για το Στενημαχίτη, που μου είπατε, τον Μανόλη; Πώς να σας μηνύσω;

- Ξέρω 'γω, παιδί μου;... Αυτός θα γυρεύει τους δολοφόνους του Τέχουβου. Αν τους βρει, δε θα γλιτώσουν. Μην τον πιάσουν μονάχα!

- Οι Βούλγαροι;

- Και οι Τούρκοι για το φόνο του Σταυράκη<sup>10</sup>. Δε θα τον είδε, λες, κανένας, και δε θα τον μαρτυρήσει, που τον σκότωσε μέρα μεσημέρι στο κέντρο της Θεσσαλονίκης; Βέβαια τον είχαν πολύ άχτι οι δικοί μας, το Βούλγαρο τον Σταυράκη. Και πολλούς χαντάκωσε και πρόδωσε, που πέρασαν από το χάνι του. Και μπορούσε να μας κάνει ακόμα πολύ κακό, αν δεν τον εξουδετέρωνε ο Μανόλης ο Στενημαχίτης. Μα ήταν πολύ επικίνδυνο αυτό που έκανε!

- Τα παλικάρια δεν λογαριάζουν. Ούτε σεις δε λογαριάζετε, δάσκαλε. Έπειτα, πέρασαν και δυο μήνες από τότε που τον σκότωσε...

- Ναι! Μα να ξέραμε τουλάχιστον πού βρίσκεται! Σε ποιανού καπεταναίου σώμα άραγε να πήγε;...

- Και αν έλθει, τι να του πω; ρώτησε η κυρία Ηλέκτρα.

- Να τον στείλεις στην Κρυφή του Βάλτου και να περιμένει εκεί να του στείλω εγώ οδηγίες. Κι εμένα μου στέλνεις ένα τυρί, δώρο τάχα. Θα καταλάβω πως τον είδες...

Ο Αποστόλης μπήκε μέσα, σιγά σιγά:

- Έτοιμος ο σάκος, ψιθύρισε. Πάμε, δάσκαλε. Ο παπάς σηκώθηκε:

- Καλά Χριστούγεννα, παιδί μου, είπε της κυρίας Ηλέκτρας.

- Στο καλό, πάτερ Χρυσόστομε, μουρμούρισε εκείνη.

Αθόρυβα άνοιξε την πόρτα και βγήκαν οι τρεις στην αυλή. Ο Αποστόλης μονάχος βγήκε στο δρόμο, κατόπτευσε εδώ κι εκεί, και πάλι μπήκε στην αυλή.

- Ελεύθερα, είπε. Πάμε στην Πέτρα; ρώτησε.

- Όχι! στους Αποστόλους. Έχω αφήσει εκεί πλάβα... αποκρίθηκε ο παπάς.

Μια στιγμή στάθηκε η κυρία Ηλέκτρα στη μισόκλειστη εξώπορτα, κοιτάζοντας τις δυο σκιές που χάνονταν στο σκοτάδι. Έστερα κλείδωσε την πόρτα και μπήκε στο σχολείο. Στα σκοτεινά πήγαινε ο Αποστόλης, με το σταθερό γοργό του βήμα, πατώντας όπου είχε στερεό χώμα ή πέτρα, και πίσω του αμέσως, βαδίζοντας στα πατήματα του, ακολουθούσε ο σύντροφος του, χωρικά ντυμένος, με το σάκο ριχμένο στη ράχη. Τραβούσαν ίσια για τη Λίμνη, αφήνοντας πίσω τους τα σπίτια του χωριού και τις αραιά και πού διασκορπισμένες καλύβες των ψαράδων. Στην ακρολιμνιά σαν έφθασαν, τράβηξαν βόρεια, κατά τη σκάλα των Αποστόλων. Σκοτάδι κι ερημιά παντού. Πήγαιναν τώρα πιο ελεύθεροι και κουβέντιαζαν. Ψυχή δεν ήταν εκεί για να τους ακούσει. Κι έλεγε ο παπάς:

- Όλη νύχτα περπατούσα. Έφθασα στο Τσέκρι πριν ξημερώσει και βρήκα ίσα ίσα τον καπετάν Μανόλη τον Κατσαρό, που γύριζε από νυχτερινή περιπολία στους Αγίους Αποστόλους. Με πήρε στην καλύβα, στο Τσέκρι, και κοιμήθηκα...

- Ήταν εκεί ο καπετάν Νικηφόρος; διέκοψε ο Αποστόλης.

- Όχι, δε γύρισε από την Κούγκα. Οι τελευταίες ειδήσεις ήταν πως ο Άγρας δεν είναι καλά και δεν μπορεί πια να βαστάξει. Έπειτα, κάθε μέρα έχουν επιθέσεις. Η καλύβα τους είναι πολύ ψηλή, φαίνεται από μακριά και είναι στόχος των Βουλγάρων. Και τωόντι, όσο κοιμούμουν, με ξύπνησε ομοβροντία.

- Βάσταξε πολλή ώρα;

- Όχι. Δυο μπαταρίες, μερικές σκόρπιες τουφεκιάς, κι έπαυσαν. Μου έλεγε ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός, πως κάθε μέρα ακούονται τουφεκιάς.

- Ναι! Το έλεγε και η κυρία Ηλέκτρα. Θα πει πως κρατούμε την Κούγκα. Δεν είναι έτσι;

- Βέβαια την κρατούμε. Μα πόσο θ' ανθέξουν οι δικοί μας; Να, ο καπετάν Άγρας, σου λεν, είναι άρρωστος, σε κακό χάλι. Και είναι και παιδιά του άρρωστα και πληγωμένα.

- Πήγαν καινούριοι άντρες... Τους οδήγησα εγώ, τον πληροφορήσε ο Αποστόλης.

- Θα έπρεπε να πάγει και ο Κάλας, είπε ο παπάς. Και σώπασαν και οι δυο.

Έφθασαν στη σκάλα των Αποστόλων. Τραβηγμένη μισή στο χώμα, περίμενε άδεια μια πλάβα. Την έσπρωξαν στο νερό, και, πατώντας στα ρηγά, μπήκαν οι δυο. Και όρθιος στην πρύμνη, πήρε ο Αποστόλης το πλασί. Μα μόλις μπήκαν στη μάνα, ανάμεσα στα καλάμια, είπε ο παπάς:

- Άφησε το κουπί σου, κάθισε χάμω, έχω να σου πω. Ο Αποστόλης υπάκουσε και κάθισε κοντά του. - Έχεις καμιάν αποστολή; ρώτησε ο παπάς.

- Όχι! Είμαι στη διάθεση σου.

- Λοιπόν, αφού με πας στην καλύβα, θα γυρίσεις εσύ στο Ζορμπά, θα πας στους Βουλγάρους, θα διορθώσεις τα σπασμένα τους και θα τους αποπλανήσεις. Δεν πρέπει να υποψιαστούν πως με οδήγησες εδώ.
- Σε είδαν πως πήγες στο Ζορμπά;
- Όχι! Έφθασα νύχτα και πήγα ίσια στο σχολείο. Μα με παρακολούθησαν φαίνεται, έβαλαν υποψίες. Ξέρεις ποιος ήταν στο σχολειό και με γύρευε;
- Ήταν δυο.
- Ένας κοντός δεν ήταν;... Μαύρος;... Άγριος;...
- Ναι.
- Άκουσα και γνώρισα τη φωνή του. Είναι ο Μπάτσος, ένας από τους πιο αιμοχαρείς κακούργους. Μένει στο Μπόζετς. Μα σε κάθε κακούργημα είναι ανακατεμένος και αυτός. Και πάντα γλιτώνει. Σαν έρχεται ο στρατός, δουλεύει σαν καλός Χριστιανός στο χωράφι του. Μα τον ξέρω και με ξέρει. Αν δεν τον εξουδετερώσομε, θα πάθουν νίλες οι δικοί μας. Κι αυτός γυρεύει να με βγάλει από τη μέση. Όποιος από μας πρωτοφθάσει. Γι' αυτό ήλθα. Θέλομε όπλα. Μα θέλομε και βοήθεια. Να πας να το πεις στην Κούγκα.
- Τι να πω, δηλαδή;
- Να πεις πως τα χωριά είναι αφησμένα στην τύχη τους. Όλα αυτά τα χωριά της ανατολικής μεριάς του Βάλτου. Το Πέτροβο είναι δικό μας. Ο παπα - Μανόλης, όσο ζει, και αυτός ο χωρικός ο Ιβάν Έλκας, το βαστούν στα χέρια τους, τ' ορίζουν. Και είναι ηρωικό! Δεν κοτά να σιμώσει βουλγάρικο σώμα. Μα τ' άλλα, Μπόζετς, Κουρφάλια, Ράμελ, Λιβάτοβο, Λίτοβο, όλα αυτά τα χωριά είναι εστίες βουλγάρικες. Όσο ήταν στο Τσέκρι ο καπετάν Νικηφόρος, έβγαινε τις νύχτες, πήγαινε στα χωριά, εγκαρδιώνει τους Πατριαρχικούς, είχαμε ένα στήριγμα. Τώρα είμαστε αφησμένοι στην τύχη μας.
- Θα του το πω, πάτερ Χρυσόστομε.
- Πες του να έλθει, ή να μας στείλει κανένα παλικάρι αρχηγό, που να επιβάλλεται κιόλα... Σα να πούμε, τον καπετάν Εντεροβγάλη.
- Ποιος είναι αυτός; Δεν τον είδα στο Βάλτο.
- Δε λέγεται έτσι. Έτσι τον λεν οι τρομοκρατημένοι Βούλγαροι. Κανένας δε φαίνεται να τον είδε, και όμως υπάρχει και δουλεύει. Οι δικοί μας λεν πως αναστήθηκε ο καπετάν Γαρέφης, οι Βούλγαροι τον λεν Εντεροβγάλη. Και όμως το κάνει πολύ παστρικά. Μια μαχαίρια στην καρδιά του κάθε δολοφόνου, και ποιος τον είδε, ποιος τον ξέρει. Ξεπάστρεψε αρχικομιτατζήδες ως απάνω στο Γευγελί, στη Γουμενίτσα, στο Τσοσίλοβο, έναν ένα, φονιάδες βουτημένους στο αίμα. Και όμως, σώμα ανταρτικό δικό μας δεν έχει εκεί...
- Μην είναι ο καπετάν Ματαπάς;
- Όχι! Ο Ματαπάς είναι στον Όλυμπο. Και μου είπε... κάποιος που ξέρει, πως αυτούς τους κομιτατζήδες, τους σκότωσε από εκδίκηση αυτός ο ψευτο - Γαρέφης. Ένα τέτοιο παλικάρι, να το είχαμε στα ανατολικά χωριά μας, θα σωζόμασταν.
- Ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός, δεν είναι παλικάρι;
- Καλό, πολύ καλό παλικάρι, είτε ο πάτερ Χρυσόστομος. Μα δεν προφθαίνει και τα βόρεια και τ' ανατολικά χωριά, και δεν έχει αρκετούς άντρες. Πρέπει να φυλάξει το Βάλτο από δω, μην κατέβουν καμιά ώρα οι Βούλγαροι από του Αλήμπεη-τη-Λάκκα, όπως το 'καναν σαν τους χτύπησε ο καπετάν Παναγιώτης.
- Δεν ήταν και ο καπετάν Ματαπάς εκεί;
- Ναι, τότε. Μα δεν το 'ξερε τότε κανένας πως είχαν χτίσει οι Βούλγαροι αυτές τις καλύβες στη βορειανατολική Λίμνη. Κάτι όμως μυρίστηκε ο καπετάν Παναγιώτης. Ξυπνός! Τετραπέρατος! Και παλικάρι! Βρήκε έναν κρυφό τους δρόμο, που οδηγούσε σε άγνωστη σκάλα, απ' όπου μπεινόβγαιναν κι έφερναν τα τρόφιμα τους από τα Γαννισά... Και να δεις πώς το ανακάλυψε! Βρήκε εκεί στη σκάλα, μες στα νερά, κομμάτια ψωμί φρέσκο, πεσμένα, που δεν είχαν διαλυθεί ακόμα. Αυτό τους πρόδωσε. Ακολούθησε και τα ίχνη που είχαν αφήσει οι πλάβες στα καλάμια, στα νιόβγαλτα βλαστάρια τους, στην τσίπερη και στο ραγάζι, που, περνώντας

τα είχαν πλαγιάσει, και έφθασε σ' ένα παλιό πάτωμα βουλγάρικο, όπου βρήκε το πτώμα ενός σκοτωμένου Ρωμιού. Απάνω του είχαν σχηματίσει με καλάμια τα ψηφία Λ και Α, δηλαδή Λούκας και Αποστόλης. Εκεί είχαν φυλάξει καρτέρι οι Βούλγαροι, και είχαν σκοτώσει τον καπετάν Καψάλη. Βρήκε από κει άλλο μυστικό δρόμο ο καπετάν Παναγιώτης, και ύστερα, με τον καπετάν Ματαπά, χτύπησαν την καλύβα του Αλήμπεη - τη - Λάκκα.

- Και την πήραν; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Όχι! Δεν είχαν αρκετή δύναμη. Αυτό έγινε τον Ιούλιο, πριν έλθουν οι καπεταναίοι Κάλας και Νικηφόρος. Με τόσο λίγους άντρες που είχαν, έπρεπε και ανατολικά του Βάλτου και δυτικά να πολεμούν. Τι να πρωτοπροφθάσουν; Σαν ήλθε ο Νικηφόρος στο Τσέκρι, αναπνεύσαμε κι εμείς. Τώρα έφυγε κι εκείνος...

- Και θέλεις να πω του καπετάν Νικηφόρου να ξαναέλθει στο Τσέκρι, ή να στείλει τον άγνωστο εκδικητή;

- Τον ξέρει άραγε; Μακάρι! Μα ας κρίνει εκείνος τι είναι πιο χρήσιμο, να πάγει ή να στείλει άλλον; Εσύ να του πεις τι ανάγκες έχουν τα χωριά μας. Υποφέρομε πολύ από τις αγριότητες των Βουλγάρων και την αδιαφορία των τουρκικών Αρχών. Δε βλέπεις τι γίνεται; Τον περασμένο Σεπτέμβριο σκότωσαν οι Βούλγαροι ένα Ριζάμπεη, Τούρκο, στο χωριό Μπρανιάτες, και ακόμα δε βρήκαν τους δολοφόνους. Ήταν φίλος ενός Χαλίμπεη...

- Από την Καβάσιλα; διέκοψε ο Αποστόλης.

- Ναι!

- Τον ξέρω! Είναι φίλος του καπετάν Άγρα. Τον πήγε κείνος, πληγωμένο, στη Θεσσαλονίκη.

- Ε, αυτός ο Χαλίμπεης λοιπόν, ζητούσε από τον καπετάν Παναγιώτη να βγουν μαζί, να κυνηγήσουν τους Βουλγάρους, για να πάρουν πίσω το αίμα του Ριζάμπεη, γιατί οι αρχές οι τούρκικες δεν έκαναν τίποτα.

- Και βγήκε ο καπετάν Παναγιώτης;

- Όχι! Είχε παραδώσει πια την υπηρεσία του δυτικού Βάλτου στον Άγρα. Αλλά τον Χαλίμπεη τον σύστησε εκείνος στον καπετάν Άγρα.

- Βοηθούν λοιπόν οι μπέηδες;

- Όταν τους συμφέρει, βέβαια βοηθούν.

Έμεινε σιωπηλός λίγην ώρα ο παπάς. Ύστερα είπε:

- Έχομε και οδηγούς και ταχυδρόμους Τούρκους. Δεν το ξέρεις;

- Ξέρω. Μα πληρώνονται, είτε περιφρονητικά ο Αποστόλης.

- Ε, βέβαια πληρώνονται. Γιατί θέλεις να το κάνουν αν δεν πληρωθούν; Από πατριωτισμό; Αυτοί δεν είναι Έλληνες.

- Μας μισούν όσο και τους Βουλγάρους.

- Κάποτε είναι πολύ πιστοί, αρκεί να τους πληρώνεις τακτικά.

- Και αν πληρώσει ο άλλος περισσότερα; Συλλογισμένος είπε ο παπάς:

- Δεν πιστεύω. Ε, βέβαια. Βρίσκονται και προδότες. Πρέπει να προσέχομε. Μα μας είναι χρήσιμοι. Φθάνει να μην ξέρουν ούτε τα σχέδια μας, ούτε ποιος είναι μυημένος...

- Πάτερ Χρυσόστομε... εσύ δεν είσαι παπάς... έκανε ξαφνικά ο Αποστόλης.

- Ποιος σου το 'πε;

- Δεν μπορώ να σου πω τ' όνομα. Μα το άκουσα σε σπίτι κάποιου μεγάλου πατριώτη. Είναι αλήθεια;

- Μεγάλωσαν τα γένεια μου αρκετά, είπε χαμογελώντας ο άλλος. Και τα εκκλησιαστικά τα έμαθα. Τι σε μέλει ποιος είμαι;

- Βρέθηκα και μ' έναν άλλο παπά που δεν ήταν παπάς... Και μου άφησε πίσω την ψεύτικη γενειάδα και το ράσο του. Ξέρεις ποιος είναι; Είναι ψηλός, λιγνός και φοβερά χεροδύναμος. Σήκωσε μια βάρκα μόνος του, που

ήταν κολλημένη στη λάσπη, και την έριξε στο νερό. Ποιος είναι; Ξέρεις;

- Όχι, παιδί μου. Πολλοί κάνουν τον παπά, που δεν είναι, αυτά τα χρόνια στον τόπο μας. Και για να κάνουν τη δουλειά που κάνομε, πρέπει να έχουμε και υγεία και μυς. Να, έτσι που με βλέπεις, κοντό και λιγνό, μπορώ να μην κοιμηθώ τρεις νύχτες και να περπατώ δώδεκα ώρες χωρίς να σταθώ. Μα πες μου, πού τον είδες τον ψευτόπαπα;

- Δεν κάνει να σου το πω, πάτερ Χρυσόστομε. Έχω δώσει όρκο να μη λέγω τι κάνω.

- Σωστά! Ο καθένας μας να εκτελεί την αποστολή του, αλλά να μην τη σχολιάζει και να μη μεταλέγει όσα βλέπει. Και τώρα, παιδί μου, πήγαινε με στο Τσέκρι.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΔ

Το κρύο, εκείνο το Δεκέμβριο, ήταν δυνατό. Η διαμονή στη Λίμνη των Γιαννιτσών, δύσκολη πάντα, είχε γίνει για τους αντάρτες οδυνηρή. Οι καλύβες με τους καλαμένιους τοίχους και σκεπή, και το καλαμένιο πάτωμα, δεν μπορούσαν να τους προφυλάξουν από το κρύο. Όταν άναβαν φωτιά οι άντρες μέσα στην καλύβα, ο καπνός, που δεν είχε από πού να φύγει, τους έπνιγε. Αν άνοιγαν την πόρτα, πάγωνε η καλύβα. Αναγκάζονταν λοιπόν οι άντρες να κάθονται χαμηλά ή να ξαπλώνονται χάμω, γύρω στη φωτιά, χαμηλότερα από τον καπνό, για ν' αναπνεύσουν.

Ο αγώνας εν τούτοις εξακολουθούσε, άγριος, αμείλικτος, μεταξύ Ελλήνων και Βουλγάρων, ποιος να εκτοπίσει τον άλλο. Η ψηλή καλύβα της Κούγκας έβαζε τους Έλληνες σε μειονεκτική θέση, γιατί φαίνονταν από μακριά. Και οι Βούλγαροι, χωρίς να πλησιάζουν με τις πλάβες τους ώστε να γίνονται αντιληπτοί, τραβούσαν ομοβροντίες από μακριά, και οι σφαίρες τους τρυπούσαν τα καλάμια, έβρισκαν τους άντρες που τύχαινε να είναι όρθιοι μες στην καλύβα, τους πλήγωναν ή και τους σκότωναν.

Οι Έλληνες έβγαιναν και αυτοί, έκαναν αιφνιδιασμούς στις βουλγάρικες καλύβες. Μα αυτές ήταν χαμηλές, δε φαίνονταν μες στα καλάμια, έπρεπε να πλησιάσουν οι πλάβες πολύ κοντά πριν τις βρουν. Και τότε ο αιφνιδιασμός ήταν πιο επικίνδυνος για κείνον που πρόσβαλλε, παρά για γείνον που δέχονταν την επίθεση. Και οι Βούλγαροι προφυλάγονταν. Είχαν कारαούλια παντού. Και συχνά, εξελίσσονταν οι αιφνιδιασμοί σε ξαφνικές μάχες, χέρια με χέρια, μεταξύ περιπολίας ελληνικής και άλλης βουλγάρικης.

Οι αρχηγοί, Άγρας και Νικηφόρος, είχαν χτίσει και άλλες μικρές καλύβες δώθε και κείθε της Κούγκας, και είχαν βάλει παντού σκοπούς, που έμεναν εκτεθειμένοι στο κρύο και μες στα νερά, περιμένοντας κάθε στιγμή καινούρια επίθεση του εχθρού. Ήταν τόσο εκνευριστική αυτή η ακινησία και η αναμονή ανάμεσα στα καλάμια, ώστε αναγκάζονταν οι αρχηγοί κάθε ώρα ν' αλλάζουν τους σκοπούς αυτούς. Και μέσα στις καλύβες όμως εκνευρίζονταν οι άντρες, περιμένοντας κάθε στιγμή βουλγαρικό αιφνιδιασμό. Οι υπαρχηγοί ήταν αδιάκοπα στο πόδι, για να επιτηρούν τους άντρες τους, και πάντα ένας από τους δυο αρχηγούς διαδοχικά έμενε ξυπνητός τη νύχτα και φύλαγε. Αρχηγοί και άντρες είχαν αγριέψει στην όψη, τα μαλλιά τους είχαν μακρύνει, όλοι τώρα είχαν γένεια, η εμφάνιση τους ήταν ατημέλητη, τα ρούχα τους τριμμένα, παλιωμένα, φθαρμένα. Μόνοι ο Νικηφόρος και ο καπετάν Παντελής κατόρθωναν ακόμη να κρατούν παρουσιαστικό κάπως πιο περιποιημένο, με όλη τους την ανταρτική γενειάδα. Η ζωή αυτή ήταν σκληρή για όλους. Ο Άγρας όμως, με τις κακοκλεισμένες του πληγές και τους συνεχείς πυρετούς, είχε εξαντληθεί ολότελα.

- Να φύγεις! Να φύγεις! του έλεγε και του ξανάλεγε ο Νικηφόρος. Εδώ δε θα γίνεις ποτέ καλά. Ενώ αν πας και γιατρευθείς, θα μπορέσεις να δουλέψεις καλύτερα. Γελούσε ο Άγρας κι έπαιρνε το τουφέκι και πήγαινε σε περιπολίες και ξαναγύριζε με σαράντα βαθμούς πυρετό. Κι έμενε μερικές ώρες ξαπλωμένος στο πάτωμα και πάλι σηκώνονταν το άλλο πρωί και ξανάρχιζε τη δουλειά.

Μα είχε αρχίσει να εκνευρίζεται κι εκείνος. Μια ομοβροντία του είχε σκοτώσει έναν εύζωνο μια μέρα, και την επαύριο άλλη ομοβροντία, από μες από τα καλάμια, πλήγωσε θανάσιμα άλλον ένα, τον ατρόμητο, τον ανεκτίμητο Αντώνη. Τον είχαν ξαπλώσει σε μια πλάβα κι ετοιμάζονταν να τον στείλουν στου Βαγγέλη την



καλύβα, όπου θα τον έβλεπε ο γιατρός, όταν κατέφθασε άλλη πλάβα, μ' ένα χωρικό κι έναν παπά. Ήρχονταν λέει ο παπάς από το χωριό Νησί, για να γνωρίσει τους αρχηγούς. Είδε ο παπάς τον πληγωμένον κι έσκυψε πάνω του. Άνοιξε αυτός τα μάτια, είδε το ράσο, έκανε με κόπο το σταυρό του και μουρμούρισε:

- Πες μιν ευχή, παπά μου, να μου συγχωρεθούν οι αμαρτίες μου.

Ώσπου να πει την ευχή ο παπάς, το παλικάρι είχε ξεψυχήσει. Τον ξανανέβασαν στο πάτωμα και τον ξάπλωσαν χάμω μες στην καλύβα. Όλοι ήταν άθυμοι, αρχηγοί και άντρες. Ο Αντώνης ήταν από τα καλύτερα παλικάρια, ένας από τους πιο αγαπημένους του Άγρα. Εκείνο το πρωί είχε ξυπνήσει με πυρετό ο Άγρας. Τυλιγμένος ως τ' αυτιά, μέσα στην κάπα του, είχε καθίσει κοντά στην αναμμένη φωτιά, και, καθώς μπήκε μέσα ο παπάς με το νεκρό, τον φώναξε κοντά του.

- Κάθισε, παπά μου, να φας μαζί μας, είπε δύσθυμα. Πώς σε λένε;

- Παπα - Γιάννη. Έρχομαι από το Νησί.

- Κάθισε λοιπόν παπα - Γιάννη. Ύστερα του διαβάζεις τη νεκρώσιμη ακολουθία, και τη νύχτα θα τον θάψουν τα παιδιά, τον καημένο μου τον Αντώνη, στο Νησί όπου θα σε συνοδέψουν. Δεν κάνει να φύγουν τώρα, με το φως της ημέρας.

- Τι ειδήσεις μας φέρνετε; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος, που γύρευε ν' αλλάξει ομιλία και να ξεσηκώσει το ηθικό των αντρών.

- Και καλές και κακές, αποκρίθηκε ο παπάς. Σκότωσαν τον Τόμαν Παζαρέντζε από το Ζερβοχώρι...

- Τον σκότωσαν! αναφώνησε ο Άγρας. Εγώ του είχα χαρίσει τη ζωή και την ελευθερία!

- Άσχημα έκανες, καπετάν Άγρα, είπε ο παπα - Γιάννης. Ήταν από τους χειρότερους κομιτατζήδες του Αποστόλ Πέτκωφ. Είναι ένας από τους δολοφόνους που σφάξαν τους Τεχοβίτες. Και ξέρεις με τι αγριότητα τους έσφαξαν; Οκτώ παλικάρια από τα γενναιότερα του Τέχοβου, τα καλύτερα του χωριού! Τα πήγαν στο βουνό, τα έδεσαν πισθάγκωνα σε δέντρα, και με μαχαίρια τους άνοιξαν στήθος, κοιλίες και σάρκες, και τους θανάτωσαν λίγο λίγο, με χίλια βασανιστήρια. Έκανες άσχημα να του χαρίσεις τη ζωή. Και καλά έκαναν και τον εξουδετέρωσαν.

- Ποιος τον σκότωσε; ρώτησε ο Άγρας.

- Ένας φίλος του καπετάν Μανόλη.

- Του Μανόλη του Κατσαρού; ρώτησε ξαφνισμένος ο Νικηφόρος.

- Όχι, του Μανόλη του Στενημαχίτη.

- Ποιος είναι αυτός; ρώτησε ο καπετάν Τυλιγάδης.

- Δεν ξέρεις τον Μανόλη το Στενημαχίτη; έκανε ο παπάς. Εδώ στο Βάλτο δεν ακούσατε για ένα Σταυράκη, που βαστούσε ένα χάνι στο χωριό Τρία Χάνια;

- Για πες; έκανε ο Άγρας. Σα να 'κουσα κάτι, σαν ήμουν στη Θεσσαλονίκη.

- Και βέβαια θα τ' άκουσες. Πήγε κι ήρθε ο κόσμος! Αυτός ο Σταυράκης ήταν Βούλγαρος που έκανε το φίλο μας. Βαστούσε ένα χάνι, εκεί που διασταυρώνεται ο δρόμος της Βέρροιας - Πολυχώρι - Γιαλατζίκ, με το δρόμο που πάει Θεσσαλονίκη - Γιαννισιά. Εκεί είναι το χωριό Τρία Χάνια. Εκεί περνούν πολλά δικά μας παλικάρια... και μυστικά μάλιστα. Και το 'ξερε ο Σταυράκης...

- Μα αυτόν, διέκοψε ο καπετάν Νικηφόρος, δεν τον σκότωσαν τον περασμένο Οκτώβριο, νομίζω σε κάποια κηδεία;

- Μάλιστα, στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, μέρα μεσημέρι, στην κηδεία της Χατζηλαζάρου, κάτω από την Καμάρα, και μέσα σε πλήθος κόσμου. Τον σκότωσε αυτός, ο Μανόλης ο Στενημαχίτης, σα βεβαιώθηκε πως μας πρόδιδε ο Σταυράκης.

- Και πώς γλίτωσε;

- Να, γλίτωσε! Ήταν γρήγορος κι επιτήδειος. Κρύφθηκε σ' ένα σπίτι κι έφυγε νύχτα και πήγε στο σώμα του καπετάν Γκόνου, στο Βάλτο. Κάπου, στην Πρίσνα ή σε άλλη καλύβα, ανταμώθηκε με κάποιον παλιό ή καινούριο του φίλο, δεν ξέρω καλά, έναν αξιωματικό νομίζω, που ήθελε καλά και σώνει να ξεπαστρέψει τον Παζαρέντζε. Και πήγαν στο Ζερβοχώρι μαζί οι δυο τους.

- Τι πήγαν να κάνουν;

- Να ξεκαθαρίσουν, λέει, παλιούς λογαριασμούς.

- Τι λογαριασμούς μπορούσε να έχει ο Μανόλης από τη Στενήμαχο, με τον Παζαρέντζε από το Ζερβοχώρι; ρώτησε ο Άγρας.

- Αυτός κανένα. Πήγε από αλληλεγγύη με το φίλο του, τον αξιωματικό που σου λέγω.

- Πώς τον λεν το φίλο του τον αξιωματικό; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Μυστήριο! Δεν το λέει και ο Στενημαχίτης.

- Και πώς το ξέρεις, παπά μου, πως είναι αξιωματικός; έκανε ο Άγρας.

- Του φαίνεται. Είναι ψηλός, λιγνός, δυνατός, σιδερόκορμος. Στέκεται κολόνα, το κεφάλι έτσι ψηλά. Τα μάτια του φωτιές βγάνουν! Και η φωνή του σαν προστάζει... πού να κάνεις πως δεν ακούς! Κάθε του λέξη, θα 'λεγες είναι και από ένα «Εμπρός! Μαρς!».

Οι δυο αρχηγοί γέλασαν.

- Έτσι γνωρίζεται ένας αξιωματικός; έκανε κοροϊδευτικά ο Άγρας. Δεν τον ρωτούσες καλύτερα τι είναι;

- Να τον ρωτήσω, λέει; Πού κοτά κανείς να ρωτήσει! Σε κοιτάζει, και τα μάτια του λες ξεγυμνώνουν την ψυχή σου. Αυτός όμως, κρυφό-ο-ος!... Πού να ρωτήσεις τίποτα!

- Πού τον είδες εσύ, παπα - Γιάννη;

- Στο Νησί. Πέρασε μια νύχτα στο κελί μου με τον Στενημαχίτη. Κάτι ξεπαστρέματα είχαν γίνει. Οκτώ Τεχοβίτες κατακρεούργησαν οι Βούλγαροι; Δεκατέσσερις κομιτατζήδες ξεπάστρεψαν οι δικοί μας. Και ο κρυφός φίλος του Στενημαχίτη σκότωσε τον Παζαρέντζε... Ισως και άλλους.

- Μα τι λογαριασμούς είχε με τον Παζαρέντζε, δεν τον ρωτούσες; έκανε ανυπόμονα ο Άγρας.

- Αυτόν, σου είπα, Καπετάνιε μου, δεν τον ρωτά κανείς τίποτα! Ρώτησα το Μανόλη το Στενημαχίτη. Μου είπε πως ο μυστικός αυτός φίλος του εκδίκησε κάποιον Βασίλη Αντρεάδη από το Ασπροχώρι. Το Ασπροχώρι ήταν ένα χωριουδάκι μεταξύ Νιάουσας και Βάλτου. Δεν υπάρχει πια, το κατέστρεψαν οι κομιτατζήδες για να εκδικηθούν αυτόν τον Βασίλη, που είχε πάγει, λέει, και είχε πολεμήσει με τον καπετάν Ζέζα. Του σκότωσαν μητέρα και γυναίκα, και του κλέψανε ένα παιδάκι που είχε. Σαν το 'μαθε, ύστερα από καιρό, ο μυστικός αυτός φίλος του Στενημαχίτη, που ήταν και φίλος του Βασίλη Αντρεάδη, τον ζήτησε λέει να τον βρει. Μα χάθηκε αυτός, τρελάθηκε, πέθανε δεν ξέρω. Και πήγε ο μυστικός φίλος του Στενημαχίτη να σκοτώσει τον Παζαρέντζε, που χάλασε λέει το σπίτι του Βασίλη Αντρεάδη. Πήγε ίσια στο Ζερβοχώρι, σ' ένα καφενείο γεμάτο Βουλγάρους, φώναξε έξω τον Παζαρέντζε και του είπε: «Εσύ σκότωσες τον τάδε και τον τάδε από το Τέχοβο;... Εσύ σκότωσες τις γυναίκες του Βασίλη από το Ασπροχώρι;... Εσύ τούτο;... Εσύ κείνο;...» Ο άλλος γύρεψε να βγάλει μαχαίρι. Μα πού! Θηρίο στη δύναμη, σου λέγω, ο φίλος του Μανόλη! Τον έπιασε από το λαιμό, και ώσπου να πεις τρία, τον έπνιξε σαν κοτόπουλο.

- Άλλος Γαρέφης! θαύμασε ο καπετάν Τυλιγάδης.

- Ναι, άλλος Γαρέφης!... Και να 'ταν λέει τιποτένιος ο Παζαρέντζε; Θηρίο και αυτός, ως εκεί πάνω άντρακλας. Μα ποιος τα βγάζει πέρα με το φίλο αυτό τον άγνωστο του Μανόλη του Στενημαχίτη! Έτρεξαν γείτονες του Παζαρέντζε να τον πιάσουν. Μια σπρωξιά στον ένα, μια γροθιά στον άλλο, άνοιξε δρόμο, όρμησε στο Βάλτο, χάθηκε στα καλάμια, πήγε ως την πλάβα όπου τον περίμενε ο Μανόλης ο Στενημαχίτης, και δρόμο! Νύχτα πια έφθασαν στο σπίτι μου στο Νησί.

- Γιατί δεν ήλθαν εδώ, σ' εμάς; ρώτησε ο Άγρας.

Δε θα ΄ξεραν το δρόμο ίσως - ποιος ξέρει; Δε λες και πώς ήλθαν σε μένα! Βρήκαν κάποιο άγνωστο μονοπάτι, που βγαίνει στη Γιάντισσα...

- Το μονοπάτι του καπετάν Παναγιώτη; αναφώνησε ο Άγρας.

- Ίσως. Δεν ξέρω. Από κει πήγαν στις ελληνικές καλύβες, στην Αγία - Μαρίνα νομίζω, και από κει τους οδήγησαν σε μένα. Μα για να φθάσουν στο κρυφό αυτό μονοπάτι, τι τράβηξαν! Πέρασαν μες τα καλάμια, μπήκαν στο νερό, και πήρε στα χέρια του ο άγνωστος την πλάβα, όπου δεν περνούσε αυτή με το κουπί. Ηρακλής, σου λέω, θηρίο, χεροδύναμος ο σύντροφος του Μανόλη!

- Και τώρα πού είναι; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Μήπως λέγει; Έφυγαν όπως ήλθαν και οι δυο ξαφνικά. Τους έστρωσα να κοιμηθούν. Το πρωί σαν ξύπνησα, είχαν φύγει. Κανένας δεν τους είχε δει... Εξατιμίστηκαν θα 'λεγες.

Το φαγί ήταν έτοιμο. Κάθισαν οι καπεταναίοι γύρω στη φωτιά κι έβαλαν μεταξύ τους τον παπα - Γιάννη.

- Είπες πως μας φέρνεις και καλές και κακές ειδήσεις, παπα - Γιάννη, είπε ο καπετάν Νικηφόρος. Ο φόνος του Παζαρέντζε πού καταλογίζεται;

- Στις καλές βέβαια. Βγήκε από τη μέση ένας συνεργός, από τους χειρότερους, του Αποστόλ Πέτκωφ, που έσφαξε τους οκτώ Τεχοβίτες.

- Τον Αποστόλ Πέτκωφ όμως δεν τον έπιασαν! είπε ο καπετάν Τυλιγάδης.

- Πού να τον πιάσουν αυτόν! έκανε συλλογισμένος ο παπάς. Πάω να πιστέψω πως είναι φάντασμα, πως δεν υπάρχει...

- Υπάρχει, είπε ο Άγρας. Τον είδε και του μίλησε ένα δικό μας παιδί. Μα ξέρει και κρύβεται. Δεν εκτίθεται αυτός. Και σα σφάξουν οι δικοί του, είτε είναι παρών είτε δεν είναι ο Πέτκωφ, βάζουν γράμματα του με την υπογραφή του στα πτώματα, τάχα πως είναι αυτός ο πανταχού παρών και τα πάντα πληρών. Είναι και αυτός τρόπος να τρομοκρατεί τα χωριά.

- Ποιος είναι οι κακές σου ειδήσεις, παπά; ρώτησε πάλι ο Νικηφόρος. Μήπως από δω τίποτα;

- Όχι, είναι από τον καζά Ζίχνας, από την Κλεπούσνα. Κομιτατζήδες πήγαν, σταλμένοι από το κέντρο της Σόφιας, να δολοφονήσουν τον Χρυσόστομο, τον Άγιο Δράμας. Το είχαν καλά οργανώσει, και θα τον σκότωναν. Μα έτυχε να φύγει ο Δεσπότης σε περιοδεία. Και απογοητευμένοι, αγριεμένοι, οι δολοφόνοι εκδικήθηκαν. Είχαν δυναμίτη μαζί τους. Έβαλαν φωτιά στα ελληνικά σπίτια, σκότωσαν άντρες, γυναίκες, παιδιά, ένα γέρο Βουζίκη, ενενήντα χρόνων, ένα μωρό δυο χρόνων, την κόρη του παπα - Βαγγέλη, το δάσκαλο, τη γυναίκα του... Τέσσερις γυναίκες σκότωσαν! Σα γύρευαν οι δύστυχες να ξεφύγουν από τις φλόγες, τις πετούσαν πίσω και τις σούβλιζαν με τις ξιφολόγχες τους. Μεγάλο κακό έκαναν στην Κλεπούσνα! Και τι τους έφταιγε το χωριό; Όλη τους η λύσσα ήταν πως δε βρήκαν και δε σκότωσαν τον Άγιο Δράμας... Ομιλίες και βήματα ακούστηκαν στο πάτωμα έξω, και ο Μιχάλης παρουσιάστηκε στην είσοδο της καλύβας.

- Ο Αποστόλης ο οδηγός ήλθε, ανήγγειλε.

- Ο μικρός; Ας έλθει μέσα! Ας ορίσει στο τραπέζι μας, είπε ο Άγρας.

Προσπάθησε να γελάσει και να ειρωνευθεί τάχα το ανύπαρκτο τραπέζι τους, μα τα δόντια του χτυπούσαν από τον πυρετό, και πλησίασε όσο μπορούσε στη φωτιά που έκαιε στη μέση του κύκλου τους. Παραμέρισε ο Μιχάλης, και ο Αποστόλης μπήκε στην καλύβα.

- Καλώς τον!

- Καλώς όρισες! αναφώνησαν μαζί οι δυο αρχηγοί.

- Κάτσε κει, πλάι στον παπα - Γιάννη, το μουσαφίρη μας, πρόσθεσε ο Άγρας.

Και κάνοντας του θέση, ξαπλώθηκε κείνος πιο κοντά ακόμα στη φλόγα.

- Ποιος αέρας σ' έφερε;

Τα γοργά μάτια του Αποστόλη είχαν σταθεί στο πλαγιασμένο παράμερα σώμα του Αντώνη, σκεπασμένο με μια κάπα, και γύρισαν ερευνητικά στον άγνωστο παπά. Ποιος ήταν και τι ζητούσε κει ο παπάς;

- Ήλθα να πάρω νέα σας, είπε επιφυλακτικά. Και κάθησε σταυροπόδι πλάι στον παπά.

- Τα 'μαθες; Σκότωσαν τον Παζαρέντζε, του είπε ο καπετάν Τυλιγάδης.

- Πού; Ποιος; αναφώνησε ο Αποστόλης.

- Κάποιος φίλος του καπετάν Μανόλη του Στενημαχίτη... Τ' όνομα ξύπνησε την περιέργεια του Αποστόλη.

- Αυτουνού που σκότωσε...

- Τον Σταυράκη, ναι.

Μα όταν του διηγήθηκε ο παπα - Γιάννης τη σχέση του Στενημαχίτη μ' ένα σύντροφο του άγνωστο, που γύρευε να εκδικήσει φίλο του που είχε χάσει το παιδί του, σα λαγωνικό όρτσωσε ο Αποστόλης τ' αφτιά του.

- Το λέγανε Τάκη το χαμένο παιδί; ρώτησε λαχταριστά.

Μα δεν πρόφθασε ο παπάς ν' αποκριθεί. Μια ομοβροντία έσχισε τον αέρα, και αμέσως δεύτερη. Και ο παπάς έπεσε πίσω. Μεμιάς η καλύβα βρέθηκε στο πόδι. Αρχηγοί και άντρες βγήκαν στο πάτωμα, και, μπρούμυτα πεσμένοι πίσω από το χαμηλό οχύρωμα, έριξαν κι εκείνοι μπαταρίες, στα τυφλά, μες στα καλάμια, κατά το μέρος απ' όπου είχαν έλθει οι σφαίρες. Μα κανένας δεν αποκρίθηκε, ούτε ακούστηκε τίποτα. Και δυο πλάβες που βγήκαν με τον Τυλιγάδη να ερευνήσουν, γύρισαν άπρακτες. Δεν είχαν δει τίποτα, δεν είχαν ακούσει τίποτα. Στο μεταξύ, ο παπάς είχε ξεψυχήσει.

Οι σφαίρες είχαν τρυπήσει τους καλαμένιους τοίχους της καλύβας, είχαν περάσει αντίκρυ, πάνω από τους ώμους των καθισμένων καπεταναίων, και μια είχε βρει τον παπα - Γιάννη στο κεφάλι.

Όλοι ήταν μαραμένοι. Η κατάσταση αυτή δεν μπορούσε να εξακολουθήσει, οι άντρες εκνευρίζονταν, η μεγάλη καλύβα τους ήταν στόχος, έπρεπε σκυφτοί να περπατούν, μην τους έλθει καμιά σφαίρα, δεν ήξερες από πού, όπως είχε πάρει τον κακομοίρη τον παπα - Γιάννη... Αμίλητος κοίταζε ο Άγρας τους άντρες του, που έπλεναν το ματωμένο πρόσωπο του παπά, τον τύλιγαν στο ράσο του και τον πλάγιαζαν δίπλα στον πεθαμένο Αντώνη. Ο καπετάν Νικηφόρος πήρε παράμερα τον Τυλιγάδη.

- Με το φως δεν μπορούμε να κινηθούμε, του είπε. Μα μόλις σουρουπώσει, να οδηγήσει ο Αποστόλης τις πλάβες με τους νεκρούς στις Κάτω Καλύβες, και μαζί να πάρει και τον Αρχηγό. Έτσι άρρωστος και με τέτοιο κρύο, δεν μπορεί πια να μείνει εδώ.

- Δεν θα θελήσει να φύγει! αποκρίθηκε ο καπετάν Τυλιγάδης.

- Δεν μπορεί να εξακολουθήσει αυτή η κατάσταση, είπε ο Νικηφόρος. Η καλύβα μας είναι κράχτης. Θα εξακολουθούν να μας σκοτώνουν, κι εμείς δε θα ξέρομε από πού μας έρχονται οι σφαίρες. Πρέπει απόψε να ρίξομε την καλύβα και να την ξαναχτίσομε χαμηλή. Μα γι' αυτό πρέπει να έχει φύγει ο άρρωστος Αρχηγός.

- Δε θα δεχθεί να φύγει, επανέλαβε ο Τυλιγάδης.

- Θα του μιλήσω εγώ, είπε ο Νικηφόρος.

Πλάι στη φωτιά, πλαγιασμένος στη ράχη, ο Άγρας είχε κλειστά τα μάτια κι έτρεμε από πυρετό. Είχε δυσφορία μεγάλη και βογγούσε σιγά σιγά. Ο Νικηφόρος ακούμπησε το χέρι στο καυτό του μέτωπο.

- Τέλο... είπε τρυφερά.

Ο Άγρας άνοιξε τα μάτια.

- Τι είναι; ρώτησε.

- Θα φύγει ο Αποστόλης σε λίγο... Θα οδηγήσει τις πλάβες με τους νεκρούς... Λέγω να φύγεις μαζί...

- Εγώ;... Με τους νεκρούς;... Γιατί;... έκανε ο Άγρας που ήταν ζαλισμένος από τον πολύ πυρετό.

- Δε θα πας εσύ με τους νεκρούς... Θα σε παν στην Τούμπα της Τερχοβίστας, είπε ο Νικηφόρος.

Ο Άγρας είχε γείρει το κεφάλι του στο πλάι και ξανάκλεισε τα μάτια του.

- Δε φεύγω από δω... μουρμούρισε.

Μα δε μίλησε πια. Και σε ό,τι κι αν του έλεγε ο σύντροφος του δεν απαντούσε πια.

- Σε τέτοια χάλια που είναι, ούτε θα καταλάβει... είπε ο Νικηφόρος του Τυλιγάδη. Θα τον κουβαλήσουμε σε μια πλάβα και θα τον συνοδέψουν δυο άντρες, ως τη μεγάλη Τούμπα.

Κι έτσι έγινε. Δεν είχε ο Άγρας ούτε τη δύναμη, ούτε τη θέληση ν' αντισταθεί, όταν σηκωτό τον έβαλαν σε μια πλάβα. Σκυθρωπός, αμίλητος, όρθιος στο έξω πάτωμα, πλάι στον πιστό Τυλιγάδη, κοίταζε ο Νικηφόρος τις πλάβες που απομακρύνονταν στο παγωμένο σκοτάδι. Ύστερα γύρισε, τίναξε τους ώμους του σαν να ήθελε να βγάλει από πάνω του ένα βάρος, και με μεγάλες πατημασιές μπήκε στην καλύβα.

- Και τώρα, στη δουλειά! είπε του Τυλιγάδη που τον είχε ακολουθήσει.

Η δουλειά ήταν δύσκολη, πολύωρη κι επίμονη. Δεν ήταν εύκολο να κατεδαφίσουν στα σκοτεινά, με τέτοιο δυνατό κρύο, σε μια νύχτα, μια μεγάλη καλύβα, και να ξαναχτίσουν άλλη. Μα όταν αποφάσιζε κάτι ο καπετάν Νικηφόρος, δεν τον σταματούσαν τα εμπόδια και οι δυσκολίες.

Χωρίς κρότο, χωρίς εργαλεία, χωρίς φως, σε μια νύχτα μέσα, τριάντα άντρες κατέβασαν καλάμια, δοκάρια, ραγάζια, στέγες και τοίχους, και με τα ίδια υλικά ξανάχτισαν καινούρια καλύβα, χαμηλή, που το ύψος της να μην περνά τα καλάμια. Μαζί τους δούλεψε και ο Νικηφόρος, λύνοντας με τα χέρια του καλάμια και δοκάρια, αφηφώντας κούραση, πόνους και κόπους. Και βλέποντας τον Αρχηγό τους πρώτο στη δουλειά, παράβγαιναν οι άντρες ποιος να πρωτοβοηθήσει, ποιος να καταβάλει μεγαλύτερη προσπάθεια να εκτελέσουν το σκοπό τους. Μα όταν θέλησαν να χαλάσουν το πρόχωμα, για να το πλησιάσουν στη χαμηλή τους καλύβα, στάθηκε αδύνατο. Το κρύο είχε πετρώσει τη λάσπη με την οποία ήταν χτισμένο, θα χρειάζονταν αξίνες για να το σπάσουν, και το κυριότερο στοιχείο για να επιτύχει ο σκοπός τους ήταν η σιωπή. Το πρωί, σαν ξημέρωσε, εξαντλημένοι, βρώμικοι, λασπωμένοι, μουσκεμένοι, μα ήσυχοι πια, πλαγιασμένοι πλάγι πλάγι στην ταπεινή τους καλυβούλα, άντρες και αρχηγός μπόρεσαν να κοιμηθούν ύπνο όπως δεν τον είχαν γευθεί από καιρό.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΕ

Είδε κι έπαθε ο Αποστόλης να ξαναβρεί την Κούγκα, όταν ξαναγύρισε την επαύριο το βράδυ. Γύρευε τη μεγάλη καλύβα, και όπου και να γύριζε δεν έβλεπε παρά καλάμια ξερά. Γελαστός, χαρούμενος, τον δέχθηκε ο Νικηφόρος, όταν επιτέλους βρήκε το πάτωμα.

- Αν δυσκολεύτηκες εσύ, άλλο τόσο θα δυσκολευτούν και αυτοί, του είπε.

Και ζήτησε ειδήσεις απ' έξω. Σαν άκουσε το μήνυμα του πάτερ Χρυσόστομου από το Μπόζετς, σκυθρόπιασε.

- Το ξέρω πως έχουν ανάγκη από ενίσχυση και εγκαρδίωση, είπε. Μα πώς ν' αφήσουμε την Κούγκα και όλη τη Δυτική Λίμνη στους Βουλγάρους; Λείπει τώρα και ο καπετάν Άγρας. Είμαι μόνος.

- Δεν μπορείς, λέει, να στείλεις έναν, που τον λεν οι Βούλγαροι Εντεροβγάλη, που δεν ξέρει κανένας τ' όνομα του και σκοτώνει αράδα τους κομιτατζήδες, κύριε Αρχηγέ; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Τον Εντεροβγάλη; Ποιος είναι αυτός; Ο Αποστόλης επανέλαβε όσα του είχε πει ο καλόγερος του Μπόζετς.

- Τον λένε οι δικοί μας καπετάν Γαρέφη, πως αναστήθηκε ο καπετάν Γαρέφης, κι εκδικεί όλους τους φόνους που κάνουν αυτοί.

- Δεν τον ξέρω, δεν τον άκουσα, είπε ο καπετάν Νικηφόρος. Μα αν τον ξέρει το Κέντρο, από κει μπορεί να πληροφορηθεί και να τον ζητήσει ο πάτερ Χρυσόστομος. Στο δικό μας διαμέρισμα μια φορά, δεν εργάστηκε. Πάντως εγώ δεν μπορώ να φύγω τώρα από την Κούγκα. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος είναι δω. Ας κάνουν υπομονή τα χωριά. Εγώ θα μείνω.

Κι έμεινε.

Η φύλαξη της Δυτικής Λίμνης είναι από τις ηρωικότερες σελίδες του Μακεδονικού Αγώνα. Οι Βούλγαροι γύρευαν την Κούγκα κι έστελναν περιπολίες να την καταστρέψουν, και οι Έλληνες που βάσιζαν τη δράση τους στην Κούγκα, έβγαζαν κι εκείνοι περιπολίες και χτυπιούνταν κάθε μέρα, πότε από μακριά και πότε από κοντά με τον εχθρό. Πλησίασαν οι Βούλγαροι κι έχτισαν καλύβα μεταξύ του συμπλέγματος τους και της Κούγκας. Πλησίασαν και οι Έλληνες κι έχτισαν άλλη καλύβα μεταξύ της Κούγκας και της καινούριας βουλγάρικης καλύβας. Τόσο κοντά ήταν, ώστε ανάμεσα στα τσακισμένα και αραιωμένα από το κρύο καλάμια, μισοφαίνονταν οι καινούργιες καλύβες, και στις σιωπηλές ώρες της Λίμνης, ακούονταν κάποτε και οι ομιλίες. Έχτισε ο Νικηφόρος και άλλη καλύβα από το άλλο πλευρό της Κούγκας, για περισσότερη ασφάλεια, κι έχτισε και άλλη παρακάτω, στο δρόμο προς τις Κάτω Καλύβες, και την έκανε αποθήκη.

Κάθε μέρα, πλάβες με χωρικούς πηγαινόερχονταν με χώμα για το οχύρωμα, καλάμια, κούτσουρα, ραγάζι και τροφές. Κάθε λίγο, ο άρρωστος Άγρας τους έστελνε φυσίγγια και μπόμπες για ν' αναπληρώσει τα πολεμοφόδια που καίονταν στις καθημερινές συμπλοκές. Το κρύο χειροτέρευε. Χιόνι πυκνό σκέπασε όλο το Βάλτο, σπάζοντας άφθονα καλάμια, ξεσκεπάζοντας ακόμα περισσότερο φιλικές κι εχθρικές καλύβες. Φάνηκε και άλλη καλύβα βουλγάρικη, που είχε χτιστεί χωρίς να την πάρουν είδηση. Έβγαλε ο Νικηφόρος σκοπούς μακρύτερα ακόμα από τη βάση, τόσο κοντά στις βουλγάρικες καλύβες ώστε άκουαν τις κουβέντες τους. Συχνά αντάλλαζαν, από μέσα από τα καλάμια, Έλληνες και Βούλγαροι, προκλήσεις και βρισιές. Οι περιπολίες πολλαπλασιάστηκαν. Ο καπετάν Νικηφόρος τις οδηγούσε ο ίδιος. Ο ίδιος πήγαινε και στις άλλες καλύβες, που είχαν χτίσει για προφύλαξη και για βοήθεια στα διάμεσα των βάσεων, να βεβαιωθεί πως φυλάγονταν καλά.

Μια νύχτα, που βγήκε με τρεις πλάβες να κάνει αναγνώριση, έχασε το δρόμο του, δεν έβρισκε πια το μονοπάτι. Ήταν κοντά στις βουλγάρικες καλύβες και κινδύνευαν κάθε στιγμή οι πλάβες να ξεμπουκάρουν πάνω σε καμιά εχθρική καλύβα, ν' ανακαλυφθούν από βίγλα βουλγάρικη ή να πέσουν σε καμιά «μπρουσκάδα». Είδαν κι έπαθαν να σπάσουν τα πυκνά καλάμια και να περάσουν, να ξαναβρούν το μονοπάτι. Άλλη φορά βγήκε με δυο πλάβες σε αναγνώριση. Το κρύο ήταν τρομερό. Τα νερά άρχισαν να παγώνουν. Αδύνατον να προχωρήσουν.

Ο καπετάν Παντελής, που ήταν με τον Νικηφόρο, του είπε:

- Θα κολλήσουμε αν δεν γυρίσουμε πίσω στην καλύβα. Τωόντι τα νερά έπηξαν παντού.
- Πόσο μακριά είμαστε; ρώτησε ένας πλαβαδόρος.
- Δυο ώρες, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος.
- Θα βάλομε περισσότερες, είπε ο πλαβαδόρος· η πλάβα κόλλησε!

Χρειάστηκε να σπάσουν λεπτό τον πάγο για να ξεκολλήσουν. Μα το κρύο ολοένα δυνάμωνε, μαζί και ο πάγος. Και όσο προχωρούσαν, τόσο δυσκολότερα έσπαζαν τον πάγο. Είχαν απομακρυνθεί δυο ώρες από την καλύβα. Έβαλαν δεκαοχτώ για να γυρίσουν. Όλη μέρα και όλη νύχτα έσπαζαν πάγο για ν' ανοίξουν δρόμο. Όταν έφθασαν επιτέλους στην Κούγκα, εντελώς εξαντλημένοι, τα χέρια τους ήταν πρησμένα από τους κόπους και το κρύο και τον κάματο. Σαν πτώματα έπεσαν στο πάτωμα και κοιμήθηκαν.

Ο Βάλτος είχε παγώσει πέρα ως πέρα. Οι συγκοινωνίες έπαυσαν. Ούτε άνθρωποι ούτε τροφές δεν έφθασαν πια. Οι πλάβες δεν κυκλοφορούσαν. Μακριά από τις φιλικές νότιες ακρολιμνίες και καλύβες, οι φύλακες της Κούγκας βρέθηκαν αποκλεισμένοι. Οι τροφές λιγόστεψαν, έλειψαν. Χρειάστηκε να μικρέψουν τις μερίδες, να μετρούν κάθε βούκα. Άρχισαν να πεινούν. Ξύλα δεν μπορούσαν πια να μεταφέρουν. Χρειάστηκε να κόβουν ρακίτα και καλάμια χλωρά, και να τα καίουν για να ζεσταθούν. Ο καπνός τους έπνιγε. Άνοιγαν το μουςαμά της πόρτας για να φύγει ο καπνός και ν' αναπνεύσουν, και πάγωνε πάλι η καλύβα. Η ζωή του Βάλτου, πάντα γεμάτη κακουχίες και στερήσεις, είχε καταντήσει μαρτύριο. Και όμως κανένας δεν παραπονούνταν, κανένας δεν ζητούσε να φύγει. Η καρτερική αντοχή του Αρχηγού έδινε καρδιά στους άντρες, υπέφεραν χωρίς να μιλούν και χωρίς να χάνουν το κέφι τους.

- Καλά όμως που έφυγε ο καπετάν Άγρας! έλεγε κάπου κάπου ο καπετάν Τυλιγάδης. Θα είχε πεθάνει αν είχε μείνει εδώ...

Τα τελευταία νέα που είχε φέρει ο Αποστόλης από την Τούμπα της Τερχοβίστας, ήταν πως ο Άγρας αναλάμβανε πολύ αργά και πως τον βαστούσαν με τη βία να μη φύγει για την Κούγκα, πως έτριξε τα δόντια του που δεν ήταν κι εκείνος στη μάχη, και πως τον φύλαγαν μην ξεκόψει. Ύστερα έφυγε και ο Αποστόλης, πάγωσε η Λίμνη και δεν έφθανε πια καμιά είδηση. Οι σκοποί όμως που παραφύλαγαν μακριά, προς το μέρος των Βουλγάρων, έφεραν την είδηση πως οι εχθροί έχτιζαν και άλλη καλύβα, στο πλευρό της Κούγκας. Πρωί πρωί, βάζει ο καπετάν Νικηφόρος τις μακριές του μπότες, που του ανέβαιναν ψηλά, πάνω από τα γόνατα, και σκέπαζαν τους μηρούς, και, με δυο πλάβες και πέντε άντρες διαλεχτούς, μεταξύ των οποίων ήταν και ο καπετάν Παντελής, φεύγει και πάγει να δει με τα μάτια του τι τρέχει. Ήταν οπλισμένοι όλοι, με τουφεκία, πιστόλια, φυσίγια.

- Ειδοποιήσετε και τις γειτονικές καλύβες, άφησε παραγγελία ο Νικηφόρος. Αν ακούσετε τουφεκίδι, θα πυροβολήσετε απ' όλα τα πατώματα, για να φέρετε σύγχυση και να μην ξέρει ο εχθρός από πού του έρχεται ο αιφνιδιασμός.

Κι έφυγε.

Μα ο πάγος ήταν ψηλός. Κάπου κάπου βαστούσε το βάρος των σωμάτων, αλλού σπούσε και βούλιαζαν οι άντρες στα νερά, κάποτε ως τη μέση. Έβγαιναν τότε, πατούσαν σε τίποτα φυτά, τινάζονταν, σήκωναν ψηλά τα πόδια για ν' αδειάζουν τα νερά από τις μπότες τους, και ξανάπαιρναν το δρόμο τους. Παντού ξερά καλάμια. Παγωμένα, τσάκιζαν με κρότο. Σα γάτες, πότε πατώντας στα νερά, πότε στον πάγο και πότε στους βάλτους, προχωρούσαν οι έξι άντρες μερικά βήματα, και πάλι στέκονταν ν' ακούσουν και να δουν.

Τίποτα δε φαίνονταν από μέσα από τα κίτρινα χόρτα. Και πάλι έπαιρναν το δρόμο τους. Όλη μέρα προχωρούσαν αργά, σιωπηλά, προσεκτικά, μες στα παγωμένα νερά, ανάμεσα στα ξερά καλάμια που δεν έπρεπε να σπάζουν, μην ακουστεί το τσάκισμα τους. Είχε σχεδόν νυχτώσει όταν ο Νικηφόρος, που προχωρούσε εμπρός, είδε από μέσα από κάτι αραιωμένα καλάμια την καινούρια μισοχτισμένη καλύβα. Ήταν τόσο κοντά, ώστε έβλεπε τους εργάτες και άκουε τις ομιλίες τους. Με το χέρι έγνεψε στους άντρες του να σταματήσουν. Έπρεπε να πλησιάσουν με τη μεγαλύτερη προσοχή. Ο λαφρύτερος κρότος θα τους πρόδιδε, και τότε ήταν χαμένοι. Πρώτος προχώρησε λίγα μέτρα ο Νικηφόρος, μες στα νερά και στα καλάμια, και ξαπλώθηκε μπρούμυτα σε κάποια πλατύφυλλα φυτά. Τότε προχώρησε ο καπετάν Παντελής, που ήρχονταν δεύτερος, και ξαπλώθηκε στην ίδια γραμμή κοντά του. Ύστερα, σαν αγριόγατα ξεγλίστρησε ο Ευάγγελος Κουκουδέας, ύστερα ο τέταρτος, ο πέμπτος, ο έκτος, όλοι στη γραμμή, μπρουμτιασμένοι, σιωπηλοί, ακίνητοι. Περίμεναν και κοίταζαν.

Και πάλι σηκώθηκε ο Νικηφόρος, και πότε περπατώντας σκυφτός, πότε σερνόμενος στον πάγο, πότε βουλιάζοντας στο νερό, προχώρησε πάλι μερικά μέτρα και ξαπλώθηκε σε χοντρόφυλλους βάλτους, περιμένοντας τους συντρόφους του. Και προχώρησαν, προχώρησαν, ώσπου έφθασαν πλάγι στην καλύβα, όλοι στη σειρά. Σήκωσε ο Νικηφόρος το χέρι, κι έδωσε το σύνθημα. Μια ομοβροντία ακούστηκε, και δεύτερη, και τρίτη. Φωνές ξέσπασαν στην καλύβα, στριγγλιές, βογγητά.

- Ολελέ!... Ολελέ! Μάικου!

Από τα ελληνικά πατώματα πυκνό τουφεκίδι ξέσπασε τότε, και μες στον κρότο, ο Νικηφόρος με τους πέντε άντρες του, άδειασε ο καθένας τα δέκα του φυσίγια, πυροβολώντας από κοντά τη μισοχτισμένη καλύβα. Τέτοια σύγχυση και ανεμοζάλη έφερε στους Βουλγάρους η τολμηρή αυτή επίθεση, ώστε δεν πρόφθασαν ή δε σκέφθηκαν να βγάλουν πλάβες, να κυνηγήσουν τους επιτιθέμενους πεζοπόρους.

Ενώ μάζευαν οι Βούλγαροι τους πληγωμένους και σκοτωμένους τους, οι έξι Έλληνες, πατώντας σε νερά, φυτά, ή πάγους, επέστρεψαν στην Κούγκα σώοι και αβλαβείς, αλλ' αφανισμένοι από την κούραση και το κρύο. Ξύπνησαν την άλλη μέρα με βροχή.

- Ουφ! Τουλάχιστον θα λιώσει ο πάγος! έκανε με ανακούφιση ο καπετάν Παντελής, ο πιο νοικοκύρης της παρέας, που δυσανασχετούσε για το στραπάτσο που είχε πάθει την παραμονή η πάντα καθαρή, όσο και να ήταν παλιά, φορεσιά του. Θα μπορούμε να κυκλοφορούμε με πλάβες. Δέστε τι μου έκαναν τα χθεσινά νερά και

οι πλατύφυλλες λαπατιές!

- Πω, πω! είπε συμπονετικά ο Μιχάλης, και φώναξε: Κερα - Τριανταφυλλιά, Μαρία, Ασήμω! Βάλτε σίδερα στο τζάκι, ελάτε να σιδερώσετε το αντερί και το μενιβρέκι του Παντελή! Έχουν μια ζάρα κι ένα λεκεδάκι! Πω πω!

Όλοι οι άντρες γέλασαν, πρώτος πρώτος ο καπετάν Παντελής, που με το χέρι, πατώντας τις ζάρες, γύρευε να τις σβήσει. Καλύκαρδα είπε ο Αρχηγός:

- Μη μου τον πειράζετε, τον Παντελή! Μακάρι να ήταν όλοι τυποδεμένοι σαν κι αυτόν. Θα πηγαίναμε στο θάνατο σαν τους Σπαρτιάτες του Λεωνίδα, λουσιμένοι, χτενισμένοι, παστρικοί, σα γαμπροί της ώρας.

Σήκωσε τα μάτια κατά τα μαύρα σύννεφα που κατέβαζαν καταρράχτες. Ποιος ξέρει αν μ' αυτόν τον καιρό δε μας προσβάλλουν αύριο οι γείτονες μας... πρόσθεσε. Μα τρομαγμένοι από το χθεσινό αιφνιδιασμό οι Βούλγαροι δεν κούνησαν. Τρεις μέρες και τρεις νύχτες έβρεξε, οι πάγοι έλιωσαν και η τετάρτη μέρα ξημέρωσε ηλιακή, φωτεινή, χαρά Θεού. Η λίμνη έλαμπε πέρα ως πέρα, φρεσκολουσμένη, με διαμάντια σκαλωμένα σε όλα τα κλαριά, τους βάλτους και τα καλάμια. Πλάβες κατάφθασαν με τροφές και πολεμοφόδια, επίσης και με ειδήσεις. Ο Άγρας ήταν καλύτερα, κι ενθουσιασμένος έγραφε του Νικηφόρου:

«Αδελφέ Γιάννη, Έλαβον την επιστολήν σου, είδον τα εν αυτή. Αι εξωτερικά πληροφορία είναι θαυμάσια, ολίγη υπομονή χρειάζεται ακόμη και ενέργεια, και θα κατορθώσωμε την εκτόπισιν των φίλων μας. Η προχθεσινή ενέργεια σου ήτο εξόχως λαμπρά και τ' αποτελέσματα των τοιούτων ενεργειών θα είναι πολύ αποτελεσματικά. Μόλις Πάλας άφιχθη εις πάτωμα, να έλθης εδώ, σε περιμένομεν, να συστήσης εις όλους τους άνδρας γενικώς, και ιδίως εις τους ιδικούς σου, τελείαν υποταγήν εις τον Πάλαν, καθ' όσον εις την παρούσαν περίστασιν Αρχηγοί, Καπεταναίοι, είναι όλοι κοινοί. Σήμερον έρχεται ενίσχυσις δι' ής θ' αντικαταστήσης τους πλέον κουρασμένους άνδρας, οίτινες ας παραμένουν είτε εις το Καραούλι του Κολοβού ή εις την καλύβαν κάτω. Σε φιλώ, Άγρας»

Κι έστειλε το γράμμα μ' έναν αγγελιοφόρο.

Στο μεταξύ ο Αποστόλης είχε πάγει στα Γιουβάρια, στην ακροθαλασσιά, να παραλάβει και να οδηγήσει τις ενισχύσεις που έστελνε το Κέντρο στη Λίμνη.

- Καλά κάνουν, είπε ο Νικηφόρος, μ' ένα εγκαρδιωτικό βλέμμα στους γύρω άντρες του. Μερικοί από μας έχουμε ανάγκη από ξεκούραση.

Ήταν αρκετοί κουρασμένοι, και άλλοι θερμισμένοι. Μα ποιος το παραδέχονταν, όσο βαστούσε τέτοια στάση ο Αρχηγός, να τ' ομολογήσει; Όλοι φούσκωναν τα στήθη τους και διαμαρτυρούνταν πως κανένας δε φεύγει, δεν αφήνει τον Αρχηγό. Με το λιώσιμο όμως του πάγου, η κατάσταση αντί να καλυτερεύσει επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο. Τα νερά κατέβηκαν ποτάμι από τα βουνά, ανέβασαν τη στάθμη της Λίμνης, πλημμύρισαν τις καλύβες. Το πάτωμα της Κούγκας, παλιό, κακοχτισμένο και βαρύ, ακουμπισμένο στο ρηχό βυθό, δεν ανέβαινε με τα νερά, δεν έπλεε· απεναντίας κατακλύζονταν ολόενα και περισσότερο. Από την καλύβα - αποθήκη, χτισμένη δυο χιλιάδες μέτρα πιο νότια, οι πλάβες αδιάκοπα κουβαλούσαν τώρα δέματα από καλάμια, ξύλα, κάσες άδειες, και τα στοιβαζαν στο πάτωμα μήπως και το υψώσουν. Θέση πια να σταθούν οι άντρες όρθιοι μες στην καλύβα δεν υπήρχε. Η πόρτα είχε κοντήνει, είχε γίνει μια τρύπα. Και όλο ανέβαιναν, ανέβαιναν τα νερά...

Ο Νικηφόρος και οι άντρες του είχαν βγάλει τις μπότες τους, που δεν τους προφύλαγαν πια, και, γυμνοί ως πάνω από τα γόνατα, πηγαينوέρχονταν μες στα παγωμένα νερά, κάθονταν σε καμιά κάσα, και πάλι σηκώνονταν και περπατούσαν για να μην παγώσουν. Αδύνατο να πλαγιάσουν, αδύνατο να κοιμηθούν. Και τα νερά, ανέβαιναν, ανέβαιναν... Δυο μέρες και δυο νύχτες πέρασαν οι άντρες μες στα νερά. Η ζωή είχε γίνει ανυπόφορη. Πόνοι τους βασάνιζαν σε όλες τις κλειδώσεις. Αποκαμωμένος κάθισε ο Νικηφόρος, με το νερό ως τη μέση, ακούμπησε στον τοίχο της καλύβας κι έκανε να κοιμηθεί. Προσπάθησαν και οι άντρες του να τον μιμηθούν. Μα μόλις τους έπαιρνε ο ύπνος, το κρύο τους ξυπνούσε, τα δόντια τους χτυπούσαν, το σώμα τους μούδιαζε, χέρια, πόδια, μέση, πλάτες, όλα πονούσαν, κοκάλιαζαν, έχαναν την ευλυγισία τους.



Κάπου κάπου, σφαίρες βουλγάρικες σφύριζαν στ' αυτιά τους. Μα δεν απαντούσε κανένας τους, μην προκαλέσουν καμιάν επίθεση, που εκείνη την ώρα θα ήταν καταστρεπτική. Τ' οχύρωμα της καλύβας, από ογδόντα εκατοστά που το είχαν υψώσει, είχε μείνει ελάχιστο - τόσα καλάμια στοιβάζονταν πίσω του για να υψώσουν το πάτωμα! Την άλλη μέρα, διάλεξε ο Νικηφόρος δέκα δώδεκα άντρες, τους πιο κουρασμένους και άρρωστους, και, θέλοντας και μη, τους έστειλε στις Κάτω Καλύβες. Συνάμα ειδοποιούσε τον Άγρα να έχει έτοιμες ενισχύσεις, για να του τις στείλει με το πρώτο κάλεσμα. Δεν του έμεναν παρά εικοσιένιας πια, για να φυλάξει τις καλύβες και για αντίσταση, αν γίνονταν βουλγάρικη επίθεση· επίσης και μερικοί χωρικοί. Εκείνη τη νύχτα ο Νικηφόρος δεν κοιμήθηκε. Ανήσυχος, ακάθιστος, πυρετιασμένος, προετοιμάζονταν για μάχη. Έστηνε σκοπούς προς τις βουλγάρικες καλύβες, και οι πλάβες αδιάκοπα έφερναν και χώμα για το πρόχωμα, και φυσίγγια άφθονα για τους άντρες.

- Κάθισε, κύριε Αρχηγέ, του είπε ο καπετάν Παντελής, στήνοντας του μια κάσα όρθια. Δε θα βαστάξεις, αν κάνεις έτσι. Κι έχουν πρηστεί τα πόδια σου.

Σκοτισμένος, αποκρίθηκε ο Αρχηγός:

- Δεν μπορώ να κοιμηθώ, ούτε να ησυχάσω. Έχω μια προαίσθηση πως θα μας επιτεθούν αυτοί.

Οι σκοποί κατάφθαναν, ανήσυχος κι εκείνος. Μεγάλη κίνηση, λέγει, γίνονταν στις βουλγάρικες καλύβες, και πολλές πλάβες πηγαινοέρχονταν.

- Κάτι ετοιμάζουν, κύριε Αρχηγέ.

- Με τέτοιο κρύο; έκανε ένα από τα παιδιά.

- Αυτοί, πιο έμπειροι, χτίσανε καλύτερα τις καλύβες τους, δεν υποφέρουν σαν κι εμάς, είπε ο καπετάν Τυλιγάδης. Μπορεί και να μας επιτεθούν.

- Είμαι βέβαιος πως θα μας επιτεθούν, αποκρίθηκε ο καπετάν Νικηφόρος. Δεν έχουμε λεπτό να χάσομε. Το προαισθάνομαι.

Και χώρισε έξι άντρες από τους εικοσιένα, τους έδωσε δυο πλάβες, και τους διέταξε η μια να κρυφθεί στα καλάμια δεξιά, η άλλη αριστερά, και μόνο σα δώσει εκείνος το σύνθημα, αν πλησιάσουν πολύ οι Βούλγαροι και κινδυνεύει η καλύβα, τότε μόνο να πυροβολήσουν.

Ήταν επτά το πρωί· μόλις είχε ξημερώσει. Από τις βουλγάρικες καλύβες κάτι ακούονταν, κίνηση, πλατάγημα κουπιών. Και οι σκοποί πυροβόλησαν, υποχωρώντας προς την Κούγκα. Την ίδια ώρα, ομοβροντίες έπεσαν από διάφορα σημεία, και σφαίρες σφύριξαν, πιτσίλησαν τα νερά γύρω στην καλύβα. Μα ο Νικηφόρος ήταν πια έτοιμος. Έκανε νόημα να μην πυροβολήσει κανείς. Και ταμπουρωμένοι πίσω από το χαμηλό οχύρωμα τους οι άντρες, πειθαρχικοί, περίμεναν. Το τουφέκι όμως πύκωνε. Οι σφαίρες έπεφταν βροχή στο πάτωμα και στην καλύβα. Ένας εύζωνος που έκανε να συρθεί να πάρει κάτι από την καλύβα, έπεσε νεκρός. Ο Νικηφόρος δίνει διαταγή σε λίγα τουφέκια ν' αποκριθούν, έτσι που να γελαστούν οι Βούλγαροι, να νομίσουν πως δεν έχει δυνάμεις στην Κούγκα. Φωνές χαρούμενες και θριαμβευτικές ακούονται, βουλγάρικες:

- Χβανέτε γκι! Χβανέτε γκι φσίτσκι ζίβι! Τε σα μάλκο!

Πρέπει να ήταν πολλές οι πλάβες, και κοντά, και, αν και αόρατος ο εχθρός, θα έβλεπε αυτός την καλύβα. Γιατί οι σφαίρες όλες έπεφταν στο πάτωμα, χτυπούσαν και θρυμμάτιζαν το χωματένιο περίφραγμα.

- Πυρ ταχύ και γενικό! διατάζει ο Αρχηγός.

Και αρχίζει πανδαιμόνιο.

Όλη η Λίμνη αντηχούσε!... Η Κούγκα φλογίζονταν από τη μιαν άκρη στην άλλη. Τα τουφέκια άναβαν όλα, έφτυναν φωτιά και σίδερο, αλλά στα τυφλά, μες στα καλάμια, απ' όπου έφθαναν οι εχθρικές σφαίρες. Μπρούμυτα, μες στα νερά, πίσω από το χαμηλό περιτοίχισμα, οι άντρες τραβούσαν αδιάκοπα. Μα ο εχθρός πλησίαζε ολοένα. Είχαν αποφασίσει οι Βούλγαροι, με κάθε θυσία να πάρουν το προπύργιο αυτό της ελληνικής αντιστάσεως, που τους είχε γίνει καρφί στο μάτι. Κάπου κάπου, καμιά πλάβα έκανε να ξεμυτίσει από μέσα από τα αραιά καλάμια, μα τέτοιο τουφεκίδι τη χαιρετούσε ώστε υποχωρούσε την ίδια στιγμή. Είχε περάσει μια

ώρα. Το ήξερε ο Νικηφόρος, ότι πριν από άλλη μια ώρα βοήθεια δεν μπορούσε να φθάσει, όσο και αν βιάζονταν οι άντρες από τις άλλες ελληνικές καλύβες. Έπρεπε να βαστάξει ως τότε. Το αριστερό μέρος της Κούγκας, γεμάτο πυκνά φυτά, τον ανησυχούσε. Από τα ρηγά αυτά νερά μπορούσαν και πεζή ακόμα να πλησιάσουν Βούλγαροι, να ρίξουν χεροβομβίδες. Και τότε ήταν χαμένοι. Έδωσε το σύνθημα να πυροβολήσει η αριστερή πλάβα. Μα, εκτεθειμένοι όπως ήταν οι άντρες στις δυο κρυμμένες πλάβες, είχαν υποφέρει πολύ, και είχαν υποχωρήσει σε άλλα μονοπάτια.

- Ε, θα τα βγάλομε πέρα μόνοι μας, παιδιά! Κουράγιο και σταθερότητα!... φώναξε ο Αρχηγός.

Από τον καπνό όμως που αφήναν τα παλιά τουφέκια Γκρα, με μαύρο μπαρούτι, δεν έβλεπε πια τίποτα.

- Καπετάν Παντελή, πιάσε συ το αριστερό μέρος με τον Κουκουδέα, μη μας κάνουν αιφνιδιασμό από κει! Και σεις παιδιά, όλοι, παύσατε πυρ! φώναξε.

Ήταν σα να 'λεγε στους δυο άντρες: «Αυτοκτονήσετε παιδιά!», τέτοιο χαλάζι από σφαίρες έπεφτε ολόγυρα!... Μα ούτε στιγμή δε δίστασαν τα παλικάρια. Από το ταμπούρι τους σηκώθηκαν κι έπιασαν την αριστερή πλευρά, και χωρίς διακοπή τουφεκούσαν κατά τις βουλγάρικες πλάβες. Όρθιος, μπροστά σ' ένα άνοιγμα του προχώματος, κοίταζε ο Νικηφόρος τις εχθρικές πλάβες, που μια φαίνονταν και μια χάνονταν μες στα καλάμια, πλησιάζοντας ολοένα πιο κοντά, στενεύοντας την πολιορκία.

Δυο χωρικοί, πανικόβλητοι, έτρεξαν μέσα στην καλύβα κι έχωσαν τα κεφάλια τους σε δέματα από ραγάζι, νομίζοντας έτσι πως θα γλιτώσουν. Τους είδε ο Νικηφόρος, ένιωσε τον εκνευρισμό των αντρών του, που ακίνητοι τόσην ώρα τουφεκούσαν αδιάκοπα, ξαπλωμένοι μες στα νερά, και φοβήθηκε μην τους μεταδοθεί ο πανικός των χωρικών. Ξαφνικά του ήλθε μια έμπνευση.

- Το τραγούδι του Ζέζα, παιδιά, όλοι μαζί! πρόσταξε. Να μας ακούσουν ποιο είμαστε!

Και όλοι μαζί, σαν ένας άνθρωπος, άρχισαν να τραγουδούν: «Σαν τέτοια ώρα στο βουνό, ο Παύλος πληγωμένος μες στο νερό του αυλακιού ήτανε ξαπλωμένος. - Για σύρε, Δήμο μου πιστέ, στην ποθητή πηγή μου, και φέρε μου κρύο νερό να πλύνω την πληγή μου. Σταλαματιά το αίμα μου, για σε Πατρίς, το χύνω, για νάχεις δόξα και τιμή, να λάμπεις σαν τον κρίνο. Είν' η Ελλάδα μας μικρή, μικρή και ζουλεμένη, μα ελευθέρια έχει πολλή! Μες στο κλουβί δεν μπαίνει! Παύλος Μελάς κι αν πέθανε, τ' αδέρφια του ας ζήσουν, αυτά θα τρέξουνε μαζί για να τον αναστήσουν!»

Το τραγούδι, που τόλεγαν όλοι οι αντάρτες τότε στα βουνά, ηλέκτρισε τους άντρες. Με καινούριο θάρρος και πείσμα, σηκώνονταν άφοβα στα γόνατα, σημάδευαν, πυροβολούσαν. Ένα παλικάρι πληγώθηκε. Αδιαφορώντας εξακολουθούσε να τραγουδά. Άλλο παρακάτω, έπεσε.

- Τραβάτε, βρε παιδιά, να πάρετε πίσω το αίμα μου! είπε τους συντρόφους του.

Και σαν αντιλαλιά χαρμόσυνη, μια μπαταρία μακρινή, από πίσω τους, έσχισε τον αέρα.

- Θάρρος! Θάρρος παιδιά! Μας έρχεται βοήθεια! Σημαδεύετε και τραβάτε! Πυρ ταχύ! Κουράγιο, παιδιά! φώναξε μεθυσμένος από χαρά ο Αρχηγός.

Και ολόκληρη η Κούγκα έφτυνε φωτιά, σίδερο και θάνατο. Είχε περάσει άλλη μια ώρα, οι άντρες είχαν ετοιμάσει και χεροβομβίδες, οι Κρητικοί έβγαλαν τα μαχαίρια τους, πρόθυμοι, στον ενθουσιασμό τους, να πηδήξουν και στο νερό ακόμα, με την πρώτη διαταγή του Αρχηγού τους. Μα ξαφνικά αραιώσε το εχθρικό τουφέκι, οι άγριες φωνές πνίγηκαν, πλατσιά βούτηξαν βιαστικά στο νερό, και όλο αραιώναν, αραιώναν οι πυροβολισμοί.

- Φεύγουν! Φεύγουν!... Τραβάτε, βρε παιδιά! Πυρ ταχύ! Σημαδεύετε! Νικήσαμε!... φώναξε έξαλλος ο Αρχηγός.

Και την ίδια ώρα, θριαμβευτική ζητωκραυγή ξέσπασε, κοντά πια, πίσω από την Κούγκα.

- Ζήτω-ω-ω! Ζήτω-ω-ω!... Βαστάτε αδέρφια, και φθάσαμε!...

Απ' αντίκρυ οι πυροβολισμοί είχαν παύσει ολότελα. Μιλιά πια δεν ακούονταν. Μόνο το βιαστικό πλατσάρισμα των κουπιών στο νερό και τα τσακισμένα καλάμια μαρτυρούσαν τη βιαστική φυγή των Βουλγάρων.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΣΤ

Ένα τέταρτο της ώρας αργότερα έφθαναν οι βοήθειες, σειρά ολόκληρη από πλάβες, με άντρες διαλεγμένους από τον Άγρα, και μαζί, αυτή τη φορά, και ο καπετάν Κάλας. Συγχαρητήρια, σφιξίματα χεριών, αγκαλιάσματα, γέλια, συγκίνηση. Δεν ήξεραν οι νεοφερμένοι πώς να δείξουν τη χαρά τους στους αφανισμένους από την κούραση υπερασπιστές της Κούγκας για την ηρωική τους νίκη.

Τους είχε οδηγήσει τους νεοφερμένους ο γερο - Πασκάλ, και περισσότερο ίσως και από τους Έλληνες χαίρουνταν αυτός για την ήττα των Βουλγάρων.

- Οι κουρασμένοι μπορούν να φύγουν, να παν να ησυχάσουν στις Κάτω Καλύβες, πρότεινε ο καπετάν Κάλας. Είμεθα αρκετοί εμείς για να βασιλεύσουμε την Κούγκα!...

Μα πού ν' ακούσουν οι άντρες και ν' αφήσουν τον Αρχηγό τους! Η νίκη τους είχε φανατίσει. Τους είχε, λέγει, ξεκουράσει και από την αϋπνία, και από το κρύο, και από τα νερά. Ούτε οι φοβισμένοι χωρικοί δεν ήθελαν πια να φύγουν. Καθισμένοι γύρω στη φωτιά, απλώνοντας στις φλόγες τα πονεμένα τους μέλη, διηγούνταν ο καθένας τις εντυπώσεις του, αργά το απόγεμα, όταν σύνθημα δόθηκε από τις βίγλες πως πλάβια φιλική πλησιάζει.

Ο καπετάν Νικηφόρος, τρίβοντας την πιασμένη του ράχη, βγήκε στο πάτωμα με τον καπετάν Κάλια, να υποδεχθούν τους επισκέπτες. Μέσα σε μια μεγάλη πλατιά πλάβια, τρεις άντρες κάθονταν, φρεσκοξυρισμένοι, ολοκάθαροι, ζωντανή αντίθεση του έξω πολιτισμού με τη μαρτυρική ζωή της καλύβας. Ένας πλαβαδόρος, όρθιος πίσω, έσπρωχνε τη βάρκα. Ήταν ο Αποστόλης. Πλεύρισε η πλάβια, και σβέλτα πήδηξε ο οδηγός στο πάτωμα.

- Σιγά, κύριε Μήτσο, είπε στον πιο ψηλό ένα παλικάρι με κυπαρισσένιο κορμί, που σηκώθηκε απότομα. Εύκολα αναποδογυρίζουν τούτες οι πλατιές βάρκες... Πρέπει να τις συνηθίσεις...

Ήταν νέος, αρειμάνιος, ωραίος στην ολοκαίνουρια άψογη αντάρτικη στολή του, με την καινούρια πέτσινη ζώνη του και τις αστραφτερές σταυρωτές φυσιγγιοθήκες του. Λαφριά πήδηξε στο πάτωμα, και πιο βαριά τον ακολούθησε ένας αντάρτης ασπρομάλλης, με μαύρα βαθιά μάτια και σκυφτούς ώμους. Τελευταίο ακολούθησε ένα αγόρι, ως δεκαπέντε - δεκάξι χρονών, αντάρτικα ντυμένο κι αυτό. Στην αγκαλιά βαστούσε ένα σκυλάκι άσπρο, με μαύρους λεκέδες στο κεφάλι και στο μούτσουνο. Τους παρουσίασε ο Αποστόλης:

- Ήθελαν και καλά να έλθουν σε σένα, κύριε Αρχηγέ, είπε του καπετάν Νικηφόρου, να πολεμήσουν, λέει, μαζί σου. Είναι ο κύριος Μήτσος Βασιωτάκης, ο κυρ Βασίλης Ανδρεάδης, και ο κύριος Περικλής Βασιωτάκης. Ήλθαν από την Αίγυπτο. Και από το Δεσπότη έλαβα διαταγή να πάγω να τους παραλάβω και να τους οδηγήσω σ' εσένα.

Παραξενεμένος κοίταζε ο Νικηφόρος τους τρεις νεοφερμένους, τόσο ανόμοιους, και μηχανικά χάιδεψε το κεφάλι του σκύλου, που είχε μείνει στην αγκαλιά του Περικλή.

- Σκυλιά εδώ, είναι άχρηστα και επικίνδυνα, είπε διστακτικά. Με τα γαβγίσματα τους μπορούν να μας προδώσουν...

- Μην ανησυχείτε καθόλου γι' αυτό, κύριε Αρχηγέ, είπε σοβαρά το αγόρι. Ο Μάγκας είναι μαθημένος να μη γαβγίζει, παρά όταν του δώσω διαταγή. Τον έφερα με την άδεια του καπετάν Άγρα, και αφού βεβαιώθηκε κι εκείνος πως καλό μπορεί να κάνει, κακό όμως όχι.

- Είδατε τον καπετάν Άγρα; Πώς είναι;... ρώτησε ο Νικηφόρος το νέο κοντά του.

- Είχε πυρετό... Νομίζω πως θα είχε ανάγκη να φύγει από τη Λίμνη, αποκρίθηκε ο Μήτσος. Πες, Βασίλη, τι σου είπε ο γιατρός;

Όλοι γύρισαν στον ασπρομάλλη, που είχε σταθεί λίγο παράμερα. Ήταν άσπρα τα μαλλιά του και βαθιά χωμένα τα συλλογισμένα μάτια του κάτω από μαύρα πυκνά φρύδια και μέτωπο οργωμένο από χαράκια. Μα το σώμα του, λιγνό και αλύγιστο, ήταν νέου ανθρώπου σώμα. Απλά αποκρίθηκε:

- Έστειλε ο Δεσπότης γιατρό από τη Θεσσαλονίκη. Και αφού τον εξέτασε, του είπε να βγει από το Βάλτο, να πάγει σε βουνό. Του είπε μάλιστα ν' αφήσει για καιρό την αντάρτικη ζωή, να κατέβει στην Ελλάδα. Αλλιώς, λέγει, να μην ελπίζει πως θα ξαναβρεί ποτέ την υγεία του.

- Και το αποφάσισε ο Άγρας; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Γέλασε σαν τ' άκουσε, είπε ήσυχα ο Βασίλης. Και σαν του ξαναείπε ο γιατρός, αποκρίθηκε: «Μη χάνεις τα λόγια σου, γιατρέ. Την τύχη μου τη συνέδεσα με το Βάλτο. Σα διώξουμε τους Βουλγάρους, θα φύγω ίσως κι εγώ. Ωστόσο, εδώ θα μείνω!».

- Του πέρασε τουλάχιστον ο πυρετός;

- Όχι! Πριν φύγουμε μεις, τον έπιασε πάλι. Είχε πάνω από σαράντα βαθμούς!

- Μοιάζει εξαντλημένος, πρόσθεσε ο Μήτσος. Ήταν εκεί ένας Αντωνάκης γιατρός, που του έλεγε να φύγει. Μα εκείνος πάλι αρνήθηκε.

- Ο Αντωνάκης ο Γιατρός; έκανε γελαστά ο καπετάν Κάλας. Τον γνωρίσατε λοιπόν; Δεν κάνει πια το γιατρό-δουλεύει για μας, είναι από τα πολυτιμότερα στοιχεία του Αγώνα. Σας είπε πώς διώχνει τα σκυλιά; ρώτησε δείχνοντας το σκυλάκι στην αγκαλιά του Περικλή.

- Όχι, αποκρίθηκε ο Περικλής. Δεν είχε τίποτα. Γιατί;

- Έχει έναν τρόπο αυτός να διώχνει τα σκυλιά, διηγήθηκε ο καπετάν Κάλας. Όταν είναι να περάσει κανένα ελληνικό σώμα κοντά σε χωριό όπου είναι στρατός τούρκικος, πηγαίνει αυτός μπροστά, καμιά μέρα πρωύτερα, τάχα πως θα δει άρρωστο, και βγάζει μια φωνή. Όπου φύγει φύγει, κανένα σκυλί δε μένει, και ούτε επιστρέφουν πριν από δυο τρεις μέρες. Τα βλέπεις και φεύγουν σαν τρελά, τρέμοντας στα πόδια τους, η τρίχα τους ορτωμένη.

Και τον έμαθαν οι χωρικοί και τον παρακαλούν να μη φωνάζει. Είναι πολύτιμος για τα ανταρτικά σώματα ο Αντωνάκης ο Γιατρός. Ο καπετάν Νικηφόρος έμπασε τους τρεις νεοφθασμένους στην καλύβα.

- Να σας τρατάρουμε έναν καφέ, τους είπε.

Μα ο Μήτσος έβαλε ευθύς τα πράματα στη θέση τους.

- Δεν ήλθαμε ως μουσαφίρηδες, καπετάν Νικηφόρο του είπε. Ήλθαμε να καταταχθούμε στο σώμα σας και να πολεμήσουμε μαζί σας.

Ο Χρήστος ο Κρητικός κοίταξε περιφρονητικά την καινούρια στολή και τα γυαλιστά πετσιά του Μήτσου.

- Ρώτησε τον, μύρισε ποτέ μπαρούτι; είπε σιγά του καπετάν Παντελή, που τη θαύμαζε κι εκείνος, με κάτι σα ζούλια στα μάτια.

Ο Μήτσος τ' άκουσε, αν και το είχε πει χαμηλόφωνα. Χαμογέλασε καλόβουλα.

- Όχι, παιδί μου, αποκρίθηκε. Δε μύρισα ακόμα μπαρούτι, γιατί δεν έγινε πόλεμος αφότου μεγάλωσα. Μα υπηρέτησα στο στρατό δυο χρόνια, και είμαι από πολεμική οικογένεια. Ο πατέρας μου πληγώθηκε στα '97, και ο προπάππος του εξαδέλφου μου - έδειξε τον Περικλή - πολέμησε με τον Μάρκο Μπότσαρη στο Μεσολόγγι κι έχασε το ένα του χέρι στην καταστροφή των Ψαρών. Είμαστε Κρητικοί και μαθημένοι στο τουφέκι.

Ντροπιασμένος που είχαν ακουστεί τα λόγια του, έκανε να παραμερίσει ο Χρήστος. Αλλά και δεν έπαυε να κοιτάζει κρυφά του Μήτσου Βασιωτάκη την ολοκαίνουρια στολή. Το αντιλήφθηκε ο Μήτσος κι εξήγησε:

- Δε φταίγω, αν μοιάζει ακόμα κοπέλα η στολή μου! Βγαίνει από το ράφτη. Μα θα καπνιστεί ελπίζω, γρήγορα, σαν του φίλου μου του Βασίλη - πρόσθεσε χαϊδεύοντας τον ώμο του ασπρομάλλη - που πολέμησε με τον καπετάν Ζέζα, και ήταν πλάγι του ως την τελευταία στιγμή!

Η προσοχή των αντρών από τη στολή του Μήτσου στράφηκε στον Βασίλη.

- Αλήθεια;

- Τον γνώρισες;

- Πολέμησες μαζί του;

- Ίσα ίσα, στη μάχη απάνω τραγουδήσαμε το τραγούδι του, άρχισε να διηγείται ο καπετάν Νικηφόρος.

Μα τον διέκοψε μια φωνή απ' έξω:

- Κύριε Αρχηγέ! Σε ζητούν! φώναξε ο Μιχάλης. Ο Νικηφόρος σηκώθηκε και βγήκε στο πάτωμα, όπου έμεινε λίγα λεπτά. Όταν ξαναγύρισε, ήταν συννεφιασμένος και σκοτισμένος.

- Ποιος έρχεται μαζί μου; ρώτησε. Πάγω να περιπολήσω. Όλοι οι άντρες πετάχθηκαν απάνω.

- Εγώ, κύριε Αρχηγέ!

- Εγώ!

- Εγώ!

Όλοι ξέχασαν μεμιάς κόπους και κούραση, όλοι ήθελαν να πάνε, όλοι ήταν έτοιμοι για καινούριους αγώνες.

- Δεν κάνει παιδιά· δυο θα πάρω, είτε ο Νικηφόρος. Έναν πολεμιστή κι έναν πλαβαδόρο. Ο Αποστόλ Πέτκωφ ήταν στη μάχη, και ο Χατζή - Τράιος! Δυο βοεβόδες που δεν τα βάζουν κάτω εύκολα. Μπορεί να 'χομε αιφνιδιασμό τη νύχτα...

- Πώς το 'μαθες; ρώτησε ο Κάλας.

- Ήλθαν και μου το 'παν: Ο Στενημαχίτης μ' ένα σύντροφο του. Για να το πει ο Στενημαχίτης, το ξέρει. Έρχεται από τα Γιάντσιτσα, άλλωστε, ένα πλάγι από το Ζερβοχώρι.

Ο Κάλας σηκώθηκε.

- Θα ήθελα να τον δω κι εγώ, είπε.

- Έφυγαν, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Ήταν βιαστικοί. Ούτε βγήκαν από την πλάβα τους.

- Πού πήγαιναν;

- Κατά τις Κάτω Καλύβες. Έχουν, λέει, δουλειά στην Αγια - Μαρίνα.

- Ήταν ο Στενημαχίτης ο Μανόλης; ρώτησε ο καπετάν Κάλας.

- Ναι, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Αυτός που σκότωσε τον Σταυράκη.

- Και ο άλλος;

- Δεν τον ξέρω. Είναι ψηλός, μελαχρινός...

- Ε... θα καλοπεράσουν οι βουλγάρικες αποθήκες, είπε ο Κάλας.

- Τον ξέρεις εσύ το σύντροφο του; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Ήλθαν και με είδαν μαζί. Είναι κείνος που έπνιξε κάποιον αρχικομιτατζή στο Ζερβοχώρι, εφάμιλλος του Στενημαχίτη, που και δυνατός είναι και γενναίος.

- Είναι αποφασιστικός ο Στενημαχίτης! Είναι και επιτήδειος και ξυπνάς! πρόσθεσε ο Νικηφόρος. Σα βάλει κάτι με το νου του, το βγάζει πάντα πέρα. Μα πιο γενναίος ακόμα μοιάζει ο άλλος, ο σύντροφος του. Θηρίο είναι! Ως εκεί απάνω άντρας!

Και αλλάζοντας ομιλία:

- Έλα μαζί μου, Βαγγέλη, πρόσταξε το γίγα Μακεδόνα, εσύ που είσαι μάστορης στο κουπί και συ, Χρήστο, είπε, διαλέγοντας τον Κρητικό από μέσα απ' όλους που σπρώχνουνταν να τον ακολουθήσουν. Δεν μπορώ να πάρω άλλους. Πρέπει να γίνει γρήγορα και σιωπηλά η αναγνώριση.

Οι άντρες όλοι είχαν στριμωχθεί στο πάτωμα, να δουν την αναχώρηση του Αρχηγού. Όλοι ήταν κουρασμένοι, αφανισμένοι από την κακοπέραση και το κρύο των τελευταίων μερών. Αλλ' αυτό δεν τους εμπόδισε να ετοιμάσουν πλάβες, να τις οπλίσουν, και να κατεβούν μέσα, ανά τρεις σε κάθε πλάβα, έτοιμοι να εξορμήσουν και να βοηθήσουν, αν ακούσουν μια τουφεκιά.

Μόνη ξεκίνησε η πλάβα του Αρχηγού. Ο ήλιος χάνονταν πίσω από τα βουνά. Κουνάβια, αγριόπαπιες, νερόκοτες που επέστρεφαν να κουρνιάσουν στο Βάλτο, πουλιά, νερόφιδα, το σουσουρίσμα του ανέμου, ακόμα και το χιόνι που έπεφτε από τα κλαριά πιτσιλώνοντας τα νερά, τα καλάμια που σκούσαν από το κρύο, όλα μαζί

έκαναν μια συναυλία από μεγάλους ή κουφούς κρότους, που σκέπαζαν το λαφρύν ήχο, το γλίστρημα της πλάβας μες στο νερό. Ο Βαγγέλης, όρθιος στην πρύμη, χωρίς να σηκώνει το πλασί του, κωπηλατούσε σιωπηλά, γέρνοντας λαφριά μια εμπρός, μια πίσω, ενώ γονατιστός στη μέση της πλάβας ο Χρήστος, κρατούσε το τουφέκι έτοιμο να πυροβολήσει, το κοντάκι στον ώμο, το δάχτυλο στη σκανδάλη. Εμπρός, στην πλώρη καθισμένος, ο Νικηφόρος, με το περίστροφο στο χέρι, οδηγούσε με νεύματα. Κανένας δε μιλά. Μόλις αναπνέουν. Η σιωπή είναι τέλεια. Και φθάνουν ως κάτω από την κεντρική καλύβα, χωρίς να τους αντιληφθεί ο σκοπός που φυλάγει παρακάτω. Σιωπή και στην καλύβα. Καμιά κίνηση. Ερημιά... Μια φωνή σιγανή, αργή ακούεται, που κάτι λέγει βουλγάρικα, και άλλη της αποκρίνεται, άθυμα, κουρασμένα.

Ο Νικηφόρος γυρίζει το κεφάλι, και σιωπηλά ρωτά τον Βαγγέλη, και του απαντά αυτός με μια κίνηση του χεριού: «Τίποτα. Ησυχία. Κατήφεια στην καλύβα». Άλλο νόημα του Αρχηγού, και ο Μακεδόνας αλλάζει την κίνηση του κουπιού. Αντί να τραβά μπροστά, οπισθοχωρεί στο στενό μονοπάτι, απομακρύνεται, φεύγει. Μόλις βρέθηκαν έξω από την επικίνδυνη ζώνη, ρωτά ο Νικηφόρος:

- Τι έλεγαν;

- Κατεβασμένα τα 'χουν, μουρμούρισε ο Βαγγέλης. Φαίνεται να 'παθαν νίλες. Φυλάγουν μην τους χτυπήσομε μεις. Μα για να επιτεθούν, ούτε λόγος. Είναι τσακισμένοι.

Πλάβες και καλύβα υποδέχθηκαν με ανακούφιση και χαρά τον Αρχηγό, σαν επέστρεψε. Και πλαγιασμένοι στα καλάμια πλάγι πλάγι, παλιοί και καινούριοι πολεμιστές, κοιμήθηκαν εκείνη τη νύχτα στα στεγνά. Νωρίς το πρωί σηκώθηκε ο καπετάν Νικηφόρος, να δει, σαν πάντα, αν όλα ήταν τακτικά, και οι φρουροί στις θέσεις τους. Με απορία είδε τον Περικλή Βασιωτάκη με ένα πλασί στο χέρι, σε μια μικρή πλάβα, και τον Αποστόλη, όρθιο μπροστά του, που του μάθαινε πώς να το χειρίζεται. Καθισμένο στην πλώρη, με τ' αυτιά ορτωμένα, το σκυλάκι κοίταζε και ακολουθούσε, σηκώνοντας και κατεβάζοντας τη μύτη του, κάθε κίνηση του Περικλή. Καθώς είδαν τον Αρχηγό, στάθηκαν τα δυο αγόρια σε προσοχή.

- Τι κάνετε τέτοια ώρα εδώ και δεν κοιμάστε; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος.

- Μου μαθαίνει ο Αποστόλης, πώς να μεταχειρίζομαι το πλασί, κύριε Αρχηγέ, αποκρίθηκε ο Περικλής, με το σεβασμό παλιού στρατιωτικού προς τον ανώτερο του.

- Έτσι νωρίς, βρε παιδιά;

- Επιστρέφομε, κύριε Αρχηγέ, αποκρίθηκε με καμάρι ο Αποστόλης. Πήγαμε ως τις βουλγάρικες καλύβες.

Ο καπετάν Νικηφόρος σοβάρεψε.

- Αυτό το απαγορεύω! είπε. Χωρίς διαταγή, κανένας δεν έχει δικαίωμα ν' απομακρύνεται από δω!

Και βλέποντας τ' αγόρια να ζαρώνουν:

- ...Μπορούσατε να κακοπάθετε, πρόσθεσε. Με σεβασμό είπε πάλι ο Περικλής:

- Γι' αυτό ήλθαμε, κύριε Αρχηγέ, για να κακοπάθομε, και ο εξάδελφος μου, και ο Βασίλης, κι εγώ.

Συγκινήθηκε ο Νικηφόρος.

- Δεν αμφιβάλω, αποκρίθηκε. Μα ένας διατάζει εδώ. Και όσο παλικάρια και αν είναι οι άντρες μου, χρεωστούν να υποτάσσονται και να ακολουθούν τις διαταγές μου! Εσύ, Αποστόλη, που δεν ήλθες πρώτη φορά, έπρεπε να το ξέρεις, και να συμβουλέψεις τον Περικλή Βασιωτάκη που είναι καινούριος!

- Δε φταίγει ο Αποστόλης, κύριε Αρχηγέ, είπε στέκοντας σε προσοχή πάντα ο Περικλής. Εγώ τον παρέσυρα. Ήθελα να δω από κοντά τις καλύβες όπου ανιχνεύσατε χθες...

- Καλά, καλά! Δε μαλώνω, για πρώτη φορά! είπε καλόβουλα ο Αρχηγός. Ήσαν τουλάχιστον οπλισμένοι;

Τα δυο αγόρια έβγαλαν κι έδειξαν τα περίστροφα τους. Του Αποστόλη ήταν παλιό και πολυμεταχειρισμένο. Του το είχε δώσει ο καπετάν Άγρας. Του Περικλή όμως ήταν ένα λαμπρό μπράουνινγκ.

- Και ξέρεις να το μεταχειριστείς αυτό; ρώτησε ο Νικηφόρος, αφού το εξέτασε. Ναι;... Πού έμαθες;...

- Στην Κρήτη, αποκρίθηκε σοβαρά ο Περικλής. Ο προπάππος μου, που με ανέθρεψε, ήταν συμπολεμιστής του Μάρκου Μπότσαρη, με τον οποίο και συγγένευε. Εκείνος μου το χάρισε και μου έμαθε να το μεταχειρίζομαι. Ξέρω σημάδι!

Συλλογισμένος χάιδευε ο Νικηφόρος τα κοντά του γένεια.

- Ήταν απερισκεψία να πάρετε το σκυλάκι μαζί σας, είπε.

- Δεν ήταν, κύριε Αρχηγέ, αποκρίθηκε ο Περικλής. Είναι μαθημένο να με ειδοποιεί όταν πλησιάζομε άνθρωπο. Κι έτσι αποφύγαμε όλους τους Βουλγάρους σκοπούς.

- Πώς σας ειδοποιεί;

- Αν είναι φίλος, κουνά την ουρά του και τεντώνει μπροστά τη μύτη του. Αν είναι εχθρός, πάλι τεντώνει τη μύτη του και ξεσκεπάζει με θυμό τα δόντια του. Αλλά δε γαβγίζει ποτέ.

- Και πώς διακρίνει αυτό τον εχθρό από το φίλο; ρώτησε ο Νικηφόρος.

Ο Περικλής πήρε το σκυλάκι στην αγκαλιά του.

- Είναι καλής ράτσας, φοξ τεριέ, είπε, και μαθαίνει ό,τι θέλω να μάθει. Κατά τον τρόπο που του λέγω να προσέχει, καταλαβαίνει αν είναι κίνδυνος. Έπειτα είναι και η μυρωδιά. Οι Έλληνες έχουν άλλη μυρωδιά από τους Βουλγάρους, ή και άλλους ξένους. Ο σκύλος τους διακρίνει. Και τούτος ιδιαίτερος έχει δυνατό τον ένστικτο που διακρίνει το φίλο από τον εχθρό.

- Κατέγινες πολύ με αυτόν; ρώτησε μ' ενδιαφέρον ο Νικηφόρος.

- Μάλιστα. Τον αγαπώ πολύ τον Μάγκα, και μου είναι ο καλύτερος φίλος μου. Μαζί του σαν είμαι, δε φοβούμαι τίποτε και κανένα. Πήγαμε με τον Αποστόλη ως κάτω από την κεντρική καλύβα των Βουλγάρων, και αποφύγαμε όλους τους σκοπούς.

- Και τι είδατε κει; ρώτησε ο Αρχηγός.

- Ο Αποστόλης άκουσε κουβέντες.

- Τι έλεγαν, Αποστόλη;

- Ήταν δυο τρεις μες στην καλύβα. Δεν τους βλέπαμε, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Πρέπει να ήταν πληγωμένοι, όχι βαριά, γιατί καταγίνονταν σε δουλειές μες στην καλύβα. Τους βαριά πληγωμένους τους είχαν μεταφέρει στο Ζερβοχώρι. Είχαν και παράπονα με τους αρχηγούς.

- Ποιους αρχηγούς; Τους ονόμασαν;

- Άκουσα τ' όνομα του Χατζή - Τράιο. Τον άλλο τον έλεγαν μόνο αρχηγό και βοεβόδα.

- Και γιατί είχαν παράπονα με τους αρχηγούς;

- Γιατί, λέει, σκοτώσανε πολύν κόσμο. Νόμιζαν πως θα βρουν μικρές δυνάμεις εδώ, κι έσπασαν λέει τα μούτρα τους στην αντίσταση σας. Έπαθαν, λέει, νίλες!

Είχαν πάθει τώντι νίλες γερές οι Βούλγαροι. Επίθεση πια δεν επιχειρήσαν. Συμπλοκές γίνονταν κάθε λίγο, σχεδόν κάθε μέρα, γιατί ο καπετάν Νικηφόρος δεν τους άφηνε ν' αναπνεύσουν, και όπου έκαμναν να ξεμυτίσουν, έπεφταν σ' ελληνικές περιπολίες, που τους χτυπούσαν. Και, πτοημένοι όπως ήταν, δεν αντιστέκονταν, έφευγαν, μέσα στα σκοτεινά και στριφογυρισμένα τους μονοπάτια. Ούτε όμως και οι Έλληνες έκαναν πια γιουρούσια στις βουλγάρικες καλύβες. Η ηρωική αποτυχία του Άγρα τους είχε διδάξει πως χωρίς πολυβόλο δεν παίρνουνταν καλύβα οχυρωμένη. Και πολυβόλο δεν είχαν.

Ήλθε διαταγή από το Κέντρο, που είχε λάβει εκθέσεις του Άγρα και του Νικηφόρου, να χωριστεί η δράση των Ελληνικών σωμάτων. Ο καπετάν Νικηφόρος να πάρει την αρχηγία της δυτικής Λίμνης, με την Κούγκα, Κάτω Καλύβες, Τούμπα κ.λ.π. Και ο καπετάν Κάλας, με κέντρο το Τσέκρι, ν' αναλάβει τη διοίκηση της ανατολικής Λίμνης, με την υπεράσπιση των χωριών που υπέφεραν πολύ από τους κομιτατζήδες. Η διαταγή αυτή στενοχώρεσε πολύ τον καπετάν Κάλα. Η Κούγκα είχε αποκτήσει φήμη ηρωική, που είχε απλωθεί σε όλη τη δυτική περιφέρεια της Λίμνης. Όποιος έμενε εκεί να την υπερασπίσει, αποκτούσε φωτοστέφανο, γίνονταν

ουσιαστικώς αρχηγός των σωμάτων της Λίμνης. Γενικός αρχηγός είχε σταλεί ο Κάλας. Πώς να πάρει τώρα δευτερεύουσα διοίκηση; Βλέποντας την κατήφειά του, καλόκαρδα πρότεινε ο Νικηφόρος ν' αλλάξουν διαμερίσματα, και, αν το παραδέχονταν το Κέντρο, να ξαναγυρίσει εκείνος στο Τσέκρι, και να μείνει ο Κάλας στην Τούμπα Τερχοβίστας, ως αρχηγός του δυτικού διαμερίσματος. Το δέχτηκε το Κέντρο, και, αφού άφησε ο Κάλας έναν υπαρχηγό με αρκετές δυνάμεις στην Κούγκα, κατέβηκε με το σώμα του στην Τούμπα της Τερχοβίστας. Μαζί έφυγε από την Κούγκα και ο Νικηφόρος με τα παιδιά του και τους νεοφερμένους από την Αίγυπτο, να ξαναπάγει στο Τσέκρι.

Στο δρόμο όμως, σταμάτησαν στην Τούμπα ν' αποχαιρετήσουν τον Άγρα, που είχε λάβει διαταγή από το Κέντρο να πάγει στη Νιάουσα, ν' αναλάβει την εκεί διοίκηση. Θλιμμένο και σκυθρωπό βρήκαν τον άλλοτε πάντα γελαστό Άγρα. Τον είχαν λιώσει οι θέρμες. Αδύνατος, χλωμός, με βαθουλωμένα περικοιμημένα μάτια, κοίταζε τους ξεκούραστους ακόμα εθελοντές της Αιγύπτου, καθώς και τους λιγνεμένους αλλά γερούς πολεμιστές της Κούγκας. Συγκινημένος ο καπετάν Τυλιγάδης, του φίλησε το χέρι χωρίς να του μιλήσει. Ένας κόμπος είχε μαζευθεί στο λαιμό του, του έκοβε τη φωνή. Του χαμογέλασε ο Άγρας, και μελαγχολικά είπε του Νικηφόρου:

- Είμαι πια άχρηστος, καμμένη Γιάννη!

- Γιατί άχρηστος; διαμαρτυρήθηκε ο φίλος του. Λίγη δουλειά τάχα έχει το διαμέρισμα της Νιάουσας; Πρώτον, το σώμα εκεί έμεινε χωρίς αρχηγό. Έπειτα, ο όλος Ελληνισμός, από τα Βοδενά και κάτω, σε σένα θα κρέμεται. Και όλοι οι κομιτατζήδες από κει έρχονται και μας πλημμυρίζουν το Βάλτο. Σαν πας εσύ, θα τους εμποδίσεις!

- Ναι, μα στο Βάλτο είναι η αντίσταση και η δράση, αποκρίθηκε ο Άγρας. Και απόδειξη, να, όλοι όσοι έλθουν απ' έξω, πρόσθεσε δείχνοντας τους δυο Βασιωτάκηδες και τον Βασίλη, εδώ μπαίνουν!

Με το βαρύ του βάδισμα, με κυρτούς τους ώμους, ο Βασίλης πλησίασε:

- Κύριε Αρχηγέ, του είπε, εγώ θέλω να σου ζητήσω ως χάρη να με πάρεις μαζί σου.

- Στη Νιάουσα; Τι να κάνεις εκεί, μπρε παιδί μου; ρώτησε ο Άγρας.

- Εγώ είμαι από κείνα τα μέρη. Κι έχω παλιούς λογαριασμούς να ξεδιαλύνω, αποκρίθηκε ο Βασίλης.

- Κι εμείς μαζί σου, είπε ο Μήτσος Βασιωτάκης, ο Περικλής κι εγώ!...

Τον σταμάτησε μια κίνηση του Βασίλη.

- Δεν κάνει, κύριε Μήτσο, του είπε. Για τη δουλειά που έχω να κοιτάξω, κάλλιο να μην είμαστε μαζί. Πάγω εγώ στη Νιάουσα, να βρω κάποιον Παζαρέντζε...

- Τον Παζαρέντζε; Τον σκότωσαν τις προάλλες! αναφώνησε ο Άγρας.

- Τον σκότωσαν; Ποιος; ρώτησε ο Βασίλης. Το πρόσωπο του είχε αγριέψει ξαφνικά.

- Ένας άγνωστος εκδικητής σου, φαίνεται. Πήγε με τον περίφημο τον Μανόλη το Στενημαχίτη και τον εξουδετέρωσε.

- Ο Στενημαχίτης! Μου πήρε τη λεία μου! έκανε ο Βασίλης, που ανέπνεε βαριά, σφίγγοντας γρόθους και δόντια. Και, καταπίνοντας το θυμό του, πρόσθεσε:

- Ο Παζαρέντζε όμως δεν είναι ο μόνος. Έχω και άλλους λογαριασμούς.

Και αργά, στοχαστικά, περιφέροντας το βλέμμα του από τους αρχηγούς στους άντρες, είπε:

- Είναι κάποιος Μπάτσος...

- Μπάτσος; αναφώνησε ο Αποστόλης. Ένας κοντός, μαύρος, άγριος;

- Ναι! Τον ξέρεις;

- Είναι στο Μπόζετς! Έχει κάνει του κόσμου τα εγκλήματα, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

- Στο Μπόζετς; Ανατολικά από το Βάλτο; έκανε ο Βασίλης. Και γυρνώντας στον Μήτσο:

- Βλέπεις, κύριε Μήτσο, καλό είναι να είστε σεις με τον καπετάν Νικηφόρο, όσο ψάχνω εγώ στη δυτική μεριά, είπε.



Τα δόντια του έτριζαν. Ο Μήτσος του έδωσε δυο τρεις χαδιάρικες στον ώμο.

- Μη συχίζεσαι Βασίλη· θα γίνει όπως θέλεις, του είπε. Πήγαινε με τον καπετάν Άγρα τώρα, και σαν επιτύχεις το σκοπό σου, σα βρεις εκείνο που γυρεύεις, με το καλό να μας ξανάρθεις στο Τσέκρι.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΖ

Πρώτος ξεκίνησε για την Ανατολική καλύβα του Τσέκρι ο Νικηφόρος με το σώμα του, και το απόγεμα ξεκίνησε ο καπετάν Άγρας, με τους υπαρχηγούς του και όσους ευζώνους του απέμεναν, πέντε έξι πιστοί του, μια φούχτα όλοι μαζί, με τον Αποστόλη οδηγό και με τον Βασίλη τον ασπρομάλλη. Πήγαιναν από το μυστικό μονοπάτι που είχε ανοίξει ο καπετάν Παναγιώτης και που κατέληγε στη Γιάντσιστα. Εμπρός, στην πρώτη πλάβα, πήγαινε ο Άγρας με τον Μιχάλη, και τον Αποστόλη οδηγό. Ακολουθούσε ο καπετάν Τυλιγάδης, με τον Βασίλη και τον Χρήστο, και ύστερα οι άλλες πλάβες, με τρεις άντρες οι μεγαλύτερες και δυο οι μικρότερες, ανάμεσα στους τοίχους από κατάξερα καλάμια. Χαμηλόφωνα, γιατί στα νερά της Λίμνης οι ήχοι μεταδίδονταν μακριά και καθαρά, ρώτησε ο Άγρας τον Αποστόλη, δείχνοντας του, με μια κίνηση των φρυδιών του τον Βασίλη Αντρεάδη, στην πλάβα που ακολουθούσε, έξι μέτρα μακρύτερα:

- Ποιος είναι;

Επίσης χαμηλόφωνα του αποκρίθηκε ο Αποστόλης:

- Δεν ξέρω.

- Γιατί λέγει «Κύριε» τους Βασιωτάκηδες, που είναι νεώτεροι του, ενώ εκείνοι, και οι δυο, τον λεν απλώς Βασίλη;

- Δεν ξέρω, επανέλαβε ο Αποστόλης. Φαντάζομαι όμως πως θα είναι υπάλληλος τους, γιατί όταν μιλά για τον πατέρα του Μήτσου, τον λέγει «Το αφεντικό». Και όμως εδώ, αυτός τους διευθύνει. Εκείνοι υπακούουν σε ό,τι τους συμβουλεύει. Συλλογισμένος είπε ο Άγρας:

- Είναι φυσικό, αφού αυτός είναι παλιός πολεμιστής. Μα γιατί ήλθαν οι άλλοι, που δεν είναι στρατιωτικοί, και ο ένας μάλιστα είναι ανήλικος;

Και πάλι είπε ο Αποστόλης:

- Δεν ξέρω.

Και στενοχωριούνταν που δεν ήξερε. Ξυπνός και περίεργος, αφοσιωμένος στον Αγώνα, εξασκημένος στην παρατήρηση και την κατασκοπεία, ήταν μαθημένος να βγάζει συμπεράσματα από τις παρατηρήσεις του, και σπανίως λαθεύονταν.

Είχε κατέβει στη θάλασσα κατά παραγγελία του Κέντρου, είχε παραλάβει τους τρεις Αιγυπτίους, μαζί και μερικούς Κρητικούς που έστελνε το Κέντρο Αθηνών στα βουνίσια σώματα, και τους είχε οδηγήσει στο Βάλτο και από κει στην Κούγκα. Κι εκείνος επανειλημμένως είχε διερωτηθεί ποιες ήταν οι σχέσεις των δυο εξαδέλφων με τον ασπρομάλλη παλιό πολεμιστή. Μα πιστός στις αρχές του, να βγάζει μόνος του συμπεράσματα χωρίς να εκτίθεται, δεν είχε ρωτήσει τίποτα.

- Μα θα μάθω, κύριε Αρχηγέ, είπε χαμηλόφωνα του Άγρα. Θα μάθω και θα σου πω. Αρκεί να μου επιτρέψεις να μείνω μαζί σου.

- Μαζί μου; έκανε ο Άγρας και ξαναβρήκε το παλιό του αγορίστικο αμέριμνο γέλιο. Τι να σε κάνω, μπρε ανήλικο;

Ο Αποστόλης χάιδεψε το πιστολάκι του, χαμένο στη ζώνη του.

- Δοκίμασε με, κύριε Αρχηγέ, αποκρίθηκε υπερήφανα. Τρυφερά του είπε ο Άγρας:

- Καλά λες. Σε είδα στην επίθεση της κεντρικής βουλγάρικης καλύβας.

Βούρκωσε ο Αποστόλης από συγκίνηση και υπερηφάνεια. Με τέτοια λόγια τον σκλάβωνε ο Αρχηγός! Αν του 'λεγε «Πέσε, πνίξου στο νερό!», θα έλεγε. Και θα ξαπλώνουνταν μάλιστα στον πάτο του μονοπατιού, ώσπου να πνιγεί ολότελα!... Μα δεν του το είπε ο Αρχηγός, κι έτσι έφθασαν όλοι ζωντανοί και σώοι στη Γιάντσιστα, όπου ήταν σκαμμένη πρόχειρα μια σκάλα, σ' έρημο μέρος, και βγήκαν οι άντρες, κρυμμένοι μες στα καλάμια.

Ένας πλαβαδόρος έδεσε τις πλάβες, τη μια από την άλλη, κι ενώ τις πήγαινε πίσω στις Κάτω Καλύβες, ο Άγρας έστελνε τον Αποστόλη, που ήξερε τη μακεδονίτικη διάλεκτο, όσο και τα κατατόπια, να κατασκοπεύσει τα περίχωρα και να βρει δρόμο να περάσει το μικρό σώμα, χωρίς να μπει στο βουλγαρόχωρο, τη Γιάντσιστα. Ήταν νύχτα όταν γύρισε ο Αποστόλης στην ακρολιμνιά. Ο Άγρας είχε πάλι πυρετό. Μα, αδιαφορώντας, έδωσε διαταγή να φύγουν. Και οι άντρες όλοι μπήκαν στη γραμμή, ο ένας πίσω από τον άλλο, κατά την κανονισμένη νυχτερινή πορεία, με τον οδηγό μπροστά και τον Αρχηγό αμέσως κατόπιν. Ήταν ισχνοί, κουρασμένοι, κακοπαθιασμένοι άντρες, λιωμένοι από τους πυρετούς, και ο καθένας με μια ή δυο ή και περισσότερες επουλωμένες πληγές. Μα ήταν ψημένοι στη φωτιά και στην κακοπέραση, και, σαν τον Αποστόλη, έτοιμοι να πέσουν στο νερό ή στις φλόγες για τον Αρχηγό τους. Πέρασαν την Κουτίκα, ένα από τα ποταμάκια που χύνουνταν στη Λίμνη, σε μια ριχοτοπιά, και πήραν τον ανήφορο. Μα ήταν όλοι ξεσυνήθιστοι πια στις πεζοπορίες, όλοι εξαντλημένοι από τις κακοπάθειες της Κούγκας, και ο δρόμος μες στην αγριάδα, τις πέτρες και τα βράχια, ήταν επίπονος και κοπιαστικός.

Πλησίαζαν ένα χωριό, και τα σπίτια μισοφαινούνταν στο σκοτάδι.

- Θα σταθούμε δω, είπε ο Άγρας.

- Εδώ, κύριε Αρχηγέ; Μα έχει και Βουλγάρους! αναφώνησε ο Αποστόλης. Είναι ο Πάνω - Κόπανος!

- Θα σταθούμε δω, επανέλαβε ο Άγρας, είτε τους αρέσει είτε όχι!

Στο πρώτο σπίτι σαν έφθασαν, χτύπησαν την πόρτα. Ένα παράθυρο φέγγριζε. Με το πρώτο χτύπημα έσβησε το φως. Ο Άγρας ξαναχτύπησε και φώναξε ελληνικά:

- Όποιος και να 'σαι άνοιξε! Θέλουμε να μπούμε και ν' αναπαυθούμε.

Από το παράθυρο, μια βραχνή βουλγάρικη φωνή ακούστηκε.

- Βάλτε φωτιά να κάψετε το σπίτι μου, αλλά πόρτα δεν ανοίγω σε σας!

- Σπάσετε την πόρτα! παράγγειλε ο Άγρας.

Με δυο κλωτσιές και μια δυο κοντακιές, οι άντρες έσπασαν την πόρτα και χύθηκαν στο σπίτι. Εμπρός, σαν πάντα, πήγαινε ο Άγρας. Ανέβαινε τη σκάλα στα σκοτεινά, όταν δυο πιστολιές έσκασαν πλάγι του και οι σφαίρες σφύριξαν στ' αυτιά του. Βήματα ακούστηκαν τρεχάτα, πάλι ακολούθησε, μερικές βρισιές ανταλλάχθηκαν, και κάποιος έτριψε ένα σπίρτο, άναψε μια λαμπίτσα. Εμπρός στον Άγρα δυο άντρες του, ο Βασίλης και ο Μιχάλης, έσυραν ένα γέρο. Τον βαστούσαν από τα δυο μπράτσα, κι εκείνος, αγριεμένος, κοίταζε τον Αρχηγό.

- Εσύ πυροβόλησες; ρώτησε ο Άγρας.

- Εγώ, αποκρίθηκε ελληνικά ο Βούλγαρος.

- Γιατί το έκανες;

- Για να σε σκοτώσω! αποκρίθηκε ο γέρος.

- Γιατί θέλησες να με σκοτώσεις; Σου έκανα τίποτα; ρώτησε ο Άγρας.

Με μίσος είπε ο γερο - Βούλγαρος:

- Από το Βάλτο δεν έρχεσαι; Δεν είσαι συ που σκότωσες το παιδί μου;

- Ποιο ήταν το παιδί σου; ρώτησε ο Άγρας.

Μα ο γέρος δεν αποκρίθηκε. Τόσο έσφιγγε τις μασέλες του, που τα δόντια του έτριζαν, πήγαιναν να σπάσουν. Τον κοίταζε ο Άγρας, και η παλιά παιδιάτικη καλοσύνη πλημμύρισε το βλέμμα του.

- Αφήστε τον ελεύθερο, παιδιά! πρόσταξε.

Ο Μιχάλης τον άφησε. Ο Βασίλης όμως χλώμασε κάτω από τ' άσπρα του μαλλιά και τα μαύρα του φρύδια, που φαίνονταν πιο μαύρα ακόμα.

- Κύριε Αρχηγέ... έκανε να πει.

Μα ο Άγρας τον διέκοψε:

- Αφήστε τον ελεύθερον! επανέλαβε.

Με σφιγμένα δόντια του είπε ο γερο - Βούλγαρος:

- Μη νομίζεις πως θα με συγκινήσεις! Αν θέλεις, σκότωσε με. Μα αν μ' αφήσεις, να ξέρεις πως πάλι θα προσπαθήσω να σε σκοτώσω!

Αδιάφορος είπε ο Άγρας:

- Να δούμε. Ωστόσο, άσ' τον Βασίλη, να πάει όπου θέλει. Άθελα ξέσφιξε ο Βασίλης τα χέρια του, και ο Βούλγαρος ξέφυγε κατά την πόρτα και χάθηκε στο σκοτάδι έξω. Ο Άγρας κοίταζε τον Βασίλη.

- Μην κάνεις έτσι, του είπε. Του σκοτώσαμε, λέει, το παιδί του. Φυσικό είναι να μας μισεί. Και συ θα τον μισούσες, αν σου σκότωνε το παιδί σου.

Ο Βασίλης ήταν άσπρος σαν τον τοίχο. Μα δεν αποκρίθηκε. Πειθαρχικός, βγήκε έξω με τον καπετάν Τυλιγάδη, κι έπιασε τη μια γωνιά του σπιτιού, όσο ο Τυλιγάδης φύλαγε την άλλη. Και σαν πέρασε η ώρα, και ήλθε άλλος φρουρός να τους αναπληρώσει, μπήκε στο σπίτι και ξαπλώθηκε στο κάτω σκαλοπάτι της ξύλινης σκάλας, φυλάγοντας, ακόμα και στον ύπνο του, με το σώμα του, τον ύπνο του κουρασμένου Αρχηγού του. Πρωί ξεκίνησαν από το χωριό. Τούρκικο στρατό δε θ' αντάμωναν ως τη Νιάουσα, όπου, μισημένοι, τους περίμεναν οι Έλληνες. Και ως προς τους Βουλγάρους, ο Άγρας δεν τους λογάριαζε.

Πήραν πάλι τον ανήφορο. Μπροστά πήγαινε ο Αποστόλης και αμέσως πίσω του ο Άγρας. Ο οδηγός ήταν ανήσυχος. Θαύμαζε τη μεγαλοψυχία του Αρχηγού, αλλά και φοβούνταν καμιά «μπρουσκάδα» στο δρόμο. Ήταν εύκολο να είχε στήσει μερικούς δολοφόνους εδώ κι εκεί ο γερο - Βούλγαρος, που από την παραμονή τη νύχτα είχε όλο τον καιρό να σηκώσει το χωριό. Μιας και φθάσουν στην ελληνική Νιάουσα, φόβο πια δεν είχαν. Μα στο μεταξύ, και Βουλγάρους αντάμωναν, και βουλγάρικα χωριά περνούσαν, και ξυλοκόποι οπλισμένοι έβγαιναν στο βουνό. Τα μάτια του παντού γυρνούσαν, έψαχναν βράχους, χαμόδενδρα και πυκνοδεντρίες, σταματούσαν σε κάθε σκιά, ξετρύπωναν κάθε αγρίμι, υποψιάζονταν κάθε σούσουρο, ακόμα και του ανέμου μες στα κλαριά. Κι έξαφνα ρίχθηκε μπρος στον Αρχηγό, σκεπάζοντας τον με το σώμα του.

Την ίδια στιγμή, μια τουφεκιά έπεσε, κι ευθύς και δεύτερη, και μια σφαίρα τρύπησε την κάπα του καπετάν Άγρα. Μα οι άντρες είχαν δει τον καπνό μες στα χαμόδενδρα, είχαν ορμήσει, κι αιχμάλωτο έφεραν πάλι τον ίδιο γέρο της παραμονής εμπρός στον Αρχηγό τους.

- Γιατί το έκανες αυτό, παλιό - Βούλγαρε; του είπε με θυμό ο Άγρας.

- Για να σε σκοτώσω! αποκρίθηκε πάλι ο Βούλγαρος.

- Σκότωσε με να σε δω! έκανε κοροϊδευτικά ο Άγρας, και του έτεινε το τουφέκι του.

Ευθύς το άρπαξε ο Βούλγαρος, έτοιμος να τραβήξει. Με μια ξανάστροφη του πέταξε το τουφέκι από το χέρι ο Βασίλης, και τον έσυραν οι άντρες παράμερα.

- Δέσετε τον πισθάγκωνα και φέρτε τον μαζί στη Νιάουσα, φώναξε ο Άγρας.

Και τράβηξε μπρος, με τον Αποστόλη και τον Τυλιγάδη. Μα λίγα βήματα έκαναν, και πάλι μια τουφεκιά έσχισε την ήσυχη ατμόσφαιρα του βουνού. Ο Άγρας στάθηκε ταραγμένος.

- Ποιος τραβά; φώναξε.

Μια στιγμή σιωπής ακολούθησε. Κι ένας ένας βγήκαν από τους βάλτους οι εύζωνοι και σίμωσαν.

- Ποιος τράβηξε; ρώτησε πάλι ο Άγρας. Κανένας δεν αποκρίθηκε.

Γύρισε πίσω ο Άγρας και μπήκε στην πυκνοδεντριά όπου είχε ακουστεί η τουφεκιά. Χάμω κείτονταν ο γερο - Βούλγαρος, με το κεφάλι τρυπημένο, και πλάγι του ο Βασίλης, με ματωμένα τα χέρια, τον συγύριζε, σταύρωνε

τα χέρια του νεκρού στο στήθος του, και του έκλειε τα μάτια.

- Ποιος τον σκότωσε; φώναξε ο Άγρας έξω φρενών. Ο Βασίλης σηκώθηκε.

- Εγώ, κύριε Αρχηγέ, αποκρίθηκε ήσυχα.

- Το είχα απαγορεύσει! Είπα να τον φέρετε στη Νιάουσα! αναφώνησε θυμωμένος ο Άγρας.

Χωρίς να υψώσει τη φωνή, ο Βασίλης είπε:

- Του έδωσες δίκαιο, κύριε Αρχηγέ, χθες, πως μας μισούσε. Γιατί, λέγει, σκότωσες το παιδί του. Και δεν ήξερες καν ποιος είναι, και αν αλήθεια του σκότωσες κανέναν. Τι να πω εγώ, που μου σκότωσε αυτός και μητέρα και γυναίκα, και ίσως και το παιδί μου;

- Τι λες! αναφώνησε ο Άγρας. Τον ξέρεις;

- Τον ξέρω. Τον ήξερα και αυτόν και το γιο του, που είχα ορκιστεί να τον σκοτώσω, και που μου πήρε την εκδίκηση μου ο Μανόλης ο Στενημαχίτης, ή κανέναν σύντροφο του.

- Τούτος ο γέρος; Είναι ο πατέρας του Τόμαν Παζαρέντζε;

- Μάλιστα. Του χάρισες μια φορά τη ζωή. Και ως απάντηση, σκότωσε με άλλους, σαν και αυτόν, οκτώ ανύποπτα παιδιά του Τέχοβου.

- Το ξέρεις πως το έκανε αυτός, ο Τόμαν;

- Και αυτός, και ο πατέρας του, και όλο του το σόι! Μη λυπάσαι Βούλγαρο, κύριε Αρχηγέ. Όπου βρίσκεις έναν, πλάκωσε του το κεφάλι, σα να 'ταν φίδι!

Μιλούσε ο Βασίλης αργά, μα με μίσος τέτοιο που έτρεμε η φωνή του, και τα χείλια του, και τα μεγάλα χέρια του.

- Άκουσε, Βασίλη, είπε ο Άγρας, που γύρευε να τον ησυχάσει. Είσαι τόσο ταραγμένος, που ίσως δεν κρίνεις σωστά. Πώς το ξέρεις εσύ ποιος σκότωσε τα παιδιά του Τέχοβου;

- Μου το είπε ο ίδιος.

- Ποιος; Τούτος ο γέρος;

- Ξέρεις τι σκυλί ήταν, κύριε Αρχηγέ; Με το τουφέκι μου στο χέρι του είπα: «Εσύ, κακούργε, χάλασες το Ασπροχώρι»; Θαρρείς πως ζήτησε ν' απολογηθεί; Μου αποκρίθηκε: «Ναι, εγώ το χάλασα. Και τη γυναίκα σου εγώ τη μαχαίρωσα. Και τη μάνα σου ο Τόμαν τη σκότωσε!» Βαστάχθηκα. Ρώτησα: «Και το παιδί μου, τι το 'κανες»; Γέλασε το θηρίο και είπε: «Το πνίξανε οι δικοί σου!» Και τότε τον σκότωσα. Κάνε με ό,τι θέλεις, Αρχηγέ. Τον σκότωσα.

Οι άνδρες όλοι είχαν μαζευθεί και άκουαν το διάλογο του Αρχηγού και του Βασίλη, συγκινημένοι, αγριεμένοι. Έξαφνα, από μέσα τους, πετάχθηκε ο Αποστόλης.

- Το πνίξανε; φώναξε καταταραγμένος. Όχι, δεν το πνίξανε το παιδί σου! Δεν ήταν πάνω στο καράβι, στον Αλιάκμονα, με τους Βουλγάρους που πνίγηκαν! Γλίτωσε αυτός, στο Μοναστήρι του Προδρόμου. Ξέρω πού είναι. Και τον λένε Τάκη - όχι;

Τόσο έτρεμε ο Βασίλης, που μόλις στέκουνταν στα πόδια του.

- Όχι, δεν τον λέγαν Τάκη. Μα τι σημαίνει τ' όνομα; Μπορούν να του το άλλαξαν. Τον λέγαμε Θεοδωράκη, γιατί γεννήθηκε των Αγίων Θεοδώρων. Μα πού τα ξέρεις αυτά που λες; ρώτησε ξαφνικά. Πού ξέρεις το χαμένο μου παιδί;

Μ' έξαψη μεγάλη διηγήθηκε ο Αποστόλης όσα είχε δει και ακούσει από την κυρία Ασπασία, τη δασκάλισσα της Κουλακιάς.

- Και άλλος τον γύρευε, ένας ψευτόπαπας με ψεύτικα μαύρα γένεια, πρόσθεσε. Μα ήταν βιαστικός, δεν πρόφθανε να μιλήσει με το μικρό. Είπε πως θα ξανάρθει...

- Πόσω χρονών ήταν; ρώτησε ο Βασίλης.

- Ξέρω γω...; Επτά, οκτώ... Περισσότερο, λιγότερο... Δε ρώτησα.

Κατάχλωμος έτριβε ο Βασίλης, σα ζαλισμένος, το μέτωπο του.

- Με συγχωρείτε, κύριε Αρχηγέ, μουρμούρισε χαμηλόφωνα. Ήταν πολύ ξαφνικό... Δεν ήλπιζα ποτέ πια να το βρω... Για εκδίκηση ήλθα πίσω στην πατρίδα μου...

Συμπνετικά τον χάιδεψε ο Άγρας στον ώμο.

- Κάποτε μας έρχονται από το Θεό ξαφνικές χαρές, του είπε με καλοσύνη. Πάμε τώρα στη Νιάουσα, και γυρίζεις εύκολα από κει στην Κουλακιά.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΗ

- Ξέρεις καλά τα μέρη, Αποστόλη;

- Τούτα δω, όχι και τόσο. Ξέρω δηλαδή τα μονοπάτια, και πώς να κόβεις κρυφά το δρόμο. Μα τους ανθρώπους δεν τους ξέρω.

- Τα μονοπάτια, και τις σπηλιές, και τους κρυψώνες, και τους κρυφούς δρόμους, τους ξέρω κι εγώ. Για τους ανθρώπους ρωτώ.

- Ποιον γυρεύεις, κυρ Βασίλη;

- Ποιους, ρώτα' γιατί είναι πολλοί που χάλασαν το χωριό μου, και όλους ορκίστηκα να τους σκοτώσω, όπως σκότωσα το γερο - Παζαρέντζε.

- Πες μου κανένα όνομα...

- Τον Τάσο Σλούπια τον ξέρεις;

- Όχι.

- Τον Ζλατάν;

- Ούτε.

- Τον Μπάτσο; Αθανάς νομίζω τον λεν;

- Ένας κοντός και μαύρος; Αυτός είναι στο Μπόζετς.

- Ναι, μου το ξανάπες. Μα είναι και άλλοι. Ένας Χρίστοφ Κρόνε; Ένας Τάνε; Ένας Πέιο;

- Ο Άγγελ;

- Ναι.

- Αυτός είναι θεός του παραγιού μου. Τα μάτια του Βασίλη έβγαλαν αστραπές.

- Δουλεύεις με Βουλγάρους εσύ; έκανε με σφιγμένα δόντια.

- Είμαστε τόσο ανακατωμένοι... το ξέρεις καλύτερα και από μένα, κυρ Βασίλη. Είναι βουλγαρόφωνος, μα δικός μας, ο παραγιός μου - ένα παιδάκι τόσο δα! Μα τάχα ο καπετάν Κόττας δεν ήταν βουλγαρόφωνος; Και ο Γκόνοσ δεν είναι; Και υπάρχουν πιο γνήσιοι Έλληνες πατριώτες απ' αυτούς; Ο παραγιός μου, πως είναι ανεπιός του Πέιο τι σημαίνει; Μπορεί η μάνα του να ήταν Ελληνίδα. Μισεί τους Βουλγάρους κι έμαθε ελληνικά. Τον έχω βάλει στις κυρίας Ηλέκτρας, της δασκάλας του Ζορμπά. Τον λένε Γιωβάν. Θα τον κάνομε Γιάννη.

- Ναι; έκανε αδιάφορα ο Βασίλης, που ο νους του γυρνούσε αλλού.

- Μην περιφρονείς κάτι τέτοια μικρά, είπε ο Αποστόλης, που πειράχθηκε από την αδιαφορία του μεγαλύτερου του. Αυτό το βουλγαρόφωνο, ο πιτσιρικάς, πήγε και ξετρύπωσε τον Αποστόλ Πέτκωφ στο Ζερβοχώρι, ενώ τον νομίζανε στο Ράμελ. Και βρήκε και τον καπετάν Άγρα στις Κάτω Καλύβες, με μια πλάβα, μοναχός του.

- Τον Ζλατάν, από την Γκολέσιανη, θα ήξερε να τον βρει, αν του το λέγαμε; ρώτησε ο Βασίλης, που έδωσε προσοχή στις τελευταίες πληροφορίες του Αποστόλη.

- Ποιος είναι ο Ζλατάν;

Τα μαύρα φρύδια του Βασίλη είχαν σμίξει, προμηνούσαν κεραυνούς και νεροποντές. Μα δε μίλησε. Και σιωπηλά εξακολούθησαν οι δυο το δρόμο τους. Πού πήγαιναν καθαυτό, δεν ήξερε ο Αποστόλης. Τραβούσαν τάχα κατά το Βάλτο. Μα ο δρόμος που ακολουθούσαν, μες στα ψηλά παλιούρια και στις πλαγιές, πότε τους έβγαζε ξαφνικά σε βουλγαροκαλύβες, πότε τους έχωνε σε πυκνοδεντρίες όλο αγκάθια και βάτους, και πότε πάλι τους οδηγούσε στη μέση μιας πλατείας χωριού, όπου κάτι ζητούσε, λέγει, ο Βασίλης ν' αγοράσει, ή να μάθει, και όλο ρωτούσε, μιλώντας σλαβομακεδόνικα σα θρέμμα του τόπου. Τον Βασίλη ακόμα καλά καλά δεν τον είχε «ζυγίσει», όπως έλεγε, ο Αποστόλης. Λιγόλογος, μονόχρωτος, έτοιμος πάντα για αγγαριές, ποτέ για κουβέντες και διαχύσεις, ο Βασίλης του έμενε κλειστός. Ήταν και λίγες οι μέρες που πέρασαν μαζί.

Στη Νιάουσα σαν έφθασαν, η ελληνική κοινότητα, μ' επικεφαλής το γιατρό τον Περδικάρη, είχε δεχθεί μ' ενθουσιασμό τον καπετάν Άγρα. Εκεί αντιλήφθηκε ο Αποστόλης τι αίγλη είχε αποκτήσει τ' όνομα του, που σκορπούσε τρόμο στους Βουλγάρους και που έδινε φτερά στους Έλληνες, όπου περνούσε. Ήταν ο θρυλικός ήρωας του Βάλτου. Μόλις έφθασε στη Νιάουσα, αν και άρρωστος, λιγνός, αφανισμένος από τους πυρετούς που του είχαν καταστρέψει την υγεία, μπήκε αμέσως στη δουλειά, οργάνωσε τη στρατολογία των νέων, τον οπλισμό τους, τη στρατιωτική τους εκπαίδευση. Σε δυο τρεις μέρες ηλέκτρισε όλη την περιφέρεια. Πάντα έτοιμος να εκτελέσει οποιαδήποτε διαταγή, ο Βασίλης είχε γυρίσει τα περίχωρα, είχε φέρει του Αρχηγού πληροφορίες, όσες του είχε ζητήσει, είχε μεταφέρει όπλα και φυσίγγια. Μα ο Αποστόλης έβλεπε, με τη φυσική του οξύνοια, πως ο νους του ήταν αλλού. Πού άραγε; Στο χαμένο του παιδί;

Μια μέρα είχε πει ο Αποστόλης:

- Εγώ πρέπει να φύγω. Δε μου δίνει δουλειά εδώ ο Αρχηγός, και ίσως να με χρειάζονται στον Κάτω Βάλτο.

Του είχε αποκριθεί απότομα ο Βασίλης:

- Περίμενε. Θα πάμε μαζί στην Κουλακιά.

Και σαν πέρασε η πρώτη εβδομάδα, και κατακάθισε κάπως η δουλειά, και μπήκε το νερό στο αυλάκι, ζήτησε την άδεια ο Βασίλης από τον Αρχηγό, να κατέβει με τον Αποστόλη στην Κουλακιά, να δει, λέει, το παιδί που λέγονταν Τάκης, που δεν πνίγηκε στον Αλιάκμονα σαν τον πέρασαν οι καπεταναίοι Ακρίτας και Μπούας, δυο χρόνια πρωτύτερα, και που έμενε στις δασκάλισσας της Κουλακιάς, στις κυρίας Ασπασίας. Και του έδωσε ο Αρχηγός την άδεια, κι έφυγε με τον Αποστόλη.

Μα δεν πήγαν ίσια στη Γιάντσιστα, για να περάσουν από το Βάλτο, να κατέβουν στην Κρυφή, και από κει στην Κουλακιά. Τραβούσαν δρόμο τόσο παράξενο που τα 'χασε ολότελα ο Αποστόλης. Από τη Νιάουσα, μέρα μεσημέρι πήγαν στην Γκολέσιανη, βορειοανατολικά της Νιάουσας. Από κει, ανατολικά πάντα, στη Βέσιτσα των Βοδενών. Ύστερα, ίσια νότια, στη Βέσιτσα της Βέρροιας, και πάλι πίσω, δυτικά, στον Κάτω Κόπανο, και από κει στον Πάνω Κόπανο, περνώντας και από καλύβια, και από στάνες, και πάλι μένοντας στο βουνό ή ανεβαίνοντας σε κορυφές, όπου τα δάση ήταν πράσινα και πυκνά. Και παντού ρωτούσε, και όλο ρωτούσε ο Βασίλης. Μια φορά, χθες, τους σταμάτησε ένας αρματωλός, που βγήκε ξαφνικά από μια πυκνοδεντριά. Του είπε ελληνικά ο Βασίλης:

- Παραδίνομαι. Πήγαινε με στον καπετάν Ακρίτα.

Ο Αποστόλης ανατρίχιασε. Καπετάν Ακρίτας, δεν υπήρχε πια στη Μακεδονία - το ήξερε. Είχε επιστρέψει στην Ελλάδα, ύστερα από δυο χρόνων ηρωική δράση ως αρχηγός σώματος της Νιάουσας, και όταν πια τον είχαν εξιχνιάσει οι Τούρκοι, και η διαμονή του στα μακεδόνικα βουνά θα έβαζε σε κίνδυνο ολόκληρο τον Αγώνα. Και όμως ο αρματωλός δε διαμαρτυρήθηκε, ούτε δίστασε. Παρά πήγε τον Βασίλη και τον Αποστόλη σ' ένα «γιατάκι», δηλαδή λημέρι ανταρτών. Ο Βασίλης δε μίλησε, δεν είπε όνομα. Μόνο έκανε ένα μυστικό νόημα. Κι ένας από τους αντάρτες, ένας μεγαλόσωμος, ηλιοκαμένος, γενάτος, σηκώθηκε μεμιάς, τον σίμωσε με φανερή συγκίνηση, τον κοίταξε στα μάτια, αμφίβολα, υποψιάρικα. Και είπε ο Βασίλης:

- Ναι!

Κι έβγαλε ο άλλος μια πνιχτή φωνή, τον άρπαξε στην αγκαλιά του, και μια στιγμή έμειναν χωρίς μιλιά, αγκαλιασμένοι, πνιγμένοι από συγκρατημένους λυγμούς. Και είπε ο άλλος, ο αντάρτης:

- Τ' άσπρα σου μαλλιά...

Και πάλι είπε ο Βασίλης:

- Ναι!

Και απομακρύνθηκαν και οι δυο. Και πολλή ώρα έμειναν μόνοι και μιλούσαν μυστικά.

Είχε μείνει ο Αποστόλης με τους αντάρτες, και του πρόσφεραν ψωμί μπαγιατίτικο και άσπρο τυρί. Και τον ρωτούσαν από πού ήρχονταν, πού πήγαινε, ποιος ήταν ο ασπρομάλλης. Μα μαθημένος να ξέρει και να μη λέγει, ο Αποστόλης απαντούσε με μονοσύλλαβα, άκρες μέσες, πως δεν ήξερε, πως δεν τον γνώριζε, πως τον αντάμωσε στο δρόμο.

Μα και αυτουνού ο νους ήταν αλλού, στον καπετάν Ακριτα, που βρέθηκε ξαφνικά πάλι στο βουνό, με σώμα, μικρό είναι αλήθεια, μα καλά οπλισμένο. Και όλο από κει κοίταζε. Και είδε τον Βασίλη που πήρε ένα πορτοφολάκι από τα χέρια του άλλου, κάτι έβγαλε από μέσα, το κοίταξε πολλή ώρα και ύστερα το γύρισε ανάποδα... Ήταν χαρτάκι;... Και το έδωσε πίσω του καπετάν Ακρίτα, που κάτι έγραφε στο χαρτάκι, όσο του έλεγε ο Βασίλης. Πού τον είχε ξαναδεί άραγε; Τον καπετάν Ακρίτα δεν τον ήξερε. Είχε ακούσει γι' αυτόν πολλά. Από μικρός παρακολουθούσε, στην περιφέρεια του Βάλτου αυτός, τη θρυλική δράση του καπετάν Ακρίτα στα μέρη του Μορίχοβου, και ύστερα του Βέρμιου βουνού, με το λαμπρό Γαρέφη, στο Βλάδοβο, στο Μεσημέρι, στη Νιάουσα... Και πού δεν είχε δράσει! Μα δεν έτυχε να τον ανταμώσει ποτέ.

Τούτον, κάπου τον είχε δει. Μα πού; Τα μαύρα αυτά μάτια που έβγαζαν φλόγες, τα μεγάλα δυνατά αυτά χέρια, την ολόρθη ψηλή κορμοστασιά, το δυνατό κορμό όλο μυς και νεύρα, τον άπαχο, το στερεό... Τα βήματα αυτά, τα κατακτητικά... Πού τα είχε ξαναδεί άραγε; Και άρχισε και αυτός να ρωτά: Από πότε ήταν σε τούτα τα λημέρια ο καπετάν Ακρίτας; Γιατί τόσο καιρό είχε φύγει από το Βέρμιο; Μήπως είχε πάγει στην Καρατζόβα; Μα, όπως και αυτός, οι αρματωλοί ξαφνικά μαγκώθηκαν, απαντούσαν με μονοσύλλαβα, δεν ήθελαν να πουν. Και ήλθαν οι δυο φίλοι, που βαστιούνταν από το χέρι σα να μην αποφάσιζαν να χωριστούν. Και σήκωσε ο αρματωλός το χέρι, και βαριά το ακούμπησε στον ώμο του Βασίλη, και του είπε:

- Ή του ύψους ή του βάθους. Καλή επιτυχία!

Και τη φωνή αυτή τη βαθιά, την ηχηρή, την είχε ξανακούσει ο Αποστόλης. Μα πού; Και χωρίστηκαν οι δυο φίλοι, κι έφυγε ο Αποστόλης με τον Βασίλη, και από κείνη την ώρα δεν του μίλησε πια ο Βασίλης, παρά για να του πει σα σκοτεινίασε: «Εδώ θα κοιμηθούμε!», μες στο δάσος δηλαδή. Και την άλλη μέρα, κατά το μεσημέρι: «Ωρα να φύγουμε!» Και από τότε περπατούσαν, χωρίς λέξη ν' ανταλλάξουν, ώσπου έγειρε κι έδυσε ο ήλιος, και τον ρώτησε ξαφνικά ο Βασίλης:

- Ξέρεις καλά τα μέρη, Αποστόλη;

Δεν ήταν δικά του λημέρια αυτά, μα είχε ξαναπάγει μια δυο φορές στη Νιάουσα ο οδηγός, και, σαν τα λαγωνικά, όταν είχε περάσει μια φορά από ένα μέρος, ξανάβρισκε πάντα τον πιο κρυφό δρόμο, είτε μέρα ήταν είτε νύχτα. Και τώρα νύχτωνε, και όλο περπατούσαν. Μα και ο Βασίλης έμοιαζε να ξέρει ακόμα πιο καλά κάθε βάτο και κάθε πέτρα. Δρόμο πατημένο δεν ακολουθούσε, ούτε κανένα μονοπάτι. Και όμως πήγαινε στα σίγουρα, σα να 'ταν στο σπίτι του. Και βγήκαν από το δάσος, και χωρίς διαταγμό τράβηξε ο Βασίλης αριστερά, βόρεια. Και σε λίγο, κάπου εκεί κοντά, μέσα σε άλλο δασάκι, από μεγάλα παλιούρια, κάποιο φως φάνηκε, που φέγγριζε από μέσα από μια φαρδιά χαραματιά παραθύρου, σε κάποιο πάνω πάτωμα καλύβας.

Στάθηκε ο Βασίλης και μια στιγμή δίστασε. Και ξαφνικά είπε του Αποστόλη:

- Είσαι, λέγει, και ξυπνός και πιστός. Είσαι και λαφρύς, και είσαι, λέγει, άφοβος. Βλέπεις αυτή την καλύβα εκεί μπροστά; Σίμωσε χωρίς κρότο. Στο κάτω πάτωμα είναι ο στάβλος. Μη σε πάρουν μυρωδιά απάνω, μα κοίταζε πόσα ζώα είναι μέσα, κι έλα πες μου.

Τέτοιες παραγγελίες για τον Αποστόλη ήταν σα να του χάριζες τον κόσμο. Δεν πρόφθασε ν' αποπεί ο Βασίλης τη φράση του, και με το σιωπηλό γατίσιο βάδισμα του ο οδηγός ήταν κιάλα στο μισό δρόμο.

Τον είδε ο Βασίλης που σίμωνε την καλύβα, μια κυρτή σκιά που μπορούσε να είναι αλεπού, ακόμα και μικρότερο ζώο, και τον έχασε μες στα χαμόκλαδα. Πέρασαν λίγα λεπτά. Και ξαφνικά τον είδε πάλι ο Βασίλης που ξετρύπωνε από ένα βάτο πλάγι του.

- Τρία μουλάρια κι ένα άλογο, είπε σύντομα ο Αποστόλης. Το άλογο έρχεται από μακριά, κι έτρεξε γρήγορα.

- Πώς το ξέρεις; ρώτησε ο Βασίλης.

- Είναι μούσκεμα δρώμενο, και είναι τόσο κουρασμένο που δεν μπορεί να φάγει. Ήπιε μόνο νερό.

- Πώς το ξέρεις; ρώτησε πάλι ο Βασίλης.

- Η πόρτα του στάβλου δεν κλείνει ως απάνω. Είναι μισό το ύψος της τάβλας, για αερισμό φαίνεται. Σκαρφάλωσα και μπήκα μέσα. Τα δυο μουλάρια είναι ξεκούραστα. Το άλογο έφθασε αργά. Ο καβαλάρης δεν πρόφθασε ούτε να ξεσαμαρώσει. Θα τον περίμεναν οι άλλοι.

- Ποιοι άλλοι;

- Αυτοί που κουβεντιάζουν βουλγάρικα πίσω από αυτό το παράθυρο.

- Τους άκουσες;

- Λίγα λόγια. Μιλούν χαμηλόφωνα.

Χαδιάρικα ακούμπησε ο Βασίλης το χέρι του στο κεφάλι του αγοριού. Ήταν το ευχαριστώ του. Ο Αποστόλης ήταν έτοιμος τώρα να πέσει στη φωτιά.

- Πάμε να τους δεις, είπε με ασυνήθιστη γλύκα ο Βασίλης.

- Πάτα σιγά όπου πατώ εγώ, αποκρίθηκε ο Αποστόλης, μην τσακίσει κανένα κλαδί.

Κι εμπρός ο οδηγός, διαλέγοντας το μαλακό χώμα, και πίσω ο Βασίλης, πατώντας στα πατήματα του, σίμωναν την καλύβα. Ήταν απλοϊκή χωριάτικη καλύβα, χτισμένη με σανίδες και κλαριά, πρόχειρο καταφύγιο, κρυμμένο μες στα δέντρα, με σκεπή από κλαριά και ραγάξι. Έφθασαν κάτω από το κλειστό παράθυρο και στάθηκαν ν' ακούσουν. Μα μόνο ένα μουρμουρητό ακούονταν, και, κάπου κάπου, μια λέξη ξεχώριζε κι έφθανε ως το αυτί τους. Ο Βασίλης κόλλησε την πλάτη στον τοίχο της καλύβας κι έκανε νόημα του Αποστόλη να πατήσει στα δεμένα χέρια του.

Δε χρειάστηκαν λόγια κι εξηγήσεις. Ο οδηγός πήδηξε στις φούχτες του μεγαλύτερου και από κει στους ώμους του. Το κεφάλι του έφθασε στο κούφωμα του παραθύρου. Κόλλησε το μάτι του στη χαραματιά του κλεισμένου κανατιού και είδε τέσσερις άντρες καθισμένους σε σκαμνιά, γύρω σ' ένα σανιδένιο τραπέζι, όπου έκαie μια χωριάτικη πετρελένια λάμπα. Οι τρεις φορούσαν τα συνηθισμένα των χωρικών της περιφέρειας ρούχα, το αντερί, τη ζιάκα, μ' ένα κοντογούνι ριχμένο στη ράχη, το μπενιβρέκι, και στα πόδια τουζλούκια, μάλλινα σαν τη φορεσιά τους, που χάνουνταν μέσα στα γουρουνοτσάρουχά τους. Είχαν και οι τρεις γένεια, και ήταν ατημέλητοι χωρικοί. Ο τέταρτος, που γύριζε τη ράχη στο παράθυρο, ήταν πιο καλοντυμένος, με μπλου τσόχινο πανταλόνι, μακριές μαύρες μπότες και μια κόκκινη ζώνη. Το κοντογούνι του ήταν στολισμένο με πολύτιμη γούνα, και, καθώς χειρονομούσε, μιλώντας στους άλλους σαν αρχηγός σε υποτακτικούς, παρατήρησε ο Αποστόλης πως φορούσε στο τρίτο δάχτυλο ένα χρυσό δαχτυλίδι.

Κάμποση ώρα μιλούσε. Ύστερα σηκώθηκε και αποχαιρέτησε έναν έναν τους τρεις χωρικούς. Γύρισε στο φως, και είδε ο Αποστόλης το ξυρισμένο του πρόσωπο. Βιαστικά γονάτισε στους ώμους του Βασίλη, γλίστρησε ως χάμω, και, πιάνοντας το χέρι του συντρόφου του, τον έσυρε μες στο δάσος, πίσω από τα πυκνά δεντράκια, απ' όπου έβλεπαν χωρίς να φαίνονται. Κάποια ξύλινη εξωτερική σκάλα έτριξε στο πίσω μέρος της καλύβας, δυο σκιές ξεπρόβαλαν από τη γωνιά, άνοιξαν την πόρτα του στάβλου και μπήκαν μέσα. Την ίδια ώρα, το παράθυρο του πάνω πατώματος άνοιγε διάπλατα, χύνοντας φως στο έξω σκοτάδι, και δυο άντρες οπλισμένοι έσκυψαν και επιθεώρησαν το φωτισμένο μέρος εμπρός στην καλύβα.



Ποδοχτυπήματα ακούστηκαν στο στάβλο, και ο ένας άντρας, τυλιγμένος στην κάπα του, καβάλα σ' ένα μουλάρι, βγήκε αργά, κοίταξε εδώ κι εκεί με προσοχή, τράβηξε το γουνίσιο καλπάκι του βαθιά στο πρόσωπο του, και γύρισε, έκανε το γύρο της καλύβας κι έφυγε.

- Ο Αποστόλ Πέτκωφ, μουρμούρισε ο Αποστόλης μέσα στ' αυτί του Βασίλη, μα αυτός του σκέπασε το στόμα.

Βγήκε και ο άλλος χωρικός από το στάβλο, κλείδωσε την πόρτα και ανέβηκε από την πίσω σκάλα, που έτριξε πάλι κάτω από τα βήματα του. Γύρισαν και τραβήχθηκαν από το παράθυρο οι δυο οπλισμένοι, κι έκλεισαν τα σανιδένια κανάτια. Και το φως μέσα έσβησε. Σιγοπατώντας απομακρύνθηκε ο Βασίλης με τον Αποστόλη και σιωπηλά βγήκαν από τα παλιούρια, και κατέβηκαν έναν κατήφορο απότομο που τους οδήγησε σε άλλη σύδεντρη πλαγιά. Ο Βασίλης κάθισε χάμω, έκανε νόημα του Αποστόλη να κάνει το ίδιο, και είπε:

- Λέγε τώρα. Ποιοι ήταν οι άλλοι;

- Δεν τους ξέρω!

- Δεν είπαν ονόματα;

- Όχι!

- Τον Πέτκωφ τον ήξερες;

- Όχι! Τον αναγνώρισα από τη φορεσιά του, την περιγραφή του που μου έκανε ο Γιωβάν ο παραγιός μου, από το ξυρισμένο και περιποιημένο μούτρο του, και από ένα χρυσό δαχτυλίδι που φορεί στο μεσαίο δάχτυλο. Έπειτα, οι άλλοι τρεις τον έλεγαν βοεβόδα.

- Από τους άλλους τρεις ήταν κανέναν κοκκινότριχος;

- Ναι! Ένας είχε κόκκινα γένεια. Τα μαλλιά του δεν τα είδα. Φορούσε μαντίλι στο κεφάλι. Μα το ένα του μάτι ήταν πιο μικρό από το άλλο, σα μισοκλεισμένο.

- Αυτός ήταν ο Ζλατάν! Τι έλεγαν;

- Αδύνατο να καταλάβω. Κάποιοι κυνηγούν. Το ξέρουν πού είναι, μα δεν είπαν. Ήταν το τέλος της κουβέντας. Τους είπε ο Αποστόλ Πέτκωφ: «...Θα τον πιάσουμε, ζωντανό ή πεθαμένο, μα θα τον πιάσουμε». Καλύτερα όμως, λέγει, να τον πιάσουν ζωντανό. Και είπε πως θα πάρει ένα από τα τρία μουλάρια, γιατί το άλογο του το είχε μισοσκάσει κιόλα, και είχε να πάγει ως την Πλάσνα5.

- Όστε αυτός είναι που ήλθε από μακριά και βιαστικά. Δεν έχουμε μεις μουλάρι ή άλογο να τον κυνηγήσουμε. Μα πάμε στο Βάλτο. Μας περιμένουν.

Σηκώθηκαν και οι δυο και πήραν πάλι το δρόμο τους. Πηγαίνοντας, είπε, κόβοντας τη σιωπή, ο Βασίλης:

- Είδες αυτή την καλύβα; Λίγο παραπέρα στέκουνταν το χωριό μου. Ούτε καν χωριό. Δέκα δεκαπέντε καλύβες. Δε μένει πια ίχνος. Και θα το συγχωρήσω, νομίζεις, ποτέ; Το είχε πει πιότερο στοχαστικά, με πόνο, παρά θυμωμένα. Και συγκινήθηκε ο Αποστόλης, και δεν αποκρίθηκε.

Ήταν δυο ή τρεις το πρωί, σαν έφθασαν στα καλάμια του Βάλτου. Ο Βασίλης έβγαλε μια φωνή σαν κακάρισμα νερόκοτας. Ούρλιασμα λύκου του αποκρίθηκε λίγο νότια. Ανακούρκουδα μες στους βάτους περίμεναν, Βασίλης και Αποστόλης, και κάπου κάπου ο Βασίλης επαναλάμβανε το κακάρισμα της νερόκοτας. Παρακάτω, το σκαμμένο χώμα σχημάτιζε μια στενόμακρη λακκούβα, πλημμυρισμένη από το νερό της Λίμνης. Ένα σιγανό ούρλιασμα λύκου ξανακούστηκε κοντά. Ο Βασίλης αποκρίθηκε σιγά με της νερόκοτας το κακάρισμα, και μια πλήρη πλάβας ξεπρόβαλε από τα καλάμια και μπήκε στη λακκούβα. Ένας άντρας μόνο βαστούσε το κουπί. Σιωπηλά μπήκε μέσα ο Βασίλης, τον ακολούθησε ο Αποστόλης, και η πλάβα έκανε πίσω, χώθηκε στα καλάμια και βγήκε σ' ένα μονοπάτι.

Εκεί περίμενε δεύτερη πλάβα, με δυο αρματωμένους άντρες. Στο βάθος ήταν ξαπλωμένος τρίτος, με τα χέρια πισθάγκωνα δεμένα και το στόμα στουμπωμένο μ' ένα πανί. Κανείς δε μίλησε. Και ο Βασίλης και ο Αποστόλης είχαν δει το δεμένο στο βάθος της βάρκας, μα ούτε ο ένας ούτε ο άλλος δε ρώτησαν τίποτα. Και σιωπηλά τράβηξαν οι δυο πλάβες στο σκοτεινό μονοπάτι. Ο Αποστόλης είχε αναγνωρίσει τον κρυφό δρόμο του καπετάν Παναγιώτη, που άρχιζε κοντά στη Γιάντισστα κι έβγαινε στις Κάτω Καλύβες. Τώνοντι, δεν άργησαν να

φθάσουν στην Αγία - Μαρίνα. Βγήκε στο πάτωμα ο Βασίλης, τον ακολούθησε ο Αποστόλης, και στάθηκαν μια στιγμή περιμένοντας τους άλλους. Μα μόνο η μια πλάβα με τον ένα πλαβαδόρο βρίσκονταν κοντά. Η άλλη είχε μείνει μες στα καλάμια, όπου ακούονταν ένας αόριστος ήχος πάλης, ένα γαργάρισμα ανατριχιαστικό, και ύστερα τίποτα.

Ο Βασίλης έτριψε μια δυο φορές το μέτωπο του με την παλάμη του. Και πέρασαν μερικά δευτερόλεπτα. Σιγά είπε του Αποστόλη:

- Έμπα καλύτερα στην καλύβα.

Μα ο Αποστόλης δεν κούνησε. Μια άσχημη περιέργεια τον κρατούσε στο πάτωμα έξω. Και ο Βασίλης δεν επέμεινε. Έμοιαζε να τον ξέχασε. Σε λίγο αργοβγήκε από τα καλάμια και η δεύτερη πλάβα, πλεύρισε στο πάτωμα, κι ένας από τους δυο αρματωλούς ανέβηκε στο πάτωμα κρατώντας ένα μεγάλο σάκο στον ώμο. Τα περίεργα μάτια του Αποστόλη, στα σκοτεινά είχαν ψάξει στην πλάβα. Μόνος ο δεύτερος πλαβαδόρος ήταν μέσα. Ο δεμένος αιχμάλωτος έλειπε.

- Ποιος ήταν; ρώτησε ο Βασίλης τον άλλο, με το σάκο.

- Ο Τάνο Σλούπιας, αποκρίθηκε μια βαθιά φωνή.

Ο Αποστόλης ανατρίχιασε. Ήταν η φωνή του καπετάν Ακρίτα, που δεν τον γνώριζε και όμως που τον είχε ξανακούσει... - πού; πότε; - και που είχε αγκαλιαστεί με τον Βασίλη απάνω στο βουνό, στο κλέφτικο λημέρι. Και ξαναείπε η ίδια βαθιά φωνή:

- Σε απάλλαξα από μια βρώμικη δουλειά!

Και ακούμπησε το σάκο στο πάτωμα.

- Ήταν ο πιο ακίνδυνος, είπε ο Βασίλης.

- Σήμερα ήταν ο πιο επικίνδυνος, αποκρίθηκε ο άλλος. Μας είχε ακολουθήσει και ακούσει. Τους κατασκόπους... - έκοψε τον αέρα με μια γοργή οριζόντια κίνηση του χεριού.

- Γιατί όχι με περίστροφο; ρώτησε ο Βασίλης.

- Κάνει κρότο το περίστροφο, αποκρίθηκε ο άλλος. Τέτοια ώρα θα αναστατώναμε τους Τούρκους. Το μαχαίρι είναι πιο σιωπηλό.

Ο Αποστόλης νόμιζε πως ήταν ατσαλένιος, θωρακισμένος, έτοιμος ν' ακούσει και να δει κάθε αγριότητα. Μα ο σάκος, σωριασμένος χάμω, του έφερε τέτοια αηδία, που ξαπλώθηκε στο πάτωμα, στη σκιά της καλύβας, να συνεφέρει. Οι άλλοι τον ξέχασαν. Με το μεγάλο του βηματισμό σίμωσε ο Ακρίτας την άκρη του πατώματος, όπου οι δυο πλαβαδόροι έδεναν τις πλάβες τους, και είπε:

- Πρέπει να ξαναφύγεις, Μανόλη, να πας να τον θάψεις.

Ήταν ψηλός, μεγαλόσωμος, δυνατός άντρας ο πλαβαδόρος της δεύτερης πλάβας. Δρασκελίσε το πάτωμα και είπε ήσυχα:

- Δεν πάγω. Τη δουλειά μου την έκανα. Ας πάει άλλος.

- Δεν τον φέρνατε ζωντανό εδώ; Και να μην κάνατε έγκλημα; είπε ο Βασίλης.

- Έγκλημα τώρα λες, βρε Βασίλη; έκανε ο Μανόλης. Εδώ είναι αγώνας αμείλικτος. Και ποιος θα τον φύλαγε αύριο που θα 'μαστε στη μάχη; Σα να 'ταν και κοριτσάκι;

- Ποια μάχη;

- Αμ αποφάσισε επί τέλους ο καπετάν Κάλας να τους χτυπήσει, να πάρει το καινούργιο πάτωμα που κρυφοχτίζουν βορειοδυτικά της Τούμπας...

- Μα καλά, σμίξατε σεις τον καπετάν Κάλα;

- Όχι, είπε ο Μανόλης. Εγώ είμαι που είμαι με τον καπετάν Γκόνο, στη Λίμνη. Μα μιας και βρεθήκαμε δω με τον Γρέγο, θα πολεμήσομε και αυτός κι εγώ όπου γίνει μάχη.

- Και ύστερα θα πας πάλι στου Ματαπά, Γρέγο; ρώτησε ο Βασίλης γυρνώντας στον καπετάν Ακρίτα.

Το λαγωνικό ξύπνησε μέσα στον Αποστόλη, νίκησε την κακοδιαθεσία του. Τον καπετάν Ακρίτα τον έλεγαν Κώστα. Τούτος λέγονταν Γρέγος. Καλά το μυρίστηκε λοιπόν πως δεν ήταν αυτός ο καπετάν Ακρίτας! Μα πού τον είχε ξαναδεί; Πού; Πού;... Και απαντούσε η βαθιά φωνή:

- Εξαρτάται από σένα και από το γιο του αφεντικού σου.

Ο Αποστόλης όρτσωσε τ' αυτιά του στα σκοτεινά. Ένα παραθυράκι άνοιγε στο μυστήριο του ψευτο - Ακρίτα. Γνώριζε τον Μήτσο Βασιωτάκη; Και τον Περικλή άραγε; Γύρισε ο καπετάν Ακρίτας κατά την πλάβα, όπου όρθιος περίμενε ακόμα διαταγές ο δεύτερος πλαβαδόρος.

- Πας εσύ να τον θάψεις, μπρε Μήτρη, ρώτησε.

- Πάω. Μα μόνος δε θα προφθάσω.

- Πέρνα από την καλύβα του Βαγγέλη, πάρε δυο από τα χωριατόπουλα που ξέρουν και τα κατατόπια της ακρολιμνιάς. Και ρώτα εκεί, μιας και πας, πώς είναι ο Πετρής ο κακομοίρης.

Μαζί με τον Μανόλη σήκωσε ο Γρέγος το σάκο και τον χαμήλωσαν ως μέσα στην πλάβα. Ο Βασίλης τους κοίταζε χωρίς να βοηθήσει.

- Πού τον πιάσατε τον Τάσο Σλούπια; ρώτησε.

- Μεσ στα καλάμια, πηγαίνοντας να σε πάρομε, αποκρίθηκε ο Μανόλης. Τον κυνηγούσαμε όλη μέρα. Τον είχα ξαναπιάσει σε μια συμπλοκή, το πρωί, σε αναγνώριση. Τον νόμιζα πληγωμένο, και από πονοψυχιά τον μαζέψαμε από το νερό. Για να μ' ευχαριστήσει, μαχαίρωσε τον Πετρή, ένα από τα καλύτερα παιδιά μας, που κάθουνταν κοντά του, και πήδηξε μεσ στα καλάμια. Ήταν ρηχά, μας ξέφυγε. Τον ξαναπιάσαμε στην ακρολιμνιά. Τυχερό μας που βρέθηκε να σε περιμένει εκεί ο Γρέγος. Τον είδε και τον έπιασε την ώρα που το 'σκαζε αυτός για τη Γιάντσοιστα, το βουλγαροχώρι. Αύριο θα είχε γεμίσει ο Βάλτος κοιμηταζήδες. Είδαμε και πάθαμε να τον βάλουμε κάτω και να τον δέσουμε.

- Μια πιστολιά εκεί και τελειώνατε, είτε ο Βασίλης.

- Θα 'φερνε ο πυροβολισμός και Τούρκους και Βουλγάρους από τη Γιάντσοιστα. Και δε σύμφερε, δεν ξέραμε τι ώρα θα έφθανες εσύ...

Έβγαλε ο Μανόλης ένα σιγάρο και το άναψε. Στη φλόγα του σπύρτου, ο Αποστόλης είδε έναν ομορφάνθρωπο με μειλίχια καστανά μάτια και αγαθή συμπονετική όψη. Είπε ήσυχα:

- Εδώ ο καθένας παλεύει για το τομάρι του. Κι εγώ έχω να εκδικήσω ολόκληρη Στενήμαχο...

Πάλι το ένστικτο του λαγωνικού αναστατώθηκε στα σωθικά του Αποστόλη. Όστε αυτός ο όμορφος αγαθός νέος ήταν ο Μανόλης ο Στενημαχίτης, που σκότωσε τον Σταυράκη από τα Τρία Χάνια στη μέση της Θεσσαλονίκης, σε μια κηδεία όπου ήταν εκατοντάδες κόσμος!... Τον κοίταζε ο Αποστόλης στο σκοτάδι, που φωτίζονταν μόνο από το αμυδρό φως των άστρων, και μάζευε εντυπώσεις. «Όστε μπορείς να έχεις άκακο γλυκό πρόσωπο, ωραία μειλίχια μάτια, ακόμα και σιγανή χαϊδευτική φωνή, και να μαχαιρώνεις, να κόβεις κεφάλια έτσι ψύχραιμα, και να στέλνεις ακέφαλα σώματα να τα θάψουν μυστικά σε κάποια ερημιά της ακρολιμνιάς»;

Θυμούνταν κάτι λόγια του καπετάν Νικηφόρου, σαν πρωτόφθασε στο Τσέκρι: «Ο καπετάν Ζέζας δε σκότωσε κανένα, και αυτός είναι το παράδειγμα μας...». Και την απάντηση του καπετάν Παντελή: «Με το χέρι του δε σκότωσε κανένα. Δε ρωτάς όμως και για τα παιδιά του»; Και ο Άγρας είχε χαρίσει τη ζωή του Τόμαν Παζαρέντζε. Και τον σκότωσε τούτος ο σύντροφος του Μανόλη του Στενημαχίτη, ο μεγαλόσωμος Γρέγος, ο ψευτο - Ακρίτας, με τη συγκατάθεση και τη συνεργασία του Στενημαχίτη. Και του γερο - Παζαρέντζε είχε χαρίσει τη ζωή και την ελευθερία ο Άγρας και τον σκότωσε ο Βασίλης. Και δεν τον τιμώρησε ο Άγρας. Απεναντίας, συμπόνεσε τον Βασίλη που εκδίκησε τα σκοτωμένα γυναικόπαιδα του χωριού του... Αγώνας, λέει, είναι αυτός. Λοιπόν τα σκεπάζει, τα εξαγνίζει όλα ο Αγώνας για την πατρίδα σου - ο πόλεμος, η πάλη για την ελευθερία;... Μπήκαν στην καλύβα σιωπηλά οι τρεις φίλοι, κι έκλεισαν την πόρτα με το μουσαμαδένιο σκέπασμα. Τον Αποστόλη δεν τον παρατήρησαν, μαζεμένο στη σκιά, και δε σηκώθηκε κείνος, δεν μπήκε στην

καλύβα. Τυλιγμένος στην κάπα του ξαπλώθηκε στο καλαμένιο πάτωμα, και συλλογίστηκε και δούλεψε τις εντυπώσεις του, ώσπου τον πήρε ο ύπνος. Φασαρία στην καλύβα τον ξύπνησε το πρωί. Πλάβες μαζεύονταν γύρω στο πάτωμα, άντρες οπλίζονταν, γέμιζαν τις φυσιογιοθήκες τους, έτριβαν τα όπλα τους, κατέβαζαν πολεμοφόδια στις πλάβες, ετοιμάζονταν για εκστρατεία.

Πάντα πρόθυμος για δουλειά, βοηθούσε και ο Αποστόλης στο κουβάλημα. Ένας από τους άντρες του έφερε μια γαβάθα καφέ μαύρο και ψωμί με άσπρο τυρί.

- Φάγε, του είπε, πάμε σε μάχη και θ' αργήσεις ίσως να ξαναφάς. Θα μας οδηγήσεις εσύ.

- Ποιος το 'πε;

- Ο καπετάν Νίκος έχει το δικό του οδηγό, αποκρίθηκε ο αντάρτης, δείχνοντας με μια κίνηση του πηγουνιού έναν άλλο αρματωλό, υπαρχηγό άλλοτε του καπετάν Άγρα, και που φύλαγε τώρα την Αγια - Μαρίνα. Μ' αυτός, πρόσθεσε με άλλο νόημα του κεφαλιού κατά τον ψευτο - Ακρίτα, είπε να σε πάρουμε και σένα.

- Ποιος είναι αυτός; ρώτησε κάνοντας τον ανήξερο ο Αποστόλης.

- Ποιος ξέρει! Τον λεν καπετάν Ακρίτα. Μα είναι ψευτο - Ακρίτας. Ο αληθινός είναι στην Ελλάδα τώρα. Και είναι μικρόσωμος. Τούτος είναι γίγας.

- Τον γνώρισες τον αληθινό καπετάν Ακρίτα;

- Ναι! Εκείνος φρόντισε και μας όπλισε και μας ετοίμασε, σα φύγαμε από την Ελλάδα.

- Πότε ήλθες εσύ;

- Τώρα τελευταία, με τα καινούρια παιδιά. Έκανε να φύγει. Μα τον σταμάτησε ο Αποστόλης.

- Είπες πως ο καπετάν Ακρίτας... ο ψευτο - Ακρίτας είπε να με πάρουν οδηγό;

- Ναι! Είπε πως ξέρεις καλά τα μονοπάτια.

- Πού το ξέρει; Πώς με ξέρει;

- Αι δεν τον ρωτάς; Πού ξέρω εγώ; Πρώτη φορά τον βλέπω. Συλλογισμένος έτρωγε ο Αποστόλης το ψωμοτύρι του, καθαρίζοντας ένα βραχύκανο μάνλιχερ που του είχαν δώσει. Καθάρισε το τουφεκι, κουβάλησε φυσίγγια και χειροβομβίδες, κατέβηκε στις πλάβες, ανέβηκε στο πάτωμα, μα τα μάτια του παντού ακολουθούσαν τον ψευτο - Ακρίτα, τον Γρέγο, που αν και νεοφερμένος στο πάτωμα, οδηγούσε τα πάντα και όλοι υπάκουαν, και αυτός ακόμα ο καπετάν Νίκος που είχε τη φύλαξη της Αγια - Μαρίνας.

Τον κοίταζε που μετέφερε στις πλάτες του τα πιο βαριά φορτία. Τον είδε να δρασκελίζει σα φτερό το πάτωμα, από μέσα από μια πλάβα που ήταν θαύμα πώς δε βούλιαξε με το βηματισμό του τον απότομο. Τον παρατήρησε, με τι λεπτές κινήσεις έστριβε και άναβε ένα τσιγάρο, και θαύμασε πώς τα μεγάλα ισχυρά του χέρια δε θρυμματίζαν το τσιγαράκι, που χάνονταν σαν ψίχουλο μέσα στα δυνατά του δάχτυλα. Και χάνονταν σε στοχασμούς. Πού διάβολο τις είχε δει αυτές τις δυνατές, κατακτητικές και συνάμα λεπτές κινήσεις;

Και σαν τον πλησίασε ο ψευτο - Ακρίτας και τον κοίταξε στα μάτια και του είπε: «Ετοιμάσου, Αποστόλη. Θα μας οδηγήσεις...» θυμήθηκε πάλι και τη φωνή και τα μάτια που βγάζανε σπίθες, μόνο που τώρα τα μαλάκωνε σαν ένα χαμόγελο κοροϊδευτικό. Και μπήκαν όλοι στις πλάβες, και τράβηξαν βορειοανατολικά, με τον ψευτο - Ακρίτα μπροστά και τον Αποστόλη οδηγό. Μα λίγες στροφές έκαναν μες τα ζικζάκια των μονοπατιών, όταν τουφεκίδι πυκνό ξέσπασε μακριά, μπροστά τους. Ο Γρέγος ορθώθηκε, τείνοντας το αυτί του.

- Η Κούγκα; ρώτησε τον Αποστόλη που βαστούσε το πλασί.

- Όχι. Ανατολικά τουφεκούν, προς τα μέρη της μεγάλης Τούμπας.

- Γρηγόρευε, πρόσταξε ο Γρέγος. Λίγοι - πολλοί, πρέπει να τους πάμε βοήθεια.

Το τουφεκίδι ξεκούφαινε. Η Λίμνη όλη δονούνταν. Μπαταρίες έπεφταν, η μια πάνω στην άλλη. Και ξαφνικά λιγόστεψαν, έσβησαν, σιωπή απλώθηκε στα νερά, τόσο, που σ' ένα βάτο όπου μπουμπούκιαζαν τα κλαριά ακούστηκε ένα τερέτισμα αγριοπουλιού, που μ' όλο το τουφεκίδι έχτιζε τη φωλιά του.

- Την πήραν την καλύβα οι δικοί μας! Ζήτω! φώναξε ένας αντάρτης από τις κατοπινές πλάβες.

Βιαστικά τώρα κωπηλατούσαν οι πλαβαδόροι, ανεβαίνοντας τις μάνες και τις ποταμοκλαδώσεις κατά την Κούγκα, να κόψουν την υποχώρηση των Βουλγάρων. Όλοι μαζί τραγουδούσαν θριαμβευτικό θούριο. Μα μετά το πρώτο δίστιχο, μια φωνή συρτή από μέσα από τις φυτείες τους έκοψε τη φόρα.

- Πίσω-ω-ω!...

Τα πλατσία βγήκαν από το νερό, ο καθένας στερέωσε το τουφέκι στον ώμο και το δάχτυλο στη σκανδάλη, έτοιμοι όλοι για μάχη. Μια πλάβα ξεπρόβαλε από ένα μονοπάτι, και δεύτερη πίσω της, και τρίτη, και τετάρτη, και άλλες ακολούθησαν, ολόκληρη σειρά. Στην μπροστινή πλάβα κάθονταν ο καπετάν Κάλας με δυο πλαβαδόρους στα κουπιά. Σήκωσε το χέρι και φώναξε:

- Πίσω! Μην προχωρήσει κανένας!

- Η Κούγκα; φώναξε ο καπετάν Νίκος. Τι γίνεται η Κούγκα;

- Κανένας δε χτυπά την Κούγκα! Δεν έχει φόβο η Κούγκα! Δεν παίρνονται έτσι οι καλύβες! είπε κατσουφιασμένος ο καπετάν Κάλας.

- Δε χτυπηθήκατε στην Κούγκα; ρώτησε ο Μανόλης ο Στεννημαχίτης. Πού έγινε λοιπόν το τουφεκίδι;

- Στην καινούρια καλύβα... πέρα από την Τούμπα...

- Και την πήρατε; φώναξαν δέκα φωνές μαζί.

- Δεν παίρνονται έτσι οι καλύβες, επανέλαβε συννεφιασμένα ο Κάλας. έχουν οχυρώσει το πάτωμα πριν τελειώσει η καλύβα. Δεν είναι φασούλια οι καλύβες! Αυτά είναι λόγια!

- Δεν είχατε χεροβομβίδες; Ή μήπως δεν έσκασαν πάλι; έκανε αγανακτισμένος ο καπετάν Νίκος.

- Είχαμε. Μα... ήμασταν μακριά... δεν έφθαναν στο πάτωμα οι χεροβομβίδες... Έπεσαν στο νερό...

Χαμηλόφωνα, κοροϊδευτικά, μурμουύρισε ο Αποστόλης:

- Θα έφθαναν, αν ήταν ο καπετάν Άγρας...

Τρομαγμένος ρίχθηκε πίσω. Το απειλητικό χέρι του καπετάν Ακρίτα σείονταν πλάγι στο αυτί του.

- Τολμάς να πεις το λόγο σου, νήπιο; Τολμάς, γι' ανώτερο σου; ψιθύρισε μες στα δόντια του ο αντάρτης.

Τα μάτια του έριχναν αστραπές. Θυμήθηκε πάλι ο Αποστόλης πως κάπου τα είχε ξαναδεί. Μα πού; Πού; Έμπηξε το πλατσί του στο νερό κι έκανε πως οδηγεί την πλάβα. Μην ήταν αλήθεια ο Ακρίτας; Πάντως θα 'ταν αξιωματικός... Οι υπαρχηγοί ζητούσαν πληροφορίες και οδηγίες. Όχι, έτσι δεν παίρνονταν καλύβες, τους ξαναείπε ο καπετάν Κάλας. Θα χάνονταν τόσος κόσμος. Δυο του παιδιά είχαν πληγωθεί κιόλα. Τα πήγαινε πίσω στην Τούμπα. Οι επιθέσεις δεν ήταν καλό σχολειό. Άμυνα μόνο χρειάζονταν. Την Κούγκα την είχαν δυναμώσει. Το ίδιο και τη μεγάλη Τούμπα. Θα χτίζανε και άλλη καλύβα, μεταξύ της Κούγκας και της βουλγάρικης καινούριας καλύβας, και θα εξασφάλιζαν τις συγκοινωνίες. Τα περιπλέον ήταν περιττά, ριφokinδυνα, είχαν μεγάλες απώλειες, ζημιές, και, και, και...

Αργά τραβούσαν οι πλάβες κατά την Τούμπα.. Σε μια από τις τελευταίες, δυο άντρες, ο ένας με δεμένο το κεφάλι, ο άλλος με κρεμασμένο το χέρι, κάθονταν σκυθρωποί. Εμπρός πήγαινε ο καπετάν Κάλας, άθυμος, κι έδινε ακόμα κι οδηγίες στους άντρες της Αγια - Μαρίνας, που ακολουθούσαν μηχανικά. Σαν έφθασαν όμως σ' ένα σταυροδρόμι από μονοπάτια, ρώτησε ο καπετάν Ακρίτας, αποτεινώντας το λόγο για πρώτη φορά στον καπετάν Κάλα:

- Μας χρειάζεσαι, Αρχηγέ; Έχεις ανάγκη από ενίσχυση; Αν δεν είναι για μάχη, έχομε μεις άλλη δουλειά!

Όχι, τους είπε ο καπετάν Κάλας, δεν ήταν για μάχη και δεν είχε ανάγκη από ενίσχυση. Στις Τούμπες είχαν δυνάμεις αρκετές. Κάποια αταξία μπήκε τότε στη γραμμή, πλάβες γύρισαν πίσω κατά την Αγια - Μαρίνα με τον καπετάν Νίκο, άλλες ακολούθησαν το δρόμο της Τούμπας, και στα ρηγά, πατώντας σε πυκνές λαπατιές, ο Μανόλης ο Στεννημαχίτης άφησε την πλάβα του και μπήκε στην πλάβα του Γρέγου.

- Πήγαινε συ, πίσω στην άλλη πλάβα, του είπε' σε θέλει ο Βασίλης.

Μόνος με τον Αποστόλη, ρώτησε ο Στενημαχίτης:

- Ξέρεις να πας στο Τσέκρι;
- Ξέρω.
- Τράβα λοιπόν. Εκεί πάμε και οι τρεις.

Ο Αποστόλης αισθάνονταν κάπως πιο ελεύθερος με τον Μανόλη. Χωρίς πολλή στενοχώρια, βλέποντας τη δεύτερη πλάβα αρκετά μακριά, με αδέξιο πλαβαδόρο το Γρέγο, που έμπηγε το πλασί του στο βυθό μα δεν ήξερε το χειρισμό της πλάβας, ρώτησε:

- Πώς τον λεν το σύντροφο σου, καπετάν Μανόλη;

Ο άλλος αμέσως κλείστηκε.

- Καπετάν - Ακρίτα, είπε σύντομα.

- Ο καπετάν Ακρίτας είναι στην Ελλάδα· αυτός όπλισε κι έστειλε την τελευταία αποστολή... άρχισε να διαμαρτύρεται ο Αποστόλης.

Μα ο άλλος τον διέκοψε.

- Σε πληροφόρησαν στραβά, είπε κοφτά. Τούτος είναι ο καπετάν Ακρίτας.

Ο Αποστόλης δεν αποκρίθηκε. Μέσα του όμως έκανε το συλλογισμό πως ο καπετάν Ακρίτας, ο Διοικητής της περιφέρειας της Νιάουσας, δεν μπορούσε να βρίσκεται μόνος στο Βάλτο, χωρίς το σώμα του. Σιωπηλά τράβηξε μερικές κουπιές. Μα το μειλίχιο βλέμμα του Στενημαχίτη του ξανάδινε θάρρος και όρεξη για κουβέντα. Τον ρώτησε:

- Εσύ σκότωσες τον Σταυράκη, καπετάν Μανόλη;

- Εγώ βέβαια!

- Πώς δε φοβήθηκες;

- Τι να φοβηθώ;

- Να σ' έπιανε η αστυνομία!

- Και ύστερα;

- Θα σε κρεμούσαν!

- Ε, και ύστερα; επανέλαβε ο Μανόλης.

Ο Αποστόλης είχε δει και ακούσει πολλούς παλικάρισμούς. Η αγαθή και ήρεμη απάθεια του τουνού τον κατέπληξε. Έμεινε λίγο αποσβολωμένος. Ήσυχια του είπε ο Μανόλης:

- Ο Σταυράκης ήταν εθνικός κίνδυνος. Έπρεπε να λείψει. Τι θα κόστιζε η εξουδετέρωση του δεν είχε σημασία.

- Και αν σε σκότωναν εκεί, μες στο πλήθος; Ο Στενημαχίτης σήκωσε τους ώμους του.

- Ας με σκότωναν - τι σημαίνει; είπε ήσυχια. Η διαταγή ήταν να εξουδετερώσομε τον Σταυράκη. Το σκοπό να κοιτάξεις.

Κάπνιζε ήσυχια και ξένοιαστα, πετώντας τον καπνό του προς τα κλειστά ακόμα φυλλαράκια, που μπουμπουκιάζαν τρυφερά στα νεαρά βλαστάρια, στα κλαράκια, και στην άκρη των καλαμιών, και κοίταζε ίσια μπροστά του, συλλογισμένος, τα καστανά του μάτια γεμάτα καλοσύνη και αγαθότητα.

- Τη διαταγή ποιος την έδωσε; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Δεν είναι δουλειά σου.

- Είναι! Γιατί κι εγώ για το Δεσπότη δουλεύω. Ο Μανόλης γύρισε τα γελαστά του μάτια στο αγόρι που κωπηλατούσε.

- Τι ρωτάς λοιπόν; έκανε καλόκαρδα· και πρόσθεσε: Όλοι για τον ίδιο σκοπό δουλεύομε. Περιττό όμως να ξέρει ο καθένας μας τι κάνει ο άλλος.

«Πολύ σωστά», σκέφθηκε ο Αποστόλης. Αυτή την αρχή τη γνώριζε. Σ' αυτή την αρχή στηρίζονταν όλη η οργάνωση του Αγώνα: να μην ξέρει το αριστερό χέρι τι κάνει το δεξί. Μα έλα που τον έτρωγε η περιέργεια!... Έριξε μια ματιά στους δυο άντρες που ακολουθούσαν με την πλάβα τους, στον ασπρομάλλη Βασίλη, που ήλθε να βρει το χαμένο του παιδί, και στον άλλο. Είχε βγάλει το καλπάκι του ο άλλος, και το πλατύ του μέτωπο φαίνονταν ολόκληρο, με τα καστανόμαυρα πυκνά μαλλιά του και δυο βαθιά χαράκια κάθετα, ολόρθα ανάμεσα στα ζωγραφιστά του φρύδια. Ποιος ήταν άραγε;...

Στο Τσέκρι σαν έφθασαν, δε βρήκαν τον Νικηφόρο. Είχε πάγει με τον Μήτσο Βασιωτάκη στη Νίκη, μια μεγάλη καινούρια καλύβα, που είχε χτίσει νότια από την Κρυφή, στην άκρη σχεδόν της Λίμνης, για να γυμνάξει τους νέους των ελληνικών χωριών και να τους μαθαίνει να τραβούν τουφέκι. Δε βρήκαν εκεί τον Νικηφόρο. Μα βρήκαν μια κοπέλα καλοντυμένη, μ' έκφραση αποφασιστική και πολύ άσπρα χέρια, που ήξερε τα ονόματα όλων των αντρών και τους μιλούσε σα να 'ταν σταυραδέλφια της.

Ήταν η κυρία Ηλέκτρα. Και μαζί της είχε τον Γιωβάν, που ντροπαλά πήγε και τρύπωσε πλάγι στον Αποστόλη και έχωσε δειλά το χέρι του μες στο χέρι του μεγαλύτερου του. Μα ο Αποστόλης κοίταζε το συνομήλικό του, τον Περικλή Βασιωτάκη, που, ντυμένος σαν τους άλλους άντρες, χώριζε απ' όλους, και γύρευε να βρει το γιατί. Η φορεσιά του είχε χάσει τη φρεσκάδα της, είχε τριφτεί, και μάλιστα το πανταλόνι του, πάνω απ' το γόνατο είχε φάγει ένα τρίγωνο ξέσχισμα και ήταν ραμμένο με χοντρή κλωστή. Και όμως φαίνονταν σα να 'βγαине από το κουτί, καθαρός, καλοχτενισμένος, κοιμψός, και κάθε δίπλα του ρούχου του ήταν σα φρεσκοσιδερωμένη. Βαστούσε όμορφα το κεφάλι του;... Μήπως ήταν αυτό; σκέφθηκε ο Αποστόλης. Όλοι οι άντρες φαίνονταν να τον έχουν φίλο. Του μιλούσαν σαν ίσο τους, σα να είχαν ξεχάσει τη διαφορά της ηλικίας του, πως δεν ήταν παρά ένας άγουρος και αυτός, σαν τον ίδιο τον Αποστόλη... Μόλις ανέβηκε ο Βασίλης στο πάτωμα, ένα άσπρο σκυλάκι με μαύρους λεκέδες στο κεφάλι πετάχθηκε από την καλύβα και άρχισε να πηδά γύρω του, ως απάνω στο στήθος του. Τους άλλους δυο, τον καπετάν Ακρίτα και τον Μανόλη, τους μύρισε μόνο μια δυο φορές, και πάλι γύρισε στον Βασίλη. Το μάζεψε ο Βασίλης στην αγκαλιά του και οι συστάσεις έγιναν.

Η κυρία Ηλέκτρα είχε έλθει από το Ζορμπά για να δει τον καπετάν Νικηφόρο και να τον παρακαλέσει να κρατήσει τον Γιωβάν στην καλύβα.

- Γιατί; ρώτησε ο Αποστόλης.

Μα η κυρία Ηλέκτρα δε θέλησε να πει.

- Έτσι! αποκρίθηκε, με τρόπο που σταμάτησε κάθε άλλο ρώτημα.

Οι τρεις νεοφερμένοι άντρες κοίταξαν το παιδί. Τι θα το 'κανε ο Νικηφόρος αυτό το νήπιο; «Το νήπιο» δεν τολμούσε ν' ανοίξει το στόμα του. Ντροπαλό, σα να 'φταιγε για κάτι κακό, βαστούσε κάτω τα μάτια του, γύρευε να γίνει όσο μπορούσε πιο μικρός και ασήμαντος, χωμένος στις δίπλες της κάπας του Αποστόλη. Και μόνο σα μιλούσε ο Βασίλης, τολμούσε να σηκώσει με απορία τα μάτια του στ' άσπρα του μαλλιά, σα να ήταν το πιο περίεργο πράγμα στην καλύβα. Μα και ο Βασίλης κοίταζε τον Γιωβάν. Ρώτησε τον Αποστόλη:

- Αυτός είναι ο παραγιός σου, το Βουλγαράκι;

Ο Γιωβάν άκουσε και κοκκίνισε. Τον είδε ο Αποστόλης και τον συμπόνεσε.

- Μην τον λες έτσι· λυπάται... είπε χαμηλόφωνα.

Μα τον διέκοψε ο Βασίλης:

- Και τον μάζεψες στου Άγγελ Πέιο το σόι;

Τα μάτια του Βασίλη έβγαζαν σπίθες. Γύρισε τις πλάτες του στον Αποστόλη και πήγε παρακάτω. Ο Γιωβάν το είχε ακούσει. Δε μίλησε. Γύρισε και αυτός από την άλλη μεριά κι έκανε πως κοιτάζει τις πλάβες που πήγαιναν κι έρχονταν από τον πλαγινό φούρνο. Αρχηγό είχε αφήσει ο Νικηφόρος στην καλύβα τον Κρητικό, τον Μανόλη τον Κατσαρό.

- Άκουσε δω, κυρία Ηλέκτρα, είπε της δασκάλισσας. Για να μείνει εδώ αυτός ο μικρός δεν μπορεί! Εμείς θα βγούμε στα χωριά. Και όποιος επιζηήσει! Γιατί δεν τον στέλνεις στη Θεσσαλονίκη, και από κει να τον στείλουν

στην Ελλάδα, σ' ένα από τα ορφανοτροφεία ή τα διδασκαλεία που άνοιξαν για να εξελληνίσουν τα Βουλγαρόπαιδα που τους στέλνομε κάθε λίγο;

Η κυρία Ηλέκτρα άπλωσε το άσπρο χέρι της και χάιδεψε το κεφάλι του παιδιού.

- Έτσι! είπε πάλι, τρυφερά. Τον θέλω εδώ κοντά.

- Πρέπει λοιπόν ο Αρχηγός ν' αποφασίσει, είπε ο Κατσαρός. Θέλεις να πας στη Νίκη, να τον δεις; Σε πάγει ο Πάνος, που είναι καλός πλαβαδόρος και ξέρει το δρόμο. - Πάμε κι εμείς, είπε ο καπετάν Ακρίτας, δείχνοντας τον Στενημαχίτη και τον Βασίλη. Ήλθαμε γι' αυτόν.

Αποφασίστηκε αμέσως, και, αφήνοντας τον Γιωβάν με τον Αποστόλη, μπήκε η κυρία Ηλέκτρα σε μια πλάβα με τον Βασίλη και τον Πάνο στο κουπί, και, πίσω, σε μικρότερη πλάβα, ακολούθησε ο Στενημαχίτης με τον Γρέγο.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΙΘ

Πάνω από τη Νίκη, καλοχτισμένη μεγάλη καλύβα, με πάτωμα πλατύ και οχρωμένο, κυμάτιζε υπερήφανη η κυανόλευκη, ανοίγοντας διάπλατα τις γαλάζιες πτυχές της στο δροσερό αεράκι του δειλινού.

Τα παλικάρια γυμνάζονταν στη σκοποβολή. Έριχναν σε μια τετράγωνη σανίδα που είχαν στήσει μακριά, σ' ένα θάμνο από νούφαρα. Ο Νικηφόρος, ξυρισμένος πάλι, καθαρός, περιποιημένος έγραφε, καθισμένος στο πάτωμα σταυροπόδι, και ο καπετάν Παντελής, «ο νοικοκύρης της παρέας», και ο Μήτσος Βασιωτάκης, μ' ένα τουφέκι στο χέρι, γύμναζαν τους νεοσύλλεκτους, τους δίδασκαν πώς να χειρίζονται το όπλο. Η ωραία κατακαίνουρια φορεσιά του Μήτσου δεν ξεχώριζε πια τόσο από τους άλλους αντάρτες. Μέρα νύχτα στο πάτωμα, συχνά μες στο νερό και άλλοτε πάλι στις μακρινές πορείες, στα χώματα του κάμπου, είχε χάσει την καινούρια της φρεσκάδα που του την είχαν τόσο ζουλέψει ο Κουκουδέας και ο καπετάν Παντελής. Ο ήλιος, ο άνεμος, είχαν ψήσει τα χέρια και το πρόσωπο του, και η λιτή μονότονη τροφή τον είχε λιγνέψει, τον είχε κάμει όλο νεύρο. Έξαφνα, μια φωνή σηκώθηκε από τα καλάμια:

- Παύσετε πυ-υ-ρ! Επίσκεψη-η-η!...

Όλοι στάθηκαν με το όπλο στο πόδι, χαρούμενοι, ανυπόμονοι. Επίσκεψη στη Νίκη ήταν σπάνια όσο κι ευχάριστη αλλαγή και ξεκούραση. Δυο πλάβες πλησίαζαν. Ο Νικηφόρος αναγνώρισε την κυρία Ηλέκτρα και σηκώθηκε.

- Πώς αυτό το καλό; της είπε τείνοντας το χέρι να τη βοηθήσει ν' ανέβει στο πάτωμα, και αμέσως έκανε τις συστάσεις: Ο Μήτσος Βασιωτάκης, η κυρία Ηλέκτρα Δράκου, μια ηρωική συνεργάτρια...

- Καθόλου ηρωική, είπε κείνη χαιρετώντας τον Μήτσο.

- Αυτός ο νέος είναι; ρώτησε.

Ο Βασίλης έκανε νόημα καταφατικό, και οι τρεις αντάρτες, ο Βασίλης, ο Ακρίτας και ο Μανόλης ο Στενημαχίτης ανέβηκαν στο πάτωμα, ενόσω ο πλαβαδόρος έδενε την πλάβα. Τα μάτια του Γρέγου δεν άφηναν τον Μήτσο. Μα δεν του απέτεινε το λόγο, ούτε μίλησε καθόλου. Και ρώτησε ο Νικηφόρος την κυρία Ηλέκτρα:

- Τι βοήθεια λοιπόν ζητάτε από μας;

- Εσείς να μου πείτε πώς μπορεί να με βοηθήσετε, αποκρίθηκε η κυρία Ηλέκτρα. Οι κοιτατζήδες λυμαίνονται τον κάμπο και τα ελληνικά μας χωριά. Έκαψαν σπίτια, σκότωσαν το δάσκαλο, τον κύριο Σοφοκλή, στο Τσοχαλάρ, και φοβερίζουν καθημερινώς τον πάτερ Χρυσόστομο, στο Μπόζετς, πως θα τον σκοτώσουν αν δε φύγει. Χθες μπήκαν στο δικό μου σχολειό, δεν ξέρω πώς, κι έβαλαν μπόμπα. Θα έφυγαν βιαστικά και τους έπεσε ένα ρούχο που πήρε φωτιά. Ένας μικρός που μένει μαζί μου, ο Γιωβάν, μύρισε το καμένο πανί, έψαξε στο μαγειριά κι έσβησε το αναμμένο φτιλί με το πόδι του. Τρόμαξα. Δεν τον θέλω πια εκεί. Μόνη μου είμαι πιο ελεύθερη· θα πολεμήσω καλύτερα χωρίς την έννοια του. Δε θέλω να πάθει το παιδί.

- Τίνος είναι;



- Είναι του Άγγελ Πέιο ανήψι.

Ο Βασίλης άκουε. Το πρόσωπο του συσπάστηκε.

- Και θέλεις να το σώσεις; έκανε.

- Τι φταίει το παιδί, αν γεννήθηκε Βουλγαράκι, είπε γλυκά η κυρία Ηλέκτρα, και αν ο θεός του είναι κομιτατζής;

Ο Βασίλης δεν αποκρίθηκε. Τα χέρια του έτρεμαν. Τον είδε ο Μήτσος. Ρώτησε τη δασκάλισσα:

- Πώς βρίσκεται κοντά σας ο ανεψιός του Πέιο;

Η κυρία Ηλέκτρα διηγήθηκε το φθάσιμό του, ένα βροχερό κρύο σούρουπο, με το μήνυμα του Αποστόλη για τον Νικηφόρο.

- Εβεβαιωθήκατε πως ήταν πραγματικό το μήνυμα; ρώτησε ο Μήτσος.

- Ναι, ήταν, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Κι έκτοτε μας έκανε και άλλες δουλειές...

- Εμπιστεύεστε βλαστάρι του Πέιο; ρώτησε ο Βασίλης, και η φωνή του έτρεμε. Θα σας γελάει όλους και θα σας προδίδει.

Μια στιγμή οι άλλοι κοντοστάθηκαν. Αποφασιστικά είπε η κυρία Ηλέκτρα:

- Όχι, δε μας προδίδει. Μας έδωσε αποδείξεις, με κίνδυνο της ζωής του, πως μας είναι αφοσιωμένος.

Ο Στενημαχίτης ρώτησε τον Βασίλη:

- Γιατί δεν πιστεύεις πως μπορεί να γίνει Ρωμιός;

- Γιατί, όπως λέει η παροιμία, «ο λύκος κι αν εγέρασε κι αν άσπρισ' το πετόι του, ούτε τη γνώμη του άλλαξε ούτε την κεφαλή του», αποκρίθηκε ο Βασίλης. Πόσο περισσότερο, το λυκόπουλο που ζυμώθηκε στην αποφορά της γελασιάς και της προδοσίας, και δεν πρόφθασε να κακοπάθει από τη ζωή;

- Έχεις άδικο, ακούστηκε του καπετάν Ακρίτα η βαθιά φωνή, που ξαφνικά είχε γίνει πολύ τρυφερή. Το είδα το Βουλγαράκι. Φαίνεται και τυραννισμένο και κακοπαθιασμένο κι ευγενικό. Έχει μεγάλα μαύρα μάτια, που ταράζουν. Μου θύμισε μιαν αδελφή μου...

- Μη βλαστημάς! αναφώνησε αγριεμένος ο Βασίλης.

- Δε βλαστημώ. Της μοιάζει, θες δε θες, αποκρίθηκε σιγά ο Γρέγος.

- Γιατί δεν παραδέχεσαι πως μπορεί να γίνει δικός μας, Βασίλη; είπε πάλι ο Στενημαχίτης. Γίνηκαν και άλλοι βουλγαρόφωνοι. Κοίταξε τον καπετάν Κώττα, κοίταξε τον καπετάν Γκόνο! Δε γίνηκαν δικοί μας; Αν συγκρίνει τους Έλληνες με τους Βουλγάρους, ένα τρυφερό παιδί μπορεί να επηρεαστεί, να προσκολληθεί σε μας και να μισήσει αυτούς.

- Και τους μισεί, βεβαίωσε η κυρία Ηλέκτρα.

Ο Βασίλης δε μίλησε. Τα χείλη του έτρεμαν από πάθος. Ο Νικηφόρος άλλαξε την κουβέντα.

- Καταγγείλατε στην αστυνομία την απόπειρα ν' ανατινάξουν το σχολειό σας; ρώτησε.

- Να πάγω σε Τούρκο, εγώ; Βέβαια όχι!... αποκρίθηκε η κυρία Ηλέκτρα.

Ο Μήτσος, ασυνήθιστος ακόμα στις ντόπιες αντιπάθειες και στα μίσση, την κοίταζε με περιέργεια.

- Αν δε ζητήσετε βοήθεια από τις αρχές του τόπου, από πού θα τη ζητήσετε; ρώτησε.

Η κυρία Ηλέκτρα χαμογέλασε. Και το χαμόγελο της δρόσισε το λίγο αυστηρό της πρόσωπο.

- Από σας, αποκρίθηκε. Από τον καπετάν Νικηφόρο.

Ο Νικηφόρος άπλωσε τα πόδια του κι έξυσε λίγη λάσπη που είχε ξεραθεί στη μπότα του.

- Καλά κάνετε να βάζετε περισσότερη βάση σε μας, είπε. Μα πρέπει εγκαίρως να μας ειδοποιήσετε. Είστε πάντα σε καιρό;

Γελαστά είπε η κυρία Ηλέκτρα:

- Γι' αυτό ήλθα. Ήλθα να σας πω, πως εδώ κοντά που είστε, αν εσείς ή η Κρυφή ή η Πέτρα ή οι Απόστολοι ακούσετε πιστολιές, στείλετε αμέσως βοήθεια. Θα προφθάσετε. Εγώ θ' αμυνθώ.

Πάλι την κοίταξε με απορία ο Μήτσος. Πώς μπορούσε ν' αμυνθεί αυτό το κορίτσι; Ήταν δεν ήταν είκοσι χρόνων. Τι ήξερε από πόλεμο; Ρώτησε κείνη το Νικηφόρο:

- Τι θα κάνετε για το παιδί μου; Θα ήθελα να μείνει κοντά.

- Καλά, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος, κάτι θα κάνομε. Έρχεται άνοιξη. Κάπου θα το βολέψομε. Εσείς όμως γιατί δεν πάτε στη Θεσσαλονίκη, αφού βλέπετε πως σας κυνηγούν;

- Ν' αφήσω το σχολειό μου;

Το είπε τόσο αποφασιστικά, που δεν επέμεινε ο Νικηφόρος.

- Εσείς κρίνετε... της αποκρίθηκε.

- Ναι, εγώ κρίνω. Και κρίνω πως τώρα πρέπει να φύγω για να φθάσω πριν νυχτώσει, αν είναι δυνατόν. Με βγάζετε στην Πέτρα; Είναι πιο κοντά στο Ζορμπά.

- Θα σας συνοδεύομε ως το σχολειό, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος.

Δυο πλάβες ετοιμάστηκαν αμέσως. Στη μια μπήκε ο Νικηφόρος μ' έναν πλαβαδόρο, και βοήθησε την κυρία Ηλέκτρα να κατέβει, και σε άλλη πλάβα ακολούθησε ο Μήτσος, με ένα άλλον πλαβαδόρο οπλισμένο. Ο Γρέγος πήδηξε κοντά του στη βάρκα.

- Έρχεσαι και συ, καπετάν Ακρίτα; ρώτησε ο Μήτσος για να πει κάτι.

- Μάλιστα, κύριε Βασιωτάκη, αποκρίθηκε ο οπλαρχηγός, με κάτι σα συγκίνηση στη βαθιά του φωνή.

Τον κοίταξε με απορία ο Μήτσος.

- Γιατί με λες κύριο; ρώτησε.

Μα αντί ν' απαντήσει αντερώτησε ο Γρέγος:

- Πώς σε άφησε η μητέρα σου να έλθεις εδώ με τον Βασίλη; Δεν ξέρεις πως είναι αγώνας έως θανάτου;

Ο Μήτσος χαμογέλασε.

- Το ξέρει, αποκρίθηκε. Μα δε θα μ' εμπόδιζε ποτέ από ένα καθήκον.

- Και θεωρεί ο πατέρας σου καθήκον σου να βρεις το παιδί του Βασίλη; ρώτησε ο Γρέγος, και πάλι κάτι σα συγκίνηση έτρεμε στη φωνή του.

Περίεργος ρώτησε ο Μήτσος:

- Τον ξέρεις μήπως τον πατέρα μου;

Μεμιάς κλείστηκε ο άλλος.

- Μου είπε ο Βασίλης πως πληγώθηκε βαριά σε κάποια μάχη... στα '97, ο πατέρας σου, έκανε τάχα αδιάφορα.

- Ναι, πληγώθηκε. Κόντεψε να πεθάνει. Μα γιατί σ' ενδιαφέρει αυτό εσένα, καπετάν Ακρίτα; Μην ήσουν και συ στο Βελεστίνο;

- Όχι! αποκρίθηκε ξερά ο Γρέγος.

Η στάση του κέντρισε περισσότερο ακόμα την περιέργεια του Μήτσου.

- Τι σου είναι εσένα ο Βασίλης; ρώτησε. Μοιάζετε αδελφοποιοί, βλάμηδες. Και όμως αυτός είναι Μακεδόνας, από την καρδιά της Μακεδονίας, ενώ εσύ, καπετάν Ακρίτα, είσαι Αθηναίος... Πώς συνδέεστε έτσι;

Ο Γρέγος σήκωσε τους ώμους του.

- Γνωριζόμαστε, είπε αδιάφορα.

Και σώπασε. Κι έπεσε σε βαθιά συλλογή, που δεν έκανε πια να τη διακόψει ο άλλος. Ο Βασίλης ωστόσο είχε μείνει στο πάτωμα με τον Στενυμαχίτη και κοίταζε τις πλάβες που απομακρύνονταν.

- Με ποιον κάθεται αυτό το κορίτσι; ρώτησε.

Μα ο Στενιμαχίτης δεν την ήξερε. Αποκρίθηκε ο καπετάν Παντελής:

- Κάθεται μόνη στο σχολειό της.

- Ο παπάς τουλάχιστον μένει εκεί κοντά της;

- Δεν έχει ελληνική εκκλησία ο Ζορμπάς. Ο παπάς είναι Βούλγαρος.

- Και δεν έχει κανένα; Γείτονες; Φίλους;

- Όλοι στο χωριό είναι φίλοι της, είτε ο καπετάν Παντελής. Και σ' όλα τα περίχωρα. Μα ο Θεός να φυλάγει· αν δεν προφθάσει η βοήθεια μας που ζήτησε σήμερα, θα πάει και αυτή σαν την Αικατερίνη Χατζηγεωργίου.

- Τι έπαθε η Αικατερίνη Χατζηγεωργίου; ρώτησε ο Βασίλης.

- Ήταν δασκάλισσα στο Γευγελί, αποκρίθηκε ο Στενιμαχίτης. Μα επειδή έμεινε στο έλεος του Θεού ένα ελληνοχώρι, Γκέρτσιστα, βόρεια από το Γευγελί και μέσα στη Βουλγαρία, έφυγε αυτή και πήγε και άνοιξε εκεί σχολειό. Τη φοβέρισαν και την ξαναφοβέρισαν οι Βούλγαροι πως θα τη σκοτώσουν. Τίποτα αυτή. Έμεινε στη θέση της. Και όταν ένα βράδυ περικύκλωσαν οι κομιτατζήδες το σχολειό της, δυο ώρες, με το πιστόλι στο χέρι, αμύνονταν μόνη! Τότε έβαλαν φωτιά στο σχολειό οι Βούλγαροι, και πνιγμένη από τον καπνό, με δυο κοριτσάκια, πήδηξε η Χατζηγεωργίου από το παράθυρο. Τα θηρία την έπιασαν και την αποκεφάλισαν, καθώς και τα κοριτσάκια, και τις ξανάριξαν πάλι μες στις φλόγες. Μόνο από την καλτσοδέτα της αναγνώρισαν τη Χατζηγεωργίου. Αμέσως την άλλη μέρα πήγε ένα σώμα δικό μας, με τον σπλαρχηγό Μιχάλη Σιωνίδη από τη Μπογδάντσα, κι έκαψε τη Μπράϊκορτσα και την Μπαλίντσα, δυο βουλγαροχώρια όπου κρύβονταν οι δολοφόνοι. Βέβαια τους έσφαξαν αυτούς ως τον τελευταίο. Μα τι κατάλαβες; Πάει η ηρωική Χατζηγεωργίου, και άλλα έξι άτομα που βρέθηκαν μες στο σχολειό της.

Ο Μανόλης έτριζε τα δόντια του.

- Τα ίδια του χωριού σου, Βασίλη, είπε. Και ύστερα μιλά ακόμα ο καπετάν Άγρας για επιείκεια και πολιτισμό!

- Και ο καπετάν Νικηφόρος γύρευε με το ευαγγέλιο και το σταυρό να τους νουθετήσει, είτε ο καπετάν Παντελής. Μα ένα δυο εκδρομές στα περίχωρα τον έπεισαν, νομίζω, πως ο Αγώνας μας δε γίνεται χωρίς αίμα. Κάθε μέρα έρχονται προεστοί, παπάδες και δάσκαλοι, ακόμα και Τούρκοι, και ζητούν τη βοήθεια μας. Πότε βρίσκουν ένα ακέφαλο σώμα, πότε μια μαχαιρωμένη γυναίκα, πότε ολόκληρη οικογένεια σφαγμένη, πότε καμένα ερείπια με καρβουνιασμένα πτώματα... Μα ας μας δώσει το σύνθημα το Κέντρο, και θα τα πληρώσουν όλα μαζί τα εγκλήματα τους. Ως εδώ μας έχουν φέρει!... (με μια κοφτή κίνηση πάνω από το αυτί). Και ξέρομε πού κρύβονται. Μπόζετς, Κουρφάλια, Χιντιρλί και τα λοιπά, είναι φωλιές από κομιτατζήδες. Ας φθάσουμε μια μέρα εκεί, και τότε...

Λίγη ώρα και οι τρεις άντρες έμειναν σιωπηλοί.

- Και γυρεύει η δασκάλα αυτή να γλιτώσει ένα Βουλγαρόπουλο! είπε ο Βασίλης σφίγγοντας τα δόντια του.

Κάθονταν ακόμα και κουβέντιαζαν αργά τη νύχτα, όταν γύρισαν οι πλάβες με τον Αρχηγό, τον καπετάν Ακρίτα και τον Μήτσο. Είχαν πάει, λέει, τη δασκάλισσα στο σχολειό της, όλα ήταν ήσυχα στο χωριό - αλλά ως πότε;

- Εκείνο που θαυμάζω, είπε ήσυχα ο Νικηφόρος, είναι η ψυχραιμία αυτού του κοριτσιού. Ζει μόνη της, κλεισμένη στο σχολειό της και δεν της καίγεται καρφί. Είναι θαυμάσιες, αλήθεια αυτές οι γυναίκες του Αγώνα!

Στο Τσέκρι, ωστόσο, καθισμένος χάμω πλάι στον Αποστόλη, ο Γιωβάν του διηγούνταν όλα όσα είχε δει και ακούσει αφότου τα δυο παιδιά είχαν αποχωριστεί. Δεν ήταν ευχαριστημένος ο Γιωβάν. Ο Πέτρωφ ο καρβουνιάρης είχε έλθει δυο φορές, νύχτα, στο σχολειό, και κρυφά είπε της κυρίας Ηλέκτρας να φύγει. Ήταν και αυτός μέσα στο κομιτάτο που κατεδίωκε τους Έλληνες, μαζί με το βουλγαρόπαπα. Μα δεν ήθελε το κακό της κυρίας Ηλέκτρας, που είχε φροντίσει το κορίτσι του σαν ήταν άρρωστο, και το είχε ξαγρυπνήσει μια νύχτα ολόκληρη. Και είχε έλθει να της πει πως θα πάθει μεγάλα κακά αν δε φύγει. Εκείνη γελοούσε. Του έλεγε: «Καλά, καλά, Πέτρωφ!» και δεν έφευγε. Όπου μια μέρα, χθες, πήγε ο Γιωβάν να κατεβάσει την κατσαρόλα με

τις πατάτες από τη φωτιά, και μύρισε καμένο πανί. Κοντά στο παράθυρο, κάτω από ένα σκαμνί, ήταν μια σιδερένια μαύρη μπάλα μ' ένα φτίλι αναμμένο κι ένα κομμάτι ρούχου που είχε καεί. Θυμήθηκε πως στου Άγγελ Πέιο, κάποιοι Βούλγαροι εχθροί του από αντίθετο κόμμα, είχαν φέρει μια τέτοια μπάλα, πάλι με φτίλι αναμμένο, και το είχε πατήσει ο Άγγελ Πέιο, κι έδειρε το Γιωβάν που δεν το είχε δει, λέει, και δεν το είχε σβήσει, γιατί, λέει, η μπάλα αυτή αν σκούσε θα έκαie ολόκληρο το σπίτι.

- Αυτές οι μπάλες είναι, Αποστόλη, αυτά που λένε χεροβομβίδες;

- Πάνω κάτω, ένα πράμα είναι, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Μόνο που οι χεροβομβίδες πρέπει να σκάζουν σα χτυπήσουν χάμω, και είναι πιο μικρές. Εμάς, στη βουλγάρικη καλύβα, δε σκάσανε, και γι' αυτό δεν την πήρε ο καπετάν Άγρας, με όλη του την παληκαριά. Μα τι την κάνατε τη μπόμπα, μιας κι έσβησες το φτίλι;

- 'Ηθελε η κυρία Ηλέκτρα να τη φέρει εδώ. Δε σύμφερε, λέει, να τη χάσομε. Τη βάλामε σ' ένα ζεμπίλι, τη σκέπασε με μαϊντανό, και την κουβάλησε ως εδώ. Την έδωσε σ' αυτόν, είπε δείχνοντας με το κεφάλι τον Μανόλη τον Κατσάρo, που από μια κάσα έπαιρνε φυσίγγια και γέμιζε φυσιγγιοθήκες. Ποιος είναι;

- Σα λείπει ο καπετάν Νικηφόρος και ο υπαρχηγός του ο καπετάν Παντελής, σ' αυτόν αφήνει ο Αρχηγός τη διεύθυνση της καλύβας, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

Μιλούσε χωρίς να πολυπροσέχει το μικρό κοντά του. Ο νους του ήταν στο συνομήλικα του τον Περικλή, που καταγίνονταν με τέσσερις πέντε άντρες, και τους μάθαινε πώς να γεμίζουν γρηγορότερα τα τουφέκια τους. Και καλόκαρδα του έλεγαν οι άντρες αυτοί, ζυμωμένοι με φωτιά και σίδηρο:

- Υπαρχηγό θα σε κάνομε, Περικλή. Κοίταξε μόνο να βγάλεις γρήγορα μουστάκι, για να σε σέβονται και οι γουρουνούμτες, σαν τους βαρέσεις!

Ήταν λιγνός και ψηλός για την ηλικία του ο Περικλής, αμούστακο αγόρι, και όμως φαίνονταν να επιβάλλεται σ' αυτούς τους άντρες, ψημένους στον αγώνα, σα να 'ταν από τη γέννηση του αρχηγός. Και του Αποστόλη του επιβάλλονταν ο Περικλής. Λίγο τον είχε δει στην Τούμπα της Τερχοβίστας, πριν τον πάει στην Κούγκα, με το σκυλάκι του, τον Βασίλη και τον Μήτσο. Όταν τον πρωτοείδε, με την καινούρια του φορεσιά ολοκάθαρη σαν του Μήτσου, του φάνηκε σα φιγουρίνι. Ήταν και οι δυο τόσο παράταιροι, σαν ξένα στοιχεία, μέσα στους μαρουτοκαπνισμένους άντρες του Αγώνα. Μα λίγο βάσταξε αυτή η εντύπωση. Ο Περικλής ήξερε το τουφέκι και το πιστόλι, όπως ούτε οι πολεμοδαρμένοι αντάρτες δεν τα γνώριζαν. Ήταν σα να είχε ζήσει όλη του τη ζωή μέσα στις μάχες, στα μαρούτια και στα βόλια. Και τώρα, καλοχτενισμένος, καθαρότατος, με όλη την τριβή που είχε πάθει η φορεσιά του στο πάτωμα της καλύβας, στη βροχή και στα νερά της Λίμνης, όταν σε κοίταζε με τα ήσυχα καστανά του μάτια και το κεφάλι όρθιο, πάντα λίγο πίσω ριχμένο, σου επιβάλλονταν, ήθελες δεν ήθελες, σα να ήταν αρχηγός. Τον πείραζε λιγάκι τον Αποστόλη αυτή η ανεξήγητη επιβολή. Αλλά και συγχρόνως τον τραβούσε προς το συνομήλικό αυτό αγόρι, και ήθελε να το γνωρίσει καλύτερα, να το «ζυγίσει», όπως έλεγε, και να το καταλάβει. Και σαν κάθισε στο πάτωμα και ο Περικλής, με το σκυλάκι στα γόνατα του, και λίγο απομονωμένος από τους άντρες, συλλογισμένος κοίταζε το ποτάμι που κυλούσε μπρος στην καλύβα, σηκώθηκε ο Αποστόλης, είπε του Γιωβάν να περιμένει, και πλησίασε και κάθισε κοντά του.

- Είναι πρώτη φορά που έρχεσαι στο Βάλτο; ρώτησε παίρνοντας το ύφος του το πιο αδιάφορο.

- Ναι! αποκρίθηκε ο Περικλής. Γιατί;

- Πώς ξέρεις τόσο καλά το τουφέκι; Ξαναπολέμησες;

- Δεν πολέμησα, αποκρίθηκε ο Περικλής, αλλά βρέθηκα πάνω στα βουνά της Κρήτης μ' επαναστάτες που πολεμούσαν. Και ο παππούς μου, που ήταν προπάππος μου, και είχε πολεμήσει στα 213, με μεγάλωσε με τα τουφέκια και τα πιστόλια, όπως είχε μεγαλώσει κι εκείνος, τότε που, πιο μικρός από μένα, στο Μεσολόγγι, πολέμησε με τον Μάρκο Μπότσαρη.

- Και ξέρεις τον καπετάν Ακρίτα;

- Αυτόν που ήλθε με τον Βασίλη; Κι έφυγε με την κυρία; Όχι, δεν τον ξέρω. Πρώτη φορά τον βλέπω. Γιατί ρωτάς;

- Έτσι. Και ο εξάδελφος σου τον γνωρίζει;
  - Δεν ξέρω. Δεν πιστεύω όμως.
  - Εσύ είσαι Κρητικός;
  - Ναι!
  - Και ο εξάδελφος σου;
  - Κι εκείνος. Μα μένει στην Αίγυπτο.
  - Γιατί ήλθατε;
  - Κάποιον γυρεύουμε.
  - Το ξέρω. Τον Τάκη. Το παιδί του Βασίλη... Είναι στην Κουλακιά. Και θα τον πάγω εγώ τον Βασίλη.
  - Πώς το ξέρεις πως είναι στην Κουλακιά το παιδί;
  - Το είδα. Πήγαινα, με διαταγές του Δεσπότη, έναν ψευτόπαπα από την Κουλακιά στο Κλειδί...
  - Τον Ματαπά;
  - Πού τον ξέρεις εσύ τον Ματαπά;
  - Δεν τον ξέρω, τον ακούω. Δεν έκανε τον ηγούμενο στην Όσιανη, κοντά στο Γευγελί, για τέσσερις μήνες, ως τον Ιανουάριο του 1906, πριν μπει στο Βάλτο;
  - Ναι! Ύστερα;
  - Δεν ξέρω ύστερα. Εσύ ξέρεις πού είναι;
  - Ξέρω! Δεν τον είδα, μα ξέρω. Θες να τον γνωρίσεις;
  - Ακούς λέει; Πότε θα ξαναπάς;
  - Τώρα πάγω στην Κουλακιά με τον Βασίλη, να βρούμε το παιδί του.
  - Μα εκεί λέγω να πάω κι εγώ!
  - Ωραία! Από κει πια είναι εύκολο.
  - Πού είναι;
  - Θα σε πάγω, αν επιτρέπει ο Αρχηγός, είπε επιφυλακτικά ο Αποστόλης.
- Ο Περικλής χαμογέλασε.
- Καλά κάνεις και φυλάγεσαι, είπε· δε με ξέρεις.
- Λίγο ντροπιασμένος είπε ο Αποστόλης:
- Όχι,... μα ξέρεις... είμαι ορκισμένος. Και είναι αρχή των ορκισμένων να μη μιλούν και να μη ρωτούν. Ξέρομε πως είμαστε χιλιάδες. Μα κανένας δεν ξέρει το συνάδελφο του τον ορκισμένο. Έτσι είναι η Οργάνωση. Αν πιάσουν ένα και τον ρωτήσουν, και να θέλει δεν ξέρει να πει. Με κρυφά σημεία καταλαβαίνουμε αν αυτός με τον οποίο μιλούμε είναι ορκισμένος. Εσύ δεν είσαι, ούτε ο εξάδελφος σου. Ο Βασίλης είναι.
  - Πώς το ξέρεις;
  - Ο Βασίλης αποκρίνεται στα μυστικά σημεία. Εσύ και ο ξάδελφος σου όχι.
- Ο Περικλής έμεινε συλλογισμένος.
- Είναι δω κανένας να με ορκίσει; ρώτησε ξαφνικά.
  - Δεν ξέρω. Δεν το ξέρει κανένας από μας, τους στρατιώτες να πούμε. Ίσως να ξέρει ο Αρχηγός.
- Πολλή ώρα έμεινε συλλογισμένος ο Περικλής.
- Κάνει να μου πεις, εσένα ποιος σε μύησε;
  - Όχι, δεν κάνει! Δίνωμε όρκο να μην το πούμε.
- Λίγη ώρα έμειναν πάλι σιωπηλά τ' αγόρια. Και είπε συλλογισμένος ο Περικλής:

- Έφυγα κρυφά από του θείου μου, κι εκείνος είναι καλός, μου το συγχώρησε. Μου το βεβαίωσε η μητέρα του, που έφυγε μαζί μας και είναι τώρα στη Θεσσαλονίκη. Με τραβούσε η Μακεδονία με τον αγώνα της. Μα δεν τον φαντάζουμαν τόσο συναρπαστικό!

- Βλέπεις; Και ακόμα δεν είδες μάχη! Αν ήσουν κοντά στο Ζερβοχώρι, όταν χτύπησε ο Άγρας τις καλύβες!...

Ένα υπόκωφο γρύλισμα του Μάγκα, που ήταν στα γόνατα του Περικλή, τον διέκοψε. Ο Περικλής έγειρε στο σκύλο του.

- Τι είναι, Μάγκα; ρώτησε, και χάιδεψε το κεφάλι του σκύλου, που είχε ορτσώσει τ' αυτιά του και αδιάκοπα γρύλιζε σιγανά μα θυμωμένα, ζαρώνοντας τη μύτη του και ξεσκεπάζοντας τα δόντια του.

Ο Περικλής σήκωσε το κεφάλι του Μάγκα και τον κοίταξε στα μάτια:

- Κακός; ρώτησε.

Ο σκύλος γρύλισε πιο δυνατά.

- Σιγά, Μάγκα, είπε ο Περικλής. Θα τον δούμε...

Ο σκύλος κούνησε την ουρά του, σηκώθηκε έτοιμος να ορμήσει, κι εξακολούθησε να γρυλίζει, μα χαμηλότερα.

- Σώπα, Μάγκα, πρόσταξε ο Περικλής.

Και το σκυλί σώπασε. Μα ολοένα ξεσκέπαζε περισσότερο τα σκυλόδοντα του κι έτρεμε όλος στα λυγισμένα πίσω του πόδια, έτοιμος να χιμήξει.

- Γιατί κάνει έτσι; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Μυρίζεται εχθρό, αποκρίθηκε ο Περικλής, κοιτάζοντας μια πλάβα που ξεπρόβαλε από ένα μονοπάτι.

Ο Αποστόλης γύρισε, είδε την πλάβα, και είπε:

- Είναι δικά μας παιδιά, μ' έναν Τούρκο.

Ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός την είχε δει επίσης. Σηκώθηκε και χαιρέτησε με το χέρι. Μα καθώς πλεύρισε η πλάβα, ο Μάγκας ξέφυγε σχεδόν από τα χέρια του Περικλή και γάβγισε με οργή. Ο καπετάν Μανόλης γύρισε, τον είδε και γέλασε.

- Δεν ντρέπεσαι, Μάγκα! είπε.

Ο Περικλής κρατούσε το σκύλο από το κολάρο και γύρευε να τον ησυχάσει.

- Πρώτη φορά τον βλέπεις τον Αλή, ε; έκανε γελαστός ο Μανόλης ο Κατσαρός, και σκύβοντας χάιδεψε το σκύλο. Μα είναι καλός, καλός... εξακολούθησε καθησυχαστικά. Είναι δικός μας...

Ο Τούρκος είχε ανέβει στο πάτωμα και χαιρετούσε φιλικά τους άντρες. Μα ο Μάγκας εξακολουθούσε να κουφογρυλίζει και να τρέμει. Ο Αποστόλης ρώτησε τον Περικλή:

- Πάντα κάνει έτσι με ξένους; Ο Περικλής έγνεψε αρνητικά.

- Σαν Κρητικός λοιπόν που είναι, αντιπαθεί φαίνεται τους Τούρκους... είπε χαμηλόφωνα ο Αποστόλης.

- Όχι, δεν είναι Κρητικός· είναι από αγγλική ράτσα, αποκρίθηκε, επίσης σιγά, ο Περικλής. Και δεν αντιπαθεί ιδιαίτερος τους Τούρκους. Χθες ήλθε ένας άλλος Τούρκος, ένας Αβδουλάς, και τον δέχτηκε καλά. Το ένστικτο του σκύλου δεν τον γετά.

Ο Αποστόλης γέλασε.

- Η κυρία Ηλέκτρα λέγει πως εγώ έχω ένστικτα λαγωνικού, είπε. Αυτή τη φορά συμφωνώ με τον Μάγκα. Δε μ' αρέσει τούτος ο Τούρκος.

Ένας από τους άντρες που βρέθηκε κοντά, άκουσε τις τελευταίες λέξεις.

- Έχεις άδικο, του είπε χαμηλόφωνα. Και πρώτα, δεν είναι Τούρκος, είναι Αλβανός. Και ύστερα, είναι στην υπηρεσία του Αρχηγού, και μας έχει φέρει πολλές φορές ειδήσεις και πληροφορίες σημαντικές...

Ο Κατσαρός έλεγε του Αλή:

- Δεν είναι δω ο Αρχηγός, μα πες μου τα εμένα.

- Πες μου εσύ κάλλιο πού είναι ο Καπετάνιος, επέμενε ο Αλής.
- Δεν ξέρω. Κάποια δουλειά θα 'χει για ν' αργεί. Πες μου τα εμένα.
- Τι θα μου δώσεις αν σου πω πού είναι ο βοεβόδας Αποστόλ; έκανε ο Αλβανός.
- Άει στο διάολο! έκανε ο Κατσαρός. Πληρώνεσαι δυο λίρες το μήνα για να μας το πεις, και γυρεύεις και άλλα:
- Δε στο λέω λοιπόν!
- Το κέφι σου! αποκρίθηκε σηκώνοντας τους ώμους ο καπετάν Μανόλης. Μα στο τέλος του μηνός μην έρθεις να πάρεις τις λίρες σου, γιατί ο Αρχηγός δε θα σου τις δώσει!

Ο Μάγκας έβγαλε πάλι ένα θυμωμένο γρύλισμα. Τον κοίταξε αδιάφορα ο Αλής, και είπε του Κατσαρού:

- Πες του παραφέντη σου πως ο Πέτκωφ ήταν χθες στο Ράμελ. Προς γνώση σας.
- Άλλο ξέρεις; ρώτησε ο Κατσαρός.
- Αν ήταν ο Καπετάνιος, θα του έλεγα και άλλα, χωράτεψε ο Αλβανός.
- Καλά. Κάτσε να πιούμε έναν καφέ, και μου τα λες και μένα, είπε καλόβουλα ο Κατσαρός.

Τόσο όμως ανήσυχος ήταν ο Μάγκας, που ο Περικλής σηκώθηκε.

- Πάμε να τραβήξουμε κουπί, είπε του Αποστόλη. Πάρε μαζί και τον Γιωβάν.

Όταν γύρισαν, ο Αλβανός είχε φύγει. Ο Περικλής ζήτησε πληροφορίες κι έμαθε πως ο Αλής ήταν άνθρωπος του καπετάν Νικηφόρου, πως του έφερνε τακτικά πληροφορίες για τις κινήσεις των Βουλγάρων, πως ήταν σύνδεσμος μεταξύ του Νικηφόρου και των Τούρκων μπέηδων της περιφέρειας, που ζητούσαν συχνά υποστήριξη από τα ελληνικά σώματα εναντίον των βουλγαρικών συμμοριών και ως αντάλλαγμα έστελναν στα σώματα τροφές, καπνό και ιδίως πυρομαχικά. Είχε φέρει και άλλες ειδήσεις αυτή τη φορά ο Αλής. Δυο γνωστοί κομιτατζήδες, σε δυο διαφορετικά χωριά, στη δυτική περιφέρεια της Λίμνης, βρέθηκαν σκοτωμένοι και οι δυο με τον ίδιο τρόπο, μια μαχαιριά στην καρδιά, κι ένας τρίτος είχε εξαφανισθεί. Οι Τούρκοι είχαν αναστατωθεί. Τέτοιοι φόνοι είχαν γίνει στα βόρεια χωριά, Γουμένιτσα και άλλα, ως το Γευγελί. Μα σημάδι κανένα δεν άφησε ο δράστης, που να τον ανακαλύψουν οι Τούρκοι. Και οι Βούλγαροι ήταν τρομοκρατημένοι- έλεγαν πως πέρασε από τα χωριά τους ο Εντεροβγάλτης. Έκανε νάζια ώσπου να πει όλα αυτά ο Αλής, μα τον καλόπιασε ο Κατσαρός και του έδωσε κι ένα πεσκέσι για να μιλήσει.

- Φυσικά, πρόσθεσε ο καπετάν Μανόλης, ακούμε όσα θέμε να μάθομε, μα δεν του λέμε, ούτε τουτουνού ούτε του Αβδουλά, παρά μόνο όσα θέμε να ξέρουν. Είδες πως δεν του είπαμε καν πού βρίσκεται ο Αρχηγός.
- Λοιπόν και ο Μάγκας κι εγώ γελαστήκαμε; ρώτησε τον Περικλή αργότερα ο Αποστόλης.

Μα ο Περικλής αργοκουνούσε μονάχα το κεφάλι και δεν αποκρίθηκε.

Τα δυο αγόρια είχαν συνδεθεί εκείνο το βράδυ περισσότερο παρά όλες τις άλλες μέρες που είχαν μείνει μαζί. Ήταν ψυχρή νύχτα, τέλη Φεβρουαρίου. Τυλίχτηκαν στις κάπες τους και πλάγιασαν μαζί με τον Γιωβάν στο πάτωμα, έξω από την καλύβα. Εκεί ως αργά είχαν κουβεντιάσει. Ο Αποστόλης είχε διηγηθεί όλη του την αεικίνητη ζωή, του παιδιού που δεν είχε σπίτι και που έβγαζε από μικρό το ψωμί του, και ο Περικλής τον είχε μυήσει στην ιστορία του 21, που την άκουε αγόρταγα και ο Γιωβάν. Είχαν αποκοιμηθεί με το κεφάλι γεμάτο από καινούριες γνώσεις και όνειρα. Έξαφνα, κατά τις δύο το πρωί, πιστολιές απανωτές ξύπνησαν όλο το πάτωμα. Σίγησαν, ξανάρχισαν, και ομοβροντίες ξέσχισαν τον αέρα.

- Αυτά είναι γκρα... είπε ο καπετάν Μανόλης. Και πέφτουν μακριά, κατά την Πέτρα, ίσως και την Κρυφή... Ίσως ίσως... και τη Νίκη...

Ο Αποστόλης σάλιωσε το δάχτυλο του και το σήκωσε, να δει από πού έρχεται ο άνεμος.

- Φυσά σορόκος<sup>4</sup>, είπε. Το τουφεκίδι έρχεται από την Ξηρά.
- Νάσο! φώναξε ο καπετάν Μανόλης, πάρε μια πλάβα με... με... Ποιος είναι ο πιο επιτήδειος πλαβαδόρος;
- Εγώ! φώναξε ο Αποστόλης. Και ξέρω καλά τα μονοπάτια. Πάγω εγώ!
- Κι εγώ! είπε ο Περικλής.

Οι ομοβροντίες είχαν σταματήσει, μα οι πιστολιές, και, κάπου κάπου, μοναχικές τουφεκίες, έπεφταν συνέχεια.

- Κατεβείτε λοιπόν εσείς στη Νίκη, και μάθετε τι τρέχει, πρόσταξε ο καπετάν Μανόλης. Εγώ με δέκα άντρες θα βγω στην ξηρά. Πού γίνεται η μάχη; Θα τους βρούμε τους μασκαράδες!

Τα δυο αγόρια, οπλισμένα, ήταν κιάλας στην πλάβα και απομακρύνονταν, όταν, μ' ένα σάλτο πλατύ, βρέθηκε και ο Μάγκας κοντά τους. Στην άκρη του πατώματος, με τα χέρια δεμένα και αγωνία στα μάτια, τους κοίταζε ο Γιωβάν. Μα ο Αποστόλης τον είχε ξεχάσει. Είχε αρπάξει το πλασί και με όλη του την ορμή, σύγχρονα με τον Νάσο, κωπηλατούσε και οδηγούσε τη βάρκα προς μια διακλάδωση βαθιά του Λουδία. Το τουφεκίδι εξακολουθούσε, πότε πιο πυκνό, πότε πιο αραιό, μα δε σταματούσε. Κανένας δε μιλούσε μες στην πλάβα. Με αγωνία παρακολουθούσαν τους πυροβολισμούς οι τρεις αντάρτες και προσπαθούσαν να μαντέψουν τι γίνονταν. Κι εκεί σταμάτησε το γκρα, και σιωπή χύθηκε στη Λίμνη.

Πέρασε ώρα. Και πάλι απανωτές, σα να καλούσαν σε βοήθεια, έπεσαν πιστολιές.

- Από τους Αποστόλους έρχονται... Όχι, από την Πέτρα... μουρμούρισε ο Νάσος.

Μα κανένας δεν του αποκρίθηκε. Με πείσμα τραβούσαν τα κουπιά ή τα έμπηγαν στο βυθό, όταν ήταν πιο ρηγά τα νερά. Πυροβολισμοί... Και, ξαφνικά, φως δυνατό στην ακρολιμνιά. Ο Νάσος έκανε το σταυρό του.

- Φωτιά!... μουρμούρισε.

Πυροβολισμοί απανωτοί πάλι, και ξαφνικά ομοβροντίες διαρκείς.

- Γκρα, αυτά... Και τώρα μάουζερ, είπε ο Περικλής. Δυο σώματα αντίθετα πολεμούν στην ακτή.

- Πάμε κει λοιπόν, φώναξε ο Αποστόλης.

- Η διαταγή είναι για τη Νίκη, είπε ο Νάσος. Μα μπορείς να πας στα σίγουρα, όταν πολεμούν πλάι σου;

Ο Περικλής είχε σηκωθεί όρθιος στην αγωνία του.

- Πάρ' το απάνω σου, Νάσο! είπε. Πάμε στη μάχη! Κοίταξε τον Μάγκα πώς μας οδηγεί!

Το σκυλάκι, με τις τρίχες του όρθιες και τη μύτη τεντωμένη μπροστά, γάβγιζε πνιχτά, τα μάτια στυλωμένα στη φωτιά αριστερά, με αγωνία και αυτό. Ο Νάσος πήρε την απόφαση του.

- Πάμε, είπε, και άγιος ο Θεός.

Και γύρισε τη βάρκα αριστερά, κατά την ακτή που έλαμπε όλη τώρα από την πυρκαϊά. Το τουφεκίδι εξακολουθούσε, απομακρύνονταν, έσβησε... Κοίταξε ο Περικλής τ' ωρολόγι του. Είχε βαστάξει δυο ώρες. Με ορμή πλησίαζαν την ακτή, περνούσαν από μες από τα καλάμια, που με τα χέρια τ' άνοιγε ο Περικλής, καθισμένος στην πλώρη, κι έριξαν το μονόξυλο στο χώμα. Βγήκαν και οι τρεις να προσανατολιστούν. Μα ξαφνικά τους ξέφυγε ο Μάγκας, και, ακολουθώντας την ακτή, τους καλούσε γαβγίζοντας. Τον ακολούθησαν τρεχάτοι και ανέβηκαν ως μια σκάλα, όπου πολλές πλάβες ήταν μαζεμένες. Ένας πλαβαδόρος τις φύλαγε. Άπλωσε το χέρι του κατά τη φωτιά, σαν είδε τους τρεις αντάρτες, και είπε:

- Τελείωσε, θα επιστρέφουν.

- Ποιοι; ρώτησαν οι τρεις μαζί.

- Ο καπετάν Νικηφόρος. Πήγε στο Ζορμπά.

Ο Περικλής έσκυψε πάνω στο σκύλο.

- Ο Αρχηγός, Μάγκα! Ο Αρχηγός! Τρέξε! Εύρε τον!

Σα σαίτα έφυγε ο Μάγκας κατά τη φωτιά. Και τρεχάτα ακολούθησαν τα δυο αγόρια με τον Νάσο. Είχαν φθάσει σχεδόν στο χωριό, όταν μια σκιά σηκώθηκε μπροστά τους κι ένα τουφέκι γυάλισε:

- Αλτ! φώναξε. Δεν περνάει κανένας, πρόσθεσε ελληνικά.

- Άφησε μας να περάσουμε, Αντρέα. Είμαι ο οδηγός ο Αποστόλης, και τούτοι οι δυο είναι άντρες του καπετάν Νικηφόρου, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Ερχόμαστε για βοήθεια.

- Να τους κιάλας, επιστρέφουν! αποκρίθηκε ο Αντρέας. Τελείωσε η δουλειά τους.



Τωόντι, δυο τρεις άντρες πλησίασαν, και, πίσω τους, μπουλούκι αντάρτες οπλισμένοι.

- Τι κάνατε, Αρχηγέ; ρώτησε ο Νάσος.

Εμπρός ήταν ο Νικηφόρος, το ύφος του σκοτισμένο.

- Τους χτυπήσαμε, είπε. Πάνε, σκόρπισαν. Μα η δασκάλισσα...

Σήκωσε το χέρι του, μ' ένα νόημα θλιμμένο.

- Τη σκότωσαν; φώναξε ο Αποστόλης.

- Σβήσαμε τη φωτιά του σχολείου, καίει τώρα ο αχερώνας, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Μα εκείνη δεν τη βρήκαμε, ούτε ζωντανή ούτε πεθαμένη.

- Κάηκε το σχολείο; ρώτησε ο Αποστόλης, όλο και με περισσότερη αγωνία.

- Ένα μέρος, όχι όλο, αποκρίθηκε ο Μήτσος πλησιάζοντας. Οι χωρικοί μας βοήθησαν. Έσβησαν τη φωτιά, όσο κνηγούσε ο καπετάν Ακρίτας τους κοιματζήδες. Μα η δασκάλισσα δε βρέθηκε.

- Δεν είναι κουτή η κυρία Ηλέκτρα, είπε ο Αποστόλης αγριεμένος. Για να παραδοθεί, δεν παραδόθηκε. Πάμε πίσω! Θα τη βρούμε.

- Εμπρός, Μάγκα, είπε ο Περικλής, στη δουλειά σου τώρα! Τρεχάτοι γύρισαν στο σχολείο, με τον καπετάν Νικηφόρο, τον Μήτσο, και ολόκληρο το σώμα. Εμπρός έτρεχε ο Αποστόλης.

Το περίφραγμα του σχολείου ήταν ακόμα γερό, μα η εξώπορτα ήταν σπασμένη με μπαλτάδες και πεσμένη μέσα. Επίσης κι ένα παράθυρο από μια τάξη ήταν σπασμένο και καμένο, και η πόρτα του σχολείου ορθάνοιχτη. Οι χωρικοί είχαν σκορπίσει. Παράμερα ο αχερώνας απόσβηνε.

- Ξέρεις, Αποστόλη, πού είναι τα ρούχα της; ρώτησε ο Περικλής.

- Ξέρω, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

Και μπήκε ολόγισσα στην κρεβατοκάμαρα της κυρίας Ηλέκτρας. Εκεί ρήγματα και καταστροφή. Το στρώμα του κρεβατιού ήταν καμένο, οι καρέκλες μισοκαμένες, η ντολάπα σπασμένη και τα ρούχα χυμένα έξω. Ο Περικλής πήρε ένα ρούχο, το τύλιξε και το έδωσε του Μάγκα να το μυρίσει.

- Ψάξε, Μάγκα, του είπε. Ψάξε!

Μισοκλαίγοντας, ανήσυχος, νευριασμένος και βιαστικός, πήδηξε ο Μάγκας μες στο ντολάπι, κάτω πάλι, και μυρίζοντας χάμω το πάτωμα, μπήκε στην πλαϊνή κάμαρα, πήδηξε στο πεζούλι του σπασμένου παραθύρου, πίσω πάλι χάμω, και μπήκε στην κουζίνα. Ο Νικηφόρος και μερικοί άντρες του ακολουθούσαν.

- Το 'ξερα, το 'ξερα! φώναξε ο Αποστόλης που δε βασιούνταν από τη νευρικήδα του.

Και γυρνώντας στον καπετάν Νικηφόρο:

- Κύριε Αρχηγέ, παρακάλεσε, διώξε τους άντρες σου, στείλε τους έξω, κι έλα εσύ με τον Μήτσο.

Ο καπετάν Νικηφόρος, με τα δυο αγόρια, με τον Μήτσο και με τον καπετάν Παντελή, μπήκε στην κουζίνα κι έκλεισε την πόρτα.

- Ψάξε! Ψάξε! έλεγε και ξανάλεγε ο Περικλής, ερεθίζοντας το σκύλο.

Μα δεν είχε πια ανάγκη από προτροπές ο Μάγκας. Ίσια όρμησε στο τζάκι, και μισογαβγίζοντας, μισοκλαίγοντας, έξιψε το πάτωμα.

- Το 'ξερα! το 'ξερα! είπε πνιχτά ο Αποστόλης. Κύριε Μήτσο, Περικλή, βοηθήστε!

Είχε πέσει στα γόνατα, έσπρωξε κι έβγαλε ένα σακούλι άμμο, πεσμένο και χυμένο, και με τα χέρια σκούπισε την άμμο και ξεσκέπασε ένα σιδερένιο χαλκά. Ο Μάγκας τώρα δεν μπορούσε να ησυχάσει. Ορμούσε, υποχωρούσε, γάβγιζε, έκλαιγε, δάγκανε το σίδερο.

- Γρήγορα τώρα, είπε ο Αποστόλης πιάνοντας το χαλκά.

Και με τη βοήθεια του Νικηφόρου, σήκωσε μια καταπακτή, ξεσκέπασε μια μαύρη τρύπα.

- Κυρία Ηλέκτρα! φώναξε ο Αποστόλης, και η φωνή του πνίγουνταν από την αγωνία.

Μα κανένας δεν αποκρίθηκε.

- Ένα κερί έχει εδώ; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος.

Ο Αποστόλης είχε πηδήξει σε μια καρέκλα και άρπαξε μια πετρελένια λαμπίτσα, που στέκονταν ακόμα στο ράφι. Ο Νικηφόρος έτριψε ένα σπύρτο και την άναψε.

- Βάστα την εσύ, Περικλή, είπε. Και συ, Αποστόλη, που είσαι πιο κοντός, έλα να σε κατεβάσω.

Ξαπλώθηκε χάμω ο Νικηφόρος, κρεμάστηκε ο Αποστόλης από τα χέρια του και κατέβηκε στη μαύρη τρύπα. Από πάνω τον φώτιζε ο Περικλής.

- Εδώ είναι, ακούστηκε η πνιχτή φωνή του Αποστόλη. Μα δεν μπορώ μόνος μου. Σταθείτε να σας βάλω τη σκάλα.

Τωόντι σήκωσε μιαν ανεμόσκαλα από μέσα, την ακούμπησε στην άκρη της καταπακτής. Ο Μήτσος δεν την περίμενε. Κρεμάστηκε από τα χέρια και πήδηξε μέσα όσο ο καπετάν Νικηφόρος, πιο αργός στις κινήσεις του, κατέβαινε από τη σκάλα, και από πάνω τους φώτιζε ο Περικλής, πλάγι στον Παντελή. Μια στιγμή δεν ακούστηκε τίποτα. Και ύστερα η φωνή του Νικηφόρου:

- Ζει, μα πρέπει να τη βγάλομε από δω.

Λίγα λεπτά πέρασαν. Και αργά, βαριά, ανέβηκε τη σκάλα ο καπετάν Νικηφόρος, κρατώντας στον ώμο του ένα σώμα που το υποστήριζε από κάτω ο Μήτσος. Ο καπετάν Παντελής βοήθησε τον Αρχηγό να βγάλει τη δασκάλισσα από την καταπακτή. Ανέβηκε και ο Μήτσος και ο Αποστόλης, και όλοι μαζί την ξάπλωσαν χάμω. Η κυρία Ηλέκτρα ήταν ντυμένη αντρίκια, και η ζιάκα της ήταν αιματωμένη στον ώμο, και η μαύρη της πλεξούδα ήταν ποτισμένη αίμα.

- Πρέπει να την πάμε έξω, είπε ο καπετάν Νικηφόρος. Πρέπει πρώτα πρώτα να την συνεφέρομε, κι έπειτα βλέπομε.

- Πρέπει πρώτα πρώτα να κλείσομε τον κρυψώνα, κύριε Αρχηγέ, είπε σιγά ο Αποστόλης, που δεν ξεχνούσε ποτέ και τη δουλειά του. Είναι ο καλύτερος κρυψώνας του χωριού. Δεν πρέπει να τον ανακαλύψουν!

Έβαλαν την πλάκα στη θέση της, γύρεψε και βρήκε χάμω ο Αποστόλης ένα σανιδάκι, σκέπασε το χαλκά, κι έχυσαν κι έστρωσαν από πάνω άμμο. Μόλις βρέθηκε στον καθαρό νυχτιάτικο αέρα, που έμπαινε ελεύθερα από το σπασμένο παράθυρο, η κυρία Ηλέκτρα συνήλθε. Άνοιξε τα μάτια της, είδε γύρω της τους σκυμμένους φίλους της που την κοίταζαν με ανησυχία, και, ξαφνισμένη, ανασηκώθηκε. Μια σουβλιά στον ώμο τής θύμησε τι είχε συμβεί.

- Πώς με βρήκατε κει; ρώτησε δείχνοντας κατά τον κρυψώνα.

- Τα λέμε αργότερα, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Πείτε μας πού να σας πάμε, για να σας δέσουν τα τραύματα σας; Έχει γιατρό εδώ;

- Για το Θεό, όχι εδώ! Θα έχουμε μπλεξίματα με τους Τούρκους! Να φύγομε! Να φύγομε! αναφώνησε η κυρία Ηλέκτρα. Ξημερώνει! Θα σας προκάνουν!

- Ποιοι; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Ο τουρκικός στρατός. Τη νύχτα δεν τολμά να βγει σαν ακούσει τουφεκίδι. Μα με τον ήλιο θα σας καταδιώξει και θα σας συλλάβει.

- Πώς μπορείτε να περπατήσετε στην κατάσταση που είστε; έκανε ο Μήτσος.

Η κυρία Ηλέκτρα γέλασε.

- Με παίρνετε για γυναικάκι που τρομάζει με λίγο αίμα; ρώτησε.

Έκανε να σηκωθεί, δυσκολεύθηκε λίγο, μα σφίγγοντας τα δόντια της τα κατάφερε.

- Να φύγομε! επανέλαβε. Να φύγομε αμέσως!

Ήταν τόσο αποφασισμένη, που δεν επέμειναν οι άντρες. Ακουμπισμένη στο μπράτσο του Νικηφόρου, βγήκε η κυρία Ηλέκτρα στην αυλή, όπου περίμεναν οι αντάρτες.

- Δέσετε τα τουφέκια σας, κάνετε τα φορείο, να σηκώσετε την κυρία, άρχισε να λέγει ο Νικηφόρος.

Μα τον διέκοψε η δασκάλισσα:

- Ντροπή, Αρχηγέ, είπτε. Θα περπατήσω. Μόνο κάνετε γρήγορα.

Βγήκαν όλοι στο δρόμο. Η κυρία Ηλέκτρα έριξε πίσω της μια ματιά.

- Το καημένο μου το σχολειό! μουρμούρισε. Και πρώτη άρχισε να προχωρεί. Μα μόλις έκαναν μερικά βήματα, τρεχάτοι τους πρόκαναν άλλοι αντάρτες.

- Γρήγορα! Γρήγορα! Έρχονται οι Τούρκοι!

- Από πού; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος.

- Από το Πλατύ και το Κουταλάρ. Βγήκαν οι χωρικοί να τους καθησυχάσουν, να τους πουν πως ήλθαν Βούλγαροι κι έκαψαν το σχολειό, μα πως έφυγαν και δεν έχει ανάγκη ο στρατός να προχωρήσει. Ίσως λίγο τους αργοπορήσουν, μα δε θα τους σταματήσουν. Γρήγορα! Πρέπει να φύγομε!

Μια βαθιά φωνή ξεχώρισε από τις πολλές. Σαν αρχηγός που επιβάλλεται είπτε:

- Προφθαίνομε, αν τρέξομε.

- Καπετάν Ακρίτα! Βασίλη! Ήλθατε στην ώρα! αναφώνησε ο Νικηφόρος. Καπετάν Ακρίτα, είσαι ο πιο χεροδύναμος. Σήκωσε συ τη δεσποινίδα.

Η κυρία Ηλέκτρα προσπάθησε να διαμαρτυρηθεί. Χωρίς καν να δικαιολογηθεί, σαν παιδάκι τη σήκωσε ο Γρέγος στην αγκαλιά του, και όλοι μαζί, τρέχοντας, έκαναν για το Βάλτο. Ήταν γυμνό το μέρος, χωρίς ένα δέντρο. Κάπου κάπου θάμνοι από παλιούρια έκοβαν τη γύμνια της πεδιάδος, κι ένα δυο άντρες, κρυμμένοι πίσω από τους θάμνους, παραφύλαγαν την υποχώρηση των άλλων, και πάλι έφευγαν και κρύβονταν σε άλλους θάμνους, υποχωρώντας πάντα προς το Βάλτο και κατασκοπεύοντας μη φανούν μπροστά τους Τούρκοι.

Είχε ξημερώσει πια καλά σαν έφθασαν στην ακρολιμνιά. Σα φτερό πήδηξε ο Γρέγος σε μια πλάβα με το φορτίο του, και όλοι οι άλλοι στοιβάχθηκαν όπως μπόρεσαν, παρατώντας το μονόξυλο του Νάσου, που ήταν δεμένο παρακάτω, και τράβηξαν για τη Νίκη, την καινούρια καλύβα του καπετάν Νικηφόρου, που ήταν και μεγάλη, και καλά χτισμένη, και κρυμμένη σε πυκνούς καλαμιώνες. Μόλις έφθασαν εκεί, η κυρία Ηλέκτρα ξαναλιγοθύμησε. Οι άντρες τα έχασαν. Καμιά γυναίκα δεν ήταν κοντά, και αυτοί όλοι, πολεμιστές, δεν ήξεραν πώς να τη βοηθήσουν.

- Με αφήνετε μένα να τη φροντίσω; είπτε ήσυχα ο Περικλής. Στα βουνά της Κρήτης, στη μοναξιά, μακριά από νοσοκομεία, μ' έμαθε ο παππούς μου να δένω πληγές.

- Αν μπορείς να βοηθήσεις, κάνε το, είπτε ο Νικηφόρος, που ήξερε από μάχες, μα καθόλου από αρρώστιες.

Και πρόσθεσε λίγο δειλά:

- Πρόσεχε μόνο μην την πονέσεις, την κακομοίρα...

Ο Γρέγος πήρε πάλι τη δασκάλισσα στα χέρια του και την πήγε μέσα στην καλύβα.

- Ζήτησε επιδέσμους και αντισηπτικά, κι έλα να με βοηθήσεις, είπτε ο Περικλής σιγά του Αποστόλη.

Μ' ένα σουγιά έκοψε τη ζιάκα της κυρίας Ηλέκτρας στον ώμο, και ξεσκέπασε μια μικρή τρύπα, όπου το αίμα είχε στεγνώσει.

- Η σφαίρα είναι μέσα, είπτε του Αποστόλη, που με τα επιτήδεια χέρια του τον βοηθούσε και αυτός, σα γυναίκα.

Μα το κεφάλι; Τι να το κάνομε με τόσα μαλλιά;

- Στάσου, είπτε ο Αποστόλης. Να της βγάλομε όλες τις φορκέτες και να βρούμε την πληγή...

- Δεν είναι ανάγκη, διέκοψε ο Περικλής. Δες! Η πληγή δεν είναι στο κεφάλι. Μια σφαίρα της πήρε το πάνω μέρος του αυτιού.

- Τόσο αίμα; έκανε ο Αποστόλης.

- Δεν το ξέρεις; Το αυτί βγάζει πολύ αίμα. Θα μείνει λίγο σημαδεμένη. Μα θα είναι δόξα το σημάδι της.

Η κυρία Ηλέκτρα συνήλθε γρήγορα, πριν τελειώσει ο Περικλής τον επίδεσμο. Είδε τα δυο αγόρια και ταραχθηκε.

- Τι μου κάνετε! αναφώνησε γυρεύοντας να σκεπάσει το γυμνό της ώμο.

Και με παράπονο, κλαίγοντας σχεδόν:

- Γιατί τους αφήνεις, Αποστόλη, να με ξεγυμνώνουν, πρόσθεσε.

Ο Αποστόλης της χάιδευε τα χέρια.

- Μην κάνεις έτσι, κυρία Ηλέκτρα, παρακάλεσε. Έπρεπε να σου πλύνουμε την πληγή, και ο Περικλής ξέρει.

Είχε συνέλθει ολότελα η κυρία Ηλέκτρα, και πρώτη αυτή περιγέλασε τον εαυτό της για την πρωτοτερινή τρομάρα της.

- Ευχαριστώ πολύ, παιδιά μου, είπε. Μα δεν έπρεπε να γίνει τόση φασαρία για μια απλή τσουγκρανιά.

- Δεν είναι απλή τσουγκρανιά, κυρία Ηλέκτρα, είπε σοβαρά ο Περικλής. Έχετε μια σφαίρα μες στον ώμο και πρέπει να σας τη βγάλει γιατρός. Θέλετε να έλθει μέσα ο Αρχηγός; Πρέπει να φύγετε το ταχύτερο.

- Πάμε όλοι έξω καλύτερα, αποκρίθηκε η κυρία Ηλέκτρα. Είναι χαρά Θεού στο πάτωμα.

Με τον επίδεσμο στον ώμο και κρεμασμένο το χέρι, σηκώθηκε μόνη, και γελαστή βγήκε έξω. Οι άντρες, σκοτισμένοι, συνομιλούσαν χαμηλόφωνα, και ταραχθηκαν σαν την είδαν.

- Εμείς λογαριάζαμε πώς να σας σηκώσουμε, και σεις περπατάτε; είπε ο Νικηφόρος.

Η κυρία Ηλέκτρα κάθισε σε μιαν άδεια αναποδογυρισμένη κάσα, που της έσπρωξε ο Μήτσος, και ρώτησε:

- Τι συνωμοτείτε για μένα χωρίς να με ρωτήσετε;

- Συνωμοτούμε να σας πάμε στη Θεσσαλονίκη, σήμερα, αμέσως, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος.

- Και αν είναι αύριο, πειράζει; ρώτησε μισογελώντας, μισοσοβαρά η δασκάλισσα. Με πονεί λίγο το κεφάλι...

Ο Νικηφόρος γύρισε στον Αποστόλη.

- Τα μαλλιά... έκανε.

Μα τον διέκοψε η δασκάλισσα.

- Το ξέρω, είναι ακόμα όλο αίματα... και υγρά, είπε πασπατεύοντας την πλατιά πλεξούδα, που σα διάδημα στόλιζε το μέτωπο της. Μα λέγω να μην τα λύσω ακόμα, είναι μπελάς, και δεν μπορώ εδώ να τα πλύνω...

- Μα και ούτε να μείνετε χωρίς επίδεσμο, είπε ο Μήτσος.

Η κυρία Ηλέκτρα χαμογέλασε του Περικλή.

- Ο γιατρός μου με φρόντισε, είπε ακουμπώντας το χέρι της σε μια γαζούλα κολλημένη με τσιρότο στο αυτί της. Δεν είμαι χτυπημένη στο κεφάλι. Ένα τσουγκράνισμα του αυτιού έκανε τόσες αταξίες κι αίματα.

- Μα πού ήσαν και πληγωθήκατε; ρώτησε ο Νικηφόρος. Και πώς δε σας βρήκαν;

- Είναι και καλοί άνθρωποι ανάμεσα τους. Είναι ένας καρβουνιάρης Βούλγαρος, ένας Πέτρωφ. Είχα πλαγιάσει, όταν άκουσα να μου χτυπούν το παράθυρο. Παραξευέθηκα. Είχα κλειδώσει την εξώπορτα της αυλής. Από πού μπήκαν; Σηκώθηκα και ρώτησα. «Ποιος είναι;». Ήταν ο Πέτρωφ. Είχε σκαρφαλώσει πάνω από τον τοίχο, γέρος άνθρωπος, για να μου πει πως έρχονται κοιματζήδες να με σκοτώσουν. Μου είχε φέρει ρούχα αντρίκια, αυτά που φορώ, για να ξεφύγω μαζί του. Πήρα τα ρούχα και τα φόρεσα. Μα την ώρα που ήταν ν' αποφασίσω, δεν έφυγα. Έλεγα πως αν έλθετε εγκαίρως, θα σώσω το σχολειό μου. Και μόλις τους άκουσα που έμπαιναν στο δρόμο, τράβηξα πιστολιές απανωτές, όπως το είχαμε πει. Αυτοί αποκρίθηκαν με μια ομοβροντία, για να με τρομάξουν υποθέτω, γιατί ήταν απ' έξω και δεν έβλεπαν. Εγώ δεν αποκρίθηκα. Τότε έσπασαν την εξώπορτα και περικύκλωσαν το σχολειό. Χτυπούσαν την πόρτα με τα κοντάκια τους, γύρευαν να τη σπάσουν. Φορούσα αντρίκια. Βγήκα σ' ένα παράθυρο και τράβηξα μες στο μπουλούκι. Ένας έπεσε. Τραβήχθηκαν πίσω οι άλλοι. Είδαν άντρα, που δεν τον περίμεναν, και φοβήθηκαν. Μα ένα πιστόλι τι να σου πρωτοκάνει; Ξαναπλησίασαν το σχολειό. Πυροβολούσα εγώ απ' όλα τα παράθυρα, τρέχοντας από το ένα στο

άλλο, τάχα πως ήμασταν πολλοί μέσα. Γελάστηκαν στην αρχή; Δεν ξέρω. Τραβούσαν στα παράθυρα, αλλά χωρίς να μπουν. Έριχναν ομοβροντίες. Σ' ένα παράθυρο με χτύπησε μια σφαίρα στον ώμο, τον αριστερό ευτυχώς. Μπορούσα ακόμα ν' αντισταθώ. Μα πήγαν κι έφεραν μπαλτάδες. Άρχισαν να σπάζουν τα παντζούρια. Τραβούσα και χτυπούσα όπου μπορούσα, και σαν έπεφτε ένας, απομακρύνονταν για λίγο οι άλλοι. Μα ξανάρχονταν. Κι έσπασαν ένα παράθυρο. Είχαν βάλει φωτιά στον αχερώνα. Κατάλαβα πως θα μπουν και θα με πιάσουν. Τότε έτρεξα στο μαγειριά. Μια σφαίρα με πήρε στο αυτί και ζαλίστηκα. Πρόφθασα ν' ανοίξω την καταπακτή και να κατέβω. Άκουα όμως τη φωτιά, τις φωνές τους, τα τρεξίματα τους. Πρόφθασα να βγάλω τη σκάλα, κι εκεί άκουσα τις ομοβροντίες σας. Μου ήλθε ν' ανέβω. Έκανα πάλι να σηκώσω τη σκάλα, μα ζαλίστηκα κι έπεσα. Και ύστερα πια δε θυμούμαι.

Οι άντρες άκουαν μαγεμένοι. Ο Αποστόλης παρακολουθούσε τη διήγηση με όλες του τις αισθήσεις, κρέμουνταν στα χείλη της.

- Πόσους σκοτώσατε, κυρία Ηλέκτρα; ρώτησε με κομμένη ανάσα.

Σιγά είπε κείνη:

- Ελπίζω να μη σκότωσα κανένα. Είναι φρικτό να τραβάς στο ψαχνό. Είναι φριχτή μια μάχη. Μα έπρεπε να σας δώσω καιρό να έλθετε.

Οι άντρες ήταν συγκινημένοι. Έγινε σιωπή. Την έκοψε ο Μήτσος:

- Ένα πράμα δεν κατάλαβα, είπε. Ο Αποστόλης σήκωσε χυμένη άμμο, πριν βρει το χαλκά. Ποιος την έχυσε;

Η δασκάλα έριξε μια γελαστή ματιά του Αποστόλη.

- Α, αυτό είναι το καμάρι μας, είπε. Γυμναστήκαμε πολύ, ο Αποστόλης κι εγώ, για να μάθουμε να το κάνουμε. Έπρεπε, μπαίνοντας στον κρυψώνα, να τον σκεπάσουμε κιόλα, ειδημή ήταν περιττό και να μπούμε μέσα. Βάζαμε λοιπόν ένα σάκο άμμο στην άκρη της τρύπας, λίγο γερμένο προς το μέρος όπου ήταν ο χαλκάς, και κλείοντας την πλάκα, τελευταία τον τραβούσαμε λίγο, έτσι που να 'πεφτε αργά και να χύνονταν μόλις έκλειε η πλάκα. Άλλη φορά το κάμναμε εύκολα. Μα σήμερα ήμουν ζαλισμένη, τράβηξα βιαστικά το σάκο, και μάλιστα λίγη άμμος χύθηκε στον κρυψώνα. Είχα την ανησυχία ακόμα, μήπως και δε σκέπασα το χαλκά. Σαν άκουσα τα τρεξίματα τους στην κουζίνα, και πως έσπαζαν ξύλα και πιάτα, μ' έλουσε κρύος ιδρώς. Φαντάζεσθε την ανακούφιση μου, σαν άκουσα τους πυροβολισμούς σας.

- Όστε ξέρατε πως είχε έλθει βοήθεια; ρώτησε ο Νικηφόρος. Και όμως εμείς δε σας βρήκαμε. Φεύγαμε, νομίζαμε πως σαν σκότωσαν ή πως σας πήραν. Αν δεν έφτανε αυτός ο μικρός, πρόσθεσε δείχνοντας τον Αποστόλη, δε θα σας βρίσκαμε.

- Είσαι καινούριος ακόμα σ' αυτό τον πόλεμο, κύριε Αρχηγέ, είπε με τη βαθιά φωνή του ο Γρέγος. Τώρα που βγαίνεις στα χωριά, να το έχεις στο νου σου αυτό. Δεν υπάρχει χωριό χωρίς κρυψώνες. Σα δε βρίσκεις το θηρίο, γύρευε τη σπηλιά. Μα δεν τη βρήκες; Βάλε φωτιά στο σπίτι, θα καεί σαν ποντίκι. Έτσι το 'κανε ο καπετάν Μακρής με τον Παπα - Δράκο στα Καστανχώρια, στο Λεμπέσοβο, κι έκαψε το σπίτι όπου κρύβονταν ο Κωσταντώφ, ένας από τους χειρότερους κακούργους που τρομοκρατούσε τα ελληνικά χωριά κι έσκασε αυτός μέσα στον κρυψώνα του, με όλο του το σώμα. Αυτά τα τερτίπια τα ξέρουν αυτοί, και πως υπάρχουν παντού κρυψώνες. Γιατί, νομίζεις, έβαλαν φωτιά στο σχολείο της κυρίας Ηλέκτρας; Για να κάψουν εκείνον ή εκείνους που πολεμούσαν μέσα.

- Φρίκη!... μουρμούρισε ο Μήτσος.

Ο Νικηφόρος σήκωσε τα μάτια του.

- Ναι, είπε, φρίκη. Ακόμα δε συνήθισα αυτές τις αλληλοδολοφονίες...

Αργά προφέροντας είπε ο Βασίλης:

- Αν σου είχαν σκοτώσει μητέρα, γυναίκα και παιδί, θα καταλάβαινες, κύριε Αρχηγέ... και θα συνήθιζες.

Κανένας δε μίλησε. Και για ν' αλλάξει τη σκέψη των αντρών, είπε ο Νικηφόρος:

- Πρώτη μας δουλειά τώρα είναι πώς να πάμε την κυρία Ηλέκτρα στη Θεσσαλονίκη. Αποστολή, εσύ που πήγες τον καπετάν Άγρα, ποιος είναι ο πιο εύκολος δρόμος;

Χωρίς δισταγμό αποκρίθηκε ο Αποστόλης:

- Με πλάβα στην Κρυφή, από κει θα κατεβούμε τον Λουδία ως το Πλατύ, και από κει με το τραίνο στη Θεσσαλονίκη, όπου θα φθάσομε κατά τις επτά απόψε.

- Στο Πλατύ ο σταθμός είναι κοντά στον ποταμό; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Όχι, αποκρίθηκε λίγο μπερδεμένος ο Αποστόλης. Θα έχουμε να περπατήσομε.

Ο Γρέγος τον διέκοψε με μια κίνηση του χεριού.

- Δεν πειράζει. Δε θα περπατήσει το κορίτσι, είτε με τη βαθιά ζεστή φωνή του. Μη νοιάζεσαι, Αρχηγέ. Έτσι κι έτσι θα φεύγαμε σήμερα, ο Βασίλης κι εγώ. Ο Βασίλης για την Κουλακιά, κι εγώ για το λημέρι... Ξέρεις.

Σκοτισμένος είτε ο Νικηφόρος:

- Δεν κάνει να βγείτε σεις στο Ρουμιλούκι, καπετάν Ακρίτα... Ή να σας δουν στο Πλατύ.

- Μη σκοτίζεσαι, είτε ο Γρέγος. Με τούρκικα ρούχα θα περάσει ο Βασίλης. Και τη νύχτα περνά κι εγώ. Ε, Βασίλη; Ούτε πρώτη ούτε ύστερη φορά δε θα είναι που το κάνομε. Μόνο θα μας δώσεις οδηγό τον Αποστόλη.

- Και ποιος θα τη συνοδεύσει στη Θεσσαλονίκη; ρώτησε ο καπετάν Νικηφόρος.

- Εγώ βέβαια! είτε ο Αποστόλης. Έχω γραπτή άδεια του Χαλίμπεη να πηγαινοέρχομαι ελεύθερα στη Θεσσαλονίκη.

- Και πού θα σε βρούμε ύστερα; ρώτησε ο Βασίλης. Εσύ πάλι θα με οδηγήσεις στην Κουλακιά;

- Εγώ βέβαια! Θα κρυφθείτε μια μέρα στο Πλατύ. Θα σας πω πού.

Πάλι σήκωσε το χέρι του ο Γρέγος. - Ξέρω, είτε. Θα τα πούμε στο δρόμο. Ξεκίνησαν νωρίς το απόγεμα. Ο Περικλής ήθελε να πάγει μαζί τους.

- Για να βρούμε το παιδί σου δεν ήλθαμε; ρώτησε τον Βασίλη.

- Ναι, κύριε Περικλή, αποκρίθηκε ο Βασίλης. Μα τα πράματα εδώ δεν είναι απλά όπως στην Αλεξάνδρεια, και δεν μπορούμε να μετακινούμεθα πολλοί μαζί. Περίμενε με δω, εσύ και ο κύριος Μήτσος, αν επιτρέπει ο Αρχηγός. Θα σε ξαναβρώ στην επιστροφή μου... αν βρούμε το παιδί...

- Δεν το ελπίζεις, Βασίλη; ρώτησε συμπονετικά η κυρία Ηλέκτρα.

Μα ο Βασίλης δεν αποκρίθηκε.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Κ

Το σπίτι του γιατρού, στη Θεσσαλονίκη, ήταν το κέντρο, η φωλιά του Αγώνα. Φίλος με όλους τους μπέηδες, και γενικώς με τους Τούρκους, που του είχαν εμπιστοσύνη και τον είχαν τακτικό τους γιατρό, κάθε φορά που ένας Ρωμιός βρισκόταν σε δυσκολίες, μεσίτευε κείνος και συχνά τον γλίτωνε.

- Αυτός; Μα αυτός είναι γνωστός μου, είναι φίλος μου!... έλεγε.

Και πολλούς αντάρτες έσωζε από τα φρικτά τούρκικα μπουντρούμια, και από άλλους μεπλάδες με τις αρχές και τους ξένους κατατρεγμούς των Μεγάλων Δυνάμεων, που είχαν στείλει αντιπροσώπους τους και αστυνομία, τάχα για να βάλουν την τάξη στα εσωτερικά της Τουρκίας, και που ο καθένας κοίταζε πώς να ωφεληθεί εις βάρος των πιεζόμενων από την τουρκική σαπίλα χριστιανικών μειονοτήτων, προπάντων των Ελλήνων. Ίσια στου γιατρού πήγε η κυρία Ηλέκτρα, σαν έφθασε στη Θεσσαλονίκη με τον Αποστόλη. Εκεί βρήκε περιθαλψη, φιλοξενία, συμπάθεια, συντροφιά, ακόμα κι εγκαρδίωση και παρηγοριά.

- Δεν έχει να φύγετε από δω, της είπε ο γιατρός. Τη σφαίρα τη βγάλαμε, και το σχολειό θα το ξαναχτίσουμε. Ο Γενικός Πρόξενος θα βρει τα χρήματα, αφού μάλιστα δεν κήκε ολότελα, και μόνο μια επισκευή θα χρειαστεί. Αναπαυθείτε σεις στο κρεβάτι σας, γίνετε καλά, και μη νοιαστείτε για άλλο...

Και ησυχασμένος την άφησε ο Αποστόλης με τη συμπονετική γυναίκα του γιατρού, και ξαναγύρισε κείνος στο Πλατύ. Βγήκε στο σταθμό και τράβηξε κατά τη γέφυρα, όπου λογάριζε να βρει τους δυο συντρόφους του. Μα τη γέφυρα τη φύλαγαν εκείνη την ώρα Τούρκοι στρατιώτες, και από τους αντάρτες κανένας δε φάνηκε. Ο Αποστόλης δεν τα 'χασε. Με τα χέρια στις τσέπες διέσχισε τη γέφυρα όπου πηγαινοέρχονταν πολίτες και στρατιώτες, κι εξακολούθησε τάχα αδιάφορος το δρόμο του. Έξαφνα, ένα παιδάκι τρέχοντας τον σκουντούφλησε, έπεσε στα πόδια του και τον έριξε και αυτόν χάμω. Πριν προφθάσει ο Αποστόλης να ξανασηκωθεί, το παιδί του έχωσε κάτι στην τσέπη, πήδηξε στα πόδια του κι έφυγε, τρεχάτα πάντα, κατά τη γέφυρα.

Τα ήξερε ο Αποστόλης αυτά τα τερτίπια. Ασυγκίνητος τράβηξε στη μοναξιά, κι εκεί έψαξε την τσέπη του και βρήκε ένα χαρτάκι που έγραφε με μολύβι: «Καρά - Αζμάκ, ακροποταμιά» Είχε βρέξει την παραμονή, και ο πάντα ελώδης κάμπος του Ρουμλουκιού ήταν ακόμα πιο λασπωμένος και γλοιώδης. Τσαλαπατώντας στις λάσπες ακολουθούσε ο Αποστόλης την ακροποταμιά και τραβούσε νότια. Ήταν μοναξιά, έρημος ο κάμπος. Περιπατούσε κάπου μισή ώρα, όταν, από ένα θάμνο από αγκαθωτά παλιούρια, σηκώθηκε ένας άντρας. Ήταν ο Βασίλης. Ο Αποστόλης κοίταξε ολόγυρα. Δεν είδε κανένα.

- Πού είναι ο καπετάν Ακρίτας; ρώτησε.

- Αυτός έχει άλλη δουλειά, αποκρίθηκε ο Βασίλης. Εμείς πάμε στην Κουλακιά, για να έχουμε τη συνείδηση μας ξελαφρωμένη.

- Δεν πιστεύεις πως ο Τάκης είναι το χαμένο σου παιδί; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Να σώσουν αυτοί ένα Ελληνόπουλο; έκανε ο Βασίλης αργοκουνώντας το κεφάλι.

- Δεν το έσωσαν αυτοί, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Έτυχε να περνά ο καπετάν Ακρίτας με τον καπετάν Μπούα και το λαμπρό Γαρέφη, να πιάσουν τους αρκουδιάρηδες στους βουλγάρικους Μύλους. Κι έτυχε να μην είναι ο Τάκης στο καράβι της Κόκοβας, την ώρα που βούλιαξε αυτό, και πνίγηκαν οι Βούλγαροι. Κι έτυχε ένα από τα παιδιά του καπετάν Ακρίτα να πηγαίνει στη Μονή του Προδρόμου, εκεί κοντά. Τον πήρε μαζί του, κι έτσι γλίτωσε ο Τάκης. Δεν έτυχε να σου τα διηγηθεί ο καπετάν Ακρίτας, που τον έχεις και τόσο φίλο; πρόσθεσε ο Αποστόλης με κάποια ειρωνεία, τονίζοντας τ' όνομα του καπετάν Ακρίτα.

Μα ο Βασίλης αγνόησε το ρώτημα.

- Και πώς βρέθηκε στην Κουλακιά; έκανε.

- Βρέθηκε στην Κουλακιά γιατί έκαψαν οι Βούλγαροι το Νησί όπου έμενε η μητέρα της κυρίας Ασπασίας, που είναι δασκάλα στην Κουλακιά, κι έτυχε να 'χει εκείνη τότε το παιδί, και μετανάστευσαν όλοι του Νησιού κι

κάτοικοι στην Κουλακιά.

- Πολλά έτυχαν, είπε ο Βασίλης με δυσπιστία. Το παιδί σου μίλησε ποτέ για μένα; Για το σπίτι του; Για τη μητέρα του;

- Όχι, ομολόγησε ο Αποστόλης. Μα και αυτό δεν έτυχε! Είχα δει μια δυο φορές τον Τάκη στο σχολείο της κυρίας Ασπασίας, μα δεν τον πρόσεξα. Και όταν έμαθα το ιστορικό του, πως δεν είχε συγγένεια με την Ασπασία, παρά πως τον είχαν πάρει έτσι, από καλοσύνη, δεν πρόφθασα να τον ρωτήσω τίποτα, γιατί είχα δουλειά, έφυγα αμέσως.

- Με τον ψευτόπαπα που συνόδευες στην Κάλιανη; Ο Αποστόλης ξαφνίστηκε.

- Πώς το ξέρεις πως τον πήγαινα στην Κάλιανη; ρώτησε. Κοντοστάθηκε ο Βασίλης. Μα αποκρίθηκε ήσυχχα:

- Εσύ δε μου το 'πες;

- Εγώ; Βέβαια όχι! Δε λέγω ποτέ τι δουλειά μου δίνουν.

- Θα το φαντάστηκα λοιπόν, είπε ήσυχχα ο Βασίλης.

Ο Αποστόλης δεν αποκρίθηκε. Το ανήσυχο μυαλό του άρχισε να δουλεύει. Αδιάφορα, κουβεντιάρικα, είπε ο Βασίλης:

- Πού πήγες τον ψευτόπαπα, αφού δεν τον πήγες στην Κάλιανη;

- Δεν είπα πως δεν τον πήγα στην Κάλιανη. Ρωτώ πώς το μάντεψες εσύ!...

- Κάπου θα τον πήγαινες, όπου έχει εκκλησιά. Ίσως γι' αυτό μάντεψα την Κάλιανη... Και ρώτησε αδιάφορα: Πόση ώρα από δω στην Κουλακιά;

- Θα φθάναμε γρήγορα, μα είναι ξεχειλισμένος ο Βαρδάρης, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Θα κάνομε αλλόγυρο.

Σιωπηλά εξακολούθησαν το δρόμο τους. Πολλή κουβέντα με τον Βασίλη δε γίνονταν ποτέ. Βαριά προχωρούσε μες στις λάσπες, και σιωπηλός ήταν πάντα. Έφαγαν στο πόδι λίγο ψωμί και τυρί, και πάλι τράβηξαν το δρόμο τους, περνώντας συχνά νερά τρεχάμενα, και αργά το βράδυ έφθασαν στην Κουλακιά. Ίσα στο σπίτι της κυρίας Ασπασίας πήγε ο Αποστόλης τον Βασίλη. Ένα φως έκαιε σ' ένα παράθυρο. Έριξε ο Αποστόλης μια πέτρα στο κλειστό παντζούρι και φώναξε:

- Άνοιξε μου, κυρία Ασπασία.

Το παράθυρο άνοιξε και μια γυναικεία μορφή παρουσιάστηκε, φωτισμένη από μέσα.

- Ποιος είναι; ρώτησε.

- Εγώ, κυρία Ασπασία, ο Αποστόλης!

- Τέτοια ώρα, βρε παιδί μου! Στάσου, κατεβαίνω!...

Έκλεισε πάλι το παράθυρο και σε λίγο η πόρτα άνοιξε και η κυρία Ασπασία παρουσιάστηκε σηκώνοντας μια λάμπα ψηλά. Είδε έναν άντρα στα σκοτεινά και κόμπιασε.

- Δεν είσαι μόνος; μουρμούρισε!

- Μη φοβάσαι, μπάσε μας μέσα, κυρία Ασπασία, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Γυρεύομε κάποιο χαμένο παιδί...

- Α! Είσαι με τον πάτερ Γρηγόρη; διέκοψε γελαστά εκείνη.

Μια ξαφνική κίνηση του Βασίλη τη διέκοψε. Στάθηκε μουνδιασμένη, με τη λάμπα στο χέρι. Μα και ο Αποστόλης είχε ξαφνιστεί. Μια ενθύμηση έλαμψε στο μυαλό του. Τα ίδια του σχεδόν λόγια τα είχε ξανακούσει η κυρία Ασπασία. Τα είχε πει ο ψευτόπαπας. «Γυρεύω το χαμένο παιδί κάποιου φίλου μου!». Τα είχε πει η ίδια βαθιά φωνή που είχε πει του Βασίλη στο γιατάκι του βουνού: «Η του ύψους ή του βάθους. Καλή επιτυχία!». Η ίδια ζεστή φωνή που είχε πει στην καλύβα της Νίκης:- «Δε θα περπατήσει το κορίτσι, μη νοιάζεσαι, Αρχηγέ!». Ταραγμένος ρώτησε ο Αποστόλης:

- Τον λέγανε Γρηγόρη τον παπά που συνόδευα την τελευταία φορά που ήμουν εδώ; Τον παπά που γύρευε κι εκείνος ένα παιδί, τον έλεγαν Γρηγόρη;



Η κυρία Ασπασία στέκονταν σα φοβισμένη. Είχε σηκώσει τη λάμπα της και κοίταζε τον Βασίλη, που σιωπηλά την κοίταζε και αυτός.

- Αμέ θυμούμαι, νομίζεις, όλους τους παπάδες που περνούν από δω; είπε μπουρδουμπιστά. Πες μου εσύ κάλλιο, τι γυρεύεις και ποιος είναι ο κύριος που είναι μαζί σου; Τους είχε μπάσει στην κουζίνα ωστόσο, και, χωρίς να επιμείνει στο ρώτημα της, είπε:

- Θα είστε πεινασμένοι. Τι να σας φιλέψω;

- Δε θέλουμε τίποτα, ευχαριστούμε, αποκρίθηκε ο Βασίλης. Μου λέγει ο Αποστόλης πως έχεις σπίτι σου ένα ορφανό. Μπορείς να μου δώσεις λεπτομέρειες γι' αυτό;

Ο Αποστόλης είχε καθίσει στο τραπέζι, με τους αγκωνές του απλωμένους στη σανίδα και το πηγούνι στα χέρια του, μα δε φαίνονταν να παρακολουθεί. Ο νους του δούλευε, γύρευε, ερευνούσε. «Τον ψευτόπαπα τον λέγαν Γρηγόρη, τον ψευτο - Ακρίτα Γρέγο...». Η κυρία Ασπασία αποκρίθηκε:

- Μιλάς για τον Τάκη; Τον έχω δυόμισι χρόνια τώρα μαζί μου. Μα πολλά πράγματα γι' αυτόν δεν ξέρω. Ούτε ο ίδιος θυμάται πολλά. Ξέρει πως τον πήραν Βούλγαροι. Μα πού ήταν πριν, δεν μπόρεσα να μάθω.

- Θα μπορούσα να τον δω; ρώτησε ο Βασίλης.

- Τώρα; Κοιμάται στη σοφίτα. Ήταν κουρασμένος πολύ και πλάγιασε νωρίς. Δε μένετε και σεις να κοιμηθείτε δω και να τον δείτε αύριο;

- Τι σκέπτεσαι, Αποστόλη; ρώτησε απότομα ο Βασίλης. Δεν ακούς τι λέει η κυρία Ασπασία;

Ο Αποστόλης είχε ξαφνιστεί σαν άκουσε τ' όνομα του.

- Όχι! Σκέπτομουν κάτι άλλο. Τι έλεγες, κυρία Ασπασία; - Λέγω να κοιμηθείτε δω. Δεν έχω στρώμα να σας δώσω, μα τουλάχιστον θα είστε στα σκεπά, αν βρέξει.

- Είμαστε συνηθισμένοι να κοιμούμαστε χάμω, αποκρίθηκε ο Βασίλης. Θα μείνομε. Ευχαριστώ.

Το είχε πει με βαρεμό, σαν κουρασμένος, σαν να μην τον ενδιέφερε πολύ πολύ να δει ή να μη δει τ' ορφανό που μπορούσε να ήταν παιδί του. Μα και η κυρία Ασπασία φαίνονταν να βιάζεται να φύγει. Τους άφησε τη λάμπα και βγήκε έξω και ανέβηκε στην κάμαρα της. Έσβησε το φως ο Βασίλης, πλάγιασε χάμω και δε μίλησε πια. Του Αποστόλη ο νους ξαναγύρισε στην τελευταία επίσκεψη του στο σχολείο της κυρίας Ασπασίας, και γύρευε να συνδέσει χίλιες δυο μικροπαρατηρήσεις χωρίς συνέχεια, μα που τον σκότιζαν. Όσπου τον πήρε και αυτόν ο ύπνος. Σαν ξύπνησε το πρωί, είδε πως η πόρτα ήταν ανοιχτή. Βγήκε στην αυλή και είδε τον Βασίλη, που, πλυμένος, χτενισμένος, ξεσκονισμένος, κάθονταν στο πεζούλι ενός πηγαδιού, βουτηγμένος στη σκέψη. Πλύθηκε βιαστικά και ο Αποστόλης με το νερό του πηγαδιού, και ρώτησε:

- Είδες κανένα, κυρ Βασίλη;

- Όχι, αποκρίθηκε ο άλλος.

Και βγάζοντας από το ταγάρι του ψωμί και άσπρο τυρί, τα έδωσε του Αποστόλη:

- Είναι νωρίς ακόμα, είπε. Τον περιμένω εδώ.

Κι έπεσε πάλι στη συνηθισμένη του σιωπή.

Πέρασε λίγη ώρα και βήματα ακούστηκαν που κατέβαιναν τη σκάλα. Το κεφάλι της κυρίας Ασπασίας παρουσιάστηκε στην πόρτα. Είδε τους δυο μουσαφραίους της, και γυρνώντας πίσω της φώναξε:

- Τάκη, έλα γρήγορα!

Ο Αποστόλης είδε έξαφνα πως το χρώμα του Βασίλη είχε κόψει και τα χέρια του έτρεμαν. Βγήκε έξω η κυρία Ασπασία κρατώντας τον Τάκη από το χέρι, και ήλθε να καλημερίσει τους δυο μουσαφραίους. Μα χωρίς να της απαντήσει, ο Βασίλης πήρε το πρόσωπο του παιδιού στα χέρια του και το κοίταξε στα μάτια.

- Όχι, είπε, είναι πράσινα τα μάτια του. Του δικού μου ήταν μαύρα, σαν της μάνας του.

Και χωρίς άλλη λέξη, χωρίς καν να ευχαριστήσει την κυρία Ασπασία που τον κοίταζε σαστισμένη, βγήκε από την αυλή στο δρόμο κι έφυγε. Ο Αποστόλης, αποσβολωμένος με το φέριμο του Βασίλη, γύρευε να τον

δικαιολογήσει.

- Είναι πολύ δυστυχιμένος άνθρωπος, κυρία Ασπασία, απολογήθηκε. Μην τον συνορίζεσαι.

- Δεν τον συνορίζομαι, είτε η κυρία Ασπασία. Λυπούμαι μόνο που δε βρήκε κείνος το παιδί του και ο Τάκης τον πατέρα του.

Γέλασε, μα ήταν δακρυσιμένη:

- Τι ωραίο τέλος μυθιστορήματος θα ήταν, πρόσθεσε. Χάιδεψε το κεφάλι του Τάκη και είπε:

- Καημένο μου ορφανό!

Μα ξαφνικά έριξε τα χέρια του ο Τάκης στη μέση της και ξέσπασε στα κλάματα.

- Φοβήθηκα!... Αχ, πώς φοβήθηκα πως θα μ' έδινες σ' αυτό τον άγριο άνθρωπο με τα μαύρα φρύδια!... είπε μες στ' αναφιλητά του. Και δε θέλω, δε θέλω να φύγω από σένα, κυρία Ασπασία!...

Με αναστατωμένη την καρδιά ξεκίνησε ο Αποστόλης. «Κοίταξε!» συλλογίζονταν. «Να κάνεις κακό, γυρεύοντας να κάνεις καλό! Τόσο κλάμα που έκανε ο Τάκης! Και τόση στοργή που του έδειχνε η κυρία Ασπασία!... Πώς τον φιλούσε δακρυσιμένη και αυτή!... Φαντάσου να ήταν αλήθεια παιδί του Βασίλη! Θα σπούσε η καρδούλα του να τον έπαιρναν από κει!...». Με το συνηθισμένο του βάδισμα και με τα χέρια στις τσέπες, πήγε ο Αποστόλης να βρει τον Βασίλη. Γύρισε το χωριό, μπήκε στα δυο καφενεία, στάθηκε περιμένοντας στην πλατεία. Μάταια. Ο Βασίλης δεν ήταν πουθενά. Ο Βασίλης είχε εξαφανιστεί. Τι να κάνει ο Αποστόλης και πού να τον ζητήσει; Γύρισε στο σπίτι της κυρίας Ασπασίας, μα δεν ήταν εκεί. Μόνη η γερόντισσα, μαγεύει. Πήγε στο σχολείο, ρώτησε την κυρία Ασπασία, περίμενε ως το μεσημέρι. Ο Βασίλης δεν παρουσιάστηκε. Και τράβηξε πεζή για τη Θεσσαλονίκη. Πήγε ίσια στον γιατρό να βρει την κυρία Ηλέκτρα. Δεν τη βρήκε εκεί. Είχε πάει, λέει, να καθίσει σε μιας ηλικιωμένης κυρίας, στις κυρίες Βασιωτάκη, που ήταν γιαγιά του Μήτσου, και που είχε νοικιάσει ένα σπίτι πλάι στον γιατρό. Βρήκε την κυρία Ηλέκτρα μόνη.

- Τι να κάνω; τη ρώτησε.

Η κυρία Ηλέκτρα ήταν πάντα το καταφύγιο του. Συλλογίστηκε κείνη πριν του απαντήσει, και του είπε:

- Να ρωτήσουμε την κυρία Βασιωτάκη. Γνωρίζει καλά τον Βασίλη, που ήταν περιβολάρης στο σπίτι του Μήτσου. Θα μας συμβουλέψει εκείνη.

Μαζί πήγαν σ' ένα σαλονάκι, όπου κάθονταν μια κυρία με άσπρα μαλλιά και με φιλόξενο χαμόγελο, και η κυρία Ηλέκτρα της σύστησε τον Αποστόλη και της είπε τη δυσκολία όπου βρίσκονταν. Ακουσε κείνη όλη την ιστορία, ζήτησε και άλλες λεπτομέρειες, και αργοκουνώντας το κεφάλι είπε:

- Έτσι που τον ξέρω τον Βασίλη, θα πήρε μεγάλη απογοήτευση. Μα δε θα θελήσει να το δείξει, και δε θα γυρίσει στις κυρίες Ασπασίας. Μη χάνεις την ώρα σου, παιδί μου, γυρεύοντας τον.

Ζήτησε ειδήσεις του Μήτσου και του Περικλή, πώς είναι, αν συνήθισαν τη δουλειά και τη σκληρή ζωή της Λίμνης. Και πού θα πήγαινε τώρα ο Αποστόλης;... Τι θα έκανε;... Αν δεν είχε πού να μείνει, να ξέρει πως στο σπίτι της έχει πάντα κρεβάτι και φαγί για τον οδηγό, κάθε φορά που θα περνούσε από τη Θεσσαλονίκη... Ήταν ηλικιωμένη μα όχι γριά η γιαγιά του Μήτσου, και τα μυαλά της τα είχε τετρακόσια. Με περιέργεια, όσο και με συμπάθεια, κοίταζε το χαμόγελο της που είχε μείνει τόσο νεανικό ο Αποστόλης, και θυμούνταν τον Περικλή που του είχε πει: «Είναι Κρητικιά, και το λέει η καρδιά της...».

- Θεώρησε την αποστολή σου τελειωμένη, είπε η κυρία Ηλέκτρα του Αποστόλη σα βρέθηκαν πάλι μόνοι, και πήγαινε στο Προξενείο να δεις αν έχουν άλλη δουλειά να σου δώσουν...

Μα ο Αποστόλης είχε κάτι στην καρδιά και ήθελε να της το πει.

- Κυρία Ηλέκτρα, ξέρεις μήπως εσύ, ποιος είναι ο καπετάν Ακρίτας, που πήγε και σ' έσωσε με τον καπετάν Νικηφόρο;

Μα η κυρία Ηλέκτρα δεν ήξερε.

- Γιατί ρωτάς; έκανε.

- Γιατί έχω λόγους να πιστεύω πως ο καπετάν Ακρίτας δεν είναι ο καπετάν Ακρίτας, αλλά κάποιος άλλος που κρύβεται με τ' όνομα του.

- Μπορεί, είτε συλλογισμένα η κυρία Ηλέκτρα. Μα μην ξεχνάς πως, μιας και ορκίστηκες, ούτε να μιλήσεις για τη δουλειά σου μπορείς, ούτε να ρωτήσεις όσα δε θέλουν να σου πουν.

Να μη ρωτήσει - καλά μα να μη δουλεύει το μυαλό του; Συλλογίζονταν, συλλογίζονταν ο Αποστόλης, πηγαίνοντας με το γοργό του βήμα, τα χέρια πάντα στην τσέπη, κατά το Προξενείο. Θυμούνταν και ξανάκουε τη βαθιά φωνή του ψευτόπαπα, να λέγει τα ίδια σχεδόν τα δικά του λόγια: «Γυρεύω το χαμένο παιδί κάποιου φίλου μου...». Στο Προξενείο ζήτησε τον κύριο Ζώη. Τον αναγνώρισε ο Αλής και τον καλωσόρισε.

- Γιατί δε μας ήρθες τόσον καιρό; ρώτησε. Και τι κάνει ο αντάρτης σου με τα τούρκικα ρούχα;

Ο Αποστόλης αποκρίθηκε άκρες μέσες, και ο Αλής τον προανήγγειλε και τον έμπασε στο γραφείο του κυρίου Ζώη. Ήταν μόνος ο κύριος Ζώης.

- Ο Αποστόλης ο οδηγός; έκανε. Φέρνεις καμιά είδηση από το Κλειδί;

- Όχι, αποκρίθηκε ο Αποστόλης· ήλθα να ζητήσω δουλειά. Έρχομαι από το Βάλτο.

Και του διηγήθηκε την κοιμητοζήδικη επίθεση στο χωριό του Ζορμπά και την πυρκαϊά.

- Το ξέρομε, αποκρίθηκε ο κύριος Ζώης, και ξέρομε πως γλίτωσαν οι κοιμητοζήδες. Μόνο δυο σκοτώθηκαν από την ηρωική δασκάλα. Μα ο Αποστόλ Πέτκωφ και ο Μπάτσος γλίτωσαν.

- Ήταν εκεί πάλι ο Πέτκωφ; ρώτησε ο Αποστόλης. Ήξερα πως είχε πάει στην Πλάσνα.

- Έτσι μάθαμε. Αυτός δε μένει δυο μέρες στο ίδιο μέρος, είτε ο κύριος Ζώης. Μα άκου δω, εσύ μικρέ. Φεύγεις αμέσως να πας να βρεις τον καπετάν Νικηφόρο;

- Φεύγω!

- Θα του πας ένα γράμμα. Πού θα το κρύψεις;

- Μέσα στον πάτο του τσαρουχιού μου, αν θέλεις, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Μα δεν είναι ανάγκη. Μιλώ τούρκικα και βουλγάρικα, και είμαι μαραγκός. Περνώ όπου θέλω. Και για καρακόλια, έχω διαβατήριο του Χαλίλμπεη.

- Λέγω καλύτερα να το κρύψεις στο τσαρούχι σου. Περίμενε να τελειώσω το γράμμα, και φεύγεις αμέσως.

Περίμενε ο Αποστόλης, όσο έγραφε ο κύριος Ζώης. Μα η γλώσσα του τον έτρωγε.

- Ήταν στο σώμα του καπετάν Νικηφόρου και ο καπετάν Ακρίτας, είπε ως πληροφορία.

- Το ξέρω, αποκρίθηκε ο Ζώης, χωρίς να παύσει να γράφει.

- Και δεν τον λεν Κώστα, μόνο τον λεν Γρέγο, είπε ο Αποστόλης.

Ο κύριος Ζώης γύρισε. Μια στιγμή κοντοστάθηκε. Τον πήραν τα γέλια και είπε:

- Και ύστερα;

- Είναι μεγαλόσωμος και χεροδύναμος, εξακολούθησε ο Αποστόλης, που είχε πάρει τον κατήφορο και δεν μπορούσε να σταματήσει. Ο καπετάν Ακρίτας είναι μικρόσωμος και είναι στην Ελλάδα.

Ο κύριος Ζώης δίπλωσε το γράμμα και το έβαλε σε στενόμακρο φάκελο.

- Παρατηρείς, βλέπω, καλά, και νιώθεις άλλο τόσο, είπε. Χρήσιμα προτερήματα για τη δουλειά που κάνεις. Μα πρώτα πρώτα πρέπει να ξέρεις να σωπαίνεις.

- Τα λέγω μόνο εδώ, για πληροφορία, είπε ο Αποστόλης.

- Κι εγώ λοιπόν το λέγω μόνον εσένα, για εξήγηση. Στα βουνά, στην ύπαιθρο, έχομε ανάγκη ακόμα από έναν καπετάν Ακρίτα. Κατάλαβες;

Σοβαρά είπε ο Αποστόλης:

- Κατάλαβα. Και πρόσθεσε:

- Μα τώρα ξέρω πως εγώ τον πήγα αυτόν τον καπετάν Ακρίτα, από την Κουλακιά στην Κάλιανη, με δική σου διαταγή, τον περασμένο Δεκέμβριο.

- Καλά, είπε με καλοσύνη ο κύριος Ζώης, αρκεί να το ξέρεις μόνος σου.

Ήταν όλος χαρά και υπερηφάνεια ο Αποστόλης, φεύγοντας από το Προξενείο και τραβώντας κατά το Βάλτο, το σούρουπο, μες στις λάσπες. Το μισό αίνιγμα το είχε λύσει. Έμενε ν' ανακαλύψει ποιος ήταν ο Γρέγος και γιατί έκρυβε με τόση επιμονή την ταυτότητα του. Νύχτα βαθιά έφθασε στην καλύβα του ψαρά, στο μέρος όπου ενώνεται ο μικρός βραχίονας με τον Λουδία, και τον φιλοξένησε ο ψαράς και του έστρωσε να κοιμηθεί, γιατί ήταν κατάκοπος. Και πάλι έφυγε πρωί ο Αποστόλης και τράβηξε για το Πλατύ και από κει για το Βάλτο, όπου έφθασε χωρίς επεισόδιο, το βράδυ, σκοτεινά. Πλάβες πηγαινοέρχονταν. Μετέφερναν χώμα, για να δυναμώσουν το πρόχωμα της Νίκης. Μπήκε στη μια ο Αποστόλης και άρχισε κουβέντα. Ο καπετάν Νικηφόρος δεν ήταν πια στη Νίκη, του είπαν, είχε γυρίσει στο Τσέκρι. Όστε αφήνοντας τους άλλους με τις φορτωμένες πλάβες, τράβηξε κείνος μόνος, μ' ένα μικρό μονόξυλο, ίσια κατά το Τσέκρι. Μα ήταν κατάκοπος και η νύχτα σκοτεινή, και δεν είχε μαζί του άλλον πλαβαδόρο. Έδεσε την πλάβα του στο πάτωμα της Πέτρας, κι έπεσε να κοιμηθεί με την εκεί φρουρά.

Το πρωί ξεκίνησε. Είχε φθάσει σχεδόν στο Τσέκρι, όταν πιστολιές και τουφεκιές από την όχθη τον τράνταξαν. Δεν είχε άλλο όπλο μαζί του, παρά το πιστολάκι του καπετάν Άγρα. Μα δε δίστασε, τράβηξε κατά την όχθη. Δυο πλάβες επέστρεφαν βιαστικά. Όρθιος ένας αντάρτης, σε μια πλάβα, σημάδευε μέσα στα καλάμια και πυροβολούσε. Σε άλλη μικρή πλάβα κάθονταν ο Περικλής, με πλαβαδόρο τον Νάσο. Και στην πλώρη ο Μάγκας, με όρθιες τις τρίχες και ξεσκεπάστα τα σκυλόδοντα του, γρούλιζε αδιάκοπα. Πίσω ακολουθούσαν και άλλες πλάβες. Σε μια ήταν και ο καπετάν Νικηφόρος. Όλοι τραβούσαν για το Τσέκρι, μα από παραδρόμους και τουφεκώντας κάθε λίγο πριν αλλάξουν κατεύθυνση. Τους ακολούθησε ο Αποστόλης ώσπου έφθασαν στο πάτωμα. Όταν βρέθηκαν όλοι εκεί σε ασφάλεια, ο Νικηφόρος κάλεσε τον Περικλή και τον Νάσο, που, μαγκωμένοι, στέκονταν παράμερα. Και χαϊδεύοντας το σκυλάκι που είχε ξαπλωθεί κοντά του, είπε.

- Εξηγήστε μου, πώς βρεθήκατε στη σκάλα ξαφνικά με το Μάγκα;

- Παρακαλώ, κύριε Αρχηγέ, είμαι υπεύθυνος μόνος εγώ, είπε ο Περικλής. Παρήκουσα εγώ τη διαταγή σας να μένομε όλοι εδώ, και παρέσυρα και τον Νάσο, βεβαιώνοντας τον πως κινδυνεύει η ζωή σας.

- Και κινδύνευσε! Μα πώς το ήξερες;

- Οι άντρες που στείλατε να δουν τι ήταν το σύνθημα, η πιστολιά από την ξηρά, γύρισαν και σας είπαν πως σας ήθελε ο Αλής ο Αλβανός, και να πάτε στην όχθη, δεν είναι έτσι;

- Ε, και τι;

- Άλλη φορά δε γίνεται έτσι.

- Όχι! Συνήθως έρχεται εδώ ο Αλής, στο πάτωμα.

- Δε βάλατε καμιά υποψία;

- Υποψιάστηκα. Μα μου φαίνονταν δειλία να μην πάω.

- Ο Μάγκας όμως παραφύλαγε. Μύρισε έναν έναν τους τρεις άντρες που είχαν πάγει να βεβαιωθούν τι ήταν η πιστολιά, και θύμωσε και αγρίεψε. Οι άντρες που είχαν πάγει στην όχθη για το σύνθημα, του πιάσανε φαίνεται το χέρι, και τους έδωσε μάλιστα και καπνό ο Αλής. Πήγε να λυσοσάξει ο Μάγκας, γυρεύοντας να τους πάρει τον καπνό. Μου μπήκαν αμέσως υποψίες. Το ξέρω το σκυλί μου. Και θυμήθηκα τι μου είπες εσύ, Αποστόλη, πως έχεις ένστικτα λαγωνικού, και πως υποψιάζεσαι τον Αλή. Είχατε φύγει, κύριε Αρχηγέ, δεν είχαμε καιρό για χάσιμο. Έσπρωξα τον Νάσο στην πλάβα, πήδησε μέσα ο Μάγκας και φύγαμε. Μας είχατε κάνει την παρατήρηση για την προχθεσινή μας παρακοή, που αντί να πάμε στη Νίκη, τραβήξαμε για το Ζορμπά. Και μας συγχωρήσατε, γιατί ο Μάγκας βρήκε την κυρία Ηλέκτρα. Είπα πως σήμερα θα μας τιμωρήσετε. Μα δε σήμαινε - έπρεπε να σας σώσομε. Τραβούσαμε κουπί και οι δυο, σαν τρελοί για να προφθάσομε. Η στάση του Μάγκα μας φόβιζε. Έκανε να πηδήσει στο νερό, ορμούσε στην άκρη της πλώρης, γρούλιζε, έδειχνε τα δόντια του. Χρειάστηκε να τον φοβερίσω, για να μην ξεσπάσει στα ουρλιάσματα. Και πριν βγούμε, ενόσω παράμερα

όπου σας είχε παρασύρει ο Αλής μιλούσατε ανύποπτα, πήδηξε ο Μάγκας στην ξηρά και με τα συνηθισμένα του κουφοκλάματα, που προμηνύουν πάντα κίνδυνο, έτρεξε στην κατεύθυνση όπου είχαν στήσει καρτέρι Τούρκοι στρατιώτες, και πίσω πάλι να με καλέσει. Και, ξαφνικά, τους είδαμε τους Τούρκους στρατιώτες που προχωρούσαν προσεκτικά, σκυφτοί, για να σας κόψουν την υποχώρηση. Τότε σας φώναξαν οι άντρες σας, που τους είδαν και αυτοί. Πώς προφθάσατε και μπήκατε στις πλάβες, και πώς προφθάσατε να τις ξαναρίξετε στο νερό είναι κατόρθωμα!...

- Τον άθλιο τον Αλή! Τον προδότη! μουρμούρισε ο Ευάγγελος Κουκουδέας, που είχε ακολουθήσει και αυτή τη φορά τον καπετάν Νικηφόρο. Άραγε να τον πήρε καμιά μας σφαίρα;

- Αρκεί που παραπλανήσαμε τους Τούρκους με τους πυροβολισμούς μας στα ζικζάκια που κάναμε, και δε μας βρήκαν οι δικές τους σφαίρες, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Και, βλέποντας τον Νάσο ζαρωμένο παράμερα, είπε γελαστά: Θα έπρεπε βέβαια, να σας τιμωρήσω και τους δυο, και σένα και τον Περικλή, για τις απειθάρχτες αποφάσεις σας. Μα έλα που και δεύτερη φορά βγήκε σε καλό η παρακοή σας!... Τις προάλλες εσώσατε τη δασκάλισσα του Ζορμπά, σήμερα εμένα. Χαλάλι σας και αυτή τη φορά. Δεν πρέπει όμως να επαναλαμβάνεται αυτή η πρωτοβουλία σας χωρίς πολύ σοβαρό λόγο, γιατί χωρίς πειθαρχία δε μπορεί να σταθεί ένα σώμα. Θα έπρεπε να σας βάλω τιμωρία. Αντί αυτού, δώστε μου το χέρι σας, παιδιά. Ο Αλής μας είχε προδώσει. Χωρίς το σκυλάκι, θα έπεφτα ασφαλώς στην παγίδα του. Δε γλίτωναν αν πρόφθαιναν να μου κόψουν την υποχώρηση οι Τούρκοι!

Οι δυο ένοχοι έλαμπαν από υπερηφάνεια.

- Δώστε μας μιαν αγγαριά για τιμωρία, κύριε Αρχηγέ, είπε ο Νάσος. Έτσι θα 'χομε και μεις τη συνείδηση μας ήσυχη.

- Καλά, είπε ο Αρχηγός· πάτε να βοηθήσετε το φούνναρη τον Ηλία, να βγάλει τα ψωμιά. Ίσα ίσα ξεφουρνίζει!

Συγκινημένος τους κοίταζε ο Νικηφόρος, και, σαν τους είδε ν' απομακρύνονται, σηκώθηκε κι εκείνος να πάει στη δουλειά του. Μα τον σταμάτησε ο Αποστόλης.

- Από το Κέντρο, κύριε Αρχηγέ, είπε, και του έτεινε ένα γράμμα.

- Έρχεσαι από τη Θεσσαλονίκη; ρώτησε ο Νικηφόρος.

- Μάλιστα.

- Ποιος σου έδωσε το γράμμα;

- Ο κύριος Ζώης.

Ο Νικηφόρος το άνοιξε, ξανακάθισε στο πάτωμα και το διάβασε με προσοχή.

- Σου έδωσε καμιάν άλλη παραγγελιά; ρώτησε τον Αποστόλη.

- Όχι, κύριε Αρχηγέ.

Ο Νικηφόρος ήταν στενοχωρημένος. Είπε του Αποστόλη:

- Έστειλα πια το αγοράκι - παραγιός σου είναι; - στην κυρία Ευθαλία, τη δασκάλισσα του Μπόζετς, για πιο ασφάλεια. Τι ατυχία να βρίσκονται ίσα ίσα εκεί πάνω μαζεμένοι όλοι οι χειρότεροι κομπατζήδες!

- Είναι κει, φαίνεται, και ο Αποστόλ Πέτκωφ, είπε ο Αποστόλης.

- Και αυτός και όλο του το εσνάφι! Τους φιλοξενεί φαίνεται ο Ντεληθανάς, αυτός ο κακούργος που τρομοκρατεί όλη την περιφέρεια.

Ήταν σκοτισμένος ο καπετάν Νικηφόρος. Φώναξε τον καπετάν Παντελή και μαζί του μπήκε στην καλύβα. Πολλή ώρα έμειναν συνομιλώντας. Όταν βγήκαν, ο καπετάν Παντελής φώναξε τον Κουκουδέα κι ένα άλλο παλικάρι, τον Μπαλέρμπα, και κάτι τους είπε μυστικά. Ο Κουκουδέας και ο Μπαλέρμπα μπήκαν ευθύς σε μια πλάβα μ' έναν άλλο πλαβαδόρο, και οι τρεις, οπλισμένοι ως τα δόντια, έφυγαν κατά τη σκάλα. Ο Αποστόλης πήγε να βρει τον Μήτσο Βασιωτάκη. Βρήκε μόνο τον Περικλή, που διάβαζε κάποιο γράμμα από το σπίτι του.

- Μην ήλθε από δω ο Βασίλης; ρώτησε. Ο Περικλής ξαφνίστηκε.

- Βρήκε το παιδί του; ρώτησε.

Του διηγήθηκε ο Αποστόλης τη συνάντηση του Βασίλη με τ' ορφανό παιδί, και τη συγκίνηση του σαν είδε πως είχε πράσινα μάτια.

- Τι απογοήτευση!... έκανε ο Περικλής. Και δεν έχεις ιδέα πού μπορεί να είναι ο Βασίλης; Μην έχει τίποτα στο νου του, για να φύγει έτσι;

Μα ο Αποστόλης δεν ήξερε.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΑ

Εκείνο το απόγεμα ο Νικηφόρος δε βρήκε λεπτό ησυχίας. Μπέηδες ήλθαν, προεστοί, παπάδες, χωρικοί, οι πρώτοι να ζητήσουν προστασία για τα τσιφλίκια τους και τα χωριά τους, που τα λήστευαν οι βουλγάρικες συμμορίες, οι τελευταίοι για να τους λύσει διαφορές συγγενικές και συγχωριανές, ακόμα και κληρονομικές, οι παπάδες και προεστοί για να καταγγείλουν φόνους και αρπαγές στην ύπαιθρο. Γιατί το Τσέκρι είχε γίνει το διοικητήριο όλης της περιφέρειας. Οι χωρικοί ζητούσαν από τον Αρχηγό να δικάσει τις υποθέσεις τους και να λύσει τις διαφορές τους. Τούρκοι μισθωτοί, υπαξιωματικοί και πολίτες, έφερναν πληροφορίες, πολλές φορές πολύτιμες, για τις κινήσεις και τη δράση των Βουλγάρων. Νέοι από τα ελληνόφωνα χωριά, επίσης και από τα βουλγαρόφωνα, Έλληνες όλοι στην ψυχή, προσφέρονταν ν' ασκηθούν στα όπλα και να σχηματίσουν σώματα, έτοιμα να ενισχύσουν τ' ανταρτικά, μόλις παρουσιασθούν αυτά στα χωριά τους. Οι παπάδες προπάντων, και οι δάσκαλοι, έρχονταν κρυφά στον Έλληνα Αρχηγό, για να τους οδηγήσει, να τους συμβουλευσει, να τους πει σε ποια κατεύθυνση να στρέψουν τη δράση τους και πώς να γλιτώσουν τους εκτεθειμένους χωρικούς από το μαχαίρι και τους εμπρησμούς των κομιτατζήδων. Το σώμα του Νικηφόρου ανέρχονταν τώρα σ' εβδομηνταπέντε αντάρτες - χωριστά οι νέοι των χωριών που μάθαιναν να χειρίζονται τα όπλα. Αδιάκοπα πήγαινε ο καπετάν Νικηφόρος και ήρχονταν, από το Τσέκρι στη Νίκη, όπου γύμναζε ο καπετάν Παντελής τους νεοσύλλεκτους, πήγαινε στην Κρυφή, στην Πέτρα, στους Αποστόλους, και σε άλλες καλύβες, στα επτά μεγάλα κέντρα, διασπαρμένα στη Λίμνη και κρυμμένα μες στα καλάμια. Και πάλι έβγαινε νύχτα στην ξηρά, και με μικρά σώματα γύριζε στα χωριά, που, προειδοποιημένα, τον περίμεναν, εγκαρδιώνε τους χωρικούς που μαζεύονταν στου δασκάλου, στου παπά, ή στου προέδρου της κοινότητας, τους κουβέντιαζε, τους κατήχιζε, τους ενθουσίαζε. Και πάντα, πριν φέξει, επέστρεφε στο Βάλτο.

Ήταν δύσκολη η δουλειά και κοπιαστική. Και ο καπετάν Νικηφόρος δεν είχε πια την πρώτη του αντοχή. Η διαμονή του στην Κούγκα, μες στα πάγη και στα νερά, του είχε αφήσει βαριά ίχνη. Υπέφερε από πυρετούς, σαν τον Άγρα, και από ρευματισμούς που τον ενοχλούσαν στις περιόδεις του, τόσο ώστε αναγκάζονταν συχνά να καβαλικεύει για να μπορεί να γυρνά στα χωριά.

Με το τέλος του χειμώνα, τα έντομα, και ιδίως τα κουνούπια, ξανάρχιζαν να φτερουγίζουν και να πολλαπλασιάζονται απειλητικά. Για να πίνουν, οι άντρες αναγκάζονταν να ρουφούν το νερό από τα μακριά κλωνάρια της λαπατιάς που ήταν πορώδη, και άφηναν το νερό να φιλτράρει, χωρίς να περνούν και οι μικρές βδέλλες που γέμιζαν τα νερά του Βάλτου, και ήταν μεν πλούτος για τους εμπόρους αλλά και κίνδυνος για τους αντάρτες της Λίμνης. Εκτός από τα φυσικά κακά της Λίμνης, οι Βούλγαροι συνήθιζαν να ρίχνουν και πτώματα στα νερά, είτε που ξεπάστρευαν κανέναν Έλληνα ή Τούρκο, είτε που πέθαινε ή σκοτώνονταν κανένας δικός τους. Ο Νικηφόρος είχε δώσει διαταγή σε όλες τις καλύβες να βράζεται πάντα το νερό που έπιναν οι άντρες. Μα τύχαινε να βρεθούν κι έξω, μακριά από την καλύβα, και η διαταγή του δεν εκτελούνταν πάντα. Εκείνη λοιπόν τη μέρα, το Τσέκρι ήταν σε αδιάκοπη κίνηση. Το βράδυ έφθασε από τη Νίκη και ο Μήτσος Βασιωτάκης. Για μερικές, λέγει, μέρες, οι χωρικοί δεν θα ήρχονταν να γυμναστούν, γιατί τους είχαν μυριστεί οι Τούρκοι και τους παραφύλαγαν.

- Ίσα ίσα που σε χρειάζομαι, του είπε κρυφά ο Νικηφόρος. Θα βγούμε! Έχω στο νου μου μια μεγάλη επιχείρηση.

Εκείνο το ίδιο βράδυ επέστρεψε ο Κουκουδέας με τους άλλους δυο άντρες, και μαζί τους έφερναν έναν ξένο. Ήταν κοντός, ηλιοκαμένος, χοντρός και τον έλεγαν μπάρμπα - Τάσο. Δεν ήξερε λέξη ελληνικά και ήταν Βούλγαρος. Ήταν ο καλύτερος οδηγός σε όλα τα βορειανατολικά μέρη της Λίμνης, και είχε εργαστεί με τους κομιτατζήδες και ιδιαίτερα με τον Αποστόλ Πέτκωφ. Μα ο άγιος βοεβόδας, για ένα μικρό παράπτωμα, τον είχε δείρει ώσπου του μάτωσε τη ράχη και λιγοθύμησε. Από τότε, σαν το γερο - Πασκάλ, ο μπάρμπα - Τάσος είχε ομώσει μίσος άσβηστο στους Βουλγάρους. Τον καπετάν Νικηφόρο ιδιαίτερος τον αγαπούσε, και μόλις τον έκραζε κείνος όλα τα παρατούσε για να τον εξυπηρετήσει.

Είχε όμως ένα μεγάλο ελάττωμα ο μπάρμπα - Τάσος. Έπινε! Μα έπινε σα σφουγγάρι! Και για να τον χρησιμοποιήσει ο καπετάν Νικηφόρος, τον παραφύλαγαν οι άντρες του οι πιο πιστοί, να μη βρει κρασί ή οινόπνευμα, γιατί έπινε ώσπου γίνονταν στουπί, και φυσικά τότε ήταν άχρηστος, ακόμα κι επικίνδυνος. Δεν ήξερε ελληνικά, μα ήξερε τούρκικα. Και η συνεννόηση με τον Νικηφόρο γίνονταν μέσω του Κουκουδέα, που ήξερε κι εκείνος τούρκικα κι έκανε το διερμηνέα. Χωρίς να πει σε κανένα πού θα πήγαινε, ο καπετάν Νικηφόρος ετοιμάστηκε για εκστρατεία. Μόνο στον καπετάν Παντελή και στον Μήτσο Βασιωτάκη, ιδιαίτερος, εμπιστεύθηκε το σχέδιο του να πάει στο Μπόζετς. Από το Κέντρο οι διαταγές ήταν να ξεκαθαρίσει το έδαφος από την πληγή των κομιτατζήδων, που κάθε τόσο διέπρατταν και από ένα καινούριο έγκλημα. Πότε σκότωναν χωρικούς εκεί που καλλιεργούσαν τα χωράφια τους, πότε πετροβολούσαν κοριτσάκια στην αυλή του ελληνικού σχολείου, πότε βασάνιζαν και θανάτωναν γυναίκες που δεν ήθελαν να προδώσουν τους άντρες τους, ή έσφαζαν ολόκληρα κοπάδια από πρόβατα κι έκαιαν τις στάνες. Ιδιαίτερος όμως κατεδίωκαν τους παπάδες και τους δασκάλους, που διατηρούσαν το ελληνικό φρόνημα στα χωριά.

Εκτός από το ηρωικό Πέτροβο, που με τον παπα - Μανόλη ως αρχηγό και το γενναίο χωρικό Ιβάν Έλκο ποτέ δεν προσχώρησε στη βουλγάρικη προπαγάντα, ούτε παραδέχτηκε ποτέ ν' απαρνηθεί το Πατριαρχείο, τα βόρεια χωριά της Λίμνης όλα σχεδόν βουλγάριζαν, μερικά από αγάπη για τους Βουλγάρους, άλλα, τα περισσότερα, από φόβο. Και οι γενναιότεροι πιστοί Πατριαρχικοί κάτοικοι τους, που επέμεναν να ομολογούν την εθνικότητα τους, υπέφεραν όσο σε κανένα άλλο μέρος. Μα φωλιές των κομιτατζήδων ήταν ιδιαίτερος το Μπόζετς και τα Κουρφάλια.

Το Μπόζετς ήταν δύσκολο να χτυπηθεί, γιατί έπεφτε μακριά από τη Λίμνη. Έπρεπε το ελληνικό σώμα να διασχίσει γυμνό κάμπο, σπαρμένο βουλγάρικες στάνες και τουρκαλβανικές κισλάδες, Γκέκηδες και τούρκικο στρατό, που πηγαινοέρχονταν από τα Γιαννιτσα σε όλα τα χωριά. Ο τούρκικος στρατός δεν προλάβαινε ποτέ κανένα έγκλημα. Μα μπορούσε να καταστρέψει το ελληνικό σώμα, κόβοντας του την υποχώρηση, την ώρα που θα επέστρεφε στη Λίμνη ύστερα από την τιμωρία των κακούργων. Ήταν δύσκολη όσο και τολμηρή επιχείρηση. Χωρίς δισταγμό την αποφάσισε ο καπετάν Νικηφόρος, και με τη συνηθισμένη του ταχύτητα και τόλμη την έβαλε στο δρόμο. Πράκτορα στο Μπόζετς είχε τον πάτερ Χρυσόστομο, τον δήθεν καλόγερο του Αγίου Όρους, άνθρωπο γενναίο και αφοσιωμένο, που ζούσε στο εχθρικό χωριό με το πιστόλι μέρα νύχτα στο χέρι, μόνος, σαν παρίας, γιατί και οι Έλληνες ακόμα δεν τολμούσαν, από φόβο των Βουλγάρων, να τον πλησιάσουν φανερά. Μόνο τρεις χωρικοί, και η δασκάλισσα η κυρία Ευθαλία, πήγαιναν προκλητικά και τον έβλεπαν και συνεννοούνταν μαζί του. Σ' αυτούς τους τρεις χωρικούς και στον πάτερ Χρυσόστομο μίηυσε ο Νικηφόρος πως θα 'βγαινε την επαύριο, και να είναι έτοιμοι να δεχθούν το σώμα και να βοηθήσουν. Κρυφά και σιωπηλά έγιναν όλες οι ετοιμασίες.

Μα τα παλικάρια του ανταρτικού σώματος λες και μυρίστηκαν τα σχέδια του Αρχηγού, και από τις άλλες καλύβες κατέφθαναν ένας ένας. Οι Κρητικοί, ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός, ο Σπυριδάκης, ο Μανουσάκης, ολοκάθαροι, στολισμένοι με τις ασημένιες τους αλυσίδες, σα να πήγαιναν σε πανηγύρι. Ο καπετάν Παντελής Ανδρεάδης, ο υπαρχηγός του Νικηφόρου, ο «νοικοκύρης της παρέας», με τα καλοχτενισμένα του μαλλιά και γένεια και την κυπαρισσένια του κορμοστασιά, με τη φορεσιά του την πάντα καθαρή και περιποιημένη, σα να 'βγαινε από το κουτί. Ο Ευάγγελος Κουκουδέας, με τα μακριά μαλλιά, που έπεφταν σγουρά στους ώμους, σαν

του Διάκου, και τα παιδικά του αγαθά μάτια. Ο Νικόλας Ζαφειρίου από τη Χαλκιδική, που ακολουθούσε παντού τον Αρχηγό του και κουβαλούσε ό,τι μπορούσε να του χρειαστεί, κάπα, αλληλογραφία, τροφή, χρήματα, αφοσιωμένος σαν το σκυλί. Μεταξύ του και του Κουκουδέα είχε γεννηθεί άμιλλα ποιος θα πρωτοπεριποιηθεί τον Αρχηγό, ποιος θα του είναι πιο αφοσιωμένος. Και ο Αρχηγός, που το είχε αντιληφθεί, πρόσεχε μη δείξει προτίμηση στον ένα και ζουλέψει ο άλλος.

Όλοι είχαν μαζευθεί, όλοι ήθελαν ν' ακολουθήσουν. Μάταια τους εξηγούσε ο Νικηφόρος πως επίσης γενναίο και χρήσιμο ήταν να μείνουν πίσω, να φυλάξουν τις καλύβες και τις σκάλες με τις πλάβες, που θα τους έφερναν πάλι στα λημέρια τους. Όλοι ήθελαν να φύγουν, όλοι ήθελαν να πολεμήσουν. Τέλος, διάλεξε ο Νικηφόρος εικοσιπέντε άντρες και διέταξε τους άλλους να υπακούσουν. Βασίλεψε ο ήλιος. Μπήκαν σε δώδεκα πλάβες κι ετοιμάζονταν να κατέβει και ο Νικηφόρος, όταν ο φούρναρης ο Ηλίας, από τη Βέρροια, κλαίγοντας και φιλώντας του τα χέρια, τον παρακάλεσε να τον πάρει μαζί του.

- Μα είναι δρόμος πολύς! Είσαι γέρος! Είσαι κουρασμένος! διαμαρτυρήθηκε ο Νικηφόρος.

Ο άλλος έκλαιγε και παρακαλούσε, κι επέμενε κι εκλιπαρούσε.

- Τα παιδιά μου όλα τ' άφησα να 'ρθω να πολεμήσω μαζί σου, και δε θα με πάρεις; έλεγε και ξανάλεγε ο φούρναρης από τη Βέρροια. Τόσα τράβηξα από τους Βουλγάρους! Και δε θα 'ρθω τώρα μαζί σου; Να τους εκδικηθώ, και να σταθώ κοντά σου στον κίνδυνο;

Και συγκινημένος ενέδωσε και τον πήρε ο Αρχηγός. Ο Αποστόλης δεν είχε μιλήσει. Βλέποντας την επιμονή των άλλων να φύγουν, κατάλαβε πως αυτός δεν είχε καμιάν ελπίδα. Τελευταίος, κρυφά, ξεγλίστρησε σε μια πλάβα, κοντά στον καπετάν Μανόλη τον Κατσαρό.

- Τι θες εσύ μαζί μας, νήπιο; ρώτησε ο αντάρτης.

- Σώπα! Μη με προδώσεις! παρακάλεσε ο Αποστόλης. Τη νύχτα εγώ βλέπω όπως και τη μέρα. Ο μπάρμπα - Τάσος μπορεί να 'ναι καλός, οι άλλοι δυο όμως οδηγοί δεν αξίζουν τίποτα. Είναι από τα χωριά της Λίμνης, και μπορεί και να μας προδώσουν.

- Εσύ ξέρεις το δρόμο;

- Όχι, μα σου λέω πως βλέπω τη νύχτα, και θα ακολουθώ τον μπάρμπα - Τάσο.

- Καλά, του είπε ο καπετάν Μανόλης, μα ό,τι πάθεις, υπ' ευθύνη σου.

- Υπ' ευθύνη μου βέβαια! αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

Όταν έφθασαν όμως στη σκάλα, ο Αποστόλης έμεινε ξαπλωμένος στο βάθος της πλάβας, μην τον δει ο Αρχηγός. Ο καπετάν Νικηφόρος μάζεψε τους άντρες του και τους μίλησε.

- Πάμε στο Μπόζετς, παιδιά, τους είπε ξεσκεπάζοντας πρώτη φορά το σχέδιο του. Μα το Μπόζετς είναι μακριά, πρέπει να πάμε και να 'ρθομε πριν φέξει. Ξέρω πως ο καθένας σας θα κάνει το καθήκον του. Μα δεν αρκεί αυτό! Πρέπει και να νικήσουμε, για να σηκώσουμε το ηθικό των αδελφών μας. Θα κοπιάσουμε, μα πρέπει και να επιτύχομε. Όλοι πρόθυμοι, παιδιά;

- Όλοι, κύριε Αρχηγέ! είπαν με μια φωνή οι άντρες.

- Εμπρός λοιπόν, και ο Θεός βοηθός.

- Δείξε μας το δρόμο, μπάρμπα - Τάσο, είπε τούρκικα ο Κουκουδέας, καταχαρούμενος σα να πήγαινε σε διασκέδαση. Πήγαινε μπρος, οδήγα μας!

Μα ο μπεκρής, με μάτια λιγωμένα, κοίταζε τον Ζαφειρίου και χάιδευε με το βλέμμα του τη σάκα του. Ο Αρχηγός τον είδε και κατάλαβε.

- Δώσ' του ένα ποτηράκι, Νικόλα· μα μόνο ένα, και όχι άλλο, είτε καλόβουλα.

Και υπάκουος ο Ζαφειρίου, έβγαλε μια μποτίλια από τη σάκα του και κέρασε τον οδηγό λίγο κονιάκ. Άρχισε να νυχτώνει. Πήγαινε μπρος ο μπάρμπα - Τάσος, ύστερα ο καπετάν Νικηφόρος, ο Ζαφειρίου, ο Κουκουδέας, κι ένας ένας ακολουθούσαν οι άντρες, αλυσίδα μακριά. Ο καπετάν Παντελής, στη μέση, οδηγούσε το δεύτερο



τιμήμα, και, παρακάτω, ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός το τρίτο τιμήμα, όπως τους είχε χωρίσει ο Αρχηγός. Πίσω πήγαινε ο Αποστόλης, κοίταζε, ερευνούσε, παρατηρούσε το δρόμο που ακολουθούσε ο μπάριμπα - Τάσος. Ήταν αλήθεια καλός οδηγός ο Βούλγαρος, και καλύτερα απ' όλους ήξερε να τον εκτιμήσει ο Αποστόλης. Δεν πήγαινε ποτέ στ' ανοιχτά. Διάλεγε τις χαράδρες και τα χαμηλά μέρη, πίσω από λόφους κατά προτίμηση, έτσι που οι δίπλες του εδάφους να σκεπάζουν τους άντρες. Έξαφνα, λίγο πριν διασταυρώσουν το μεγάλο δρόμο Γιαννιτών - Θεσσαλονίκης, ποδοβολητά αλόγων ακούστηκαν. Ο οδηγός έδωσε το σύνθημα. Όλη η αλυσίδα έπεσε στο χώμα. Από στόμα σε στόμα μεταδόθηκε η είδηση:

- Τούρκοι!

- Στρατός!

- Προδοσία!

Κανένας όμως δεν κούνησε. Ξαπλωμένοι χάμω οι άντρες περίμεναν, με το τουφέκι στο χέρι, τη διαταγή να πυροβολήσουν. Λίγο παράμερα, αποφεύγοντας το βλέμμα του Αρχηγού, ο Αποστόλης, ζαρωμένος στα γόνατα, γύρευε να δει.

- Δεν είναι εχθρός, ψιθύρισε μια φωνή κοντά του.

Ο Αποστόλης ανατρίχιασε. Αναγνώρισε τον Περικλή.

- Πού βρέθηκες; ρώτησε με την άκρη των χειλιών.

- Κρύφθηκα... σαν και σένα, και ήλθα... Δεν είναι εχθρός.

Κοίταξε τον Μάγκα! Ο σκύλος, μισοκρυμμένος μες στην κάπα του Περικλή, πρόβαλλε τη μύτη του, και με το ένα πόδι απλωμένο στο μπράτσο του κυρίου του και τ' αυτιά του ορτωμένα, ρουθούνιζε περιέργως κατά το μέρος απ' όπου ακούονταν τα ποδοβολητά, χωρίς όμως θυμό και ανησυχία. Εμπρός, μακριά, ο Αρχηγός είχε σηκωθεί στα γόνατα και κοίταζε με τα κιάλια του, ενώ πλάι του ο μπάριμπα - Τάσος γύρευε με τα γυμνασμένα του μάτια να διασχίσει το σκοτάδι. Ένας ένας οι υπαρχηγοί, και μαζί ο Ηλίας, ο φούρναρης, είχαν συρθεί κοντά στον καπετάν Νικηφόρο.

- Στρατός; ρώτησαν.

- Προδοσία;

Μα άνθρωπος δε φαίνονταν. Μια σκιά αλόγου πέρασε πιλάλα, αλλά χωρίς καβαλάρη, και ύστερα άλλο ένα, και ύστερα πολλά μαζί, γυμνοκάπουλα, σαν τρομαγμένα, τρέχοντας άτακτα στον κάμπο. Ο οδηγός ξέσπασε στα γέλια και πέταξε πάνω το χέρι του.

- Κισλάδες! είπε. Στάνες αρβανίτικες! Τ' άλογα τους έβοσκαν, και τα τρομάξαμε μεις!

Γελώντας μετέφρασε ο Κουκουδέας, και οι αρχηγοί αναστέναξαν με ανακούφιση. Από στόμα σε στόμα δόθηκε πάλι η εξήγηση στην αλυσίδα πίσω, κι ένας ένας, γελαστός και ξένοιαστος πάλι, πήρε την κανονική του θέση. Και η πορεία ξανάρχισε. Ήταν το Μπόζετς μακριά. Ξεμαθημένοι από πεζοπορίες, οι κουρασμένοι άνδρες του Βάλτου προχωρούσαν αργά, σταματούσαν κάθε ώρα πέντε ως έξι λεπτά, και ξανάπαιρναν το δρόμο τους. Ο μπάριμπα - Τάσος όμως ολοένα τους βίαζε.

- Έχομε δρόμο πολύ, τους έλεγε. Πρέπει να γυρίσομε πριν φέξει!...

Και ξανάρχιζαν να περπατούν οι άντρες, παραβλέποντας κούραση και πόνους. Πέρασαν από στάνες και χωριά, προσέχοντας πάντα να πηγαίνουν από το μέρος του ανέμου, έτσι που να παίρνει κρότους και μυρωδιά, για να μην τους νιώσουν τα σκυλιά και σηκώσουν πανδαιμόνιο με τα γαβγίσματα τους. Πέρασαν λόφους και χαράδρες, από παλιούρια και γυμνό κάμπο, και πλησίαζαν πια στο Μπόζετς όταν, με μια κίνηση του χεριού, σταμάτησε πάλι ο Τάσος το σώμα ολόκληρο.

- Άνθρωποι μπροστά μας... μουρμούρισε.

Μεμιάς όλη η αλυσίδα ξαπλώθηκε χάμω. Δεν μπορούσε να είναι παρά Τούρκοι ή συμμορία βουλγάρικη. Κλέφτες και ληστές δε φαίνονταν εκείνο τον καιρό, ούτε άκακοι περαστικοί. Κανένας δεν τολμούσε να ξεμυτίσει, τόσο φόβο είχαν οι ντόπιοι τα άτακτα σώματα. Ή κοιματζήδες ήταν λοιπόν, ή στρατός. Ο καθένας

πάλι, με το δάχτυλο στη σκανδάλη, περίμενε τη διαταγή του Αρχηγού. Ο Νικηφόρος χαμηλόφωνα πρόσταξε δύο άντρες να προχωρήσουν προσεκτικά και ν' ανιχνεύσουν, όταν μια κοντή σκιά σηκώθηκε κι έτρεξε σε δύο άλλες πιο μεγάλες, μπροστά, που μισοκρύβονταν. Και γοργά, χαρούμενοι, γελαστοί, σιωπηλοί όμως πάντα, σίμωσαν οι τρεις τον Αρχηγό.

- Είναι ο πάτερ Χρυσόστομος και ο Διονύσης, είπε ο Αποστόλης, που τόλμησε πρώτη φορά να παρουσιαστεί.

Τόση χαρά είχε ο Νικηφόρος, που ούτε παρατήρησε τον Αποστόλη, ούτε συλλογίστηκε να ρωτήσει πώς βρέθηκε εκεί. Ο Διονύσης ήταν ένας από τους τρεις γενναίους χωρικούς του Μπόζετς, που δε φοβούνταν να εκτεθούν πως ήταν «Γρεκομάνοι», όπως τους έλεγαν οι Βούλγαροι. Αυτός σύχναζε ελεύθερα στο πάτερ Χρυσόστομου και ανέβαινε κάθε λίγο στο Τσέκρι. Τον αναγνώρισε ο Νικηφόρος και με συγκίνηση έσφιξε τα χέρια των δύο Ελλήνων, που δεν δίστασαν να βγουν από το χωριό τους να έλθουν τόσο δρόμο σε συνάντηση του σώματος, με κίνδυνο να τους δει κανείς και να τους προδώσει. Πήρε ο Νικηφόρος τους δυο νεοφερμένους και, παράμερα από τους άντρες του, έκανε συμβούλιο. Ο Χρυσόστομος έλεγε να κάψουν όλο το χωριό, εκτός από τα ελληνικά σπίτια, γιατί οι Βούλγαροι λέει εκεί ήταν φανατικοί. Ο Νικηφόρος δεν ήθελε.

- Όχι περιττές αιματοχυσίες και καταστροφές, είπε. Μόνο τους κακούργους θα τιμωρήσουμε!... Κι η θέληση του υπερίσχυσε.

Χώρισε το σώμα του σε τρία τμήματα. Τα δύο, με τους καπετάν Παντελή και Κατσαρό, τα έστειλε να καταλάβουν δυο σημεία του χωριού και να παραλύσουν την ενδεχόμενη αντίσταση των χωρικών. Έγερτα έδωξε τον πάτερ Χρυσόστομο και τον Διονύση.

- Πάτε γρήγορα στα σπίτια σας, τους είπε, μη σας δει κανείς μαζί μας και βρείτε αύριο τον μπελά σας!

Περίμενε λίγο ν' απομακρυνθεί ο καλόγηρος και ο χωρικός, και τότε, με το τρίτο σώμα, περικύκλωσε ο Νικηφόρος το σπίτι του Κωνσταντίν Ντεληθανάς, που του το είχε δείξει ο Διονύσης.

Ένας από τους άντρες κόλλησε στον τοίχο, έτσι που ν' αποφύγει τις σφαίρες, αν τραβούσαν από τα παράθυρα, και με το κοντάκι του τουφεκιού του χτύπησε την πόρτα.

- Ανοίξτε! φώναξε βουλγάρικα. Παραδοθείτε!

Μα τίποτα δεν ακούστηκε στο σπίτι. Ο Νικηφόρος περίμενε. Σιωπή παντού.

- Φωνάξτε τους να βγουν οι γυναίκες και τα παιδιά, διέταξε ο Αρχηγός.

Πάλι φώναξε βουλγάρικα ο αντάρτης, να βγουν οι γυναίκες και τα παιδιά ανενόχλητα. Σε απάντηση, απ' όλα τα παράθυρα πυροβολισμοί ακούστηκαν και σφαίρες σφύριξαν. Συγχρόνως, από το αντικρινό σπίτι και από άλλα γειτονικά, άρχισε να πέφτει τουφεκίδι. Η θέση των Ελλήνων, που ήταν εκτεθειμένοι στο δρόμο, ήταν κρίσιμη.

- Το πετρέλαιο! Βάλτε φωτιά! πρόσταξε ο Νικηφόρος.

Ένα κάρο φορτωμένο άχυρα στέκουνταν, σαν από παραγγελιά, στο δρόμο.

- Γρήγορα! Δεν έχουμε καιρό για χάσιμο! ακούστηκε η φωνή του Νικηφόρου ανάμεσα στο τουφεκίδι.

Ένας Κρητικός έφερε έναν τενεκέ πετρέλαιο, που πάντα το κουβαλούσαν μαζί τους οι αντάρτες όταν έβγαιναν σε τέτοιες επιχειρήσεις, και ο Περικλής, που ξαφνικά βρέθηκε κει, τους βοήθησε να κάνουν δέματα από τ' άχυρα, να τα βουτούν στο πετρέλαιο και να τα χώνουν στα παράθυρα, όπου έβρισκαν χαραματιά ή τρύπα. Ο ένας με τον άλλο οι άντρες είχαν πιάσει συνορισμό, ποιος θα δείξει περισσότερη παλικαριά. Ο Μπαλέρμπας, αφηφώντας τις σφαίρες που έπεφταν ολόγυρα, σα γάτα πήδηξε στη στέγη κι έριξε μια χειροβομβίδα μέσα στον καπνοδόχο. Και πάλι όμως αυτή δεν έσκασε...

- Δώστε άχυρα, σφουγγάρια, πετρέλαιο! φώναξε τους συντρόφους του.

Πιο ευκίνητος από τους άντρες ο Περικλής, πήδηξε στη στέγη φορτωμένος σφουγγάρια και άχυρα. Και τα έριξε, σε όσα ανοίγματα της στέγης κατόρθωσε ν' ανοίξει ο Μπαλέρμπας. Σε λίγα λεπτά καίονταν η στέγη και είχε πάρει φωτιά το σπίτι από τρία μέρη.

- Να κάνομε γιουρούσι, κύριε Αρχηγέ; ρώτησε αγριεμένος ο Χρήστος ο Κρητικός.

- Τις γυναίκες πρώτα και τα παιδιά να σώσουμε! αναφώνησε ο Αρχηγός.

Η μάχη είχε γενικευθεί τώρα στους δρόμους του χωριού. Οπλισμένοι οι χωρικοί είχαν βγει, αλλά βρέθηκαν μπροστά σ' άλλα δυο τμήματα, με τον Παντελή και τον Κατσαρό, και υποχωρούσαν προς τα μέσα του χωριού. Ο Αποστόλης, μ' ένα παλιό γκκρα, που έκανε κρότο πολύ και κλωτσούσε άγρια, τουφεκούσε αδιάκοπα το αντικρινό σπίτι. Έξαφνα, κάποιος τον τράβηξε από το ρούχο του, και, ξαφνισμένος, στο φως της πυρκαϊάς είδε κοντά του τον Γιωβάν που του φώναζε:

- Το άλλο σπίτι! Το άλλο σπίτι!

- Φύγε, κρύψου! πρόσταξε φωναχτά ο Αποστόλης.

Μα ο μικρός δεν άφηγε το ρούχο του.

- Ο άγριος μαύρος Βούλγαρος που ήλθε στο Ζορμπά, ο Μπότσος, είναι κει μέσα!... του ξεφώνιζε μες στους βρόντους των τουφεκιών, και του έδειχνε το σπίτι που καίονταν.

Την ίδια ώρα άνοιξε η πόρτα, και γυναίκες και παιδιά, με κοκκινισμένα μάτια, με τρομαγμένα, μαυρισμένα από τον καπνό πρόσωπα, βγήκαν στο δρόμο. Οι αντάρτες τις άρπαξαν, τις σταμάτησαν. Μα η φωνή του Νικηφόρου σηκώθηκε προστακτική πάνω από τον πάταγο της μάχης.

- Μην πειράξει κανείς γυναίκα, γέρο ή παιδί! φώναξε. Αφήσετε τους ελεύθερους να φύγουν!

Οι αντάρτες υπάκουσαν ευθύς. Μα την ίδια ώρα, δυο τρεις άντρες πετάχθηκαν έξω από το σπίτι που καίονταν, ακολουθώντας από κοντά τις γυναίκες. Τουφεκίες πυκνές τους παρέλαβαν. Δυο έπεσαν. Ένας τρίτος έτρεχε στο δρόμο κυνηγημένος από τους αντάρτες, κατάφερε να ξεφύγει από παράδρομο. Έπεσε όμως πάνω στο τμήμα του καπετάν Παντελή, και σωριάστηκε τρυπημένος από τα βόλια. Ήταν ο τρομερός Κωνσταντίν Ντεληθανάς. Το τουφεκίδι ήταν γενικό. Οι διαπαγές δυσκολοακούονταν. Πλάι στον Αποστόλη, ο Γιωβάν χτυπούσε τα πόδια του, φώναζε έξαλλος.

- Ο Μπάτσος!... Ο Μπάτσος! Αυτός είναι! Και πίσω του ο Άγγελ Πέιο!...

Δυο άντρες φάνηκαν μες στις φλόγες. Ο ένας κοντός, μαύρος, τσουρουφλισμένος από τη φωτιά, πετάχθηκε έξω και πυροβόλησε, προσπαθώντας ν' ανοίξει δρόμο.

- Ο Μπότσος! Ο Μπότσος! φώναξε και ο μπάριμπα - Τάσος που βρίσκονταν κοντά στο Νικηφόρο. Ο Αθανάς Μπότσος! Αυτός είναι!

Μια μπαταρία ακούστηκε, μια γυναικεία στριγγλιά αποκρίθηκε, και ο Μπότσος σκόνταψε, τρίκλισε κι έπεσε στο χώμα. Το σπίτι βογγούσε, έτρεμε μες στις φλόγες. Η σκέπη είχε πέσει μέσα. Μια γυναίκα, όλο καπνό κι αίματα, έτρεξε έξω, έκανε μερικά βήματα κι έπεσε πλάι στον Αποστόλη. Και ξαφνικά ο Αποστόλης είδε τον Γιωβάν να τρικλίζει και αυτός, κάτι να λέει πνιγμένα, όπου μόνο η λέξη «Μάνα μου...» ξεχώρισε, και ο μικρός σωριάστηκε στα πόδια του. Η σκηνή όλη είχε βαστάξει μερικά δευτερόλεπτα, είχε μείνει απαρατήρητη. Οι άντρες, στον αγριισμό της μάχης, κυνηγώντας τους κοιματζήδες που γύρευαν να βγουν από τις φλόγες και να σωθούν, δεν είχαν αντιληφθεί τίποτα. Ο Αποστόλης έσκυψε πάνω στον Γιωβάν, να δει αν τον είχε πάρει καμιά σφαίρα. Μα έξαφνα είδε κοντά του μια γυναίκα, νέα και μικροκαμωμένη, που σήκωνε τον Γιωβάν στην αγκαλιά της, και, γέρνοντας κάτω από το βάρος, γύρευε να φύγει.

- Βοήθησε με! είπε του Αποστόλη. Το σχολειό είναι κοντά, μου ξέφυγε... Πάμε πίσω!...

Βάσταξε ο Αποστόλης τα πόδια του Γιωβάν, που ξέφευγαν από τα χέρια της γυναίκας, και μαζί τον κουβάλησαν αναισθητο, και μες στις σφαίρες που σφύριζαν ολόγυρα, σ' ένα σπίτι λίγο μακρύτερα, όπου είχε μείνει ανοιχτή η πόρτα και μέσα έκαιε μια λάμπα. Ξάπλωσαν το μικρό χάμω και τον ξεκούμπωσε η γυναίκα. Την κοίταζε ο Αποστόλης.

- Είσαι η κυρία Ευθαλία; ρώτησε. Η νέα ξιπάστηκε.

- Πού με ξέρεις; ρώτησε.

- Δε σε ξέρω· ξέρω όμως τ' όνομα σου και πως ο Γιωβάν μένει σε σένα...

Η δασκάλισσα είχε ανοίξει το ρούχο του παιδιού. Καμιά πληγή δε φαίνονταν.

- Θα φοβήθηκε, είτε ο Αποστόλης· συχνά φοβάται...

Η δασκάλισσα είχε ανασηκωθεί στα γόνατα και με τα δυο της χέρια έσπρωξε πίσω τα μαλλιά της από το μέτωπο.

- Αυτός; είπε. Αυτός δε φοβάται τίποτα. Τον έκανε δεξί του χέρι ο πάτερ Χρυσόστομος, έτσι μικρό που τον βλέπεις. Αυτός ανακάλυψε πως ο Μπότσος είχε μαζέψει εδώ όλους τους άντρες της οικογένειας του, για να πάνε να κάψουν το Πέτροβο και να ξεπαστρέψουν τον παπα - Μανόλη. Να φοβηθεί αυτός; Μπα! Κάτι άλλο έπαθε.

Ο Γιωβάν συνέρχονταν. Άνοιξε τα μάτια του, αναγνώρισε τον Αποστόλη και άπλωσε το χέρι του να πιάσει το δικό του.

- Μη φύγεις!... του είπε. Σκοτώνουν τις γυναίκες!...

Το τουφέκι εν τούτοις είχε κοπάσει. Μακρύτερα, τ' άλλα δυο σώματα πολεμούσαν ακόμα, μα κι εκεί οι πυροβολισμοί έπεφταν αραιοί. Η κυρία Ευθαλία σκούπισε το ιδρωμένο μέτωπο του Γιωβάν και ρώτησε:

- Είσαι καλύτερα;

Ο μικρός σηκώθηκε. Τα πόδια του έτρεμαν λίγο, μα δεν ήθελε να το δείξει.

- Πάμε στη μάχη, Αποστόλη, είπε.

- Δεν έχει να πας στη μάχη, και είσαι κακό παιδί που παράκουσες και βγήκες έξω, είπε η κυρία Ευθαλία, περισσότερο χαδιάρικα παρά με θυμό. Σου είχα πει να πλαγιάσεις.

- Εσύ καλά είχες βγει... άρχισε ντροπαλά ο Γιωβάν. Μα η δασκάλισσα τον διέκοψε:

- Εγώ είμαι άλλο, έκανε.

Και σκοτισμένη ρώτησε τον Αποστόλη:

- Εσύ είσαι ο Αποστόλης, ο οδηγός;

- Ναι!

- Βλέπεις, σε ξέρω κι εγώ, από όσα μου είπε τούτος. Λοιπόν άκουσε! Μου τον έστειλαν τούτο το μικρό εδώ για ασφάλεια. Αύριο ο πάτερ Χρυσόστομος κι εγώ, ίσως και ο Διονύσης ο κακομοίρης, και τα δυο του ξαδέλφια, θα είμαστε όλοι στο φρέσκο...

- Γιατί; αναφώνησε ο Αποστόλης.

- Γιατί είμαστε Γρεκομάνοι, όπως μας λένε και είναι φως φανερό για τους Τούρκους πως εμείς οδηγήσαμε και βοηθήσαμε τους αντάρτες να εξουδετερώσουν τους Μποτσαίους. Πάρε λοιπόν εσύ τον Γιωβάν το ταχύτερο και πήγαινε τον πίσω στο Ζορμπά.

- Δεν είναι κει η κυρία Ηλέκτρα. Πληγωμένη, βρίσκεται ακόμα στη Θεσσαλονίκη, όπου τη νοσηλεύουν.

Η κυρία Ευθαλία ταράχθηκε ακόμα περισσότερο.

- Τι θα γίνει τούτο το παιδί; Δεν έχω κανένα που να το στείλω, και δεν είναι φρόνιμο να μείνει μόνο εδώ, είπε.

Και σκοτισμένη ρώτησε:

- Δεν ξέρεις άλλο μέρος να τον πας εσύ;

- Στο Βάλτο. Πάλι καλύτερα εκεί...

- Πάρ' τον. Αν φύγετε αμέσως, προφθαίνετε πριν φέξει... Μαζί βγήκαν τα δυο αγόρια. Το σπίτι του Ντεληθανάς, ερείπιο, γκρεμισμένο, καίονταν ακόμα εδώ κι εκεί, φώτιζε μερικά πτώματα πεσμένα στο δρόμο. Ο Γιωβάν έγειρε πάνω σ' ένα και το έδειξε του Αποστόλη.

- Ο Μπότσος, είπε. Αυτός που ήρθε στο Ζορμπά. Μα ο Άγγελ Πέιο θα ξέκοψε. Δεν είναι δω.

- Μπορεί να τον σκότωσαν οι άλλοι παρακάτω. Μα ο Αποστόλ Πέτκωφ σκοτώθηκε άραγε; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Ο Πέτκωφ; Ο βοεβόδας Αποστόλ; Δεν ήταν εδώ καθόλου. Δεν τον είδα.

Μετρώντας τα πτώματα, είδε πάλι ο Γιωβάν τη σκοτωμένη γυναίκα. Πήρε αρπαχτά την ανάσα του και σκέπασε τα μάτια του. Και τρέμοντας πέρασε κοντά της.

- Δε μου λες; ρώτησε συμπονετικά ο Αποστόλης. Είναι μητέρα σου αυτή;

- Όχι, μουρμούρισε ο Γιωβάν.

- Γιατί την είπες μάνα;

Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε αμέσως. Και ξαφνικά ξέσπασε σε άγρια κλάματα.

- Μη με ρωτάς! Μη μου μιλάς! είπε μες στ' αναφιλητά του.

Ο Αποστόλης δεν επέμεινε. Άλλωστε, άλλη έννοια τον απασχολούσε. Πού να βρει τον καπετάν Νικηφόρο. Μιας κι έκανε ένα δρόμο, ο Αποστόλης δεν τον ξεχνούσε ποτέ. Βγήκε από το σωπασμένο τώρα Μπόζετς και τράβηξε για τις χαράδρες και τους λόφους απ' όπου είχε περάσει το σώμα με οδηγό τον μπάριμπα - Τάσο. Μα όσο και αν προχωρούσε γρήγορα, τους αντάρτες δεν τους πρόκανε, ούτε ίχνος από το πέρασμα τους παρατήρησε. Όταν έφθασαν τα δυο αγόρια στο Βάλτο, ήταν ακόμα νύχτα. Είχαν περπατήσει γρήγορα, σχεδόν τρεχάτα. Οι πλάβες, τραβηγμένες στο χώμα, περίμεναν όλες με τους πλαβαδόρους.

- Πού είναι ο Αρχηγός; Και οι άλλοι; ρώτησαν ανήσυχα οι άντρες.

Μα ο Αποστόλης ήταν ακόμα πιο ανήσυχος. Το χωριό το είχαν χαλάσει, τους κακούργους τους είχαν εξοντώσει. Μα στο δρόμο δεν είχε βρει το σώμα του καπετάν Νικηφόρου. Τι να έγιναν άραγε; Με τους άντρες, κοντά στις πλάβες, κάθισαν τ' αγόρια και περίμεναν, κι ολοένα μεγάλωνε η ανησυχία τους. Είχαν περάσει από στάνες αρβανίτικες, είχαν περάσει και από χωριά όπου ήταν ο στρατός. Ήταν και Ρουμάνοι στο δρόμο, οι συνηθισμένοι προδότες των ελληνικών σωμάτων, που πάντα γίνονταν ένα με τους Βουλγάρους για να καταστρέψουν τους Γραικούς.

- Μην έπεσαν σε καμιά μπρουσκάδα; μουρμούρισε ο Νάσος, που είχε μείνει πίσω με τις πλάβες.

Και ο καθένας έκανε και από μian υπόθεση. Άρχισε να ξημερώνει. Έξαφνα, ένα σκυλάκι ρίχθηκε πάνω στον Αποστόλη, κουνώντας χαρούμενα την ουρά του.

- Μάγκα! αναφώνησε ο οδηγός.

Όλοι πετάχθηκαν επάνω. Στον κάμπο ξεχώριζε τώρα μια σκιά, και πίσω δεύτερη, και τρίτη, και άλλη, και άλλη, σειρά ολόκληρη, αλυσίδα ανθρώπινη που πλησίαζε... Ήταν το σώμα ολόκληρο του καπετάν Νικηφόρου, κι εμπρός, κοντός, παχύς, απλώνοντας όσο μπορούσε τα κοντά του ποδαράκια, οδηγούσε ο μπάριμπα - Τάσος. Οι άντρες όρμησαν να τους υποδεχθούν με γέλια νευρικά, όπου έτρεμαν συγκρατημένα δάκρυα.

- Αργήσατε! - Ανησυχίσαμε! - Τι γινήκατε!...

- Γρήγορα! Στις πλάβες και στην καλύβα! Ξημέρωσε! απαντούσε ο μπάριμπα - Τάσος.

- Γιατί αργήσατε, κύριε Αρχηγέ; ρώτησε ο Νάσος, σπρώχνοντας την πλάβα του στο νερό. Ο Αποστόλης είναι ώρα εδώ, και δε σας είδε καθόλου στην επιστροφή.

- Εμάς μας έφερε από άλλο δρόμο ο μπάριμπα - Τάσος, για πιο ασφάλεια, μην τύχει και μας είδε κανένας στον πηγαμό και μας πρόδωσε, αποκρίθηκε ο Νικηφόρος. Έπειτα ο Αποστόλης τρέχει πιο γρήγορα... Και κάθε χωρικός θα 'βαζε λιγότερη ώρα από μας για να πάγει και να έλθει. Εμείς στο Βάλτο, ξεμάθαμε από πεζοπορία... Δε λες πώς γυρίσαμε! Δε μας βαστούν τα πόδια μας...

Όλες οι πλάβες, σειρά μακριά, τραβούσαν κατά το Τσέκρι από τα φωτισμένα τώρα μονοπάτια, όπου δεξιά και αριστερά πρασίνιζαν, κλειστά ακόμα, τα μπουμπουκιασμένα φυλλαράκια των καλαμιών.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΒ

Η επιτυχία του Μπόζετς, συντάραξε τους Τούρκους και τους αντιπροσώπους των Ξένων Δυνάμεων, τρομοκράτησε όμως τους Βουλγάρους και Ρουμάνους, και αναπτέρωσε τους ελληνικούς πληθυσμούς τόσο, που χωριά ολόκληρα τόλμησαν να ομολογήσουν πως ξαναγύριζαν στον Ελληνισμό και απαρνούσαν τον Έξαρχο, δηλώνοντας Πατριαρχικοί. Στο βάλτο, σε όλες τις ελληνικές καλύβες, και προπάντων στο Τσέκρι, οι μέρες που ακολούθησαν την τολμηρή επιχείρηση ήταν ένα γενικό πανηγύρι. Όσοι είχαν πάγει στο Μπόζετς δεν έπαυαν να διηγούνται. Όσοι πληγώθηκαν, έγιναν για τους άλλους ήρωες. Ο Μήτσος, που είχε βάψει τη στολή του με το αίμα του, είχε γίνει για τους συντρόφους του καπετάν Μήτσος, και, λίγο ντροπιασμένος για τους επαίνους που άκουε ολόγυρα, προσπαθούσε να κρύβει κάτω από την κάπα του το κρεμασμένο σε μασχαλιστήρι χέρι του. Αλλά και δεν έπλενε από το μανίκι του το αίμα που το στόλιζε σαν παράσημο. Ήταν τώρα μαπαρουτοκαπνισμένη η στολή του και είχε χάσει τη φιγουρινίσια της φρεσκάδα, που τόσο την είχαν ζουλέψει ο καπετάν Παντελής και ο Ευάγγελος Κουκουδέας.

Μετά την επιχείρηση του Μπόζετς, οι μέρες είχαν ακολουθήσει η μια την άλλη, γεμάτες συγκίνηση. Η πρώτη ώρα, σαν έφθασε ο Νικηφόρος στο Τσέκρι με το σώμα του, ικανοποίησε απόλυτα τους κουρασμένους αντάρτες και οδηγούς. Φωνές χαράς και ζητωκραυγές υποδέχθηκαν τους νικητές. Όσοι έμειναν πίσω τους είχαν ετοιμάσει ζεστό καφέ και τσάι, και, κάτω από την κυανόλευκη που κυμάτιζε θριαμβευτικά πάνω από το κεφάλι τους, οι κουρασμένοι αντάρτες είχαν ξαπλώσει τα πονεμένα τους πόδια, οι πληγωμένοι είχαν δέσει τις πληγές τους, και όλοι έπεσαν να κοιμηθούν, αφήνοντας τους ξεκούραστους σκοπούς να φυλάγουν τον ύπνο τους.

Όλη κείνη τη μέρα κοιμήθηκε ο Αποστόλης. Σαν ξύπνησε, ήταν βράδυ. Έκανε να ξαναγυρίσει στο πλευρό, όταν αντιλήφθηκε τον Περικλή καθισμένο δίπλα του, τα χέρια του γύρω στα σηκωμένα του γόνατα, που κοίταζε τα νερά της Λίμνης, σα να γύρευε εκεί μέσα να βρει τη λύση κάποιου προβλήματος που τον σκότιζε.

- Δεν κοιμάσαι; τον ρώτησε ο Αποστόλης.

- Είδες εσύ πουθενά το σώμα του Άγγελ Πέιο; αντερώτησε ο Περικλής.

Ο Αποστόλης ανασηκώθηκε.

- Όχι, αποκρίθηκε. Ήταν με τον Μπότσο. Δεν τον βρήκαμε όμως ανάμεσα στους πεθαμένους μπρος στο σπίτι του Ντεληθανάς. Μα δε γίνεται, θα σκοτώθηκε... Γιατί;

- Δε σκοτώθηκε, είπε ο Περικλής. Μεσ στην παραζάλη της μάχης ξέφυγε. Τον είδε ο καπετάν Μανόλης ο Κατσαρός, μια στιγμή, στην έξοδο του χωριού, και τον τουφέκισε. Μα χάθηκε αυτός στο σκοτάδι, δεν τον βρήκαμε πουθενά. Ούτε θα τον είχα συλλογιστεί πια. Μα με ξύπνησαν κλάματα του μικρού του Γιωβάν που έκλαιγε στον ύπνο του. Και σαν τον κούνησα να τον ξυπνήσω, φώναξε: «Άγγελ Πέιο, μην τη χτυπάς πια!». Για ποια να παρακαλούσε άραγε; Τον ξύπνησα, και με είδε και άρχισε να κλαίει τρισεχειρότερα. Πού τον ξέρει αυτός τον Πέιο;

Ο Αποστόλης γύρεψε με τα μάτια του τον Γιωβάν. Του αποκρίθηκε ο Περικλής μαντεύοντας τη σκέψη του:

- Δεν ακούει. Πήγε με τον Χρήστο στο φούρνο. Μα πού τον ξέρει αυτός;

Χαμηλόφωνα αποκρίθηκε ο Αποστόλης:

- Είναι θειος του ο Πέιο, μα μην το λες. Υποφέρει που έχει τέτοιο θείο, και τον μισεί. Εγώ τον πήρα από τη στάνη του. Είναι κομιτατζής αυτός, και είναι κτήνος.

- Το κακόμοιρο... μουρμούρισε ο Περικλής.

Τα δυο αγόρια έμειναν σιωπηλά. Και συλλογισμένος τύλιγε και ξετύλιγε ο Περικλής έναν επίδεσμο στο αριστερό του χέρι, που είχε έγκλημα στην παλάμη.

- Κανένας δεν είδε και τον Αποστόλ Πέτκωφ. Θα ξέφυγε πάλι, είπε ο Περικλής.

- Δεν ήταν εκεί, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Τον γνωρίζει ο Γιωβάν και μου είπε πως δεν ήταν στο Μπόζετς. Αυτός δεν είναι ποτέ στη φωτιά. Μόνο στις σίγουρες σφαγές πάγει.

Πλάι πλάι κοιμήθηκαν εκείνο το βράδυ τα δυο αγόρια, και, πρωί ξημερώματα, όταν ξύπνησε πρώτος ο Αποστόλης, είδε κοντά του ζαρωμένο, σα να του γύρευε προστασία, τον κοιμισμένο Γιωβάν.

Ο Αποστόλης είχε δει πολλά όνειρα στον ύπνο του, και σαν ξύπνησε άρχισε να κλώθει και άλλα. Είχε ξεκουραστεί. Ακάθιστο παιδί, συνηθισμένο στην ελεύθερη ζωή του βρεσιμιού που δεν έχει κανένα δεσμό, ανήσυχο μυαλό, γύρευε ολοένα να λύνει προβλήματα και ποθούσε να ξαναμπεί σε καινούριες περιπέτειες. Μα ο Αρχηγός απαγόρευε κάθε κίνηση. Μήνυμα του είχε έλθει από την παραμονή το βράδυ πως όλος ο στρατός ήταν στο πόδι και αναζητούσε το ελληνικό σώμα που είχε κάψει το σπίτι του Ντεληθανάς, όπου κρύβονταν ο Μπότσος, και που είχε εξοντώσει όλους τους άντρες συγγενείς των κακούργων. Για μέρες δεν έπρεπε κανένας να βγει από το Βάλτο. Έπρεπε να κάνουν τον ψόφιο, ώσπου να περάσει η μπόρα και να ησυχάσουν τα πνεύματα. Δεν έβγαιναν λοιπόν οι αντάρτες. Κρυφά όμως, φοβισμένα μα εξακολουθητικά, κατάφθαναν χωρικοί κι έφερναν ειδήσεις. Μεγάλο κακό τους είχε πιάσει, λέει, τους Βουλγάρους. Τέτοια τολμηρή επιχείρηση δεν την είχαν φανταστεί, δεν την περίμεναν. Αυτοί ετοιμάζονταν να κάψουν το ελληνικό Πέτροβο, και να που από το Βάλτο, από τόσο μακριά, τους ήλθε τέτοιος κεραυνός στο κεφάλι! Είχαν μουδιάσει, είχαν ζαρώσει.

Οι Τούρκοι είχαν πιάσει τον πάτερ Χρυσόστομο και την κυρία Ευθαλία, επίσης και το χωρικό τον Διονύση. Μα τίποτα δεν έβγαине από τις ανακρίσεις. Οι Μπέηδες ωστόσο, που ανέπνεαν πάλι ύστερα από το φόνο των Ντεληθανάσηδων και των Μποτσαίων, μινούσαν του Νικηφόρου να κάνει λίγη υπομονή, και πως γρήγορα θα έβγαζαν αυτοί τη δασκάλα, τον καλόγηρο και τον Διονύση από τις τούρκικες φυλακές. Με τους αγγελιοφόρους έφθασε κι ένας λιγνός χλωμός, σαν αποκαμωμένος από στερήσεις και πείνα, άντρας, που ζήτησε να μπει στο σώμα του καπετάν Νικηφόρου. Τον έλεγαν Αντώνη, και ήταν από το Βόλο. Εθελοντής, αντάρτης σε άλλου μακεδονομάχου σώμα, είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων, και για ένα χρόνο ολόκληρο σάπιζε στις τούρκικες φυλακές. Κατάφερε τέλος να ξεκόψει, και πήγε στο Γενικό Προξενείο, απ' όπου τον είχαν στείλει στη Λίμνη.

- Πάρε με στο σώμα σου και δε θα μετανιώσεις, κύριε Αρχηγέ, είπε του Νικηφόρου. Διψώ για εκδίκηση! Θέλω να πάρω πίσω όλα τα κακά που τράβηξα!

Και τον δέχτηκε ο Νικηφόρος και τον κατέταξε στο σώμα του.

Την άλλη μέρα, αόριστοι θρύλοι και φήμες είχαν φθάσει στο Τσέκρι. Δυο τρεις κοιματζήδες είχαν βρεθεί σκοτωμένοι, ένας εδώ, άλλος εκεί, στην περιφέρεια της Βέρροιας και στο Κολινδρό, με μια μαχαιριά στην καρδιά. Και άλλες ειδήσεις ανακατώνονταν στις πρώτες, τις απέκρουαν, τις συμπλήρωναν, τις φούσκωναν, τις μπερδεύαν. Ο καπετάν Ματαπάς<sup>1</sup>, λέει, είχε ξεκαθαρίσει τον τόπο από κακοποιούς Βουλγάρους. Είχε σκοτώσει πέντε κοιματζήδες, που έκαναν τους καρβουνιάρηδες κοντά στη Βουγαδιά, και άλλους έξι κοντά στη Μονή Πέτρας. Τον κυνηγούσαν, λέει, οι Τούρκοι, να τον εξοντώσουν με το σώμα του. Ο Αποστόλης ηλεκτρίστηκε. Από τα λόγια του Περικλή του είχαν μπει ψύλλοι. Ζούσε ο Πέιο; Αν ζούσε, αυτός γνώριζε τον Ματαπά, θα τον πρόδιδε ασφαλώς. Ο Μπότσος και ο Ντεληθανάς είχαν σκοτωθεί. Μα ο Πέιο; Πήγε στον Νικηφόρο.

- Άφησε με να βγω, κύριε Αρχηγέ, του είπε. Θα ερευνήσω και θα σου φέρω ειδήσεις του καπετάν Ματαπά, ή θα τον οδηγήσω εδώ αν τον ανακαλύψω.

Μα ο Αρχηγός είχε αντιρρήσεις.

- Δεν έχει ασφάλεια έξω τώρα, του είπε. Και οι Τούρκοι θα είναι αμείλικτοι.

- Έχω διαβατήριο του Χαλίμπεη για τους Τούρκους, αποκρίθηκε ο Αποστόλης, και μες στους Βουλγάρους περνώ όπου θέλω για δικός τους. Άφησε με να πάγω να μάθω για τον καπετάν Ματαπά.

- Και το ανήλικό σου, τι να το κάνω εγώ;

- Το παίρνω μαζί μου. Είναι η μεγαλύτερη ασφάλεια σαν είμαστε δυο, προπάντων που είναι αυτός έτσι μικρός...

Ο Νικηφόρος, που ήταν πολύ ανήσυχος για τον Ματαπά, το δέχθηκε και τους άφησε να φύγουν. Πρωί, νωρίς, ξεκίνησε σε μια πλάβα ο Αποστόλης, με τον Γιωβάν που δε βασιλιούνταν από υπερηφάνεια και χαρά. Πρώτη φορά πάλι θα ξανάμενε μόνος με τον Αποστόλη, θα «εργάζονταν» με τον Αποστόλη. Τράβηξαν για την Κρυφή, και από κει βγήκαν στη σκάλα και στον κάμπο. Ως το Πλατύ είχαν εξακολουθήσει το συνηθισμένο δρόμο, περνώντας από την αμαξιτή γέφυρα. Μα από το Πλατύ άφησαν το δρόμο και τράβηξαν από τον κάμπο, αποφεύγοντας καλύβες και κισιάδες. Ο Γιωβάν ξανάβλεπε πάλι το Ρουμιλούκι, τη γνωστή του μοναξιά, ξαναθυμούνταν τη ζωή του στη στάνη του Άγγελ Πέιο και ανατρίχιασε. Δειλά ρώτησε τον Αποστόλη:

- Πού πάμε, Αποστόλη;

Ήταν πρώτη φορά που ρωτούσε ο μικρός το μεγάλο. Υποταγμένος, όλος εμπιστοσύνη, ακολουθούσε τον Αποστόλη στον έρημο σταχτή και άχαρο κάμπο, σπαρμένο βάλτους από παλιούρια και από μοναχικά αγκαθοκλώναρα δένδρα χωρίς φύλλα, σα σκελετοί, με σηκωμένα κατά τα σύννεφα τα κοκαλιάρικα χέρια τους.

- Πάμε στο Κλειδί τώρα, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Και από κει βλέπομε.

Διστακτικά και φοβισμένα, ρώτησε πάλι ο μικρός:

- Έμαθες αν σκότωσαν τον Άγγελ Πέιο;

- Όχι, δεν τον σκότωσαν, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Ξέφυγε φαίνεται.

Σώπασε ο Γιωβάν. Μα ο Αποστόλης τον είδε που χλώμιασε.

- Γι' αυτόν ήλθα, ομολόγησε ο οδηγός· να δω αν είναι στη στάνη του.

Ο Γιωβάν έχωσε το χέρι του στο μπράτσο του μεγάλου.

- Θα έλθω κι εγώ, είπε.

Ο Αποστόλης τον κοίταξε και παρατήρησε τ' άχρωμα χείλια του.

- Και αν σε γνωρίσει; ρώτησε.

Ο Γιωβάν έριξε μια ματιά στη ζώνη του Αποστόλη.

- Θα μου δώσεις το πιστόλι σου... μουρμούρισε. Ο μεγάλος γέλασε.

- Μωρό! έκανε. Ξέρεις εσύ τώρα από πιστόλι!

Ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε. Τράβηξε μόνο το χέρι του κι εξακολούθησε να πηγαίνει πλάι στο μεγάλο. Ήταν κουρασμένοι και οι δυο. Είχε βασιλέψει ο ήλιος, το σούρουπο κατέβαινε γοργά. Κάθισαν να φάγουν το κρύο κρέας με το ψωμί τους, που τους είχαν δώσει στη Νίκη, και επάνω στο φαγί ο Γιωβάν αποκοιμήθηκε. Στοργικά άπλωσε χάμω την κάπα του ο Αποστόλης και, χωρίς να τον ξυπνήσει, ξάπλωσε το μικρό και πλάγιασε και αυτός δίπλα του, κάνοντας τα δυο του χέρια μαξιλάρι. Μα δε νύσταζε αυτός. Κοίταζε τ' άστρα στο θόλο τ' ουρανού και ο νους του έτρεχε. Θα πήγαινε τον Γιωβάν στον κυρ Θανάση, κι εκεί θα τον άφηνε. Στου Πέιο ήταν πιο φρόνιμο να πάγει μόνος, αύριο. Ίσως να ήξεραν για τον Ματαπά. Και ο κυρ Θανάσης ίσως να ήξερε... Να πήγαινε στην Κουλακιά άραγε καλύτερα; Στα Καλύβια; Ή σε κανενός Πατριαρχικού τσέλιγκα; Λαφρύς κρότος πίσω του τον ξάφνισε. Ανασηκώθηκε να δει και, την ίδια στιγμή, ένα άσπρο σκυλάκι πήδηξε στο στήθος του.

- Μάγκα! αναφώνησε.

Πίσω, μακριά ακόμη, στην αστροφεγγιά, είδε έναν Τούρκο που κατάφθανε τρεχάτος. Ήταν ο Περικλής, ντυμένος τούρκικα. Με τη φωνή και τα πηδήματα ο Γιωβάν είχε ξυπνήσει. Με ξαφνισμένα μάτια είδε τον Περικλή, που κατάκοπος έπεφτε στο χώμα σιμά τους.

- Τι τρεχίό έκανα! είπε λαχανιασμένος. Από τη σκάλα της Κρυφής τρέχω να σας προφθάσω!...

- Γιατί δεν ήρθες μαζί μας, αφού το ήθελες; ρώτησε ο Αποστόλης.



- Γιατί δε μου έδινε άδεια ο Αρχηγός. Χρειάστηκε να έλθει κακό μήνυμα, μετά που φύγατε!

- Κακό μήνυμα;

- Ναι! Πως έπιασαν οι Τούρκοι τον Ματαπά! Τότε άφησε ο Αρχηγός δυο τρεις ντόπιους να βγουν να δουν, κι επειδή ξέρω καλά τα τούρκικα μ' άφησε και μένα!...

- Πώς τον έπιασαν τον Ματαπά;

- Ανακατωμένες και αόριστες πληροφορίες... είπε ο Περικλής. Γι' αυτό μας άφησε ο Αρχηγός να βγούμε και να μάθουμε. Τον έπιασαν, λέει, στη Θεσσαλονίκη... Τον έπιασαν στη Βέρροια... Άλλοι λεν στα βουνά. Κανένας δεν ξέρει...

- Δεν είναι ο Ματαπάς άνθρωπος να πιαστεί στη Θεσσαλονίκη, διέκοψε ο Αποστόλης, ούτε στη Βέρροια, ούτε στο βουνό, όπου θα πολεμούσε και θα σκοτώνονταν κάλλιο, μα δε θα παραδίνονταν ποτέ.

- Έτσι λέει και ο Αρχηγός. Μα είπαν και πως τον βρήκαν κρυμμένο στο Κλειδί. Φαντάσθηκα πως έρχεσαι από δω, και βγήκα στην Κρυφή.

- Και πώς με βρήκες στον ανοιχτό κάμπο;

Ο Περικλής χάιδεψε το κεφάλι του σκύλου του.

- Δεν ήταν δύσκολο, είπε. Είχα το Μάγκα. Τον έβαλα να μυρίσει αυτό - και του έτεινε ένα μαντήλι, μ' ένα κόκκινο Α κεντημένο σε μια γωνιά. Το είχες ξεχάσει, στη βία σου να φύγεις. Τρεχάτα μ' έφερε ο Μάγκας ως εδώ.

- Πώς πέρασες τη γέφυρα; Δε σε σταμάτησαν εκεί;

- Ξέρω τούρκικα καλά. Τα ρούχα μου τους γέλασαν. Ούτε με ρώτησε κανένας ποιος είμαι. Μ' ένα «Σαμπάχ χαΐρ ολσούν!» περνούσα σαν τίποτα.

- Και τα ρούχα πού τα βρήκες;

- Στην Κρυφή. Παν κι έρχονται χωρικοί και αγγελιοφόροι. Βρέθηκε και κι ένας Τούρκος και μου τα δάνεισε. Και ρώτησε τον Αποστόλη:

- Εσύ πού πηγαίνεις;

- Πήγαινα στο Κλειδί, ν' αφήσω τούτον, και από και σε άλλη δουλειά...

- Όχι, Αποστόλη! διέκοψε με ασυνήθιστη τόλμη ο Γιωβάν. Μη με αφήσεις στο Κλειδί! Πάρε με στου Άγγελ Πέιο!...

Η φωνή του έτρεμε, τα μάτια του βούρκωναν... Δυο πιστολιές απανωτές έσχισαν τη σιγή του κάμπου. Τ' αγόρια πετάχθηκαν πάνω - μόλις πρόφθασε ο Περικλής ν' αρπάξει στην αγκαλιά του το Μάγκα, που όρτωσε τ' αυτιά του έτοιμος να ορμήσει. Μακριά, δεξιά, κάποιο φως χρύσιζε θαμπά τη σκοτεινή δύση.

- Πυρκαϊά!... μουρμούρισε ο Περικλής. Έχει πυκνό καπνό. Εκεί έπεσαν άραγε και οι πιστολιές;

- Όχι! Οι πιστολιές είναι από πιο κοντά, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

- Οι πιστολιές έπεσαν εκεί... στη στάνη του Άγγελ Πέιο, είπε ο Γιωβάν απλώνοντας το χέρι του που έτρεμε.

- Και η φωτιά πού είναι; ρώτησε ο Περικλής.

- Σε καμιάν άλλη στάνη, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Χωριό δεν έχει εκεί.

- Πάμε να δούμε! είπε αποφασιστικά ο Περικλής.

Και τα δυο αγόρια, με τον Γιωβάν, τράβηξαν κατά τη φωτιά. Όσο πλησίαζαν, ξεχώριζαν καλύτερα τις φλόγες και τον καπνό που έβγαιναν από ένα δίπατο σπίτι. Γύρω, αχερώνες και στάνες καίονταν και αυτά, πετώντας στον άνεμο φλόγες, καπνό και σπίθες. Έξω όμως από το απόμακρο ρουχαλιτό της φωτιάς, τίποτα δεν ακούονταν στον κάμπο. Έξαφνα, σα σούστα που ξετεντώνεται, πήδηξε ο Μάγκας από τα χέρια του Περικλή και πιλάλα έφυγε. Ο Περικλής έκανε να τρέξει πίσω του, μα με ορμή τον έσπρωξε ο Αποστόλης και τον έριξε χάμω.

- Κάνα μπροστά μας! Μην κουνήσεις!... ψιθύρισε στο αυτί του.

Και αυτός ο Γιωβάν είχε ξαπλωθεί στο χώμα, και περίμεναν, τα μάτια σκάβοντας τον ορίζοντα. Κι εκεί είδαν τρεις άντρες που σηκώθηκαν από πίσω από ένα βάτο και προχωρούσαν προς το μέρος τους. Γύρω τους χαρούμενος πηδούσε ο Μάγκας. Ο Περικλής σηκώθηκε αμέσως.

- Φίλοι είναι, είτε, πάμε να τους ανταμώσομε.

Ήταν ο Βασίλης με τον καπετάν Ακρίτα, κι έναν παπά, όλοι οπλισμένοι.

- Πώς βρέθηκες εδώ, κύριε Περικλή, τουρκοντυμένος τέτοιαν ώρα; ρώτησε ο Βασίλης. Ήταν τυχερό που δε σου άναψε μια τουφεκιά ο καπετάν Ματαπάς.

- Ο καπετάν Ματαπάς!...

Απ' τη συγκίνηση του κόπηκε η φωνή του Περικλή. Μα ήταν σκοτεινά, δεν τον έβλεπε. Χωρίς να σταθεί να σκεφθεί, άναψε ένα σπίρτο, φώτισε τον καπετάν Ακρίτα και τον παπά. Αυτός ήταν ο Ματαπάς; Ο περίφημος, ο θρυλικός καπετάν Ματαπάς; Κοντός, μαύρος, άσχημος, με μάτια πάντα κόκκινα κι ερεθισμένα από τραχώματα που είχε αρπάξει στο Βάλτο, ο παπάς κοίταζε τ' αγόρια μ' ένα χαμόγελο που γλύκαινε το αδρύ του πρόσωπο με την απεριποίητη ανάρτικη γενειάδα. Το σπίρτο έσβησε κι έπεσε στο χώμα.

- Για σένα βγήκαμε από το Βάλτο, γιατί μας είπαν πως σ' έπιασαν οι Βούλγαροι, είτε συγκινημένος ο Περικλής. Ο καπετάν Ματαπάς γέλασε.

- Ζωντανό δε με πιάνουν, κι έννοια σου! αποκρίθηκε. Μα έχετε όπλα;

Ο Περικλής έβγαλε το μπράουνίνγκ του και ο Αποστόλης την παλιοπιστόλα του. Αυτή του τη γύρισε πίσω περιφρονητικά ο Ματαπάς.

- Δεν κάνει για άλλο παρά για πασχαλιάτικες τρακατρούκες! του είπε, και του έδωσε το δικό του περίστροφο. Εγώ έχω τουφέκι. Ξέρεις να μας πας στο Βάλτο; Είσαι, λέει, οδηγός.

- Ξέρω. Μα από την Κρυφή δεν περνούμε απόψε. Φυλάγουν οι Τούρκοι στις γέφυρες.

- Τι να τις κάνομε τις γέφυρες; Πάμε στην Τερχοβίστα! Πάμε από το κτήμα του γιατρού...

- Αστειεύεσαι, κύριε Αρχηγέ; Ή μήπως δεν ξέρεις πως οι Τούρκοι έχουν πιάσει το κτήμα του γιατρού; έκανε ο οδηγός.

- Τα λέμε άλλη ώρα, καπετάν Ματαπά, είπε λίγο ανυπόμονα ο καπετάν Ακρίτας. Το σπίτι κάηκε, και ίσως είναι πληγωμένοι μέσα...

- Τι ώρα είναι άραγε; ρώτησε ο Ματαπάς.

Ο Περικλής άναψε πάλι ένα σπίρτο, να δει τ' ωρολόγι του. Την ίδια ώρα ένας πυροβολισμός ακούστηκε, και αμέσως δεύτερος, και οι σφαίρες σφύριξαν και τρύπησαν το καλυμμαύκι του καπετάν Ματαπά.

Σαν ένας άνθρωπος, όλοι μαζί όρμησαν κατά τη διεύθυνση της τουφεκιάς. Πρώτος πηδούσε ο σκύλος, πίσω του ο Περικλής με το περίστροφο στο χέρι, και ακολουθούσαν οι άλλοι - ο Γιωβάν κρεμασμένος στη ζώνη του Αποστόλη. Έτρεχαν κατά τη φωτιά. Μα έξαφνα έστριψε ο Μάγκας και χίμηξε σ' ένα βάτο, πλάγι στον Αποστόλη.

Μια φλόγα πέταξε, μια τουφεκιά ακούστηκε - και η σφαίρα σφύριξε κοντά στο αυτί του Αποστόλη. Την ίδια στιγμή, ο Γιωβάν έβγαλε μια πνιχτή φωνή, άρπαξε από τη ζώνη του Αποστόλη την παλιοπιστόλα του Άγρα, με τα δυο του χέρια τη σήκωσε, πυροβόλησε μες στο βάτο και λιγοθύμησε! Μα ο Βασίλης είχε πηδήσει μες στο βάτο, άρπαξε από το λαιμό έναν άντρα που γύρευε να βγάλει το χέρι του από τα δόντια του Μάγκα, και, ξεφεύγοντας μια δεύτερη τουφεκιά, του κατέβασε τη γροθιά του ανάμεσα στα δυο μάτια. Η πάλι ήταν φρικτή. Τα χέρια του Βασίλη έσφιγγαν το λαιμό του αντιπάλου του, που προσπαθούσε να βγάλει μαχαίρι. Του το άρπαξε ο Βασίλης, και, σέρνοντας τον αιματωμένο έξω από το βάτο, τον έριξε στο χώμα, γονάτισε στο στήθος του, και με σφιγμένα δόντια, σφυριχτά, του είπε:

- Άγγελ Πέιο, μ' ακούς; Είμαι ο Βασίλης Ανδρεάδης, από το Ασπροχώρι. Μ' ακούς; Ήρθε η αράδα σου, σκυλί, να πληρώσεις!...

Και βγάζοντας το περιστρόφο του, του πέταξε τα μυαλά! Όλη αυτή η σκηνή, που βάσταξε δευτερόλεπτα, την είχε παρακολουθήσει ο Αποστόλης, με τον αναίσθητο Γιωβάν στα πόδια του. Ο καπετάν Ματαπάς, ο καπετάν Ακρίτας και ο Περικλής, κυνηγούσαν έναν άλλο Βούλγαρο, που είχε πεταχθεί και αυτός από το βάτο.

- Ζωντανό! Ζωντανό πιάστε τον! φώναξε ο Ματαπάς.

Άρπαξε ο Βασίλης το λιγοθυμισμένο παιδί στην αγκαλιά του, και με τον Αποστόλη ακολούθησε τους συντρόφους του. Τους πρόφθασε την ώρα που είχαν πιάσει πια το Βούλγαρο και τον έδεναν πισθάγκωνα. Ήταν νέο παιδί, δεκαεπτά δεκαοκτώ χρόνων, κι έτρεμε όλο.

- Έλεος! Λυπήσου με παπά μου! Δε φταίγω εγώ! φώναξε βουλγάρικα.

Με το πιστόλι στο χέρι, του είπε ο Ματαπάς, που κουτσοήξερε λίγα βουλγάρικα:

- Θα σε συγχωρήσουμε αν πεις την αλήθεια! Ποιος έκαψε τη στάνη του Στέργιου Γκιόνης;

- Ο Ζλατάν! Τον είχε οδηγήσει ο Άγγελ Πέιο! Ήταν Πατριαρχικός ο Στέργιος Γκιόνης. Του είπε ο Άγγελ Πέιο πως εκεί θα κρύβονταν ο Εντεροβγάλτης και ο καπετάν Ματαπάς, που είχαν κατέβει, λέει, μαζί από τον Όλυμπο, και είχαν ξολοθρέψει Βουλγάρους στα Βουγαδιά και στη Μονή της Πέτρας. Μα δεν τον βρήκαν. Άδικα χάλασαν τόσον κόσμο!

- Πόσους χάλασαν; Πού ήταν; Πες τι κάνατε, ή σου την ανάβω! φώναξε ο Ματαπάς.

- Μα το Θεό, δεν έβαλα εγώ χέρι, δε χτύπησα! Δε σκότωσα! αναφώνησε ο Βούλγαρος, πέφτοντας στα γόνατα. Μας έβαλαν βίγλες, τον αδελφό μου και μένα. Δεν ήθελε ο αδελφός μου, και τον σκότωσε ο Πέιο! Εγώ φοβήθηκα. Στάθηκα εκεί που με βάλανε. Και είδα... είδα...

Τα νεύρα του είχαν τσακίσει. Άρχισε να κλαίει, σαν παιδί.

- Τι είδες; Πες και δε θα πάθεις τίποτα, του είπε μαλακά ο Βασίλης, που μιλούσε τα βουλγάρικα σα Βούλγαρος.

- Είδα το γερο - Γκιόνη. Τους άνοιξε την πόρτα, τους φιλοξένησε. Ήταν μαζί του οι δυο του παντρεμένες κόρες. Είπαν πως δεν είχε έλθει ο καπετάν Ματαπάς, ούτε κανένας άλλος. Και τότε οι κομιτατζήδες τους μαχαίρωσαν. Τους έκοψαν τα κεφάλια, και σαν έπιασε φωτιά το σπίτι κι έτρεξαν έξω κάτι παιδάκια, τα πέταξαν πίσω μες στις φλόγες. Μια γυναίκα πήδηξε από ένα παράθυρο κι έσπασε το πόδι της. Την αποκεφάλισαν και αυτήν, και πέταξαν πίσω στη φωτιά το κεφάλι της. Πάτε να δείτε αν δεν πιστεύετε!

- Και ο Ζλατάν πού είναι; ρώτησε τρίζοντας τα δόντια του ο Ματαπάς.

- Είχε άλογο. Έφυγε για το Ζερβοχώρι.

- Πώς το ξέρεις;

- Τον είδα... Ακούστηκε σύνθημα από τη στάνη του Άγγελ Πέιο, δυο πιστολιές απανωτές... Δεν τις ακούσατε σεις;

Ο Ματαπάς είχε κρυφοκοιτάξει τους συντρόφους του.

- Τι λέγει; ρώτησε χαμηλόφωνα ο καπετάν Ακρίτας, που δεν καταλάβαινε βουλγάρικα.

- Μου γύρευες πονοψυχιές! του αποκρίθηκε μες τα δόντια του ο Ματαπάς, και δε μ' άφησες να δέσω τα δυο θηλυκά του κακούργου! Γυναίκες, λέει, είναι, άσ' τις! Σάνα γυναίκες δε μαρτυρούν. Σάνα δε φοβάσαι από δαύτες! Με τις πονοψυχιές σου γλίτωσες τον αρχηγό τους, και ίσως μας καταχώνιασες για καλά εμάς όλους, πρόσθεσε με θυμό, που φλόγιζε και κοκκίνιζε τα πάντα πονεμένα μάτια του.

Ο Βασίλης εξακολουθούσε την ανάκριση.

- Τι έννοια είχαν οι δυο πιστολιές; ρώτησε.

- Πως ήταν κίνδυνος, πως έφθασαν Γρεκομάνοι, πως έπρεπε να σκορπίσουν. Και σκόρπισαν οι άλλοι, κι έφυγε ο Ζλατάν. Μα ο Άγγελ Πέιο είπε πως ήταν η γυναίκα του μόνη με μια κουμπάρα της στη στάνη, κι έπρεπε να

την πάρει, να την οδηγήσει στο Ζερβοχώρι. Γύρευα να φύγω. Μ' έπιασε απ' το σβέρκο και με υποχρέωσε να τον ακολουθήσω. Πηγαίναμε σκυφτά. Είδαμε ένα φωτάκι στον κάμπο. Άναψε κανένας σας τσιγάρο;

- Λέγε! πρόσταξε ο Ματαπάς, χωρίς να του αποκριθεί.

- Ο Άγγελ Πέιο παραμόνευε. Ανάψατε δεύτερο σπίρτο και τράβηξε ο Πέιο δυο τουφεκιάς. Μας κόβατε το δρόμο. Ήθελε να σας φοβήσει. Μα ήλθατε. Με βαστούσε από το σβέρκο ο Πέιο, μη φύγω. Κάνατε να μας περάσετε. Κι εκεί που νόμιζε πως γλίτωσε, τον βρήκε τον Πέιο ο σκύλος, και του έριξε κάποιος από σας, και τον πήρε στο χέρι. Τότε ξέφυγα. Και με πιάσατε. Έλεος! Συγχωρήσετε με! Δε φταίγω εγώ!...

- Γλίτωσε κανένας από τη στάνη του Γκιόνη; ρώτησε ο Βασίλης.

Ο Βούλγαρος έγνεψε αρνητικά.

- Την είχαν ξεκαθαρίσει πριν την κάψουν, είπε ανατριχιάζοντας.

- Πάμε να δούμε! αναφώνησε ο Αποστόλης.

- Πάμε μαζί, είπε ο Βασίλης. Οδήγα μας! πρόσταξε το Βούλγαρο.

Ο Περικλής ωστόσο γύρευε να συνεφέρει τον Γιωβάν ρίχνοντάς του νερό στο πρόσωπο. Είχε σκύψει πάνω του και ο καπετάν Ακρίτας, και του έτριβε τα πόδια. Και απόρησε ο Περικλής, βλέποντας πόσο τρυφερά μπορούσαν να γίνουν τα μεγάλα και δυνατά χέρια του Γρέγου, καμωμένα μονάχα, θα 'λεγες, για να χειρίζονται φονικά όπλα. Και σαν άνοιξε τα μάτια του ο Γιωβάν, γλυκά τον ρώτησε:

- Τα πάμε καλύτερα, μικρό;

Δεν άργησε να γυρίσει ο Βασίλης με τον Αποστόλη, σέρνοντας μαζί το δεμένο Βούλγαρο. Ήταν, λέει, σωστά όσα είχε πει. Βρήκαν τον αδελφό του με την κοιλιά ανοιγμένη, όπου τον είχε σκοτώσει ο Πέιο, και βρήκαν το αποκεφαλισμένο σώμα της γυναίκας που είχε πηδήξει από το παράθυρο. Τίποτα δεν απόμεινε από τη στάνη του Γκιόνη. Άνθρωποι και ζώα είχαν καρβουνιαστεί μες στις φλόγες, που απόσβηναν φωτίζοντας ακόμη αμυδρά τον κάμπο. Ο Ματαπάς έβγαλε τ' ωρολόγι του.

- Πόση ώρα από δω στο Βάλτο; ρώτησε.

- Ο Αποστόλης να μας πει, αποκρίθηκε ο Βασίλης.

- Τέσσερις ώρες ως την Κρυφή. Μα δεν περνούμε.

- Ρωτώ για την Τούμπα της Τερχοβίστας! είπε απότομα ο Ματαπάς. Και, φυσικά, αποφεύγοντας τα χωριά!

- Οχτώ ως δέκα ώρες, με βήμα ταχύ! αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

- Είναι δυο τώρα. Θα μας βρει η μέρα στον κάμπο... είπε κατσουφιασμένος ο Ματαπάς.

Τον διέκοψε ο καπετάν Ακρίτας.

- Θα βρίσκεται καμιά μονή ή παρεκκλήσι κάπου στα περίχωρα; Ξέρεις Αποστόλη; έκανε τάχα αδιάφορα.

Η καρδιά του Αποστόλη πήδηξε στο λαιμό του.

- Ξέρω, είπε πνιχτά.

- Πού; ρώτησε ο καπατάν Ματαπάς.

- Στην Κάλιανη, αποκρίθηκε, προσπαθώντας να κάνει τον αδιάφορο και αυτός, τα μάτια καρφωμένα στον Γρέγο. Έτυχε να οδηγήσω εκεί κάποιο ψευτόπαπα, που άφησε τα γένηια του και το ράσο του στην εκκλησία μέσα. Μα δεν έχω το κλειδί...

- Καλά! διέκοψε ο καπετάν Ματαπάς. Πήγαινε μας εκεί, και για κλειδιά βλέπομε!

Ο Γρέγος δεν είχε σκύψει τα μάτια του. Μ' ένα ειρωνικό χαμόγελο, που ξεσκέπαζε τ' άσπρα του δόντια ανάμεσα στην ανάρτικη του γενειάδα, αντίκρουσε το βλέμμα του αγοριού.

- Είναι όμως ο μικρός... Δε θα μπορέσει να περπατήσει μακριά, είπε ο Περικλής. Είναι και ο αιχμάλωτος...

Ο Γιωβάν ντροπιασμένος είχε πηδήξει στα πόδια του.

Μα πριν προφθάσει να μιλήσει, με το ένα του χέρι τον είχε πιάσει από τη ζώνη του ο Γρέγος και τον είχε καθίσει στον ώμο του.

- Το παιδί το φροντίζω εγώ, είπε γελαστά. Φρόντισε συ τον αιχμάλωτο, Βασίλη. Ποιος οδηγεί;

- Εγώ, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Μα θα περάσομε από κισιάδες αρβανίτικες. Μην ανάψει κανένας τσιγάρο...

- Τα ξέρομε αυτά, ανήλικο! διέκοψε ο Ματαπάς. Ο σύντροφος σου ο τουρκοβαλμένος, δεν τα ξέρει και ανάβει σπύρτα στον κάμπο! Πήγαινε μπροστά εσύ, σε ακολουθώ εγώ και οι άλλοι, τρία βήματα ο ένας από τον άλλο. Βήμα ταχύ και τσιμουδιά!

Ήταν ακόμα σκοτεινά, σαν έφθασαν έξω από την Κάλιανη. Φυσούσε βαρδάρης. Πέρασε ο Αποστόλης με τους συντρόφους του νότια από το χωριό, μη νιώσουν τα σκυλιά μυρωδιά και κρότο, και, κάνοντας αλλόγυρο, τους οδήγησε στο άσπρο παρεκκλήσι. Είχαν δέσει τα μάτια του Βουλγάρου για να μη βλέπει πού πηγαίνουν.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΓ

Η ανατολή ρόδιζε κιόλα... Χωρίς να γυρέψει να κρυφθεί, ο Γρέγος πήρε από την τσέπη του ένα κλειδί και άνοιξε την πόρτα.

- Όλοι να βγάλομε τα ποδήματά μας, πρόσταξε, μην αφήσομε λάσπες στις πλυμένες πλάκες.

Τωόντι, η εκκλησία ήταν ολοκάθαρη, σα να μην πατούσαν μέσα οι χριστιανοί του χωριού. Με τα ποδήματα στο χέρι χώθηκαν όλοι στην έρημη εκκλησιά, μαζί και ο Μάγκας στην αγκαλιά του Περικλή, και ο Γρέγος έκλεισε αθόρυβα και κλείδωσε την πόρτα. Την αρχηγία την είχε πάρει τώρα αυτός.

- Ένας να σταθεί βίγλα σε κάθε παράθυρο, παρήγγειλε. Δεν είναι παράξενο να μας γυρέψουν κι εδώ οι Τούρκοι. Θα τα βρουν μαστούνια μεταξύ της καμένης στάνης του Πατριαρχικού Γκιόνη και των σκοτωμένων Βουλγάρων, και δε θα ξέρουν ποιος σκότωσε ποιον.

Και μισοσοβαρεμένος, μισοκοροϊδευτικά, κάλεσε τον Αποστόλη.

- Έλα να με βοηθήσεις να κρύψομε καλύτερα τη γενειάδα και το ράσο του ψευτόπαπα, μη μας μαρτυρήσουν αυτά, είπε.

Ο Αποστόλης δεν περίμενε αυτή την προκλητική ομολογία, και στάθηκε λίγο σαστισμένος.

- Κάτω από το γωνιαίο στασίδι, έλα, γρηγόρευε! είπε ο Γρέγος.

Και του έκανε κοροϊδευτικά το μάτι.

Μάζεψε το μπογαλάκι ο Αποστόλης, εκεί που το είχε αφήσει τρεις μήνες πρωύτερα, και το παρέδωσε του Γρέγου.

- Μάθε τώρα και τούτο! του είπε ο Γρέγος.

Παραμέρισε την Αγία Τράπεζα με τα καλύμματα της, και ξεσκέπασε τις πλάκες. Μια απ' αυτές είχε τη γωνίτσα σπασμένη. Έχωσε το δάχτυλο του στο σπάσιμο, και σαν πούπουλο σήκωσε τη βαριά πλάκα, που έγερσε σε κρυφούς ρεζέδες και ξεσκέπασε ένα πέτρινο σκαλάκι. Σηκώθηκε, τίναξε τα σκονισμένα χέρια του, και γελαστά είπε:

- Έχει και κρυψώνες που δεν τους ξέρεις, Αποστόλη. Μα έχεις και μυαλό και μάτι, αφού με αναγνώρισες στην Αγία - Μαρίνα. Και είναι καλό να ξέρεις και τούτη τη γωνιά...

Ταραγμένος, χαμηλόφωνα, ρώτησε ο Αποστόλης.

- Ποιος είσαι; Γιατί, το ξέρω, ο καπετάν Ακρίτας είναι στην...

Μα απότομα του σκέπασε το στόμα ο άλλος.

- Σουτ! Τι σε νοιάζει ποιος είμαι; είπε ακόμα πιο χαμηλόφωνα. Να πιστεύεις ή να κάνεις πως πιστεύεις πως είμαι ο καπετάν Ακρίτας. Το ποιος είμαι, δεν ενδιαφέρει κανένα. Και τώρα, φέρε το μικρό να το κοιμήσομε

κάτω. Και ο Βασίλης να φέρει το Βούλγαρο. Εμείς θα φυλάξουμε δω πάνω, μη φανούν οι Τούρκοι.

Ο καπετάν Ματαπάς κατέβηκε να κοιμηθεί στον κρυψώνα με τον Γιωβάν και το δεμένο Βούλγαρο. Ο Βασίλης, με τον ψευτο - Ακρίτα και τα δυο αγόρια, έμειναν στην εκκλησία απάνω, οι μισοί να κοιμηθούν και οι άλλοι να παραφυλάγουν στα παράθυρα.

- Πώς βρέθηκες με τον καπετάν Ματαπά, Βασίλη; ρώτησε ο Περικλής. Ο Αποστόλης σ' έχασε στην Κουλακιά.

- Δεν είχα πια δουλειά εκεί, μιας και βεβαιώθηκα πως δεν ήταν παιδί μου τ' ορφανό που μου έδειξαν, αποκρίθηκε άθυμα ο Βασίλης. Ούτε έχω καμιάν ελπίδα να το ξαναβρώ ποτέ. Τράβηξα για τον Όλυμπο. Είχε αφήσει μυστικά σημάδια στο πέρασμα του ο καπετάν Ακρίτας. Τον βρήκα με τον καπετάν Ματαπά κι έμεινα μαζί τους.

- Και πώς ξαναβρέθηκες εδώ;

- Έγιναν εγκλήματα εδώ κι εκεί. Κατέβηκε ο καπετάν Ματαπάς, βρήκε φωλιά κομιτατζήδων στη Βουγαδιά και στη Μονή της Πέτρας κοντά... Αυτά που μας έλεγε ο Βούλγαρος είναι αλήθεια. Έκαναν τους καρβουνιάρηδες και σκότωναν αράδα τους Πατριαρχικούς.

- Κυρ Βασίλη, διέκοψε ο Αποστόλης. Ήξερες πως ήταν σε τούτα τα μέρη ο Πέιο;

- Όχι! Τον νόμιζα στο Μπόζετς. Σα μάθαμε πως έκαψε το Μπόζετς ο καπετάν Νικηφόρος, είπαμε πως τον ξεμπέρδεψε. Το είχα καημό. Ήθελα να τον σκοτώσω με το χέρι μου... Τον διέκοψε ο Γρέγος μ' ένα μυστικό νόημα, και άρχισε να διηγείται κείνος.

- Έγινε ένα έγκλημα που μας άνοιξε τα μάτια. Σκότωσαν ένα αντρόγυνο, τον Γιώργο και τη Μαλαματή Χατζηγιώργου, σε μια στάνη κοντά στο Κλειδί. Τους βρήκαν δεμένους, χέρια και πόδια στριμμένα πίσω στην πλάτη. Φρίκη! Σαν το 'μαθα, είπα αμέσως πως αυτό ήταν κόλπο του Άγγελ Πέιο. Το 'χει ξανακάνει. Άφριζε ο καπετάν Ματαπάς. Άφησε το σώμα του με τον υπαρχηγό του, και κατεβήκαμε οι τρεις μας. Είχαμε παλιούς λογαριασμούς να ξεκαθαρίσουμε ο Βασίλης κι εγώ. Πήγαμε στη στάνη του Πέιο. Βρήκαμε μόνο δυο γυναίκες...

- Και τα σκυλιά;... Έχει δυο σκυλιά η στάνη, άγρια!... διέκοψε ο Αποστόλης.

- Πολύ άγρια, και πολύ δυνατά, σα λεοντάρια, αποκρίθηκε ο Γρέγος. Τα ξεκάναμε.

- Και όχι εύκολα, πρόσθεσε ο Βασίλης. Δεν έπρεπε ν' ακουστεί τουφεκιά ή πιστολιά. Μα είναι μάστορης ο καπετάν Ακρίτας στο μαχαίρι. Τα ξεκοίλιασε ώσπου να πεις τρία!...

Με θαυμασμό κοίταζε ο Αποστόλης τα μεγάλα σιδερένια χέρια του Γρέγου. Το αντιλήφθηκε κείνος και γέλασε.

- Σα μάθεις να ξεκοιλιάζεις λεοντάρια και πάνθηρες, τι λογαριάζουν οι σκύλοι; έκανε με απάθεια.

- Σκότωσες, αλήθεια, λεοντάρια και πάνθηρες, καπετάν Ακρίτα; ρώτησε ξαφνισμένος ο Περικλής.

- Και ελέφαντες, ναι - και χειρότερα, ανθρωποφάγους!

- Ζούσες στην Πολυνησία λοιπόν;

- Πού και πώς έζησα, αδιάφορο. Είμαι όμως πολυταξιδεμένος, παιδί μου, αποκρίθηκε απλά ο Γρέγος. Μα δε μιλούμε τώρα για μένα.

- Λέμε όμως για τον Πέιο, είτε ο Περικλής. Πώς τον βρήκατε Βασίλη;

- Μιας και δεν ήταν στη στάνη, ήταν βέβαια έξω, κύριε Περικλή, αποκρίθηκε ο Βασίλης.

- Μα πώς το ξέρατε ότι δεν ήταν στη στάνη;

- Ο καπετάν Ματαπάς ξέρει και τους κομιτατζήδες και τα τερτίπια τους, είπε ο Βασίλης.

Και αργομιλώντας, βαρύς στα λόγια όσο και στις κινήσεις του, διηγήθηκε:

- Ήταν ένα παράθυρο ανοιχτό και φωτισμένο. «Κράχτης, σύνθημα!», μας λέγει ο καπετάν Ματαπάς. Με τα πρώτα γαβγίσματα των σκύλων, σβήνει το φως του παραθύρου. «Σε τέτοιες ώρες», λέει ο Αρχηγός, «χρειάζεται ταχύτης και απόφαση!» Δεν ξέραμε τι θα βρούμε μέσα. Μα μπήκαμε από το παράθυρο, ο καπετάν Ματαπάς πρώτος. Ανέβηκε στους ώμους μου και πήδηξε μέσα. Βρήκε δυο γυναίκες ζαρωμένες κοντά στο τζάκι. Δεν πρόφθασαν ν' αποσβήσουν τη φωτιά, που έκαie και φώτιζε. Σαν είδαν παπά, έπεσαν στα πόδια του, ζήτησαν

βοήθεια. Είχαμε μπει, και ο καπετάν Ακρίτας κι εγώ, και τους μίλησα εγώ, γιατί ξέρω πιο καλά τα βουλγάρικα. Ρώτησα ποιον περιμένουν. Σταυροκοπήθηκαν αυτές, ορκίστηκαν πως δεν ήταν στο σπίτι ο Άγγελ Πέιο. Η πιο νέα, που είναι η χήρα του Παζαρέντζε, την ξέρεις εσύ Αποστόλη, είχε περισσότερο θάρρος. Ήθελε αυτή να μας φιλοξενήσει, λέει. Μας πήρε για μωρά!... Ρωτήσαμε πού είναι ο Πέιο; Στη Γιάντσιστα, λέει, για να πουλήσει τα τυριά του. Και το παράθυρο; Γιατί ήταν ανοιχτό και φωτισμένο;... Η γριά η Πέιο τα έχασε κι έκλαιγε. Η άλλη είπε πως δε γύρισε το παιδί, πως το περίμεναν. «Ποιο παιδί;» ρώτησα. Κοντοστάθηκαν. Είπε η γριά: «Το ανήψι μου». Σα να μην ξέραμε πως το ανήψι της, ο παραγιός σου το Βουλγαράκι, ήταν μαζί σου! Είχε ακούσει ο καπετάν Ακρίτας πως η Παζαρέντζαινα είχε πάρει κάτι ρούχα του μικρού, και ότι πίστεψε πως τον είχε σκοτώσει ο καπετάν Άγρας. Έτσι είναι;

- Ναι! την άκουσα εγώ, που τον μοιρολογούσε στο Ζερβοχώρι, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

- Μου το 'χει πει ο καπετάν Ακρίτας, εξακολούθησε να διηγείται με μονότονη φωνή ο Βασίλης. Και τη ρώτησα εγώ μήπως έστησαν το φως για το πεθαμένο ανήψι του Άγγελ Πέιο... Τότε τα 'χασαν, κι έπεσαν στα πόδια μας με όρκους πως ήταν μόνες, πως δεν ήξεραν πού είναι ο Άγγελ Πέιο. Ο καπετάν Ματαπάς είχε αγριέψει. Ήθελε να τις δέσει. Μα τις λυτήθηκε ο καπετάν Ακρίτας. Είπε: «Γυναίκες είναι, ασ' τις». Από το παράθυρο είδαμε φωτιά. Πεταχθήκαμε έξω. Και μόλις βγήκαμε, ρίξαν αυτές δυο πιστολιές. Ήταν, καθώς λέει ο αιχμάλωτος μας, το σύνθημα πως είναι κίνδυνος και να φύγουν οι φονιάδες. Κι εκεί που προχωρούσαμε, σας είδαμε σας. Χωρίς το Μάγκα που έπεσε πάνω μου, μπορούσαμε να σας είχαμε ρίξει. Τόσο βέβαιοι ήμαστε πως ήταν ο Πέιο!

- Ε, και ήταν! είπε ο Περικλής. Μόνο που δεν ήταν μαζί μας. Συλλογισμένος είπε ο Βασίλης:

- Το Βουλγαράκι τον είδε πρώτο, και του έριξε! Και του έριξε με λύσσα!

- Ο Γιωβάν τον μισούσε, εξήγησε ο Αποστόλης. Τον φοβούνταν και τον μισούσε.

- Γιατί; ρώτησε ο Περικλής.

- Τον κακομεταχειριζόταν πολύ ο θειος του.

- Τον έδερνε;

- Τον είδα να τον δέρνει μια φορά μ' ένα λουρί. Τον γλίτωσα τότε με κάτι ψευτιές, δε θυμάμαι πια τι, και από τότε ο μικρός με ακολουθεί σα σκυλί. Μα δε μιλά ποτέ για το θείο του. Τον λέει «Άγγελ Πέιο!» με τόσο μίσος, που ώρες ώρες με ξαφνίζει. Ποιος ξέρει γιατί τον πήρε σπίτι του ο κομπατζής!... Ίσως για να του βόσκει τα πρόβατα του; Πάντα πεινούσε ο μικρός...

Ο Βασίλης είχε κόψει τη διήγηση του. Βαρεμένος, άκεφος, ξαπλώθηκε να κοιμηθεί στις πλάκες με τον Περικλή, όσο φύλαγε ο Αποστόλης και ο καπετάν Ακρίτας, ο καθένας σ' ένα παράθυρο. Μα πέρασε η μέρα χωρίς ανησυχία. Άλλαζαν οι βίγλες κάθε δυο ώρες. Πήγαινε να βασιλέψει πια ο ήλιος, όταν ο Περικλής, που φύλαγε στο ένα παράθυρο, σιωπηλά έδωσε το σύνθημα:

- Κίνδυνος!...

Μεμιάς όλοι έτρεξαν στον κρυψώνα. Τελευταίος σήκωσε ο Γρέγος την Αγία Τράπεζα και την ξανάβαλε στη θέση της. Ύστερα χώθηκε από κάτω, κατέβηκε μερικά σκαλοπάτια κι έγειρε την πλάκα, κρατώντας τη μισάνοιχτη με τις πλάτες του, για ν' ακούει. Η πόρτα της εκκλησίας άνοιξε, και βήματα και ομιλίες τούρκικες τη γέμισαν.

- Όχι, έλεγε τούρκικα μια αντρικια φωνή. Δε λειτούργησα δυο Κυριακές, γιατί ήμουν άρρωστος. Μα το κλειδί το βαστώ απάνω μου, δεν μπαίνει κανείς εδώ μέσα.

Βήματα πλησίαζαν, ψαξίματα και ρωτήματα ακούστηκαν. Και είπε πάλι ο παπάς παραπονιαρικά:

- Μου λερώσατε τις πλάκες με τα λασπωμένα ποδήματά σας!

- Αλήθεια! αποκρίθηκε γελώντας άλλη φωνή. Ήταν περιττό να χάσομε τόσην ώρα σε απάτητες πλάκες. Αν είχαν κρυφθεί εδώ οι Γκιαούρηδες, θ' άφηναν σημάδια...

Μα οι φωνές πλησίαζαν.

- Κάποτε δεν αφήνουν, είπε άλλος. Ψάξε! Ψάξε παντού!

Σιγαλά χαμήλωσε ο Γρέγος τους ώμους του και η πλάκα εφαρμόστηκε αθόρυβα στη θέση της, κάτω από την Αγία Τράπεζα. Μερικά πήγαινε κι έλα ακόμα ακολούθησαν, ύστερα ησυχία, και η πόρτα της εκκλησίας έκλεισε βαριά. Ο Γρέγος δεν κούνησε. Ώρα ακόμα έμεινε ακίνητος, το αυτί τεντωμένο. Ένα σιγανό γρύλισμα ακούστηκε πίσω του και πνίγηκε ευθύς. Κάποιος έκανε να πλησιάσει από πίσω. Ήταν ο Αποστόλης. Το σιδερένιο χέρι του Γρέγου τον βάσταξε σαν τοιγκέλι. Και πέρασε και άλλη ώρα. Και πάλι άνοιξε η πόρτα της εκκλησίας κι έκλεισε με κρότο.

Ο Γρέγος έσκυψε στο αυτί του Αποστόλη, που είχε σταθεί πίσω του, καρφωμένος κάτω από το σιδερένιο χέρι του.

- Μην κουνήσει, μη μιλήσει κανένας, μη γρυλίσει ο σκύλος... έκανε με την άκρη των χειλιών του.

Και αργά, χωρίς τρίξιμο ή κρότο, σήκωσε την πλάκα και στάθηκε ακίνητος. Στο λυκόφως που αμυδρά φώτιζε την εκκλησία, ο Αποστόλης είδε το μεγάλο σώμα του Γρέγου να λυγά σα φίδι, να ξετυλίγεται από την καταπακτή, να ξαπλώνεται κάτω από τα καλύμματα της Αγίας Τράπεζας, με λυγίσματα σιγανά, λεπτά, που ξάφνιαζαν σε τέτοιο δυνατό άνθρωπο... Και, ξαφνικά, πετάχθηκε πάνω, όρμησε έξω από το Ιερό!... Πάλι ακούστηκε, σιωπηλή, φρικτή. Και πάλι σιωπή... Σύρθηκε έξω ο Αποστόλης, σήκωσε το κάλυμμα της Αγίας Τράπεζας, και είδε τον Γρέγο που, γονατισμένος στο στήθος ενός ανθρώπου, τον έδενε σα λουκάνικο. Αρπαξε την παλιοπιστόλα του κι έτρεξε ο Αποστόλης να τον βοηθήσει.

- Μην τραβάς, για το Θεό! Μην κάνεις κρότο!... είπε ο Γρέγος.

Χάμω, δεμένος, ανίσχυρος να κουνήσει, το στόμα στομπωμένο, ένας Τούρκος, με κλειστά τα μάτια, φαίνονταν πεθαμένος.

- Τον σκότωσες; λάφασε ο Αποστόλης.

- Όχι ακόμα, αποκρίθηκε ο Γρέγος. Μα αν κουνήσει, τον συγυρίζω!

Και διέταξε:

- Πήγαινε στο παράθυρο... Δες αν βλέπεις σκιά... Στην ανάγκη, θα κόψομε τούτον και το Βούλγαρο, και θα κάνομε γιουρούσι...

Πήγε ο Αποστόλης στο παράθυρο. Δεν είδε τίποτα. Πήγε στο αντικρινό. Πάλι τίποτα.

- Να σου μισανοίξω, πας να κατασκοπεύσεις; ρώτησε ο Γρέγος.

- Πάγω.

- Να νυχτώσει καλά πρώτα...

Σα γάτα χώθηκε ανάμεσα στη μισανοιγμένη πόρτα ο Αποστόλης, βγήκε έρποντας στο κατώφλι, και χώθηκε στο σκοτάδι. Δεν πέρασαν πολλά λεπτά και γύρισε. Πάλι του μισάνοιξε ο Γρέγος, και χώθηκε στην εκκλησία, έρποντας, ο οδηγός.

- Πήγαν στο χωριό, στο καφενείο, είπε του Γρέγου. Μα θα ξανάρθουν. Άφησαν τα σακίδια τους εδώ κοντά. Έχει αποτσιγάρα χάμω. Δεν είναι πολλοί - μια περιπολία.

- Φέρε τους άλλους. Και δρόμο! Προφθαίνομε την Τούμπα πριν φέξει;

- Αδύνατο!

- Πού θα πάμε;

- Στην Καψοχώρα. Ξέρω κατάλυμα σίγουρο εκεί.

- Δρόμο λοιπόν για την Καψοχώρα!

Δεν ήταν όμως τόσο απλό. Βγήκαν από την κρύπτη οι αντάρτες, έβγαλαν το Βούλγαρο, με δεμένα πάντα τα μάτια, και κουβαλητό πήραν οι δυο, ο Βασίλης και ο Γρέγος, τον δεμένο Τούρκο, και τράβηξαν στον κάμπο δυτικά. Μακριά από κάθε κατοικία έλυσαν τα μάτια του Βουλγάρου, έλυσαν και τα πόδια του Τούρκου, και του ξεστούμπωσαν το στόμα. Μα, σαν τον διέταξαν να περπατήσει, αυτός αρνήθηκε.



- Δέσε τον σ' ένα παλιούρι και άφησε τον, είπε του Γρέγου ο Βασίλης.
- Και σαν τον βρουν; ρώτησε ο Γρέγος. Δε συμφέρει να χάσουμε το άσυλο της Κάλιανης.
- Περπατά μαζί μας, είπε τούρκικα ο Περικλής· δε θα σου κάνομε κακό. Μα δεν μπορούμε να σ' αφήσομε πίσω.

Ως απάντηση ο Τούρκος έβγαλε μια φωνή:

- Γκιαούρηδες εδώ! Βοήθεια!...

Δεν πρόφθασε να πει άλλο. Το μεγάλο χέρι του Γρέγου έπεσε βαριά στο στόμα του. Σήκωσε το περίστροφο του.

- Περπατά ή σου την ανάβω! του είπε. Ο Τούρκος κάθισε χάμω.
- Δεν πάγω, αποκρίθηκε πνιχτά· αν τολμάς τράβα! Ο Γρέγος δίστασε. Ένας πυροβολισμός θα ξυπνούσε τον κάμπο όλον.

Ο Ματαπάς τον σίμωσε.

- Δεν έχομε καιρό για συζήτηση, είπε, ούτε τα μέσα να χάσομε την Κάλιανη. Κάνε ό,τι πρέπει!... Κι έδωσε διαταγή: Εμπρός παιδιά!

Σιωπηλά προχώρησαν οι άλλοι, αφήνοντας τον Γρέγο πίσω με τον Τούρκο. Ο Γιωβάν τρίκλισε κι έπεσε χάμω. Τον σήκωσε ο Βασίλης με στοργή, και είδε πως έκλαιγε. Σιγά του είπε:

- Εσύ σήκωσες πιστόλι εναντίον του θείου σου... Ήσουν τέτοιο παλικάρι. Και τώρα κλαις;

Ο μικρός δεν αποκρίθηκε. Σιωπηλά έκλαιγε, με το πρόσωπο χωμένο μες στο μπράτσο του. Πήγαιναν βιαστικά. Κανένας δε μιλούσε. Με μεγάλα βήματα τους πρόκανε ο Γρέγος. Ήταν μονάχος. Κανένας δε ρώτησε τι έγινε ο Τούρκος. Και πήγαιναν σχεδόν τρεχάτοι.

Ήταν προχωρημένη η νύχτα, δυο τρεις το πρωί, όταν από αλλόγυρους και λασπωμένους βάλτους έφθασαν σ' ένα σπίτι παράμερο από την Καψοχώρα. Ο Αποστόλης πήγε μπρος κι έβγαλε ένα φώναγμα σιγανό, σαν τσακαλιού ούρλιασμα πνιγμένο. Ένα παράθυρο μισοάνοιξε.

- Ποιος; ρώτησε χαμηλόφωνα ένας άντρας.
- Ο Αποστόλης ο οδηγός!
- Μόνος;
- Όχι!
- Φέρ' τους!

Γύρισε ο Αποστόλης στους συντρόφους του, και τους οδήγησε στην πόρτα του σπιτιού, που σιωπηλά άνοιξε, και όλοι μπήκαν σε μια σκοτεινή κάμαρα.

- Πόσοι είναι; ρώτησε η ίδια αντρίκια φωνή.
- Επτά, αποκρίθηκε ο Ματαπάς. Και είμαστε νηστικοί και είμαστε κατάκοποι!
- Δεν μπορώ ν' ανάψω φως εδώ, είπε πάλι ο άνθρωπος. Μα ελάτε κάτω. Θα σας φέρω φαγί.
- Προσοχή! είπε ο Αποστόλης, που οδηγούσε· θα κατεβούμε μιαν ανεμόσκαλα.

Ένας ένας κατέβηκαν σ' ένα χωματένιο διαμέρισμα. Ήταν τόσο κουρασμένοι, που ξαπλώθηκαν όπως ήταν στο χώμα. Σε λίγο ήλθε ο σπιτονοικοκύρης κι έφερε ψωμί, τυρί και γιαούρτι. Βαστούσε και μια λαμπίτσα, και την άναψε. Ήταν ένα γεροντάκι με άσπρα μαλλιά, κοντό και γερτό, μα με αγαθά γαλανά μάτια και χείλια γελαστά.

- Δεν έχω άλλο φαγί στο σπίτι, είπε, σα να ζητούσε να εξιλεωθεί για το απλοϊκό αλλά άφθονο γεύμα. Μα τουλάχιστον εδώ δε θα έλθει κανένας να σας ζητήσει. Φάγετε και κοιμηθείτε ήσυχοι. Φυλάγω εγώ.

Στάθηκε μια στιγμή εμπρός στον Γρέγο, σα να ήθελε κάτι να του πει. Μα δε μίλησε. Τον κοίταξε μόνο στα μάτια. Ύστερα, ανέβηκε πάλι κι έκλεισε μια πόρτα πίσω του. Οι αντάρτες ήταν σ' ένα υπόγειο χωματένιο, χωρίς παράθυρο, με σανιδένια σκέπη. Κανένας δε ρώτησε τι ήταν ο γέρος. Έλυσαν τα χέρια του Βούλγαρου, του έδωσαν το μερίδιο του της τροφής, και πάλι του έδεσαν τα χέρια. Και όλοι έπεσαν να κοιμηθούν. Ο

Αποστόλης βρέθηκε ξαπλωμένος πλάγι στον Περικλή. Τον ρώτησε:

- Ο αγώνας του '21, όπου έχασε το χέρι του ο παππούς σου, ήταν έτσι άγριος σαν το δικό μας;

Συλλογισμένος αποκρίθηκε ο Περικλής:

- Ήταν και αυτός άγριος αγώνας, μα νομίζω πως τούτος είναι χειρότερος.

- Γιατί;

- Εκεί ήταν πόλεμος. Εδώ είναι δολοφονίες.

Ο Γρέγος, που πάντα είχε ένα αυτί στις κουβέντες των αγοριών, ανασηκώθηκε και αγκάλιασε τα διπλωμένα του γόνατα.

- Τι ξέρετε σεις από αγριότητες, ανήλικα; είτε με καλοσύνη, χωρίς καμιά ειρωνεία στη φωνή του. Είδατε ποτέ πεινασμένους να τρων ζωντανό άνθρωπο που σπαράζει; Είδατε ν' αλείφουν με μέλι άνθρωπο ζωντανό και να τον ρίχνουν σε φωλιά μερμηγκιών, που σε λίγες ώρες δεν αφήνουν κοκαλάκι; Τι ξέρετε σεις από αγριότητα;

Τ' αγόρια δεν αποκρίθηκαν. Και είπε σοβαρά ο Γρέγος:

- Κάθε αγώνας είναι άγριος!... Πάντα! Δεν τα ξέρομε όλα του '21, γιατί εκείνοι που τα είδαν και όσοι τα έγραψαν παρέλειψαν στη διήγηση τους πολλές ασχήμιες, ή μετρίασαν τις αγριότητες. Κι έτσι έγινε ένας θρύλος, που δεν είναι πάντα πιστός. Το ίδιο θα γίνει σα γράψουν και για τούτον. Οι Βούλγαροι θα λεν πως εμείς ήμασθε θηρία, κι εμείς θα λέμε πως ήμασθε άγγελοι. Και όμως όλοι - τ' ακούς! - όλοι όσοι βγήκαμε σε αγώνα, αναγκαστήκαμε να χύσουμε αίμα, άλλος άδικα, άλλος δίκαια. Μα όλοι οι αγώνες είναι άγριοι. Ή θα σκοτώσεις ή θα σε σκοτώσουν. Και τα μέσα που μεταχειρίζεται ο εχθρός, θες δε θες, θα τα μεταχειριστείς κι εσύ, αν δε θες να εξουδετερωθείς.

Τ' αγόρια, πάλι δε μίλησαν. Και είπε ο καπετάν Ματαπάς, μαντεύοντας πως η τύχη του Τούρκου τους απασχολούσε:

- Εδώ πολεμούμε Βουλγάρους και Ρουμούνους, σ' έδαφος τρίτου εχθρού, του Τούρκου, που, αντί να μας προστατεύει όλους, μας διαιρεί για να επιβάλλεται καλύτερα, και μας εξοντώνει όπου μπορεί, και τους μεν και τους δε, τον καθένα μας χωριστά και όλους μαζί.

Συλλογισμένη σιωπή ακολούθησε. Την έκοψε πάλι ο Ματαπάς:

- Πώς το κατάλαβες που δεν είχε φύγει με τους άλλους αυτός ο φουκαράς; ρώτησε τον Γρέγο.

- Είχα υποψίες από κάτι λόγια τους. Έπειτα, ξανάκλεισε η πόρτα της εκκλησίας. Άρα δεν είχαν φύγει όλοι μαζί την πρώτη φορά. Και άκουσα το σκύλο που γούλιζε. Στη σιωπή της εκκλησίας, κάτι αόριστο μου έλεγε πως δεν ήταν άδεια. Στην Ουγκάντα, ξέρεις, μαθαίνεις ν' ακούς κινήσεις κρυφές, ακόμα και να τις μυρίζεσαι όταν δεν τις ακούς...

Χαμηλόφωνα, ρώτησε ο Αποστόλης τον Περικλή:

- Τι θα πει Ουγκάντα; Ξέρεις;

- Είναι ένα μέρος, στο κέντρο της Αφρικής. Έχει πολλά άγρια θηρία, και σε μερικά μέρη άγριες φυλές.

- Και πήγε κει ο καπετάν Ακρίτας;

- Έτσι μοιάζει. Ρώτησε τον αύριο.

Μα την άλλη μέρα δε ρώτησε ο Αποστόλης. Ήταν αλλού απασχολημένος ο νους ολωνών. Το πρωί, τρεχάτος ήλθε ο γέρος κι έκλεισε τη καταπακτή, και όλη μέρα, σιωπηλοί, ακίνητοι, οι αντάρτες άκουαν κουβέντες και πήγαινε κι έλα από πάνω τους. Ήταν μια τούρκικη περιπολία. Είχαν έλθει στρατιώτες, και κάθισαν κι έφαγαν κι ήπιαν και κοιμήθηκαν στο σπίτι του γέρου. Αλλά υποψία δεν τους μπήκε πως κάτω από τα πόδια τους επτά άνθρωποι, ακίνητοι και σιωπηλοί, κρύβονταν. Για καλό και για κακό, είχαν δέσει χειροπόδαρα το Βούλγαρο αιχμάλωτο, και του είχαν κλείσει το στόμα. Μα προς το βράδυ ο αέρας έλειψε, έγινε πνιγερός μες στη χωματένια τρύπα τους. Ο Βασίλης ξεφίμωσε το Βούλγαρο για να μη σκάσει, και κάθισε πλάγι του με το μαχαίρι, έτοιμος να τον εξουδετερώσει αν έκανε να μιλήσει ή να κουνήσει. Και όλοι περίμεναν. Και ο αέρας

γίνονταν όλο και πιο πνιγερός. Οι άντρες είχαν ξεπλωθεί χάμω. Νερό δεν είχαν, αέρα δεν είχαν. Ως πότε θα βαστούσαν; Προς το βράδυ ακούστηκε σάλαγος πάνω από το κεφάλι τους. Οι στρατιώτες μάζευαν όπλα και αποσκευές, έφευγαν. Άδειασε το σπίτι, πέρασαν μερικά λεπτά, και η καταπακτή άνοιξε. Ο δροσερός αέρας, που χύθηκε μες στον κρυψώνα, ζωογόνησε μεμιάς τους άντρες. Και σιγά, φορτωμένοι, κατέβηκε ο γέρος την ανεμόσκαλα, τους έφερε νερό και φαγί.

- Πάνε στο Γιδά, τους είπε· μα σε δυο ώρες θα είναι εδώ άλλοι. Τους είπα πως σας είδα χθες πως τραβούσατε κατά το Νιχώρι. Θα σας γυρεύουν από κει. Μα έρχονται άλλοι από την Κάλιανη. Πρέπει να φύγετε αμέσως!

Ο καπετάν Ματαπάς θέλησε να δώσει χρήματα στο γέρο. Τ' αρνήθηκε αυτός με πείσμα.

- Το παιδί μου είναι στον Ελληνικό Στρατό, είπε. Δεν πληρώνομαι για μια βοήθεια τέτοια.

- Πώς σε λένε, να ξέρομε τουλάχιστον σε ποιον χρωστούμε όσα μας έκανες; ρώτησε ο Ματαπάς.

- Τι σε νοιάζει πώς με λένε; αποκρίθηκε ο γέρος. Και γυρνώντας στον Γρέγο τ' αγαθά γαλανά του μάτια, πρόσθεσε:

- Να ξέρετε μόνο πως τουρκόσπορος δεν είμαι!... Ο Γρέγος χλώμιασε. Μα ήσυχα ρώτησε:

- Μήπως λένε Γιάγκο το γιο σου; Ο γέρος γέλασε σιωπηλά.

- Ίσως να τον λεν Γιάγκο, αποκρίθηκε. Τον ξέρεις μήπως;

- Ξέρω κάποιον Γιάγκο, που έχει γαλανά μάτια σαν και σένα, είπε τάχα αδιάφορα ο Γρέγος.

Και είπε πάλι ο γέρος, αποτεινόμενος το λόγο στο καπετάν Ματαπά:

- Αυτοί με νομίζουν δικό τους, Αρβανίτη, Τούρκο! Άφησε με κρυφά να κάνω ό,τι μπορώ για τον Αγώνα μας.

Ο Ματαπάς με συγκίνηση του έσφιξε το χέρι.

- Ο πατριωτισμός του Ελληνισμού, σε τέτοιες ώρες φαίνεται, είπε. Και σένα τώρα θα σου ζητήσουμε ακόμα μια χάρη. Κράτα κοντά σου τούτον, πρόσθεσε, δείχνοντας του το Βούλγαρο αιχμάλωτο. Μας είναι βάρος στο βιαστικό μας φευγικό.

Μα όταν άκουσε ο Βούλγαρος πως ήθελαν να τον αφήσουν πίσω, κλαίγοντας έπεσε στα πόδια του Ματαπά και αγκάλιασε τα γόνατα του.

- Μη μ' αφήσετε, πάρτε με μαζί σας, κάνετε με δικό σας, για σας να σκοτωθώ! παρακάλεσε ανάμεσα στα δάκρυα του. Δε θέλω να γυρίσω με τους Βουλγάρους! Δείτε τι μας κάνουν για να μας υποχρεώσουν να πολεμούμε μαζί τους!

Και, ανοίγοντας τα ρούχα του, έδειξε τρεις τέσσερις μισοκλεισμένες πληγές από μαχαιριές.

- Έτσι χτύπησαν και τον αδελφό μου! Έτσι και μένα! τους είπε. Θέλαμε δε θέλαμε, έπρεπε να τους ακολουθήσουμε. Πάρτε με μαζί σας! Δε θέλω να ξαναπέσω στα χέρια τους!

Ο Ματαπάς δυσανασχετούσε, ανυπομονούσε, δίσταζε. Ο Γρέγος του είπε:

- Πάρ' τον μαζί σου, Αρχηγέ. Ίσως να λέει την αλήθεια. Τον εγγυούμαι εγώ. Αν κάνει να παραστρατήσει...

Με την παλάμη του χτύπησε το περίστροφο του, χωμένο στη ζώνη του. Ο Ματαπάς ενέδωσε:

- Πώς σε λένε; ρώτησε.

- Χρήστοφ Μπόζαν!

- Έλα μαζί λοιπόν, Χρήστοφ Μπόζαν, είπε του αιχμάλωτου, με τα σπασμένα του βουλγάρικα. Μα αν κάνεις να μας προδώσεις...

Ο Βούλγαρος προσκύνησε και φίλησε τα γόνατα του.

- Να με γδάρεις ζωντανό! αναφώνησε. Δούλος σου, σκλάβος σου θα γίνω!

Με βήμα ταχύ πέρασε ο Αποστόλης την ανθρώπινη αλυίδα από τα πιο έρημα μέρη του κάμπου, κάνοντας αλλόγυρους, διαλέγοντας ρεματιές και ανωμαλίες του εδάφους, περνώντας τους σε χαράδρες, ακόμα και νερά, όπου ήταν κίνδυνος να βρίσκεται άνθρωπος που να τους δει ή να τους ακούσει. Και, νύχτα ακόμα, πριν

Ξημερώσει, έφθασαν στη σκάλα της Τερχοβίστας. Δυο πιστολιές απανωτές έφεραν τρεις τέσσερις πλάβες στην ακτή. Βιαστικά επιβιβάστηκαν οι κουρασμένοι άντρες στα μονόξυλα, και, πριν φέξει, είχαν ξαπλωθεί στο πάτωμα της μεγάλης Τούμπας, ελεύθεροι πια, εξασφαλισμένοι, έξω από την εκδίκηση των Βουλγάρων και από το κυνηγητό των τούρκικων αρχών.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΔ

Ένα μαρτιάτικο πρωί η μεγάλη Τούμπα ήταν σε αναβρασμό. Από μέρες ο καπετάν Ακρίτας ήταν έτοιμος να φύγει, εκνευρίζονταν που δεν επέστρεφε ο Αποστόλης, από τον Όλυμπο όπου είχε οδηγήσει τον καπετάν Ματαπά, φοβέριζε πως θα πάγει μόνος «στη δουλειά του», με τον Βασίλη που είχε μείνει μαζί του, πως θα πήγαιναν χωρίς οδηγό. Η «δουλειά» του καπετάν Ακρίτα, που εξακολουθούσε να βρίσκεται αρχηγός χωρίς ανταρτικό σώμα, ήταν για όλους μυστήριο. Μα ποιος τολμούσε να ζητήσει εξηγήσεις από το χεροδύναμο αντάρτη με τα κεραυνοβόλα μάτια, σα δεν ήθελε να τις δώσει αυτός; Είπε πως βαρέθηκε και θα φύγει, κι ετοιμάστηκε κιόλα, και παράγγειλε την πλάβα που θα τον έβγαζε στη σκάλα.

Έξω όμως, στο νότιο κάμπο, ήταν στο πόδι οι Τούρκοι, που είχαν βρει το πτώμα του Άγγελ Πέιο και κάποιου στρατιώτη Τούρκου με μια μαχαιριά στην καρδιά, και τα είχαν χάσει, δεν καταλάβαιναν αν τους είχαν σκοτώσει Έλληνες ή Βούλγαροι, γιατί την ίδια νύχτα είχε καεί η πατριαρχική στάνη του Στέργιου Γκιόνη, και είχαν σφαχθεί όσες γυναίκες, γέροι και παιδιά ήταν μέσα. Σαν πάντα, γύρευαν οι Τούρκοι, συνελάμβαναν αθώους, και δεν ανακάλυπταν τίποτα.

- Μου είναι αδιάφορο! έλεγε ο Γρέγος του καπετάν Κάλα, που, σαν πάντα, συμβούλευε φρόνηση και αναβολή. Θα φύγω χωρίς οδηγό, και ό,τι βρέξει ας κατεβάσει!

Κι εκείνο το πρωί είχε φθάσει ο Αποστόλης. Και τώρα πια δεν ήθελε να φύγει ο καπετάν Ακρίτας. Γιατί είχε φέρει νέα ο Αποστόλης. Και τα νέα αυτά είχαν βάλει σε αναβρασμό όλη την καλύβα. Το ήξεραν όλοι, άντρες και καπεταναίοι, πως ο Μακεδονικός Αγώνας περνούσε κρίσιμη στιγμή. Πως οι λαμπροί αρχηγοί, ψημένοι στις κακοπάθειες και στους κινδύνους του ανταρτικού πολέμου, είχαν αποκάνει. Πως, άρρωστοι, εξαντλημένοι, ζητούσαν να τους σταλούν αντικαταστάτες, και πως οι αντικαταστάτες δεν έφθαναν.

Το ήξεραν, άντρες και αρχηγοί, πως ξένοι αστυνομικοί, Άγγλοι, Γάλλοι, Ρώσοι και Ιταλοί, σταλμένοι από τις κυβερνήσεις τους τάχα για να βάλουν τάξη στα εσωτερικά της Τουρκίας, υποστήριζαν κατά τα μικροσυμφέροντα κάθε Δυνάμεως, πότε τους Βουλγάρους, πότε τους Ρουμούνους, και πότε τους Σέρβους, ποτέ όμως τους Έλληνες, που ήταν τα δυνατά και προοδευτικά στοιχεία, και που τους εμπόδιζαν στη συμφεροντολογική τους προπαγάντα... Πως οι Τούρκοι, πιεσμένοι απ' αυτούς, παρατούσαν τη νωχελή τους πολιτική, καταδίωκαν με λύσσα τα ελληνικά σώματα, φύλαγαν τα σύνορα τους, παρακολουθούσαν και δυσκόλευαν τις κινήσεις και τον ανεφοδιασμό των σωμάτων, έκαμναν παραστάσεις στην Ελληνική Κυβέρνηση, και παραπονιούνταν πως οι οπλαρχηγοί ήταν όλοι αξιωματικοί του Ελληνικού Στρατού... Πως η Ελληνική Κυβέρνηση αναγκάζονταν ν' ανακαλέσει πολλούς απ' αυτούς, όσους παραήταν πια γνωστοί στους Τούρκους. Είχε σταθεί σε διάφορα χωριά στο δρόμο του ο Αποστόλης, και είχε κάνει το μαραγκό, για να μαζέψει μερικά γρόσια που τα χρειάζονταν για ν' αγοράσει καινούρια τσαρούχια...

- Και δε μου ζητούσες εμένα; Θα στα 'δινα, παρά να με χασομερούσες τόσες μέρες κι εβδομάδες, είπε κατσουφιάρικα ο Γρέγος.

- Ν' απλώσω χέρι; έκανε αγανακτισμένος ο Αποστόλης.

- Δε θ' άπλωνες χέρι, αφού θα μου δούλευες, αποκρίθηκε ο Γρέγος.

Ο Αποστόλης θυμήθηκε τις δυο χρυσές λίρες που είχε βάλει ο ψευτόπαπας στο χέρι του ψαρά, σαν πέρασαν τον Λουδία. Να πληρωθεί όμως αυτός; Για μια υπηρεσία στον Αγώνα; Να καταδεχθεί αυτός;...

Μα δεν είπε τίποτα, μόνο εξακολούθησε τη διήγηση του: Είχε μαστορέψει στα χωριά όπου πέρασε, μα και είχε μαζέψει πληροφορίες, και είχε ακούσει κρίσεις και παράπονα. Πέρασε και από το Ζορμπά, και είδε την κυρία

Ηλέκτρα. Το σχολείο της ήταν ερείπιο ακόμα, και δεν είχε πού να μείνει. Ο Δεσπότης είχε υποσχεθεί να της το ξαναχτίσει, μα πού να πρωτοπροφθάσει; Γιατί εμπρός σ' όλες αυτές τις δυσκολίες, ο αδάμαστος κύριος Γενικός Πρόξενος αποφάσισε ν' αλλάξει τακτική, αλλά να μην ενδώσει. Και αφού δεν έφθαναν πια αξιωματικοί και άντρες από την Ελλάδα, σήκωνε κείνος χωρικούς αντάρτες, μαθημένους στα όπλα, και διόριζε αρχηγούς τους ντόπιους υπαρχηγούς, που είχαν πολεμήσει με τους μεγάλους καπεταναίους, και ήξεραν από ανταρτικό πόλεμο, και είχαν μάθει από μάχες. Μα χρειάζονταν χρήματα. Και χρήματα δεν είχε... Περίμενε ο Αποστόλης ν' απομακρυνθεί ο καπετάν Κάλας, και ιδιαιτέρως, χαμηλόφωνα, είτε του Βασίλη και του Γρέγου, που φορτώνουνταν τον οπλισμό τους, έτοιμοι να φύγουν.

- Είδα τον Περικλή στη Νίκη. Μου είπε να σας πω πως έστειλε κρυφά ο καπετάν Νικηφόρος να μαζέψει οδηγούς απ' όλα τα γύρω ελληνικά χωριά, και πως ετοιμάζει μυστικά καινούρια επίθεση. Μα δεν ήξερε πού. Και θέλει, λέει ο Αρχηγός όλους τους πολεμιστές να πάνε στο Τσέκρι.

Και τ' άκουσε ο Γρέγος, και από τότε άλλαξε γνώμη, και δεν ήθελε πια να πάει ούτε στον Όλυμπο, ούτε στο Ρουμλούκι, ούτε αλλού, μόνο αποφάσισε να πάγει στο Τσέκρι. - Κι εδώ, στη Λίμνη, κόπασε ο Αγώνας! Είπε ο Γρέγος του Αποστόλη, παραμερίζοντας, στο θυμό του απάνω, τη διαφορά ηλικίας του αγοριού, μιλώντας του ξαφνικά σαν ίσος προς ίσο. Κι εδώ δεν έχει πια δράση! Οι Βούλγαροι τα βρήκαν σκούρα με την οχυρωμένη Κούγκα και τις καινούριες ελληνικές καλύβες που ξεφύτρωσαν σ' όλη τη διαδρομή ως εδώ, παραίτησαν την καλύβα τους εδώ κοντά, που δεν την πήραμε μεις τότε, και περιορίστηκαν στο σύμπλεγμα τους του Ζερβοχωριού. Μα έφυγε ο Άγρας, και ο Κάλας περιορίζει και αυτός τη δράση του στην άμυνα από τις δυο Τούμπες, με την ησυχία του, ώσπου να του έλθει η άδεια του που ζήτησε, να γυρίσει στην Ελλάδα. Θλιμμένα είπε ο Αποστόλης:

- Και ο καπετάν Άγρας ζήτησε αντικαταστάτη... Και ο καπετάν Νικηφόρος.

- Ποιος σου το 'πε; ρώτησε σοβαρά ο Βασίλης.

- Η κυρία Ηλέκτρα. Ο καπετάν Άγρας είναι εξαντλημένος από τις θέρμες, που δεν τον αφήνουν, και ο καπετάν Νικηφόρος ζήτησε να τον στείλουν εκείνον στη Νιάουσα, στη θέση του καπετάν Άγρα, να φύγει λέει από το Βάλτο, γιατί, λέει, ο βήχας, οι ρευματισμοί και οι θέρμες τον πέθαναν κι εκείνον, και δε μπορεί πια να περπατήσει. Έφθασε ο αντικαταστάτης του.

- Λοιπόν τελείωσε; Για τον καινούριο θα πάμε στο Τσέκρι; είπε όλο πιο εκνευρισμένος ο Γρέγος.

Χαμηλόφωνα του αποκρίθηκε ο Αποστόλης:

- Ο Περικλής μου είπε πως κάτι ετοιμάζει ο Αρχηγός. Δεν είπε πού, μα κάποια τολμηρή επιχείρηση ετοιμάζει πάλι. Την ξέρει ο Μήτσος, μα δεν την είπε ούτε στον εξάδελφο του. Ο Περικλής όμως μαντεύει.

- Και τι μαντεύει;

- Πως θα πάμε στα Κουρφάλια!

- Διάβολε! έκανε με τη βαριά του φωνή ο Γρέγος, που ξαφνικά ξαναβρήκε 'όλο του το κέφι. Ξέρεις τι θα πει επιχείρηση στα Κουρφάλια;

- Είναι η φωλιά των κομιτατζήδων, όχι; έκανε ήσυχα ο Βασίλης.

- Ναι! Και είναι το πιο δυνατό τους χωριό! Και έχει και τούρκικο στρατό! Όλοι οι χωρικοί - και είναι πολλοί! - είναι οπλισμένοι. Τη νύχτα φρουρούν σκοποί, με τρόπο που δεν πλησιάζει κανείς. Ο Ματαπάς θέλησε να κατέβει και να τους χτυπήσει. Μα δεν έχει αρκετούς άντρες.

- Ο Περικλής λέγει πως ο καπετάν Νικηφόρος έχει τώρα εβδομηνταπέντε τακτικούς, και πολλούς εγχώριους μαθημένους στο τουφέκι, που θα τον βοηθήσουν!... τους πληροφόρησε ο Αποστόλης. Και μια μέρα είπε του Μήτσου ο καπετάν Νικηφόρος: «Δεν καταδέχομαι ν' αφήσω τα Κουρφάλια, που είναι η πιο δύσκολη και η πιο επικίνδυνη επιχείρηση, στο διάδοχο μου». Γι' αυτό υποψιάζεται ο Περικλής πως τώρα ετοιμάζεται για τα Κουρφάλια.

- Σαν τι μοιάζει ο διάδοχος του; ρώτησε ο Βασίλης. Μα ο Αποστόλης δεν ήξερε, δεν τον είχε δει.

Ο Γρέγος σηκώθηκε.

- Τι μας μέλει; έκανε τινάζοντας τα μουδιασμένα από την ακινησία χέρια του, και χτυπώντας το πάτωμα με τα πόδια του. Εμείς θ' ακολουθήσουμε τον καπετάν Νικηφόρο, όπου μας πάγει. Σύρε φέρε μια πλάβα, βρε Αποστόλη, και οδήγα μας στο Τσέκρι!

Μα στο μεταξύ, ένα μονόξυλο είχε πλευρίσει με τον Ευάγγελο Κουκουδέα, που βγήκε στο πάτωμα και ζήτησε να μιλήσει ιδιαιτέρως του καπετάν Κάλα. Αφού μίλησαν, βγήκε από την καλύβα ο Κάλας και κάλεσε τους άντρες του και τους είπε:

- Ζητά ο καπετάν Νικηφόρος μερικούς εθελοντές στο Τσέκρι. Ποιος από σας θέλει να πάγει;

Οι περισσότεροι ήθελαν. Μεταξύ τους και ο αιχμάλωτος Βούλγαρος Χρήστοφ Μπόζαν. Μα αυτόν τον παραμέρισαν. Διάλεξε ο καπετάν Κάλας όσους δεν του ήταν απαραίτητοι για την ασφάλεια της Τούμπας, κι ετοιμάστηκαν οι άντρες να φύγουν με φωνές χαρούμενες. Επιτέλους θα κουνηθούν πάλι! Όλο το πάτωμα ήταν σε αναβρασμό. Σειρά, πίσω η μια από την άλλη, τραβούσαν οι πλάβες από τα μονοπάτια κατά την καλύβα Μπούρα. Μα σαν έφθασαν στα βαθιά νερά του Λουδία, που διασχίζει τη Λίμνη ως την Κρυφή, αντάμωσαν ολόκληρο στόλο από άλλες πλάβες, που πήγαιναν στο Νιχώρι. Μαζί ήταν ο καπετάν Νικηφόρος. Για ν' αποπλανήσει τους Τούρκους, και συνάμα να προεορτάσει με τους άντρες του τη σχεδιασμένη επιχείρηση, κατέβαινε στο ελληνικότατο χωριό, όπου οι χωρικοί τον περίμεναν και είχαν ετοιμάσει αρνιά στη σούβλα και λαούτα.

- Όποιος από σας θέλει, ας έλθει μαζί μας, είπε ο Νικηφόρος στους άντρες του Κάλα.

Μόνο μια πλάβα δεν ενώθηκε στο στόλο, παρά εξακολούθησε το δρόμο της βόρεια. Ήταν η πλάβα του Γρέγου και του Βασίλη, με οδηγό τον Αποστόλη, που αρνήθηκε να τους αφήσει.

- Καλύτερα να μη μας δουν εμάς, είχε πει ο Γρέγος μ' ένα νόημα του Βασίλη.

Και είχε αποκριθεί ο Βασίλης:

- Ναι, καλύτερα να μη μας δουν.

Λίγοι άντρες είχαν μείνει στο Τσέκρι, μόνο όσοι χρειάζονταν για να φυλάγουν το πάτωμα. Μα κανένας δεν ήξερε για πού ετοιμάζε την εκστρατεία ο Αρχηγός.

- Πού είναι το Βουλγαράκι, ο παραγιός σου; ρώτησε έξαφνα ο Γρέγος τον Αποστόλη.

Είχε ξαπλωθεί στο πάτωμα και ηλιάζονταν τεμπέλικα.

- Τον πήρε από την Τούμπα ο Περικλής, για να τον φέρει εδώ. Πού τον πήγε και δεν τον βλέπω; πρόσθεσε.

- Τον ξαναπήρε πίσω η κυρία Ηλέκτρα, αποκρίθηκε ο οδηγός. Θέλει, λέγει, να τον πάγει στη Θεσσαλονίκη, να τον παραδώσει στη γιαγιά του Περικλή, την κυρία Βασιωτάκη, να τον κάνουν Ρωμιό.

- Και πήγε; ρώτησε ο Βασίλης.

Μα ο Αποστόλης δεν ήξερε. Τον είχε αφήσει στο Ζορμπά με την κυρία Ηλέκτρα, στο σπίτι μιας μαθήτριας της, της Ευαγγελίας. Ξαπλωμένος στην πλάτη, με τα χέρια κάνοντας μαξιλάρι κάτω από το κεφάλι του, σα να παραμιλούσε, μουρμούρισε ο Γρέγος:

- Γιώργος Βασιωτάκης... Γιώργος Βασιωτάκης...

Ο Αποστόλης ανατρίχιασε. Ποτέ δεν είχε δει έτσι τον Γρέγο. Το συλλογισμένο, θλιμμένο σχεδόν, ύφος του, τον συγκίνησε.

- Όχι Γιώργος, Περικλής! είπε ο Αποστόλης. Και ο εξάδελφος του, Μήτσος!

Ο Γρέγος δεν αποκρίθηκε. Και είπε ο Βασίλης: - Δεν ξέρεις εσύ. Γιώργο λεν τον πατέρα του κυρίου Μήτσου. Ήμουν κηπουρός στο σπίτι του, στην Αλεξάνδρεια.

- Η Αλεξάνδρεια είναι στην Ουγκάντα; ρώτησε ο Αποστόλης, που δεν ξεχνούσε ποτέ μια λέξη που είχε ακούσει μια φορά, μα που δεν είχε πολλές γεωγραφικές γνώσεις.

Ο Γρέγος ανασηκώθηκε.

- Πού ξέρεις εσύ την Ουγκάντα; αντερώτησε.

- Εσύ είπες μια μέρα... σαν έπιασες τον Τούρκο μες στην εκκλησία της Κάλιανης, πως στην Ουγκάντα μαθαίνεις ν' ακούς και να μυρίζεσαι κρότους.

Τον κοίταξε ο Γρέγος μισοκοροϊδευτικά, τα χέρια δεμένα κάτω από τα διπλωμένα του γόνατα.

- Μωρέ μνημονικό που το 'χεις! έκανε, και πρόσθεσε: Σ' αρέσουν τα ταξίδια; Θέλεις να πας στην Ουγκάντα;

Τα μάτια του Αποστόλη έλαμψαν. Μα συγκρατήθηκε.

- Τώρα έχω δουλειά εδώ, αποκρίθηκε. Δε φεύγω.

- Κι εγώ έχω δουλειά εδώ... και ο Βασίλης... και όλοι μας... είπε ξαναπέφτοντας στη συλλογή του ο Γρέγος.

Και σώπασε, το βλέμμα του χαμένο στα νερά και στους χλωρούς καλαμιώνες πέρα. Η περιέργεια έτρωγε τον Αποστόλη. Ήθελε να ρωτήσει χίλια πράματα τον Γρέγο, και δεν τολμούσε. Πιο ελεύθερος με το μείλιχο Βασίλη, ρώτησε πάλι χαμηλόφωνα:

- Η Αλεξάνδρεια είναι στην Ουγκάντα;

- Όχι. Είναι στην Αίγυπτο, αποκρίθηκε ο Βασίλης. Η Ουγκάντα πέφτει μακριά.

- Και πώς ξέρει ο καπετάν Ακρίτας τον αφέντη σου; ρώτησε ακόμα πιο χαμηλόφωνα, λίγο φοβισμένος για την τόλμη του ο Αποστόλης.

Τον άκουσε όμως ο Γρέγος, που αλήθεια, μυρίζουνταν, όπως είχε πει, τους ήχους, όταν δεν τους άκουε. Αποκρίθηκε ήσυχα:

- Τον γνώρισα στα '97. Είχε έλθει εθελοντής, να πολεμήσει. Του Αποστόλη του κόπηκε η αναπνοή.

- Εδώ; Στη Μακεδονία; ρώτησε.

- Όχι, στην Ελλάδα. Όλοι πολεμήσαμε τότε. Μα νικηθήκαμε.

Το είχε πει με αθυμία, σχεδόν άγρια. Κι έπεσε σιωπή. Την έκοψε ο Αποστόλης, παίρνοντας απόφαση να φάγει και ξύλο ακόμα, μα να μάθει.

- Καπετάν Ακρίτα, είπε. Μου διηγήθηκε πολλά ο Περικλής για τον πόλεμο του '97, όπου λέει πληγώθηκε ο θεός του. Μα δεν κατάλαβα ποτέ, ούτε κείνος κατάλαβε, γιατί νίκησαν τότε οι Τούρκοι. Στα 1821, λέγει, λίγοι Έλληνες νικούσαν πολλούς Τούρκους. Εδώ, κάθε φορά που πιάνεται ένα ελληνικό σώμα με σώμα βουλγάριο, τις τρων οι Βούλγαροι. Γιατί στα '97 νικήθηκαν οι Έλληνες; Τι διαφορά έχει;

- Η διαφορά είναι που εδώ έχουμε αρχηγό το Δεσπότη, ενώ στα '97!... Στα '97 μας έλεγαν Τουρκόσπορους εμάς τους Τουρκομερίτες οι κύριοι σακαράκηδες με τις λουστραρισμένες μπότες, που εγκατέλειψαν τη Λάρισα κι έτρεχαν σα λαγοί, αποκομίζοντας κοτόπουλα...

Σώπασε ο Γρέγος και δάγκασε τα χείλια του που έτρεμαν.

- Ήσουν εκεί; ρώτησε ο Αποστόλης, που, στη λαχτάρα του ν' ακούσει, παράβλεπε τις αστραπές που άναβαν στα μάτια του Γρέγου.

Ο Βασίλης έκανε ένα νόημα του χεριού.

- Ας' τα αυτά, είπε μαλακά του Γρέγου. Τι τα ξαναλές;

- Δε με μέλει να τα πω πια σήμερα, είπε πιο ήσυχα ο Γρέγος. Στα Κουρφάλια, αν πάμε, δε θα γυρίσουμε πολλοί. Και είδα το μάγο στον ύπνο μου χθες.

- Ποιο μάγο; ρώτησε λαχταριστά ο Αποστόλης. Και είπε ο Γρέγος:

- Η Ουγκάντα είναι περίεργος τόπος, με μαύρες φυλές διάφορες - άλλες ήμερες, που γίνηκαν Χριστιανοί, και άλλες άγριες, που τρων ανθρώπινο κρέας, που κρυμμένοι μες στα πυκνά τους δάση σκοτώνουν διαβάτες με φαρμακερές σαίτες ή με λόγχες, και ύστερα τους τρων ωμούς, ή ξεθάβουν πεθαμένους και τους τρων, κρυφά από τις αγγλικές αρχές που κατέχουν την Ουγκάντα. Έχουν και μάγους, που για όλα κάνουν μάγια, για να φέρουν βροχή ή και να ρίξουν κατάρες και άγριες τιμωρίες στους εχθρούς τους. Ένα μάγο τον γλίτωσα από

τους ανθρωποφάγους, που ετοιμάζονταν να τον ξεσχίσουν ζωντανό...

- Πώς τον γλίτωσες; ρώτησε λαχανιασμένος ο Αποστόλης.

- Δεν ήταν δύσκολο. Είχα περίστροφο, και ήταν πυγμαίοι, μια φυλή που είναι κοντόσωμοι, τόσοι δα όλοι τους!

Με μια ξανάστροφη έριξα τρεις, και με μια πιστολιά σκόρπισα τους άλλους. - Και ο μάγος;

- Ο μάγος μου φιλούσε τα πόδια και ρωτούσε τι θέλω να μου χαρίσει. Του είπα: «Να μου πεις πότε θα πεθάνω». Μου αποκρίθηκε: «Όταν έλθω και σ' επισκεφθώ στον ύπνο σου, ετοιμάσου. Σε τρεις μέρες θα πεθάνεις!» Και ήλθε τη νύχτα χθες, στον ύπνο μου. Και έχω ένα χρέος... Και δεν το ξεπλήρωσα ακόμα...

Ο Βασίλης τον διέκοψε.

- Κρίμα που σ' έχω και για ξυπνό, του είπε. Και πιστεύεις τέτοια παραμύθια, που κλώθουν γριές ξεμωραμένες... είπε αργά.

Ο Γρέγος γέλασε αμέριμνα.

- Είτε τα πιστεύω είτε όχι, δεν αλλάζει το πεπρωμένο, είπε.

- Τι θα πει αυτό; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Σα να πούμε, το γραφτό. Κι εμένα μου είναι γραφτό να μη γυρίσω πια στην Ελλάδα.

- Γιατί; Γιατί; αναφώνησε ο Αποστόλης.

- Γιατί έτσι, είπε ο Γρέγος, με τρόπο που έκοψε κάθε συνέχεια κουβέντας.

Και κλείστηκε πάλι στη συνηθισμένη του μυστικότητα. Ξαπλώθηκε πάλι χάμω κι έκλεισε τα μάτια του.

Όλη κείνη τη μέρα γύριζε και ξαναγύριζε ο Αποστόλης στο νου του όσα είχε ακούσει. Για την Ουγκάντα, θα ρωτούσε την κυρία Ηλέκτρα. Εκείνη τα ήξερε όλα. Θα ήξερε και για τις άγριες φυλές της Ουγκάντας. Μα η προφητεία του μάγου τον τάραιζε ως τα σωθικά του. Να πεθάνει ο Γρέγος!... Έτσι μεγάλος, χεροδύναμος, ανίκητος! Ποιος θα κοτούσε ποτέ να τον χτυπήσει; Μια σφαίρα; Έτσι να 'κανε με το χέρι του, θα τις μάζευε τις σφαίρες σα στραγάλια... Και το βράδυ, σα γύρισαν από το πανηγύρι του Νιχωριού οι άντρες με γέλια και τραγούδια, του φάνηκε η χαρά τους σαν παραφωνία: Γέλια έκαναν πολλά οι άντρες. Στο Νιχώρι τους είχαν ψήσει αρνιά και τους είχαν κεράσει κρασί και ούζο, και, καλύτερο, είχαν καλέσει κάτι Τούρκους που περνούσαν από κει με δυο χωροφύλακες, και διασκέδασαν και αυτοί μαζί τους. Μα στο μεταξύ είχε βάλει ο καπετάν Νικηφόρος παιδιά του να τους φυλάγουν, έτσι που να μην τους επιτρέψουν να φύγουν από το Νιχώρι, ούτε την αυριανή, ούτε την ακόλουθη νύχτα, μην τύχει και πουν τίποτα για τις κινήσεις των σωμάτων και βάλουν υποψίες οι αρχές. Έτσι, ας πήγαιναν στο καλό.

Μαζί με τους αντάρτες και τον Νικηφόρο ανέβηκε στο πάτωμα του Τσέκρι κι ένας ηλικιωμένος, αντάρτικα ντυμένος, με ψαρά μαλλιά και οργωμένο πρόσωπο. Ήταν ο καινούριος υπαρχηγός του καπετάν Νικηφόρου, ο διάδοχος του, νεοφερμένος, με το πολεμικό όνομα Νικηφόρος ο Δεύτερος. Δεν έπρεπε, σα θα έφευγε ο Αρχηγός, να το μάθουν οι Βούλγαροι και να πάρουν θάρρος, πως έφυγε ο καπετάν Νικηφόρος που τους είχε εμπνεύσει τέτοιο τρόπο.

- Μα δεν τον αγάπησαν ακόμα οι άντρες, είπε ο Περικλής του Αποστόλη που τον ρωτούσε. Είναι λίγο απότομος. Μας παίρνει με το άγριο. Και είναι όλοι απαρηγόρητοι που φεύγει ο Αρχηγός. Να μας έμενε τουλάχιστον ο καπετάν Ακρίτας...

Ντροπαλά, ταπεινωμένος για την άγνοια του, ρώτησε ο Αποστόλης:

- Ξέρεις εσύ, Περικλή; Είναι σοφοί οι μάγοι της Ουγκάντας;

- Οι μάγοι της Ουγκάντας; Δεν ξέρω τίποτα για την Ουγκάντα και τους μάγους της. Πού τους άκουσες εσύ;

Ο Αποστόλης του διηγήθηκε όσα είχε πει ο καπετάν Ακρίτας εκείνη τη μέρα, για την προφητεία του μάγου της Ουγκάντας, για τον πόλεμο του '97, για την προσβολή που του είχε κάνει ένας «σακαράκας με γυαλιστές μπότες», επίσης και πως του ήταν γραφτό να μη γυρίσει πια στην Ελλάδα. Ο Περικλής σήκωσε τα φρύδια του με απορία.



- Γιατί να μην ξαναπάγει στην Ελλάδα; έκανε. Ποιος τον εμποδίζει; Ακόμα είναι λίγοι μήνες, το ξέρω πως ήταν εκεί ο καπετάν Ακρίτας. Τι σου είπε; Δεν τον ρώτησες γιατί του είναι γραφτό;

- Τον ρώτησα. Μου είπε: «Γιατί έτσι».

Τα δυο αγόρια έμειναν συλλογισμένα. Μα δεν είπε ο Αποστόλης «Τούτος δεν είναι ο καπετάν Ακρίτας, και λέγεται Γρέγος», ούτε του εκμυστηρεύθηκε ο Περικλής πως από καιρό είχε υποψίες ότι ο γίγας χεροδύναμος, που τότε εδώ ήταν και τότε εκεί, αναλόγως που τον χρειάζονταν ο Αγώνας, στο ένα ή στο άλλο μέρος, πάντα μόνος, αρχηγός χωρίς ακολούθους, καπετάνιος χωρίς άντρες, δεν ήταν ο γνήσιος καπετάν Ακρίτας, παρά κρύβονταν πίσω από ξένο όνομα. Και ο καθένας τους κράτησε για τον εαυτό του σκέψεις και απορίες.

Την άλλη μέρα, από το πρωί κατάφθαναν μυημένοι νέοι χωρικοί απ' όλα τα γύρω χωριά. Πού θα πήγαιναν, δεν ήξεραν. Μα τους καλούσε ο καπετάν Νικηφόρος να πολεμήσουν, και όλοι έτρεχαν, πρόθυμοι να σκοτωθούν, και πήγαιναν όπως τους είχαν διατάξει, άλλοι στους Αγίους Αποστόλους και άλλοι στο Τσέκρι. Από την καλύβα Μπούρα είχαν έλθει πλάβες πολλές, και αφού συσκέφθηκε ο Αρχηγός με τον υπαρχηγό του, τους καπεταναίους και τους οδηγούς, έδωσε το σημείο της αναχωρήσεως στις πέντε το απόγευμα, και ξεκίνησε με τους άντρες του για την καλύβα Αγίους Αποστόλους.

Είχαν έλθει ευτυχώς πολλοί χωρικοί. Ο Νικηφόρος χώρισε εξήντα άντρες, για να φυλάξουν τις διάφορες καλύβες και τις σκάλες Τσέκρι και Αγίων Αποστόλων, όπου άφηνε πολλές πλάβες για την επιστροφή. Έπρεπε και οι δυο σκάλες να είναι ελεύθερες και φυλαγμένες, έτσι που να είναι βέβαιοι οι αντάρτες να βρουν μέσον επιστροφής, αναλόγως πού θα χρειάζονταν να επιβιβαστούν στη μια ή στην άλλη σκάλα, όταν θα γύριζαν από την επικίνδυνη τους επιχείρηση. Ύστερα, το σώμα ολόκληρο αποβιβάστηκε στη σκάλα των Αγίων Αποστόλων. Ήταν εξηνταοκτώ άντρες, όλοι αφοσιωμένοι ως το θάνατο στον Αρχηγό τους. Μεταξύ τους, ο Αντώνης από το Βόλο, που σαν άκουσε πως τον αφήνει ο Αρχηγός για φύλαξη της καλύβας, έπεσε στα πόδια του με τέτοια κλάματα, με τέτοια παρακάλια, να τον πάρει και αυτόν, να εκδικήσει στη μάχη όσα κακά τράβηξε από Βουλγάρους και τούρκικες φυλακές, ώστε συγκινήθηκε ο καπετάν Νικηφόρος και τον πήρε μαζί.

- Ποιος από μας καταδέχεται να μείνει! είπε χαμηλόφωνα ο Μήτσος στον Βασίλη.

Και μες στα δόντια του μουρμούρισε ο Περικλής:

- Ποιος από μας θα το παραδεχθεί;

Γιατί σαν έφθασαν στη σκάλα και κατέβηκαν όλοι, ο καπετάν Νικηφόρος παραμέρισε τον Περικλή και τον Αποστόλη. Έφευγαν, λέει, για σκληρή κι επικίνδυνη επιχείρηση, και τα δυο αυτά νέα αγόρια αρνούσαν να τα πάρει. Πρώτη φορά τότε είπε στους άντρες του πως παν στα Κουρφάλια. Είχε μάθει πως έφυγε από μέσα ο τούρκικος στρατός, και είχε την ελπίδα πως δε θα πρόφθασε να έλθει άλλος. Ήταν η κατάλληλη στιγμή να χτυπήσει το χωριό. Στα σκοτεινά, στη σιωπή της έρημης ακρολιμνιάς, ο Αρχηγός μίλησε τότε στα παλικάρια του. Τους σύστησε ψυχραιμία, θάρρος, και να μην απομακρύνονται από τους καπεταναίους τους.

- Γιατί, τους είπε, στις νυχτερινές επιχειρήσεις ο μεγάλος κίνδυνος είναι η διάσπαση του σώματος και οι παρεξηγήσεις.

Ήταν ο ίδιος πολύ συγκινημένος. Πρώτη φορά οδηγούσε τόσους άντρες σε τέτοια σκληρή εκστρατεία. Και η γνώση πως από μια δική του απροσεξία ή απερισκεψία, μπορούσαν τα εβδομήντα αυτά παλικάρια να χαθούν, τον τάραζε. Και όμως την ευθύνη την έπαιρνε χωρίς δισταγμό και δειλία, κι ένιωθε ένα αίσθημα χαράς και υπερηφάνειας πως θα τους οδηγούσε αυτός.

- Σώμα ελληνικό δεν τόλμησε ακόμα να προσβάλει τη φωλιά αυτή των κοιμητζίδων, τους είπε. Μα μιας και ξεκινήσαμε, πρέπει να μπούμε στο χωριό και να τιμωρήσουμε τους δολοφόνους των αδελφών μας.

Και τους παράγγειλε πάλι:

- Κανείς σας να μην πειράξει γυναίκα, παιδί ή γέρο. Στον πατριωτισμό σας και στην παλικαριά σας εμπιστεύομαι την επιτυχία μας, παιδιά!

Η συγκίνηση του είχε μεταδοθεί και στους άντρες του. Έκανε το σταυρό του και όλοι τον μιμήθηκαν. Κανένας δε μιλούσε. Όλοι όμως ήταν αποφασισμένοι να πέσουν ως τον τελευταίο, αλλά να μην ντροπιάσουν τον Αρχηγό τους.

- Πάμε τώρα, παιδιά, και ο Θεός μαζί μας, είτε ο Νικηφόρος. Εμπρός! Μαρς!

Με κοκκινισμένα από κλάματα μάτια άκουε ο Αποστόλης, ακουμπισμένος πάνω στον Περικλή.

- Δουλειά σου έδωσε σένα; ρώτησε χαμηλόφωνα.

- Όχι. Καμιά.

- Έφερες τον Μάγκα;

- Ναι. Είναι στην πλάβα.

- Πάρ' τον και πάμε κρυφά. Νύχτωσε. Δε θα μας δουν. Και ο Μάγκας θα μας οδηγήσει στα ίχνη τους, είτε ο Αποστόλης.

Η ανθρώπινη αλυσίδα είχε ξεκινήσει με το μπάμπια - Τάσο οδηγό, τον καπετάν Νικηφόρο δεύτερο, ύστερα τον Ζαφειρίου και τον Κουκουδέα, και τα παιδιά του τμήματος του Αρχηγού. Σιωπηλά ακολουθούσαν και τ' άλλα τμήματα, με τους οδηγούς και τους καπεταναίους τους, και ανάμεσα τους χόθηκαν κρυφά και ο Βασίλης και ο Γρέγος, αν και αυτοί δε συμπεριλαμβάνονταν στο σώμα του καπετάν Νικηφόρου.

- Μα ποιος από μας καταδέχεται να μείνει; επανέλαβε ο Βασίλης που πήγαινε κοντά στον Μήτσο.

Ο Γρέγος δε μιλούσε. Σιωπηλός, ασυγκίνητος, προχωρούσε, τα μάτια στυλωμένα στο πρώτο τμήμα του καπετάν Νικηφόρου. Βγήκε το φεγγάρι και χρειάστηκε προσοχή περισσότερη. Γιατί θα περνούσαν από το χωριό οι Άγιοι Απόστολοι, όπου ήταν τούρκικος στρατός, και από άλλα χωριά και στάνες, από δυο κισιάδες αρβανίτικες, που μπορούσαν να τους προδώσουν και να τους κόψουν οι Τούρκοι την υποχώρηση στη Λίμνη όταν θα επέστρεφαν. Πάλι έδειξε ο μπάμπια - Τάσος την ικανότητα του, διαλέγοντας πάντα κρυφά κατατόπια, περνώντας τη μακριά ανθρώπινη κορδέλα από μέρη σκεπά, πίσω από λόφους ή μέσα σε χαράδρες. Ώσπου έφθασαν σ' ένα σύδεντρο μέρος, στην αρχαία Πέλλα, και, μέσα στα δέντρα κρυμμένοι οι άντρες κάθισαν και αναπαύθηκαν. Απ' έξω από τους Αγίους Αποστόλους πέρασαν χωρίς επεισόδιο, και λοξοδρομώντας σιωπηλά, αποφεύγοντας κάθε κρότο, ύστερα από τρεισήμισι ώρες δρόμο, έφθασαν κάτω από ένα λόφο, ως ένα τέταρτο έξω από τα Κουρφάλια. Πίσω, τότε κυρτοί και τότε όρθιοι, τότε στα τέσσερα, σα γάτες ή τσακάλια, και τότε ξαπλωμένοι μπρούμυτα, μην τους ανακαλύψουν, ακολουθούσαν τα δυο αγόρια. Κολλητά στον Περικλή, σα ν' αντιλαμβάνονταν την ανάγκη να κρυφθεί, σιωπηλά και μαλακά έτρεχε ο Μάγκας. Κρυμμένος πίσω από χαμηλά παλιούρια κοίταζε ο Περικλής το ακίνητο μπουλούκι των ανταρτών, που στο φως του φεγγαριού δεν ξεχώριζε από το διπλανό λόφο.

- Τι κάνουν; ρώτησε τον Αποστόλη πλάγι του. Βλέπεις, εσύ;

- Τίποτα δεν κάνουν. Αναπαύονται... Βλέπεις αυτό το δέντρο το κυρτό στο λόφο; Είναι ο Αρχηγός με τα κιάλια του. Κατασκοπεύει.

Συγκινημένος είπε ο Περικλής:

- Μου θυμίζει τον παππού μου. Έτσι τον θυμούμαι σε μιαν επανάσταση της Κρήτης, σαν ήμουν μικρός, που είχαμε πάρει τα βουνά, και κοίταζε τους Τούρκους από ένα λόφο, πριν ανάψει το τουφέκι από το μέρος των Ελλήνων. Ήταν το τραγικό '97, που χάθηκε τόσο ντροπιασμένα, στη φυγή της Λαρίσης...

Το κυρτό δέντρο του λόφου χαμήλωσε, χάθηκε.

- Ξαπλώθηκε ο Αρχηγός, αναπαύεται... είπε ο Αποστόλης. Σαν ξεκινήσουν, ξεκινούμε κι εμείς.

Μα τα γατίσια του μάτια δεν ξεκολλούσαν από το ανθρώπινο μπουλούκι, που σιγά σιγά ξεδιπλώθηκε, αραίωσε, χωρίστηκε και προχώρησε αργά, σχεδόν αόρατα, κατά τα Κουρφάλια. Σηκώθηκαν τότε και τα δυο αγόρια και προχώρησαν προς το λόφο όπου ανέβηκαν συρτά.

- Έχει βάλει φρουρούς ο Αρχηγός, μουρμούρισε ο Αποστόλης. Θα μας δουν αν σηκωθούμε...

- Περίμενε ν' αρχίσει το τουφέκι, αποκρίθηκε ο Περικλής. Και πιάνοντας το Μάγκα, τον έχωσε κάτω από τη μασχάλη του και τον σκέπασε μες στην κάπα του. Κίνηση φάνηκε στο χωριό.

- Και οι Βούλγαροι είχαν βίγλες... Υποχωρούν... Δε φαίνονται όμως τρομαγμένοι... Θα τους είδαν τους δικούς μας και τους πήραν για τούρκικο στρατό, εξήγησε ο Αποστόλης που παρακολουθούσε κάθε κίνηση στους δρόμους του χωριού που απλώνουνταν παρακάτω.

Έξαφνα, ένα τμήμα από αντάρτες χύθηκε σ' ένα δρόμο. Μια φωνή ακούστηκε, ένα σύνθημα. Χωρικοί οπλισμένοι πετάχθηκαν από τα σπίτια, βγήκαν από παραδρόμους. Και το τουφέκι άναψε. Μα συνάμα, τρεχάτα κατάφθασαν άλλοι αντάρτες, πηδώντας σαν ελάφια πάνω από εμπόδια και τάφρους.

- Ο Αρχηγός! Ο Αρχηγός! Αυτός ο ψηλός, εκεί μπροστά... Έλα, Περικλή!... έκανε πνιγμένος από συγκίνηση ο Αποστόλης.

Και τα δυο αγόρια κατρακύλησαν το λόφο, έδωσαν το σύνθημα και πέρασαν από τους φρουρούς χωρίς να τους σταματήσει κανένας.

Οι Βούλγαροι, τρομαγμένοι, είχαν υποχωρήσει και διαλυθεί. Η τόλμη της επιθέσεως τους είχε παραζαλίσει. Χρειάστηκε λίγη ώρα για να συνέλθουν, να μαζέψουν τις δυνάμεις τους, να ξανασυνταχθούν. Στο μεταξύ, οι αντάρτες έκαιαν τα σημασιμένα σπίτια των κοιμητήδων, έβγαζαν τις γυναίκες, τους γέρους και τα παιδιά, συνελάμβαναν τους νέους, ανέκριναν, έδεναν εκείνους που δεν ήθελαν να υποταχθούν, πυροβολούσαν όσους χτυπούσαν. Σ' ένα σπίτι που καίονταν, οι γυναίκες, κλαίγοντας, γύρευαν να σώσουν τα υπάρχοντα τους. Συγκινημένοι μπήκαν μέσα οι αντάρτες και τις βοήθησαν να μαζέψουν ρούχα, στολίδια, ακόμα κι έπιπλα, και τους τα παρέδωσαν χωρίς να κρατήσουν τίποτα. Κι επειδή έκλαιγαν ακόμα οι γυναίκες, βοήθησαν οι αντάρτες να οβήσουν και τη φωτιά και να σώσουν το σπίτι. Μα στο μεταξύ είχαν ανασυνταχθεί οι Βούλγαροι. Οπλισμένοι ως τα δόντια αντεπετέθησαν στους Έλληνες από διάφορα μέρη, και μάχη ξέσπασε άγρια. Αστραπές διασταυρώνουνταν από τα παράθυρα, και στο δρόμο είχαν έλθει οι αντίπαλοι χέρια με χέρια. Ο πάταγος ήταν φοβερός. Το τουφέκι βροντούσε παντού. Συγχρόνως και φωνές, διατάγματα, ολολυγμοί γέμιζαν τον αέρα.

Τα δυο αγόρια είχαν χωθεί ανάμεσα στους αντάρτες και πολεμούσαν και αυτά. Ο Περικλής είχε το τουφέκι του, μα ο Αποστόλης δεν είχε, γύρευε να τα βγάλει πέρα με το πιστολάκι που του είχε χαρίσει ο Άγρας. Αγριεμένος από τη μάχη, του είπε ο Περικλής:

- Έμπα σ' ένα σπίτι, πάρε κανένα τουφέκι και ξαναέλα!

Και ο Αποστόλης μπήκε από ένα χαμηλό παράθυρο στο πρώτο χωριατόσπιτο που έτυχε. Μπροστά του είδε ένα γέρο χωρικό, που από το βάθος της κάμαρας κοίταζε τη μάχη έξω στο δρόμο. Φαίνονταν να παρακολουθεί με περισσότερη περιέργεια παρά φόβο το τουφεκίδι του δρόμου, και στο χέρι κρατούσε ένα περίστροφο. Σαν αγρίμι, ξαφνικά, ρίχθηκε πάνω του ο Αποστόλης, κρεμάστηκε στο χέρι του και του άρπαξε το όπλο.

- Δε θα σου κάνω κακό, του είπε βουλγάρικα, μα δώσε μου το πιστόλι σου.

Ελληνικά του αποκρίθηκε κείνος:

- Ανόητε! Θα πρόφθαινες, νομίζεις, να μου το πάρεις, αν δεν έβλεπα πως είσαι Ρωμιός; Άφησε μου το όπλο μου, δε σε ωφελεί εσένα, δεν τραβά μακριά. Άνοιξε την κασόνα πέρα και πάρε το γκρα που είναι μέσα. Έχει και φυσίγγια.

Ξαφνισμένος τον κοίταζε ο Αποστόλης.

- Είσαι και συ Ρωμιός; ρώτησε.

- Ναι, είμαστε κάμποσοι. Μα πού να μιλήσομε! Σας περιμένομε τόσον καιρό! Επιτέλους ήλθατε!

Και πρόσθεσε, κοιτάζοντας το δρόμο:

- Αν νικήσετε απόψε, θα γυρίσει Πατριαρχικό το χωριό. Αν νικηθείτε όμως...

Και γυρνώντας στον Αποστόλη:

- Ποιος είναι Αρχηγός σας; ρώτησε. Πες του να πιάσει τον Μήτηρη Τάνε και να κάψει το σπίτι του. Μα πριν το κάψει, να βρει τα γράμματα του Ζλατάν.

- Ποιο είναι το σπίτι του; ρώτησε γοργά ο Αποστόλης, όλα του τα λαγωνικά ένστικτα ξυπνημένα, έτοιμα.

- Στον τρίτο δρόμο αριστερά, το τέταρτο σπίτι, με κεραμίδια. Να, πάρε το γκρα, πρόσθεσε.

Και ανοίγοντας την κασόνα του έδωσε τουφέκι και φυσίγγια.

- Τρέχα γρήγορα, του είπε, και πρόφθασε τα γράμματα. Κάτι κακό ετοιμάζει ο Ζλατάν.

Ο Αποστόλης είχε πηδήξει κιόλα από το παράθυρο. Μα σαν έφθασε στο δρόμο που του είπε ο γέρος, είδε πως το σπίτι του Μήτηρη Τάνε καίονταν, και μάχη άγρια γίνονταν από τα παράθυρα του στο δρόμο και από το δρόμο στο σπίτι. Ο καπετάν Νικηφόρος είχε φθάσει τρεχάτος, και ο Ζαφειρίου με τον Αντώνη το Βολιώτη έριχναν χεροβομβίδες στην πόρτα και στα παράθυρα. Η πόρτα άνοιξε, γυναίκες πετάχθηκαν έξω, και δυο άντρες τις ακολούθησαν. Οι αντάρτες έπιασαν τις γυναίκες και τις γλίτωσαν. Τους άντρες όμως τους τουφέκισαν πριν προφθάσουν να φύγουν. Ο Αποστόλης έκανε να μπει στο σπίτι από το καμένο παράθυρο. Μα την ίδια ώρα, μ' έναν πάταγο τρομερό, γκρεμίστηκε η στέγη, πετώντας φλόγες και σπίθες ως τα μεσουράνα. Ήταν πια αργά. Ολόκληρο το σπίτι ήταν μια θάλασσα από φλόγες.

Δυο ώρες πολεμούσαν. Ο κίνδυνος ήταν μεγάλος. Μιάμιση ώρα μακριά ήταν χωριά με τούρκικο στρατό, που μπορούσε κάθε στιγμή να παρουσιαστεί και να κόψει στους Έλληνες την υποχώρηση. Ο υπαρχηγός, απ' έξω από το χωριό, έστειλε τρεις άντρες να πουν του καπετάν Νικηφόρου πως κάπου πυροβολούν Βούλγαροι και πως είναι ώρα να φύγουν, μη φθάσουν οι Τούρκοι. Μα ο καπετάν Νικηφόρος είχε μεθύσει από τη μάχη και την ανέλπιστα επιτυχία. Από παντού έφευγαν οι Βούλγαροι ή παραδίνονταν. Είχε πιάσει ο Αρχηγός ομήρους και είχε ανακρίνει, τιωρήσει, κάψει, ρημάξει τη φωλιά των κομιτατζήδων. Νικημένοι, αποθαρρημένοι, παραδίνονταν οι άντρες, και άλλη μισή ώρα έμεινε εκεί ο καπετάν Νικηφόρος για ν' αποτελειώσει το έργο του και ν' ασφαλίσει τη νίκη. Και τέλος, σέρνοντας μαζί του ομήρους, νέους και παιδιά, βγήκε κι εκείνος με τους άντρες του από το χωριό. Μα εκεί τον ακολούθησαν δυο τρεις γέροι, και κλαίοντας ζητούσαν πίσω τα παιδιά τους.

- Μαλέσκιτε! Μαλέσκιτε! έλεγαν και ξανάλεγαν.

Συγκινήθηκε ο καπετάν Νικηφόρος και διέταξε ν' αφήσουν όλα τα μικρά. Μόνο πέντε νέους πήρε μαζί του ομήρους, για να εμποδίσει αντεκδικήσεις στους Έλληνες που κατοικούσαν στα Κουρφάλια.

Γοργά επέστρεφε το σώμα, με το μπάριμπα - Τάσο που προχωρούσε μπροστά, απλώνοντας τα κοντόχοντρα πόδια του όσο πιο γρήγορα μπορούσε, παίρνοντας από διαφορετικούς αλλόγυρους, αλάργα από το χωριό Άγιοι Απόστολοι, όπου ήξεραν πως ήταν Τούρκοι, πενήντα άντρες μ' έναν αξιωματικό. Ίσια πήγαν στη σκάλα των Αγίων Αποστόλων, όπου φύλαγαν άντρες και πλάβες. Η μέρα χάραζε. Ο Βάλτος, με τη νεόβγαλτη πυκνή του βλάστηση, τα πλατόφυλλα νούφαρα, τα σαπισμένα παλιά φυτά και τα τελματώδη νερά του, αναθυμιάζε μια βόχα σαπίλας και μούχλας, που έπιανε τους άντρες στο λαιμό, γίνονταν πιο αισθητή ύστερα από την έξοδο τους στον καθαρό αέρα του κάμπου.

- Και σ' αυτή την κόλαση ζούμε επτά μήνες τώρα!... είπε ο καπετάν Παντελής, κοιτάζοντας τις μυριάδες φτερωτά έντομα, που δειλά ακόμα, μια σηκώνουνταν, μια κατακάθιζαν και φτερούγιζαν και στριφογύριζαν στα νούφαρα και στα νερά της Λίμνης.

Μα ο καπετάν Νικηφόρος βιάζονταν.

- Όλοι στις πλάβες! πρόσταξε. Μετρηθείτε. Πόσοι είμεθα;

Οι άντρες μετρήθηκαν. Βρέθηκαν εξήντα οκτώ, όπως είχαν φύγει. Με απορία είδε ο καπετάν Νικηφόρος τον Βασίλη.

- Πώς βρέθηκες εδώ, εσύ; ρώτησε.

Και πρόσταξε. Ξαναμετρηθείτε. Προστέθηκε άλλος ένας, είμεθα περισσότεροι. Οι άντρες ξαναμετρήθηκαν. Βρέθηκαν πάλι εξήντα οκτώ. Μα από κείνους που είχαν ξεκινήσει, ένας έλειπε. Ο Μήτσος Βασιωτάκης δεν

ήταν πια μαζί τους.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΕ

Από το καμένο σπίτι του Μήτηρη Τάνε, ο Αποστόλης είχε γυρίσει άπρακτος στο χωριατόσπιτο του γέρου. Τον βρήκε όπως τον είχε αφήσει, με το περίστροφο στο χέρι, κοιτάζοντας το δρόμο.

- Το σπίτι κάηκε, έφθασα αργά, είπε λαχανιασμένος από το τρέξιμο ο Αποστόλης. Δεν πήρα τα γράμματα.
- Τον Μήτηρη Τάνε τον σκότωσαν; ρώτησε ο γέρος.
- Δεν τον γνωρίζω. Μα σκότωσαν δυο που βγήκαν από την πόρτα του.
- Περίμενε με δω, πάγω να βεβαιωθώ. Μη μας δουν όμως μαζί. Μπορεί και να βαστά κανένα γράμμα πάνω του. Πάγω να τον ψάξω, είπε ο γέρος.

Και βγήκε έξω. Στο δρόμο πολεμούσαν ακόμα. Από το παράθυρο κοίταζε ο Αποστόλης τη μάχη, χωρίς να φαίνεται. Έξαφνα, ένα σκυλάκι πήδηξε μέσα, ρίχθηκε πάνω του με κλάματα χαρούμενα. Την ίδια ώρα ο Περικλής δρασκελίζε το πεζούλι του παραθύρου και λαφριά πηδούσε στην κάμαρα.

- Τι κάνεις εδώ; ρώτησε. Τρόμαξα να σε βρω! Χωρίς τον Μάγκα θα σε γύρευα ακόμα. Και κόντευε να με δει ο Αρχηγός...

Ο Αποστόλης του είπε όσα ήξερε και πως περίμενε το γέρο. Μια κανάτα νερό στέκουνταν σ' ένα ράφι. Την πήρε ο Περικλής και ήπιε λαίμαργα.

- Φύγαμε χωρίς παγούρια, είπε' φερθήκαμε σαν αμάθητα σχολιαρόπαιδα. Και τούτο το νερό βρωμά! Πουφ! Μα άκουσε να σου πω! Με είδε ο Μήτσος και με μάλωσε...
- Θα μεις μαντατέψει; ρώτησε ανήσυχα ο Αποστόλης.
- Όχι. Μα μου είπε πού να τον βρούμε, έξω από το χωριό, να γυρίσομε, λέγει, μαζί. Είχε δίκαιο ο Αρχηγός πως ο κίνδυνος είναι στη διάσπαση του σώματος και στις παρεξηγήσεις. Ένας σκοπός δικός μας δεν τον γνώρισε, που πηδούσε πάνω από ένα χαντάκι με τον μπάριμπα - Τάσο, τον Κουκουδέα και τον Ζαφειρίου, και τον πυροβόλησε.
- Τον χτύπησε; αναφώνησε ο Αποστόλης.
- Όχι! Ήταν συννεφιά ευτυχώς, και στη βία του ο σκοπός δε σημάδεψε καλά. Αστόχησε το βόλι. Τώρα πολεμά το σώμα του εδώ κοντά. Έφυγα μη με δει και με αναγνωρίσει...

Ο γέρος επέστρεφε. Είχε δει τα δυο πτώματα. Δεν ήταν του Τάνε. Ήταν δυο ακόλουθοι του. Ο Τάνε κάηκε ή γλίτωσε. Μα οι αντάρτες είχαν νικήσει, πέντε έξι σπίτια είχαν καεί, οι χειρότεροι κομιτατζήδες είχαν πέσει, οι άλλοι έφευγαν, κρύβονταν, παραδίνονταν. Η μάχη είχε κοπάσει, το τουφεκίδι ολοένα λιγότευε, κάπου κάπου μακριά ακούονταν κανένα δυο πυροβολισμοί, και πάλι σώπαιναν. Τ' αγόρια βγήκαν στο δρόμο. Παντού ερημιά, τρόμος, σιωπή. Τα παράθυρα όλα κλειστά, και οι πόρτες επίσης. Κάπου κάπου ένας θρήνος γυναικείος ακούονταν πίσω από τα ξύλινα κανάτια. Και πάλι απλώνονταν σιωπή.

Ο γέρος τους είχε ακολουθήσει.

- Για πού τραβάτε; ρώτησε.
- Γι' αυτόν το λόφο.
- Δεν περνάτε από δω. Είναι σειρά βουλγάρικα σπίτια, και πίσω από τα παραθυρόφυλλα θα παραμονεύουν. Πάτε από πάνω, κάνετε αλλόγυρο, θα βρείτε μια χαράδρα που θα σας βγάλει στο λόφο. Στο καλό, παιδιά μου! Τ' αγόρια έκαναν όπως τους είπε ο γέρος. Μα έχασαν ώρα. Σαν έφθασαν στο λόφο βρήκαν τον Μήτσο μόνο. Το σώμα όλο είχε φύγει, μα, πιστός στο λόγο του, είχε μείνει πίσω ο Μήτσος και περίμενε τον εξάδελφο του και τον Αποστόλη.
- Στα σκοτεινά δε θα τους ξαναβρούμε, είπε σκοτισμένος.

- Θα βρω εγώ το δρόμο, αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Ένα δρόμο που έκανα μια φορά, δεν τον χάνω ποτέ...
  - Κι έχομε και το σκύλο, είπε μια βαθιά φωνή κοντά τους.
  - Πάλι εσύ, καπετάν Ακρίτα!... αναφώνησε ο Μήτσος. Τι μου γυρεύεις απόψε και όλο σε βρίσκω κοντά μου; Πώς έμεινες πίσω;
  - Εσύ δεν έμεινες τάχα, για να συνοδεύσεις δυο τρελόπαιδα; έκανε ήσυχα ο Γρέγος.
- Συγκινημένος είπε ο Μήτσος:
- Μου έσωσες τη ζωή μια φορά, καπετάν Ακρίτα, σαν πέταξες από το χέρι του Βουλγάρου το τουφέκι του, και με ξαναγλίτωσες...
  - Κι εσύ θα 'κανες το ίδιο, διέκοψε με απάθεια ο Γρέγος. Μα μη χασομερνούμε. Έχομε δρόμο πολύ ως το Βάλτο.
  - Γιατί έμεινες πίσω; ρώτησε ο Μήτσος.
  - Δεν ξέρει ο Αρχηγός πως έφυγα, ώστε δε θα με γυρεύει. Και είπα κάλλιο δυο άντρες παρά ένας. Δεν είναι βέβαιο πως θα βρούμε το δρόμο ελεύθερο. Και τα παιδιά δε λογαριάζουν.
- «Τα παιδιά» λογάριάζαν τον εαυτό τους και πειράχθηκαν με τα λόγια του Γρέγου. Ο Αποστόλης εννοούσε ν' αποδείξει την χρησιμότητα του, και αναλαμβάνοντας την αρχηγία, γοργά κατέβηκε το λόφο και ξαναπήρε το δρόμο από τον οποίο είχαν έλθει. Πλάγι του, ρουθονίζοντας και μυρίζοντας το χώμα έτρεχε ο Μάγκας. Κανένας δε μιλούσε. Ο Γρέγος πήγαινε δεύτερος, ύστερα ο Περικλής και τελευταίος ο Μήτσος. Πέρασαν μίαν αρβανίτικη κισιάδα, χωρίς να τους αντιληφθεί κανένας. Πλησίασαν στο χωριό Άγιοι Απόστολοι, και ο οδηγός, ακολουθώντας το παράδειγμα του μπάριμπα - Τάσου, κατέβαινε σε μια χαράδρα, για να πηγαίνουν στα σκεπά, όταν ο Μάγκας άρχισε να δίνει σημεία ανησυχίας. Πήγαινε, ήρχονταν, μύριζε το χώμα, έτρεχε στον Περικλή και τον καλούσε με σιγανά κλάματα. Και πάλι έτρεχε μπρος, πίσω, χωρίς ν' απομακρύνεται.
- Κίνδυνος... μουρμούρισε ο Περικλής.
- Μετέδωσε ο Γρέγος τη λέξη στον Αποστόλη, και όλοι ξαπλώθηκαν χάμω. Μα τίποτα δεν ακούονταν. Μόνος ο Μάγκας έμενε ανήσυχος, ξεσκεπάζοντας τα σκυλόδοντα του και γρυλίζοντας πνιχτά. Τα σύννεφα είχαν κυλήσει, ξεσκεπασαν το φεγγάρι, που φώτιζε αμείλικτα.
- Δε μας μένει καιρός, ό,τι γίνει ας γίνει, πρέπει να φύγομε, ψιθύρισε ο Γρέγος.
- Και αθόρυβα ξαναπήραν το δρόμο τους, μες στη χαράδρα, με τον Γρέγο τελευταίο, που έκλειε τη γραμμή. Ξαφνικά όρμησε σιωπηλά ο Μάγκας σ' ένα θάμνο. Την ίδια στιγμή μια φλόγα έλαμψε και μια σφαίρα σφύριξε. Μ' έναν πήδο, προσπέρασε ο Γρέγος τον Μήτσο που ήταν μπροστά του και τον σκέπασε με το σώμα του, την ώρα που από το βάλτο δεύτερη φλόγα πετάγονταν και δεύτερος πυροβολισμός σκούσε.
- Μην τραβάτε! πρόσταξε τους δικούς του ο Γρέγος.
- Και πηδώντας με το ένα πόδι, σέρνοντας το άλλο, έπεσε με όλο του το βάρος μες στο θάμνο. Τα δυο αγόρια και ο Μήτσος είχαν ριχθεί και αυτοί στα χαμόκλαδα. Μα η πάλη είχε τελειώσει. Κάτω από τα μεγάλα χέρια του Γρέγου, που του έσφιγγαν το λαϊμό, ένας άνθρωπος ψυχοραγούσε.
- Πίσω σεις!... είπε μες στα σφιγμένα δόντια του ο Γρέγος.
- Ενας δυο σπασμοί τίναν ακόμα το σώμα του άλλου, κι έμεινε ακίνητος. Μα ακόμα δεν τον άφηνε ο Γρέγος. Τα χέρια του, σαν τσιγκέλια σιδερένια, τον βαστούσαν από το λαϊμό. Και ξαφνικά τον άφησε, κύλησε στο πλευρό, ύστερα στη ράχη και τα χέρια του απλώθηκαν ανοιχτά.
- Και τώρα φύγετε, είπε του Μήτσου που έσκυβε πάνω του. Προφθαίνετε ακόμα.
- Με φρίκη είδε ο Μήτσος, στο φως του φεγγαριού, πως ήταν σκεπασμένος αίματα. Με χέρια που έτρεμαν, τράβηξε ένα μαχαίρι που του είχε μπήξει ο άλλος στο στήθος.
- Φύγετε, επανέλαβε ο Γρέγος. Πείτε του Βασιλί πως πλήρωσε ο Μήτρη Τάνε το αίμα που έχυσε.
  - Ο Τάνε; αναφώνησε ο Αποστόλης. Αυτός είναι ο Τάνε; Ο Γρέγος έκανε να σηκώσει το κεφάλι του.

- Τον ξέρεις και αυτόν μήπως, νήπιο; έκανε κοροϊδευτικά. Ήδη ο Αποστόλης είχε ξεκουμπώσει το αντερί του Βουλγάρου, άδειαζε τις τσέπες του, σκάλιζε τη ζώνη του.

Παραμερίζοντας τα χέρια του Μήτσου, που γύρευε να σταματήσει το αίμα που ανάβρυζε από το στήθος του, ο Γρέγος ανασηκώθηκε στον άγκωνά του.

- Βρε, δεν ντρέπεσαι; είπε του Αποστόλη. Σκυλεύεις πεθαμένο;

- Τα χαρτιά του, ναι! Είχε πάρει δώσε με τον Ζλατάν! Ο Γρέγος χαμογέλασε.

- Μωρέ ανήλικο... θα γίνεις μεγάλος καπετάνιος εσύ, αν επιζήσεις, μουρμούρισε.

Και ξανάπεσε στη ράχη. Ανυπόμονα παραμέρισε τον Μήτσο, κι έναν επίδεσμο που γύρευε να του βάλει.

- Μη χάνετε ώρα, του είπε, εγώ είμαι τελειωμένος. Μου έσπασε η σφαίρα το πόδι. Δεν μπορώ να βαδίσω. Φύγετε εσείς...

- Δε σ' αφήνομε, καπετάν Ακρίτα, είπε πνιχτά ο Περικλής. Και χαμηλόφωνα πρόσταξε ο Μήτσος:

- Με τα τρία τουφέκια και τις ζώνες μας... ένα φορείο... Αγριεμένος ανασηκώθηκε ο Γρέγος.

- Φύγετε! είπε μες στα δόντια του, ή σας την ανάβω! Και άρπαξε το περίστροφο του από τη ζώνη του.

- Άναψε μας την σα θες, αποκρίθηκε ο Μήτσος, μα δε σ' αφήνομε στους Τούρκους.

Πιο γλυκά είπε ο Γρέγος:

- Στους Τούρκους δε θα μ' αφήσετε... Ξημέρωσε η τρίτη μέρα του μάγου. Μήτσο, πες του πατέρα σου πως το χρέος μου σήμερα το ξεπλήρωσα.

- Ποιο χρέος;

- Έτσι πες του. Ο Βασίλης ξέρει. Και του Βασίλη πείτε πως ζει ακόμα ο Ζλατάν, πως του μένει να σκοτώσει τον Ζλατάν... Και τώρα φύγετε. Γεια σας!

Ο Μήτσος είχε βάλει χάμω τα τρία τουφέκια και ετοιμάζονταν να λύσει τη ζώνη του... Με το γερό του πόδι τα κλώπησε ο Γρέγος.

- Θα φύγετε; γρύλισε φουρκισμένος.

- Δε σ' αφήνομε ζωντανό, του αποκρίθηκε ο Μήτσος.

- Α, έτσι; έκανε ο Γρέγος κοροϊδευτικά.

Και σηκώνοντας το περίστροφο του, το ακούμπησε στον κρόταφο του πριν προφθάσει κανένας να τον εμποδίσει. Κουφή ακούστηκε εκπυροσκόρπηση, και ο Γρέγος έπεσε πίσω νεκρός, το κρανίο του κομμάτια, τα μυαλά του χυμένα!

Όλη αυτή η άγρια σκηνή δεν είχε βαστάξει περισσότερο από λίγα λεπτά. Καμιά φωνή δεν ακούστηκε, κανένας δε μίλησε. Σιωπηλά γονάτισε ο Μήτσος, πήρε το περίστροφο από το χέρι του πεθαμένου, σήκωσε από χάμω το τουφέκι του, και γύρισε να φύγει. Χωρίς λέξη, σα ζαλισμένα, τον ακολούθησαν τα δυο αγόρια. Και σιωπή απλώθηκε στον κάμπο...

Πέρασε ώρα... Το φεγγάρι, ψυχρό, αδιάφορο, μια σκιάζονταν από περαστικά σύννεφα, και μια φώτιζε τη χαράδρα του θανάτου, με τους δυο εχθρούς πεσμένους, σχεδόν πλάγι πλάγι, αδελφωμένους στον αιώνιο ύπνο. Και στη βαθιά αυτή νυχτερινή σιγή, κλαριά τσάκισαν σιγά, σόπασαν και πάλι τσάκισαν, και μια σκιά χαμηλή έρποντας σχεδόν, βγήκε από τους θάμνους, πλησίασε σιγά τους πεθαμένους. Έξαφνα, από άλλο θάμνο μια πέτρα πέταξε, χτύπησε τη σκιά στο πλευρό, και τρομαγμένο έφυγε το αγρίμι και χάθηκε. Ένα παιδί βγήκε από τα παλιούρια, έριξε μια ματιά στ' πάνω και στα κάτω της ρεματιάς, και ακροπατώντας σίμωσε τους πεθαμένους. Μια ματιά μόνο έριξε στο Βούλγαρο, και γονάτισε κοντά στον Έλληνα αντάρτη. Με τρεμάμενο χέρι άγγιξε το αιματωμένο στήθος, ύστερα το πρόσωπο, και τραβήχθηκε αγριεμένο. Και πάλι έσκυψε πάνω στον πεθαμένο και ψιθύρισε:

- Καπετάν Ακρίτα!... Καπετάν Ακρίτα!...

Μα τίποτα δεν ακούστηκε. Οι πεθαμένοι δεν απαντούν.

Πάλι άπλωσε ο μικρός το χέρι στο στήθος του νεκρού, έκανε να ξεκουμπώσει το σταυρωτό του αντερί. Το χέρι του αντάμωσε κάτι σκληρό. Έψαξε και βρήκε ένα ωρολόγι, και μαζί ένα πέτσινο παλιωμένο μικρό πορτοφόλι. Τρέμοντας από συγκίνηση το άνοιξε ο μικρός. Ήταν ένα απλό πορτοφολάκι με δυο τσέπες. Η μια τσέπη ήταν άδεια. Στην άλλη βρήκε μόνο μια φωτογραφία. Στο χλωμό φως του φεγγαριού διέκρινε μια κοπέλα νέα, με την κατσούλα του Γιδά, που χαμογελούσε, το χέρι ακουμπισμένο στο γοφό, το κεφάλι λίγο πίσω. Τα χέρια του μικρού έτρεμαν όλο και περισσότερο. Γύρισε την εικόνα από την ανάποδη και είδε μια γραμμή καλογραμμένη, και από κάτω λέξεις γραμμένες με πιο χοντρό γράψιμο, τη μια κάτω από την άλλη. Δεν ήξερε καλά να διαβάσει. Και δεν είχε πια φως. Σύννεφα σκέπαζαν πάλι το φεγγάρι. Έβγαλε σπύρτα από την τσέπη του, άναψε ένα φρύγανο και ξανακοίταξε τη φωτογραφία. Του ήλθε ζάλη. Έκανε να φιλήσει τη φωτογραφία, μα δεν πρόφθασε. Επεσε με το μέτωπο στο χώμα και λιγοθύμησε...

Είχε ξημερώσει όταν έφθασε ο Αποστόλης με τον Μήτσο και τον Περικλή στη σκάλα των Αγίων Αποστόλων. Ο καπετάν Νικηφόρος είχε περάσει με το σώμα του και τράβηξε για την καλύβα. Μόνος ο Βασίλης, μ' έναν πλαβαδόρο και δυο πλάβες, περίμενε ακόμα τους αργοπορημένους. Αναστέναξε ο Βασίλης, σαν πετάχθηκε πάνω του ένα άσπρο σκυλάκι και αναγνώρισε το Μάγκα. Και βγήκε από τα καλάμια και είδε τρεις αντάρτες που προχωρούσαν κατάκοποι.

- Κύριε Μήτσο! Και σεις παιδιά! Δόξα τω Θεώ! είπε με ανακούφιση. Το βλέμμα του πέρα έψαξε τον κάμπο με τα καλάμια και τα παλιούρια. Λείπει ακόμα ένας, πρόσθεσε.

Μα ξαφνικά είδε τα αίματα που σκέπαζαν τα ρούχα και τα χέρια του Μήτσου.

- Πληγώθηκες; ρώτησε ανήσυχα.

Με το χέρι έκανε νόημα αόριστο ο Μήτσος. Βραχνά είπε:

- Εγώ όχι. Μα δε θα γυρίσει πια εκείνος που λείπει.

Ο Βασίλης είχε χλωμιάσει. Έκανε να μιλήσει, μα καμιά λέξη δε βγήκε από το σφιγμένο του λαιμό. Και σιωπηλά μπήκαν στην πλάβα και τράβηξαν για την καλύβα των Αγίων Αποστόλων.

Πίσω τους ακολουθούσε η άλλη πλάβα, με τον ένα πλαβαδόρο. Σιωπηλά ανέβηκαν στο πάτωμα. Ο καπετάν Νικηφόρος με το σώμα του είχε ήδη ξαναφύγει για το Τσέκρι. Σιωπηλά πήγε ο Βασίλης ίσια στο κοντάρι, όπου ήταν ανεβασμένη κιόλα η σημαία, και την κατέβασε μεσίστια. Και χωρίς λέξη να πει στους αντάρτες, που βγήκαν να υποδεχθούν τους πολεμιστές και που έστεκαν μουδιασμένοι, μπήκε στην καλύβα με τον Μήτσο και τον Περικλή κι έκλεισε το μουσαμά της πόρτας. Ένας αντάρτης, ο Νάσος ο πλαβαδόρος, σταμάτησε τον Αποστόλη την ώρα που ετοιμάζονταν να τους ακολουθήσει.

- Τι τρέχει; ρώτησε. Ποιον πενθούμε;

- Τον καπετάν Ακρίτα, αποκρίθηκε ο Αποστόλης.

Και με την ξανάστροφη του χεριού του σκούπισε ένα δάκρυ που έκανε να κυλήσει από τα βουρκωμένα μάτια του. Εκείνη τη μέρα το Τσέκρι πανηγύριζε τη μεγάλη νίκη, την ανέλπιστη, την καταστροφή των κομιτατζήδων στα Κουρφάλια. Από παντού έφθαναν χαιρετισμοί, δώρα, συγχαρητήρια. Ακόμα και Τούρκοι, μπέηδες και άλλοι, έστελναν συγχαρητήρια κι ευχαριστήρια στον καπετάν Νικηφόρο, που είχε απαλλάξει, λέγει, την περιφέρεια από την τρομοκρατία, των Κουρφαλιών. Στην καλύβα των Αγίων Αποστόλων, αντιθέτως, νέκρα βασίλευε. Ο Βασίλης είχε κατεβάσει μεσίστια τη σημαία. Όλοι ήξεραν την αγάπη του για τον πεθαμένο φίλο του. Οι αντάρτες δεν τολμούσαν ούτε τη φωνή τους να υψώσουν· είχαν αποτραβηχθεί στη μπάντα ν' ανταλλάξουν χαμηλόφωνα τις σκέψεις τους, να μάθουν από τον Αποστόλη πώς πέθανε ο θρυλικός αρχηγός.

- Ο καπετάν Ακρίτας πέθανε! Ο καπετάν Ακρίτας πάει!...

- Κρίμα στο παλικάρι! - Κρίμα στον ανίκητο μας γίγα!...

Γιατί σε όλους είχε επιβληθεί ο Γρέγος, με την ατρομησιά του, το δυνατό του σώμα, το προστακτικό του ύφος που παντού τον έδειχνε αρχηγό, την αποφασιστικότητα του, την αστραφτερή του ματιά. Και όσοι δεν τον είχαν δει σε μάχη ή σε τολμηρή επιχείρηση, όσοι είχαν ακούσει τους άθλους του καπετάν Ακρίτα, που είχε αφήσει



θρυλικό όνομα σε όλη τη Μακεδονία, ζούσαν με την ελπίδα να τον γνωρίσουν καμιά μέρα, να πολεμήσουν ίσως μαζί του. Και τώρα σκοτώθηκε ο καπετάν Ακρίτας, αυτοκτόνησε λέει, γιατί ένα βόλι του είχε σπάσει το πόδι, και δεν ήθελε οι άλλοι να μείνουν πίσω και να τους πιάσουν οι Τούρκοι, σα βγουν να κυνηγήσουν το ελληνικό σώμα που έκαψε και ξεκαθάρισε τα Κουρφάλια... Στην καλύβα ωστόσο, κλεισμένος, άκουε ο Βασίλης τη διήγηση των δυο εξαδέλφων, χωρίς ν' ανοίξει τα χείλη του, χωρίς ν' αρθρώσει λέξη. Και σαν του επανέλαβε ο Μήτσος τα τελευταία λόγια του καπετάν Ακρίτα, πως ζει ακόμα ο Ζλατάν, πως μένει να σκοτώσει τον Ζλατάν, πάλι δε μίλησε ο Βασίλης. Και όταν ρώτησε ο Μήτσος:

- Γνώρισε ο καπετάν Ακρίτας τον πατέρα μου; Τι χρέος είχε ο καπετάν Ακρίτας προς τον πατέρα μου; δεν αποκρίθηκε ο Βασίλης.

Τα μάτια καρφωμένα στο περίστροφο και στο τουφέκι του Γρέγου, που του τα είχε δώσει ο Μήτσος, φαίνονταν να μην ακούει ούτε να βλέπει τι γίνονταν και λέγονταν γύρω του. Και σόπασαν τα δυο εξαδέλφια. Και ξαπλώθηκαν να κοιμηθούν, ενώ καθισμένος στο πάτωμα, με τα χέρια σταυρωμένα γύρω στα γόνατα του, ο Βασίλης εξακολουθούσε να κοιτάζει στο κενό, χαμένος στη μαύρη του συλλογή.

Μα και τα εξαδέλφια δε βρήκαν ύπνο. Ήταν παρατεντωμένα τα νεύρα τους. Γύριζε και ξαναγύριζε ο Μήτσος στο νου του τα λόγια του καπετάν Ακρίτα, και αναπολούσε πόσες φορές του είχε σώσει την ζωή του. Στα Κουρφάλια δυο φορές τον είχε γλιτώσει, τη μια σαν πέταξε το τουφέκι από το χέρι του Βουλγάρου, και την άλλη, σαν τον τράβηξε από μια φλογισμένη σκεπή που γκρεμίζονταν. Και θυμήθηκε τη νύχτα στο Ζορμπά, πως έφυγε αυτός να κυνηγήσει τους Βουλγάρους και ζήτησε από τον καπετάν Νικηφόρο να δώσει άλλη αγγαριά του Μήτσου, αγγαριά που του είχε φανεί τότε εξευτελιστική, σαν υπογραφή για την ασφάλεια της ζωής του. Και πλάγι του, άλλο τόσο συλλογίζονταν, ξάγρυπνος και ο Περικλής, τα μάτια στυλωμένα στην κωνική σκεπή πάνω από το κεφάλι του. Από τη νυχτερινή τραγωδία είχε βγει ο Περικλής πιο ώριμος, πιο άντρας ακόμα. Είχε νιώσει βαθιά το μεγαλείο της αυτοκτονίας του Γρέγου. Αν δεν πετούσε τα μυαλά του, ίσως θα σώζονταν από τη μαχαιριά του στήθους και από τη σφαίρα στο πόδι. Ήταν τέτοιο δυνατό σκαρί! Μα θα παρακινδύνευε η αργή του πορεία τη σωτηρία των άλλων. Και με στωική περιφρόνηση της ζωής του, τους είχε απαλλάξει από τη φροντίδα του. Και ξαπλωμένος στα καλάμια της καλύβας ένιωθε τώρα ο Περικλής την ίδια περιφρόνηση της ζωής, την ίδια αδιαφορία για το θάνατο, που τόσο εύκολα έπαιρνε παλικάρια σαν τον καπετάν Ακρίτα.

Ο πεθαμένος είχε υψωθεί σε θρησκεία γι' αυτόν. Το μαχαίρι που είχε τραβήξει ο Μήτσος από το στήθος του, το είχε μαζέψει ο Περικλής, κι αιματωμένο όπως ήταν, το είχε τυλίξει στο μαντίλι του και το είχε κρύψει στον κόρφο του, κειμήλιο ιερό. Το περίστροφο και το τουφέκι του πεθαμένου, τα είχε δώσει του Βασίλη ο Μήτσος. Μα το μαχαίρι του Βουλγάρου δεν το ανέφερε ο Περικλής, δεν ήθελε να το δώσει. Θησαυρός ατίμητος γι' αυτόν, θα του θύμιζε τον ήρωα. Όπως ο Μίκης Ζέζας ήταν το παράδειγμα και το ιδανικό του καπετάν Νικηφόρου, έτσι και τούτο το στωικό παλικάρι θα έμενε το δικό του ιδανικό. Δάκρυ δεν είχε χύσει ούτε ένα ο Περικλής, όταν πεθαμένο τον ξάπλωσαν στο χώμα και τον άφησαν πλάγι στον πνιγμένο με τα χέρια του Βούλγαρο. Μα τώρα, μόνο που τον συλλογίζονταν, βούρκωναν τα μάτια του... Και θυμούνταν, αναπολούσε περασμένα του λόγια, και όσα του είχε διηγηθεί ο Αποστόλης... «Του είχε προείπει ο μάγος της Ουγκάντας το θάνατο του. Ήταν, λέει, γραφτό του να μη γυρίσει στην Ελλάδα. Είχε πολεμήσει, λέει, στα '97, και κάποιος σακαράκας με λουστραρισμένες μπότες τον είχε πει “τουρκόσπορο”. Παντού και πάντα μια ατμόσφαιρα μυστηρίου περιτύλιγε τις κινήσεις και το παρελθόν του πεθαμένου. Ποιος ήταν; Ποιος κρύβονταν κάτω από το όνομα του καπετάν Ακρίτα; Γιατί από καιρό είχε αρχίσει ν' αμφιβάλλει ο Περικλής για τη γνησιότητα του σπλαρχηγού...». Ένα φώναγμα του φρουρού συντάραξε τη σιωπηλή καλύβα.

- Εεε!... Επίσκεψη-η-η!...

Ο Βασίλης δεν κούνησε. Και ο Μήτσος που είχε ανασηκωθεί, ξανάπεσε στο πλευρό. Ας φρόντιζαν οι ξεκουρασμένοι άντρες έξω τον επισκέπτη. Αυτοί, ταλαιπωρημένοι από τη νυχτερινή αγρυπνία, είχαν ανάγκη να ξεκουραστούν. Μα όταν παραμέρισε ο μουσαμάς της πόρτας, και μια γυναίκα παρουσιάστηκε στο άνοιγμα, όλοι πετάχθηκαν στα πόδια τους. Ήταν η κυρία Ηλέκτρα με τον Αποστόλη, και από το χέρι κρατούσε τον

Γιωβάν. Χωρίς να χαιρετήσει κανένα, μπήκε μέσα, έκλεισε το άνοιγμα της πόρτας και κάθισε σε μια κάσα που χρησίμευε για σκαμνί. Ήταν σοβαρή, αγέλαστη, γλωμή, σαν ξαγρυπνιμένη. Θλιμμένα είπε του Βασίλη:

- Τον έθαψα.

Μηχανικά ρώτησε ο Βασίλης:

- Ποιον;

Χωρίς να ξέρει τίποτα, μάντευε τι είχε γίνει.

- Τον Γρέγο. Δεν έπρεπε να μείνει έτσι, θα τον έτρωγαν τα τσακάλια... είπε η κυρία Ηλέκτρα.

Μια στιγμή κανένας δε μίλησε. Ήταν σα να ξεσκεπάζονταν απρόοπτα ένα ιερό μυστικό. Και ήταν σα να παραβρίσκονταν όλοι σε κηδεία. Και βαριά, αργοπροφέροντας, ρώτησε ο Βασίλης:

- Πώς το ξέρετε σεις πως τον έλεγαν Γρέγο;

- Μου το είπε ο Γιωβάν.

- Πώς το ήξερες εσύ, Γιωβάν;

Μα ο Γιωβάν δεν αποκρίθηκε. Έτρεμε όλος. Και σαν πάντα όταν δεν ήθελε να πει, σήκωσε τον ένα του ώμο. Η κυρία Ηλέκτρα άδειαζε την τσέπη της.

- Ήμουν στο χωριό Άγιοι Απόστολοι, είπε. Με μετέθεσε στο Μπόζετς το Κέντρο, ώσπου να βγει από τη φυλακή η κυρία Ευθαλία και να ξαναχτιστεί το σχολείο μου. Σταμάτησα στους Αγίους Αποστόλους, ν' αφήσω το μικρό στο παπα - Μιχάλη, τον παπά του χωριού. Δεν είχα ύπνο. Με είχε ειδοποιήσει ο παπάς πως πέρασε σώμα ανταρτών και πως το είχαν αντιληφθεί οι Τούρκοι. Δεν ήξεραν όμως αν ήταν Έλληνες ή Βούλγαροι. Εγώ είχα μάθει πως ο καπετάν Νικηφόρος είχε καλέσει τα παιδιά μας από την Κουλακιά, το Νιχώρι και τ' άλλα μας χωριά, και ήμουν φοβερά ανήσυχη, μην βγει ο στρατός και τους κόψει την υποχώρηση. Είχα πλαγιάσει τούτον το μικρό και πήγα στο παπά το σπίτι, που είναι λίγο έξω απ' το χωριό. Όλη νύχτα μείναμε ξυπνητοί, ο γερο παπα - Μιχάλης κι εγώ, και καιροφυλακτούσαμε. Αργά τη νύχτα - δυο ήταν; τρεις το πρωί; δεν ξέρω - ακούσαμε τουφεκιές. Βγήκαμε κρυφά. Τραβήξαμε καταπού είχαν πέσει οι τουφεκιές. Φθάσαμε σε μια χαράδρα. Είχα ένα κλεφτοφάναρο ηλεκτρικό ευτυχώς, γιατί είχε συννεφιάσει και δε βλέπαμε πού πηγαίναμε. Τραβούσαμε στην τύχη. Έξαφνα είδα μπροστά μου τούτον, που με φώναζε!... έκανε συγκινημένη, δείχνοντας τον Γιωβάν που στέκονταν με σκυφτό κεφάλι, περιμένοντας τιμωρία. Με είχε προλάβει. Είχε βγει μόνος, είχε βρει δυο σκοτωμένους, ένα Βούλγαρο και τον Γρέγο. Ήταν πολύ ταραγμένος ο μικρός. Είχε βρει και μου έδωσε τούτα. Σου ανήκουν, Βασίλη.

Και του έτεινε ένα ασημένιο ωρολόγι, με χαραγμένο σύμπλεγμα από δυο γράμματα, Γ και Θ, και ένα πέτσινο σακουλάκι με χρυσά νομίσματα - επίσης κι ένα κλειδί εξώπορτας.

- Άνοιξα το σακουλάκι, πρόσθεσε η κυρία Ηλέκτρα, βρήκα τα χρήματα όπως είναι, το κλειδί - που είναι, λέγει ο μικρός, το κλειδί κάποιας εκκλησίας - κι ένα χαρτί που λέγει πως είναι όλα για σένα... Πάρτα, Βασίλη.

Με τρεμάμενα χέρια ξεδίπλωσε ο Βασίλης το χαρτί. Έγραφε, με μεγάλο χαρακτηριστικό γράψιμο: «Αφήνω στον Βασίλη Ανδρεάδη τα υπάρχοντα μου, όλα», και υπέγραφε: «Γ.Θ.». Τίποτε άλλο.

Ο Αποστόλης έσκυψε και κοίταξε το γράψιμο, και αναγνώρισε το ευανάγνωστο και πολύ χαρακτηριστικό γράψιμο του ψευτόπαπα που είχε οδηγήσει στο Λουδία και στην εκκλησία της Κάλιανης, και που είχε ξαναδεί στα χέρια του κυρ Θανάση στο Κλειδί.

- Πού τα βρήκες αυτά, Γιωβάν; ρώτησε αργοπροφέροντας ο Βασίλης.

Μα ο μικρός σήκωσε πάλι τον ώμο του χωρίς ν' αποκριθεί.

- Τα βρήκε στην τσέπη του αντεριού του νεκρού, είπε για κείνον η κυρία Ηλέκτρα.

- Άλλο τίποτα δεν είχε; ρώτησε πάλι ο Βασίλης, τα μάτια σκυμμένα στο χαρτί. Σημειωματάριο; Χαρτοφυλάκιο;

- Όχι. Σκάλισα η ίδια τις τσέπες του. Αργά, διστακτικά, ρώτησε πάλι ο Βασίλης:

- Πώς το 'ξερες, Γιωβάν, πως τον έλεγαν Γρέγο τον καπετάν Ακρίτα;

- Το 'ξερα κι εγώ! αναφώνησε ο Αποστόλης. Το 'ξερα πως δεν ήταν ο καπετάν Ακρίτας!

- Εσύ ήξερες και αυτό και πολλά άλλα, είτε ο Βασίλης. Ήξερες πως ως ψευτόπαπα τον είχες οδηγήσει στο Ρουμλούκι, μια νύχτα, και είχατε περάσει το Λουδία. Μα ο Γιωβάν, πώς ήξερε τ' όνομα του; Του το 'πες εσύ; Κάτω από το υποψιάρικο βλέμμα του Βασίλη, ο Γιωβάν έτρεμε όλος, έτοιμος να κλάψει. Τον συμπάθησε ο Αποστόλης.

- Όχι, δεν του το 'πα εγώ, αποκρίθηκε, γιατί μας απαγορεύεται να μεταλέμε τι ξέρομε. Μα όπως το 'μαθα εγώ, θα το 'μαθε κι εκείνος. Σα μιλούσατε μεταξύ σας, δεν τον έλεγες ποτέ καπετάν Ακρίτα ή Κώστα. Τον έλεγες Γρέγο πάντα. Τη νύχτα που σκότωσες τον Άγγελ Πέιο, θα έτυχε να τον πεις με τ' όνομα του. Ε, Γιωβάν;

Μα πάλι ο μικρός δεν αποκρίθηκε, μόνο σήκωσε στον Αποστόλη τα μαύρα μάτια του, βουρκωμένα από ευγνωμοσύνη. Ο Μήτσος, συγκινημένος κοίταξε την κυρία Ηλέκτρα.

- Ποιος τον έθαψε; ρώτησε διακόβοντας την ανάκριση του Βασίλη.

- Εμείς - ο παπα - Μιχάλης κι εγώ. Ήταν αργή δουλειά, γιατί δεν είχαμε τσαπί. Με χοντρά κλαδιά και με τα χέρια ανοίξαμε το λάκκο. Βοήθησε και τούτο, είτε ακουμπώντας με αγάπη το χέρι της στο σκυφτό κεφάλι του Γιωβάν. Κουβάλλησε πέτρες, γιατί ήταν μακρύς και ρηχός ο λάκκος. Ήταν γίγας ο Γρέγος. Και τον σκεπάσαμε με όσες πέτρες βρήκαμε, μην τον βρουν τ' αγρίμια. Και είτε μια ευχή ο παπάς. Ήταν πια μέρα σα φύγαμε, εκείνος για το χωριό, κάνοντας αλλόγυρο, μην ανταμώσει το στρατό που είχε βγει σε καταδίωξη, εγώ για το Τσέκρι. Εκεί μου είπαν πως δεν πήγες, Βασίλη, πως θα είσαι δω. Και ήλθα.

- Και ο Βούλγαρος τι έγινε; ρώτησε ο Περικλής.

Η κυρία Ηλέκτρα σήκωσε τα φρύδια της με μιαν έκφραση θλιμμένη. Μα πετάχθηκε στη μέση ο Αποστόλης κι έβγαλε κάτι χαρτιά απ' τον κόρφο του.

- Δεν πειράζει αν δεν τον θάψουν και αν τον φαν τα τσακάλια! είτε με την αποκλειστικότητα της ηλικίας του. Αυτός ήταν κακούργος! Ήταν ο Μήτρη Τάνε! Και, κυρ Βασίλη, βρήκα αυτά πάνω του. Είχε νταραβέρια με τον Ζλατάν. Πριν τα πάγω στον Αρχηγό, θέλεις να τα δεις;

Ήταν ασήμαντα χαρτιά, λογαριασμοί μικροαγορών και σημειώσεις χωρίς νόημα. Ένα μόνο κράτησε την προσοχή του Βασίλη και το μετέφρασε ελληνικά, όσο το διάβαζε μεγαλόφωνα. Ήταν κακογραμμένο, από αγράμματο άνθρωπο, κι έλεγε βουλγάρικα: «Αγαπητέ συνάδελφε, χαιρε. Μάθε πως δε συμφέρει να χτυπήσουμε τον Αρχηγό των Γρεκομάνων κατά πρόσωπο, γιατί δε θα τα βγάλομε πέρα. Μα μπορούμε με υποσχέσεις να τον δελεάσουμε. Άρχισε κιόλα να δουλεύει ο βοεβόδας, και σ' αυτά είναι μάστορης. Έχει ο Γρεκομάνος την αδυναμία της φυλής του. Δε θέλει, λέει, να χύσει αίμα. Θα είναι εύκολο να τον τυλίξομε. Βαστάξετε σεις στα Κουρφάλια, βαστούμε μεις στο Ζερβοχώρι, φθάνει να μην κατέβει αυτός. Αν δε μας κάνουν χαλάστρες οι Τούρκοι και μας βγάλουν από το Βάλτο, θα τον πιάσομε ζωντανό, τον άτιμο. Εσείς το δικό σας κοιτάξετε, μην επαναλάβει το κόλπο του Μπόζετς, και από το δικό μας έννοια σας...». Ακολουθούσαν μερικά χαιρετίσματα στον τάδε και στον δείνα, και τελείωνε, «Σε φιλώ», και ακολουθούσε μόνο μια σφραγίδα, δυο κόκαλα σταυρωμένα. Καμιά υπογραφή, ούτε ημερομηνία. Συλλογισμένος μελετούσε ο Βασίλης τη σφραγίδα:

- Είναι του Ζλατάν; ρώτησε ο Μήτσος.

- Δεν την γνωρίζω, αποκρίθηκε ο Βασίλης. Μα έπιασε ομήρους ο Αρχηγός. Ίσως να την ξέρουν αυτοί.

- Ο «δικός σας» που λέγει, είναι φανερά ο καπετάν Νικηφόρος, είτε πάλι ο Μήτσος. Μα ποιος είναι ο Αρχηγός των Γρεκομάνων; Μην εννοεί το Δεσπότη, που διευθύνει τα πάντα;

- Όχι, είτε αποφασιστικά ο Αποστόλης· δεν είναι ο Δεσπότης.

Ξαφνισμένος ρώτησε ο Μήτσος.

- Το ξέρεις;

- Δεν ξέρω τίποτα, αποκρίθηκε ο Αποστόλης (τα ξυπνά του μάτια αναμμένα), μα από το γράμμα φαίνεται πως είναι κάποιος στη δυτική μεριά του Βάλτου, αφού αυτοί το Ζερβοχώρι φυλάγουν. Πρέπει να μάθει κανείς πού είναι ο Ζλατάν, ποιες σχέσεις έχει, τι μηχανοραφίες άρχισε ο «βοεβόδας», πού θα είναι πάλι ο αιώνιος και

αόρατος Αποστόλ Πέτκωφ. Έπειτα ξέρουν και αυτοί, όπως και μεις, πως καμιά εκτέλεση δε γίνεται χωρίς διαταγή του Δεσπότη. Δε θα 'λεγε ποτέ για το Δεσπότη πως έχει την αδυναμία της φυλής μας, να μη χύσει αίμα. Κάποιον άλλον εννοεί. Και για να τον βρούμε, πρέπει πρώτα να βρούμε τον Ζλατάν...

Με περιέργεια κοίταζε ο Βασίλης το νέο αυτό αγόρι και άκουε το συλλογισμό του.

- Θα πεθάνεις πολύ νέος εσύ, ή θα γίνεις μεγάλος καπετάνιος, είτε αργά, συλλογισμένος.

Ντράπηκε πολύ ο Αποστόλης, και αποτραβήχθηκε, και βγήκε έξω. Τον ακολούθησε σαν πιστό σκυλάκι ο Γιωβάν.

- Το ίδιο του είπε και ο Γρέγος, πρόσθεσε ο Μήτσος. Μα ο συλλογισμός του είναι σωστός...

- Μόνο που δεν έπρεπε να το πει εμπρός στο Βουλγαράκι, είπε ο Βασίλης - το μέτωπο οργωμένο από βαθιές ρυτίδες.

Η κυρία Ηλέκτρα, που είχε ακουμπήσει με κούραση στον τοίχο, ανορθώθηκε με ορμή.

- Μην τον υποψιάζεσαι πια, Βασίλη! διαμαρτυρήθηκε έντονα. Τους μισείς τους Βουλγάρους!

- Μισούσε τον Άγγελ Πέιο και θέλησε μάλιστα, αν και θειας του, να τον σκοτώσει, είπε ο Βασίλης. Μα τη φυλή του, μπορεί να τη μισήσει;

- Μπορεί! Κάποιο μυστήριο κρύβει αυτό το αμίλητο παιδί, είπε η κυρία Ηλέκτρα. Δεν ξέρω γιατί τόσο μισεί τους ομόφυλους του' δεν το λέγει. Μα τους μισεί με φανατισμό, πίστεψε το, Βασίλη! Θα του εμπιστευόμαστε εγώ το μεγαλύτερο μου μυστικό... Μα πού τον πήγε ο Αποστόλης;... Γιωβάν!... φώναξε.

Ντροπαλός παρουσιάστηκε ο μικρός στην πόρτα.

- Έλα να κοιμηθείς, Γιωβάν! είπε γλυκά η δασκάλισσα. Ο Μήτσος άπλωσε χάμω μια κουβέρτα.

- Και σεις είστε πολύ κουρασμένη, κυρία Ηλέκτρα, είπε, και ο Γιωβάν φαίνεται αποκαμωμένος. Κοιμηθείτε εδώ και οι δυο' εμείς πάμε έξω.

- Και σεις όμως θα είστε κουρασμένοι, έκανε η κυρία Ηλέκτρα.

Ο Μήτσος κοκκίνισε.

- Μας ντροπιάσατε εμάς, αποκρίθηκε. Εμείς, τρεις άντρες, φύγαμε και τον αφήσαμε να τον φαν τα τσακάλια, όπως είπατε. Και σεις, μια γυναίκα, πήγατε και τον θάψατε...

Βγήκαν έξω με τον Περικλή και τον Βασίλη, κι έκλεισαν το μουσαμά. Ξαπλώθηκαν στο πάτωμα να κοιμηθούν, χωρίς ν' ανταλλάξουν τις σκοτεινές τους σκέψεις, ο καθένας στη γωνιά του. Πλάγι στην πόρτα, απ' έξω, ήταν ξαπλωμένος και ο Αποστόλης. Είχε χάσει όμως τον ύπνο του. Χίλιες μύριες σκέψεις πιλαλούσαν στο ανήσυχο μυαλό του. Ξαπλωμένος στα καλάμια, εμπρός στην πόρτα, γύρευε να συνδυάσει τη ζωή του Βασίλη που δεν την καλοήξερε, με τη ζωή του Γρέγου, που δεν την ήξερε καθόλου. Φίλος στενός του Βασίλη ήταν βέβαια ο Γρέγος. Και όμως, σαν τον είδε στο λημέρι του βουνού, δεν τον αναγνώρισε, και χρειάστηκαν μυστικά νοήματα για να τον καταλάβει... Ένα πνιγμένο αναφιλητό μες στην καλύβα τον τάραξε. Σήκωσε μια γωνίτσα του μουσαμά και κοίταξε μέσα. Η κυρία Ηλέκτρα κοιμόνταν, το ένα της χέρι διπλωμένο κάτω από το κεφάλι της. Πλάγι της ο Γιωβάν, καθισμένος σταυροπόδι, κοίταζε κάποιο χαρτί στις χούφτες του κι έκλαιγε σιωπηλά. Ήταν τόσο θλιμμένο το μουτράκι του, ήταν τόσο βυθισμένος στη λύπη του, τόσο απόμακρος και μυστικός, που ντράπηκε ο Αποστόλης πως τον είδε, και πως χώθηκε τάχα στην κρυφή του λύπη, ακάλεστος, αδιάκριτος. Σιωπηλά χαμήλωσε τη σηκωμένη γωνιά του μουσαμά κι έκλεισε τα μάτια του να κοιμηθεί. Και όταν, αργά το απόγευμα, βγήκε η κυρία Ηλέκτρα με τον Γιωβάν από την καλύβα, και τον παρέδωσε στον Αποστόλη να του δώσει κάτι να φάγει, χάιδεψε ο μεγάλος το μικρό του σύντροφο με ασυνήθιστη τρυφερότητα. Μα δεν τον ρώτησε: «Τι έχεις κι έκλαιγες πρωτύτερα;».

Είχαν καθίσει λίγο παράμερα και είχε χώσει ο Γιωβάν το χέρι του στο χέρι του Αποστόλη. Και χαμηλόφωνα του διηγήθηκε το δράμα της περασμένης νύχτας. Τον είχε βάλει, λέει, στο κρεβάτι της η κυρία Ηλέκτρα. Μα αυτός είχε μυριστεί κάτι, είχε πάρει το αντί του κάποια λόγια του σπιτονοικοκύρη, που ήταν πρόεδρος της κοινότητας και φιλοξενούσε την κυρία Ηλέκτρα. Και είδε πως βγήκε η κυρία Ηλέκτρα. Και ντύθηκε και αυτός

στα σκοτεινά και βγήκε από το παράθυρο.

- Και δε φοβήθηκες μόνος τη νύχτα; ρώτησε ο Αποστόλης, προστατευτικά ρίχνοντας το χέρι του γύρω στο μικρό.

Ο Γιωβάν σήκωσε τα μάτια του ερωτηματικά στο μεγαλύτερο του.

- Τόσες φορές δε βγήκα μόνος από τη στάνη του Άγγελ Πέιο, για να σε ανταμώσω; ρώτησε. Και ζούσε τότε ο Άγγελ Πέιο. Τώρα, τι να φοβηθώ που πέθανε;

- Έχεις δίκαιο. Λέγε λοιπόν. Σα βγήκες από το παράθυρο πού πήγες;

- Ήθελα να πάγω του παπά. Το ήξερα πως θα πήγε εκεί η κυρία Ηλέκτρα. Μα φύλαγαν ζαπτιέδες στο δρόμο. Έκανα αλλόγυρο. Και τότε άκουσα τουφεκιές. Και πήγα στη χαράδρα που είχαν πέσει οι τουφεκιές. Κρύβουμουν μόνο μη με δουν. Δεν ήξερα ποιος πυροβόλησε. Μα δεν ήταν κανένας. Μόνο ένα τσακάλι πήγαινε σιγά σιγά, ψάχνοντας. Και το ακολούθησα. Και το είδα που κάτι έγλειφε λαίμαργα. Σώπασε ο μικρός, ανατριχιασμένος. Τον έσφιξε ο Αποστόλης λίγο πιο κοντά.

- Λοιπόν; ρώτησε.

- Τότε του έριξα μια πέτρα, και τρόμαξε κι έφυγε. Πήγα να δω. Είχε φεγγάρι. Βρήκα ένα Βούλγαρο κι έναν αντάρτη Πατριαρχικό. Ήταν και οι δυο σκοτωμένοι. Αναγνώρισα τον καπετάν Ακρίτα. Τον φώναξα. Μα ήταν πεθαμένος...

- Και ύστερα;

- Ύστερα δεν ξέρω.

- Πώς δεν ξέρεις; Βρήκες τ' ωρολόγι του και τις λίρες!

- Ναι, είπε διστακτικά ο Γιωβάν. Μα... μα... Στάθηκε μια στιγμή, κι έξαφνα ξέσπασε στα κλάματα. Συμπνευτικά ρώτησε ο Αποστόλης:

- Πού βρήκες την κυρία Ηλέκτρα;

Έπνιξε ο Γιωβάν τ' αναφιλητά του, και είπε κόβοντας τις φράσεις του:

- Ήλθε κείνη... νομίζω πως ζαλίστηκα... δεν ξέρω... Ήταν σκοτεινά... είδα ένα φως σαν άστρο που κοίταζε εδώ κι εκεί. Κι έπεσε το φως στο φόρεμα της κυρίας Ηλέκτρας, και τη γνώρισα τότε, και τη φώναξα. Και ήλθε με τον παπά και τον έθαψε τον Γρέγο...

- Γιωβάν, πώς το ξέρεις πως τον έλεγαν Γρέγο; διέκοψε ο Αποστόλης.

Ο Γιωβάν σήκωσε ένα τρομαγμένο βλέμμα στον Αποστόλη, μα δεν αποκρίθηκε.

- Τον άκουσες τον Βασίλη μήπως; Ή τον Μανόλη το Στενημαχίτη; ρώτησε πάλι ο Αποστόλης.

Μα και πάλι δεν αποκρίθηκε ο Γιωβάν. Και ξαφνικά, θάβοντας το μουτράκι του στις παλάμες του, ξαναξέσπασε στα κλάματα. Με περιέργεια τον κοίταξε ο Αποστόλης που έκλαιγε, και κοίταζε τους ώμους του που τινάζονταν από τ' αναφιλητά.

- Γιατί δε θέλεις να μου πεις; ρώτησε λίγο πειραγμένος. Ανάμεσα στους λυγμούς του μουρμούρισε ο Γιωβάν:

- Μη με ρωτάς!... Παρακαλώ μη με ρωτάς!... Θυμήθηκε ο Αποστόλης μια παρόμοια σκηνή στο Μπόζετς, σαν τον ρώτησε αν η σκοτωμένη Βουλγάρα ήταν μάνα του.

Ξαφνικά πέταξε ο Γιωβάν τα δυο του χέρια γύρω στο λαϊμό του Αποστόλη.

- Αποστόλη! του είπε με αγωνία. Έρχεσαι να πάμε μαζί να βρούμε αυτόν τον κομιτατζή που τον λεν Ζλατάν; Ο Αποστόλης ξιπάστηκε.

- Πού τον ξέρεις τον Ζλατάν; ρώτησε.

- Δεν τον ξέρω. Μα και τον Αποστόλ Πέτκωφ δεν τον ήξερα και τον βρήκα. Αν θέλεις, θα βρω και τον Ζλατάν!

- Εγώ τον ξέρω, είπε ο Αποστόλης. Είναι κοκκινότριχος και έχει ένα μάτι πιο μικρό από το άλλο.

Με ορθάνοιχτα μάτια θαύμαζε ο μικρός.

- Και ξέρεις πού είναι; ρώτησε.

- Όχι. Μα αν θες, πάμε μαζί να τον βρούμε. Ίσως θελήσει να έλθει και ο κυρ Βασίλης.

Και του επανέλαβε τα λόγια του Γρέγου! Είπε πριν πετάξει τα μυαλά του. «Πέστε του Βασίλη πως ζει ακόμα ο Ζλατάν, και να τον σκοτώσει!». Ο Γιωβάν ανατρίχιασε φοβισμένος.

- Σκοτώθηκε μόνος του; μουρμούρισε.

- Ναι, για να φύγουμε μεις. Φοβήθηκε μη μας πιάσουν οι Τούρκοι.

Και διηγήθηκε του Γιωβάν το ηρωικό τέλος του Γρέγου.

Ο μικρός άκουε σιωπηλά, με φρίκη ζωγραφισμένη στο πρόσωπο του. Το ένα του χέρι, τρέμοντας, έψαχνε κάτι στον κόρφο του. Και σαν τελείωσε ο Αποστόλης τη διήγηση του, δε μίλησε. Με τα μάτια χαμένα στη λίμνη πέρα συλλογίζονταν ο μικρός. Και όταν τον ρώτησε ο Αποστόλης «Τι συλλογίζεσαι;» του αποκρίθηκε χαμηλόφωνα ο Γιωβάν:

- Συλλογίζομαι πως θα ήθελα να είμαι μεγάλος και δυνατός σαν τον Γρέγο, για να σκοτώσω εγώ τον Ζλατάν!

- Γιατί θέλεις να τον σκοτώσεις εσύ τον Ζλατάν, αφού ούτε τον ξέρεις καν; ρώτησε ο Αποστόλης. Μα ο μικρός δεν αποκρίθηκε.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΣΤ

- Και πού θα μ' οδηγήσεις;

- Στο πάτωμα Κούγκα.

Ο Βούλγαρος οπλαρχηγός τράβηξε πίσω το πόδι του από την πλώρη της πλάβας, που ήταν μισοβγαλμένη στην ακρολιμνιά.

- Δηλαδή στου λύκου τη σπηλιά; έκανε υποψιάρικα.

Ο πλαβαδόρος, που στέκονταν όρθιος στην πρύμνη με το πλασί μισοβουτημένο στο νερό, γέλασε.

- Φαίνεται πως δεν τον ξέρεις το λύκο, αποκρίθηκε.

- Άσ' τα λόγια, είπε ο οπλαρχηγός. Αυτός, και το σταυραδέλφι του από το Τσέκρι, μας χάλασαν τόσον κόσμο και κοντεύουν να μας πάρουν το Βάλτο. Και δεν ξέρω, λες, το λύκο;

- Δεν τον ξέρεις, βοεβόδα μου, είπε πάλι ο πλαβαδόρος. Αυτός πιστεύει ό,τι και να του πεις!... Ψέματα; Πες, βοεβόδα Κασάπτσε!

- Καλά σου λέει ο Στόιος! Πίστεψε τον, Ζλατάν! αποκρίθηκε ο Κασάπτσε. Μίλησε του γλυκά, και αυτός θα σε πιστέψει.

- Μη γυρεύετε να μου τον κάνετε Παναγίτσα; είπε ο Ζλατάν, που άρχισε να θυμώνει. Ξεχάσατε το Ζερβοχώρι, που κόντεψε να το κάψει όλο; Και τη μάχη της κεντρικής μας καλύβας, που κόντεψε να μας την πάρει; Που θα μας την έπαιρνε, αν δεν ήταν χαλασμένες οι μπόμπες του;... Συχάσετε! Μην έγινε και κοπελούδα τώρα, ο Άγρας!

Οι άντρες, που στέκονταν γύρω στον αρχηγό τους, γέλασαν.

- Δεν είπαμε πως είναι κοπελούδα, είπε σοβαρά ο Κασάπτσε. Λέμε πως άλλαξε γνώμη για τον αγώνα στη Μακεδονία, και πως θα σε πιστέψει αν του μιλήσεις γλυκά! Έχει αυτός, δυστυχώς, και αποδείξεις πως μπορεί να επιτύχει. Λίγα χωριά μας τάχα γύρισαν τελευταίως Πατριαρχικά, με το κήρυγμα του της αγάπης; Και λίγοι δικοί μας προσχώρησαν στην πολιτική του, γυρεύουν συνεννόηση, φανατίστηκαν και δουλεύουν τώρα μαζί του; Γιατί, νομίζεις, ανησυχεί ο Αποστόλ Πέτκωφ; Και γιατί σε στέλνει το Κομιτάτο εσένα να του μιλήσεις; Σε ξέρει ο Άγρας ακαταδάμαστο. Να σε πάρει εσένα από το μέρος του, να σε πείσει να συνεργαστείτε, θα είναι η μεγαλύτερη φιλοδοξία του. Τι φοβάσαι;

Συλλογισμένος άκουε ο Ζλατάν, χαϊδεύοντας τα κοκκινόξανθά του γένηια.

- Καλά! είπε υποχωρώντας. Μα αν, ίσα ίσα επειδή με ξέρει αλύγιστο, γυρεύει να μου στήσει παγίδα;

Πάλι γέλασε ο Στόιος ο πλαβαδόρος.

- Είναι ο πιο ανυποψίαστος άνθρωπος!... χαχάνισε. Μου το 'λεγε και αυτός ο χαζός, ο Χρήστος Μπόζαν, που τον πήρε αιχμάλωτο ο καπετάν Ματαπάς, κι επειδή του χάρισε τη ζωή κόντευε να γίνει Γρεκομάνος κι αυτός. Τον βάλαμε κατάσκοπο τώρα κοντά στον Άγρα, και μου λέει και αυτός τα ίδια, πως ο λύκος είναι έτοιμος να γίνει αρνί!

- Έπειτα, δεν πας μόνος Ζλατάν, είπε ο Κασάπτσε. Θα παρουσιαστείς εσύ, μα θα σε ακολουθήσουμε όλοι, και θα μας έχεις κοντά αν αγριέψει αυτός.

Τα πονηρά μάτια του Ζλατάν στάθηκαν μια στιγμή στους άντρες του.

- Δυο στην πλάβα μαζί μου, και άλλοι δυο σε δεύτερη πλάβα! πρόσταξε.

Και μπήκε στο μονόξυλο μπροστά του, και κάθισε στη μέση.

- Στην καλύβα μας του Κόρακα πρώτα, παρήγγειλε. Να τους ειδοποιήσουμε να είναι έτοιμοι και αυτοί, και από το Γκολοσέλο, να έλθουν αν ακούσουν τουφεκίες.

Ήταν ηλιακό μαϊάτικο πρωινό. Ο Βάλτος, ολοπράσινος, βούιζε από ζωή, πουλιά, αγρίμια, έντομα. Τα νούφαρα, τα καλάμια, τα χλωρά ψαθιά και οι πλατύφυλλες λαπατιές, παράβγαιναν στο συνορισμό, ποιο θα φουντώσει πυκνότερα, ποιο θ' απλώσει πλατύτερα τα φουσκωμένα από χυμούς κλωνάρια του. Νερόφιδα και ψάρια, χέλια, βατράχια, βδέλλες, μερμηγκιαζαν στο νερό. Πεταλούδες και χρυσόμυγες, βρωμούσες και ζουζούνια όλων των ειδών, πετολογούσαν δώθε και κείθε. Και παντού, μες στα κλαριά, στην επιφάνεια του νερού, ψηλά, χαμηλά, στα καλάμια, στους βάτους, στα ραγάζια, σμήνος βούιζαν κουνούπια, άγρια, επιθετικά, μεταφέροντας στο λεπτό τους κεντρί τον πυρετό και το θάνατο, όπου κάθιζαν.

Οι άντρες, μες στις δυο πλάβες, προχωρούσαν προσεκτικά, ψάχνοντας τα καλάμια με τα μάτια τους, μην πέσουν σε καμιά ενέδρα, μην τους είχαν στήσει οι Γρεκομάνοι καμιά παγίδα. Μα τίποτα δεν παρουσιάστηκε ανησυχητικό και μπήκαν στο Γρουνάντερο, και από κει στη νερομάνα που πήγαινε στην Κούγκα, χωρίς επεισόδιο. Λίγο όμως προχώρησαν, και βίγλες τους σταμάτησαν.

- Αλτ! περιμένετε δω! Θα έλθει εδώ να σας μιλήσει ο Αρχηγός.

Μια ματιά του Ζλατάν τον έπεισε πως ο «Αρχηγός» ήταν καλά φυλαγμένος. Σκοποί παντού διαφαίνονταν μες στα χλωρά φυλλώματα. Οι μάνες και τα μονοπάτια που οδηγούσαν στην Κούγκα είχαν σε κάθε στροφή και από ένα φρουρό. Κάθισε και περίμενε, με το τουφέκι στο χέρι, τα πιστόλια στη ζώνη, και το μαχαίρι πάντα έτοιμο. Από ένα μονοπάτι μια πλάβα ξεπρόβαλε με δυο πλαβαδόρους χωρικούς. Ένας τρίτος άντρας, καθισμένος χάμω στη μέση της, κοίταζε ήσυχα μπροστά του. Ήταν ξεσκουφωτός, τα καστανά του πυκνά μαλλιά σκούρηναν άτακτα στο μέτωπο του, αναλόγως πού τα πλάκωνε ο άνεμος. Δεν είχε τουφέκι, ούτε άλλο όπλο, και πήγαινε αμέριμος, το χέρι του ακουμπισμένο στην κουπαστή της πλάβας πίσω του. Χαμηλόφωνα ρώτησε ο Ζλατάν τον Στόιο:

- Αυτός είναι;

- Αυτός, αποκρίθηκε ο πλαβαδόρος, επίσης χαμηλόφωνα. Ο μεσαίος, χωρίς σκουφί.

Είδε ο Άγρας τα δυο βουλγάρικα μονόξυλα και σηκώθηκε.

- Όρα καλή, βοεβόδα Ζλατάν! είπε ζωηρά - το αγορίστικο ανοιχτόκαρδο χαμόγελο του φωτίζοντας το ηλιοκαμένο του πρόσωπο. Ήλθε, βλέπω, οπλισμένος! Για μάχη ή για ειρηνική συνομιλία ετοιμάστηκες;

Ο Ζλατάν επίσης σηκώθηκε, προσέχοντας μην αναποδογυρίσει το μονόξυλο, και αποκρίθηκε ελληνικά κι αυτός, χοντροπροφέροντας τα σύμφωνα:

- Για συνεννόηση ήλθα, καπετάν Άγρα. Μα το τουφέκι το 'χομε σύντροφο εμείς οι αγωνιστάδες!...

Ο Άγρας έκανε νόημα στους πλαβαδόρους του, και αμέσως πλεύρισαν αυτοί τη βουλγάρικη πλάβα.

- Έμπα μέσα, βοεβόδα, είπε του Βουλγάρου, και τα παιδιά μου ας μπουν στην πλάβα σου με τα δικά σου παιδιά. Αυτά που έχω να σου πω, θα τ' ακούσομε μόνο οι δυο μας. Και βλέποντας τον Ζλατάν να διστάζει:

- Πάρε και το τουφέκι σου, αφού δεν τ' αποχωρίζεσαι, είπε γελαστά, και μη φοβάσαι. Δεν έχω ούτε πιστόλι μαζί μου εγώ.

Με όλο του τον οπλισμό μπήκε ο Ζλατάν στην πλάβα του Άγρα, και οι δυο πλαβαδόροι πέρασαν στην πλάβα του Ζλατάν. Πήρε ο Άγρας ένα πλασί κι έσπρωξε το μονόξυλο του στη μέση του νερού. Παρακάτω, Έλληνες και Βούλγαροι πλαβαδόροι, στραβοκοιτάζονταν. Λόγια μεταξύ τους δεν αντάλλαξαν πολλά. Συμπάθεια καμιά δεν τους πλησίαζε. Με δυσπιστία παραμόνευε ο ένας τον άλλον. Έλληνες και Βούλγαροι κρυφοκοίταζαν, παρακολουθούσαν τους αρχηγούς τους, έτοιμοι να αλληλοσφαχθούν, στο πρώτο σημείο διαμάχης των καπεταναίων. Και τόσο ήταν ο νους τους στη μοναχική πλάβα, στη μέση της νερομάνας, που κανένας τους δεν παρατήρησε πίσω από το πράσινο φύλλωμα των καλαμιών δυο μαύρα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια, σ' ένα χλωμό παιδικό μουτράκι, που κρυφοκοίταζαν και αυτά τους δυο απομονωμένους αρχηγούς, και πάλι τους πλαβαδόρους στα δυο μονόξυλα, παρακολουθώντας τα λόγια τους, τις κινήσεις τους, και τις ματιές τους ακόμα. Και όταν τελείωσε η κρυφοκουβέντα των αρχηγών, και πήρε πάλι ο Άγρας το πλασί, κι έκανε νόημα στους πλαβαδόρους να πλησιάσουν, και όταν μπήκε ο καθένας στη δική του πλάβα, και βγήκαν οι βίγλες από τους κρυψώνες τους, και συνόδεψαν τους Βουλγάρους ως το Γρουνάντερο, και τράβηξε ο Άγρας για την Κούγκα, πάλι κανένας δεν παρατήρησε το μικρό μονόξυλο, που περνούσε σιωπηλά, αργά, σα σαύρα, ανάμεσα στις χλωρές φυτείες, με το λαφρύ σουσούρισμα του ανέμου μες στα ραγάζια και στους βάλτους.

Από μακριά ακολουθούσε, στα κρυφά, το μικρό στενό μονόξυλο, τις δυο βουλγάρικες πλάβες, ως το τελευταίο στρίψιμο προς το Ζερβοχώρι. Και όταν βεβαιώθηκε ο μικρός που το οδηγούσε πως ξεμπαρκάριζαν οι Βούλγαροι και τραβούσαν για το χωριό, έστριψε και αυτός, ακολούθησε τις μάνες που κατέβαιναν νότια, μπήκε στο μονοπάτι του καπετάν Παναγιώτη και βγήκε στην κρυφή σκάλα κοντά στη Γιάντισσα. Πήδηξε από την πλάβα και ούρλιασε σιγά σαν τσακάλι, και περίμενε κρυμμένος ανάμεσα στα καλάμια της ακρολιμνιάς. Κάπου κάπου, ξανάβγαζε ένα σιγανό ούρλιασμα, και πάλι σόπαινε και περίμενε. Ώσπου ακούστηκαν ακροπατήματα, και χωρίστηκαν τα καλάμια, και βγήκε από μέσα ένα μεγάλο αγόρι, που κάθισε χάμιω πλάγι στο μικρό.

- Άργησες, είπε. Τον βρήκες τουλάχιστον;

- Τον βρήκα, αποκρίθηκε ο μικρός· μα δεν ήταν στο Ζερβοχώρι, Αποστόλη, γι' αυτό άργησα. Τον γύρευα εκεί, όπως μου είπες. Τον βρήκα όμως στην Πλάσσα, και τον ακολούθησα κρυφά ως κοντά στην Κούγκα.

Ο Αποστόλης ξιπάστηκε.

- Στην Κούγκα; ψιθύρισε. Τι δουλειά είχε στην Κούγκα ο Ζλατάν;

- Ήταν εκεί ο καπετάν Άγρας... Είχαν, φαίνεται, συνεννόηση... Βγήκε ο καπετάν Άγρας και ανταμώθηκαν σ' ένα μονοπάτι, τον πήρε στην πλάβα του και μίλησαν πολλή ώρα. Είχαν διώξει τους πλαβαδόρους και μίλησαν μυστικά.

Ο Αποστόλης έπιασε ξαφνισμένος το χέρι του μικρού.

- Γιωβάν! είπε πνιχτά. Πρέπει να τον σταματήσομε!

- Πώς; ρώτησε θλιμμένα ο μικρός. Ποιος θα μας ακούσει εμάς;

Λίγη ώρα έμεινε συλλογισμένος ο Αποστόλης.

- Όλα μας έρχονται στραβά!... είπε μες στα δόντια του. Η αρρώστια του Περικλή!... Ήταν ανάγκη, τάχα, να πει αυτό το βρωμόνερο στα Κουρφάλια και να πάθει τύφο;... Η αναχώρηση του καπετάν Νικηφόρου... Ο καβγάς του Μήτσου με το γερο - Νικηφόρο το Δεύτερο... Λες και διασπάστηκε το σώμα, μιας κι έφυγε ο Αρχηγός μας, ο καπετάν Νικηφόρος!

- Τι θα έκανε, Αποστόλη, ο καπετάν Νικηφόρος, αν είχε μείνει στο Τσέκρι; ρώτησε μελαγχολικά ο Γιωβάν.



- Δεν ξέρω. Μα θα ξέραμε σε ποιον να πάμε να πούμε τι γίνεται εδώ. Τώρα δεν ξέρομε. Δεν ξέρομε καν πού είναι ο κυρ Βασίλης, αν έμεινε στη Θεσσαλονίκη.

- Και ο θείος μου πέθανε... μουρμούρισε αφηρημένα ο Γιωβάν.

- Ο θείος σου; Τι σχέση έχει ο θείος σου; έκανε αναμένος ο Αποστόλης. Στον Άγγελ Πέιο θα πηγαίναμε για συμβουλή;

Φοβισμένα μουρμούρισε ο Γιωβάν:

- Όχι βέβαια στον Άγγελ Πέιο... Δεν ήθελα να πω... Μη θυμώνεις...

Μα ο Αποστόλης ήταν πάρα πολύ απασχολημένος με τη δική του σκέψη, για να παρακολουθήσει τους συλλογισμούς του μικρού.

- Άκου δω, Γιωβάν, του είπε σκουτουρεμένος. Ένας μονάχα μπορούσε να μας δώσει καλή συμβουλή: Ο καπετάν Ματαπάς! Μα είναι πολύ μακριά. Το ίδιο και ο κύριος Ζώης. Μα και αυτός είναι μακριά. Δεν έχομε καιρό να πάμε ούτε στον Όλυμπο ούτε στη Θεσσαλονίκη. Πρέπει να τα βγάλομε πέρα μονάχοι μας. Άκουσες μήπως τι λέγανε οι δυο καπεταναίοι στην πλάβα;

- Όχι. Μιλούσαν μυστικά. Άκουσα μόνο τον καπετάν Άγρα που ρώτησε τον Ζλατάν αν πήγαινε για μάχη ή για συνεννόηση, γιατί βαστούσε τουφέκι. Ο καπετάν Άγρας ήταν ξαρμάτωτος, δεν είχε ούτε πιστόλι απάνω του...

- Πάντα ο ίδιος! έκανε συγκινημένος ο Αποστόλης. Η παλικαριά του πάγει ως την τρέλα!... Και οι άλλοι Βούλγαροι... αυτοί που τον συνόδευαν... είπαν τίποτα;

- Όχι. Κοίταζαν τους αντάρτες και δε μιλούσαν. Και οι δικοί μας τους παραφύλαγαν. Και αυτοί δε μιλούσαν.

- Και σα χωρίστηκαν οι αρχηγοί;

- Ο καπετάν Άγρας τράβηξε για την Κούγκα. Ο Ζλατάν βγήκε στο Ζερβοχώρι. Κι εγώ ήλθα.

- Ο καπετάν Άγρας λοιπόν θα έλθει από δω να γυρίσει στη Νιάουσα... είπε στοχαστικά ο Αποστόλης. Δεν μπορεί με ασφάλεια να πάγει αλλού. Θα τον περιμένουμε δω. Να, σου έφερα να μασήσεις κάτι. Και όπου πάγει εκείνος, θα τον ακολουθήσομε.

Μα όλη μέρα πέρασε, και δε φάνηκε κανένας. Κρυμμένα μες τα καλάμια τα δυο αγόρια περίμεναν. Και πότε φύλαγε ξυπνητός ο Αποστόλης, και ξαπλωμένος στο χώμα κοιμούνταν ο Γιωβάν, και πότε ξαγρυπνούσε ο Γιωβάν κι έπαιρνε κανένα ύπνο ο Αποστόλης. Νύχτα, σκοτεινά, παραφύλαγε ο Γιωβάν, όταν άκουσε τρίψιμο μιας πλάβας μες στα καλάμια. Ξύπνησε τον Αποστόλη, και, πλάγι πλάγι ζαρωμένα τα δυο αγόρια, είδαν την πλάβα που σήκωσε τη μύτη της στη σκάλα, και τρεις άντρες πήδηξαν στο χώμα. Ο ένας, μικρόσωμος, γοργοκίνητος, ξαναμπήκε στην πλάβα κι έσκυψε κατά τα καλάμια όπου στέκουνταν κρυμμένα τ' αγόρια.

- Λαγός στ' αμπέλι! είπε χαμηλόφωνα. Μας πρόλαβε μουσαφίρης! Ένα μονόξυλο εδώ!...

Ο Αποστόλης πετάχθηκε από τον κρυψώνα του, κρατώντας τον Γιωβάν από το χέρι.

- Εμείς είμαστε, κύριε Αρχηγέ! Ο Αποστόλης ο οδηγός και ο Γιωβάν ο παραγιός μου, έκανε λαχανιασμένος από τη συγκίνηση.

- Τα δυο παιδιά! Βρε, τι κάνετε τέτοια ώρα εδώ έξω; ρώτησε ο Άγρας.

- Σε περιμέναμε, κύριε Αρχηγέ, να σε οδηγήσομε όπου θες να πας! αποκρίθηκε αποφασιστικά ο Αποστόλης.

- Και πού το Ξερες πως θα περάσω από δω; ρώτησε ο Άγρας.

- Η δουλειά μας είναι να μαθαίνομε πότε μας έχουν ανάγκη οι καπεταναίοι, είπε ο Αποστόλης.

Και τέτοια συγκίνηση τον έπιασε ξαφνικά, ώστε πνίγονταν η φωνή του. Ο καπετάν Άγρας ακούμπησε χαδιάρικα το χέρι του στον ώμο του αγοριού.

- Αν είναι αυτή η δουλειά σου, την ξέρεις και την εκτελείς καλά, είπε με αγάπη. Νόμιζα πως μπήκα κρυφά στο Βάλτο, και με ανακάλυψαν δυο παιδιά!...

Κρυφά, στα σκοτεινά, τσίμπησε ο Αποστόλης το αυτί του Γιωβάν. Ήταν το ευχαριστώ του, το συγκινημένο, που του έκοβε τη φωνή.

- Έχω μαζί μου τον πιστό μου Τώνη Μίγγα. Εσύ όμως, λέει, βλέπεις και στα σκοτεινά, είτε ο καπετάν Άγρας. Τα καταφέρνεις να μας πας στο βουνό; Τα καταφέρνεις να μας πας στη Νιάουσα πριν φέξει;

- Σας πάγω.

- Μη μας πας όμως από πολλούς αλλόγυρους. Ξέρεις, δε βαστώ πια σε πολύ μακρύ δρόμο... Αυτοί οι πυρετοί...

- Θα σε πάγω από μονοπάτια που κόβουν δρόμο, έννοια σου, Αρχηγέ μου! είτε βουρκωμένος ο Αποστόλης. Και θα ξεκουραστείς στο δρόμο!... Και θα φθάσομε νύχτα, πριν φέξει!...

Άλλες δυο πλάβες είχαν φθάσει, με πέντε αντάρτες, ευζώνους του καπετάν Άγρα, και με τον οδηγό Αντώνη Μίγγα. Αποχαιρέτησαν τους πλαβαδόρους, και, μπαίνοντας στη σειρά, ο Αποστόλης εμπρός με τον Μίγγα και τον Γιωβάν, ο καπετάν Άγρας ύστερα, κι ένας ένας οι εύζωνοι ακολουθώντας, τράβηξαν κατά το Βέρμιο, με τις συνηθισμένες προφυλάξεις των ανταρτών στις νυχτερινές τους πορείες.

Σε όλο το δρόμο αντιλήφθηκε ο Αποστόλης πως ο Άγρας δεν ήταν πια ο παλιός οπλαρχηγός. Πήγαινε, ίσιος πάντα, παλικάρισια, αδάμαστος. Μα η αναπνοή του κόβουνταν συχνά, και συχνά αναγκάζονταν να σταθεί. Οι σύντροφοι του, που αντιλαμβάνονταν την κόπωση του, προσποιούνταν κάθε λίγο, τότε ο ένας τους πως είχε χτυπήσει το πόδι του, τότε ο άλλος πως είχε κουραστεί, ή πως ήθελε ο τρίτος να ψήσει έναν καφέ, και στάθμευαν μες στα παλιούρια, και κάθονταν μερικά λεπτά, για ν' ανασάνει ο κουρασμένος Αρχηγός. Μα ούτε γελιούνταν ο Άγρας. Είχαν φθάσει πια στο πράσινο φυλλωμένο δάσος, έξω από τη Νιάουσα, και κάθισαν τελευταία φορά ν' ανασάνουν από τον ανήφορο. Και είπε ο Άγρας στον καπετάν Τυλιγάδη, που δεν τον άφηγε από κοντά:

- Καλά και φθάνει αυτές τις μέρες ο καπετάν Αμύντας<sup>3</sup>, να σας οδηγήει πια εκείνος στο μέλλον! Εγώ ξέφτισα, παιδιά!

Μια βοή σηκώθηκε, οι άντρες βουρκωμένοι διαμαρτυρούνταν, βεβαίωσαν, ορκίζονταν, πως αγάπη τέτοια που είχαν στον Αρχηγό τους, για κανέναν άλλο δεν θα την ένιωθαν πια ποτέ. Και είπε ο καπετάν Τυλιγάδης, βάζοντας σε λόγια τη σκέψη και το αίσθημα ολωνών:

- Εσύ με την ψυχή σου μας σπρώχνεις! Για σένα, θα πέφταμε στη φωτιά, κύριε Αρχηγέ!

Συγκινημένος και ο Άγρας του έδωσε δυο στον ώμο.

- Το ξέρω, είπε, πως μου είστε όλοι αφοσιωμένοι ως το θάνατο. Μα το ίδιο πρέπει ν' αφοσιωθείτε και στο νέο σας αρχηγό.

Σηκώθηκε και πήρε το τουφέκι του.

- Αρκεί να του αφήσω την περιφέρεια ειρηνεμένη... όπως τη θέλω!... πρόσθεσε· κι έπειτα: Εμπρός, παιδιά! Μαρς! πρόσταξε.

Μα το τέλος της πορείας δεν ήταν πια τόσο σιωπηλό. Μερικά ψιθυρίσματα και μουρμουρίσματα πηγαινοέρχονταν μεταξύ των αντρών.

- Δεν πρέπει να τον αφήσομε!

- Δεν πρέπει να τους πιστέψει!

- Αυτοί είναι δόλιοι!

- Αυτοί είναι ψεύτες, προδότες, άτιμοι!...

Μερικά λόγια έφθασαν ως τ' αυτιά του καπετάν Άγρα, που ακολουθούσε πρώτος τον οδηγό. Χαμογέλασε το αγαθό του παιδιατικό χαμόγελο, μα δε μίλησε. «Σα δουν μόνο, θα πεισθούν...» συλλογίστηκε.

Κι εξακολούθησε το δρόμο του, κι έφθασαν στη Νιάουσα, και μπήκαν στο σπίτι που φιλοξενούσε τον Αρχηγό, πριν ξημερώσει, καθώς το είχε υποσχεθεί ο Αποστόλης, και κατάκοπος πλάγιασε ο Αρχηγός, τρέμοντας από πυρετό, με όλη τη ζέση του Μαΐου, που έφθανε πια στο τέλος του. Την άλλη μέρα είχε σύσκεψη ο καπετάν Άγρας, με τους προεστούς της Νιάουσας, με το γιατρό τον Περδικάρη, που ήταν πρόεδρος και ψυχή της Ελληνικής Κοινότητας της Νιάουσας, και με δυο τρεις παπάδες και δασκάλους της περιφέρειας. Στο πλαγινό

δωμάτιο, όπου κάθονταν ο Αποστόλης και κολλούσε με ψαρόκολλα δυο ξεκολλημένες βέργες της ξύλινης βιβλιοθήκης του σπιτονοικοκύρη, ακούονταν όλη η συζήτηση, αν και είχαν κλείσει την πόρτα.

Ο καθένας από τους προεστούς, δασκάλους ή παπάδες, διηγούνταν τι είχε δει, ακούσει, παρατηρήσει αυτές τις τελευταίες μέρες στην κοινότητα, στο σχολείο, στην ενορία, στο χωριό του. Η καινούρια στάση του καπετάν Άγρα είχε συγκινήσει και προσελκύσει πολύ κόσμο. Οι αγροτικοί προπάντων πληθυσμοί είχαν αποκάμει από το ελληνοβουλγάρικο αλληλοφάγωμα, τις ρουμούνικες προδοσίες, τη σερβική προπαγάντα, τις τούρκικες πιέσεις. Δε βαστούσαν πια. Δήλωναν πως ήταν Γύφτοι, πως ούτε Έλληνες ούτε Βούλγαροι δεν ήθελαν πια να λέγονται, ούτε στα σχολεία πια δεν έστελναν τα παιδιά τους, μη χρωματιστούν και πέσουν στην εκδίκηση της αντίθετης παρατάξεως. Στις πόλεις μέσα, το φυλετικό μίσος κρατούσε ακόμα συμπαγείς τους πληθυσμούς, Βουλγάρους κι Έλληνες, τους έριχνε σα λυσσασμένους λύκους, τους μεν εναντίον στους δε. Μα στην ύπαιθρο, τα μίσια δεν ήταν τόσο εξημιμένα. Πολλά βουλγαρόφωνα και βουλγαρόφρονα χωριά είχαν προσχωρήσει στην ειρηνική πολιτική του Άγρα, ζητούσαν συμφιλίωση, συνεργασία, ενότητα δράσεως εναντίον του κοινού εχθρού και τυράννου, του Τούρκου. Φανατικοί κομιτατζήδες είχαν αναγκαστεί να φύγουν, να πάρουν τα βουνά. Άλλοι, πιο λογικοί, ή λιγότερο φανατισμένοι, ζητούσαν συνεννόηση με τον Άγρα και ειρήνη, ειρήνη στ' όνομα του Θεού, αγάπη και ομόνοια, που να μπορούν να ζήσουν και αυτοί, να βόσκουν τα πρόβατα τους, να καλλιεργούν τα χωράφια τους, χωρίς να τρέμουν κάθε νύχτα πως θα 'ρθει ο αντίπαλος να τους κάψει σπίτι κι εσοδεία, να τους σφάξει τα πρόβατα, και, χειρότερα, τις γυναίκες και τα παιδιά τους!

Κάπου κάπου σηκώνονταν και μια αντιλογία.

- Μα ήταν ελικρινείς αυτοί που δήλωναν συμφιλίωση;

- Δε θα σηκώνονταν πάλι όλοι, σαν ένας άνθρωπος, αν κατέβαινε κανένας Αποστόλ Πέτκωφ, ή Σαντάνσκη, ή Κόλε, ή Μήτηρ, ή Γιάγκωφ Στογιάν4;... Και, η εκδίκηση δε θα ήταν τότε χειρότερη;

Μα ήσυχη, γλυκομίλητη, ειρηνική ακούονταν τότε η απάντηση του Άγρα: «Όχι, δε θα μπορέσει πια να πιάσει πόδι η άγρια εκδίκηση, αν μια φορά γευθούν ειρήνη και αδελφσύνη οι πολυτυραννισμένοι, οι πολυβασανισμένοι μακεδονικοί πληθυσμοί. Πολύ αίμα χύθηκε και πολύ υπέφεραν οι δυστυχημένοι χωρικοί στην ύπαιθρο, όπου εκτεθειμένοι, πότε στην εκδίκηση των Βουλγάρων και πότε των Ελλήνων, και πάντα τιμωρημένοι από τον κοινό εχθρό, τον Τούρκο, που πίεζε, φορολογούσε, φυλάκιζε και κρεμούσε, χωρίς να ξέρει ούτε γιατί ούτε πώς, μόνο και μόνο για να τρομοκρατεί, και διαιρώντας να κυβερνά!...» Το παραδέχονταν οι προεστοί, «αλλά...»

- Όχι, δεν έχει «αλλά»! Αφήσετε τα «αλλά»! σηκώθηκε πάλι η φωνή του Άγρα. Προπαγανδίζετε το Ευαγγέλιο, τη συγχώρεση, την αγάπη, και θα πεισθούν όλοι πως μόνο με τη συμφιλίωση και τη συνεργασία ολωνών των Χριστιανών θα ελευθερωθεί μια μέρα η Μακεδονία!...

Ο Γιωβάν, που κάθονταν πλάγι στον Αποστόλη και παρακολουθούσε τη δουλειά του, άπλωσε το χέρι και το ακούμπησε στο χέρι του μεγάλου.

- Αλήθεια, Αποστόλη; ρώτησε χαμηλόφωνα, σκύβοντας να δει το σύντροφο του καταπρόσωπο. Αλήθεια, θ' αγαπήσομε με τους Βουλγάρους;

Τα φρύδια του Αποστόλη ήταν σουφρωμένα, το πρόσωπο του αγριεμένο. Μα δάκρυα φούσκωναν τα μάτια του.

- Για να το λέγει ο Αρχηγός, έτσι θα είναι... είπε από μέσα από τα σφιγμένα δόντια του.

- Και με τον Ζλατάν;

- Και με τον Ζλατάν!

- Όχι, Αποστόλη! αναφώνησε ο Γιωβάν.

Ξαφνίστηκε ο Αποστόλης. Η φωνή του Γιωβάν, τα χέρια του, τα χείλη του, όλα έτρεμαν, ταραζούνταν όλος από συγκίνηση και πάθος.

- Τι έπαθες; έκανε ο Αποστόλης. Τι έχεις εσύ με τον Ζλατάν; Τι ξέρεις γι' αυτόν;

- Και ο... και ο Γρέγος ήθελε να τον σκοτώσουμε! αναφώνησε ο Γιωβάν.

Και ξέσπασε στ' αναφιλητά. Περίεργος τον κοίταζε ο Αποστόλης.

- Πώς το ξέρεις; ρώτησε. Δεν ήσουν εσύ εκεί σα σκοτώθηκε... Και πώς το 'μαθες πως τον έλεγαν Γρέγο τον καπετάν Ακρίτα; Ποιος σου το 'πε;

Απότομα έχωσε ο Γιωβάν το χέρι στον κόρφο του. Μα πάλι μετάνιωσε. Έσκυψε το κεφάλι στα λυγισμένα του γόνατα κι έκλαψε με λυγμούς.

- Γιωβάν... κάτι έχεις!... είπε πονόψυχα ο Αποστόλης. Κάτι μου κρύβεις... Γιατί δε θέλεις να μου πεις;

- Δεν μπορώ!... Αχ, δεν μπορώ!... έκανε ο μικρός ανάμεσα στ' αναφιλητά του. Ήταν πάρα πολύ φρικτό! Δεν μπορώ να μιλώ γι' αυτά!... Αχ, δεν μπορώ, Αποστόλη!...

Οι φωνές μες στην πλαγινή κάμαρα πλησίαζαν, κάποιος γύρισε το πόμολο της πόρτας. Σαν τρομαγμένο αγρίμι πετάχθηκε πάνω ο Γιωβάν, κι έτρεξε έξω και κρύφθηκε. Και δεν τον ξαναβρήκε όλη μέρα ο Αποστόλης. Είχε και δουλειά ο Αποστόλης. Τον έστειλε ο Αρχηγός σε θελήματα και σε μηνύματα, και μόνο το βράδυ, την ώρα του ύπνου, ξαναβρέθηκε με τον Γιωβάν. Μα ήταν τόσο χλωμός και χαλασμένος ο μικρός, ώστε λυπήθηκε ο Αποστόλης να ξανανοίξει την πρωινή ομιλία. Άλλωστε κι εκείνος ήταν ταραγμένος και διστακτικός. Μαλλιοτραβιούνταν μέσα σε δυο αντίθετες επιρροές. Είχε ακούσει το πρόγραμμα του Άγρα, και η γλύκα, η συμπόνια, η ευγένεια και η πραότητα του λόγου του τον είχαν τραντάξει, του είχαν αναστατώσει την καρδιά. Μα από την άλλη, η ενθύμηση της κυρίας Ηλέκτρας τον τάραζε ως τα δάκρυα. Τι θα 'λεγε η κυρία Ηλέκτρα; Βέβαια αυτή δε θα ήθελε συμφιλίωση, αγάπη, συνεργασία, με Βούλγαρο - Ρουμουνό - Σέρβους, αυτή που τους μισούσε, τους Βουλγαρορουμούνους όσο και τους Τούρκους! Και ο λόγος της κυρίας Ηλέκτρας ζύγιζε άλλο τόσο, όσο και του καπετάν Άγρα. Ήταν Ευαγγέλιο γι' αυτόν. Δυο αντίθετα Ευαγγέλια, που αντιπάλευαν και αντικρούονταν σε κάθε τους λέξη!... Και να μην είχε δει τον Άγρα στη μάχη; Να μην ήξερε τι ατρόμητο παλικάρι ήταν; Μα τον είχε δει, σκεπασμένο αίματα, να πολεμά τους Βουλγάρους με πείσμα, με λεονταρία αφοβία. Κάποιο σοβαρό λόγο θα είχε ν' αλλάξει τώρα στάση και ιδεολογία...

Ανήσυχος γυρνούσε και ξαναγυρνούσε ο Αποστόλης στο στρωσίδι του χάμω, πλάγι στον κοιμισμένο Γιωβάν. Και ξαφνικά ένιωσε νοσταλγία φοβερή για την κυρία Ηλέκτρα, να τη δει, να της μιλήσει, να του ξεμπερδέψει εκείνη το μπερδεμένο κουβάρι του συλλογισμού του, που ήταν όλο αντιλογίες. Μα πώς να πάγει στην κυρία Ηλέκτρα; Όλα τώρα στο Βάλτο είχαν μεταρρυθμιστεί. Ο καπετάν Νικηφόρος, άρρωστος τόσο που δεν μπορούσε πια να σταθεί στα πόδια του, είχε φύγει από το Βάλτο, καβάλα, με λίγους άντρες του. Είχε κατέβει στην Κουλακιά, όπου αποχαιρέτησε τα παιδιά του, και, ντυμένος ψαράς, με άλλους δυο Κουλακιώτες ψαράδες, είχε πάγει στη Θεσσαλονίκη, όπου είδε το Γενικό Πρόξενο, πριν ξαναγυρίσει στην Κουλακιά, και από κει στα Γιουβάρια, όπου τον πήρε κρυφά ένα καϊκι για το Τσάγεζι.

Τον Περικλή, άρρωστο, με τύφο λέγει, τον είχαν μεταφέρει στη Θεσσαλονίκη, στης γιαγιάς του Μήτσου, και μαζί του είχαν πάγει και ο Βασίλης και ο Μήτσος, μαζί και η κυρία Ηλέκτρα, που είχε μείνει χωρίς δουλειά όταν βγήκε από τη φυλακή η κυρία Ευθαλία, και που τον είχε νοσηλεύσει τις πρώτες μέρες στο Τσέκρι. Πού να τη βρει λοιπόν τώρα την κυρία Ηλέκτρα ο Αποστόλης, και πώς να τη ρωτήσει; Στο Βάλτο είχε μείνει ο καπετάν Νικηφόρος ο Β', μονάχος, με υπαρχηγούς. Ακόμα και ο καπετάν Κάλας είχε φύγει.

Φοβέριζαν οι Τούρκοι πως θα εκτοπίσουν όλα τα σώματα, ελληνικά και βουλγάρικα, από το Βάλτο. Μα ως τώρα είχαν περιοριστεί σε πυκνό τουφεκίδι στις ακρολιμνίες, ολόγυρα στο Βάλτο, σα να ήθελαν με μπαμ και μπουμ ν' απομακρύνουν σπουργίτια. Στη δική τους δυτική γωνιά, και οι Βούλγαροι δεν ακούονταν πια, δεν κουνούσαν, δεν πείραζαν τις ελληνικές καλύβες, που κρατούσαν και αυτές αμυντική μόνο στάση. Ήταν σα να είχε εκφυλιστεί ο Αγώνας. Και τα ήσυχα νερά της Λίμνης απόπνεαν μούχλα, σαπίλα και πυρετούς, ανενόχλητα πια, γεμάτα νεροπούλια, νερόφιδα, βδέλλες, κουνούπια και αρρώστια. Την επαύριο το βράδυ ξανάπεσε ο Αποστόλης σε καινούριες αντιλογίες και συγκινήσεις. Ήταν πάλι στο πλαγινό δωμάτιο με τον Γιωβάν, έτοιμοι να πλαγιάσουν, όταν μπήκε μέσα ο Ηρακλής Χατζηδημούλας<sup>5</sup>, μηχανικός στη Νιάουσα και άνθρωπος με πολλήν υπόληψη, βαρυσήμαντος και συνετός. Τον είχε ζητήσει, λέγει, ο καπετάν Άγρας, να έλθει νύχτα, να του

μιλήσει. Πού ήταν ο καπετάν Άγρας;

Τον άκουσε ο Αρχηγός, στην πλαγινή κάμαρα, και τον έμπασε μέσα, αφήνοντας την πόρτα ανοιχτή. Και με λίγα λόγια, απλά, με υπομονή εξηγώντας για ποιους λόγους είχε αλλάξει στάση, εξέθεσε ο Άγρας στον Χατζηδημούλα την καινούρια πορεία που έπρεπε ν' ακολουθήσουν στη Μακεδονία οι Έλληνες σπλαρχηγοί. Δεν εσύμφερε, λέγει, αυτό το αλληλοφάγωμα, παρά μόνο στους Τούρκους, που το εγκαρδίωναν για να στηρίζονται αυτοί στα μίση των Χριστιανών. Βαθύτερη και πλατύτερη έπρεπε να είναι η δράση των Ελλήνων.

- Πρέπει να μονιάσουμε όλοι εμείς οι Βαλκανικοί, είτε ο καπετάν Άγρας, να δώσουμε, πρώτοι εμείς οι Έλληνες, που είμαστε οι πιο πολιτισμένοι, το παράδειγμα της προθυμίας, της συμφιλίωσης και της συνεργασίας. Και όταν μονιάσουμε εμείς οι Χριστιανοί, να ριχθούμε μαζί του Τούρκου, και να ελευθερώσουμε τη Μακεδονία!

Ο Χατζηδημούλας ξιπάστηκε.

- Και πώς θα τους νουθετήσεις αυτούς; ρώτησε. Για να μονιάσεις με το λύκο, πρέπει να το θέλει και αυτός.

- Θα το θελήσει! αποκρίθηκε ο Άγρας. Όσο περισσότερο τον βλέπω, τόσο δε μ' αρέσει τούτος ο αλληλοσπαραγμός των Ελλήνων και Βουλγάρων! Αδυνατίζουμε και μεις και αυτοί, και χαιρέται, «μην και μονάχα» όπως λέτε δω στη Νιάουσα, ο Τούρκος, κι έτσι δε θα δει ελευθέρια, «καν κανείς» από σας. Και για να μπορέσω να φθάσω στο αποτέλεσμα που θέλω, ήλθα σε συνεννόηση με τους Βουλγάρους να παύσει αυτό το φάγωμα...

- Ήλθες εσύ, καπετάν Άγρα, σε συνεννόηση με τους Βουλγάρους!... αναφώνησε συνταραγμένος ο Χατζηδημούλας.

- Βέβαια! Κι έπεισα μερικούς απ' αυτούς. Και αύριο θα πάγω ο ίδιος να βρω έναν από τους σημαντικούς σπλαρχηγούς τους...

Ο Χατζηδημούλας τον διέκοψε:

- Τρελάθηκες, καπετάν Άγρα;... αναφώνησε αγριεμένος. Έχεις γνώση; Φαντάζεσαι πως γίνεται συνεννόηση ποτέ μ' αυτούς;... Και θα πας, λέει, να τους βρεις;... Δεν έχεις λοιπόν ιδέα τι άπιστα θηρία είναι οι Βούλγαροι;

- Τους ξέρω και τους πολέμησα, αποκρίθηκε με το ανοιχτόκαρδο του χαμόγελο ο καπετάν Άγρας. Μα θα πάγω! Και θα πάγω μόνος, χωρίς το σώμα μου! Τι θα μου κάνουν; Θέλουν δε θέλουν θα μ' ακούσουν!

- Θα σ' ακούσουν, λέει; Δεν είσαι στα συγκαλά σου! φώναξε με θυμό ο Χατζηδημούλας. Να σου πω εγώ τι θα σου κάνουν! Θα σε γελάσουν, θα σε τραβήξουν στις σπηλιές τους, θα σε πιάσουν, θα σε δέσουν, και θα σε γυρνούν από χωριό σε χωριό και από σπίτι σε σπίτι! Και δε θα πουν πως σε γέλασαν! Παρά θα πουν πως σε νίκησαν σε μάχη, εσένα, τον καπετάν Άγρα, το Γενικό Αρχηγό των Ελλήνων, όπως σε λεν μεταξύ τους! Κι έτσι θα καταστρέψεις τον Αγώνα! Και θ' ακουστεί σ' όλη τη Μακεδονία πως νικήθηκε ο Γενικός Αρχηγός των Ελλήνων, και θα φημιστούν οι κομιτατζήδες ως παλικαράδες, και θα φοβηθούν οι δικοί μας, και θα σηκώσουν κεφάλι οι Βούλγαροι, και θα είσαι συ αιτία που θα χαλάσει ο Αγώνας, και θα παν χαμένοι τόσο κόποι, τόσο αίμα!...

Έτρεμε ο Χατζηδημούλας, και φώναζε, και δάκρυα από θυμό και αγανάκτηση γέμιζαν τα μάτια του. Αντίκρου του, ήσυχος, στρίβοντας ένα τσιγάρο, σοβαρός μα ακλόνητος, τον άκουε ο Τέλος Άγρας.

- Μη μου μιλάς έτσι - σου το παρακαλώ, Χατζηδημούλα! είπε με καλοσύνη. Έχω πάρει απόφαση και δε θέλω ν' αλλάξω γνώμη! Όστε μη μου λες τ' αντίθετα και μη θυμώνεις!... Έχω ειδοποιήσει, και θα πάγω χωρίς άλλο!

- Να μην πας! Θα σ' εμποδίσω! Δεν έχεις δικαίωμα!...

- Θα πάγω και δε θα μ' εμποδίσετε, είτε ήσυχα μα αποφασιστικά ο Άγρας. Και δε θα χαλάσω τον Αγώνα εγώ. Ούτε μπορούν να πουν οι Βούλγαροι πως έπιασαν το Γενικό Αρχηγό των Ελλήνων - ούτε καν «αρχηγό», γιατί ο κόσμος ξέρει πως έρχεται σε δυο μέρες ο αντικαταστάτης μου, ο καπετάν Αμύντας, που είναι και ανώτερος μου, και πως εγώ δεν είμαι πια παρά απλώς ιδιώτης.

- Μην το κάνεις, καπετάν Άγρα!... Θα μας πάρεις όλους στο λαιμό σου! αναφώνησε πνιγμένος από συγκίνηση ο Χατζηδημούλας.

Χαμογέλασε ο Άγρας:

- Εσείς οι ντόπιοι δε βλέπετε, με τα μίσση σας, λίγο παραπέρα... είτε όλο και πιο γλυκά. Εγώ νομίζω πως βλέπω πιο καθαρά. Κι επιτέλους, αν αποτύχω, τι πειράζει;... Το πολύ πολύ θα χαθεί ένας άνθρωπος. Μα αν επιτύχω, είναι τόσο μεγάλη η ωφέλεια, που δεν μπορείς εσύ να τη φανταστείς.

- Θα πας χαμένος! Θα φας το κεφάλι σου!... Θα σε σφάξουν!...

Ο Άγρας σήκωσε τους ώμους του.

- Τι είναι ένας άνθρωπος, εμπρός σ' έναν τέτοιο σκοπό; είτε ήρεμα.

Στο πλαγινό δωμάτιο, ο Αποστόλης είχε ακολουθήσει όλη τη συζήτηση. Η καρδιά του χτυπούσε σκεπαρνιές ως πάνω στα μηνίγγια του, τον ζάλιζε... Αρπαξε το χέρι του Γιωβάν.

- Κάτσε δω! του είπε. Κοίταζε, άκουε, μην τον αφήσεις!... Εγώ πάγω στη Θεσσαλονίκη!... Πρέπει να δω την κυρία Ηλέκτρα!...

- Στη Θεσσαλονίκη;... Πώς θα πας;... μουμούρισε ο Γιωβάν ξαφνισμένος.

- Θα τρέξω στο σταθμό... κάτω στον κάμπο!... Μεταφέρουν στρατό οι Τούρκοι, έχει απόψε νυχτερινό τρένο Βοδενών - Βέρροιας!... Θα το προκάνω, και το πρωί θα είμαι στη Θεσσαλονίκη!... Έχει δίκαιο ο κύριος Χατζηδημούλας... Α, χάθηκε ο Γρέγος!... Μη χαθεί και τούτος!...

Και πνιγμένος από τα δάκρυα που του ανέβαιναν στο λαιμό, βγήκε έξω, κατέβηκε τον αμαξιτό δρόμο, έτρεξε ως το σταθμό της Νιάουσας, που ήταν πέντε έξι χιλιόμετρα μακριά, και όπου θα σταματούσε το νυχτερινό τρένο, στο διάβα του κατά τη Βέρροια – Θεσσαλονίκη.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΖ

Ήταν πολύ ήσυχο το σαλονάκι της κυρίας Βασιωτάκη, στο σπίτι που είχε ενοικιάσει, πλάγι στο φίλου της του γιατρού. Ήταν πολύ ήσυχο και πολύ απλό, με λίγα παλιά έπιπλα του σπιτονοικοκύρη της, μα που τα ζωντάνευαν λουλουδία πολλά και φωτογραφίες οικογενειακές του γιου της, της νύφης της, και των εγγονών της. Τους είχε αφήσει όλους στην Αλεξάνδρεια, για να έλθει εκείνη πιο κοντά στον Μήτσο και στον Περικλή, όταν είχαν κλειστεί αυτοί, με τον περιβολάρη τον Βασίλη, στο Βάλτο, και είχαν ριχθεί στο Μακεδονικό Αγώνα.

Μέρες κι εβδομάδες είχε περιποιηθεί τον Περικλή, από τη μέρα που σηκωτό της τον είχαν φέρει αναισθητο από το Βάλτο και δεν άφηνε το προσκεφάλι του παρά για να παραχωρήσει τη θέση της στην κυρία Ηλέκτρα, όταν ξεκούραστη και γελαστή έρχονταν εκείνη να την αναπληρώσει και να στείλει «τη γιαγιά», όπως την έλεγε όλο το σπιτικό, να κοιμηθεί με τη σειρά της. Αναμεταξύ τους οι δυο γυναίκες είχαν ξαγρυπνήσει τον Περικλή στη βαριά του αρρώστια, και πρώτη μέρα χθες τον είχαν αφήσει να κυκλοφορήσει, να πάγει στο σαλονάκι και να ξαπλωθεί στον καναπέ, να μείνει όλη μέρα ελεύθερος, να κουβεντιάζει με τους άλλους. Ήταν πια σε ανάρρωση ο Περικλής, το είχε δηλώσει ο γιατρός, και ήταν ζήτημα λίγων μερών να δυναμώσει και να ξαναπιάσει πάλι την τακτική του ζωή. Όχι όμως πια να πάγει στο Βάλτο. Αυτό αποκλείονταν - το δήλωσε ο γιατρός. Στην πρώτη περίπτωση, σε πέντε έξι μέρες, λίγο ακόμα να δυνάμωνε, θα τον έστελναν στην Αθήνα, και από κει στην Αλεξάνδρεια, όπου τον περίμενε ο θείος του, ο πατέρας του Μήτσου... Και άκουε ο Περικλής, και δε μιλούσε. Μα ποτέ δε θυμήθηκε τόσο νοσταλγικά τον παππού του, και ποτέ δεν τον τάραξε τόσο βαθιά η ενθύμηση του.

Ν' αφήσει τώρα τον Αγώνα!... Να γυρίσει πίσω στην Αλεξάνδρεια, στο νοικοκυρεμένο πλουσιοβαλμένο σπίτι του θείου Γιώργου, στη μητρική φροντίδα της θείας Μαρίνας, στα χάρδια των εξαδέλφων του. Καλά ο Λουκάς και οι δυο μικρές δίδυμες! Μα η Εύα, η μεγαλύτερη, που λαχταρούσε για παλικαριά, που του είχε γράψει πως επιδοκίμαζε κι επικροτούσε την κρυφή του φυγή από το σπίτι τους, για να πάγει και αυτός στον Αγώνα;... Η Εύα τι θα έλεγε, αν τον έβλεπε να ξαναγυρίζει άπρακτος, χωρίς το παιδί του Βασίλη, που για να το βρουν είχαν φύγει όλοι, και χωρίς να ελευθερωθεί ούτε μια γωνίτσα της Μακεδονίας;... Και ο Βασίλης τι θα κάνει;...

Από τη μέρα που σκοτώθηκε ο Γρέγος, ο Βασίλης είχε γεράσει δέκα χρόνια. Δεν άνοιγε το στόμα του, δε μιλούσε σε κανένα. Μονόχωτος, σιωπηλός, πήγαινε στη δουλειά που του προσδιόριζε ο Αρχηγός, και το βράδυ έπεφτε στον ύπνο σαν κούτσουρο. Και σαν έφυγε ο καπετάν Νικηφόρος, σαν εκδηλώθηκε η αρρώστια του Περικλή και τον μετέφεραν στη Νίκη, και από κει στο Πλατύ, ντυμένος Τούρκος, στα χέρια του τον είχε πάρει ο Βασίλης με την κυρία Ηλέκτρα. Και, με τη βοήθεια του Χαλίμπεη, τον είχαν πάγει στη Θεσσαλονίκη.

Καλά καλά ύστερα δε θυμούνταν ο Περικλής τι είχε γίνει. Είχε ζητήσει συχνά τον Βασίλη. Μα τις περισσότερες φορές έλειπε. Έφευγε, του είπαν, σε περιοδείες, σε χώρες και χωριά, όπου τον ειδοποιούσαν πως βρίσκονταν κανένα ορφανό, και συχνά έλειπε μέρες κι εβδομάδες. Και πάλι γύριζε άπρακτος, με λίγο πιο γερμένους τους ώμους, με λίγο πιο σκαμμένες τις ρυτίδες που όργωναν το μέτωπο του. Από τέτοια περιοδεία είχε γυρίσει πάλι. Μα σχεδόν δεν τον είχε δει ακόμα ο Περικλής. Μια καλημέρα μόνο του είχε πει, και από τη γιαγιά είχε ακούσει πως το παιδί του δεν το είχε βρει, κι επέστρεφε πάλι άπρακτος. Και τώρα τον περίμενε, να έλθει να μιλήσουν. Η πετρελένια λάμπα ήταν αναμμένη, και, όσο γευμάτιζαν στην τραπεζαρία οι άλλοι, ο Περικλής μίλησε του Βασίλη ν' ανέβει στο σαλονάκι να τον δει. Και ήλθε ο Βασίλης, με τους γυρτούς του ώμους και τ' άσπρα του μαλλιά, με τα βαθιά θλιμμένα του μάτια σαν πιο σκιασμένα από τα βαριά μαύρα του φρύδια. Και κάθισε πλάγι στον Περικλή, και δεν είπε λέξη. Άπλωσε ο Περικλής το λιγνεμένο του χέρι και το ακούμπησε πάνω στο αδρύ ηλιοκαμένο χέρι του αντάρτη.

- Τίποτα;... ρώτησε σιγά.

Σιωπηλά σήκωσε ο Βασίλης τα φρύδια, μ' ένα νόημα αρνητικό. Κι έμειναν ώρα σιωπηλοί.

- Βασίλη... είπε ο Περικλής. Τι θα κάνεις τώρα;... Τι θα κάνει ο Μήτσος;... Τι δρόμο παίρνει ο Αγώνας;...

Αργοπροφέροντας αποκρίθηκε ο Βασίλης:

- Ο κύριος Μήτσος γύρισε. Μεσολάβησαν άλλοι... μετάνιωσε ο καπετάν Νικηφόρος ο Δεύτερος, για τον απότομο του τρόπο, και ζήτησε πίσω τον κύριο Μήτσο... Και τον συμβούλεψαν από το Κέντρο να πάει.

- Κι έφυγε;

- Ναι, έφυγε. Και θα φύγω κι εγώ. Πάγω κοντά του. Το χρεωστώ στον αφέντη μου.

Χαμηλόφωνα ρώτησε ο Περικλής:

- Κι εγώ, Βασίλη;

Ο Βασίλης δεν αποκρίθηκε.

- Δε θα πάγω στην Αλεξάνδρεια, Βασίλη... Δεν το καταδέχομαι... είπε ο Περικλής ακόμα πιο χαμηλόφωνα. Είμαι καλά τώρα. Πάμε μαζί στο Βάλτο.

Ο Βασίλης πάλι δεν αποκρίθηκε. Κι έμειναν και οι δυο σιωπηλοί. Και πάλι έκοψε τη σιωπή ο Περικλής.

- Σε λίγες μέρες θα είμαι δυνατός πάλι, είπε. Μη φύγεις, Βασίλη, περίμενε με. Θα πάμε στο Βάλτο μαζί.

Αργοκούνησε καταφατικά το κεφάλι του ο Βασίλης. Ναι, θα πήγαιναν στο Βάλτο μαζί. Μα δεν πρόφθασε ν' αποκριθεί και να πει πώς και τι είχε αποφασίσει. Η γιαγιά επέστρεψε με την κυρία Ηλέκτρα, και η κουβέντα έγινε γενική. Αλλά ο Περικλής, όσο και ο Βασίλης, απέφυγαν ν' αναφέρουν μπροστά τους το Βάλτο.

Με όλη όμως την προσπάθεια των γυναικών, η ατμόσφαιρα έμεινε βαριά. Κανένας δεν είχε κέφια. Και νωρίς χωρίστηκαν, ο καθένας πήγε στην κάμαρα του, και σε λίγο ένα ένα έσβησαν τα φώτα, το σπίτι βυθίστηκε στο σκοτάδι. Μόνο ένα παράθυρο έμενε φωτισμένο. Η γιαγιά στην κάμαρα της διάβαζε ακόμα, όταν ένα κουδούνισμα της εξώπορτας, κι ένα δεύτερο, κι ένα τρίτο, σήκωσε το σπίτι στο πόδι. Η γιαγιά βγήκε στη σκάλα, έτοιμη να κατέβει, όταν είδε ένα φως που προχωρούσε στην είσοδο προς την πόρτα του σπιτιού.

- Ποιος είναι; ρώτησε.

- Εγώ, ο Βασίλης, αποκρίθηκε από το κάτω πάτωμα ο αντάρτης. Μην ανησυχείτε, κυρία, θ' ανοίξω εγώ.

Άνοιξε προσεκτικά την εξώπορτα ο Βασίλης, μα παραμέρισε ευθύς.

- Αποστόλη! έκανε ξαφνισμένος. Πού βρέθηκες εδώ;

Έκλεισε με μια σπρωξιά την εξώπορτα ο Αποστόλης.

- Σε βρίσκω, Βασίλη! έκανε με ανακούφιση. Άλλον γύρευα! Έρχομαι από τη Νιάουσα. Ο καπετάν Άγρας...

Είδε μια γυναικεία σκιά και διακόπηκε ξαφνικά. Μα αναγνωρίζοντας την, είπε κουτρουβαλιστά:

- Εσάς γύρευα, κυρία Ηλέκτρα! Ήλθα να μου πείτε σεις!...

- Στάσου! Στάσου να κατέβω! φώναξε ο Περικλής από πάνω. Και κατέβηκε όσο γρήγορα τον πήγαιναν τα πόδια του. Πίσω του, πιο αργά, ακολουθούσε η γιαγιά. Ήταν η μόνη ντυμένη με της μέρας τα ρούχα, και η πιο ατάραχη. Πήρε το κερί από το χέρι του Βασίλη. Με μια κίνηση των φρυδιών κατά την καμαριέρα, που αγουροξυπνημένη και άντυτη δίσταζε να πλησιάσει, είπε:

- Στείλε τη Μόρφω να κοιμηθεί κι έλα στο σαλονάκι. Θα μας πει εκεί ο Αποστόλης όσα έχει να πει.

Με τις πόρτες κλειστές, νευρικά, διηγήθηκε ο Αποστόλης. Είχε προφθάσει το βραδινό στρατιωτικό τραίνο των Βοδενών, και είχε έλθει κατευθείαν στις κυρίας Βασιωτάκη, για να δει την κυρία Ηλέκτρα, να τη συμβουλευθεί. Ο καπετάν Άγρας ήθελε να βγει, να πάγει να συνεννοηθεί με τους Βουλγάρους. Μερικοί τζορμπατζήδες το ήθελαν. Άλλοι όμως, σαν τον κύριο Χατζηδημούλα, το θεωρούσαν τρέλα και καταστροφή του Αγώνος. Και διηγήθηκε όλη τη συζήτηση που είχε ακούσει, το θυμό του Χατζηδημούλα, το δισταγμό μερικών άλλων, τη θετική αντίσταση του γιατρού του Περδικάρη, που ήταν και η ψυχή της Ελληνικής Κοινότητας στη Νιάουσα, και που γνώριζε καλά τη δολιότητα των Βουλγάρων. Και είπε, με συγκίνηση που έκανε τη φωνή του να τρέμει, τα επιχειρήματα του καπετάν Άγρα, που μιλούσε σαν απόστολος και σαν άγιος, που ήταν έτοιμος να θυσιάσει τη ζωή του για να επιτύχει το μεγάλο του σκοπό, την ειρήνευση της Μακεδονίας. Και ήλθε κείνος τρεχάτος να το πει της κυρίας Ηλέκτρας, να πάρει τη γνώμη της, γιατί εκείνη τους ήξερε τους Βουλγάρους...

- Με ποιους Βουλγάρους συνεννοήθηκε - ξέρεις; διέκοψε ο Βασίλης.

Είχε συνεννοηθεί με κάποιο Ρουμούνο, Βασιλείου, και με έναν Κασάπτσε, του αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Και στην Κούγκα είχε απαντηθεί με τον Ζλατάν, και θα τον ξανάβλεπε...

Ο Βασίλης πήδηξε στα πόδια του.

- Να τον εμποδίσουμε! φώναξε. Με κάθε άλλον! Όχι με τον Ζλατάν!

Τρομαγμένος ρώτησε ο Αποστόλης:

- Πώς να τον σταματήσουμε; Έξαλλος επανέλαβε ο Βασίλης:

- Όχι με τον Ζλατάν! Θα τον προδώσει ο Ζλατάν!

- Πώς να κάνουμε; ρώτησε πάλι ο Αποστόλης.

- Θα τον εμποδίσω εγώ!...

Ο Βασίλης έκανε να πάγει στην πόρτα, τρέμοντας όλος από πάθος.

Η κυρία Ηλέκτρα ρίχθηκε μπροστά του, έπιασε το πόμολο της πόρτας.

- Βασίλη! του είπε με τον ήσυχο μα επιτακτικό της τρόπο. Δεν έχεις δικαίωμα εσύ να πάρεις καμιάν απόφαση. Είσαι στρατιώτης. Θ' αναφερθείς στο Κέντρο!

Στάθηκε ο Βασίλης, και αργά πέρασε και ξαναπέρασε το χέρι στο μέτωπο του. Και ξαφνικά σήκωσε το κεφάλι του.

- Πού κάθεται ο κύριος Ζώης; Ξέρεις; ρώτησε τον Αποστόλη.

- Ξέρω.

- Πήγαινε με. Έχει δίκαιο η κυρία Ηλέκτρα. Μα αύριο θα είναι αργά. Πάμε τώρα!

Ο κύριος Ζώης κοιμούνταν. Μα σαν άκουσε όσα είχε να του πει ο Αποστόλης, ντύθηκε βιαστικά και είπε του Βασίλη και του Αποστόλη να τον συνοδεύσουν στο Γενικό Προξενείο.



- Θα έπρεπε να φύγεις αμέσως με τον Αποστόλη, να τον σταματήσετε, είτε του Βασίλη. Μα ώσπου να φύγει αύριο τραίνο... Είναι και ριψοκίνδυνο, μη σας υποψιαστούν και σας κατεβάσουν στους σταθμούς. Μεταφέρνουν τώρα στρατό και είναι φιλύποπτοι...

- Προμήθεψε μας άλογα, κύριε Ζώη, κι έννοια σου!

- Άλογα;... Μα θα σας παν ως τη Νιάουσα;... Αν τα βιάσετε μάλιστα;

- Αλλάζουμε στην Καβάσιλα - εγγυούμαι εγώ! αναφώνησε ο Αποστόλης. Και ζητούμε διαβατήριο για τον Βασίλη από τον Χαλίλμπεη. Θα μας το δώσει.

Ο κύριος Ζώης συλλογίζονταν. Ίσως να ήταν ασφαλέστερο...

- Πού θα σας βρουν τ' άλογα; Δεν κάνει ν' ακουστούν στο καλντερίμι, τέτοια ώρα... έκανε.

- Θα τα βρούμε όπου διατάξεις, κύριε Ζώη. Ξέρομε και οι δυο τα τούρκικα, αποκρίθηκε ο Βασίλης, και ξέρομε τα τερτίπια τους, περνούμε όπου θέμε. Δώσε μας μόνο άλογα!

- Πηγαίνετε πίσω στις κυρίας Βασιωτάκη, να ετοιμαστείτε, είπε αποφασιστικά ο κύριος Ζώης. Θα συνεννοηθώ με τον Γενικό Πρόξενο, και θα σας ειδοποιήσω με τον Αλή πού θα βρείτε τ' άλογα!

Αποχαιρέτησε ο Βασίλης κι έφυγε. Μα πάλι γύρισε πίσω.

- Έχετε... έχετε καμιάν ελπίδα να τον σώσουμε; ρώτησε βραχνά.

Ο κύριος Ζώης σήκωσε τα χέρια του. Κι εκείνου το μέτωπο ήταν οργωμένο, το ύφος σκοτισμένο.

- Αν τον προφθάσουμε... Φοβούμαι... αποκρίθηκε και πρόσθεσε. Θα πάγω να βρω αμέσως τον κύριο Αντωνίου, και θα τηλεγραφήσω στα Βοδενά, στο Μητροπολίτη, να λάβει εκείνος μέτρα...

Στο σπίτι της γιαγιάς ήταν ακόμα φωτισμένο το σαλονάκι. Οι δυο γυναίκες και ο Περικλής ξαγρυπνούσαν.

- Φεύγουμε αμέσως! τους είπε ο Βασίλης. Ο Περικλής πετάχθηκε στα πόδια του.

- Θα 'ρθω μαζί σας! αναφώνησε.

Σιγά τον έσπρωξε ο Βασίλης πίσω στον καναπέ, όπου τον είχε ξαπλώσει η γιαγιά.

- Θα μας ήσουν εμπόδιο, έτσι αδύνατος που είσαι ακόμα, του αποκρίθηκε. Δυνάμωσε πρώτα.

- Θα μας ειδοποιήσετε; ρώτησε η κυρία Ηλέκτρα με λαχτάρα.

- Μέσον του Προξενείου, ναι! αποκρίθηκε ο Βασίλης. Καθισμένη πλάγι στον Περικλή, η γιαγιά χάιδευε το σκυλάκι του, που είχε κουλουριαστεί κοντά του, και άκουε τη διήγηση του Βασίλη και τις προσθήκες του Αποστόλη. Ήταν σκοτισμένη κι εκείνη, και ανήσυχη. Λοιπόν φοβούνταν και ο κύριος Ζώης;...

Χτύπησε το κουδούνι της πόρτας, κι έτρεξε ν' ανοίξει ο Βασίλης. Ήταν ο Αλής με τις τελευταίες οδηγίες του κυρίου Ζώη. Και σαν ξανανέβηκε ο Βασίλης, είπε του Αποστόλη:

- Μας περιμένουν τ' άλογα. Πάμε ευθύς. Είναι ζήτημα ζωής και θανάτου.

Άκουε και ο Περικλής, με το πρόσωπο αναλυμένο από αγανάκτηση και αγωνία. Το καταλάβαινε πως δεν μπορούσε να τους είναι χρήσιμος, και ο θυμός τον έπνιγε, μαζί και η ντροπή, πως ήταν ανίκανος να βοηθήσει σε τέτοια τραγική ώρα. Και, ξαφνικά, αρπάζοντας το σκυλάκι του, κουλουριασμένο στον καναπέ κοντά του, το έριξε στην αγκαλιά του Βασίλη.

- Πάρε τον Μάγκα μαζί σου! είπε, και η φωνή του έτρεμε από τη βασταγμένη του ταραχή. Ίσως δε βρεις αμέσως τον καπετάν Άγρα, ίσως χρειαστεί να τον γυρέψεις, να ψάξεις στ' αλλόγουρα. Πάρε τον Μάγκα, θα σου είναι χρήσιμος, σε γνωρίζει και θα σε βοηθήσει να τον βρεις!...

- Χρησιμότερο βοηθό δεν μπορούσες να μου δώσεις! Τον παίρνω, αποκρίθηκε συγκινημένος ο Βασίλης. Μόνο να σώσουμε τον Άγρα!

«Ναι! Να σώσουμε τον Άγρα! Να σώσουμε τον Άγρα», έλεγε και ξανάλεγε στο νου του ο Αποστόλης, βγαίνοντας καβάλα από τη Θεσσαλονίκη με τον Βασίλη. «Να σώσουμε τον Άγρα! Αχ, και να μην έβγαινε σωστό το προαίσθημα, το άσχημο προαίσθημα του κυρίου Ζώη...». «Να σωθεί ο Άγρας! Να σωθεί ο Άγρας!» έλεγε και

Ξανάλεγε στο νου της η κυρία Ηλέκτρα την άλλη μέρα, πηγαίνοντας στο Γενικό Προξενείο για ειδήσεις. «Να σώσουν τον Άγρα! Μόνο να σώσουν τον Άγρα...» έλεγε και ξανάλεγε στον εαυτό του ο Περικλής, που δεν μπορούσε πια να μείνει ξαπλωμένος ή καθισμένος, τα μάτια του αδιάκοπα στο ωρολόγι του τζακιού, νευρικός όλο και περισσότερο, όσο περνούσε η ώρα και αργούσε να γυρίσει η κυρία Ηλέκτρα, και κατέβαινε το σούρουπο και ειδήσεις δεν έφθαναν.

Και όταν μπήκε μέσα η κυρία Ηλέκτρα, και είδε το τεντωμένο, τραγικό της στόμα, πάγωσαν τα χέρια του.

- Τον σκότωσαν; ρώτησε βραχνά.

- Δεν ξέρουν. Έφυγε ξημερώματα από τη Νιάουσα! Άγνωστο για πού! Έδιωξε τους άντρες του, και πήγε με λίγους οδηγούς. Μα πήγε! Οι άντρες του επέστρεψαν στο κατάλυμα τους. Εκείνος όμως δε γύρισε πια...

- Τον σκότωσαν; ρώτησε πάλι αγριεμένος ο Περικλής. Πείτε μου! Βρήκανε το σώμα του;

- Όχι. Δεν ξέρουν τίποτα στο Προξενείο. Έλαβαν κρυπτογραφικό τηλεγράφημα, υπογραμμένο από τον Χατζηδημούλα και το γιατρό τον Περδικάρη, που λέγει πως έφυγε. Άλλο δεν ξέρουν. Μα λίγες είναι οι ελπίδες να τον σώσουν...

- Κυρία Ηλέκτρα... Θα πάμε μεις!... Εσείς κι εγώ!... Θα σηκώσουμε τα χωριά, και θα τον πάρουμε πίσω! Θα πάρουμε το πρώτο τραίνο... Και από τη Νιάουσα θα βρούμε οδηγό.

- Δε θα σ' αφήσει η γιαγιά... μουρμούρισε η κυρία Ηλέκτρα.

- Θα της αφήσω ένα χαρτάκι... Θα της γράψω να με συγχωρήσει. Θα καταλάβει εκείνη. Ξανάφυγα κρυφά... Θα φύγομε κρυφά... είπε χαμηλόφωνα ο Περικλής. Οποιαδήποτε θυσία! Μα να τον σώσουμε!...

- Ναι! Να τον σώσουμε... μουρμούρισε νικημένη η δασκάλισσα.

Ξημερώματα, σκοτεινά ακόμα, δυο σκιές κρυφά βγήκαν απ' το σπίτι της γιαγιάς. Φορούσαν χωριάτικα ρούχα. Τράβηξαν κατά το σταθμό και μπήκαν στο πρώτο τραίνο, που ξεκίνησε σφυρίζοντας λαχανιασμένο, πετώντας κουλουριαστό και μαύρο τον καπνό.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΗ

Ήταν νύχτα ακόμα του Σαββάτου, πριν ξημερώσει η Κυριακή, όταν, παίρνοντας μαζί του τρεις τέσσερις οδηγούς, ξεκίνησε ο Άγρας για το δάσος. Λυπημένα, γεμάτος κακές προαισθήσεις, τον κοίταζε ο καπετάν Τυλιγάδης, που ετοιμάζονταν. Τον είχε συνοδεύσει από την Κούγκα, με την ελπίδα να τον σταματήσει. Μα δεν το επιχειρούσε πια. Του είχε δηλώσει ο Άγρας πως είχε πάρει απόφαση. Και τον ήξερε τον αρχηγό του πως μιας και πήρε μιαν απόφαση, δεν τον άλλαζε πια κανείς. Και του είπε μόνο, ως τελευταία παράκληση:

- Πάρε με μαζί σου, κύριε Αρχηγέ, και τον Μιχάλη, και τον Βαγγέλη, και τον Χρήστο, για πιο ασφάλεια.

Μα τον διέκοψε ο Άγρας, και του είπε με το ανοιχτόκαρδο αγορίστικο χαμόγελο του, που δεν υποψιάζονταν ποτέ κακία στους άλλους.

- Μια από τις συμφωνίες μας είναι να πάμε, και αυτός κι εγώ, χωρίς τα παιδιά μας. Γιατί να τον πληγώσω, δείχνοντας του δυσπιστία;

- Τουλάχιστον, πάρε τ' όπλο σου, κύριε Αρχηγέ!

- Αυτό ναι. Και το περίστροφο μου και τουφέκι μου. Αυτά είναι καλό να τα έχω πρόχειρα.

Και άφησε παραγγελία στον υπαρχηγό του:

- Φυλάγετε καλά τα περίχωρα, μη μας κάνουν καμιά μπαμπεσιά όσο λείπω. Βούλγαροι είναι αυτοί.

- Και πας έτσι, μονάχος σου, ξέροντας την κακοπιστία τους; έκανε ταραγμένος ο καπετάν Τυλιγάδης.

Ο Άγρας σήκωσε τους ώμους του.

- Εγώ είμαι ένας... Αξίζει να το ριψοκινδυνεύσω για να επιτύχω τον ιερό σκοπό μου. Τα χωριά όμως μην πάθουν! Έχετε το νου σας!

Κι έφυγε με τους οδηγούς του, ακολουθώντας τον πιστό του Τώνη Μίγγα, που γνώριζε όλο το Βέρμιο και τα δάση του σα να ήταν σπίτι του, και που τον οδηγούσε πάντα, σε όλες του τις περιόδεις, από τότε που είχε αφήσει το Βάλτο και είχε αναλάβει τη Νιάουσα και την περιοχή της. Το μέρος της συναντήσεως ήταν μες στο δάσος, δυτικά από τη Νιάουσα, στη θέση Γαβράν - Καμίνι. Ήταν πρωί, νωρίς, ολοπράσινο το δάσος, δροσερή η ιουνιάτικη μέρα, λουλουδιασμένο το χώμα, πυκνοφυλλωμένα τα δέντρα, χλωρά τα χαμόδεντρα και οι φτέρες.

Πήγαινε ο Άγρας ανάμεσα στους οδηγούς του, σοβαρός, γυρνώντας στο νου του τη συνάντησή του με το Βούλγαρο οπλαρχηγό, ετοιμάζοντας τα λόγια που θα του έλεγε, για να του μεταδώσει την πίστη και τον ενθουσιασμό του. Κουτός δεν ήταν ο Άγρας, ούτε μωροπίστευτος. Ήξερε πολύ καλά σε ποια περιπέτεια είχε μπει, τι κινδύνους διέτρεχε. Και είχε ζυγίσει όλα τα υπέρ και όλα τα κατά. Μπορούσε ν' αποτύχει βέβαια, μα μπορούσε και να τους πάρει μαζί του. Αν ήταν ειλικρινείς ο Βούλγαρος Ζλατάν και ο Ρουμούνος Βασιλείου, οι δυο αρχηγοί με τους οποίους είχε συνεννοηθεί, η πολιτική του θα ήταν ευεργετική. Μα αν δεν ήταν;... Αν δεν ήταν, το ήξερε τι τον περίμενε. Μα το είχε αποφασίσει. Θα ήταν μαρτυρικός ο θάνατος του. Το ήξερε. Και το δέχονταν. Πήγαινε με μιαν ιδέα, μια μεγάλη κι ευεργετική ιδέα, να πείσει τους αιμοβόρους Βουλγάρους να παύσουν το αλληλοφάγωμα, να ησυχάσει τον τόπο, να γλιτώσει τους πολυβασανισμένους πληθυσμούς. Αν επιτύχαινε το σκοπό του, θα παρέδιδε μεθαύριο στον καπετάν Αμύντα ειρηνευμένη την περιοχή του, ήσυχη πια την περιφέρεια της Νιάουσας. Και κοντά στη Νιάουσα, θα φιλοτιμούνταν και οι άλλοι οπλαρχηγοί, Έλληνες και Βούλγαρο - Ρουμούνοι, να συμφιλιωθούν, ν' αγαπήσουν, να συνεργαστούν στην απελευθέρωση της αιματοβαμμένης, πολυτυραννισμένης Μακεδονίας. Αν αποτύχαινε...

- «Τι είναι ένας άνθρωπος εμπρός σ'ένα τέτοιο μεγάλο όνειρο;» έλεγε μέσα του. Και με φουσκωμένη την καρδιά από πίστη και θέληση να νικήσει, τραβούσε το δρόμο του, το κεφάλι ψηλά, τα μάτια φορτωμένα σκέψη κι ελπίδα, άφοβος, αποφασισμένος ή να νικήσει ή να πέσει στην προσπάθεια του αυτή. «Μια φορά θα πεθάνει κανείς. Και ο Ιησούς για μια πίστη μαρτύρησε...»

Ο Τώνης Μίγγας που πήγαινε μπροστά, κοντοστάθηκε, ακροάστηκε, και γύρισε ανήσυχος.

- Τι στέκεσαι λοιπόν; ρώτησε ζωηρά ο Άγρας. Φθάσαμε;

- Όχι. Μα κάτι άκουσα μες στα κλαριά, πίσω μας. Τ' ακούσατε μήπως κι εσείς, παιδιά; ρώτησε τους άλλους οδηγούς.

- Κάτι περπατάει, είπε ο ένας· κανένα αγρίμι ίσως...

- Μας ακολουθάει... Αγρίμι ακολουθάει ανθρώπους; ρώτησε ο Τώνης.

Ο Άγρας γέλασε.

- Εμείς πηγαίνομε στους Βουλγάρους, που είναι μπροστά μας, είπε αμέριμνα, και συ σκοτίζεσαι για το τι είναι πίσω μας;

- Μα αν μας ακολουθούν;

- Και ύστερα; Μπροστά μας είναι ο αντίπαλος! Άντε, Τώνη, μην είσαι λαγόκαρδος. Αλλωστε, δεν ακούω τίποτα. Τράβα μπρος!...

Και ξανάρχισαν την πορεία τους. Έφθασαν στο σημείο της συναντήσεως. Μα αντί τον Ζλατάν, δε βρήκαν παρά δυο Βουλγάρους οπλισμένους, κοιματζήδες, που, καθισμένοι χάμω, τους περίμεναν. Σαν είδαν τον Άγρα και τους οδηγούς του, σηκώθηκαν και τους σίμωσαν.

- Πού είναι οι άλλοι άντρες σου, καπετάν Άγρα; ρώτησαν, κοιτάζοντας με δυσπιστία προς το μέρος απ' όπου είχε έλθει ο Άγρας με τους οδηγούς του.

- Δεν έφερα άντρες μαζί μου, αποκρίθηκε ακατάδεχτα ο Άγρας. Συμφωνία μου με το βοεβόδα Ζλατάν ήταν να έλθομε και οι δυο μονάχοι. Μα πού είναι ο Ζλατάν; Γιατί δεν είναι δω;

Οι δυο κοιματζήδες αντάλλαξαν μια ματιά, και με κολακείες και καλά λόγια τον προσκάλεσαν να καθίσει να ξεκουραστεί.

- Δεν έχω ανάγκη από ξεκούραση, αποκρίθηκε ο Άγρας. Ήλθα να δω τον Ζλατάν, και ο Ζλατάν δεν είναι δω. Γιατί; Τι περιμένει για να έλθει;

Μπερδεμένος, μπουρδουμπίζοντας, άρχισε ο ένας Βούλγαρος να δίνει εξηγήσεις. Μα ο δεύτερος τον διέκοψε.

- Πώς να έλθει ο βοεβόδας μόνος και άοπλος εδώ, όταν οι Έλληνες αντάρτες είναι τόσο κοντά; ρώτησε.

- Έλληνες αντάρτες; Είμαι μόνος με τούτους μου τους οδηγούς, αποκρίθηκε ο Άγρας.

- Και το σώμα σου; Ένα μέρος δεν είναι στη Νιάουσα; Και άλλο δε φυλάει κατά το Παλιοχώρι; Και άλλοι άντρες δεν είναι σκορπισμένοι εδώ κι εκεί, γύρω μας; Μια πιστολιά να ρίξεις, θα ορμήσουν όλοι να αιχμαλωτίσουν το βοεβόδα!...

Με οργή τον διέκοψε ο Άγρας.

- Είστε άτιμοι και δόλιοι εσείς, και κατά τον εαυτό σας κρίνετε τους αντιπάλους σας! αποκρίθηκε. Εγώ ένα λόγο έχω, και το λόγο μου τον έδωσα του Ζλατάν, να έλθω μόνος να συνεννοηθώ μαζί του. Εκείνος γιατί δεν ήλθε; Πού είναι;

- Ήλθε. Μα μας ειδοποίησαν πως σώματα ελληνικά φυλάγουν γύρω στο δάσος. Κι έμεινε παραπέρα, όπου σε περιμένει.

- Παραπέρα, ε;... Σε μέρος ασφαλισμένο, ε;... είπε κοροϊδευτικά ο Άγρας. Πηγαίνομε με, λοιπόν, εκεί που κρύβεται. Δεν τον φοβούμαι εγώ. Ελληνομακεδόνας εγώ, δε φοβούμαι να περιδιαβάσω τα βουνά και τους λόγγους μας, να συνεννοηθώ με άλλο Μακεδόνα, ας είναι και αντίπαλος! Οδήγα μας εσύ. Σε ακολουθούμε!

Και ξαναπήραν το δρόμο τους, προς το βορινό βάθος του δάσους.

Πηγαίνοντας, ρωτούσε ο Άγρας:

- Τι είστε σεις;

Ο ένας ήταν Βούλγαρος, δε ζητούσε παρά ειρήνη, ησυχία, να δουλέψει λέγει, το χωράφι του, ν' αφήσει το τουφέκι του στη μάντα, να το χαρίσει μακάρι, να μην το δει πια! Ο άλλος, Ρουμούνος, είχε νοσταλγήσει λέει, το λιβάδι του, τα πρόβατα του, τα παιδιά του. Αχ, να ησύχαζε το αλληλοφάγωμα! «Ναι, να ησύχαζε...» σκέφτηκε ο Άγρας. «Να το 'θελαν ειλικρινά ο Ζλατάν και οι άλλοι!... Τι ευλογία για τον τόπο!». Κάτι πίσω του

τσάκισε, μια πέτρα κύλησε σε κάποια χαράδρα. Αφηρημένος γύρισε ο Άγρας το κεφάλι. Αντάμωσε το ανήσυχο βλέμμα του Τώνη, και του γέλασε μ' ένα νεύμα που έλεγε: «Δε βαριέσαι!». Μα είχε ακούσει και ο Ρουμούνος, και τρομαγμένος γύρισε και αυτός.

- Φοβάσαι τις αλεπούδες; ρώτησε κοροϊδευτικά ο Άγρας, δείχνοντας μια φουντωτή κόκκινη ουρά, που διασχίζε τις φτέρες και χάνουνταν βιαστικά πίσω από κάτι χαμόδεντρα.

Και γελώντας όλοι ξαναπήραν πάλι το δρόμο τους. Περπατούσαν ώρα. Έφθασαν σ' ένα ξέφωτο. Στάθηκαν, και ο ένας σφύριξε συνθηματικά. Τότε, από μέσα από τα δέντρα βγήκαν ένα δυο άντρες, και πίσω τους, διστακτικά, ένας κοκκινόξανθος με άνισα μάτια, κρατώντας τουφέκι και οπλισμένος ως τα δόντια. Τον φώναξε ο Άγρας:

- Βοεβόδα Ζλατάν, γιατί κάνεις τόσες δυσκολίες για να 'ρθεις; ρώτησε. Σου είπα πως θα 'ρθω μόνος. Τι φοβάσαι;

Τα πονηρά μάτια του Βουλγάρου έψαχναν στα γύρω και πίσω από την άδεντρη φεξάδα. Αργά σίμωσε και πήρε το τεντωμένο χέρι του Άγρα.

- Εσένα δε σε υποψιάζομαι, του αποκρίθηκε. Ξέρω πως θέλεις αδελφικά να συνεργαστούμε, και αγαπημένοι πια να ζήσουμε. Μα τους άντρες σου, πού τους άφησες;

- Δε σου είπα πως θα 'ρθω μόνος; Μόνος ήλθα. Τι θες εσύ τόσους αρματωμένους γύρω σου;

Ο Ζλατάν γέλασε.

- Δεν είναι τίποτα αυτοί, είπε· είναι βίγλες, έτσι, για τον τύπο. Εγώ σε περιμένω, και σου έχω και τραπέζι, με άλλους βοεβόδες, τον Κασάπτσε, τον Βασιλείου και άλλους. Έλα να φάμε μαζί ψωμί και αλάτι, και να ξεχάσουμε τα περασμένα.

- Πού είναι οι άλλοι βοεβόδες; ρώτησε ο Άγρας, με μια ματιά ολόγυρα.

- Εκεί που στριφτεί το μονοπάτι, πίσω από το λόφο. Σου στρώσαμε τραπέζι στο χορτάρι. Μα άφησε δω το τουφέκι σου, ν' αφήσω κι εγώ το δικό μου, πάμε σαν αδέρφια που ξέκαναν από έχθηρα...

- Πάμε, είπε γελαστά ο Άγρας, ακουμπώντας σ' ένα δέντρο του τουφέκι του, πλάγι στο τουφέκι και τα πιστόλια του Ζλατάν.

Με τα δυο του χέρια έσπρωξε πίσω τα πυκνά καστανά του μαλλιά, κι έκανε ν' ακολουθήσει τον Ζλατάν στο στρίψιμο του μονοπατιού. Από ένα βράχο πλάγι του, στην πλαγιά μιας ρεματιάς, μια παιδική φωνή έσχισε τον αέρα:

- Μην πας, Κύριε Αρχηγέ! Μην πας!...

Την ίδια στιγμή, οι δυο οπλισμένοι Βούλγαροι του έπεσαν στις πλάτες, τον έπιασαν. Τους τίναξε ο Άγρας από πάνω του, και άρπαξε το περίστροφο του. Μα άλλοι τέσσερις, κρυμμένοι μες στα δέντρα, του ρίχθηκαν από πίσω, του έστριψαν τα χέρια, και το περίστροφο έπεσε στο χώμα.

- Κύριε Αρχηγέ!...

Γύρισε ο Άγρας και είδε το μικρό παιδικό σώμα του Γιωβάν, που ξεσηκώνονταν από μέσα από πυκνές φτέρες, κι έκανε να τρέξει στο πεσμένο περίστροφο. Μα ένας Βούλγαρος τον πέταξε χάμω, και με μια κλωτσιά τον κατρακύλησε πάνω από το βράχο, ένα κουβαράκι, ως κάτω στη χαράδρα, όπου έμεινε ακίνητος. Είχε προφθάσει να τον δει ο Άγρας. Το βλέμμα του το καστανό είχε διασταυρωθεί με του παιδιού, του είχε στείλει ένα τελευταίο «Έχε γειά!», φορτωμένο θλίψη και σκέψη. Και είδε το σωματάκι, που κουτροβαλούσε στις πέτρες.

- Γουρούνια! είπε στους Βουλγάρους, που τον κρατούσαν. Τι σας έφταιξε το μικρό;

Γύρω του το πανηγύρι ξέσπασε τότε. Με αλλαλαγμούς και ξεφωνητά ξεφύτρωναν από παντού Βούλγαροι και Ρουμούνοι, έπιαναν τους οδηγούς, φώναζαν, γελούσαν.

- Πιάστηκε το θηρίο!

- Πιάσαμε τον Αρχηγό των Γρεκομένων!
- Θάνατο στο θανάσιμο εχθρό!
- Σφάξτε τον!
- Σουβλιστέ τον!
- Ξεκοιλιάστε τον!

Ο Ζλατάν σταμάτησε τα βγαλμένα μαχαίρια.

- Στα χωριά! φώναξε. Τα χωριά να τον δουν πρώτα!
- Ναι! Στα χωριά! Στα χωριά να τον σεριανίσουμε!

Ένας ψηλός, μεγαλόσωμος, χοντροκομμένος, με ασπρουλιάρικο, μωρουδιακίστικο, σα φουσκωμένο, μούτρο, σίμωσε, και με το δάχτυλο έσπρωξε το πηγούνι του Άγρα.

- Με θυμάσαι, παλιορωμιέ; ρώτησε. Και τον έφτυσε καταπρόσωπο.

Πέταξε πίσω το κεφάλι του ο Άγρας και ξέφυγε τη φτυσιά.

- Σε θυμούμαι, κακόπιστε Βασιλείου! Σε θυμούμαι, Ρουμούνε κάλπικε! είπε περιφρονητικά. Θυμούμαι το ξεθωριασμένο σου μούτρο, που βρωμά ψευτιά και προδοσία! Το στόμα σου, που μιαν αλήθεια δεν ξεστόμισε ποτέ!...

Βροχή έπεσαν οι κοντακιές απάνω του. Έκανε ο Βασιλείου να τον χτυπήσει. Βασταγμένος όπως ήταν ο Άγρας, του τράβηξε μια κλωτσιά στα σκέλια, τον έριξε κάτω.

- Παλιορουμούνε, άναντρε! Που μου 'κανες το φίλο, τάχα πως μεσίτευες να μου φέρεις και τον Κασάπτσε!... γρύλισε μες στα δόντια του ο αιχμάλωτος αντάρτης.
- Βγάλτε του τα παπούτσια! φώναξε κάποιος.
- Ναι! Να μας κάνει την αρκούδα! Να χορέψει! είπε άλλος. Με μια τιναξιά ελευθέρωσε το χέρι του ο Άγρας και κατέβασε την ξανάστροφή του στο στόμα του Βουλγάρου.
- Δέστε τον! διέταξε ο Ζλατάν. Τον έδεσαν πισθάγκωνα.
- Γιατί τον κάνετε έτσι; ρώτησε τρέμοντας ένας από τους οδηγούς.

Ο Ζλατάν τον πλησίασε.

- Φύγετε σεις! είπε. Δε σας θέλομε κακό!

Κι επειδή δίστασε αυτός, πρόσθεσε ο Ζλατάν:

- Ούτε του αρχηγού σας δε θέμε το κακό! Είναι άγριος και θέλει καλόπιασμα. Μα φύγετε σεις, πάτε να πείτε στους δικούς σας, πως αύριο θα φέρω εγώ τον αρχηγό σας πίσω! Πάτε!

Τους άφησαν όλους ελεύθερους. Κι ένας ένας έφυγαν. Μόνος ο Μίγγας έμεινε.

- Φύγε και συ! του είπε ο Ζλατάν.

Μα μ' επιμονή αργοκούνησε ο Τώνης Μίγγας το κεφάλι.

- Δεν αφήνω τον Αρχηγό, είπε.
- Δέστε τον λοιπόν και αυτόν! πρόσταξε ο Ζλατάν.

Και κρυφά έδωσε μια διαταγή σ' έναν από τους άντρες του.

- Να πας να ξεσηκώσεις τους Τούρκους! Να τους πεις πως γύρω στο δάσος τα Γρεκομάνικα σώματα πιέζουν τα χωριά. Να τους σκορπίσουν - μη μας μυριστούν και μας ριχθούν!...

Γύρω στον Άγρα η οχλοβοή και τα γιουχαρίσματα φούντωναν.

- Να μας κάνει την αρκούδα! φώναξε ο δαρμένος Βούλγαρος, σκουπίζοντας τα αίματα που έσταζαν από το στόμα του.
- Την αρκούδα! Την αρκούδα!

Τα χέρια του Άγρα ήταν δεμένα. Με κλωτσιές τους απομάκρυνε, βρίζοντας τους ολοένα.

- Ψεύτες! Δόλιοι! Μασκαράδες! Φονιάδες! Προδοτές!... Λύσετε μου τα χέρια και μετρηθείτε μαζί μου αν τολμάτε! τους έλεγε.

- Τα παπούτσια του βγάλετε! πρόσταξε ο Βασιλείου.

Μα δεν ήταν εύκολο. Χρειάστηκε να τον ρίξουν χάμω, πισθάγκωνα δεμένο, και να καθίσει ένας στο στήθος του, την ώρα που του έβγαζαν τα παπούτσια οι άλλοι. Και τότε άρχισε το μαρτύριο του. Με κοντακιές και φτυσιές τον έσπρωχναν, δεμένο, ξιπόλητο, σχισμένο, τον πήγαν στο πρώτο χωριό.

- Κάνε την αρκούδα! Χόρεψε! τον πρόσταζαν.

Κι εκείνος τους αποκρίνονταν βρίζοντας τους. Και οι κοντακιές έπεφταν βροχή. Μα υπερήφανος στέκονταν ο μικρόσωμος, λιγνεμένος από τους πυρετούς Έλληνας αρχηγός, το κεφάλι ψηλά, το βλέμμα ατρόμητο.

- Τι είναι ένας άνθρωπος που θα σκοτώσετε, άτιμοι γουρουνομύτες; τους έλεγε. Σαράντα θα σηκωθούν να πάρουν πίσω το αίμα μου! Θα πληρώσετε βαριά την προδοσία σας!...

Γέλια και γιουχαρίσματα σκέπαζαν τη φωνή του. Και τον αρπούσαν και τον έσερναν σε άλλο χωριό, όπου ξανάρχιζε ο μαρτυρικός του εξευτελισμός. Πίσω, σιωπηλός, θλιμμένος, δεμένος και αυτός και ξιπόλητος, ακολουθούσε ο Τώνης Μίγγας, τα μάτια καρφωμένα στον Αρχηγό του, σαν πιστός σκύλος, αποφασισμένος να μαρτυρήσει μαζί του.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΚΘ

Σουρούπωνε σαν έφθασε ο Βασίλης με τον Αποστόλη και το σκύλο τους στη Νιάουσα. Σχεδόν όλο το δρόμο τον είχαν κάνει τρεχάτα, πέρασαν τη σιδηροδρομική γέφυρα του Βαρδάρη, έκοψαν από κάμπο και μονοπάτια, και με μισοσκαμμένα τ' άλογα τους έφθασαν στην Καβάσιλα. Σαν έμαθε ο Χαλίμπεης πως κινδυνεύει ο φίλος του ο καπετάν Άγρας, τους έδωσε ευθύς δυο φρέσκα άλογα, και πιλάλα ξανάφυγαν για τη Νιάουσα, με τον Μάγκα στην αγκαλιά, κι έφθασαν πριν νυχτώσει. Βρήκαν τη Νιάουσα αναστατωμένη... Ο καπετάν Άγρας είχε φύγει νύχτα, πριν ξημερώσει καλά καλά, με πέντε οδηγούς, από τους οποίους ο ένας ήταν Βούλγαρος, και πήγε κατά τη θέση Γαβράν - Καμίνι, δυτικά της Νιάουσας. Οι τρεις οδηγοί είχαν επιστρέψει, χωρίς το Βούλγαρο και χωρίς τον Τώνη Μίγγα, που αρνήθηκε, λέει, ν' αφήσει τον αρχηγό του. Μεγάλο κακό, λέει, προμηνούσαν όλα αυτά, γιατί τον είχαν πιάσει τον καπετάν Άγρα με το άγριο. Είχε υποσχεθεί, λέει, ο Ζλατάν, να τον φέρει πίσω ο ίδιος αύριο, και κακό, λέει, κανένα δε θα πάθει ο Γενικός Αρχηγός των Ελλήνων. Μα του είχαν πάρει το τουφέκι, τον είχαν γιουχάρει, τον είχαν χτυπήσει μάλιστα με τα κοντάκια, γιατί τους έβρισε, λέει.

- Και τώρα;... Πού ήταν τώρα;

Κανένας δεν ήξερε. Είχαν φύγει τρεχάτοι οι οδηγοί, μην τους σκοτώσουν και αυτούς. Και τώρα κουνιούνταν και ο στρατός, κατέβαινε στα χωριά, γιατί είχαν μηνύσει οι Βούλγαροι πως ελληνικά ανταρτικά σώματα τους πίεζαν. Και δεν μπορούσε να ξεμυτίσει κανείς! Ο Βασίλης έτριξε τα δόντια του.

- Πάμε μεις, Αποστόλη! είπε. Θα τον βρούμε, ζωντανό ή πεθαμένο!

Και μαζί ξεκίνησαν για τη θέση Γαβράν - Καμίνι, με το σκύλο που έτρεχε μπροστά. Από οδηγό δεν είχε ανάγκη ο Βασίλης. Το Βέρμιο το ήξερε σπιθαμή προς σπιθαμή. Εκείνος και ο Αποστόλης είχαν από ένα περίστροφο κρυμμένο, μα τουφέκι δε βαστούσαν, μήπως και ανταμώσουν Τούρκους και τους βάλουν υποψίες. Δεν αντάμωσαν κανένα. Το δάσος ήταν έρημο εκείνη την ώρα. Με την ησυχία του τόπου και τις αδιάκοπες συμπλοκές Ελλήνων και Βουλγάρων, κανένας διαβάτης δεν ξεμύτιζε νύχτα. Και τούρκικος στρατός δεν είχε τι να κάνει, βράδυ, σούρουπο, μες στο δάσος.

Νύχτωσε, και ο Βασίλης άναψε ένα φανάρι που είχε πάρει μαζί του. Έφθασαν στο Γαβράν - Καμίνι, μα δε βρήκαν κανένα. Δυο μονοπάτια χωρίζονταν εκεί. Ποιο είχε πάρει άραγε ο Άγρας;

- Να πάμε, εσύ από το ένα κι εγώ από το άλλο; πρότεινε ο Βασίλης.

Μια φωνή του Αποστόλη τον διέκοψε. Με τρεμάμενο χέρι έδειξε του Βασίλη δυο κλαδιά από χαμόδεντρα, μπλεγμένα το ένα μες στο άλλο, στην αρχή του βορινού μονοπατιού, και λίγο παραπέρα, άλλα δυο κλαδιά μπλεγμένα με τον ίδιο τρόπο.

- Πέρασε από δω ο καπετάν Άγρας!... είπε και η φωνή του έτρεμε και αυτή!... Και μαζί του ήταν ο Γιωβάν ο παραγιός μου!...

- Πώς το ξέρεις; ρώτησε ταραγμένος ο Βασίλης.

- Εγώ του έμαθα ν' αφήνει τέτοια σημάδια στο Βάλτο, όπου περνούσε σε κρυφά μονοπάτια. Και του είχα πει, φεύγοντας από τη Νιάουσα, να μην κουνήσει από κοντά από τον Αρχηγό.

Πήρε το φανάρι του Βασίλη κι εξέτασε το έδαφος. Στο νωπό δεντροσκέπαστο χώμα του μονοπατιού είδε πατημασιές πολλές, σα να πέρασαν από κει μπουλούκι άντρες.

- Πάμε από δω, είπε ο Βασίλης, που σκυμμένος στο χώμα ακολουθούσε κι εκείνος την έρευνα του Αποστόλη.

Έφθασαν στο ξέφωτο, όπου είχε πάγει ο Άγρας, κι εκεί είδαν σημάδια πάλης. Το χώμα σε μέρη μέρη ήταν σκαμμένο από βίαιες πατημασιές, χόρτα ήταν πατημένα, κλαριά σπασμένα, και χάμω, μισοχωμένο στο χώμα, κοίτονταν ένα περίστροφο. Το μάζεψε ο Αποστόλης.

- Είναι του Αρχηγού!... είπε πνιγμένος από συγκίνηση. Κλάμα του Μάγκα ακούστηκε, γοερό. Γύρισαν και οι δυο και τον είδαν, που είχε σταθεί στην άκρη κάποιου βράχου, και, σκύβοντας κατά τη ρεματιά κάτω, μπροστά του, άπλωνε πότε το ένα πόδι πότε το άλλο, έκανε να κατέβει, και πάλι γυρνούσε, κοίταζε τον Βασίλη και ξανάβγαζε ένα κλάμα, σα να τον καλούσε.

Ανέβηκε ο Βασίλης στο βράχο, κι έσκυψε το φανάρι του κατά τη ρεματιά. Μα δεν είδε τίποτα. Ο σκύλος όμως όλο και νεύριαζε περισσότερο, και με κλάματα και μικρογαβγίσματα τον καλούσε να κατέβει. Ήταν απότομος ο βράχος. Γύρισε ο Βασίλης το φανάρι και κατασκόπευσε τη ρεματιά.

- Κάτι μυρίζεται αυτός, είπε του Αποστόλη.

- Πάμε παρακάτω. Κάνοντας αλλόγυρους μπορούμε να κατεβούμε από κει, αποκρίθηκε ο Αποστόλης, δείχνοντας τη δενδροφυτευμένη πλαγιά, πέρα από το βράχο.

Μαζί πήραν την κατηφοριά, πότε αδράχνοντας κανένα κλαρί δέντρου να στηριχθούν, πότε δρασκελώντας τις πυκνές φτέρες, και πότε κατρακυλώντας μερικά βήματα στο νωπό χώμα. Και πάλι σηκώνονταν και ξανάπαιρναν τον απότομο κατήφορο. Ο Βασίλης πήγαινε μπροστά με το φανάρι, και πίσω ακολουθούσε ο Αποστόλης, ώσπου κατέβηκαν στο ρεύμα, όπου λίγο πια νερό σιγοκυλούσε εκείνη την ιουνιάτικη νύχτα. Μπροζ είχε τρέξει ο Μάγκας, και στα σκοτεινά τον άκουαν που τους καλούσε με σιγανές κλάψες. Πηγαίνοντας, έφαχνε ο Βασίλης τους βάτους και τις φτέρες. Είδε το φοξ - τεριέ, που άσπριζε παραπέρα, και γοργά πλησίασε. Το φανάρι του φώτισε ένα παιδικό σωματάκι, κουβαριασμένο, με τα χέρια απλωμένα. Ήταν πολύ χλωμό, κι αίματα ξερά σκέπαζαν το μέτωπα του και το ένα του μάγουλο. Αλλιώς, φαίνονταν να κοιμάται. Ήταν ο Γιωβάν.

Τον έσπρωξε σιγά ο Βασίλης και του σήκωσε το κεφάλι. Μα το παιδί δεν κούνησε. Ήταν αναίσθητο. Πεσμένος στα γόνατα, τον φώναζε με τ' όνομα του ο Αποστόλης:

- Γιωβάν!... Εγώ είμαι, Γιωβάν!

Μα τα μάτια του μικρού έμεναν κλειστά.

Τον ξάπλωσε χάμω ο Βασίλης, και ξεκούμπωσε τη ζιάκα του, και ύστερα το σταυρωτό του αντερί. Άνοιξε το ποκάμισό του, μα δε βρήκε πληγή. Από το λαϊμό του, δεμένο μ' ένα σπάγγο, κρέμουνταν ένα άσπρο σακουλάκι, με κάτι μαλακό μέσα. Το άνοιξε ο Βασίλης. Έξαφνα, τα χέρια του άρχισαν να τρέμουν. Ακούμπησε χάμω το φανάρι, πήρε από το σακουλάκι ένα πολυτριμμένο, παλιωμένο πορτοφολάκι, απότομα το άνοιξε, έχωσε τα δάχτυλα του στη μια τσέπη, κι έβγαλε μια κιτρινωμένη φωτογραφία... Ήταν μια γυναίκα νέα, γελαστή, με το ένα χέρι στο γόφο, και στο κεφάλι φορούσε την κατσούλα του Γιδά. Ακίνητος την κοίταζε ο Βασίλης, σαν



απολιθωμένος. Ο Αποστόλης γύρευε με το παγούρι του να χύσει λίγο νερό στο στόμα του Γιωβάν, μα δεν τα κατάφερε. Σήκωσε το κεφάλι να ζητήσει βοήθεια, και είδε τον Βασίλη, που ανακούρκουδα, ακίνητος σαν πετρωμένος, κοίταζε τη φωτογραφία στο φως του φαναριού. Η χλωμάδα του τον τρώμαξε.

- Βασίλη! αναφώνησε. Κυρ Βασίλη! Τι έπαθες;...

Σα να ξύπνησε ο Βασίλης, σήκωσε τα μάτια του, είδε τον Αποστόλη πλάγι του, το αναίσθητο παιδί χάμω, και, αρπάζοντας το φανάρι, πλησίασε τη φωτογραφία στο αχνό πρόσωπο του παιδιού, φωτίζοντας δυνατά και τα δύο. Ξαφνικά, σήκωσε τον Γιωβάν στην αγκαλιά του, έσχισε από τους ώμους του ζιάκα και αντερί, και κατέβασε το ποκάμισό του. Το φως του φαναριού φώτισε τη ράχη του παιδιού, όπου, ανάμεσα στις δυο ωμοπλάτες, μαύριζε μια πλατιά μαύρη ελιά.

Ο Μάγκας είχε πλησιάσει, και φιλικά ρουθούνιζε, μυρίζοντας τη γυμνή ράχη και τα ρούχα. Σιγά ξανάττυσε ο Βασίλης τον Γιωβάν, και κρατώντας τον στην αγκαλιά του, με αλλαγμένη φωνή, είπε του Αποστόλη:

- Κονιάκ!... Έχει μες στο σάκο μου. Άνοιξε τον!...

Κι ενώ έχυνε λίγο οινόπνευμα ανάμεσα στα χείλη του παιδιού, πρόσταξε:

- Βρέξε το μαντίλι μου!... Πλύνε το πρόσωπο του! Δώσ' μου ξύδι - έχει στο σάκο μου.

Τα μάτια του δεν ξεκολλούσαν από το πρόσωπο του παιδιού, όσο τα μεγάλα του χέρια, με γυναικεία τρυφερότητα, έτριβαν με ξύδι τα πόδια του Γιωβάν. Κάθε λίγο έσκυβε το αυτί του ν' ακούει την καρδιά του παιδιού, και πάλι ξανάρχιζε τις εντριβές, και του έδινε από λίγες στάλες κονιάκ.

- Είναι χτυπημένος στο κεφάλι, είπε ο Αποστόλης, που έπλενε τα αίματα.

- Με σφαίρα; ρώτησε μες στα δόντια του ο Βασίλης.

- Όχι· σαν από πέσιμο... Είναι ανοιγμένο το κεφάλι του σε δυο μεριές.

- Πλύνε τις πληγές με ξύδι, παράγγειλε ο Βασίλης.

Το ξύδι έτσουξε. Έβγαλε έναν αναστεναγμό ο μικρός, και βόγγησε σιγά. Έσκυψε πάλι κοντά του ο Αποστόλης και τον φώναξε:

- Γιωβάν!... Μίλησε μου, Γιωβάν!... Είμαι εγώ, ο Αποστόλης!...

Μισοάνοιξε τα μάτια του ο μικρός, και το άσταθο βλέμμα του έπεσε στο φωτισμένο από το φανάρι πρόσωπο του αντάρτη, σκυμμένο απάνω του.

- Κυρ Βασίλη... μουρμούρισε.

- Όχι!... Πατέρα... αποκρίθηκε αργοπροφέροντας ο Βασίλης.

- Τι; αναφώνησε ο Αποστόλης.

Ο Γιωβάν δε φαίνονταν ν' άκουσε. Τα βλέφαρα του ξανάκλεισαν με κούραση. Ο Βασίλης έσκυψε πιο κοντά.

- Θεωράκη μου!... μουρμούρισε.

Η φωνή του έτρεμε, δονούνταν φορτωμένη συγκίνηση και δάκρυα. Η λέξη αυτή συνέφερε το παιδί, όσο ούτε οι εντριβές ούτε το οινόπνευμα ούτε ο πόνος. Ξανάνοιξε τα μάτια και τα στύλωσε φοβισμένα στον Βασίλη.

- Θεωράκη μου... δε με γνωρίζεις; ρώτησε ο Βασίλης.

Το φοβισμένο βλέμμα του μικρού, από τα μάτια και τα φρύδια του Βασίλη, πλανήθηκε στ' άσπρα του μαλλιά. Τον στήριξε στο γόνατο του με τα δυο του χέρια.

- Με ξέρεις με μαύρα μαλλιά... Θυμήσου... είπε.

Δάκρυα πλημμύρισαν τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια του παιδιού. Το χέρι του έκανε ν' αγγίξει το σκυμμένο πάνω του πρόσωπο, μα έπεσε χαλαρό, αδύναμο, στο δυνατό χέρι του Βασίλη.

- Ναι... μουρμούρισε, πατέρα... Θυμούμαι...

Ο Βασίλης τον ξάπλωσε χάμω και σηκώθηκε στα πόδια του. Με το βλέμμα ερεύνησε ολόγυρα, γύρευε έξοδο.

- Πού κατεβαίνει η ρεματιά άραγε; ρώτησε νευρικά, με ασυνήθιστη αφηρημάδα.

Ο μικρός έβγαλε έναν αναστεναγμό.

- Πάει πίσω... μουρμούρισε.

Ο Βασίλης συνήλθε. Θυμήθηκε. Γονάτισε πάλι κοντά του.

- Βέβαια πάει πίσω! είπε. Πάει στο Γαβράν - Καμίνι - όχι; Πέρασες από κει;

- Ξέρω! Την είδα. Πάει εκεί που ήταν δεμένα τα κλαριά... αναφώνησε ο Αποστόλης.

Ο Γιωβάν έκανε ν' ανασηκωθεί. Μα δεν μπόρεσε.

- Ο Αρχηγός! είπε πνιχτά. Τον έπιασαν, Αποστόλη! Τον σήκωσε ο Βασίλης, τον στήριξε στο στήθος του.

- Μπορείς να μιλήσεις; ρώτησε. Ποιος τον έπιασε τον Άγρα; Με τρεμάμενα χείλια είπε ο μικρός:

- Ήταν πολλοί... Ήταν ο Ζλατάν... Τον χτύπησαν... Τον έπιασαν!...

- Πού τον πήγαν; ρώτησε ο Βασίλης. Ο μικρός δεν αποκρίθηκε.

- Γιωβάν! Μίλησε! Πού τον πήγαν;... επέμεινε ο Αποστόλης. Μα ο Γιωβάν είχε λιγοθυμίσει πάλι. Ο Βασίλης τον πήρε στην αγκαλιά του και σηκώθηκε.

- Πάρε το φανάρι εσύ, και περπατά εμπρός, πρόσταξε τον Αποστόλη. Πάμε πίσω.

- Πού;

- Στης κουμπάρας μου... της μπάμπως... Στης κερά - Κατερίνας της Χατζησάββα.

- Πού είναι;

- Εγώ ξέρω. Τράβα μπροστά και φέγγε μου.

Ο Αποστόλης κοντοστάθηκε.

- Ο καπετάν Άγρας; μουρμούρισε διστακτικά.

- Μια δουλειά τη φορά!... είπε μες στα δόντια του ο Βασίλης. Πρώτα να συνεφέρομε το παιδί... να μας πει τι ξέρει...

Εμπρός, σαν οδηγός, έτρεχε ο Μάγκας. Ο Αποστόλης πήγαινε πλάγι στο Βασίλη, φώτιζε το άνισο έδαφος της ρεματιάς. Ήταν αναστατωμένος, ταραγμένος, χίλιες μύριες σκέψεις πάλευαν, γροθοκοπιούνταν μέσα του. Πρώτα ο Γιωβάν, ή πρώτα ο καπετάν Άγρας; Να σώσουν το μισοπεθαμένο παιδί, ή να βρουν τον αιχμαλωτισμένο Αρχηγό; Σήκωσε τα μάτια του στο πρόσωπο του Βασίλη. Ήταν σκοτεινό, με δυο βαθιά χαράκια ανάμεσα στα μαύρα φρύδια του. Και όμως, με όλη τη σκοτούρα που μαρτυρούσε η όψη του, τι αγάπη, τι στοργή που φώτιζε τα σκεπτικά, πάντα θλιμμένα καστανά του μάτια!

- Κυρ Βασίλη... πώς το κατάλαβες πως ο Γιωβάν είναι ο Θεοδωράκης, το παιδί σου; ρώτησε κάπως διστακτικά ο Αποστόλης.

Ο Βασίλης δεν αποκρίθηκε αμέσως. Συλλογίζονταν. Ύστερα αποφασιστικά είπε:

- Άλλη ώρα. Είναι μακριά ιστορία...

Έφθασαν σ' ένα σχίσμο του λόφου, απ' όπου το χειμώνα κατέβαιναν τα νερά του βουνού στη ρεματιά. Με τον Γιωβάν στην αγκαλιά, πήρε ο Βασίλης τον τραχύ ανήφορο και ανέβηκε στο δάσος. Γύρεψε και βρήκε ένα μονοπάτι, και σε λίγο έφθασαν σε μια πυκνοδεντριά, όπου μες στο πράσινο φύλλωμα άσπριζε ένα μονόπατο καλυβάκι.

- Εδώ!... είπε του Αποστόλη. Χτύπα την πόρτα!

Ήταν σκοτάδι ακόμα, μόλις άρχιζε να χλωμαίνει κάπως η ανατολή. Μες στο σπίτι, όσοι ήταν, κοιμόνταν.

- Ξαναχτυπά! πρόσταξε ο Βασίλης ανυπόμονα.

Ένας άντρας άνοιξε. Ήταν νέος, αγουροξυπνημένος, κάπως τρομαγμένος από τη νυχτερινή επίσκεψη.

- Πες της μπάμπως να έλθει! του είπε ο Βασίλης. Πες της πως τη ζητά ο Ανδρεάδης - ο Βασίλης πες!

- Κοιμάται, μπουρδούμπισε ο νέος.

Μα η μπάμπω δεν κοιμόνταν. Είχε ακούσει το χτύπο στην πόρτα, και, τυλίγοντας μια φούστα στους ώμους της, πάνω από τη μακριά ποκαμίσα της, βγήκε να δει ποιος ήταν.

- Κερα - Χατζησάββα! έκανε ο Βασίλης. Αναγνώρισε με, θυμήσου με... τον Βασίλη τον Ανδρεάδη, τον άντρα της Χάιδως! Και φίλειψέ μας!...

- Βασίλη! Εσύ! αναφώνησε η γριά, σμίγοντας τα χέρια της.

Και, στη σάστισή της, παράτησε τη φούστα, που κύλησε από τους ώμους της, αφήνοντας την μισόγυμνη.

- Βασίλη!... Με άσπρα μαλλιά!... Παναγιά μου!... Τι έπαθε το παιδί;

Έδωσε μια σπρωξιά στον εγγονό της, που έστεκε σα ζαλισμένος.

- Τρέξε φέρε τη μάνα σου, βρε χαζέ! του φώναξε. Πες της να ετοιμάσει στρωσίδι! Δε βλέπεις που είναι άρρωστο το παιδί; Το τσαμένο!... Τι το βρήκε το άμοιρο;

Μαζεύοντας τη φούστα της, την τύλιξε πάλι βιαστικά στους γέρικους ώμους της.

- Έλα μέσα, Βασίλη, έλα και σύ, παιδί, είπε του Αποστόλη. Από πού έρχεστε; Μοιάζετε κουρασμένοι...

Μια μεσόκοπη γυναίκα, ντυμένη μαύρα, μ' ένα μαύρο μαντήλι στο κεφάλι, είχε μπει σιωπηλά στην κουζίνα, όπου η μπάμπω είχε μπάσει τον Βασίλη και τον Αποστόλη, με τον αναίσθητο Γιωβάν και τον Μάγκα. Κρατούσε σταυρωμένα τα χέρια στην ποδιά της, και κοιτάζοντας τους ξένους, περίμενε να της μιλήσει πρώτη η πεθερά της, υπομονετική, αργή στις κινήσεις της, σιωπηλή, ζωντανή αντίθεση με τη γοργή, αεικίνητη μπάμπω.

- Μαριγή! της φώναξε η γριά· ετοίμασε να πλαγιάσομε το παιδί!... Άιντε, κουνήσου!... Δεν το βλέπεις που είναι ανήμπορο;

Σιωπηλά έριξε η Μαριγή δυο τρία κάρβουνα στη θρακιά που κοκκίνιζε στο τζάκι, γέμισε νερό μια πήλινη χύτρα, την έβαλε πάνω στα κάρβουνα, και βγήκε έξω. Η κερα - Κατερίνα ωστόσο, σκυμμένη πάνω στο παιδί, ρωτούσε τον Βασίλη, που γύρευε να το συνεφέρει πάλι.

- Είναι το παιδί της μακαρίτισσας της Χάιδως; Πώς της μοιάζει! Τι έχει;... Αχ, Χριστούλη μου! Το κεφάλι του είναι χτυπημένο;... Ποιος το χτύπησε;

Το μάτι της πήρε τον εγγονό της, που στέκουνταν στη γωνιά, σιωπηλός και αυτός, και κοίταζε.

- Τι κάθεσαι, Θανάση; του φώναξε. Η μάνα σου, το 'κοψε το κεφάλι της, έβαλε νερό στη φωτιά. Τρέξε φέρε την πήλινη λεκάνη, να το πλύνουμε το παιδί!... Ποια λεκάνη; Εκείνη όπου ζυμώνει, βρε χαζέ!

Κι ενόσω βιαστικά ζώνουνταν η γριά τη φούστα της, κούμπωνε το πολκάκι της κι έδενε το χωριάτικο μαντίλι στα ψαρά μαλλιά της, σιωπηλά και γοργά, με μητρικές κινήσεις, έγδυne η Μαριγή τον Γιωβάν, τον έπλενε στοργικά, τον τύλιγε σε μια παστρική ποκαμίσα της και τον ξάπλωνε στο παστρικό στρώμα. Έπειτα, γυρτή απάνω του, του έχυσε απάνω ανάμεσα στα χείλη λίγο κονιάκ που της έδωσε ο Βασίλης, και τον έτριψε με ξίδι, βάζοντας του κάθε τόσο και από λίγο στα ρουθούνια.

- Γιατί είναι έτσι; Ποιος τον χτύπησε; ρώτησε χαμηλόφωνα, σηκώνοντας απαλά τα μαλλιά του Γιωβάν από τις πληγές του κεφαλιού του.

Σκυθρωπός, μαραμένος, αποκρίθηκε ο Βασίλης:

- Δεν ξέρω. Τον μάζεψα στη ρεματιά...

Ο Γιωβάν έβγαλε ένα βογγητό, και αργά σήκωσε το χέρι του, έκανε να ψάξει τον κόρφο του. Μα δεν άγγιξε παρά τη σάρκα του κάτω από το ποκαμίσιό. Το πρόσωπο του συσπάστηκε, ανοιγοσφάλησε τα βλέφαρα του, έκανε να γυρίσει το κεφάλι και ξέσπασε σε θρήνο.

- Πού είναι;... Πού;... μουρμούρισε με παράπονο.

Βουρκωμένος έγειρε πάνω του ο Βασίλης, και του έβαλε στο χέρι το τριμμένο πορτοφολάκι που είχε πάρει από τη σακούλα του.

- Θεωράκη... μουρμούρισε χαϊδευτικά. Θεωράκη μου... μ' ακούς;

Μισογύρισε ο μικρός, και σταμάτησε το τρομαγμένο βλέμμα του στο πρόσωπο και στ' άσπρα μαλλιά, σκυμμένα πάνω του.

- Κυρ Βασίλη... ψιθύρισε.

Ο Βασίλης ανασηκώθηκε ταραγμένος.

- Αφήσετε με μόνο με το παιδί, παρακάλεσε.

Βγήκε έξω η Μαριγή, και πίσω της ακολούθησε η κερα - Χατζησάββα, που σταυροκοπήθηκε κουνώντας το κεφάλι της. Ο Βασίλης ακούμπησε την παλάμη του στο μέτωπο του παιδιού.

- Θοδωράκη... μ' ακούς; ρώτησε πάλι.

- Ναι... μουρμούρισε ο μικρός.

- Θοδωράκη... είμαι ο πατέρας σου... Με θυμάσαι;

- Ναι, επανέλαβε ο Γιωβάν.

- Και θυμάσαι τη μητέρα σου;

Αναφλητά ανέβηκαν στο λαιμό του παιδιού, και δάκρυα κύλησαν στο αδρύ μαξιλάρι του.

- Αχ, δεν μπορώ... δεν μπορώ να ξεχάσω!... θρήνησε σιγά.

- Τι να ξεχάσεις;

- Τις φωνές της... Τη σκότωσαν... Με τη γιαγιά...

Ο Βασίλης ήταν κατάχλωμος.

- Τις είδες; ρώτησε.

- Ναι... Τις σκότωσαν... Στην αυλή...

- Ποιος... ποιος τις χτύπησε;

- Ήταν πολλοί... Και με πήρε ο Άγγελ Πέιο... Το μαχαίρι του έσταξε αίμα!...

Έκλεισε τα μάτια του, έτοιμος να λιγοθυμίσει πάλι.

- Διψώ... μουρμούρισε.

Βγήκε ο Βασίλης και ζήτησε νερό. Βρήκε τη Μαριγή που βαστούσε ένα κουπάκι φρεσκαρμεγμένο γάλα. Μπήκε η Μαριγή στην κάμαρα με τον Βασίλη, και, κουταλιά κουταλιά, το έχυσε ανάμεσα στα χείλη του Γιωβάν, εκεί που ήταν ξαπλωμένος. Η τροφή ζωντάνευσε το παιδί. Έκανε να σηκωθεί, μα δεν μπόρεσε.

- Μην κουνάς! του είπε ο Βασίλης.

Και περίμενε να βγει η Μαριγή, που διακριτικά απομακρύνονταν. Πήρε το χέρι του παιδιού του, που κρατούσε σφιχτά το πορτοφόλι.

- Θοδωράκη... το πορτοφόλι αυτό με τη φωτογραφία της μητέρας σου, πού το, βρήκες; ρώτησε διστακτικά.

Ο μικρός τον κοίταξε τρομαγμένος και δε μίλησε.

- Πες μου... μη φοβάσαι... Στην τσέπη του Γρέγου το βρήκες; ρώτησε ο Βασίλης.

- Ναι... Δεν ήξερα πως ήταν ο θείος Γρέγος... Τον έλεγαν καπετάν Ακρίτα. Μα...

- Ναι;... Λέγε παιδί μου.

- Τον αγαπούσα... Με χάιδευε και με φιλούσε σαν τύχαινε να 'μαστε μόνοι.

- Ναι... Εκείνος το είχε δει πως μοιάζεις της μάνας σου.

- Δεν ήξερα πως ήταν ο θείος Γρέγος. Έλεγε πάντα η μάνα πως ήταν στην ξενιτιά.

- Και ήταν. Ήταν σε άγρια μέρη. Γύρισε πίσω για να την εκδικήσει... Πήρες το πορτοφολάκι από την τσέπη του;

- Τον βρήκα πεσμένο χάμω... όλος αίματα...

Στάθηκε ο Γιωβάν, σφίγγοντας τα χείλη του για να πνίξει τα δάκρυα. Και απολογητικά είπε, κουτροβαλώντας τα λόγια του ανάμεσα σε κλάματα.

- Δεν πήγα για να πάρω τίποτα... Άνοιξα το ρούχο του να δω την πληγή... Βρήκα κάτι σκληρό και το τράβηξα... Ήταν το σακούλι με τους παράδες... Μαζί βρήκα και τούτο... Και το άνοιξα... Και είδα τη μάνα και ζαλίστηκα... Και σαν ξύπνησα... ήλθε η κυρία Ηλέκτρα... και της έδωσα τους παράδες... Μα τη φωτογραφία... την ήθελα...

Τον έπνιγαν τ' αναφιλητά. Έσκυψε πάνω του ο Βασίλης κι έβαλε στο μέτωπο του ένα μακρύ, τρεμάμενο φιλί. Σήκωσε το χέρι του ο Γιωβάν και το έριξε γύρω στο λαιμό του Βασίλη.

- Θυμάσαι;... μουρμούρισε. Θυμάσαι τη μέρα που έφυγες τελευταία φορά;... Με φίλησες έτσι... σαν και τώρα... Και ύστερα έκλαψε η μάνα και είπε: «Μην ξεχάσεις ποτέ το φιλί του μπαμπά σου, γιατί ίσως να είναι τελευταίο».

Δε μίλησε ο Βασίλης. Κι εκείνον κάτι τον έπνιγε στο λαιμό... Έκανε πάλι ν' ανασηκωθεί ο Γιωβάν, μα και πάλι δεν μπόρεσε.

- Κυρ Βασίλη... έκανε μισοκλαίγοντας - και διορθώθηκε: ... Μπαμπά... Γιατί πονώ έτσι;

- Πού πονείς, παιδί μου; Στο κεφάλι;

- Παντού... Στην πλάτη... Και στο κεφάλι...

- Πώς βρέθηκες στη ρεματιά; ρώτησε ο Βασίλης. Ποιος σε χτύπησε στο κεφάλι;

- Στο κεφάλι;... Όχι, δε με χτύπησε στο κεφάλι. Με κλώτσησε.

- Ποιας;

- Δεν τον ξέρω...

Πανικός γέμισε ξαφνικά το βλέμμα του.

- Μπαμπά! φώναξε. Πιάσαν τον Αρχηγό!

- Πώς τον πιάσαν;... Πού ήσουν εσύ; Τον είδες;...

- Μου είχε πει ο Αποστόλης: «Μην κουνήσεις από κοντά του». Και δεν κούνησα. Μα έφυγε κείνος. Βγήκα μαζί του. Με χάιδεψε και μου είπε: «Πήγαινε να κοιμηθείς· είναι νύχτα ακόμα». Εγώ κρυφά τον ακολούθησα... Στο δρόμο μ' άκουσαν οι οδηγοί, κόντεψαν να με δουν, και κρύφθηκα μες στις φτέρες. Δυο φορές με άκουσαν... Τότε πήγα λίγο πιο πέρα... Σαν του μίλησε ο Ζλατάν...

- Πού ήταν ο Ζλατάν;

- Μεσ στα δέντρα... Μπαμπά, ξέρεις; Και αυτός σκότωσε τη μάνα!... Το γράφει πίσω από τη φωτογραφία... Είδες;...

- Το ξέρω παιδί μου... Εγώ το 'πα του Γρέγου. Κι έγραψε ο Γρέγος όλα τα ονόματα των φονιάδων.

- Τους ήξερες;

- Τους έμαθα. Τους ξέρω όλους... Οι άλλοι πλήρωσαν. Αυτός... αυτός ξέφυγε!...

Ο Γιωβάν προσπάθησε να σηκωθεί, μα μόνο το κεφάλι του κούνησε. Άρχισε να κλαίει.

- Πάμε, μπαμπά, στον Αρχηγό! αναφώνησε.

- Ναι, παιδί μου. Ξεκουράσου και θα πάμε, αποκρίθηκε καθησυχαστικά ο Βασίλης. Μα πες μου τι είδες.

- Τον είχα προσπεράσει, και, πίσω από τα χαμόδεντρα, σύρθηκα στο βράχο. Εκεί έστριψτε ένα μονοπάτι, και μες στα δέντρα ήταν κομτατζήδες με τουφέκια, ένα σωρό...

- Λοιπόν;

- Λοιπόν του είπε ο Ζλατάν πως του στρώσανε τραπέζι. Είχε αφήσει ο Αρχηγός το τουφέκι του και πήγαινε. Τότε είδα εγώ τους κομτατζήδες και του φώναξα: «Μην πας»! Μα τον έπιασαν από πίσω και του έπεσε το περίστροφο. Έτρεξα να το πιάσω, να του το δώσω, μα ένας σηκώθηκε και... δεν τον είχα δει... και μου έδωσε

μια κλωτσιά εδώ, στην κοιλιά...

- Και ύστερα; ρώτησε σφίγγοντας τα δόντια του ο Βασίλης.

- Ύστερα... δε θυμούμαι... Έκλεισε τα μάτια του ο Γιωβάν και χαμογέλασε... Ύστερα... μου είπες πως είσαι ο μπαμπάς μου!...

Σώπασε ο μικρός, μα το χαμόγελο σιγότρεμε στα χείλη του. Κρατούσε το χέρι του ο Βασίλης, και σκυφτός απάνω του τον κοίταζε, τον κοίταζε, μετρούσε τις ανάσες του, μελετούσε τα χαρακτηριστικά του, ξαναθυμούνταν τα λόγια του Γρέγου: «Μοιάζει της αδελφής μου...». «Θες - δε θες της μοιάζει». Κι εκείνος, ο Βασίλης, στην τύφλωσή του μίσους του, τον έλεγε «το Βουλγαράκι», αυτόν, τον Θοδωράκη του, το παιδί του!...

- Ο Άγγελ Πέιο, που θέλησες να τον σκοτώσεις, γιατί σε πήρε σπίτι του, Θοδωράκη μου; ρώτησε.

Άνοιξε τα μάτια του ο Γιωβάν.

- Είπε πως είναι θειος μου, και να πάγω να βόσκω τα πρόβατα του. Εγώ ήξερα πως δεν ήταν θείας μου, πως ένα θείο είχα, το θείο Γρέγο. Μα μ' έδειρε σαν του το 'πα.

- Σε χτυπούσαν; ρώτησε βαρύθυμα ο Βασίλης.

- Η κερα - Πέιο, πιο λίγο. Ο Άγγελ Πέιο, ναι, πολύ! Έλεγε πως με τρέφει τζάμπα, και δεν αξίζω τη μπομπότα που τρώω. Είχαν και δυο σκυλιά που μ' αγαπούσαν... Κι εγώ τ' αγαπούσα...

Έκανε ο Γιωβάν να γυρίσει. Το πρόσωπο του συσπάστηκε πάλι με ξαφνικό πόνο.

- Μπαμπά, φώναξε, γιατί δεν κουνούν τα πόδια μου;

Ο Βασίλης παραμέρισε το πάπλωμα και ξεσκεπάσε τα πόδια του μικρού. Ήταν ξαπλωμένα και ακίνητα. Έκανε να σηκώσει το ένα, μα έπεσε χαλαρά στο στρώμα. Σήκωσε τα δυο γόνατα και πλησίασε τα πόδια στον κορμό, μα πάλι ξαπλώθηκαν μαλακά, κι έμειναν ακίνητα. Το χρώμα του Βασίλη είχε κόψει. Μα χαμογέλασε του παιδιού του και είπε ζωηρά:

- Είσαι κουρασμένος και πονεμένος, γιατί έπεσες σε μια ρεματιά. Μα σαν κοιμηθείς, θα σου περάσουν όλα. Κοιμήσου. Μπορείς;

Ευάγωγα έκλεισε ο Γιωβάν τα μάτια, κι έμεινε πολύ ήσυχος. Βγήκε ο Βασίλης στα νύχια και βρήκε τον Αποστόλη, που κοιμόνταν χάμω στην κουζίνα. Οι δυο γυναίκες, απασχολημένες στο νοικοκυριό τους, σιγοκουβέντιαζαν για να μην τον ξυπνήσουν, και ο Θανάσης στο κατώφλι πριόνιζε ξύλα, με τον Μάγκα ξαπλωμένο δίπλα του.

- Κερα - Χατζησάββα, έχεις μουλάρι; ρώτησε ο Βασίλης.

- Αμέ! αποκρίθηκε η γριά σείοντας πλάγια το κεφάλι. Τι το θέλεις;

- Να πάγει τούτος, δείχνοντας τον κοιμισμένο Αποστόλη, να φέρει το γιατρό.

- Και δεν πάει ο Θανάσης; Τούτο είναι ψόφιο από τον ύπνο. Δεν κοιμήθηκε, λέει, όλη νύχτα. Ούτε συ όμως δεν κοιμήθηκες, λέει.

Ο Θανάσης είχε ακούσει τ' όνομα του και μπήκε μέσα.

- Θέλω το γιατρό τον Περδικάρη, από τη Νιάουσα! είπε ο Βασίλης, ξεψαχνίζοντας με το βλέμμα του, το αγαθό, αλλά χωρίς πολλή έκφραση πρόσωπο του Θανάση. Ξέρεις να τον βρεις;

Χωρίς ν' αφήσει το τηγάνι της, ούτε να γυρίσει, είπε η Μαριγή:

- Ξέρει. Μην τον βλέπεις που φαίνεται χαζός. Και προκομμένος είναι, κι επιδέξιος. Καταφέρνει ό,τι του πεις. Στείλε τον, κουμπάρε.

- Ξέρεις τον γιατρό τον Περδικάρη; ρώτησε ο Βασίλης.

- Αχά! έκανε ο Θανάσης, σείοντας και αυτός καταφατικά, δεξιά και αριστερά, το κεφάλι του.

- Έχει έλθει και στο σπίτι μας, εδώ, ο γιατρός ο Περδικάρης, σαν αρρώστησε και πέθανε ο μακαρίτης... είπε πάλι η Μαριγή χωρίς να γυρίσει. Είναι καλός άνθρωπος, πονόψυχος. Στείλε τον Θανάση!

- Πήγαινε λοιπόν όσο μπορείς πιο γρήγορα, του είπε ο Βασίλης. Πες του πως τον ζητώ εγώ, ο Βασίλης Ανδρεάδης, για το παιδί μου που χτύπησε. Φέρ' τον πίσω...

Μια φωνή από την πλαγινή κάμαρα τον διέκοψε, ξύπνησε τον Αποστόλη, αναστάτωσε τις δυο γυναίκες, ξάφνισε τον Μάγκα, που με ορτωσμένα αυτιά μπήκε στην κάμαρα, τρύπωσε κάτω από το κρεβάτι του Γιωβάν κι έμεινε ζαρωμένος. Ο Βασίλης έτρεξε στο προσκέφαλο του παιδιού του. Ο Γιωβάν έκλαιγε, το πρόσωπο συσπασμένο, τα μάτια αγριεμένα.

- Αποστόλη! φώναζε. Αποστόλη!... Να μη σκοτώσουν άλλες γυναίκες!...

Ο Αποστόλης είχε σιμώσει τρεχάτος.

- Κανένας δε σκοτώνει γυναίκες, Γιωβάν... του είπε γλυκά.

- Ναι, σκοτώνουν! Τη σκότωσαν σα βγήκε στο δρόμο, από του Ντεληθανάς...

- Ποιαν; ρώτησε ταραγμένος τον Αποστόλη ο Βασίλης.

- Θυμάται το Μπόζετς, του αποκρίθηκε χαμηλόφωνα ο Αποστόλης, σαν το 'καψε ο καπετάν Νικηφόρος... Σκοτώθηκε μια γυναίκα από τα βόλια, και την είδε, και λιγοθύμισε. Κάθε φορά που έβλεπε αίματα, λιγοθυμούσε...

Ο Γιωβάν εξακολουθούσε να κλαίει και να φωνάζει:

- Μην τη χτυπάς πια! Μάνα μου! Μάνα μου! Σιωπηλή, γρήγορη, χωρίς φασαρία, αθόρυβα, είχε πλησιάσει η Μαριγή με μια γαβάθα νερό και ξίδι, έβρεξε ένα πανί και το άπλωσε στο μέτωπο και στο κεφάλι του Γιωβάν. Στο σιωπηλό ρώτημα του Βασίλη αποκρίθηκε σύντομα:

- Θερμιασμένο είναι κι έχει παραμιλητά... Θα του περάσει... Ο Βασίλης βγήκε από την κάμαρα με τον Αποστόλη.

- Πάρε το μουλάρι, πήγαινε συ, κάλλιο, στη Νιάουσα, φέρε το γιατρό τον Περδικάρη. Θα πας πιο γοργά από τον Θανάση, του είπε.

Μα το μουλάρι δεν ήταν πια στο στάβλο. Ο Θανάσης είχε φύγει.

- Δεν έχω ανάγκη από μουλάρι, είπε ο Αποστόλης του Βασίλη. Έχω πόδια, που θα με παν πιο γρήγορα στη Νιάουσα. Πριν βραδιάσει θα 'μαι πίσω!

Μα βράδιασε, και νύχτωσε, και ο Αποστόλης δε γύρισε στην καλύβα της κερα - Κατερίνας της Χατζησάββα. Η μέρα κυλούσε μονότονη και θλιβερή... Ο Γιωβάν, μια ξεφώνιζε και παραμιλούσε, και μια έπεφτε σε βύθος. Καθισμένος στο προσκεφάλι του, σιγά τον χάιδευε και τον ησύχαζε ο πατέρας του στις εξάψεις του, και σαν ησύχαζε το παιδί, ο Βασίλης έπεφτε σε συλλογισμούς, και αντιγνωμίες, και αντιθέσεις. Είχε έλθει να σώσει τον Άγρα. Και όχι μόνο δεν τον έσωσε, δεν τον βρήκε, αλλά και άφηνε τις πολύτιμες ώρες να φεύγουν, χωρίς έρευνα, χωρίς σκοπό, χωρίς καν να έλθει σ' επικοινωνία με τ' ανταρτικά σώματα, να τους μεταπεί όσα είχε μάθει από τον Γιωβάν... Μα και είχε έλθει στη Μακεδονία για να βρει το παιδί του. Και τώρα που το βρήκε σε τέτοια κατάσταση, να το εγκαταλείψει;

Σ' αυτή τη στενόχωρη διάθεση τον βρήκε ο γιατρός ο Περδικάρης, σαν έφθασε με το άλογο καβάλα, και με τον Θανάση στο μουλάρι του, κι εξέτασε το άρρωστο παιδί. Το σήκωσε, το γύρισε, το στηθοσκοπήσε, το λύγισε, εξέτασε τα πόδια του, το κεφάλι, το σβέρκο, την πλάτη. Του μίλησε του Γιωβάν, τον κοίταξε ώρα πολλή, τον πλάγιασε πάλι στο στρώμα. Και πάλι ώρα πολλή τον κοίταζε, και άκουε τότε τα παραμιλητά του, και τότε τα φρόνιμα λόγια του. Και όταν βγήκε με τον Βασίλη, ήταν συλλογισμένος και σκυθρωπός.

- Οι πληγές στο κεφάλι δεν είναι τίποτα, του είπε. Μα είναι βλαμμένο το ραχοκόκκαλό του - γι' αυτό δεν μπορεί να κουνήσει τα πόδια του.

Ο Βασίλης ήταν μαθημένος από πόνους, από πένθη και λύπες. Μα η απόφαση του γιατρού έπεσε στο κεφάλι του σα μπαστουριά. Λίγη ώρα έμεινε σα ζαλισμένος. Κατάπια μια δυο φορές και ρώτησε:

- Γιατρεύεται αυτό;

Το είχε ρωτήσει μηχανικά, από μιαν ανάγκη ν' ακούσει τη διάψευση της δικής του γνώμης. Και κατέταξε την απάντηση του γιατρού εκεί που της άξιζε.

- Αργότερα... με ηλεκτρισμό... αν τον πας στην Αθήνα...

Το ήξερε ο Βασίλης, πως το ραχοκόκαλο δεν ξαναδένεται, μιας και σπάσει. Είχε ζήσει αρκετά σε πολιτισμένα κέντρα, για να μάθει τι θα πει παράλυση και σακάτεμα, ακινησία, μαλασμός - ίσως θάνατος... Και με τα χέρια δεμένα πίσω του, πολλήν ώρα κοίταζε ίσια μπροστά του τις κορυφές των πλατανιών, που χρύσιζαν στις τελευταίες αχτίδες που φώτιζαν τη δύση. Αργομίλητος, βαρύς, γυρνώντας στην άλλη του σκοτούρα, ρώτησε:

- Εμάθατε τίποτα για τον καπετάν Άγρα;

- Εμάθαμε... Ρίχθηκε, ο ευλογημένος, στη φάκα μόνος του... αποκρίθηκε θλιμμένα ο γιατρός. Τώρα... τρέχα γύρευε.

- Τον σκότωσαν; ρώτησε ο Βασίλης.

- Ο Θεός ξέρει.

- Πες μου, τι ξέρεις εσύ;

Και του το είπε ο γιατρός. Είχαν έλθει χωρικοί, κρυφά, από τα βουλγαροχώρια. Τον είχαν πάγει, λέγει, στο Ρίζοβο, όπου ήθελαν να τον βάλουν να κάνει την αρκούδα, να χορέψει λέγει. Κι επειδή δε χόρευε ο Άγρας, παρά τους έβριζε, τον έδερναν αυτοί. Κι εκείνος, ξιπόλητος, μα με το κεφάλι πάντα ψηλά, τους έβριζε όλο και περισσότερο, τους έλεγε άτιμους, γουρουνιούτες, φονιάδες και άλλα που τους φούρκιζαν. Και τον έφτυναν και τον διαπόμπευαν. Τον είδαν, λέει, χωρικοί δικοί μας, και τους κάηκε η καρδιά. Μα πού να του μιλήσει κανείς, που τον τριγύριζαν όλοι της συμμορίας του Ζλατάν!... Και από το Ρίζοβο τον πήγαν στ' άλλα χωριά. Τον είδαν, λέει, στο Βλάδοβο, στο Γκούγκοβο... Ποιος ξέρει πού αλλού!... Τον γύριζαν σαν παράξενο θηρίο, και τον μπάτσιζαν, και τον έλεγαν κοροϊδευτικά: «Γενικό Αρχηγό των Ελλήνων»! Σαν το Χριστό τον πήγαιναν, και τον χλεύαζαν, και τον χτυπούσαν...

- Μα τι παλικάρη! Δεν τα 'βαζε κάτω! Όλο τους έβριζε, πρόσθεσε ο γιατρός. Μη ρωτάς... Δεν κοιμήθηκα όλη νύχτα. Ήμουν άνω κάτω. Είπα να κοιμηθώ το πρωί. Κι εκεί, χτυπά το κουδούνι, πάγω ν' ανοίξω, και βλέπω δυο χωρικούς. Ο ένας ήταν γυναίκα, ντυμένη αντρίκια κι ο άλλος παιδί ακόμα. Ήλθαν, λέγει, για τον Άγρα. Η γυναίκα ήταν νέα, μια δασκάλισσα από το Ζορμπά...

- Η κυρία Ηλέκτρα!

- Ναι. Την ξέρεις;

- Την ξέρω. Με ποιον άλλον ήταν, λες;

- Μ' έναν Βασιωτάκη - ένα νέο, παιδί ακόμα...

- Τον Περικλή; Μα αυτός σηκώνεται από τύφο! Αυτός θα ξαναπέσει!

- Τον είδα γλωμό και αδύνατο· μου φάνηκε άρρωστος, μα με βεβαίωσε πως όχι, πως είναι καλά. Του είπα να μείνει να ξεκουραστεί. Πού ν' ακούσει! Έφυγαν!

- Έφυγαν! Για πού;

- Δεν καλοήξεραν. Να μάθουν, λέει, πού διεύθυναν τον Άγρα, και να κόψουν το δρόμο στους κοιμητήδες.

- Κι έφυγαν μόνοι;

- Ναι, μόνοι. Θα πήγαιναν, λέει, ευκολότερα στα χωριά, και πιο απαρατήρητοι, χωρίς συνοδεία. Η ιδέα τους ήταν να σηκώσουν τους χωρικούς μας στα Πατριαρχικά χωριά και στα μικρά. Αν το καταφέρουν!...

- Από τα Βοδενά δεν έλαβαν μέτρα για τον Άγρα;

- Φαντάζομαι πως θα 'λαβαν. Ειδοποιήσαμε ευθύς τον πρόεδρο της κοινότητας και τον Άγιο Εδέσσης. Μα απάντηση δεν είχε έλθει σαν έφυγα.

Οι δυο άντρες έμειναν σιωπηλοί, απέναντι στη νύχτα που κατέβαινε.

- Πάγω πίσω, είπε σε λίγο ο γιατρός. Πάγω για ειδήσεις.



- Θα ξανάρθεις; ρώτησε άθυμα ο Βασίλης.

- Θα έλθω... Θα έλθω αύριο να δω το παιδί σου. Μα την άλλη μέρα δεν ήλθε.

Ξημέρωσε η Τετάρτη, βουρκωμένη, θλιμμένη, σκοτεινή. Ο Αποστόλης δεν είχε επιστρέψει. Καθισμένος πλάγι στον Γιωβάν, που τότε έκαιε από πυρετό και παραμιλούσε, και τότε, απύρετος, κοίταζε τον πατέρα του με λαχτάρα και του μουρμούριζε τρυφερά λόγια αγάπης, ο Βασίλης βαρύνθημα αναπολούσε τις ώρες και τις μέρες που είχε σπαταλήσει πλάγι στο «Βουλγαράκι», χωρίς να αναγνωρίσει το παιδί του. Τόσα μπορούσε να του είχε πει! Τόσα να είχε νιώσει! Τόση χαρά θα είχε βάλει στη ζωή του ορφανεμένου παιδιού του, τόσα δάκρυα θα είχε στερέψει...

- Εγώ σε είδα, μπαμπά, σαν πρωτοήλθες στο Τσέκρι, του είχε πει ο μικρός, σε μια ώρα που μιλούσε καθαρά. Και σ' αγάπησα αμέσως, γιατί μου θύμισες το μπαμπά μου. Μα ήταν άσπρα τα μαλλιά σου, και ο δικός μου μπαμπάς τα είχε μαύρα. Και όταν με κοίταζες, ήσουν πάντα θυμωμένος και μ' έλεγες το «Βουλγαράκι». Κι εγώ έκλαιγα. Μα φοβόμουν να έλθω κοντά σου...

Και αναπολούσε ο Βασίλης... Ο Γρέγος είχε δει την ομοιότητα με τη σφαγμένη αδελφή του. Αυτός όχι. Αυτός, τυφλωμένος από το μίσος του, το είχε απομακρύνει το παιδί του, το είχε παραγνωρίσει, το είχε πονέσει, το είχε πληγώσει... Το αίμα της καρδιάς του θα το έδινε, να σηκώσει το παιδί του στα πόδια του πάλι. Μα τώρα πια ήταν ίσως αργά... Κι έσερναν οι ώρες, βαριές από καρδιοσωμό και λύπη και φόβους.

Όλη την Τετάρτη, ο μικρός δε μίλησε. Πλαγιασμένος στην πλάτη, με τα μάτια κλειστά, ανέπνεε σιγανά, και ήταν οι αναπνοές του κομμένες, κοντές, αραιές. Το πάντα λιγνό πρόσωπο του είχε λιώσει σ' αυτές τις τέσσερις μέρες. Δίπλα στη λεπτή μύτη του, δυο σταχτερές γραμμές χαράζονταν, κατέβαιναν από τα κερénια ρουθούνια του ως τα μισανοιγμένα αναίματα χείλη του, δείχνοντας πιο άσαρκα ακόμα τα χαρακτηριστικά του. Το απόγεμα ήλθε ο γιατρός ο Περδικάρης. Ήταν νευρικός, νοιασμένος, ευερέθιστος. Στ' ανήσυχα λόγια της Μαριγής, που του άνοιξε και του σιγομουρμούρισε πως το παιδί της φαίνονταν πιο βαριά, αποκρίθηκε:

- Η κατάρτα του Θεού έπεσε, λες, απάνω μας!... Χάσαμε τα ίχνη του Άγρα. Δεν ξέρομε πού τον πήγαν!

Μα σα βρέθηκαν πλάγι στο κρεβάτι του Γιωβάν, η συνείδηση του γιατρού τον απορρόφησε όλον. Έσκυψε πάνω στο αναισθητο παιδί, και ώρα πολλή το κοίταζε σιωπηλά. Όταν σήκωσε τα μάτια του και αντάμωσε το βλέμμα του Βασίλη, του αποκρίθηκε, μ' ένα νόημα μόνο του χεριού.

- Σβήνει...

Κι έσβησε ο Γιωβάν, σαν ένα κεράκι άσπρο, με το σούρουπο, χωρίς να μιλήσει πια, χωρίς ν' ανοίξει τα μάτια του, χωρίς πόνο και χωρίς αγωνία...

- Εσωτερική αιμορραγία... ψιθύρισε ο γιατρός στις δυο γυναίκες που τον ρωτούσαν, που δεν κατάλαβαν, μα που έκαναν σιωπηλά το σταυρό τους.

Τον έπλυνε η Μαριγή, το μικρό τον Γιωβάν, τον σαβάνωσε, και τον ξάπλωσε πάλι στο κρεβάτι, κι έβαλε ένα μικρό εικόνισμα ανάμεσα στα σταυρωμένα του χέρια... Όλη νύχτα τον ξαγρύπνησαν οι δυο γυναίκες, με τον Βασίλη και τον Περδικάρη.

- Θύμα και αυτό του Αγώνα μας για την ελευθέρια, είπε ο γιατρός, όταν τον είδε συγυρισμένο, τόσο δαπραματάκι, τυλιγμένο στη μάλλινη κάπα του, όμοια με την κάπα του αντάρτη.

Τον έθαψαν ξημερώματα. Μια καμπουρίτσα από χώμα, με πέτρες ολόγυρα, ήταν όλος ο τάφος. Στο κεφάλι, προς την ανατολή, έστησαν ένα σταυρό ξύλινο, αροκάνιστο, που τον είχε καρφώσει ο Θανάσης τη νύχτα, με δυο σανιδάκια που βρέθηκαν εκεί. Όρθιος εμπρός στον τάφο στέκονταν ο Βασίλης, το άσπρο του κεφάλι γεμμένο, τα μαύρα του φρύδια ενωμένα. Πλάγι του, με το κεφάλι σκυφτό, σα να καταλάβαινε τη θλίψη και το πένθος, κοίταζε και ο Μάγκας το νωπό στρογγυλεμένο χώμα που σκέπαζε το φίλο του. Μια ηλιακή αχτίδα διαπέρασε το πυκνό φύλλωμα των δέντρων, κι έπεσε στο πρόσωπο του Βασίλη. Σα να ξύπνησε από άσχημο όνειρο, σήκωσε κείνος το κεφάλι. Κοίταξε τον ουρανό, ολόφωτο κιόλα, τα δέντρα και τα χαμόδεντρα, την πλούσια φυτεία γύρω του... Με τα δυο χέρια έσπρωξε τα μαλλιά του πίσω, όρτσωσε τη ράχη του, ίσιασε τους ώμους του.

- Και τώρα... τέλειωσε. Πάμε παρακάτω... είπε με τη συνηθισμένη ήσυχη φωνή του.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο Λ

- Περικλή, θα ξανακυλήσεις και θα 'χω εγώ την αμαρτία σου.

- Καμιάν αμαρτία δεν έχετε, κυρία Ηλέκτρα. Ήθελα και ήλθα.

- Τέσσερις νύχτες έχεις να κοιμηθείς!... Η πέμπτη σήμερα.

- Τι λέτε, κυρία Ηλέκτρα; Δεν κοιμηθήκαμε χθες;

- Στο χώμα, στο ύπαιθρο... Είναι πράμα για άνθρωπο που σηκώνεται από τύφο;

- Καλοκαίρι είναι - τι φοβάστε; Έπειτα, ξεχάσετε πια τον τύφο! Είμαι καλά.

Άπλωσε το χέρι της η κυρία Ηλέκτρα κι έσφιξε το δικό του.

- Εσύ το λες πως είσαι καλά, μουρμούρισε. Αν έβλεπες καθρέφτη, θα τρόμαζες. Όλο μάτια έχεις μείνει.

Της αποκρίθηκε ο Περικλής σοβαρά:

- Και να πρόκειται να πεθάνω, τώρα δε σταματώ, κυρία Ηλέκτρα. Τώρα που βρισκόμαστε στα ίχνη του, που ξέρομε τα χωριά όπου πέρασε τελευταία, που έχομε και το γράμμα του Κασάπτσε, που ξέρομε πως μαζί είναι ο Ζλατάν. Τώρα, αν σταματούσα, κυρία Ηλέκτρα, θα σηκώνονταν από τον τάφο του ο παππούς μου να με καταραστεί, να με πει ανάξιο και δειλό... Όχι, κυρία Ηλέκτρα! Σεις, γυναίκα και δε διστάζετε. Ο Αποστόλης, μικρότερος μου και βαστά. Εγώ να λιγοψυχήσω; Θα ήταν ντροπή μου.

Μιλούσαν χαμηλόφωνα, ψιθυριστά, μην ξυπνήσουν τους άλλους - τον Αποστόλη, που σαν πάντα λαγοκοιμούνταν, έτοιμος στον πρώτο ψίθυρο να πεταχθεί στα πόδια του, και το χωρικό που τους είχε οδηγήσει να περάσουν το Βόδα, και τους έκρυψε στο δάσος, σ' ένα ύψωμα, απ' όπου, χωρίς να φαίνονται, έβλεπαν τη σιδηροδρομική γραμμή, βόρεια από το Βλάδοβο.

- Δεν πρόκειται να λιγοψυχήσεις, αποκρίθηκε η κυρία Ηλέκτρα, αλλά να μείνεις εδώ ώσπου να κατασκοπεύομε τα γύρω.

Φορούσε ακόμα τ' αντρικά χωριάτικα ρούχα της, και ξαπλωμένη χάμω, σε στρώμα από μούσκουλο και φύλλα, σιγοκουβέντιαζε με τον Περικλή. Είχαν έλθει σ' επικοινωνία μ' ένα ανταρτικό σώμα που λημέριαζε βόρεια, σ' ένα δασωμένο ύψωμα, και είχαν στείλει το δεύτερο οδηγό τους να το καλέσει να κατέβει στο σύδεντρό τους κρυψώνα, και μαζί πια να χτυπήσουν τη συνοδεία του καπετάν Άγρα, και να τον ελευθερώσουν από τα χέρια των Βουλγάρων. Μα ο οδηγός αργούσε να επιστρέψει.

- Να ξέρομε πρώτα ακριβώς πού είναι ο Κασάπτσε και ο Ζλατάν, και ύστερα να έλθεις και συ στη μάχη που βέβαια θα γίνει, πρόσθεσε η κυρία Ηλέκτρα.

Ο Περικλής χαμογέλασε για το απλοϊκό αυτό τερτίπι της.

- Και θα πείτε στα τουφέκια: «Μην ανάψετε πριν φθάσει ο Περικλής»; έκανε καλόκαρδα.

Ένα φουρφούρισμα ακούστηκε μες στα κλαδιά, γοργά πατήματα, πηδήματα, και, σιγοκλαίγοντας χαρούμενα, πετάχθηκε ο Μάγκας από μέσα από τα πυκνά φυλλώματα, και πήδηξε στο στήθος του Περικλή, γλείφοντας με απερίγραπτη χαρά το πρόσωπο του, τα χέρια του, το λαϊμό του, όπου πρόφθαινε. Τα χαρούμενα πνιχτά αλυχτήματα του σκύλου ξύπνησαν τον Αποστόλη.

- Ο Μάγκας!... ψιθύρισε. Όστε ο Βασίλης είναι κοντά!... Θα βρήκε τον Σταύρο τον οδηγό!...

Τωόντι, βήματα ανθρώπινα πλησίαζαν, και, οδηγημένος από τις χαρούμενες κλάψες του σκύλου, πλησίασε ο Βασίλης, χώρισε τα τελευταία κλαριά που τον έκρυβαν. Ήταν μόνος. Η κυρία Ηλέκτρα, ο Περικλής και ο Αποστόλης είχαν πεταχθεί στα πόδια τους. Παρακάτω, ο χωρικός δεν είχε ακούσει τίποτα, ρουχάλιζε ανυποψίαστος.

- Και ο Γιωβάν; Πώς είναι ο Γιωβάν; ρώτησε η κυρία Ηλέκτρα.

- Μας είπε ο Αποστόλης πως τον βρήκατε. Τον άφησες πίσω; ρώτησε και ο Περικλής.

Ο Βασίλης δεν αποκρίθηκε αμέσως. Γύρισε στον Αποστόλη, που ανήσυχος, μισομαντεύοντας, δεν είχε μιλήσει, και είπε:

- Ο παραγιός σου... ο μικρός μου... πέθανε, Αποστόλη!...

Βαριά κάθισε στο χώμα, έβγαλε το σκουφί του, κι έσπρωξε πίσω τα μαλλιά του, δυο τρεις φορές. Κανένας δε μίλησε. Το είχε πει ήσυχα ο Βασίλης. Μα στα ήσυχα αυτά αργοειπωμένα λόγια, βάραινε όλο το γκρέμισμα μιας ζωής. Και δάκρυα ανέβηκαν στα μάτια του Αποστόλη, που είχε δει τόσα δράματα και τόσοι θανάτους. Και σιωπηλά έκλαψε. Τον άκουσε ο Βασίλης. Του είπε:

- Εσύ μην κλαις... Τον αγαπούσες εσύ... Τον αγαπούσε και ο Γρέγος... που ήταν θεός του και τον μάντευε. Μόνος εγώ δεν τον κατάλαβα πως ήταν το παιδί μου... «Το Βουλγαράκι»...

Πάλι έσπρωξε πίσω τα μαλλιά του, μια δυο φορές, σα να τον βάραιναν. Και τινάζοντας πίσω τους ώμους του, αλλάζοντας ύφος, ρώτησε:

- Γιατί είστε δω; Σας γύρευα στα Βοδενά. Περάσατε όμως από το Βλάδοβο, ε; Μύρισε το πέρασμα σας ο Μάγκας, και με οδήγησε δω. Τι κάνετε δω;

Μουδιασμένος, θαυμάζοντας την αυτοσυγκράτηση του Βασίλη, αντερώτησε ο Περικλής:

- Δεν αντάμωσες τον οδηγό μας τον Σταύρο;

- Όχι. Έρχομαι ίσια από το Βλάδοβο. Πού πηγαίνετε σεις;

- Πηγαίνομε στο Πότσεπ. Εκεί είχαν πάγει τον Άγρα. Μα μόνι δεν μπορούμε τίποτα να κάνομε. Μηνύσαμε στο ανταρτικό σώμα του καπετάν Σεραφείμ I να 'ρθει, πως είμαστε δω...

- Πώς μάθατε πως είναι στο Πότσεπ;... διέκοψε ο Βασίλης.

- Κατάφερε να το μάθει χθες ο Αποστόλης, που μας πρόφθασε στο δρόμο, πηγαίνοντας στη Νιάουσα από το δάσος όπου σε άφησε. Και μας οδήγησε κείνος στα βουλγαροχώρια, είπε η κυρία Ηλέκτρα.

Κι έδωσε του Βασίλη ένα χαρτί.

- Έβαλε στο χέρι και τούτο, πρόσθεσε. Διάβασε το, Βασίλη. Μας το μετέφρασαν.

Άναψε ένα σπύρτο ο Βασίλης και διάβασε. Ήταν βουλγάρικο γράμμα, μεταφρασμένο ελληνικά. Κι έλεγε:

«Αγαπητοί αδελφοί από τα χωριά μας, Αποστέλλω προς σας δώρον, ξακουστόν Έλληνα καπετάν Άγραν. Σας τον αποστέλλω να εκδικηθείτε το αίμα του Λούκα. Εις αυτόν τον ιδιόν μας κόσμον, ο άνθρωπος, όπως γνωρίζετε, διά αυτήν την εκδίκησιν ζει. Ιδικός σας αδελφός, Γεώργιος Κασάπτσε»

- Αυτό είναι καταδίκη σε θάνατο, είπε ο Βασίλης. Πότε γράφηκε;

- Δεν έχει ημερομηνία, αποκρίθηκε ο Περικλής. Ήλθε στα χέρια μας χθες. Μα προχθές, χωρικοί δικοί μας τον είδαν τον Άγρα σε βουλγαροχώρια, που τον πήγαιναν και τον γιουχάριζαν. Κι εμείς, σαν και σένα, φοβόμαστε και βιαζόμαστε να τον βρούμε.

- Θα ξεκινήσομε μόλις φθάσει ο καπετάν Σεραφείμ, πρόσθεσε η κυρία Ηλέκτρα. Θα δώσομε βέβαια μάχη για να τον ελευθερώσομε.

Ο Βασίλης δεν αποκρίθηκε. Καθισμένοι στο χώμα, συγκινημένοι, τον παρατηρούσαν οι τρεις, στο λιγοστό φως των άστρων που περνούσε τα φυλλώματα και τον έδειχνε μια σκιά σκυφτή. Κάπου κάπου ανορθώνονταν και ίσιαζε τη ράχη του, και πάλι έγερναν οι ώμοι του, σαν πλακωμένοι από βάρος κρυφό. Ο Περικλής έκοψε τη σιωπή.

- Πού τον άφησες τον Γιωβάν; ρώτησε χαμηλόφωνα. Πότε πέθανε;

- Προχθές, Τετάρτη... Έσβησε... Του 'σπασαν το ραχοκόκαλο οι Βούλγαροι, αποκρίθηκε ο Βασίλης.

- Και πού τον άφησες;

- Στο δάσος. Τον θάψαμε κάτω από μια βελανιδιά, κι έφυγα... Χωρίς θυμό, με κάποια μοιρολατρεία, είπε ο Βασίλης: Δεν έμεινε πια τίποτα που να με κρατεί στον κόσμο. Γυναίκα, μάνα, παιδί, ακόμα και ο Γρέγος, όλοι πέθαναν. Σα σκοτώσω τον Ζλατάν, γλιτώνω κι εγώ.

- Μη μιλάς έτσι, Βασίλη!... παρακάλεσε η κυρία Ηλέκτρα.

Ο Βασίλης δεν αποκρίθηκε. Και η νυχτερινή σιωπή έπεσε πάνω τους. Χαμηλόφωνη, αργή, σηκώθηκε πάλι η φωνή του Βασίλη.

- Κύριε Περικλή... είπε ήσυχα, όπως θα διηγούνταν ένα παραμύθι... Σ' αφήνω εσένα μian εντολή, να τη μεταπείς στον αφέντη, το θείο σου, σα γυρίσεις με το καλό στην Αλεξάνδρεια...

Τον διέκοψε ο Περικλής.

- Θα γυρίσωμε μαζί, όπως φύγαμε μαζί! είπε πνιχτά. Ήσυχα αποκρίθηκε ο Βασίλης:

- Δεν πιστεύω. Το πρωί θα συναντηθούμε με τον Ζλατάν, και ή θα τον φάγω ή θα με φάγει. Ζωντανοί δε θα βγούμε και οι δυο από τη συνάντηση. Ίσως μείνομε και οι δυο, σαν που έμειναν ο Γρέγος και ο Μήτηρ Τάνε - που θα 'ταν και το προτιμότερο. Αν ήταν εδώ ο κύριος Μήτσος, θα του τα 'λεγα εκείνου. Μα δε θα τον δω πια. Κι έτσι, σου τα λέγω σένα.

Η κυρία Ηλέκτρα έκανε να σηκωθεί και ν' απομακρυνθεί. Άπλωσε το χέρι του ο Βασίλης και την κράτησε.

- Κάθησε, κυρία Ηλέκτρα, της είπε σιγά... Και συ Αποστόλη, μη φεύγεις. Ποιος από μας θα επιζήσει αύριο, δεν ξέρομε. Και το μήνυμα του Γρέγου πρέπει να φθάσει στον αφέντη.

Κοντοστάθηκε μια στιγμή, σα να ήθελε να μαζέψει το νου του, και άρχισε να διηγείται, αργά, χαμηλόφωνα, μονότονα, σα να επαναλάμβανε κάτι που του είχαν ορμηγέψει.

- ...Ο Γρέγος, είπε, ήταν ανυπότακτος από μικρός. Άτακτος, άτιθασος, επαναστάτης μες στο σπίτι του πατέρα του, του παπα - Θεοφάνη Θεοδωρίδη, δεν μπόρεσε ποτέ να συμμορφωθεί με τη δουλική ζωή του ραγιά. Χεροδύναμος πολύ, είχε κάθε μέρα φασαρίες με τα Τουρκόπουλα της γειτονιάς, που έτρεμαν τις γροθιές του και που τις έτρωγαν αδιάκοπα. Ώσπου, μια μέρα, παιδί ακόμα, δεκαεπτά δεκαοκτώ χρόνων, ξέκοψε, κατέβηκε στην ελεύθερη Ελλάδα, και μπήκε στο στρατό εθελοντής. Και διάλεξε αυτός, ο πιο απειθάρχητος, το πιο πειθαρχικό στάδιο. Πέρασε τη Σχολή των Υπαξιωματικών και βγήκε ανθυπολοχαγός, με βαθμό άριστα.

Πιο μελετηρό, πιο αφοσιωμένο στη δουλειά του αξιωματικό δεν είχε δει ο ελληνικός στρατός, ούτε πιο πειθαρχικό. Ζούσε και δούλευε μ' ένα ιδανικό, να ελευθερώσει την πατρίδα του, τη Μακεδονία. Και ξέσπασε ο πόλεμος του '97, και από την Κρήτη όπου είχε πάγει με τον Βάσο, επέστρεψε κι έτρεξε στην Ήπειρο, όπου πληγώθηκε, κόντεψε να σκοτωθεί στη μάχη του Γκρίμποβου, με τον Μπαϊραχάρη.

Πειθαρχικός, γενναίος, παράτολμος μάλιστα ήταν. Μα μην του αγγίξεις την πατριωτική του φιλοτιμία. Πικραμένος, απογοητεμένος, απελπισμένος για την καταστροφή μας, βρέθηκε στα Φάρσαλα, όπου τον είχε στείλει αγγελιοφόρο ο Μάνος, που διεύθυνε τις επιχειρήσεις στην Ήπειρο. Κάποιος κοιμψός γαλονάτος, τον είδε σκονισμένο και με ξερά αίματα στο αμπέχονό του, που δεν είχε προφθάσει να τα πλύνει, και τον είπε «βρωμάρη Τουρκόσπορο». Άναψαν τα αίματα του, ξύπνησε ο παλιός επαναστάτης Γρέγος, και μπάτσισε το γαλονάτο. Σε ώρα πολέμου, αυτό θα πει τουφέκι. Ήταν παρών ο αφέντης, πληγωμένος, άρρωστος, πικραμένος και αυτός για τις απανωτές φυγές, και υποχωρήσεις, και ήττες. Και τον συμπόνεσε. Μ' έναν άλλο νέο υπαξιωματικό, έναν Γιάγκο Δημάκη, το γιο του γέρου που μας φιλοξένησε στην Καφοχώρα - θυμάσαι κύριε Περικλή; που δε θέλησε να πει τ' όνομα του, μα που αναγνώρισε τον Γρέγο και του είπε πως να ξέρει μόνο ότι «τουρκόσπορος δεν είναι ούτε αυτός»; - με τον Γιάγκο λοιπόν αυτόν, τον υπαξιωματικό, φυγάδεψε ο αφέντης τον Γρέγο. Του έδωσε χρήματα, όσα είχε πάνω του, και συστάσεις για γνωστούς του στην Αλεξάνδρεια. Μα σε τέτοια πολιτισμένα μέρη δεν ήθελε να μείνει ο ανυπότακτος Γρέγος. Η ανήσυχη φύση του τον καλούσε σε περιπέτειες, σε κινδύνους και απάτητα άγρια μέρη. Έφυγε για το Κογκό, πήγε στο Καμερούν, στην Ουγκάντα, δεν ξέρω πού δεν πήγε, έζησε μες στους άγριους άγριους και αυτός, πολεμώντας με τα χέρια του, επιβάλλοντας τη θέληση του με τη γροθιά του, κυνηγώντας ελέφαντες και λεοντάρια, περνώντας από φωτιά και σίδερο, νικώντας πάντα με τη δύναμη του - όπου δεν επαρκούσε η εξυπνάδα του, που ήταν και αυτή μεγάλη.

Εμείς τον είχαμε χάσει. Πήγε στ' αγριότερα μέρη, σε λίμνες όπου θερίζουν οι πυρετοί, σε δάση όπου σε κεντούν οι οχιές, σε σχίζουν τ' αγρίμια - όταν δε σε πάρει κανένα φαρμακωμένο βέλος ή καμιά λόγχη, που σου 'ρχεται δεν ξέρεις από πού! Πέρασαν χρόνια... Εμείς τον είχαμε χάσει. Δεν ξέραμε αν ζούσε ή πέθανε. Σκότωσαν οι Βούλγαροι τον παπα - Θεοφάνη, τον πεθερό μου. Έγινε η καταστροφή στο σπίτι μου. Με πήγαν στην Ελλάδα3. Δεν είχα χρήματα. Θυμήθηκα τ' όνομα του Γιώργου Βασιωτάκη, που είχε φυγαδέψει τον Γρέγο. Χρεώθηκα, πήγα στην Αλεξάνδρεια και παρουσιάστηκα στο σπίτι σας ως κηπουρός, χωρίς να δώσω γνωριμία στο σωτήρα του γυναικάδελφου μου.

- Γιατί; διέκοψε ο Περικλής.

- Έτσι. Δεν ήθελα να νομίζει ο αφέντης, πως έρχομαι ν' απλώσω χέρι, να εκμεταλλευθώ την καλή του πράξη απέναντι του Γρέγου. Ύστερα από καιρό, έμαθα από έναν πατριώτη μου, που γύριζε από την Ουγκάντα, πως ζούσε ο Γρέγος και ήταν εκεί. Του έγραψα πως σκότωσαν τον πατέρα του οι Βούλγαροι και πως χάλασαν το σπίτι μου. Τα παράτησε όλα τότε, πούλησε ό,τι είχε, και γύρισε στη Μακεδονία. Πήγε στο Δεσπότη, μπήκε στον Αγώνα, ξεπάστρεψε τα ανθρώπινα θηρία που αιματοκυλούσαν την πατρίδα του, ξεκαθάρισε περιοχές ολόκληρες - σιωπηλά. Η άγρια ζωή της Ουγκάντας τον είχε μάθει να εξουδετερώνει τον εχθρό χωρίς θόρυβο, γοργά και κρυφά, με μια μαχαιριά στην καρδιά.

Ο Αποστόλης έβγαλε μια πνιγμένη φωνή.

- Αυτός ήταν;... Ο άγνωστος εκδικητής!... Ο Εντεροβγάλτης των Βουλγάρων... που πάντα με την ίδια μαχαιριά;...

- Αυτός ήταν, αποκρίθηκε ο Βασίλης, με τη μονότονη και σιγανή φωνή του... Δε χτυπούσε ποτέ αθώους. Μα τιμωρούσε αλύπητα τους δολοφόνους.

- Πώς το 'ξερες, Βασίλη, ότι ήταν στη Μακεδονία ο Γρέγος, και τον βρήκες; ρώτησε ο Περικλής.

- Δεν το ήξερα. Γυρεύοντας τον Ζλατάν, μια μέρα έμαθα πως εκεί κοντά λημέριαζε ο καπετάν Ακρίτας. Το ήξερα εγώ πως ο καπετάν Ακρίτας ήταν εκείνες τις μέρες στη Θεσσαλία. Είπα να μου τον περιγράψουν. Αναγνώρισα στο μεγαλόσωμο, χεροδύναμο και απρόμητο αντάρτη, τον Γρέγο. Πήγαμε στο λημέρι του με τον Αποστόλη - θυμάσαι, μικρέ;

- Θυμούμαι! Τρόμαξε να σε αναγνωρίσει όμως!

- Είχαν ασπρίσει τα μαλλιά μου. Με ήξερε με μαύρα. Ήμαστε και οι δυο νέοι σα χωριστήκαμε... Μου ζήτησε τα ονόματα των δολοφόνων της αδελφής του. Δεν είχα χαρτί. Εκείνος βαστούσε πάνω του πάντα μια παλιά της φωτογραφία. Έγραψε τα ονόματα τους, καθώς του τα έλεγα, πίσω από τη φωτογραφία, όπου είχε γράψει εκείνη «Στον αδελφό μου τον Γρέγο». Τη βαστούσε μέσα σ' ένα πορτοφολάκι. Αυτή βρήκε ο... μικρός μου... στο σώμα του πεθαμένου Γρέγου, και τον κατάλαβε ποιος ήταν... Αυτή βρήκα στον κόρφο του τσακισμένου μου παιδιού, και το έψαξα, και βρήκα ανάμεσα στις ωμοπλάτες του μια μεγάλη μαύρη ελιά, που την είχε από γενετής του... Τα βρήκα όλα αργά...

Μιλούσε χαμηλόφωνα, μονότονα, σιγά... Ήταν σα να είχε πεθάνει κάτι μέσα του, που δε θα ζωντάνευε πια ποτέ, ούτε για να χαρεί. Και ξανάπιασε τη διήγηση του, γυρίζοντας στα πρώτα του λόγια:

- Κύριε Περικλή, σ' αφήνω την εντολή, να τη μεταπείς στον αφέντη. Είναι τα τελευταία λόγια του Γρέγου, που τ' άκουσες εσύ και ο Αποστόλης και ο κύριος Μήτσος, και που ίσως να μην τα καταλάβατε. Τα χρήματα που του είχε δώσει ο θεός σου, του τα έστειλε από την Ουγκάντα. Μα δε θεωρούσε το χρέος του ξεπληρωμένο. Σαν έμαθε πως ήταν ο κύριος Μήτσος στο Βάλτο, ζήτησε να τον ακολουθήσει, άγνωστος προστάτης του. Έτσι, τον ακολούθησε στο Ζορμπά, τη βραδιά που κάηκε το σχολείο της κυρίας Ηλέκτρας, και στη θέση του κυνήγησε τους Βουλγάρους. Έτσι στα Κουρφάλια, τρεις φορές τον έσωσε. Έτσι αυτοκτόνησε, για να μη μείνει πίσω ο κύριος Μήτσος και συ, και σας πιάσουν οι Τούρκοι. Να πεις στον αφέντη πως το χρέος του ο Γρέγος το ξεπλήρωσε...

Ταραγμένος άκουε ο Περικλής, και με το χέρι του στον κόρφο, χάιδευε σιωπηλά το μαχαίρι του Γρέγου. Όλη του τη ζωή τώρα την καταλάβαινε, μαζί και το θάνατο του. Ο Γρέγος ήταν φυσιογνωμία ηρωική, παράδειγμα

για ιδανικό για κάθε ζωντανό νέο, και ίνδαλμα δικό του. Βήματα πάλι ακούστηκαν, που πλησίαζαν προσεκτικά, φοβισμένα. Ο Μάγκας πετάχθηκε στα πόδια του - τ' αυτιά ορτωμένα. Ένα σιγανό σφύριγμα ακούστηκε, συνθηματικό, που ξύπνησε τον κοιμισμένο χωρικό. Όλοι είχαν πιάσει τα περιστροφά τους, έτοιμοι για μάχη. Μα σιγά σφύριξε και ο χωρικός, και σίμωσε τους άλλους.

- Δεν είναι εχθρός, τους είπε. Είναι ο Σταύρος ο οδηγός. Θα μας φέρνει ειδήσεις.

Άναψε ένα φρύγανο και το σήκωσε ψηλά. Ήταν ακόμα σκοτεινά - δεν είχε χαράξει. Τα βήματα πλησίασαν γοργά, και ο Σταύρος ο οδηγός, ανοίγοντας δρόμο μες στα πυκνά κλαριά, έφθασε κοντά τους.

- Είσαι μόνος; Τι γίνηκαν τα παλικάρια του καπετάν Σεραφείμ; ρώτησε η κυρία Ηλέκτρα.

Ο οδηγός κάθισε χάμω ανάμεσα τους, και ζήτησε λίγο νερό. Του έδωσε το παγούρι του ο Αποστόλης, και ήπιε διψασμένος. Ήταν κατάχλωμος. Τα μάτια του φοβισμένα, αγριεμένα, πήγαιναν από τον ένα στον άλλο.

- Τι τρέχει; Τι έπαθες;... ρώτησε πάλι η κυρία Ηλέκτρα.

- Τον σκότωσαν!... αποκρίθηκε βραχνά ο οδηγός.

Ανατριχίλα τους τάραξε όλους.

- Ποιον; ρώτησε μηχανικά ο Βασίλης.

- Τον καπετάν Άγρα!...

Δεν ήταν ανάγκη να το πει. Το είχαν μαντέψει όλοι. Το ήξεραν πως έτσι θα γίνει, με αυτή την αγωνία ζούσαν πέντε μέρες τώρα, με αυτό το φόβο γύρευαν να τον ανακαλύψουν, να τον φθάσουν, να τον σώσουν.

- Πού τον σκότωσαν;... Πώς;... ρώτησε ο Βασίλης. Άπλωσε το χέρι του ο Σταύρος κατά τη δύση.

- Τον κρέμασαν, είπε.

- Πού;

- Στο δρόμο. Τον πήγαιναν τάχα στο Βλάδοβο. Τον κρέμασαν κοντά στο Τέχοβο.

- Πώς το ξέρεις; ρώτησε ο Αποστόλης.

- Τον είδα!

Η κυρία Ηλέκτρα πετάχθηκε στα πόδια της.

- Πήγαινε μας! είπε.

Χάραξε η αυγή σαν κατέβηκαν στο δρόμο, και γύρισαν δεξιά κατά το Τέχοβο. Η μέρα ήταν δροσερή, ηλιακή, χαρά Θεού. Ο Μάγκας πήγαινε ζοηρά πλάγι στον Περικλή, που προπορεύονταν με τον Βασίλη, και κάπου κάπου έμενε πίσω και ρουθούνιζε μες στα φουντωμένα χαμόδενδρα, πλάγι στο δρόμο, και πάλι τρεχάτος πρόφθαινε τον Περικλή. Κάμποση ώρα περπατούσαν. Έξαφνα, έβγαλε ο Μάγκας θλιβερό ούρλιασμα, και πετάχθηκε μπρος κι έφυγε τρεχάτος. Του σφύριξε ο Περικλής, μα ο σκύλος δε γύρισε, εξακολουθούσε να φεύγει, και χάθηκε στο γύρισμα του δρόμου. Τρέχοντας, τον ακολούθησαν όλοι. Στο γύρισμα του δρόμου, τον είδαν που στέκονταν με την ουρά χαμηλή και το λαιμό τεντωμένο, γυρισμένος κατά το δάσος. Παράπλευρα στο δρόμο, κοιτάζοντας και αυτοί κατά το δάσος, δυο ζαπτιέδες κάθονταν χάμω αδιάφοροι. Πρώτος έτρεξε ο Περικλής, και πρώτος είδε το άγριο θέαμα.

Σ' ένα μεγάλο κλαδί καρυδιάς, δυο σώματα κρέμουνταν, το ένα κοντά στον κορμό, το άλλο παραέξω. Ήταν ο Άγρας, και ο πιστός οδηγός του, ο Τώνης Μίγγας. Στο στήθος του Άγρα ήταν καρφωμένο ένα χαρτί με την κλασική ειδοποίηση πως « Έτσι θα τιμωρηθούν όλοι όσοι αντιστέκονται στη θέληση των Βουλγάρων» και με τις δυο υπογραφές: Κασάπτσε και Ζλατάν.

Το κεφάλι του Άγρα ήταν γεμμένο πίσω, ακουμπισμένο στον κορμό της καρυδιάς· τα σγουρά του μαλλιά, ανακατωμένα, αχτένιστα· τα μάτια του ανοιχτά· τα χείλη μισοχωρισμένα· το πρόσωπο ήρεμο στη νεκρική του χλωμάδα. Αντιθέτως, του Μίγγα το πρόσωπο ήταν μολυβί, πρησμένο, συσπασμένο από την αγωνία. Η γλώσσα του, μισοπεσμένη έξω, κρέμονταν πλάγια, μεταξύ στα δόντια του. Και των δυο τα χέρια ήταν πισθάγκωνα δεμένα, και τα πόδια γυμνά, πρησμένα, κατάμαυρα από τις πορείες και τους κόπους. Τα ρούχα τους,

σχισμένα, βρωμισμένα, κρέμουνταν απάνω τους κουρέλια. Σαν είδε και αναγνώρισε ο Αποστόλης τον Αρχηγό του, εκείνον που πρώτος του έδωσε το αίσθημα του Ελληνισμού, της υπερηφάνειας, της αγάπης για την ελευθέρια, του φάνηκε πως σπάζει η καρδιά του. Με μια φωνή πνιγμένη, αγνοώντας τους Τούρκους χωροφύλακες, ρίχθηκε χάμω, ανάμεσα στις πυκνές φτέρες του δάσους, και ξέσπασε σε άγνωστα γι' αυτόν αναφιλητά, που τίναζαν όλο του το σώμα. Σιωπηλή, σαν το κερί χλωμή, η κυρία Ηλέκτρα γονάτισε στη ρίζα της καρυδιάς όπου κρέμουνταν οι δυο μάρτυρες της ελευθερίας.

Πλησίασαν οι δυο ζαπτιέδες και ρώτησαν τον Σταύρο τον οδηγό:

- Συφραμελίτες τους είναι αυτοί;

- Όχι, αποκρίθηκε φοβισμένος ο Σταύρος: μα είναι Ρωμιοί, και λυπούνται για τους Ρωμιούς που τους κρέμασαν οι Βούλγαροι.

Ο ένας χωροφύλακας, υπαξιωματικός, αργοκούνησε το κεφάλι του.

- Κακοί άνθρωποι οι Βούλγαροι! είπε συμπονετικά. Κι ένα δικό μου σκοτώσανε τις προάλλες!... Άιντε, ξεκρέμαστε τους, αφού είναι δικοί σας, και πάμε μαζί στο Βλάδοβο. Εκεί θα εξετάσει τους πεθαμένους ο γιατρός.

Με τη βοήθεια των δυο οδηγών και του Περικλή, ξεκρέμασε ο Βασίλης τους δυο μάρτυρες, και τους ξάπλωσε χάμω, στο παχύ χορτάρι, κάτω από τα δέντρα.

- Τους βασάνισαν; ρώτησε χαμηλόφωνα ο ένας οδηγός.

- Όχι, είπε ο άλλος, δεν έχουν μαχαιριές.

Ο Περικλής, άσπρος και αυτός σαν το πανί, έσκυψε πάνω στον Άγρα, κι έκανε ν' ανοίξει το ρούχο του. Ο Βασίλης του έδειξε το λαιμό, γδαρμένο από το σκοινί.

- Τον σκότωσαν άραγε πριν να τον κρεμάσουν; έκανε σιγά. Ίσως να τον έπνιξαν με τα χέρια; Ποιος ξέρει; Μα πέθανε γρήγορα - το πρόσωπο είναι ήρεμο. Τον άλλον τον κρέμασαν, και αγωνίστηκε πριν πεθάνει...

- Τους κρέμασαν χθες, είπε ο Σταύρος ο οδηγός. Τους είδα εδώ, τη νύχτα που έρχοι να σας βρω. Και φοβήθηκα κι έφυγα.

Ένας χωρικός που περνούσε, σταμάτησε να δει. Πέρασαν και άλλοι, σταμάτησαν κι αυτοί. Σε λίγο μαζεύτηκε κόσμος, άλλοι περίεργοι, άλλοι συμπονετικοί, όλοι φοβισμένοι.

- Να τους μεταφέρομε στο Βλάδοβο, είπε ο αρχιζαπτιές.

Έφεραν ζώα, καν η νεκρική πομπή ξεκίνησε... Στο φτωχό νεκροταφείο του Βλάδοβου έθαψαν το ηρωικό παλνκάρν. Μια ξύλινη καγκελαριά περιτριγύριζε το σεμνό τάφο, όπου σ' ένα σταυρό ξύλινο χάραξαν τ' όνομα του το πολεμικό.

Κανένας επίσημος δεν ακολούθησε την κηδεία. Τα παλικάρια που πέθαναν στον Αγώνα, έπεφταν ανωνύμως. Οι προξενικοί και κληρικοί, που ήταν η ψυχή του Αγώνα, δεν έπρεπε ούτε να φαίνονταν ούτε να γνωρίζουν τον πολεμιστή. Σιωπηλά, αφανέρωτα έπρεπε να τον θρηνήσουν - και να τον εκδικήσουν. Κρυφή ήταν η Οργάνωση, κρυφός ο Αγώνας, κρυφή η εκδίκηση και η τιμωρία. Σιωπηλά, αφανέρωτα έθαψαν οι Βλαδοβίτες τον εθνικό ήρωα, το θρυλικό καπετάν Τέλο Άγρα. Το αληθινό του όνομα, η πραγματική του προσωπικότης δεν έπρεπε να γνωσθεί.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΛΑ

Ο φόνος του Άγρα έπληξε όλο τον Ελληνισμό. Ο θάνατος του ήταν συμφορά μεγάλη για τον Αγώνα, η έλλειψη του αγιάτρευτη. Η ασύγκριτη παλικαριά του, όσο και οι στρατιωτικές του γνώσεις, η αγνότης του, η παιδική του χάρη όσο και η τολμηρότης του, τον είχαν κάνει θρυλικό. Τον ήξεραν ατρόμητο. Τον θεωρούσαν ανίκητο. Και όταν μαθεύτηκε πως πήγε στους Βουλγάρους για συνεννόηση, πως τον γέλασαν, πως τον συνέλαβαν, πως τον σκότωσαν, η πρώτη έκπληξη έγινε θυμός, ο θυμός μίσος, το μίσος λύσσα, και όλη η Μακεδονία σηκώθηκε σύσσωμη να τον εκδικήσει.

Το Κέντρο κινητοποίησε όλα τα ανταρτικά σώματα. Διαταγή δόθηκε να εκμηδενίσουν τους δολοφόνους, όπου τους βρουν, αμείλικτα, χωρίς καμιάν εξαίρεση.

- Τον Ζλατάν όμως, θα τον σκοτώσω εγώ! είπε ο Βασίλης του Περικλή, τα φρύδια ενωμένα, σκοτεινός, βαρύς, αργοπροφέροντας, σα να 'δινε όρκο: Θα τον σκοτώσω εγώ! Αλλιώς δε θα έχω εκπληρώσει την αποστολή μου στη ζωή.

Από την ώρα που βρήκαν κρεμασμένο το σώμα του Άγρα και του πιστού του Μίγγα, η δίψα της εκδίκησης δεν άφηγε ησυχία στη μικρή παρέα. Το ανταρτικό σώμα του καπετάν Σεραφείμ ακολουθούσε καταποδιαστά τον Κασάπτσε, όπου περνούσε. Τον είχαν δει, πότε δω πότε κει. Και πάλι έφευγε, χάνονταν, κρύβονταν σε άγνωστους κρυψώνες, στα Βουλγαροχώρια. Και πάλι έπαιρνε τα βουνά, για πιο ασφάλεια, τραβώντας όλο και πιο νότια. Μα το λαγωνικό ο Αποστόλης, είχε εξιχνιάσει και εξακριβώσει πως ο Ζλατάν είχε χωριστεί από τον Κασάπτσε, και τρομοκρατημένος εγκατέλειπε το Βέρμιο με τα δάση του, που μπορούσαν να κρύψουν Έλληνες εκδικητές, και τραβούσε ανατολικά.

- Το πρόγραμμα του θα είναι να τραβήξει για τα Κουρφάλια, και από κει για τη Βουλγαρία... είπε η κυρία Ηλέκτρα, σκυμμένη πάνω σ' ένα χάρτη. Τρέμει, φεύγει σαν τον Κάιν, εμπρός στη ρομφαία του αγγέλου!...

Στο Σταυρό, στο σπίτι του παπα - Παχώμιου, όπου είχαν καταλήξει, ύστερα από μέρες και νύχτες στο ύπαιθρο, κυνηγώντας τους δολοφόνους, περίμενε η κυρία Ηλέκτρα, με τον Βασίλη και τον Περικλή, να επιστρέψει ο Αποστόλης, που είχε ανακαλύψει λέει σοβαρά ίχνη του Ζλατάν, ίχνη που μπορούσαν να τους βάλουν τελικά σε καλό δρόμο. Μα ήταν τρεις μέρες που είχε φύγει ο Αποστόλης, και καμιά του είδηση δεν είχε έλθει ακόμα.

- Αν δεν έλθει και αύριο, δεν περιμένω πια, είπε ο Βασίλης.

Είχε αλλάξει πολύ ο Βασίλης. Ώρες ολόκληρες έμενε σιωπηλός, ακίνητος, βυθισμένος στη μαύρη του συλλογή, χωρίς ν' ακούει ούτε να βλέπει. Και ξαφνικά, με το σκοτάδι, έφευγε παίρνοντας μαζί του τον Μάγκα, κι επέστρεφε ξημερώματα, τσακισμένος, σαν άνθρωπος που περπάτησε όλη νύχτα, κι έπεφτε και κοιμούνταν σαν το κούτσουρο, ή ξαναβυθίζονταν στη συλλογή του, το κεφάλι σκυφτό, τα μαύρα του φρύδια ενωμένα. Σκυμμένος πλάγι στην κυρία Ηλέκτρα, μελετούσε και ο Περικλής το χάρτη. Τον είχε ξαναπιάσει θέρμη στο αδιάκοπο αυτό κυνηγητό του Ζλατάν, κι ένιωσε τις δυνάμεις του να φεύγουν... Μα για τίποτα δε θα τ' ομολογούσε. Θα 'πεφτε από τον κάματο κάλλιο, παρά να παραδεχθεί πως ήταν πια ανίκανος ν' ακολουθήσει. Ήταν νύχτα. Ο παπα - Παχώμιος είχε τραβηχθεί στο κελί του. Ο Βασίλης δεν είχε βγει εκείνο το βράδυ, και οι τρεις ξαπλώθηκαν χάμω στις βελέντζες να κοιμηθούν. Ο Μάγκας είχε κουλουριαστεί πλάγι στον Περικλή. Έξαφνα, πετάχθηκε πάνω, έβγαλε ένα πνιγμένο κλάψιμο, κι έτρεξε στην κλειστή πόρτα. Την ίδια ώρα, ένα σιγανό σφύριγμα ακούστηκε κάτω από το παράθυρο του. Η κυρία Ηλέκτρα πήδηξε στα πόδια της.

- Το σφύριγμα του Αποστόλη! ψιθύρισε. Μην κουνήσετε! Πάγω εγώ να του ανοίξω.

Πέταξε τα τσαρούχια της, και προσέχοντας μην τρίξει η σκάλα, πατώντας στα νύχια, κατέβηκε, τράβηξε τη μπάρα και άνοιξε. Ο σκύλος την είχε ακολουθήσει. Δυο σκιές στέκουνταν μισοκρυμμένες στο κούφωμα της πόρτας. Ο ένας ήταν ο Αποστόλης. Τον άλλο δεν τον αναγνώρισε η κυρία Ηλέκτρα, και απόρησε σαν είδε τον Μάγκα να πηδά απάνω του με φωνίτσες χαρούμενες. Μπήκε μέσα ο Αποστόλης, κρατώντας το σύντροφο του από το μπράτσο, κι έκλεισε η κυρία Ηλέκτρα την πόρτα. Μόλις μπήκε ο άλλος μέσα, μισοέπεσε χάμω και ακούμπησε στον τοίχο, πίσω του.



- Λίγο νερό, κυρία Ηλέκτρα, είτε χαμηλόφωνα ο Αποστόλης. Είναι ο Μήτσος. Ο Μάγκας τον αναγνώρισε. Και είναι πληγωμένος. Πρέπει να τον πάμε απάνω. Μόλις τα κατάφερα να τον φέρω...

Η κυρία Ηλέκτρα είχε σκύψει πάνω στον Μήτσο, προσπαθούσε να τον δει στα σκοτεινά. Μα ο Βασίλης είχε κατέβει με τον Περικλή, και, σιωπηλά, μισοκουβαλώντας τον Μήτσο, με τη βοήθεια του Αποστόλη και του Περικλή, τον ανέβασαν στην κάμαρα τους. Η κυρία Ηλέκτρα άναψε ένα λαμπάκι, έδωσε του μισολιγοθυμισμένου Μήτσου να πει, έβρασε βαρύ τσάι με κονιάκ και του έπλυνε το αιματωμένο του κεφάλι, όπου είχαν κολλήσει σκόνες και λάσπες. Πλάγι της, θλιμμένος, σα να καταλάβαινε, κοίταζε ο Μάγκας το άρρωστο αφεντικό του. Ήταν πολύ αδυνατισμένος ο Μήτσος, και τον έκαιε πυρετός. Χωρίς λόγια αφέθηκε στα στοργικά χέρια της κυρίας Ηλέκτρας και του Περικλή, και τον έγδυσαν και τον ξάπλωσαν σ' ένα στρώμα, που το είχε πάρει ο Βασίλης από το σοφά της σαλίτσας, όπου δέχονταν το ποίμνια του ο παπάς, κι έμεινε ακίνητος, σιωπηλός, σα να μην είχε καταλάβει τι γίνονταν γύρω του, χωρίς καν να προφέρει μια λέξη, ούτε ένα ευχαριστώ.

- Έκανε πολύ κόπο να έλθει ως εδώ... εξήγησε χαμηλόφωνα ο Αποστόλης. Έλεγα πως θα πέσει στο δρόμο. Τον βάσταξε η θέληση του να έλθει να σας βρει. Μα είναι φλογωμένο το πόδι του από τη σφαίρα που έμεινε μέσα.

- Ποιος τον πλήγωσε; ρώτησε ο Βασίλης, που από τη στιγμή που αναγνώρισε τον Μήτσο, σα να ξύπνησε από τη δική του μελαγχολική νάρκη.

- Πληγώθηκε στη μάχη της Δευτέρας. Δεν τα μάθατε;

- Ποια μάχη;

Είχαν μαζευθεί παράμερα, γύρω στο λαμπάκι, ν' αφήσουν τον Μήτσο να κοιμηθεί, και μιλούσαν χαμηλόφωνα, μην τον ενοχλήσουν. Πλάγι στο στρώμα, όρθιος, ξυπνός, παραφύλαγε ο Μάγκας. Και ρώτησε ο Αποστόλης:

- Δε μάθατε πως χτυπήθηκε το σώμα του καπετάν Νικηφόρου του Δεύτερου με τους Τούρκους - και πως καταστράφηκε;

Αμίλητοι τον κοίταζαν οι τρεις. Και είπε η κυρία Ηλέκτρα:

- Μας κυνηγά λοιπόν η κατάρρα του Θεού;... (Το είχε πει με λύπη, στοχαστικά. Και πρόσθεσε:) Το είχαμε μήπως πάρει απάνω μας... πως είμαστε πάντα νικητές;... Ο Περικλής άναψε.

- Ο Πρώτος καπετάν Νικηφόρος παντού νικούσε!... είπε. Μην έκανε καμιά ανοησία ο καπετάν Νικηφόρος ο Δεύτερος; Τον διέκοψε ο Αποστόλης.

- Μην τον αδικείς! είπε. Ο Νικηφόρος ο Δεύτερος έπεσε ηρωικά!... Ήταν λάθος, ναι, που πήγε πολύ μακριά, και δεν πρόφτασε να ξαναμπεί στο Βάλτο πριν ξημερώσει. Είναι και κοντές οι νύχτες τώρα, και η Γουμένιτσα πέφτει μακριά...

- Πήγε ως τη Γουμένιτσα; Τι τρέλα!... μουμούρισε ο Βασίλης.

- Δε λες πως πήγαινε στην Τσέρνα - Ρέκα, να χτυπήσει το βοεβόδα Λάζο, το Βούλγαρο κομιτατζή; είπε ο Αποστόλης. Το ήξερε πως ήταν τολμηρό, ο καπετάν Νικηφόρος. Μα ήταν παλικάρι ο γέρος! Μου είπε ο Μήτσος, που δεν τον συμπαθούσε άλλοτε, πως τον εθαύμασε. Είπε, φεύγοντας γι' αυτή την επιχείρηση: «Όποιος θέλει ν' αποθάνει, ας με ακολουθήσει»!

- Ωραίος λόγος! είπε συγκινημένη η κυρία Ηλέκτρα.

- Ναι, ωραίος λόγος! Και μεγάλος! Δέκα τον ακολούθησαν. Μαζί βέβαια και ο Μήτσος. Πήγαν στο Πέτροβο. Τους ήρθε διαταγή από το Κέντρο να γυρίσουν πίσω. Ο Αρχηγός δε θέλησε. Ήθελε και καλά να ξεπαστρέψει το βοεβόδα Λάζο, και να τραβήξει ύστερα για το Μαγιαδάγ, όλο και πιο βόρεια. Μα δεν πρόφτασε να μπει στη Γουμένιτσα. Τους πρόδωσαν χωρικοί Βούλγαροι, τους πρόφτασε στρατός· υποχώρησαν πολεμώντας στο Κοσίνοβο και στο Ράμελ. Μα είχε βγει στρατός και από τα Γιαννιτσα και τους Αγίους Αποστόλους, έφτασε και ο στρατός της Γουμένιτσας, βγήκαν Γκέγκηδες Τούρκοι, και Βούλγαροι χωρικοί, και τους περικύκλωσαν!

Δέκα άντρες είχε ο γέρος όλους όλους. Τους πλάκωσε πλήθος από εχθρούς. Οι Τούρκοι του φώναζαν να παραδοθεί. Τίποτα ο Αρχηγός! Όλη κείνη τη μέρα που καίνε φωτιές για τον Κλήδονα, πολέμησε απελπισμένα.

Τη νύχτα κόπασε το τουφέκι. Μα τους είχαν κυκλωμένους. Έκαψαν ό,τι χαρτιά και βιβλία είχαν, έριξαν μπόμπες να φοβηρίσουν τον εχθρό, και κατάφεραν να περάσουν μια πρώτη ρεματιά. Μα τους κυνήγησαν. Και η μάχη ξανάρχισε, πιο άγρια στα σκοτεινά, μια φούχτα άντρες απέναντι σε τόσο στρατό και οπλισμένους χωρικούς! Έγινε μακελειό. Φώναξε ο Αρχηγός το πρωτοπαλίκαρο του, τον Τσουρίλα: «Έλα να σου δώσω το κεμέρι!», του πρόσταξε. «Μάσε συ τα παιδιά να φύγετε, γιατί εγώ πληγώθηκα βαριά...». Μα και ο Τσουρίλας ήταν πληγωμένος, επίσης και ο Μήτσος, και ακόμα δυο. Όλοι οι άλλοι ήταν σκοτωμένοι. Προσπάθησε ο Μήτσος να πλησιάσει, μα οι σφαίρες έπεφταν βροχή. Τότε έβγαλε το πιστόλι του ο Αρχηγός, και πέταξε τα μυαλά του - μην πέσει ζωντανός στα χέρια των Τούρκων. Μου είπε ο Μήτσος, πως εκείνη η στιγμή και οι κατοπινές ώρες ήταν κόλαση. Έριξε πάλι μπόμπες ο Τσουρίλας, κι ενώ τρομαγμένοι έφευγαν οι Τούρκοι, σύρθηκαν οι πληγωμένοι έξω από την επικίνδυνη ζώνη. Ο Μήτσος έχασε τους άλλους, που τράβηξαν κατά το Ράμελ. Έφθασαν, δεν έφθασαν - δεν έμαθε. Όταν ξημέρωσε, από τα σιτάρια όπου είχε πέσει, έβλεπε μακριά το Βάλτο. Μια καλή γυναίκα, που θέριζε, τον βρήκε, τον έκρυψε, και το βράδυ του έφερε το παιδί της μ' ένα μουλάρι και τον πήγε στο Τσέκρι. Εκεί τον αντάμωσα την ώρα που έφευγα, και τον πήρα μαζί μου.

Ο Βασίλης αναπήδησε.

- Εσύ;... Εσύ πώς βρέθηκες στο Τσέκρι; έκανε με κοιμένη ανάσα.

Ο Αποστόλης σήκωσε απάνω του τα μάτια του που άστραφταν.

- Το μάντεψες, κυρ Βασίλη. Ναι. Είναι στο Βάλτο ο Ζλατάν! αποκρίθηκε.

- Πού;... Τι ξέρεις;... Λέγε!

- Μου είπαν πως μπήκε κρυφά από το Γκολοσέλο. Πήγα ψάχνοντας. Είχε φύγει και κρύβονταν, λέει, στο Ζερβοχώρι. Πήγα στο Τσέκρι να ζητήσω βοήθεια. Είχε γίνει η καταστροφή της μάχης, του Αη - Γιαννιού. Δεν είχαν να μου δώσουν άντρες. Έφευγα να πάγω στη Νίκη - όταν μια πλάβα έφερε τον Μήτσο. Ήταν χτυπημένος στο μερί και στο κεφάλι. Σαν έμαθε πως είστε στο Σταυρό, δε θέλησε ούτε να βγει στην καλύβα· ήθελε να σας βρει. Πήγαμε μαζί στου Βαγγέλη την καλύβα, μας έδωσαν τροφή και φυσιγγια, και μας έβαλαν στην ακρολιμνιά, αντίκρυ από το Σταυρό. Πως φθάσαμε ως εδώ, μην τα ρωτάτε. Δέκα φορές νόμισα πως θα ξεψυχήσει στα χέρια μου... πρόσθεσε γνέφοντας κατά το στρώμα όπου κοίτονταν ο Μήτσος.

Η κυρία Ηλέκτρα πήγε στον Μήτσο κι έσκυψε πάνω του.

- Κύριε Μήτσο... μουρμούρισε.

Δεν της αποκρίθηκε. Ήταν σε βύθος. Η κυρία Ηλέκτρα σίμωσε τους άλλους.

- Πού να τον πάμε; Πώς να τον φροντίσουμε; ρώτησε. Μα ο Αποστόλης μιλούσε με τον Βασίλη.

- Αν θέλεις να εκδικήσεις τον καπετάν Άγρα, πρέπει να πάμε αμέσως! είπε.

- Και τον καπετάν Άγρα, και το μικρό μου... αποκρίθηκε μουγγά ο Βασίλης.

Μια στιγμή έμεινε σιωπηλός, τα χέρια σταυρωμένα, τα μάτια στη φλόγα της πετρελένιας λάμπας. Συλλογίζονταν! Αποφασιστικά είπε:

- Θα πάμε αμέσως! Εσύ, ο κύριος Περικλής, κι εγώ! Σε σένα, κυρία Ηλέκτρα, αφήνομε τον άρρωστο.

- Πού να τον πάγω; ρώτησε κείνη, έτοιμη για κάθε δράση.

- Να μείνεις, θα 'λεγα, εδώ. Θα τον φροντίσεις εσύ καλύτερα από κάθε άλλον, καλύτερα από τον κομπογιαννίτη γιατρό του χωριού.

- Και ο παπάς;

- Θα σε βοηθήσει. Είναι καλός άνθρωπος και αφοσιωμένος στον Αγώνα. Αν μπορείτε, φέρετε γιατρό από τη Θεσσαλονίκη. Έχεις κεφάλι, κυρία Ηλέκτρα, δεν έχεις ανάγκη από συμβουλές. Θα τα βγάλεις πέρα εσύ.

Ναι, είχε κεφάλι η κυρία Ηλέκτρα, και δεν έχανε καιρό. Παράβγαλε τους τρεις, με το σκύλο στην αγκαλιά του Περικλή, κλείδωσε την πόρτα, και πήγε ίσια στο κελί του παπα - Παχώμιου.

- Με τα ξημερώματα, του είπε, όσο φροντίζω εγώ τον άρρωστο, ξεπετάξου στον Χαλίλμπεη, παπά μου, πες πως φίλος του καπετάν Άγρα ψυχομαχά, και να τον φωνάξει κείνο το φίλο μας το γιατρό από τη Θεσσαλονίκη. Τον ξέρει. Αυτός φιλοξένησε και γιάτρεψε τον καπετάν Άγρα, σαν έφυγε πληγωμένος από την Κούγκα. Πήγαινε, παπά μου - εξυπηρετείς τον άγιο μας Αγώνα!...

Στα σκοτεινά, αμέσως, έφυγε ο παπάς, κι έφθασε, νύχτα ακόμα, στην Καβάσιλα. Έκανε να χτυπήσει, και πάλι φοβήθηκε. Τον Χαλίλμπεη να ξυπνήσει νυχτιάτικα; Θα τον έδιωχναν οι δούλοι με τις κλωτσιές. Ζάρωσε παράμερα, πίσω από ένα φράχτη και τον πήρε ο ύπνος. Ξύπνησε τρομαγμένος. Είχε ξημερώσει, και βήματα αλόγου ακούστηκαν... Ζαλισμένος από τον ύπνο, δεν είχε αντιληφθεί έναν καβαλάρη που πλησίαζε και ξεπέζεψε. Τον είδε μονάχα σαν βρέθηκε μπροστά του, κρατώντας το άλογο του από το χαλινάρι.

- Πώς είσαι δω, παπά μου, τέτοια ώρα; τον ρώτησε ελληνικά. Ξαφνικά τον αναγνώρισε ο παπα - Παχώμιος.

- Ο γιατρός ο Αντωνάκης! Σε στέλνει η Παναγιά! αναφώνησε και σταυροκοπήθηκε τρεις φορές. Ο Θεός να σου χαρίζει χρόνια, όλοι οι Άγιοι να σε...

- Καλά, καλά! διέκοψε γελαστά ο γιατρός ο Αντωνάκης. Χαρά μου και τιμή μου αν μπορώ να σου κάνω καμιάν εκδούλευση, παπά μου. Πώς βρίσκεσαι δω; Ποιον γυρεύεις;

Με δυο λόγια του διηγήθηκε ο παπα - Παχώμιος το νυχτερινό αιφνιδιασμό, το φθάσιμο του πληγωμένου και την άμεση ανάγκη να προστρέξει στη βοήθεια του Χαλίλμπεη.

- Τι ανάγκη έχομε τον Χαλίλμπεη; διέκοψε με αυταρέσκεια ο γιατρός. Εγώ εδώ είμαι. Τι άλλο θέλεις;

- Θέλει η κυρία Ηλέκτρα να φέρει γιατρό από τη Θεσσαλονίκη... - ένα γιατρό γνωστό της, διορθώθηκε ο παπάς, με κάποιο δισταγμό, μήπως και πειράξει το φιλότιμο του κομπογιαννίτη γιατρού του Αντωνάκη, αν του έδειχνε δυσπιστία. Μα ο άλλος γέλασε.

- Γνωστό της, και φίλο της, και φίλο μου!... είπε. Τον ξέρω. Σαν πληγώθηκε κείνη στο Ζορμπά, πήγε σπίτι του. Μα έχομε τάχα ανάγκη τον Χαλίλμπεη; Δεν ξέρω 'γω να τον μεταφέρω στη Θεσσαλονίκη, αν είναι ανάγκη; Και θα είναι ανάγκη. Το σπίτι σου δεν είναι κατάλληλο για αρρώστους. Και αν είναι ακόμα η σφαίρα μέσα στο πόδι του...

- Είναι, είπε ο παπα - Παχώμιος. Και είναι φλογωμένο!...

Ο Αντωνάκης τον διέκοψε.

- Αιντε, ανέβα στα καπούλια του ζώου μου, παπά μου! είπε καλόβουλα. Θα είσαι κουρασμένος, κι έκανες δρόμο.

Καβαλίκεψε και ο ίδιος, και βήμα βήμα τράβηξε για το Σταυρό. Ήταν κοντός, ξανθός, γελαστός, ο Αντωνάκης ο γιατρός, με όμορφα χαρακτηριστικά κι έξυπνη έκφραση. Πηγαίνοντας κουβέντιαζε.

- Πού τον βρήκε τον πληγωμένο της αντάρτη η κυρία Ηλέκτρα; ρώτησε.

- Δεν ξέρω. Τον έφεραν νύχτα, όσο κοιμούμουν. Μου είπε μόνο πως εξυπηρετώ τον άγιο μας Αγώνα, και ήλθα.

- Καμιά μικροσυμπλοκή στο Βάλτο;... Ή κανέναν καβγάς; ρώτησε πάλι ο γιατρός. Μα ο παπάς δεν ήξερε.

- Ήσουν τυχερός που με βρήκες, είπε καυχησιάρικα ο Αντωνάκης. Ο Χαλίλ δε θα σου 'κανε τίποτα.

- Γιατί;

- Γιατί είναι θυμωμένος. Με όλους τους αντάρτες, τους παπάδες και τους δασκάλους και την υφήλιο είναι θυμωμένος, γιατί άφησαν, λέει, τους Βουλγάρους να κρεμάσουν τον καπετάν Άγρα.

- Κι έχει δίκαιο, είπε θλιμμένα ο παπάς. Μα τι θα 'καναν; Έστειλε λέει το Κέντρο σώματα, και διαταγές, και χρήματα, και υποσχέσεις. Μα με τέτοιους, με συμπαθές, διαβόλους, μπορεί κανείς να τα βγάλει πέρα; Τους κυνήγησαν, φαίνεται, τους δολοφόνους, μα δεν τους βρήκαν.

- Δεν τους κυνήγησαν καλά. Εγώ θα τους έβρισκα!

- Ε, βέβαια! Του λόγου σου τα ξέρεις πιο καλά, είπε ευπειθής ο παπάς. Γιατί δε σ' έστειλαν από το Κέντρο;

- Ε, ήταν ατυχία, αποκρίθηκε ο Αντωνάκης. Με είχε στείλει στο Ρουμιλούκι ο κύριος Ιωαννίδης, και γύριζα από χωριό σε χωριό... Τα ξέρεις... όπλα και τα ρέστα! Ήμουν στην παραλαβή, σαν έμαθα πως τον κρέμασαν. Μεγάλος χαμός αυτός!

- Ναι, μεγάλος! στέναξε ο παπα - Παχώμιος. Μα πες μου, πώς σε βρήκα απ' έξω από του Χαλίλμπεη;

- Πήγαινα κι εγώ εκεί, σαν και σένα. Μου είπαν πως ήταν θυμωμένος και μας κάνει δυσκολίες. Με στείλανε να πάγω εγώ να τον ξεθυμώσω...

Γαβγίσματα άγρια ακούστηκαν, και από μια στάνη δυο τσοπανόσκυλα όρμησαν έξω, χύθηκαν στο άλογο, που τρομαγμένο έκανε να τρέξει, και σκόνταψε κάτω από το διπλό του φορτίο. Ο παπάς τρόμαξε και αυτός και σήκωσε ράσο και πόδια. Ο Αντωνάκης ο γιατρός προσπάθησε ν' απομακρύνει τα σκυλιά με το καλό. Όχι μόνο δεν το επέτυχε, αλλά και άλλα τρία σκυλιά κατάφθασαν, σηκώνοντας πανδαιμόνιο.

- Θες να γελάσεις, παπά μου;... Κοίταξε!... είπε βιαστικά ο γιατρός.

Κι έβγαλε μια φωνή τοιριχτή, δυνατή, μακριά, ανεβάζοντας την στις ψηλότερες διαπεραστικές νότες. Ουρλιάσματα του αποκρίθηκαν, κοντά, μακριά, εμπρός, πίσω, και με την ουρά στα σκέλια και το κεφάλι κάτω, το 'βαλαν στα πόδια τα μαντρόσκυλα και σκόρπισαν πιλάλα. Ο παπάς έμεινε! Ξιπασμένος, έκανε το σταυρό του.

- Το είχα ακούσει, είπε, πως διώχνεις τα σκυλιά. Μα τέτοιο πράμα δεν το φαντάζομαι!...

Ο γιατρός γέλασε.

- Δε θα το 'κανα αν δεν είχε τρομάξει τ' άλογο μου, είπε. Δεν το κάνω χωρίς ανάγκη, γιατί φεύγουν τα σκυλιά απ' όλη την περιφέρεια, και στάνες και χωριά μένουν χωρίς φύλακες. Και το τρέμουν οι χωρικοί!... Τώρα, για δυο μέρες δε θα γυρίσει κανένα τους.

Και πρόσθεσε:

- Κρίμα! Κρίμα να μην έχουμε να περάσομε σήμερα αντάρτες στη Λίμνη!...

- Έχεις όμως να πάρεις τον πληγωμένο μας! αναφώνησε ο παπάς.

- Καλά λες. Θα τον περάσομε αθόρυβα. Ξέρεις να 'χει τεσκερέ; Ή νοφούζι;

Μα ο παπάς δεν ήξερε.

- Αδιάφορο, είπε ξένοιαστα ο γιατρός, και χτύπησε την τσέπη του στήθους του. Εδώ έχουμε απ' όλα, για κάθε περίπτωση. Είναι νέος;

- Ναι.

- Ξυρισμένος;

- Όχι. Έχει γένεια.

- Και αυτό δε μας νοιάζει. Τον ξυρίζομε. Με τον Αντωνάκη το γιατρό, όλα βολεύονται!

Έφθασαν στο χωριό, ξεπέξεψαν, και μπήκαν πεζή, κρατώντας το άλογο από τα γκέμια. Οι χωριανοί όλοι έβγαιναν να χαιρετήσουν το γιατρό τον Αντωνάκη, μα και να παραπονεθούν πως έφυγαν ουρλιάζοντας όλα τα σκυλιά τους.

- Γιατί μας το έκανες αυτό, γιατρέ! έλεγαν και ξανάλεγαν. Έμεινε το χωριό χωρίς φύλακες!

Μιας όμως και ήλθε ο γιατρός, προσπαθούσαν, ποιος για έναν πόνο στην καρδιά, ποιος για ένα ρευματισμό, και ποιος για ένα βήχα, να τον πάρουν σπίτι. Μα ο γιατρός ο Αντωνάκης δεν έκανε πια το γιατρό, και κάθονταν στη Θεσσαλονίκη, όπου είχε λέγει άλλη δουλειά. Μ' έναν καλό λόγο ή μια κομπογιαννίτικη συμβουλή, τους ξαπέστειλε ο Αντωνάκης, και μπήκε στο σπίτι του παπά.

Βρήκαν την κυρία Ηλέκτρα καθισμένη πλάγι στο στρώμα του Μήτσου. Του διάβαζε μια παλιά εφημερίδα της Θεσσαλονίκης, που βρέθηκε σ' ένα συρτάρι του παπά. Ο Μήτσος ήταν σχεδόν απύρετος, αλλά τον πονούσε η πληγή του ποδιού. Με χαρά αναγνώρισε τον Αντωνάκη το γιατρό. Τον είχε απαντήσει στο Βάλτο μια δυο φορές, κι εγκάρδια έσφιξε ο ένας το χέρι του άλλου, σαν παλιοί γνώριμοι και ομοϊδεάτες.

- Και τώρα που σε βρήκα, θα σε πάρω στη Θεσσαλονίκη, είπε ο Αντωνάκης ο γιατρός, αφού εξέτασε το πληγωμένο πόδι του Μήτσου. Και θα σε πάγω με αραμπά ως το σταθμό της Βέρροιας, έτσι που να μη κουραστείς!

Στενοχωρημένος είπε ο Μήτσος:

- Δεν μπορώ να πάγω με το τραίνο. Δεν έχω διαβατήριο!

- Τι να το κάνεις το διαβατήριο; Έχεις εμένα! είπε μεγαλόπρεπα.

Έβγαλε από την τσέπη του ένα ξυράφι.

- Δώσ' μου λίγο νερό, κυρία Ηλέκτρα, της είπε με φιάκα, κι ένα σαπούνι. Ξυράφι, σε σπίτι παπά, δε θα 'βρισκα βέβαια, μα έχω μαζί μου ό,τι μου χρειάζεται. Σε δέκα λεπτά, κυρ Μήτσο, θα σ' έχω κάνει Σωτήρη Μπαζούδη, νέο καστανό, ξυρισμένο, που το νοφούζι του είναι στην τσέπη μου...

- Τι λες καλέ γιατρέ! αναφώνησε η κυρία Ηλέκτρα. Μα εσύ είσαι θαυματουργός!

- Αμέ τι θαρρείς; είπε υπερήφανα ο Αντωνάκης. Μόνο να μου βγάλεις εσύ τ' αγορίστικά σου, κυρία Ηλέκτρα, να ντυθείς γυναικεία. Πιστεύω πως θα μας συνοδέψεις.

- Φυσικά, αποκρίθηκε απλά η δασκάλισσα· έχει ανάγκη από νοσηλεία ο κύριος Μήτσος.

Συγκινημένος είχε απλώσει ο Μήτσος το χέρι του, και πήρε κι έσφιξε το δικό της.

- Γιατρέψατε τον Περικλή. Τώρα σας φορτώνομαι εγώ. Μα τον διέκοψε η κυρία Ηλέκτρα:

- Να πάγει ο παπα - Παχώμιος να μας φέρει και γυναικεία και αντρίκεια χωριάτικα ρούχα, είπε του γιατρού. Θα παραγγείλομε και αραμπά. Προφθαίνομε το τραίνο;

- Προφθαίνομε! αποκρίθηκε με αυτοπεποίθηση ο Αντωνάκης. Μη σκοτίζεσαι! Άφησε τα όλα σε μένα. Όταν καταπιαστεί κάτι ο Αντωνάκης ο γιατρός, τα βγάζει πάντα πέρα. Εγώ γέμισα τη Μακεδονία αντάρτες, τουφέκια, φυσίγγια και μπόμπες. Κι έναν πληγωμένο δε θα μπάσω στη Θεσσαλονίκη;

Και γέλασε με αυταρέσκεια.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΑΒ

Νύχτα βαθιά ακόμα έφθασε ο Βασίλης με τον Περικλή και τον Αποστόλη στον Βαγγέλη την καλύβα, αφού είχαν αφήσει τον Μήτσο με την κυρία Ηλέκτρα στο Σταυρό. Μια πιστολιά είχε φέρει δυο πλάβες στην ακρολιμνιά, και, πεθαμένοι από την κούραση, είχαν πλαγιάσει και οι τρεις στο ραγάζι που τους είχαν στρώσει οι αντάρτες, και κοιμήθηκαν ως το πρωί.

Ξημερώματα έκαναν συμβούλιο με τον άλλοτε υπαρχηγό του Άγρα, τον καπετάν Νίκο, που φύλαγε τις Κάτω Καλύβες, του Βαγγέλη και της Αγία - Μαρίνας. Για τον Ζλατάν δεν ήξερε αυτός, δεν είχε ακούσει, λέει, τίποτα. Μα να πήγαιναν στην Κούγκα. Ίσως εκεί θα μάθαιναν. Ο καπετάν Τυλιγάδης, που φύλαγε τη θρυλική καλύβα, θα είχε ρίξει στα ίχνη του Βουλγάρου όλα του τα λαγωνικά... Κι έφυγαν.

Ξαναθυμήθηκε ο Αποστόλης τις πρώτες μέρες, όταν με το πλασί στο χέρι, όπως τώρα, οδηγούσε τον καπετάν Άγρα σε αναζήτηση της Κούγκας. Ήταν τότε φθινόπωρο, τα καλάμια άρχιζαν να κιτρινίζουν και να ξεραίνονται. Και με το αγορίστικό του γέλιο και τ' αστραφτερά του μάτια, με κανένα χωρατό ή κανένα εγκαρδιωτικό λόγο, ρίχνουνταν ο Άγρας στο νερό, και αδέξια, μα με ζήλο, έκοβε αγκαλιές τα μισοξεραμένα καλάμια, για να δώσει, πρώτος αυτός, το παράδειγμα στους χωρικούς, και ν' ανοίξουν καινούρια μονοπάτια. Τώρα ήταν καλοκαίρι. Η πυκνή, χυμούς γεμάτη βλάστηση, δάσωνε το Βάλτο, φούσκωνε ολόγυρα, και στον πάτο του νερού, απ' όπου τα πράσινα βλαστάρια ξεπετάγονταν σφριγερά, γυρεύοντας το φως και τη ζέση της επιφάνειας.

Μελαγχολικά μα γοργά, δούλευε ο Αποστόλης το πλασί του, έκοβε δρόμο από τα κρυφά του μονοπάτια. Και τρέμοντας από πυρετό, με το Μάγκα στην αγκαλιά, που καιροφυλακτούσε έτοιμος να δώσει το σύνθημα του κινδύνου, κοίταζε ο Περικλής τον πράσινο πλούτο γύρω του, ενώ καθισμένος στην πλώρη, με το τουφέκι στο χέρι, το κοντάκι στον ώμο, και το δάχτυλο στη σκανδάλη, έψαχνε ο Βασίλης με το βλέμμα καλαμιώνες και βάτους, μην κρύβουν εχθρό πίσω απ' όλη τους αυτή την ομορφιά. Κανένας δε μιλούσε. Μα η Λίμνη όλη ηχούσε από κρότους, από κελαηδίσματα, κακαρίσματα, πιπίσματα, φωνές και τσιρίγματα όλων των ειδών των ζώων που μερμήγκιαζαν στην πυκνή φυτεία.

Άνθρωπος όμως δε φάνηκε. Κι έφθασαν στην Κούγκα το προμεσήμερο, χωρίς αργοπορία και χωρίς επεισόδιο. Βουτημένος στο πένθος τους δέχθηκε ο καπετάν Τυλιγάδης. Ο φόνος του Αρχηγού του τον είχε τσακίσει. Δε συγχωρούσε τον εαυτό του, που τον είχε υπακούσει και τον άφησε να φύγει μόνος.

- Αν ήμουν μαζί του, δε θα πήγαινε έτσι, σαν το αρνί στο μακελειό. Δε θ' άκουα κανένα, δε θ' άφηνα τα παιδιά ν' απομακρυνθούν, ούτε τους κυρίους προύχοντες να τον αφήσουν στην τύχη του. Θα γίνονταν ματοκύλισμα - μα δε θα 'παιρναν τον Αρχηγό, να τον σέρνουν ξιπόλητο στα βρωμόχωρά τους, και να τον εξευτελίζουν... τον Αρχηγό μου... τον καπετάν Άγρα!... έλεγε και ξανάλεγε θλιμμένα.

Είχαν καθίσει χάμω, μες στην καλύβα, ο Βασίλης, ο Αποστόλης και ο Περικλής. Και είπε ο Βασίλης με ποιο σκοπό ήλθαν, πως είχε κατορθώσει να μάθει ο Αποστόλης ότι βρίσκονταν ο Ζλατάν στο Ζερβοχώρι, και πως ήλθαν να μάθουν μήπως ήξερε ο Τυλιγάδης σε τίνος σπίτι κρύβονταν...

- Καλά κάνατε και ήλθατε σε μένα, είπε ο καπετάν Τυλιγάδης. Γιατί και ξέρω και ετοιμάζω την εκδίκηση!

Τα μάτια του Βασίλη άστραψαν.

- Τι ετοιμάζεις; ρώτησε.

- Τι ετοιμάζω λέει;... Αμέ τι! Μόνο αυτός είναι πονηρός; Θα βρει το μάστορη του! αποκρίθηκε σφίγγοντας τα δόντια του ο Τυλιγάδης.

- Δεν τον ξεπερνά κανένας στην πονηριά και στην κακουργία, είπε ο Βασίλης. Μη γυρεύεις να τον συναγωνιστείς σ' αυτά. Θα σε παίξει!

- Και οι πονηριές ήταν αντίθετες με τις αρχές του Αρχηγού... Δεν πρέπει με πονηριά να τον πιάσουμε, αλλά με παλικαριά, είπε ο Περικλής, τρίβοντας νευρικά τα δάχτυλα του ανάμεσα στ' αυτιά του Μάγκα.

Ο Τυλιγάδης άναψε.

- Στήθος, με στήθος, ε... έκανε κοροϊδευτικά. Αυτά έλεγε και ο Αρχηγός. Μα αυτά, φίλε μου, γίνονται με τα παλικάρια - όχι με φονιάδες! Αυτός είναι φονιάς! Και είναι και αλεπού, και είναι αιμοβόρος, και είναι δειλός!.. Ποτέ δε θα βγει να μετρηθεί με σένα ή με μένα. Η μαχαιριά στη ράχη, από τα κρυφά, είναι τ' όπλο του. Μόνο με το ίδιο όπλο θα τον πιάσομε!

- Δεν πρέπει... Δε θα το ήθελε ο Αρχηγός, είπε πάλι ο Περικλής.

Ο Αποστόλης δε μιλούσε. Τα ξυπνά του μάτια πήγαιναν από τον ένα στον άλλο, άκουε του καθενός τη γνώμη, και μέσα του οι αντίθετες τους απόψεις μαλλιοκουβαριάζονταν.

- Για ν' ακούσομε το σχέδιο σου, καπετάν Τυλιγάδη, είπε ο Βασίλης.

Και τους είπε ο Τυλιγάδης:

- Θυμάστε ένα Βούλγαρο, Χρήστοφ Μπόζαν, που τον έπιασε ο καπετάν Ματαπάς μια νύχτα, και του χάρισε τη ζωή, και από την καλύβα της Τερχοβίστας τον έφεραν εδώ; Αυτόν τον έστειλα λοιπόν στο Ζερβοχώρι όπου κρύβεται ο Ζλατάν, να τον βρει και να του πει πως θέλω να του μιλήσω, να παύσουν οι καβγάδες μας εδώ, και να ειρηνεύσομε το Βάλτο...

- Και θα το πιστέψει; διέκοψε ο Βασίλης.

- Σαν του το πει ο Βούλγαρος;

- Κι έχεις εμπιστοσύνη στο Βούλγαρο;

- Τι λες! Μας χρεωστά τη ζωή του!... Κάθε άλλος από τον Ματαπά και σας όλους, θα τον είχε σφάξει!

- Και καλά θα 'κανε! Εμείς ζεστάναμε φίδι στον κόρφο μας!

Και γυρνώντας στον Αποστόλη, που άκουε σιωπηλός, πίνοντας λαίμαργα κάθε γνώμη, είπε ο Βασίλης:

- Πεζ του εσύ τι ξέρεις!

Και είπε ο Αποστόλης, με φωνή κοιμμένη από συγκίνηση:

- Είχα ένα μικρό φίλο... - τον ξέρεις, καπετάν Τυλιγάδη;

- Τον παραγιό σου τον Γιωβάν; Βέβαια τον ξέρω! αποκρίθηκε ο Τυλιγάδης.

- Πέθανε τώρα... Τον σκότωσαν αυτοί...

- Τον Γιωβανάκο;... Το καημένο! αναφώνησε ο Τυλιγάδης.

- Τον είχα στείλει να παραφυλάγει τον Αρχηγό, σαν ήλθε δω ο Ζλατάν να του μιλήσει, εξακολούθησε όλο και πιο ταραγμένος ο Αποστόλης. Και σα χωρίστηκαν, και γύρισε ο καπετάν Άγρας στην Κούγκα και ο Ζλατάν στο Ζερβοχώρι, ακολούθησε τον δεύτερο ο Γιωβάν, και στη συνοδεία του είδε τον Χρήστοφ Μπόζαν. Ήταν κατάσκοπος και προδότης.

Ο Τυλιγάδης έμεινε. Σαστισμένος κοίταζε τον Αποστόλη. Ο Βασίλης γέλασε πικρά.

- Και θέλεις, τσολιά, να παραβγείς στην πονηριά με το Βούλγαρο Ζλατάν! του είπε. Ίσιασε τους ώμους του και τη ράχη του, και πρόσθεσε:

- Θεε να εκδικήσεις τον Αρχηγό; Έλα μαζί μου! Έχω κι εγώ λογαριασμούς να ξεδιαλύνω μαζί του. Σκότωσε το παιδί μου... το μικρό τον Γιωβάν που ξέρεις, και που τον νομίζαμε όλοι Βουλγαράκι... Αδιάφορο. Εγώ όμως θα πάρω πίσω το αίμα του. Έρχεσαι μαζί μου Τυλιγάδη;

- Έρχομαι! Μα πού;

Ο Βασίλης κοίταξε τον Αποστόλη.

- Βρες τον εσύ, πρόσταξε. Και σαν τον βρεις, δώσε το σημείο. Θα τον σφάξω εγώ!

Και κατάστρωσε το σχέδιο, που όλη νύχτα και όλη μέρα το είχε ωρμάσει στο κεφάλι του: Θα πήγαινε ο Αποστόλης στο Ζερβοχώρι, στο σπίτι όπου κρύβονταν ο Ζλατάν.

- Να που το ξέρεις εσύ, Τυλιγάδη. Θ' αμηνέψεις το παιδί.

Και σαν τον έβλεπε ο Αποστόλης, και βεβαιώνουνταν πως είναι εκεί, θα επέστρεφε ολοταχώς, και θα έφευγε ευθύς ο Βασίλης, θα πήγαινε στο σπίτι, και, όπως το έκανε ο καπετάν Γαρέφης για τους Βουλγάρους Λούκα και Καρατάσο, θα τον πιστόλιζε ή θα τον μαχαίρωνε μες στο σπίτι του.

- Καλά... είπε συλλογισμένος ο Τυλιγάδης. Μα να ξέρεις πως εσύ δε γλιτώνεις! Θα σε σφάξουν!...

Ο Βασίλης σήκωσε τους ώμους.

- Και ύστερα; έκανε. Τι έχω πια να χάσω;... Ούτε γυναίκα, ούτε παιδί, ούτε άλλο τίποτα δε μου άφησαν. Σαν τον σκοτώσω, θα 'χω ξοφλήσει!... Και πρόσθεσε: Θα φύγεις αμέσως, Αποστόλη. Και σαν επιστρέφεις, αν είναι βία, δυο πιστολιές απανωτές, και ξεκινούμε ευθύς για το Ζερβοχώρι, και σ' απαντούμε στο δρόμο!

Έφυγε ο Αποστόλης και κάθισαν οι άλλοι και περίμεναν. Πόση ώρα ήθελε να πάγει; Πόση να γυρίσει; Αν τον έβρισκε αμέσως, μπορούσε πριν νυχτώσει να είναι πίσω, λογάριαζε ο καπετάν Τυλιγάδης. Διηγούνταν ο Τυλιγάδης τη ζωή του Βάλτου. Μονότονη, βαρετή, απελπιστικά ανούσια, ξετυλίγονταν η μέρα, από τα ξημερώματα ώς το ηλιοβασίλεμα. Σαν έφυγε ο Άγρας από το Βάλτο και τραβήχτηκε ο Νικηφόρος στο Τσέκρι, νέκρωσε ο Αγώνας, έσβησε η ζωή. Τώρα έφυγε και ο Νικηφόρος, σκότωσαν τον Άγρα, καταστράφηκε το σώμα του Νικηφόρου Β'.

- Μόνο τ' αγρίμια πια ακούμε, είπε ο καπετάν Τυλιγάδης. Ακόμα και οι Βούλγαροι σώπασαν.

Κάπου κάπου, λέει, έβγαινε μ' ένα δυο άντρες του, σίμωνε τις παράπλευρες βουλγάρικες καλύβες... Γιατί, έτσι να κάνεις, αν δεν ήταν καλοκαίρι και φουντωμένα τα φύλλα, θα την έβλεπες τη μια, εκεί δίπλα μας!... Και τραβούσε κανένα δυο τουφεκιές, έτσι για το χάζι, να ξυπνήσει λίγο ο Βάλτος. Απαντούσαν και αυτοί, ψόφια, χωρίς καρδιά, και ξαναγύριζε ο αντάρτης στην Κούγκα, βαρεμένος, αηδιασμένος από την ανεργία. Σπάνια ν' απαντήσει μια ή δυο μαζί εχθρικές πλάβες στις περιπολίες του, και ν' ανταλλάξει ένα δυο βόλια. Οι Βούλγαροι είχαν περιοριστεί στο απόρθητο σύμπλεγμα από οχυρωμένες καλύβες τους, προς το Ζερβοχώρι, το Γκολοσέλο και την Πλάσσα, και δεν επιχειρούσαν ποτέ πια καινούριες κατακτήσεις. Ψόφησαν και αυτοί θα 'λεγες, σαν έλειψε η ψυχή του Βάλτου. Και πρόσθεσε θλιμμένα:

- Κάτι ήξεραν αυτοί, που τον έλεγαν Γενικό Αρχηγό των Ελλήνων...

Είχε βραδιάσει. Ο Τυλιγάδης άναψε τη λάμπα, έκλεισε το μουσαμά της εισόδου, μη φαίνεται το φως σαν κράχτης, και οι τρεις βγήκαν στο πάτωμα και ξαπλώθηκαν στη δροσιά. Ο καθένας βασιτούσε από ένα φυλλωμένο κλαρί κι έδιωχνε τα κουνούπια, που, σμήνος, βούιζαν γύρω τους. Ο Περικλής είχε ρίξει το χέρι του γύρω στο σκύλο του, και κάτι σιγομουρμούριζε.

- Τι λες, κύριε Περικλή; ρώτησε ο Βασίλης.

Μα ο Περικλής δεν του αποκρίθηκε. Αντιλήφθηκε πως παραμιλούσε και δεν ήθελε να προδοθεί. Έκλεισε τα μάτια του, τάχα πως κοιμάται.

- Αργεί ο Αποστόλης... είπε ο Βασίλης.

- Μπορεί να μη βρήκε αμέσως το σπίτι, αποκρίθηκε ο Τυλιγάδης.

Άναψαν και οι δυο από ένα τσιγάρο, για ν' απομακρύνουν τα κουνούπια, και περίμεναν σιγοκουβεντιάζοντας. Μα νύχτωσε ολότελα, οι βίγλες άλλαξαν και ξανάλλαξαν, και ο Αποστόλης δε γύρισε. Μπήκαν όλοι στην καλύβα, αφού πρώτα έκαψαν χλωρά κλαριά, που να βγάλουν πολύ καπνό και να διώξουν τα κουνούπια, κι έπεσαν να κοιμηθούν. Σε μια γωνιά είχε πέσει και ο Περικλής με τον Μάγκα, που ανήσυχος τον παραφύλαγε και του έγλειφε κάθε λίγο τα καυτά του χέρια, σα να ήθελε να του τα δροσίσει.

Κατά το πρωί, ενώ άντρες και αρχηγοί κοιμούνταν ακόμα, παρουσιάστηκε ο Αποστόλης. Ήταν κατάκοπος και ζήτησε ένα κουπάκι δυνατό καφέ.

- Δεν πρέπει να κοιμηθώ, είπε, και πέφτω από τον ύπνο!

- Τον βρήκες; ρώτησε ο Βασίλης, που τον βοηθούσε να ξεκουμπώσει το αντερί του, να ξεπλύνει τις σκόνες του προσώπου και του λαιμού του, και να δροιστεί.

Ο Αποστόλης σήκωσε τα φρύδια του αρνητικά.



- Είχε φύγει, αποκρίθηκε. Μπήκε στο Βάλτο. Φοβάται. Θέλει να τραβήξει για τη Βουλγαρία. Μα τον πήρα καταπόδι. Όπου πήγε, πήγα κι εγώ, τάχα πως με στέλνει ο Κασάπτσε να του μιλήσω. Μα στο μεταξύ είχα μάθει πως σκοτώθηκε ο Κασάπτσε...

- Σκοτώθηκε; Πού; αναφώνησε τρέμοντας από συγκίνηση ο Τυλιγάδης.

- Στο Ξηροβούνι, κοντά στη Δόλιανη. Τον σκότωσε ο καπετάν Σεραφείμ. - Έδωσε μάχη;

- Ναι! Έφευγε και αυτός σαν τον Κάιν, που λέγει η κυρία Ηλέκτρα, και τον πρόφθασε ο καπετάν Σεραφείμ, κι έγινε μακελειό. Με το χέρι του τον σκότωσε ο καπετάνιος!

- Και τον είδες τον Ζλατάν; ρώτησε σκοτεινός ο Βασίλης.

- Όχι. Δε μ' άφησαν να μπω στην καλύβα όπου κοιμούνταν. Φοβάται και φυλάγεται. Μα ξέρω πού είναι. Πάγω, σα θες, κυρ Βασίλη. Να πάμε όμως αμέσως, μη μας φύγει, γιατί από τη μια καλύβα περνά στην άλλη. Τέτοιο φόβο έχει να μην τον πιάσουμε!...

Ο Περικλής είχε σηκωθεί και πλησίασε τρικλίζοντας.

- Θα 'ρθω κι εγώ μαζί σου, Βασίλη!... είπε. Μα ο Βασίλης τρόμαξε σαν τον αντίκρυσε.

- Εσύ είσαι άρρωστος, κύριε Περικλή! Πρέπει να φύγεις για τις Κάτω Καλύβες! αναφώνησε.

- Δεν έχω τίποτα, αποκρίθηκε ο Περικλής. Θα έλθω μαζί σου!

Μα ήταν σταχτής - το πρόσωπο σα συσπασμένο, τα μάτια βουλιαγμένα.

- Δε σε παίρνω! είπε συγχισμένος ο Βασίλης. Να μείνεις και ν' αναπαυθείς! Εσύ θα πέσεις στο δρόμο!

- Δώσ' μου και μένα έναν καφέ, κακοκοιμήθηκα τη νύχτα... μουρμούρισε ο Περικλής.

Μα ο Αποστόλης τραβούσε τον Βασίλη από το μανίκι.

- Αν είναι να πάμε, να πάμε αμέσως!... του ψιθύρισε. Σε μια ώρα θα είναι αργά, θα έχει πετάξει το πουλί!

- Να φύγουμε ευθύς, είπε ο Βασίλης. Καπετάν Τυλιγάδη, δώσ' μου ένα σου παιδί!...

- Εγώ! αναφώνησε ο Περικλής, που τον ακολούθησε έξω στο πάτωμα.

Ο Βασίλης γύρισε, τον είδε πάλι, και αποφασιστικά είπε:

- Είσαι πατριώτης και παλικάρι, κύριε Περικλή! Μη μας εμποδίζεις στη δουλειά μας! Σήμερα παίζουμε κορόνα γράμματα. Είσαι άρρωστος. Εμείς θα παλέψουμε με τα δόντια μας!...

Ο Περικλής δεν επέμεινε πια. Ταπεινωμένος, αναστατωμένος, μα νικημένος, τους κοίταζε που κατέβαιναν σε μια πλάβα, τον Βασίλη, τον Αποστόλη και το γίγα Βαγγέλη, το «Μακεδόνα», όπως τον έλεγε άλλοτε χαϊδευτικά ο καπετάν Άγρας, και γύριζαν δεξιά και χάνονταν πίσω από τα καλάμια.

- Δυο πιστολιές απανωτές θα είναι το σύνθημα αν θέλομε βοήθεια, είχε πει ο Βασίλης του Τυλιγάδη φεύγοντας.

Κάθησε ο Περικλής στην άκρη του πατώματος και ακούμπησε στο χωματένιο οχύρωμα. Το κεφάλι του πονούσε, τα κόκαλα του επίσης, τα πόδια του έτρεμαν... Αλήθεια, δεν ήταν για μάχη.

- Μα τι ντροπή... τι ντροπή!... μουρμούρισε. Αν μ' έβλεπε ο παππούς μου!...

Όρθιος μπροστά του, με τ' αυτιά ορτωμένα, τα ξυπνά του μάτια συμπονετικά στυλωμένα στα δικά του, τον κοίταζε ο Μάγκας. Και σα να ήθελε να τον χαϊδέψει, να τον παρηγορήσει, σήκωσε το ένα του πόδι και το ακούμπησε στο μανίκι του αφέντη του. Τον πήρε στην αγκαλιά του ο Περικλής, κι έχωσε το πρόσωπο του στη γούνα του σκύλου.

- Μάγκα!... Μάγκα!... Πώς πονεί η ψυχή μου!... μουρμούρισε έτοιμος να ξεσπάσει σε κλάματα.

Μα ξαφνικά, μ' έναν πήδο του ξέφυγε ο Μάγκας κι έτρεξε στην άλλη γωνιά του πατώματος. Η τρίχα του είχε σηκωθεί αγριεμένη, και σιγογρύλιζε, ξεσκεπάζοντας τα σκυλόδοντα του, πνίγοντας θυμωμένα γαβγίσματα, το κεφάλι τεντωμένο, άγριος, κακός. Ο Περικλής πετάχθηκε στα πόδια του και τον ακολούθησε. Σκυμμένος κατά τη διεύθυνση που έδειχνε ο σκύλος, γύρευε να δει μες στα καλάμια.

- Τι είναι, Μάγκα; ρώτησε προστακτικά.

Ο σκύλος γύρισε γοργά, τον κοίταξε, ξανάστρεψε κατά τα καλάμια, και, γρυλίζοντας αδιάκοπα, έκανε να πηδήξει σε μια πλάβα δεμένη στον πάσσαλο του πατώματος. Εχθρός, Μάγκα; Εχθρός;... Ξαναρώτησε ο Περικλής. Σα να κατάλαβε ο σκύλος, γύρισε, τον ξανακοίταξε, και πήδηξε στην πλάβα. Χωρίς δισταγμό δρασκελίσε το πάτωμα και ο Περικλής κι έλυσε το μονόξυλο. Ένας αντάρτης το είδε κι έσκυψε πάνω από τ' οχύρωμα.

- Πού πας; ρώτησε.

- Κάτι μυρίζει ο σκύλος μου· πάγω να δω! αποκρίθηκε ο Περικλής.

Και βουτώντας το πλασί, κατεύθυνε την πλάβα του κατά τα καλάμια, στο αντίθετο μέρος, απ' όπου είχε γυρίσει ο Βασίλης με τους συντρόφους του. Μπροστά, στην πλώρη, ο Μάγκας, όλο και πιο αγριεμένος, γρύλιζε, γρύλιζε, έκανε να ριχθεί στο νερό, παρέσερνε τον αφέντη του και τον οδηγούσε συνάμα. Ακολουθώντας τις κινήσεις του σκύλου, γύρισε ο Περικλής το μονόξυλο σ' ένα μονοπάτι πίσω από την Κούγκα. Ο Μάγκας, ερεθισμένος φρικτά, έκανε πάλι να πηδήξει στο νερό, και πέταξε ένα θυμωμένο γάβγισμα, με τη μύτη γυρισμένη κατά τη μάνα που έκοβε το μονοπάτι. Ο Περικλής, όρθιος, είχε πιάσει το περίστροφο του με το ένα χέρι, και με το άλλο, μπήγοντας το πλασί του, έσπρωχνε το μονόξυλο κατά το Γρουνάντερο, βγήκε από το μονοπάτι. Μια πλάβα έφευγε μπροστά του γοργά, κατά το ανατολικό μέρος της Λίμνης. Μέσα ήταν δυο άντρες, ένας πλαβαδόρος, ο Χρήστοφ Μπόζαν, κι ένας κοκκινότριχος, που σκυφτός, φοβισμένος, ερευνούσε ολόγυρα. «... Ο Ζλατάν;...» Δυο κάνες αντίκρυ του πλάγιασαν, με τη μπούκα πάνω του. Πρόφθασε ο Περικλής να τραβήξει δυο σφαίρες κατά τον κοκκινότριχο, και να δει δυο φωτιές μπροστά του, και συνάμα αντιλήφθηκε ένα ούρλιασμα γοερό. Πρόφθασε ακόμα να συλλογιστεί:

- Ο Μάγκας φωνάζει... Ο παππούς μου όμως μ' εγκρίνει...

Κλονίστηκε στα πόδια του, έγειρε, και παράσυρε το μονόξυλο που αναποδογύρισε. Και τα νερά της Λίμνης έκλεισαν από πάνω του. Η βουλγάρικη πλάβα είχε σταματήσει, διστακτική. Ο Χρήστοφ Μπόζαν, με το πλασί στο χέρι, έστεκε στην πρύμη τρομαγμένος.

- Εμπρός να τραβήξω, ή πίσω στις καλύβες μας; ρώτησε.

- Εμπρός! Να προφθάσομε να βγούμε στη σκάλα μας!

- Δες, δες, Ζλατάν, το σκύλο! διέκοψε χαμηλόφωνα ο Μπόζαν. Βουτά, ξαναβουτά... λες και θέλει να τον βγάλει!

Άλλο ούρλιασμα του Μάγκα ξέσχισε τον αέρα. Ο Ζλατάν έριξε μια ματιά στο σκύλο.

- Τράβα, κάλλιο, πίσω στις καλύβες, πριν να μας προκάνουν εδώ! πρόσταξε. Βιάσου! Θ' άκουσαν τις τουφεκιές στην Κούγκα... Και οι φωνές του σκύλου θα τους οδηγήσουν... Θα μας κόψουν το δρόμο!

Βιαστικά έκανε πίσω τώρα η βουλγάρικη πλάβα, έφευγε, διωγμένη θα 'λεγες, από τα σπαραχτικά ουρλιασμάτα του Μάγκα, που ανέβαινε ν' αναπνεύσει στην επιφάνεια, και ξαναβουτούσε στα βαθιά νερά.

- Τυχερός ήσουν και γλίτωσες πάλι, βοεβόδα μου! είπε ο πλαβαδόρος, που έμπηγε βιαστικά και με ορμή το κοντάρι του στον πάτο.

Ο Ζλατάν έδενε το ματωμένο μπράτσο του με το σχισμένο μανίκι του.

- Τι τυχερός, που με πήραν και οι δυο σφαίρες; έκανε. Μωρέ μάτι όμως!... Αν ήμουν γυρισμένος καταπρόσωπο, μ' έπαιρνε στην καρδιά!

- Γι' αυτό σου λέγω πως είσαι τυχερός. Σε πήραν οι σφαίρες στο ψαχνό, δεν έσπασαν κόκαλο, αφού κουνάς το χέρι...

Μια βλαστήμια του έκοψε το λόγο. Τρομαγμένος γύρισε ο πλαβαδόρος και αντίκρυσε μιαν άλλη πλάβα, που έρχονταν από τις βουλγάρικες καλύβες και ξεπρόβαλε από ένα μονοπάτι μπροστά τους. Άρπαξε το τουφέκι του. Μα ήταν πια αργά. Δυο τουφεκιές ακούστηκαν, και ο Χρήστοφ Μπόζαν σωριάστηκε στο βάθος της βάρκας. Ο Ζλατάν έκανε να πιάσει το πλασί. Με μια ματιά μέτρησε την απόσταση που τον χώριζε από την

άλλη πλάβα - κατάλαβε πως είναι χαμένος. Έσπρωξε το μονόξυλο και πήδηξε στα ρηγά νερά.

Μα από την άλλη πλάβα τον είχε προλάβει ο Βασίλης. Πήδηξε κι εκείνος στο νερό, και βουτώντας ως τη μέση, του έκοψε το δρόμο. Οι δυο άντρες πιάστηκαν χέρια με χέρια. Το μίσος δεκαπλασίαζε τη δύναμη του Βασίλη, που έσφιγγε τον άλλο από το λαιμό. Ο Ζλατάν έβγαλε το μαχαίρι του και χτύπησε. Μα ο πόνος της πληγής του τον παραλούσε, το μαχαίρι του αστόχησε, πήρε τον Βασίλη ξώδερμα στον ώμο. Με όλο το βάρος τον γονάτισε ο Βασίλης μες στα νερά, του πήρε το μαχαίρι από τα τρεμάμενα δάχτυλα του, και πιάνοντας τον από τα μαλλιά, του έγειρε με ορμή πίσω το κεφάλι.

- Με ξέρεις, Ζλατάν, κακούργε; Με αναγνωρίζεις, χασάπη;... του είπε σφυριχτά από μέσα από τα σφιγμένα του δόντια.

Τινάχτηκε απελπισμένα ο Ζλατάν, γυρεύοντας να βγει από τα τσιγκέλια των χεριών του. Μια μαχαιριά του άνοιξε το λαιμό, μια δεύτερη ξεχώρισε σχεδόν το κεφάλι από τον κορμό. Έπεσε μες στα νερά, που κοκκίνισαν ολόγυρα...

Ο Βαγγέλης και ο Αποστόλης είχαν δει από μέσα από την πλάβα τους όλη την άγρια σκηνή, χωρίς να προφθάσουν να βοηθήσουν. Σαν άραξαν την πλάβα τους στις λαπατιές όπου κείτονταν ο πεθαμένος Ζλατάν, σήκωσε τα μάτια του ο Βασίλης, τους είδε, κοίταξε τα ματωμένα χέρια του και τα βούτηξε στο νερό. Κάτι έκανε να πει. Μα τα χείλια του ήταν ξερά. Καμιά λέξη δε βγήκε. Από μακριά, ένα ούρλιασμα έσχισε τον αέρα, σκέπασε το βούισμα της Λίμνης. Ο Βασίλης ανατρίχιασε.

- Δεν είναι τίποτα, είτε ο Βαγγέλης καθησυχαστικά. Σκύλος ουρλιάζει.

- Είναι η φωνή του Μάγκα! είτε ανήσυχα ο Αποστόλης. Και ουρλιάζει στο θάνατο!...

- Μυρίστηκε τι γίνεται δω, είτε πάλι ο Βαγγέλης.

Άλλο ούρλιασμα ακούστηκε, και τρίτο, πιο σιγανό, πιο θλιμμένο. Ο Βασίλης ανορθώθηκε.

- Πού ήταν ο Μάγκας; ρώτησε.

- Τον αφήσαμε στην Κούγκα, αποκρίθηκε ο Βαγγέλης.

- Η φωνή δεν έρχεται από την Κούγκα!... Έρχεται από το Γρουνάντερο!... είτε ο Αποστόλης.

Έσκυψε απότομα ο Βασίλης, σήκωσε τον πεθαμένο Ζλατάν και τον πέταξε σα σακί στο βάθος της βουλγάρικης πλάβας, όπου κείτονταν ο Χρήστος Μπόζαν. Ύστερα, με τις ίδιες απότομες κινήσεις, μπήκε στην άλλη πλάβα, πλάγι στον Βαγγέλη, και στον Αποστόλη.

- Τράβα εσύ τα κουφάρια, είτε του Βαγγέλη. Ο Αποστόλης κι εγώ κωπηλατούμε. Και πάμε να δούμε. Μα τα ουρλιάσματα είχαν σωπάσει.

Ο Αποστόλης ήξερε όλα τα μονοπάτια, από τον καιρό που είχε μείνει στην Κούγκα με τον Άγρα· και χωρίς δισταγμό και πασπατέματα οδήγησε την πλάβα τους στο Γρουνάντερο. Μα καθώς ξεμπαρκάρησε στη μάνα, βρέθηκε ανάμεσα σε στολίσκο από μονόξυλα. Παραπέρα, σε μια πλάβα, είδε τον καπετάν Τυλιγάδη, που κάτι γύρευε στο βάθος του νερού. Τον είδε και ο Βασίλης και φώναξε:

- Τυλιγάδη! Τι τρέχει;

Ανασηκώθηκε ο Τυλιγάδης, σκοτισμένος, αγέλαστος.

- Ένα δυστύχημα, είτε βαρύθυμα.

Ο Βαγγέλης έσπρωξε τη βάρκα του, παρατώντας το μονόξυλο με τους νεκρούς. Ο Βασίλης στέκουνταν όρθιος. Πρώτος είδε την άσπρη γούνα του Μάγκα, στο βάθος της άλλης πλάβας. Ο σκύλος ήταν πλαγιασμένος στο πλευρό, τα τέσσερα πόδια του τεντωμένα σαν ξύλα.

- Τι έπαθε ο Μάγκας; ρώτησε ο Βασίλης. Πώς βρίσκεται δω;

Ο Τυλιγάδης δεν αποκρίθηκε. Έβγαλε τα πόδια του από την πλάβα, και πήδηξε στο Βάλτο. Τα νερά ήταν χαμηλά, καλοκαιριάτικα, του ανέβαιναν μόνο ως απάνω από τη μέση. Βούτηξε και ανέβασε ένα σώμα. Ο Βασίλης βρέθηκε κοντά του, επίσης και ο Βαγγέλης, και μαζί σήκωσαν το σώμα και το ξάπλωσαν στην πλάβα.

Με φρίκη αναγνώρισε ο Αποστόλης τον Περικλή. Ήταν ορθάνοιχτα τα μάτια του, και λίγο αίμα ανάβρυζε ακόμα από μια πληγή στο στήθος. Κανένας δε μιλούσε. Γοργά ξεκούμπωσε ο Βασίλης τη ζιάκα και το αντερί του. Κάτι βαρύ κύλησε στην καρένα με κρότο. Κανένας δεν το παρατήρησε. Ο Βασίλης άνοιξε το ποκάμισό και ξεσκέπασε την πληγή. Η σφαίρα τον είχε βρει στην καρδιά, και η καρδιά δε χτυπούσε πια. Οι άλλες πλάβες είχαν πλησιάσει με τους αντάρτες. Όλοι γύρω σώπαιναν, σα μουδιασμένοι. Ο Βασίλης κάθισε βαριά στην πλώρη της πλάβας του.

- Ποιος έδωσε το σύνθημα που μας έκραξε; ρώτησε.

Οι άντρες κοιτάχθηκαν σιωπηλά. Κανένας δεν αποκρίθηκε.

- Ποιος τράβηξε δυο πιστολιές απανωτές; Ξαναρώτησε ο Βασίλης.

- Εσύ δεν τις τράβηξες; ρώτησε ο Τυλιγάδης.

- Όχι. Τις ακούσαμε κοντά στη βουλγάρικη καλύβα, και γυρίσαμε ολοταχώς.

- Κανένας από μας δεν τράβηξε, είπε ο Τυλιγάδης. Ήμασταν όλοι στην Κούγκα, και τις ακούσαμε και ήλθαμε. Βρήκαμε μόνο τό σκυλάκι, πνιγμένο το κακόμοιρο. Είχαμε ακούσει τις πιστολιές και τα ουρλιάσματα και τρέξαμε. Ένα από τα παιδιά είχε δει τον Περικλή που έφευγε με το σκύλο του.

- Όστε τις πιστολιές τις τράβηξε εκείνος; Πού είναι το πιστόλι του;

- Κάτι έπεσε πριν... έκανε ο Βαγγέλης.

Ο Αποστόλης έψαξε και βρήκε το όπλο. Ήταν ένα μαχαίρι τρίγωνο. Στο χάλκινο χερούλι ήταν χαραγμένο βουλγάρικα ένα όνομα: Μήτρη Τάνε. Το αναγνώρισε ο Αποστόλης.

- Το τράβηξε ο Μήτσος από την πληγή του καπετάν Ακρίτα... δηλαδή του Γρέγου... και το μάζεψε φαίνεται ο Περικλής, είπε πνιχτά.

Το πήρε ο Βασίλης και το εξέτασε. Το αίμα του Γρέγου είχε φύγει σχεδόν όλο από το λεπίδι, που είχε ξεπλυθεί στα νερά. Μόνο στο αυλάκι, χαραγμένο μες στο ατσάλι, έμεινε λίγο, στεγνωμένο, σα σκουριά.

- Δε θα πυροβόλησε κείνος, αφού δεν είχε πιστόλι, είπε χαμηλόφωνα ο Τυλιγάδης.

- Είχε! Το ξέρω, το είδα! αποκρίθηκε ο Αποστόλης. Θα 'χει πέσει και θα 'μείνε στο βυθό!

Και, με μια κίνηση γοργή, βρέθηκε στο νερό. Κοντά του έψαχνε και ο Τυλιγάδης. Δεν άργησε ο Αποστόλης να βρει το περίστροφο. Το πήρε ο Τυλιγάδης, πάτησε τη σούστα και το άνοιξε. Έλειπαν δυο σφαίρες. Σιωπηλά το έδειξε του Βασίλη.

- Τον πήραν τον Ζλατάν και οι δυο, είπε ο Βαγγέλης. Έχει δυο σφαίρες στο χέρι.

Τα λόγια του ξύπνησαν τον Βασίλη που, υπνωτισμένος, μελετούσε τα δυο όπλα. Σήκωσε το κεφάλι, κοίταξε τους άντρες γύρω του. Ανορθώθηκε.

- Φέρε το σκυλάκι, Τυλιγάδη, είπε. Πλάγιασε το δίπλα στον Περικλή. Το αγαπούσε. Και πάμε πίσω στην Κούγκα.

Μια μια οι πλάβες μπήκαν στη γραμμή. Εμπρός πήγαινε ο Βασίλης με τον Αποστόλη και τον πεθαμένο Περικλή, και, πίσω, σιωπηλά, ακολουθούσε νεκρική συνοδεία, σειρά από μονόξυλα, στα ήσυχα νερά του Βάλτου. Τον κατέβασαν στις Κάτω Καλύβες, τον πεθαμένο Περικλή, και τον έβγαλαν στην ακρολιμνιά, όπου ήλθε ένας παπάς από ένα παρεκκλήσι και του έψαλε τη νεκρική ευχή.

Τον έθαψαν τα παλικάρια, μαζί και ο Βασίλης, αμίλητος, σκυφτός, γερασμένος δέκα χρόνια. Πλάγι του ξάπλωσαν και τον πιστό του Μάγκα, σκέπασαν τον τάφο με ό,τι πέτρες βρήκαν, κι έστησαν έναν ξύλινο σταυρό στο κεφάλι, με τ' όνομα του, σκαμμένο με το μαχαίρι: Περικλής Βασιωτάκης. Υπέρ Πίστεως και Πατρίδος. Και τη χρονολογία «1907». Τίποτα άλλο. Κι έφυγαν τα παλικάρια για την Κούγκα, κι έφυγε και ο Βασίλης με τον Αποστόλη, και τράβηξαν για το Σταυρό,

- Από τα πιο αγνά θύματα του Αγώνα... είπε ο Βασίλης. Και δε μίλησε πια.

## Στα μυστικά του βάλτου/Κεφάλαιο ΛΓ

Ένα καλοκαιρινό βραδάκι, στο μούχρωμα, μια σειρά από άντρες, σε απόσταση τρία μέτρα ο καθένας, κατέβαιναν κατά την ακρογιαλιά, στην κάτω Λίμνη. Ήταν λίγοι, κουρασμένοι, άρρωστοι, ισχνοί, και πήγαιναν αργά μες στις λάσπες, αποφεύγοντας τις αραιές στάνες και κισλάδες. Εμπρός οδηγούσε ένα νέο αγόρι, και πίσω, τελευταίος, πήγαινε ένας κουτσός, που ακουμπούσε πότε στο μπράτσο κάποιου ασπρομάλλη, που δεν τον άφηνε από κοντά, και πότε μιας κοπέλας με κοντή φούστα και χοντρά ψηλοκούμπωτα στιβάλια. Πήγαιναν σιωπηλά, προσέχοντας πού πατούσαν, και, όσο πύκνωνε το σκοτάδι, τάχυναν το βήμα τους κατά το γιאלό. Μα ήταν κοπιαστική πορεία για άντρες κουρασμένους, και κάθε λίγο αναγκάζονταν να σταματήσουν και να καθίσουν στις κάπες τους, που έριχναν στα αγκαθωτά παλιούρια, για να μη λασπώνονται στο βρεμένο χώμα. Και αντάλλαζαν μερικά βαρεμένα λόγια, και πάλι ξανάπαιρναν το δρόμο τους. Οι περισσότεροι έφευγαν από το Βάλτο, αφανισμένοι από τους πυρετούς, κι ένα δυο ήταν και πληγωμένοι. Έφευγαν για τον τόπο τους, για τα σπίτια τους, για την ελεύθερη Ελλάδα. Και όμως χαρά δεν έδειχνε κανένας.

Εμπρός οδηγούσε πάλι ο Αποστόλης, και πίσω έκλειε τη γραμμή ο Μήτσος με τον Βασίλη και την κυρία Ηλέκτρα. Είχαν έλθει στη Λίμνη όλοι αυτοί οι άντρες με θερμό ενθουσιασμό. Είχαν χύσει το αίμα τους, είχαν ταλαιπωρηθεί, και κοπιάσει, και πολεμήσει, και είχαν περάσει από κακοδαιμονίες και κρύο και αρρώστια και στερήσεις, χωρίς γογγυσμό και παράπονο. Μα είχε ξεφτίσει το πράμα. Και επέστρεφαν στα σπίτια τους με κάποια απογοήτευση, μαζί κι ένα παράπονο, πως είχε αποτελεσμαθεί ο Αγώνας, πως δράση στο Βάλτο δεν είχε πια, πως οι ηρωικές σελίδες, με τις μάχες και τις νίκες, είχαν κλείσει, πως το έργο τους δεν το είχαν αποτελειώσει. Οι μεγάλοι καπεταναίοι του Βάλτου είχαν πέσει ή φύγει, οι διαταγές από το Κέντρο ήταν να περιοριστεί σε άμυνα η δράση της Λίμνης, να κρατήσουν τα σώματα τις καλύβες, μα να μη ζητούν νέες κατακτήσεις. Οι Βούλγαροι, από το μέρος τους, δεν κουνούσαν από τη δυτική Λίμνη, όπου είχαν τις απόρθητες καλύβες τους. Ώστε η ζωή στο Βάλτο είχε χάσει κάθε ενδιαφέρον και όλη της την αίγλη.

- Με τον Άγρα πέθανε και ο Αγώνας, είπε ο καπετάν Τυλιγάδης, που με όλη την αυγουσιάτικη ζέστη είχε φορέσει την κάπα του κι έτρεμε από τον πυρετό.

Ένα δυο άντρες διαμαρτυρήθηκαν χαλαρά, για να γίνεται κουβέντα, μα κανένας δεν υποστήριξε την αντίρρηση του. Και πήραν πάλι το δρόμο τους στην πηχτή λασπουριά. Πιο βουβός και πιο βαρύς ήταν ο Βασίλης. Αφού έθαψε τον Περικλή, έφυγε με τον Αποστόλη για το Σταυρό, και πήγε ίσια στο σπίτι του παπα - Παχώμιου. Μα βρήκε μόνο τον παπά. Οι μουσαφίρηδες του είχαν φύγει, την παραμονή κιόλα, για τη Θεσσαλονίκη. Τους είχε πάρει, λέει, ο Αντωνάκης ο γιατρός. Ώστε με τα νουφούζια που τους είχε προμηθέψει ο Χαλίμπτης άλλοτε, μπήκαν κι εκείνοι στο τραίνο και τράβηξαν για τη Θεσσαλονίκη.

Ίσια στο σπίτι της γιαγιάς πήγαν. Το βρήκαν ήρεμο και γελαστό, με τον πληγωμένο Μήτσο στο κρεβάτι, και την κυρία Ηλέκτρα και τη γιαγιά πλάγι του. Γιατί είχε βγάλει ο γιατρός τη σφαίρα, και το πόδι, αν και σπασμένο, θα γιατρεύονταν, λέει. Και είχε ανταλλάξει εκείνο το πρωί η γιαγιά τις βέρες του αρραβώνος μεταξύ του Μήτσου, που δεν μπορούσε πια να φανταστεί ζωή χωρίς την κυρία Ηλέκτρα, και της δασκάλισσας του Ζορμπά, που είχε στείλει την παραίτητή της για να είναι πιο ελεύθερη να νοσηλεύσει τον πληγωμένο αντάρτη του Βάλτου. Κι έπεσε η είδηση του θανάτου του Περικλή σαν κεραυνός στο γελαστό χαρούμενο σπίτι...

Είχε γιάνει ο Μήτσος, μα έμεινε κουτσός. Θα περνούσε και αυτό, είπε ο γιατρός, μα η ζωή του Βάλτου είχε τελειώσει, του χρειάζονταν ησυχία, δεν του έμενε παρά να γυρίσει στην ελεύθερη Ελλάδα, ή στο σπίτι του στην Αλεξάνδρεια, και με τον καιρό θα ξανάρχονταν το πόδι του στη θέση του. Και σήκωσε το σπίτι η γιαγιά, και μαρκαρίστηκε στη Θεσσαλονίκη, κι έφυγαν πάλι αντάρτες, κρυφά, για την Κουλακιά, κι από κει για τα Γιουβάρια, στην ακρογιαλιά, όπου θα τους περίμενε καΐκι που θα τους πήγαινε μυστικά στο Τσάγεζι, αφού διαβατήριο αυτοί, που μπήκαν κρυφά στην Τουρκία, δεν μπορούσαν να πάρουν για να βγουν ελεύθερα, σαν τη γιαγιά, από τη Θεσσαλονίκη.

Πιο αμίλητος παρά ποτέ πήγαινε ο Βασίλης, υποστηρίζοντας τον Μήτσο, και άλλο τόσο σιωπηλός προπορεύονταν ο Αποστόλης. Του είχε πει η γιαγιά πως θα τον έπαιρνε μαζί της, τον Αποστόλη, πως θα τον έβαζε στο γυμνάσιο και από κει στο πανεπιστήμιο, να κάνει καλές σπουδές, να γίνει μεγάλος άντρας. Και χαίρονταν ο Αποστόλης, πως θα μάθαινε γράμματα, πως θα είχε βιβλία, πως τόσα προβλήματα που τον παίδευαν θα τα εξηγούσε και αυτός, όπως του τα εξηγούσε άλλοτε, στις μακρινές τους κουβέντες, ο Περικλής. Μα πονούσε η ψυχή του με τη σκέψη πως θ' άφηνε τόσους τάφους στη σκλάβια γη, ιδιαιτέρως τον τάφο του Περικλή, το σεμνό, φτωχικό τάφο, σημαδεμένο με λιγοστές πέτρες κι ένα ξύλινο σταυρό, εκεί στην ακρολιμνιά, πλάγι από τις λάσπες του Βάλτου όπου είχε πέσει «Υπέρ Πίστεως και Πατρίδος». Τόσο τον τυραννούσε η σκέψη αυτή, που σαν έφθασε στη θάλασσα, με τους κουρασμένους συντρόφους του, και βρήκαν τους ψαράδες, που χαρούμενα τους έσφιγγαν τα χέρια, δεν είχε καρδιά αυτός ν' ανταλλάξει χαρούμενους χαιρετισμούς, και παράμερα κοίταζε και άκουε, χωρίς να βάζει το λόγο του στη γελαστή κουβέντα, και χωρίς να πλησιάζει.

Ένας ένας μπήκαν οι άντρες στις βάρκες, βοήθησαν την κυρία Ηλέκτρα και τον κουτσό και κατάκοπο Μήτσο, και τελευταίος μπήκε ο Βασίλης. Κι έξαφνα είδε ο Μήτσος τον Αποστόλη, που μόνος κι έρημος έστεκε στην αμμουδιά.

- Αποστόλη, του φώναξε ψιθυριστά, μην ακουστεί παραπέρα η φωνή του στο σιωπηλό κάμπο. Αποστόλη, έμπα, φεύγομε!...

Με αργά βήματα πλησίασε ο Αποστόλης.

- Δε θα 'θρω... αποκρίθηκε. Πηγαίνετε σεις... Καλό κατευόδιο!

- Δε θα 'ρθεις; Τι ανοησίες! Το καΐκι περιμένει. Έλα γρήγορα!

- Δε θα 'ρθω, επανέλαβε ο Αποστόλης. Είμαι Μακεδόνας, και η Μακεδονία δεν ελευθερώθηκε. Είμαι μυημένος, και ορκίστηκα. Και ο όρκος λέγει να εργαστούμε με όλη μας την ψυχή, με όλες μας τις δυνάμεις, για την ελευθέρωση της Μακεδονίας. Η Μακεδονία δεν είναι ελεύθερη... Μόνο τάφους πολλούς ανοίξαμε. Κι έρχεται απόψε άλλο καΐκι, με καινούριους αντάρτες. Θα τους περιμένω εδώ. Θα τους οδηγήσω εγώ στο Βάλτο, θα μείνω μαζί τους στον Αγώνα.

- Έμπα τώρα στη βάρκα! Τα λέμε στο δρόμο, ώσπου να πάμε στο καΐκι μας.

- Δεν αλλάζω γνώμη. Πηγαίνετε σεις, καλό κατευόδιο και καλή ελευθέρια! Εγώ θα μείνω...

Όλα τα λόγια ήταν περιττά και όλες οι πιέσεις. Είχε αποφασίσει ο Αποστόλης, και δεν τον γύριζε κανένας. Τυλίγοντας πιο σφιχτά την κάπα του γύρω του, μουρμούρισε ο Τυλιγάδης:

- Δεν πέθανε η ψυχή του Άγρα...

Και ξεκίνησαν οι βάρκες, με τους άρρωστους πολεμιστές και τους ρωμαλέους ψαράδες στα κουπιά. Και απομακρύνονταν γοργά. Και από μέσα από τα δάκρυα που πλημμύριζαν τα μάτια της, κοίταζε, κοίταζε η κυρία Ηλέκτρα το αλύγιστο αγόρι, μια θαμπή σιλουέτα, με τα χέρια δεμένα και το κεφάλι κυρτό, και του έριξε ένα τελευταίο χάρη, έναν αποχαιρετισμό που έπαιρνε μέσα και τον πιστό οδηγό και τη γη της Μακεδονίας, που τόσο την είχε αγαπήσει.

Σε δέκα λεπτά είχαν βρει το καΐκι, είχαν μπαρκαριστεί, και με θερμά σφιξίματα χεριών είχαν χωριστεί από τους Κουλακιώτες ψαράδες. Ήταν πια νύχτα βαθιά. Καθισμένος στην πλώρη, κρατώντας το χέρι της, ψιθύριζε ο Μήτσος λόγια αγάπης στην κυρία Ηλέκτρα, που έκλαιγε σιωπηλά, και του απαντούσε κάθε λίγο μ' ένα σφίξιμο του χεριού. Της έλεγε το θαυμασμό του για την ακούραστη, την παλικαρίσια της δράση, στο σχολείο της, όσο και στον Αγώνα της Λίμνης, και τις ώρες που την είχε δει στο έργο της, την είχε καμαρώσει, την είχε αγαπήσει. Κι εκείνη έκλαιγε σιωπηλά από συγκίνηση και χαρά, μα συνάμα από λύπη για το σχίσσιμο του αποχαιρετισμού της από τη δυνατή, την έντονη ζωή του Αγώνα, και ιδιαιτέρως του χωρισμού της από τον Αποστόλη.

- Το αγάπησα αυτό το παιδί - δεν ξέρεις πόσο, Μήτσο! του είπε ανάμεσα στα δάκρυα της. Ήταν τόσο αγνός και τόσο γνήσιος... Ήταν διαμάντι ο Αποστόλης!...

Μισοπλαγιασμένος στην πρύμη, μόνος, κοίταζε ο Βασίλης το σκοτάδι κατά τη γη της Μακεδονίας. Τίποτα δε φαίνονταν πια. Φως κανένα δε γυάλιζε στον έρημο κάμπο που είχαν αφήσει, και το καράβι ήταν ολοσκοτεινό, μην το δει κανένα τούρκικο πλοίο και το σταματήσει. Και αναπολούσε ο Βασίλης τις μέρες και τις εβδομάδες και τους μήνες που είχε ζήσει στη σκλάβια Μακεδονία. «Γιατί είχε πάγει; Και τι είχε κάνει;... Το παιδί του το είχε βρει και δεν το είχε αναγνωρίσει. Τη Μακεδονία την άφηνε σκλάβια, όπως την είχε βρει. Τον τάφο της γυναίκας του δεν τον είχε ανακαλύψει. Φυτά, χαμόδεντρα και βάτοι σκέπαζαν το μέρος όπου άλλοτε την είχαν θάψει. Και καινούριοι τάφοι είχαν ανοίξει... Πόσοι ήρωες! Πόσοι μάρτυρες!... Και πόσοι ακόμα θα πέσουν!...

Ο Νικηφόρος είχε φύγει, με την υγεία του κατεστραμμένη. Ο Γρέγος είχε αυτοκτονήσει. Σκότωσαν τον Γιωβάν, τον τρυφερό του Θεοδώρακη, που είχε ζήσει πλάγι του χωρίς να τον αναγνωρίσει. Σκότωσαν τον Άγρα, τον αγνότερο, τον ωραιότερο ήρωα του Μακεδονικού Αγώνα. Και από τους άντρες του, πόσοι έπεσαν!... Πόσοι άγνωστοι ήρωες και μάρτυρες, άντρες, γυναίκες, παιδιά!... Και σκότωσαν τον Περικλή!... Και το αποτέλεσμα;... Άξιζε άραγε τόσο αίμα το ισχνό αποτέλεσμα που άφηνε πίσω του;... Και γιατί έφευγε αυτός;... Ο Αποστόλης έμεινε πίσω. Γιατί δεν έμεινε και αυτός, ν' αποτελειώσει τον Αγώνα; Μήπως κι έχασε το ηθικό του; Μήπως κι έχασε την πίστη του; Είχε έλθει γεμάτος φωτιά και αναστάτωση, και θέληση για νίκη. Κι έφυγε... Γιατί έφυγε;

Ο Αποστόλης είχε μείνει. Μα ο Αποστόλης ήταν νέος, είχε όλη τη ζωή μπροστά του, όλες του τις ελπίδες και όλη την πίστη πως θα ελευθέρωνε τη Μακεδονία... Αυτός, ήταν νικημένος... Ο Αποστόλης ήταν, λέει, μνημένος. Και αυτός ήταν μνημένος. Μα ο Αποστόλης είχε μπροστά του όλο το μέλλον για δράση και νίκη. Ήταν ακόμα παιδί ο Αποστόλης, γεμάτος ζωή και λαχτάρα. Αυτός τι είχε πια; Ούτε μητέρα, ούτε γυναίκα, ούτε παιδί, ούτε τζάκι. Όλα του τα είχαν σκοτώσει, όλα του τα είχαν κάψει, και, χειρότερα απ' όλα: του είχαν πάρει την ελπίδα!... Τι να στήσει πια όρθιο, που όλα ήταν γκρεμισμένα;... Και τώρα θα πήγαινε πίσω στον αφέντη του χωρίς τον Περικλή; Θα ξανάμπαινε πάλι περιβολάρης; Και με τι κουράγιο; Είχε φύγει μια φορά από τη Μακεδονία, και ξανάφευγε και τώρα. Μα τότε είχε την ελπίδα πως ζούσε το παιδί του. Και ζούσε και αυτός για μια εκδίκηση. Τώρα την κόρεσε την εκδίκηση του. Και το παιδί του το έθαψε. Πού να βρει πια κουράγιο για δουλειά; Και τι δουλειά, που η ψυχή του είχε μείνει στη σκλάβια γη; Η ζωή τον είχε τσακίσει. Η ζωή τον είχε νικήσει...».

Πολλήν ώρα έμεινε με τα χέρια δεμένα, τα μάτια χαμένα στο σκοτάδι, και μπροστά του φουρφούριζε η θάλασσα, ταραγμένη από το πέρασμα του καραβιού. «Ο τάφος του παιδιού του ήταν λίγο φουσκωμένο χώμα. Το ίδιο και του Περικλή. Ένας τάφος τέτοιος, σαν τη θάλασσα, όπου ο άνεμος φουσκώνει βουνό το κύμα, θα τους ταίριαζε καλύτερα... Και αυτουνού θα του ταίριαζε τέτοιος τάφος. Μια τρικυμία ήταν όλη του η ζωή. Μια τρικυμία ας ήταν και ο τάφος του...

Έσκυψε και κοίταξε το ταραγμένο κύμα που σήκωνε το σχίσμο του καραβιού, και όπου αντιφέγγιζε κάπου κάπου κανένα αστέρι. Κάποιος πίσω του, στο κατάστρωμα, σιγομουρμούριζε ένα τραγούδι νοσταλγικό του χωριού του. Ήταν ένα από τα πληγωμένα παιδιά, που γύριζε στην ελεύθερη πατρίδα του - φτωχό παιδί, που γύριζε στην πείνα και στη φτώχεια, και όμως τραγουδούσε! Τραγουδούσε την ελευθέρια και την ελπίδα της ζωής!... Αυτός, είχε τα χρήματα του Γρέγου απάνω του... Τόσα χρήματα! Μα τι να τα κάνει, που είχε χάσει την ελπίδα στη σκλάβια του πατρίδα;... Και τι να την κάνει τη ζωή χωρίς ελπίδα;... Τόσες θυσίες! Τόσοι μάρτυρες!... Το ήξερε, πως καμιά θυσία δεν πάει χαμένη· πως οι μάρτυρες γεννούν φανατισμό· πως το χυμένο αίμα στερέωσε την Ελληνική συνείδηση στην Τουρκοκρατημένη Ελλάδα. Είχε πει κάποτε ο καπετάν Άγρας πως η ντροπή του '97 γέννησε το Μακεδονικό Αγώνα, πως ο Μακεδονικός Αγώνας θα ξυπνήσει το Γένος! Και, ποιος ξέρει;... Από μέσα από τα σπλάχνα του ξυπνημένου Γένους, γρήγορα θα σηκωθεί ίσως ο Λυτρωτής, που θα ελευθερώσει τη Μακεδονία, που θα ελευθερώσει όλο το Δούλο Ελληνισμό, θα ενώσει, ελεύθερη πια, τη Φυλή... Το ήξερε πως από το αίμα που χύθηκε, κάθε στάλα θα βγάλει και από έναν εκδικητή, από έναν Άγρα, έτοιμο να μαρτυρήσει για την απελευθέρωση της Φυλής.

...Ο Αποστόλης έμεινε. Εγώ έφυγα. Γιατί;... Μα ο Αποστόλης ήταν νέος. Νέο και το παιδί που τραγουδούσε πίσω του το ντέρτι του για το χωριό του. Να του 'δινε αυτουνού λίγη χαρά!...». Μηχανικά έφαξε τον κόρφο του κι έπιασε το παλιό πορτοφολάκι και το βουλγάρικο μαχαίρι, που είχε ακόμα απάνω του σημάδια από το αίμα του Γρέγου. Μαζί ήταν και το πέτσινο πουγκί του Γρέγου. Το πήρε αυτό, έσχισε ένα φύλλο από το σημειωματάριο, και, στα σκοτεινά, πασπατεύοντας, έγραψε τέσσερις λέξεις: «Να μοιραστούν στα παιδιά».

Έχωσε το χαρτί στο πουγκί και το ακούμπησε στα σανίδια. Τρυφερά χάιδεψε το μαχαίρι στον κόρφο του, και το παλιό πορτοφολάκι του Γρέγου με τη φωτογραφία της Χάιδως, την ξεθωριασμένη Χάιδω, τη γελαστή, κάτω από τη μακεδονίτικη κατσούλα. Και θυμήθηκε τα μάτια της, τα όμοια με τα μάτια του παιδιού του, μεγάλα, μαύρα, αμυγδαλωτά... Θυμήθηκε τη ζωή του την παλιά, την ευτυχισμένη, που δε θα τη ζήσει πια ποτέ... Με λαχτάρα έσκυψε πάλι στην κουπαστή, και κοίταξε τον ολκό, που σαν αυλάκι άφηνε πίσω του το πέρασμα του караβιού... «Μια απόφαση, ένα δρασκελισμα της κουπαστής, και τελείωναν τα βάσανα του!... Ο Γρέγος, πέταξε τα μυαλά του. Και αυτός, να, τελειώνει... Μα ο Γρέγος σκοτώθηκε για έναν ευγενικό σκοπό, για ν' αφήσει ελευθέρους τους συντρόφους του, για να σώσει τους συντρόφους του. Δεν το 'κανε από κούραση, ούτε από αδυναμία. Ενώ αυτός... αν το 'κανε τώρα...».

- Το καΐκι! Περνά το καΐκι με τους αντάρτες!...

Ήταν σιγανά ειπωμένα λόγια. Κάποιος στην αστροφεγγιά είχε διακρίνει, κατάπρωρα, τη μαύρη αφώτιστη καρένα και τ' άσπρα πανιά, που πλησίαζαν.

- Τα παλικάρια μας!... Τα παιδιά μας!... Παν στον Αγώνα και αυτά!...

Σαν το πολεμικό άτι, που μυρίζει μπαρούτι και ρίχνεται στη μάχη, ξύπνησε η αντάρτικη ψυχή του Βασίλη.

- Καπετάν Τάσο! φώναξε, ξεχνώντας στην έξαψη του, τον κίνδυνο να προδοθεί, αν παραφύλαγε εχθρικό πλοίο κοντά. Καπετάν Τάσο! Κάνε του σινάλο να σταθεί! Κατέβασε τη βάρκα! Πέρασε με στο άλλο καΐκι!

- Θεε να φύγεις; αναφώνησε ο Μήτσος, που σηκώθηκε καταταραγμένος.

- Γρήγορα! έβιαζε τον караβοκύρη ο Βασίλης. Μη μας προσπεράσει!

Δυο απανωτά φωτάκια έλαμψαν, και άλλα δυο από το σκοτεινό καΐκι μπροστά τους αποκρίθηκαν. Και τα πανιά μαζεύθηκαν εδώ κι εκεί, τα καράβια βολτατζάρησαν, μανουβράρησαν, πλησίασαν το ένα τ' άλλο. Και στην ήσυχη νύχτα, πάνω από το θρόισμα που σήκωνε το αφρόκυμα σπάζοντας στις καρένες, ακούστηκε χαμηλή η φωνή του άλλου караβοκύρη.

- Καπετάν Τάσος;... Τι τρέχει;...

- Κάποιος θέλει να μπαρκάρει!...

Ο Βασίλης είχε σιμώσει, έτοιμος να πηδήσει στη βάρκα, μόλις αγγίξει το νερό. Συγκινημένος του είπε ο Μήτσος:

- Θέλεις λοιπόν να μας αφήσεις;

Κοντοστάθηκε ο Βασίλης, ταραγμένος και αυτός. Η καρδιά του η ραγισμένη, έκανε μια στιγμή να φτερουγίσει. Τον αγαπούσαν τ' αφεντικά του... Και πάλι βάρυνε στα στήθια του, αγιάτρευτα.

- Πάγω να βρω τον Αποστόλη... είπε με την αργή βαθιά φωνή του, που δεν είχε πια πολύ ήχο. Με καλεί πίσω η πατρίδα μου...

- Στο σπίτι μας θα 'βρισκες αγάπη και ξεκούραση. Και θα ξαναγύριζες πάλι... έκανε ο Μήτσος.

Ο Βασίλης ανορθώθηκε.

- Δεν ξέρεις εσύ, κύριε Μήτσο, είπε με κάποιο ξαναξύπνημα του παλιού εαυτού του. Δεν ξέρεις... Γιατί είσαι νέος, σαν το παιδί αυτό που τραγουδούσε πρωτύτερα - γιατί έχει και αυτός όλη του τη ζωή μπροστά του, σαν που την έχεις εσύ. Εγώ... εγώ ξόφλησα. Άφησα τάφους μονάχα πίσω μου. Να... μια στιγμή είπα στο κύμα να πέσω, στο κύμα να κοιμηθώ, και να μην ξυπνήσω πια...

- Βασίλη!



- Ναι! Θα 'ταν ανάξιο... Να πεθάνεις. Μα να πεθάνεις για κάτι που αξίζει, σαν τον Γρέγο, που σκοτώθηκε για να φύγετε σεις. Πάγω πίσω στο Βάλτο, ή στον Όλυμπο, ή στο Βέρμιο, κι εκεί θα βρω θάνατο άξιο του Γρέγου, θάνατο που θα βοηθήσει να βαστάξει το φρόνημα το ελληνικό. Και πάλι, με χρόνους, με καιρούς, θα βρεθεί εκείνος που θα ελευθερώσει το Γένος...

Ο καπετάν Τυλιγάδης είχε πλησιάσει και αυτός.

- Πάλι με χρόνους, με καιρούς... επανέλαβε συγκινημένος. Θα ξαναγυρίσω κι εγώ, σα γιάνω...

- Θα ξαναγύριζα κι εγώ μαζί σου, Βασίλη! Μα να ξεκουραστείς τουλάχιστον... άρχισε ο Μήτσος.

Μα τον διέκοψε ο Βασίλης.

- Δε θέλω ξεκούραση, ούτε θέλω πια ζωή... είπε ήσυχα. Θέλω κίνδυνο, δουλειά και αγώνα. Θέλω τον τάφο του παιδιού μου να ελευθερώσω...

Η κυρία Ηλέκτρα άπλωσε το χέρι της κι έσφιξε σιγά το δικό του:

- Άφησε τον Βασίλη, Μήτσο... είπε χαμηλόφωνα. Αυτός νιώθει σωστά. Εκεί είναι η θέση του' στη σκλάβια πατρίδα του, στον Αγώνα που δε συντελέστηκε, και που χρειάζεται ακόμα θυσίες, και ήρωες, και θύματα... Εκεί που θα ήσουν σήμερα και συ, αν μπορούσες...

- Κατέβηκε η βάρκα. Γρήγορα, Ανδρεάδη!... διέκοψε χαμηλόφωνα ο καπετάνιος.

Ο Βασίλης έσκυψε γοργά και φίλησε το χέρι της κυρίας Ηλέκτρας, που κρατούσε ακόμα το δικό του...

- Εσύ, γυναίκα, νιώθεις... μουρμούρισε.

Αγκάλιασε τον Μήτσο, γύρισε, δρασκέλισε την κουπαστή και πήδησε στη βάρκα. Κι έφυγε η βάρκα, και πλεύρισε το άλλο καΐκι. Από μέσα από τα δάκρυα της, τον είδε η κυρία Ηλέκτρα, που από τα χέρια κρεμάζονταν και υψώνονταν στη σκιερή καρένα. Χτύπησαν απαλά μια δυο φορές τ' αντικρινά πανιά, απλώθηκαν, τεντώθηκαν, τα φούσκωσε το αέρι, και ξεκίνησε το καΐκι με τους αντάρτες, και τους προσπέρασε... Και χάθηκε στο σκοτάδι που περιτύλιγε τη σκλάβια γη.



# Άδεια

---

Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported  
[//creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/)

---